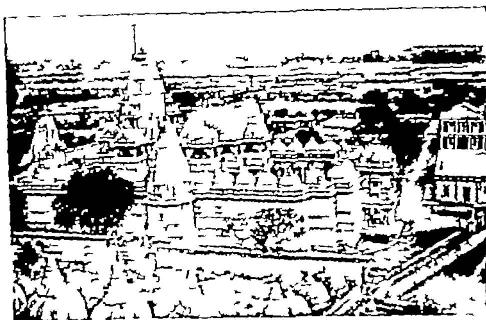
PRINTED BY
Gulābchand Lallabhāi Shah
AT
The Mahodaya P Press
BHAVNAGAR

published by
Motichand Maganbhāi Choksi
for
Sheth Devchand Lālbhāi Jain Pustakoddhār Fund
at the
Sheth Devchand Lālbhāi Jain Dharmashālā
(Shree Ratnasāgar Jain Boarding House)
Badekhān Chaklā, Gopipurā, SURAT

प्रबोधक मुनिश्री गुणसागरजीए आपेला ब्लाक उपरथी छे.

शेठ देवचंद लालभाई जैन-पुस्तकोद्धार फंड,
अने श्रीआगमोदयसमिति-संस्थापक,

आगमोद्धारक आगमवाचनादाता आगमविशारद,
शैलाना-नरेश-प्रतिबोधक;
आचार्य महाराज श्रीआनन्दसागर-सूरीश्वर-संस्थापित
पादलिप्तपुरीय श्रीवर्द्धमान-जैन-आगममंदिर

खातमुहूर्त-वि. सं. १ ९८ वैशाख कृष्ण-दशमी-मंगलवासरे.
प्रथमशिलान्यास-वि. सं. १९९९ माघ-कृष्ण-द्वितीया-सोमवासरे
ता. २२ १ १९४३
प्रतिष्ठा-विक्रमसंवत् १९९९ माघ-कृष्ण-पंचमी-गुरुवासरे
ता. २५ १ १९४३

Sheth Devchand Lālbhāi Jain Pustakoddhār Fund Series, No 94

AVACHŪRNI OF
SIDDHA HEMACHANDRA SHABDĀNUSHĀSAN BṚIHAT VṚITTI

(Durgapads of Nine Pādās)

Avachūrṇi by

Shree Amarachandra

Composed in V S. 1264

Edited by

Paṇnyāsa Shree Chandrasāgar Gaṇi

In V S 2003

Vikram Era 2004] Price Rs. 5/- [Christian Era 1948

शेठ देवचंद लालभाई जैन-पुस्तकोद्धार फंड,
श्रीजैन-आनंदपुस्तकालय-सुरत
श्रीआगमोदयसमिति अने
पादलिप्तपुरीय श्रीवर्द्धमान-जैन-आगममंदिर संस्थापक
आगमोद्धारक आगमवाचनादाता आगमदिवाकर, शैलाना-नरेश प्रतिबोधक;
आचार्य श्रीमद्-आनंदसागर-सूरीश्वरजी

जेओश्रीनी आजीवन-अद्वितीय आगमसाहित्यसेवा ने
सौ कोई अभिवादन करे छे
जन्म-कपडवंज संवत् १९३१ दीक्षा-लींबडी संवत् १९४७ पन्यासपद-राजनगरे
संवत् १९६० सूरिपद-सूरते संवत् १९७४

निर्णयसागर प्रेस मुंबई

आगमोद्धारक

सुरत श्रीवर्धमान जैन-ताम्रपत्र आगम मंदिरनी प्रतिष्ठा करी श्रीमाणिक्यसागरसूरि सह उपाश्रये पाछा पधारता

प्रसंग

॥ સાદર-સમર્પણ ॥

શ્રીમત્તપાગચ્છગગનનભોમણિ સ્વપરસમયસિદ્ધાન્તપારદૃશ્વા સકલવ્યાકરણ સાહિત્યદર્શનાચાર્ય અવિરતશાસ્ત્રસંશોધનકાર્યતત્પર, સમસ્તસાધુસમૂહ આગમવાચનાદાતાર, શ્રીસિદ્ધક્ષેત્રતીર્થે આરસપાષાણે તથા સૂર્યપુરનગરે તામ્રપત્રે શ્રીવર્ધમાનજૈનાગમમંદિરસંસ્થાપક, પુસ્તકસ્વામીત્વ, શૈલાનાનરેશપ્રતિબોધક—

આગમોદ્ધારક—આગમદિવાકર—પૂજ્યપાદ—આચાર્યવર્ય ૧૦૦૮

શ્રીમદ્ આનન્દસાગરસૂરીશ્વરજી

કે જેઓશ્રીના સદુપદેશથી

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ

તથા

શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ

નામની બે અનેક પુસ્તક પ્રકાશન-સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે અને જેઓશ્રીના અવિરત પ્રયાસ અને પરમ કૃપાદૃષ્ટિ વડે અનેક પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-ગુર્જર-ભાષા-ગિરાના જૈનશ્વેતામ્બર-મૂર્તિપૂજક-આગમ-શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થો આજ પર્યન્ત અસ્ખલિતપણે પ્રકાશિત કરવા પામી છે, તે,—

પ્રાતઃસ્મરણીય પુણ્યપુરુષના પવિત્ર કરકમળમાં

અમારા મહત્પુણ્યોદયે આ સંસ્થાદ્વારા પ્રકાશનાર્થપણે અમને પ્રથમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, કલિકાલસર્વજ્ઞ-ભગવાન્-શ્રીમદ્ધેમચન્દ્રાચાર્ય-વિરચિત શ્રીસિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનબૃહદ્વૃત્તિની નવ પાદપર્યન્તની અવચૂર્ણિ (દુર્ગપદવિવરણ) આ વિનમ્રપણે સમર્પણ કરતાં અંતરાહ્‌લાદ અનુભવીએ છીએ

મુંબઈ નવમ્બર ૧૯૪૭ વિક્રમ સંવત્ ૨ ૪ કાર્તિકી પૂર્ણિમા, શુક્રવાર.	મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી તથા અન્ય માનદ-સભાસદો, શેઠ દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ.

आगमोद्धारक

सुरत श्रीवर्धमान जैन-ताम्रपत्र आगम मंदिरनी प्रतिष्ठा करी श्रीमाणिक्यसागरसूरि सह उपाश्रये पाछा पधारता

व्यासंग

પ્રસ્તાવના

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી ‘ ગ્રંથાંક ૯૪ ’ તરીકે મૂળ અને સ્વોપજ્ઞ બૃહદ્‌વૃત્તિમય કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યવિરચિત શ્રીસિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન-બૃહદ્‌વૃત્તિ ઉપરનું શ્રીમદ્ અમરચન્દ્ર મુનિ વિરચિત માત્ર નવપાદનું જ પ્રાપ્ત થયેલ દુર્ગપદોનું વિવરણ-અવચૂર્ણિ પ્રસિદ્ધ કરતા અમો ભાગ્યશાળી થયા છીએ.

આ ગહન વિષયવાળા ગ્રંથના અંત ભાગોમાં ‘ ગ્રંથાંક ૯૨ ’ છપાયેલ છે, અને ૯૨ મા અંક તરીકે જ પ્રસિદ્ધ કરવાના હતા પરંતુ આ ગ્રન્થ તૈયાર થયા પૂર્વે આ સંસ્થા તરફથી ‘ શ્રી અભિધાનચિંતામણિકોશાદિ-પંચ ’ અને ‘ જૈનકુમારસંભવ સટીક ’ એ બે ગ્રંથરત્નોને અંક ૯૨ અને ૯૩ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા હોવાથી આ મહાન્ ગ્રંથને અંક ૯૪ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાની અમો ફરજ માનીએ છીએ.

વ્યાકરણવિષયના આ ગ્રન્થનું સમ્પાદન અને સંશોધન [1]આયંબીલ તપ, [2]નવપદ

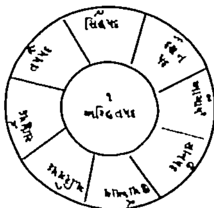
---

૧ આયંબીલ તપ—એક જ વારનું જમે વિગયો ઘી-ગળપણ-તેલ-દહીં-દૂધ તથા કડા વિગય એટલે તળેલું અને લીલોતરી એટલે શાકભાજી ફળ-ફળાદિ વિગેરેથી રહિત એવું લૂખું ફક્ત ધાન્ય-ભોજન એક જ સ્થળે સ્થિર રહીને એક જ વખત દિવસના જ જમવું તે.

૨ નવપદ આયંબીલ ઓળી તપ—આસો સુદ સાતમી અને ચૈત્ર શુદ સાતમીથી અને પુનમે પુરી થાય નવે દિવસ ઉપર મુજબ લૂખું વ્રત કરવું તે. એ નવે પદોના યંત્રની આઠ પાંખડીવાળા કમળની રચના નીચે મુજબની હોય છે અને તે તે દિવસોએ તે તે પદનું વિધિ-વિધાન સહિત અહોરાત્રિ તેનું આરાધન કર્મક્ષય માટે કરાય છે. ઓળી-પદ્ધતિ ઓળાખોળ.

ચતુષ્કોણ યંત્ર.

૯ તપપદ	૨ સિદ્ધપદ	૬ દર્શન પદ
૫ સાધુ	૧ અરિહંત પદ	૩ આચાર્ય
૮ ચારિત્રપદ	૪ ઉપાધ્યાય	૭ જ્ઞાનપદ

નવે ગ્રહોમાંથી પણ જે જે ગ્રહોની અનિષ્ટ પીડાઓ પૂર્વકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેઓને તેવી પીડાઓ નિવારવા માટે પણ ઉપરોક્ત પદોનું આરાધન અનિવાર્ય છે કારણ કે-સામા-

આયંબીલ ઓળી તપ અને [3]વર્દ્ધમાન આયંબીલ તપની ઓળીના પરમ-આરાધક આચાર્યના અભ્યાસી, શ્રીસિદ્ધહેમવ્યાકરણ ઉપર આનંદપૂર્વક શીઘ્ર બોધ થાય એવી [4]'આનંદબોધિની' નામની નવી ટીકાના રચયિતા પરમપુનીત પન્યાસપ્રવર શ્રીચન્દ્ર સાગરજીગણિવરે કરી આપેલ હોવાથી અમો એઓશ્રીના અત્યંત ઋણી છીએ.

ગ્રન્થ, વિષય અને ભાષાદિ સંબંધી સમ્પાદક-સંશોધક પન્યાસપ્રવર-શ્રીચન્દ્ર સાગરજી મહારાજે શ્રમ સેવ્યો હોવાથી અત્રે જણાવવું કરતા નથી.

વર્તમાનમાં પૂર્વ છપાવેલ વીતરાગ સ્તોત્ર મૂલ અવચૂરિ-વિવરણ ગ્રન્થના ભાષાંતર સાથે તેમજ શ્રાદ્ધવિધિ ગ્રંથના ભાષાંતર વિના કોઈપણ કાર્ય પ્રેસમાં ચાલુ નથી. તેમજ કાગળની કંટ્રોલ-પરમીટ વિના હસ્તમાં નવીન કાર્ય ચાલુ કરવાની સ્થિતિમાં પણ અમે શક્યા નથી.

પાબરીયા હાઉસ. (પશ્ચિમ) સેન્ડહર્સ્ટ રોડ ગીરગામ, મુંબઈ ૪ સં. ૨૦૦૪ કાર્તિક વદ પ્રતિપદા શનિવાર	શ્રી મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. પોતે અને બીજા ટ્રસ્ટીઓ વતી તા. ૨૯ નવેમ્બર ૧૯૪૭

નવ, ગ્રહો અને ચાર મન્ત્રોમાં પણ એવો નિયમ છે કે જો તે પીડાઓ દુઃખ ભોગવીને અશાતા-વેદનથી નિવારવી, યા તો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ-જપના સેવનવડે શાતા-વેદનથી નિવારવી. નવે ગ્રહોની પીડાનુ નિવારણ ઉપરના નવે પદોના આરાધનવડે દૂર કરાય છે તથા જુદા જુદા ગ્રહોની પીડાનુ નિવારણ, ગ્રહોના જાપો કરવા છે તે તે સમ્બન્ધમાં આનુપૂર્વી આ મુજબ કરાય છે—

રાતવર્ણી રવિ અને મંગળની—સિદ્ધ પદના આરાધનથી
શ્વેતવર્ણી ચંદ્ર અને શુક્રની—અરિહંત પદના
લીલવર્ણી બુધ ગ્રહની—ઉપાધ્યાય પદના ,,
પીતવર્ણી બૃહસ્પતિની—આચાર્ય પદના ,,
નીલવર્ણી શનિ, રાહુ અને કેતુની—સાધુ પદના ,,

૩ શ્રી વર્દ્ધમાન આયંબીલ તપ—શરૂઆતમાં પહેલા એક આયંબીલ પછીના એક ઉપવાસથી માંડીને અનુક્રમે વધતા વધતા પાંચ આયંબીલ અને ૧-૨-૩-૪-૫ વધતાં આયંબીલોના આવતા પાંચ ઉપવાસોની મળી બાકર વીશ દિવસની તપસ્યા (વીશ દિવસની સાથે તપસ્યા તે, શ્રી વર્દ્ધમાન આયંબીલ તપ ઓળીના પાયારૂપ છે) એ પછી અનુક્રમવાએ છ આયંબીલ અને ઉપવાસ, સાત આયંબીલ અને ઉપવાસ એમ વધતે વધતે છેવટે સો આયંબીલ અને ઉપવાસ સુધીની તપસ્યા કરવી, તે વર્દ્ધમાન તપ કહેવાય.

આવી મોટી ઓળી પૂરી કરનાર ઓછા આજે પણ આત્માઓ મળી રહેતા છે. નેવું નેવું ઓળી સુધી પહોંચેલા ઘણું આજે પણા યુવકોથી વધારીને જોવામાં આવે છે. જૈનોની તપશ્ચર્યા હંમેશા આહારાદિ પાપવાર્તની જ હોય છે અને રાત્રિભોજન જૈનોમાં સર્વથા હોતું જ નથી.

૪ આનંદબોધિની ટીકાનો છ પાદ પર્યન્તનો પ્રથમ ભાગ આ ગ્રન્થ છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયો છે.

आगमोद्धारक – आगमदिवाकर – श्रीमदानन्दसागर – सूरीश्वराणां हस्तलिपिस्वरूपा नायाधम्मिप्रकाशितद्वात्रिंशिकायाः प्रतिकृतिः ॥

[illegible]

॥ प्रास्ताविक-निवेदन ॥

सुरतनिवासी उदारचरित दानवीर स्व० शेठ देवचन्द लालभाई झवेरीना स्मरणार्थे स्थापन थयेल " शेठ देवचन्द लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फण्ड " तरफथी

प्रस्तुत प्रकाशननी ओळख— प्रसिद्ध थतां ग्रन्थरत्नो पैकी प्रकाशन करातां आ ग्रन्थरत्ननो क्रमांक ९२ छे। आ ग्रन्थरत्ननुं नाम " श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-बृहद्वृत्त्यवचूर्णिः " छे। ग्रन्थना रचयिता श्री जयानन्दसूरीश्वरजीना विद्वज्जनमाननीय-शिष्य-मुनिश्री अमरचन्द्र छे। गीर्वाणभाषाना रसिक अभ्यासियोने अतीव उपयोगी थनारा आ ग्रन्थरत्नने अभ्यासियोना करकमलमां सहर्ष समर्पण कराय छे।

श्री सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासननी तत्त्वप्रकाशिका-टीकाना अखण्ड अभ्यासिश्रीजयानन्दसूरीश्वरजीना विद्वान्-शिष्य-मुनिप्रवर-श्रीअमरचन्द्रे स्वपरहितार्थे

आ ग्रन्थरत्ननो रचना समय— आ अवचूर्णि रचेली छे। आ ग्रन्थनी अन्तिमपंक्तिमां ' प्रथम पुस्तिका लिखिता ' एवा स्पष्ट शब्दोथी द्वितीय पुस्तिका लखी होय, एवडानी धारणा होय अगर लखतां लखतां अधूरी होय एवी वास्तविक कल्पनाओने अवकाश छे। परन्तु प्रकाशन थतां आ ग्रन्थमां ग्रन्थनी शरूआतथी त्रीजा अध्यायना प्रथमपादना अन्तिमसूत्र सुधीनी अर्थात् नव पादनी सम्पूर्ण-अवचूर्णि छे। त्यार पछीना सूत्रोनी अवचूर्णि (देखोभीजुं क्याय) वर्तमानकालीन विद्यमान ग्रन्थागारोमांथी प्रयत्न करवा छतां पर्यन्त प्राप्त थयुं नथी। ग्रन्थना अन्तिम भागमां रचयिताए रचनानो समय विगेरे सुचन जणावेल छे—

" संवत् १२६४ वर्षे श्रावण सुदि ३ रवौ श्रीजयानन्दसूरिशिष्येणाऽमरचन्द्रेणाऽऽत्म प्रथमपुस्तिका लिखिता। शुभं भवतु लेखकपाठकयोः। "

जैनाचार्योनी व्यवस्थित-लेखन कलाने अनुसरतां लखेलो ' गुजरातनो मध्यकालीन इतिहास ' नामना ग्रन्थमांथी थोडां प्रमाणमां मळी आवे छे चौलु

आ ग्रन्थनी प्राचीनता— क्य वंशना इतिहास साथे जैनाचार्योना नाना मोटा जीवनप्रसंगो वणायेला छे। वि स १०१७ थी वि स १२९८ सुधी लगभग २७५ वर्ष उपरांतनो सोलंकि वंशनो राज्यकाल छे। सोलंकि वंशना ...त्याद्-कालमां कलिकालसर्वज्ञ-भगवाने जैनशासनना सिद्धान्तो अने आगमोनो आस्वाद ...गहले चखाडयो छे तेथी ज तेओ माटे आखुं जगत् ऋणी छे आथी ज अणीमारनी प्रता-

विशेषमां क्या क्या सूत्रमां अवचूर्णि अने लघुन्यासनुं साम्यपणुं छे ?, नव पादना सूत्रो मांथी अवचूर्णिकारे १०७ सूत्रो पर अवचूर्णि केम न करी ? ए १०७ सूत्रोमांना कटला सूत्रो पर लघुन्यासकारे लघुन्यास कर्यो ?, अवचूर्णिनी अने लघुन्यासनी विशेषताओ शी शी छे ? विगेरे विगेरे प्रकरणोथी भरपूर प्रस्ताव हमारा तरफथी तैयार कराता 'तुलनात्मकदृष्टिए श्रीसिद्ध हेमचन्द्रशब्दानुशासन' नामना निबन्धमां दरेक विषय स्पष्टीकरणपूर्वक आपवामां आवशे।

नव पादना सूत्रोमांथी उपर बतावेल 'तदन्त पदम्' ए एक ज सूत्र नहि पण अनेक सूत्रो तो अक्षरशः लघुन्यासने मळतां छे, अने केटलाएक सूत्रो ओछावत्ता प्रमाणमां लघुन्यासने मळतां छ ज्यारे कोइक सूत्रोमां अवचूर्णिकारनी स्वतंत्र कल्पना अने स्पष्टीकरण मालुम पडे छे, तेवी ज रीतिए लघुन्यासकारे पण केटलांएक सूत्रो पर स्वतंत्र कल्पना अने युक्तिपुरस्सरनां बुद्धिवैभव देखाड्यां छे ते पण अत्यन्त प्रशंसनीय छ।

अवचूर्णिकारनी १ स्वतन्त्र कल्पना, २ स्पष्टीकरण अने ३ प्रायोगिक चर्चा माटे अनुक्रमे प्रस्तुत प्रकाशनना पृ ३ पं. १८ थी २८, पृ ४ पं १ थी ११, अने पृ २८ पं ८ थी २० सुधीनुं लखाण वांचवा अने विचारवाथी अवचूर्णिकारनी स्वतन्त्र कल्पना, अने स्पष्टीकरणपूर्वकनी प्रायोगिक-व्यवस्थाओनुं सुन्दर व्यवस्था-विज्ञान प्राप्त थाय छ।

उपरना प्रसंगोनुं परिशीलन करनारने सहजे समजाय तेवुं छ के-अवचूर्णिकार प्रथम थयेला हशे अने लघुन्यासकार पछी थया हशे ?, अगर तो बन्ने समकालीन अभ्यासियो हशे ?, आ प्रसंगनो यथाशक्य निर्णय तो निर्णीतमूल-अवचूर्णि अने लघुन्यासना रचनासंवत्, लेखनसंवत् अने तत्कालीन-संयोगोने तपासीने ज करवो जरुरी छ। आ प्रकरणमां बन्ने शास्त्रकारो समकालीन हता परन्तु समजीन हवे आपणे आगळ वधवा प्रयत्नशील थइए।

श्रुतज्ञानना साधनोनी दिन-प्रतिदिन अभिवृद्धि कया ज करवी अने प्राप्त थयेल अमूल्य साहित्यनुं संरक्षण करवुं ए शासनप्रभावनानुं अद्वितीय अंग छ। आ श्रुतज्ञानना साधनोनी अवचूर्णिना रचनासमयने अने लेखनसमयने निहाळतां समजी शकाय अभिवृद्धि अने संरक्षण छे के-आ ग्रन्थ लगभग ७३८ वर्षे आपणने दृष्टिगोचर थाय छ। पूर्वकालनी सुन्दर लेखनपद्धतिथी ७००-८०० वर्ष उपरांतनी लखेली प्रतिओना दर्शन थाय ए ओछा आनन्दनो विषय नथी परन्तु क्षणभर हास्य करीने अगर तो प्रशंसाना बे-चार वचनो बोलीन इतिकर्तव्यता मानी लेवामां आपणी मोटी भूल छ, कारण के पूर्वकालीन पुरुषोए तन-मन अने धननो सद्व्यय करीन अने करावीन नवा ज्ञानभंडारोनी स्थापना करी छे, जूना ज्ञानभण्डारोनो जीर्णोद्धार कर्यो छे एटलुं ज नहि पण नवनवीन प्रतिओनुं आलेखन करावीने अपूर्व-अमूल्य-अलौकिक साहित्यनी वृद्धि करीने ते साहित्य खजाना आपणने समर्पण करीन जेम पोतानी फरज बजावी छे तेम तेओनी माफक आपणे पण फरज बजाववानी छ।

ब्दिना मध्याह्न-कालथी खूब प्रवीन तेरमी शताब्दिना अन्तिम समय सुधीमां जैन साहित्यनुं साम्राज्य विशेषपणे सबळ हतुं ए प्रमाण ऐतिह्य-साधनो साफी रीते पुरवार करे छे । ते कालने साहित्यना सुवर्ण-समय तरीके साहित्यकारो प्रशंसे छ, ते सर्वथा उचित ज छे । ते वेळासि समयमां ज आ ग्रन्थनुं आलेखन थयेलुं छे । आ ग्रन्थनी प्राचीनता बताववा पूरतां आ ग्रन्थनी ताडपत्रीय प्रतिना प्रथमावना विभागनो एक अने अन्तिम विभागनो एक ए रीते बे श्लोको आपवामां आव्या छे ते जोवाथी रचयितानुं नाम अने रचनानो समय विगेरे स्पष्ट जणातो होवाथी आ ग्रन्थनी प्राचीनता माटे विशेष पूरावानी जरूरत रहेती नथी-अर्थात् सातसो वर्ष उपरान्तना कालमां आ ग्रन्थ रचायेलो छे एटले रचनासमय पण लगभग ते ज हशे अगर होवो जोइए ए बे ने बे चार जेवी स्पष्ट बीना छे ।

अवचूर्णिकारना समकालीन अभ्यासी लघुन्यासोद्धारकार लघुन्यासकार—

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासननी तत्त्वप्रकाशिका टीकाथी आ अवचूर्णिना रचयिता अने विद्वज्जनमाननीय-लघुन्यासकार-मुनिश्रीकनकप्रभ ए बन्ने समकालीन हता अगर हशे, कारण के ते कालना समकालीन-अभ्यासियो पैकी आ बन्ने रचयिताओनी रचनामां विशेषपणे साम्यता दृष्टिगोचर थाय छे । आ अवचूर्णिनुं व्याख्यान स्थळे स्थळे लघुन्यासना व्याख्यान साथे मोळावता थई मळतुं आवे छे, जेमके नमूना तरीके-"तदन्तं पदम्॥ १।१।२ ॥" पदत्वे-अन्तवते कारकसंज्ञाप्रसङ्गोऽनेनेति पदम् । 'वर्णान्तः' इत्यम् । अन्त्यग्रहणं किमर्थं ? सर्वं ××××इत्यादि जे व्याख्यान अवचूर्णिकारे आ सूत्रनी अवचूर्णिमां करेलुं छे, तेवुं ज व्याख्यान अक्षरे अक्षर लघुन्यासकारे आ सूत्रना लघुन्यासमां करेलुं छ । विशेष जिज्ञासुए प्रथम मुद्रित सि० हे० श० शासन ग्रन्थमां लघुन्यास जोवो ।

विशेषतः अवचूर्णिकारे जे जे सूत्रोनी अवचूर्णि करी ज नथी ते ते सूत्रो 'अवचूर्णिरहित विषयप्रवेश' नामना प्रकरणमां अपायां छे । ते प्रकरण समजवाथी अभ्यासियोने ख्यालमां आवशे के-अवचूर्णिकारे जे ज सूत्रो पर अवचूर्णि करी ज नथी ते ते सूत्रो पर लघुन्यासकारे लघुन्यास पण प्रायः कर्यो नथी । अर्थात् प्रथमाध्यायना चार पादना-संज्ञा सन्धि अने नाम प्रकरणना ज २६ सूत्रो पर अवचूर्णि करी नथी तेमांना फक्त ॥ १।१।२१॥, १।२।१८। १।३।३७॥,१।४। १४॥ अने १।४।६५॥ ए पांच सूत्रो पर लघुन्यासकारे स्वल्पपूरतुं व्याख्यान करेलु छे परन्तु बाकीना २१ सूत्रो पर तो अवचूर्णिकारनी माफक लघुन्यासकारे लघुन्यासनुं लेशमात्र आलेखन नथी ।

आ सम्बन्धमां पहेला अध्यायनी माफक बाकीना अध्यायना सूत्रोने तपासवामां आवे तो अवचूर्णिकारनी माफक लघुन्यासकारे पण ते ते सूत्रो पर व्याख्या न्यासने लघुन्यासकृत्रिम तपासी शकाय ।

---

१ जुओ–भाषासाहित्य पृ २९९ नं. ११ जैन ग्रंथावली जैन श्वे० कॉ०

विशेषमां क्या क्या सूत्रमां अवचूर्णि अने लघुन्यासनुं साम्यपणुं छे ?, सप्त पादना सूत्रोमांथी अवचूर्णिकारे १०७ सूत्रो पर अवचूर्णि केम न करी ?, ए १०७ सूत्रोमांना केटला सूत्रो पर लघुन्यासकारे लघुन्यास रच्यो ?, अवचूर्णिनी अने लघुन्यासनी विशेषताओ शी शी छे ?, विगेरे विगेरे प्रकरणोथी भरपूर लखाण अमारा तरफथी तैयार कराता 'तुलनात्मकदृष्टिए श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन' नामना विभागमां दरेक विषय स्पष्टीकरणपूर्वक आपवामां आवशे।

नव पादना सूत्रोमांथी उपर बतावेला 'वचन्त पदम्' ए एक ज सूत्र नहि पण अनेक सूत्रो तो अक्षरशः लघुन्यासने मळतां छे, अने केटलांएक सूत्रो थोडावत्ता प्रमाणमां लघुन्यासने मळतां छे ज्यारे थोडाक सूत्रोमां अवचूर्णिकारनी स्वतंत्र कल्पना अने स्पष्टीकरण मालूम पडे छे, तेवी ज रीते लघुन्यासकारे पण केटलांएक सूत्रो पर स्वतंत्र कल्पना अने बुद्धिकुशलतानुं बुद्धिवैभव देखाड्युं छे ते पण अत्यन्त प्रशंसनीय छे।

अवचूर्णिकारनी १ स्वतंत्र कल्पना, २ स्पष्टीकरण अने ३ प्रायोगिक चर्चा [illegible] प्रस्तुत प्रकाशनना पृ. ३ पं. १८ थी २८, पृ. ४ पं. १ थी ११, अने पृ. २८ पं. ८ थी [illegible] सुधीनुं लखाण वांचवा अने विचारवाथी अवचूर्णिकारनी स्वतन्त्र कल्पना, अने स्पष्टीकरण [illegible] प्रायोगिक–व्यवस्थाओनुं सुन्दर व्यवस्था–विज्ञान मालूम थाय छे।

उपरना प्रसंगोनुं परिशीलन करनारने सहेजे समजाय तेवुं छे के–अवचूर्णिकार [illegible] हशे अने लघुन्यासकार पछी थया हशे ?, अगर तो बन्ने समकालीन [illegible] हशे ? ए प्रसंगनो यथाशक्य निर्णय तो निर्णीतमूल–अवचूर्णि अने लघुन्यासना [illegible] अने तत्कालीन–संयोगोने तपासीने ज करवो जरूरी छे। आ प्रकरणना [illegible] एवा पटलुं समजीने हवे आपणे आगळ वधवा प्रयत्नशील थइए।

श्रुतज्ञानना साधनोनी दिन–प्रतिदिन अभिवृद्धि थता ज [illegible] साहित्यनुं संरक्षण थयुं ए [illegible]

श्रुतज्ञानना साधनोनी अवचूर्णिना रचनाप्रयत्न अने [illegible] अभिवृद्धि अने संरक्षण छे के–आ [illegible]

पूर्वकालनी सुन्दर [illegible]

प्रतिओना दर्शन थाय ए आज [illegible] [illegible]

प्रशस्तिना चं–चार वचना वाचीन [illegible] ज्या

पूर्वकालीन पुरुषोए तन–मन अने धनना [illegible] अवश्य

करी छे जूना ज्ञानभण्डारोमां [illegible] थी आवी।

करावीने अपूर्व–अमूल्य–[illegible]

करीने जेम पोतानी [illegible]

मुद्रणकळाना मोहनीय-युगमां ज्ञानरसिक आत्माओ तन, मन अने धनद्वारा हस्तलिखित ताडपत्रीय ग्रन्थो अगर कागळ पर लखेला ग्रन्थोनी प्रेसकोपिओ करी-करावीने प्रकाशन कर्ये जाय छे अने कराव्ये जाय छे। प्रकाशित थयेल ग्रन्थना क्रम केमारा निश्चय छे ?, प्रकाशित थयेला ग्रन्थनो स्थान केटलो छे ?, वर्तमानमां ते प्रकाशननी जरूरत हती के नहि ?, विगेरे प्रश्नोना समाधानना ज्ञानमां उतर्या वगर मुद्रित-साहित्यना प्रकाशनमां जे झडपी वधारो थतो ज जाय छे तेमां एकसरे समज्युं पडतुं कयुं जाय छे के नीचुं जाय छे ते जाणवामां तो बहु विचार-विनिमय अने निर्णयात्मक विवेकनी जरूर छे, ज्यां मुद्रणकळाना साधनो प्रत्ये भक्ति धरावनाराओए अमुद्रित-मुद्रित ग्रन्थोने छपाववामां जे उत्साह बताव्यो छे तेटलो अगर तो तेथी पण बहु हस्तलिखित ग्रन्थोने साचववामां अने वधारवामां तन-मन अने धननो सद्व्यय करवानी अनिवार्य आवश्यकता छे।

साहित्यसंरक्षण माटेना नियमो अने योग्य सूचन अंगुलिनिर्देशरूपे अने स्वार्थ प्रस्तावनामां करेलुं छे ज्यां आ प्रसंगे केवळ पद्धतिओ वेग वधारता पूर्वकालीन पुण्य पुरुषोनी जीवनचर्या उपर प्रस्तुत हरहंमेश राखी लक्षण ते सार मरिकिंचित् सूचन करवुं योग्य गणाशे। श्री उपदेशतरंगिणी, श्री सुकृतसागर, श्री कुमारपाल प्रबन्ध, श्री प्रभावक चरित्र, श्री वस्तुपाल चरित्र श्री कुमारपाल रास, अने श्री वस्तुपाल-तेजपाल रास विगेरे अनेक ग्रन्थोमां छूटी-छवायी मळी आवती विविध नोंधो उपरथी जणाय छे के-श्रुतज्ञानरसिक पूज्य श्रमण भगवन्तोना उपदेशथी राजा, महाराजा, मन्त्रीश्वरो अने श्रेष्ठिओए जिनागमभवन निमित्ते लाखोनी संख्यामां करवा-वार्यें साहित्यसृष्टिना कोई पण शुभ निमित्तने आगळ करीने नव-नवीन साहित्यो लखावीने अथवा प्रस्तुत जवाबना निमित्तने लीधे तेमना वारनारा लहिया विगेरे पासेथी खरीद करीने अने करावीने ज्ञानभण्डारोमां सुरक्षित रक्षणापूर्वक सुशोभित करेल छे। साहित्यरसिक-सिद्धराजे, दयावारिनिधि-कुमारपाळे अने शासनरसिक वस्तुपाल-तेजपाळे ज्ञानभण्डारो कराव्यानी नोंध प्रसंगे मळी आवे छे।

राजाओए, मन्त्रीश्वरोए अने श्रावकोए ज्ञानभण्डार कर्या छे नवीन पुस्तकोनी प्रतिओ सेंकडो-हजारोनी संख्यामां लखावी छे; नमूना तरीके जुओ—

उपदेशतरंगिणी-ग्रन्थमां जणाव्युं छे के—

"श्री कुमारपालेन सप्तशतलेखकपार्श्वात् ६ अङ्ग ११ उपाङ्गागमस्य सप्तप्रतयः सौवर्णाक्षराः, श्रीहेमचन्द्राचार्यप्रणीतव्याकरणचरित्रादिग्रन्थानामेकविंशतिः प्रतयो लेखिताः।"

आवी आवी अनेकविध हकीकतो नजरे पडे छे। आ प्रसंगने लक्ष्यमां राखी पूर्वपुरुष

---

१ जुओ-सि हे श शा०नो विभाग-प्रथम, श्राद्ध-प्रस्तावना।

पुरुषोना पगले चाली ‘ महाजनो येन गतः स पन्थाः ’ ए न्यायने अनुसरीने यथावत प्रसंगे बे-चार प्रतियो अगर दरेक वर्षे ज्ञान साधन पुरुषे प्रतिओ लखवा-लखाववानो रिवाज फरीथी चालु करवानी जरूर छे।

“आग्या त्यारथी मल्हार”, “टीपे टीपे सरोवर भराय”, “कांकरे कांकरे पाळ बंधाय”; ए कहेवतोने लक्ष्यमां राखी चतुर्विधसंघस्थित-अग्रगण्य व्यक्तिओ तन, मन अने धनने समर्पण करे अने लेखनपद्धतिने वेग आपवा कटिबद्ध थशे तो भावि प्रजाना अन्तरना आशीर्वाद मेळववापूर्वक पुण्यानुबन्धिपुण्यना भण्डार भरी शकशे ए नम्रपणे स्वीकारवा लायक छे. लेखनपद्धतिने वेग आपवा माटे आ अंगुलिनिर्देश योग्य सूचक वाक्यो छे. वधु जिज्ञासुओने उपरना ग्रन्थो वांचवा-विचारवानी भलामण करवामां आवे छे। विशेषमां रक्षण करनाराओए ग्रन्थोनुं जळथी, तेलथी, उंदरथी रक्षण करवुं जरूरी छे, चोंटी गएला पुस्तकोने अने चोंटी गयेला पानांओने उखेडवानी कळा वडीलो पासेथी शिखी लेवी जोइए, हस्तलिखित प्रतोमां गुंदरमिश्रित शाही होवाथी अने भेज लागवाथी चोंटी गयेला पानांओने छूटां करवामां ख्यास करीने गुलालनो उपयोग विशेष पणे करवो जोइए। संरक्षणकळाओने लक्षीने लेखकोए पण प्रायः हस्तलिखित ग्रन्थना अन्तमां केटलांएक संस्कृत पद्योद्वारा सूचना करेली होय छे जेमके—

जले रक्षेत् स्थले रक्षेच्छिथिलबन्धनात् ।
मूर्खहस्ते न दातव्यं, एवं वदति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अग्ने रक्षेज्जलाद्रक्षेत्, मूषकेभ्यो विशेषतः ।
कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन परिपालयेत् ॥ २ ॥

आ उपरथी कहेवानुं एटलुं ज छे के—ज्ञानरसिक आत्माओए श्रुतज्ञानना साधनोनी वृद्धि थती रहे अने संरक्षणता थाय तेवा प्रबन्धो योजावा करे तो करनारा प्रत्ये भविष्यमां भावि प्रजाना भव्य-आशीर्वाद जरूर उतरावा करशे। प्राचीन ग्रन्थना वर्णन करवा प्रारम्भेल आ प्रकरणने अत्र पूर्ण करी हवे आपण अवचूर्णिनी मूळ वात करीए।

अवचूर्णि-ग्रन्थ-प्रकाशननी अनिवार्य-जरूरीयात

आ ग्रन्थ ताडपत्रीय-प्रति पर आलेखन करायेल छे. श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासनना सम्पादन प्रसंगे खम्भात मुकामेथी बीजा ताडपत्रीय ग्रन्थो साथे आ ग्रन्थ आपवामां आव्यो हतो, पत्रो पृ. १ थी २१८ छे। ए ग्रन्थ लखायाने ७२८ वर्ष उपरान्त समय थई गया होवाथी एनी अवस्था घणी जीर्ण अने नाजुक निहाळीने ‘एनुं मुद्रण थवुं अत्यन्त जरूरनुं छे’ एम लक्ष्यमां आव्युं, अने ते कामना प्रयत्ननी शरूआत करवामां आवी।

१–श्वे-श्रीशान्तिनाथ ताडपत्रीय-प्राचीन जैनज्ञानभण्डार, खम्भात-डाबडो नं. ११५५।

श्रुतभक्तोना सोहमीय-युगमां ज्ञानरसिक आत्माओ तन, मन अने धनपरायण हस्तलिखित ताडपत्रीय ग्रन्थो अगर कागळ पर लखेला ग्रन्थोनी प्रेसकोपिओ करी-करावीने प्रकाशन कर्ये जाय छे अने करावे जाय छे । प्रकाशित थयेला ग्रन्थना नाम तेमारा केटला छे ?, प्रकाशित थयेल ग्रन्थनो उठाव केटलो छे ?, वर्तमानमां ते प्रकाशननी जरूरत हती के नहि ? विगेरे प्रश्नोना समाधानना अभावमां ज्यां अगर मुद्रित-साहित्यना प्रकाशनमां जे झडपी वधारो थतो ज जाय छे तेमां एकदरे अमनुं परलुं ऊंचुं जाय छे के नीचुं जाय छे ते बाबतमां तो बहु विचार-विनिमय अने निर्णयात्मक विवेकनी जरूरत छे, ज्यां श्रुतज्ञानना साधनो प्रत्ये भक्ति दर्शावनाराओए अमुद्रित-मुद्रित ग्रन्थोने छपाववामां जे उत्साह बताव्यो छे तेटलो अगर तो तेथी पण बहु हस्तलिखित ग्रन्थोने साचववामां अने वधारवामां तन-मन अने धननो सद्व्यय करवानी अनिवार्य आवश्यकता छे ।

साहित्यसंरक्षण माटेना नियमो अने योग्य सूचन अंगुलिनिर्देशरूपे अमे आगळ प्रस्तावनामां करेलुं छे ज्यां आ प्रसंगे लेखन प्रवृत्तिनो वेग वधारवा पूर्वकालीन पुण्य पुरुषोनी जीवनचर्या नजर सन्मुख हरहमेश राखी शकाय ते माटे यत्किंचित् सूचन करवुं योग्य धाराशे. श्री उपदेशतरंगिणी, श्री सुकृतसागर, श्री कुमारपाल प्रबन्ध, श्री प्रभावक चरित्र, श्री वस्तुपाल चरित्र, श्री कुमारपाल रास, अने श्री वस्तुपाल-तेजपाल रास विगेरे अनेक ग्रन्थोमां छूटी-छवायी मळी आवती विविध नोंधो उपरथी जणाय छे के-श्रुतज्ञानरसिक पूज्य श्रमण भगवन्तोना उपदेशथी राजा, महाराजा, मन्त्रीश्वरो अने श्रेष्ठिओए जिनागमश्रवण निमित्ते स्वर्गवासी स्वजनना कल्याणार्थे साहित्यवृद्धिना कोई पण शुभ निमित्तने आगळ करीने नव-नवीन साहित्यो लखावीने अथवा अस्तव्यस्त थवाना निमित्तने लीधे वेचवा आवनारा लहिया विगेरे पासेथी खरीद करीने अने करावीने ज्ञानभण्डारोने सुरक्षित रचनापूर्वक सुशोभित करेला छे। साहित्यरसिक-सिद्धराजे, दयाधारिनिधि-कुमारपाले अने शासनरसिक वस्तुपाल-तेजपाले ज्ञानभण्डारो कराव्यानी नोंध प्रसंगे मळी आवे छे ।

राजाओए, मन्त्रीश्वरोए अने धनाढ्योए ज्ञानभण्डार कर्या छे, नवीन पुस्तकोनी प्रतिओ सेंकडो-हजारोनी संख्यामां लखावी छे; नमूना तरीके जूओ—

उपदेशतरंगिणी-ग्रन्थमां जणाव्युं छे के—

श्री कुमारपालेन सप्तशतलेखकपार्श्वात् १ अथ ११ सहस्रागमस्य सप्तप्रतयः सौवर्णाक्षराः, श्रीहेमचन्द्राचार्यप्रणीतव्याकरणचरित्रादिग्रन्थानामेकविंशतिः प्रतयो लेखिताः ।"

आवां आवां अनेकविध प्रसंगो नजरे पडे छे । आ प्रसंगने लक्ष्यमां राखी पूर्वपुरुष

---

१ जुओ-चि. दे. स. ज्ञा० नो विभाग-प्रथम, प्राक्-प्रस्तावना ।

पुस्तकोना पगले चाली ‘ महाजनो येन गतः स पन्थाः ’ ए न्यायने अनुसरीने यथायत्न दर्शने व-चार प्रतियो अगर दरेक वर्षे ज्ञान साधन पुस्तकोमें प्रतिओ लखवा-लखाववानो रिवाज विशेष चालु करवानी जरूरत छे ।

“आम्बा आरती सवार”, “टीपे टीपे सरोवर भराय”, “कांकरे कांकरे पाळ बंधाय” ए कहेवतोने लक्ष्यमां राखी चतुर्विधसंघस्थित-अग्रगण्य व्यक्तिओ तन, मन अने धनन [illegible] अने लेखनप्रवृत्तिने वेग आपवा कटिबद्ध थशे तो मारि भावना अन्तरना आशीर्वाद [illegible] पुण्यानुबन्धिपुण्यमा अम्बार भरी शकशे ए नगमसम स्वीकारवा लायक छ [illegible] आपवा माटे आ अंगुलिनिर्देश मात्र सूचक वाक्यो छे बधु विज्ञानुसार [illegible] विचारवानी भलामण करवामां आवे छे। विशेषमां रक्षण करनाराओए [illegible] उपरथी रक्षण करवुं जरूरी छे, पोथी तथा पुस्तकोने अने पोथी [illegible] कपड बंधीओ पासेथी छिद्री लेनी जोइए, हस्तलिखित ग्रन्थोमां [illegible] भेज लागवाथी पोथी गयेला पानांओने जुदां करवामां घास [illegible] पणे करवो जोइए। संरक्षणकर्ताओने उद्देशीने लेखकोए पण [illegible] केटलांएक संस्कृत पद्योद्वारा सूचना करेली होय छे, जेमके—

जले रक्षेत् स्थले रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबन्धनात् ।
मूर्खहस्ते न दातव्यं, एवं वदति [illegible]
भग्ने रक्षेज्जलाद्रक्षेत्, मूषकेभ्यो [illegible]
कष्टेन लिखितं शास्त्रं, यत्नेन [illegible]

आ उपरथी कहेवानुं एटलुं ज छे के-ज्ञानवृद्धि [illegible] थती रहे अने संरक्षणता थवे लेवा भगम्या [illegible] प्रजाना मन्य-आशीर्वाद बरर समरायां [illegible] । [illegible] आ प्रकरणने अत्र पूर्ण करी हवे आपण [illegible]

आ ग्रन्थ ताडपत्रीय-पत्रो पर [illegible]

	सम्पादन प्रयत्न [illegible]
ग्रन्थपूर्ति-ग्रन्थ-प्रकाशननी अनिवार्य-जरूरीयात	ग्रन्थ [illegible]
	प्रकाशित [illegible]
	पत्र [illegible]
	छ [illegible]

१–जुओ–[illegible]

ते अवसरे हमारु चातुर्मास मुम्बई मुकामे गोडीपार्श्वनाथ जैन उपाश्रयमां हतुं तेथी आ ग्रन्थने प्रकट कराववानी वात मुम्बईमां रहेता शेठ दे. ला. जैन पु. फण्डना ट्रस्टी स. शेठ नेमचन्द अभेचन्द झवेरीने समजावतां तेओए अमारी वात स्वीकारीने उपरोक्त बीना फण्डना बीजा ट्रस्टीओ पासे पण मंजुर करावी। त्यार पछी आ ग्रन्थनी प्रेसकोपी करावीने छपाववानी शरूआत करावी ते लगभग चार वर्षे बहार पडे छे। आ ग्रन्थनी ताडपत्रीय प्रति मेळवी आपनार खम्भातनिवासी सुश्रावक मूळचन्द बुलाखीदास तथा मोहनलाल दीपचन्द चोकसीए अने प्रकाशन-करनार दे. ला. फण्डना ट्रस्टीओए अपार पुण्य उपार्जन कर्युं छे अने भविष्यमां आवां आवां प्राचीन साहित्यने मेळवी आपीने प्रकट करावकामां यथाशक्ति मददगार बनीने पुण्यना भण्डार भरवामां उद्यमवंत रहेशे एवी तेओने अमारी भलामण छे।

अवचूर्णि-ग्रन्थनी महत्ता आ अवचूर्णि श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनना प्रथमाध्यायना प्रथमपादना प्रथम सूत्रथी तृतीयाध्यायना प्रथमपादना अन्तिम-सूत्र सुधीनी छे।

सिंहासनादि आठ-महाप्रातिहार्यनी वास्तविक महत्ता जेम त्रिलोकनाथ भगवन्त तीर्थंकरोने आभारी छे तेम आ अवचूर्णिनी महत्ता श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनने आभारी छे तेथी ते प्रथमतम-व्याकरणनी महत्ताने प्रथम विभागथी य प्रासंगिक-निवेदननो आवश्यक विभाग छे।

प्रकाशन-कराता आ अवचूर्णिग्रन्थ-सम्बन्धमां रचनासमय, प्राचीनता समकालीन अभ्यासक, साहित्यसंरक्षणादि अने प्रकाशननी जरूरीयात विगेरे प्रकरणो जणावीने प्रस्तुत प्रकाशननी यथास्थित महत्ता दर्शावी भया छतां जे ग्रन्थने अवलम्बीने आ अवचूर्णि रचाई छे ते ग्रन्थनी महत्ता अवश्यमेव जाणवी जरूरी छे।

कलिकालसर्वज्ञ भगवान् श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरजीय श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन नामना आ प्रथमतम व्याकरणग्रन्थने क्यारे रच्यो? कया संयोगोमां रचायो?, जन्मप्रदेश-कर्मप्रदेश अने प्रचारप्रदेश तेओश्रीने केवी रीते सहायक बन्या? परम्पराए पुनीत वारसो केवी रीते सचवायो?; अने तेओश्रीने प्राप्त थयेलां कलिकालसर्वज्ञादि-बिरुदो तथा तेओश्रीय रचेला आ प्रथमतम व्याकरणनी विशिष्टताओ सम्बन्धी सम्पूर्ण प्रकाश पाडे तेवा भरचक भव्य प्रकरणोथी विभूषित शब्दमहार्णवन्यासनो साद्यन्त वांचन मनन अने परिशीलनपूर्वक अभ्यास करवानी अभ्यासियोने अमारी भलामण छे।

१-जुओ-मुम्बई चातुर्मासिक बोध व विभाग।

२-जुओ-श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन ग्रन्थनी लाक्षणिकता श्रीसि. हे. श. व्याकरण-प्रथमविभाग श्रीहेम-चन्द्राभिधानचिन्तामणि-प्रस्ताव २ प्रसाधित-श्रीसिद्धचक्रादिसमन्वयरूपमिति। प्रस्तुतप्रकाशननो आ-विभाग।

उपर सूचवेली प्रस्तावनाने वांच्या पछी कलिकालसर्वज्ञरचित–श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासननी महत्तानी साथे साथे आ अवचूर्णिनी महत्ता पण आपोआप जणाइ आवशे ।

अमो ए आमन्दबोधिनी नामनी वृत्तिनी रचना करवामां आ अवचूर्णिना सारभूत रहस्यनो उपयोग करेलो छे, कारण के अभ्यासको न मळी शके तेवी अवचूर्णिकारनी अलौकिक कल्पनाओ आ ग्रन्थमां अमोघ निहाळी छे, तेथी ज तेनी महत्ता अनिर्वचनीय छे एम कहेवामां लेश-भर अतिशयोक्ति जेवु नथी ।

आ अवचूर्णि–ग्रन्थकारनी बीजी रचनाओ सम्बन्धि तपास करतां जणाय छे के 'श्रीहेमशब्दसंचय' नामनो ग्रन्थ पण प्रायः तेमनो रचेलो छ । आ अवचूर्णिकारनी कृति ग्रन्थरत्न ४२६ पत्रमां सुन्दर–प्राचीन–लिपिबद्धपणे लखायेलो छे, अने मित एक विरल रचना ते पाटणना भंडार नं ३–४ (फोफळीया शेरीना अने वागोळी शेरीना भंडार)मां विद्यमान छे, एम जैन ग्रन्थावलीमां जैनभाषासाहित्यविभाग पृ ३०२ उपर जणावेलु छ । 'अमरचन्द्र' एवा नाममात्रथी आ ग्रन्थ पण तेओश्रीए रच्यो होय एम लाग तो अमे कल्पना करीए छीए, परन्तु निर्णय तो ए ग्रन्थने प्राप्त करीने जोया–तपास्या पछी ज करी शकाशे । ए ग्रन्थ सम्बन्धि विशेष खबर हमारा तरफथी थनारा भाविप्रकाशनमां करवामां आवशे ।

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनने अनुलक्षीने रचायेली–अवचूर्णिग्रन्थो विशेष प्रमाणमां मळी आवे छे, परन्तु आ प्रधानतम व्याकरणनी मुख्यतया बे वृत्तिओ छे, अवचूर्णि समविषयक बृहद्वृत्ति अथवा तत्त्वप्रकाशिकाना नामथी प्रसिद्ध अनेक अने बीजी ग्रन्थो— लघुवृत्तिना नामथी साहित्यसृष्टिमां सुप्रसिद्ध छे ए बन्ने वृत्तिओ मूळ ग्रन्थकारनी ज अर्थात् स्वोपज्ञ रचेली होवाथी एमां साथे अभ्यासना सूत्रोनी संकलना एक सरखी ज करेली छे. विस्तृतपणे करेली वृत्तिनुं नाम बृहद्वृत्ति अथवा तत्त्वप्रकाशिका अने संक्षेपथी करेली वृत्तिनु नाम लघुवृत्ति आप्युं छे ते यथार्थ एटले गुणनिष्पन्न नाम ज आपेलुं छे एमां शंकाने स्थान ज मळी शकतु नथी ।

श्रीसि हे श शासननी लघुवृत्ति पर रचायेल अवचूर्णिओ पण घणी मळी आवे छे, पण लघुवृत्तिविषयक अवचूर्णिनो उल्लेख करवो ते आ अप्रासंगिक छे, कारण के प्रस्तुत प्रकाशनरूप आ अवचूर्णि तो बृहद्वृत्ति उपर रचायेली छे ।

आ अवचूर्णिनी समकक्षामां आवी शके तेवा स्वोपज्ञ–शब्दमहार्णवबृहन्न्यास, श्रीरामचन्द्र गणिकृत–श्रीलघुन्यास, श्रीधर्मघोषगणिवरकृत–श्रीलघुन्यास श्रीकनकप्रभकृत–श्रीन्यासोद्धार कणि पद, दसपाद–विशेषविशेषार्थ, श्रीसौभाग्यसागरकृत–दुण्ढिकाबृहद्वृत्तिसारोद्धार आदि महान् ग्रन्थरत्नो छे ।

विशेषतः आ अवचूर्णिग्रन्थ कुशळशिल्पी–श्रीकनकप्रभकृत–न्यासोद्धारने अनुसरतो छे, एटले मध्यमवर्गनी अवचूर्णि अभ्यासीओने न्यासोद्धारनी जेम अलौकिक–अगम्य वस्तुओ अने स्पष्टीकरणो जे पूरां पाडे छे ते अभ्यासकाळे स्वयमेव जणाई आवे छे।

अवचूर्णिग्रन्थस्थित विषयप्रवेश

आ अवचूर्णि–ग्रन्थमां श्रीशब्दानुशासनना प्रथमाध्यायना प्रथमपादना प्रथमसूत्रना अने वृत्तिना मंगलरूप श्लोकथी शरू करीने तृतीयाध्यायना प्रथमपादना अन्तिमसूत्र सुधी तत्त्वप्रकाशिका अपरनाम बृहद्वृत्तिस्थपदो, उदाहरणो अने प्रत्युदाहरणोनी अनुक्रमे स्पष्ट व्याख्याओ तथा उपयोगी–भूत–सुन्दर–साधनिकाओ स्थळे स्थळे नजरे पडे छे अभ्यासिओ आ ग्रन्थने अभ्यासथी नजरे निहाळे तो अवचूर्णिकारनुं सूत्रविषयक–सुन्दर–ज्ञान, वृत्तिस्थ–पङ्क्तिविज्ञान अने प्रायोगिक–प्रतिभा ठाम ठाम वर्णवेलामां मानवमी जेम तरी आवे छे।

आजुबाजुना अगर आगळपाछळना सूत्रोथी अने मत–मतान्तरोथी थता–थयेला प्रयोगोनी सिद्धि स्थळे स्थळे करी बतावी छे जेमके नमूना तरीके–" समानानां तेन दीर्घः ॥ १ । २ । १ ॥"[1] ए सूत्रथी शरू थता पांच सूत्रोमां मतान्तर अने मतमतान्तरने लक्ष्यमां राखीने ११ रूपो बताव्यां छे। विस्तारपूर्वक जोवानी अभिलाषावाळाओए श्रीसिद्धहेमचन्द्र–शब्दानुशासनना प्रथम भागमां आनन्दबोधिनीवृत्तिमां पृ. २६–पङ्क्ति ३७ थी ४४ अने पृ. २७ पङ्क्ति १ थी ३० सुधीनी पङ्क्तिओ अभ्यासपूर्वक विचारवी।

आ ग्रन्थमां श्रीसि है श.शासननी शरूआतथी तृतीयाध्यायना प्रथमपाद सुधीना एटले सवा बे अध्यायना अर्थात् नवपादनां सूत्रोने ज अवचूर्णिकारे अवचूर्णि करेली छे एम कदीप तो ते पण बराबर ज छे।

उपरोक्त नवपादमां एकन्दर ८१४ सूत्रो छे, तेमांथी नवे पादना अनुक्रमे २–५–५–१४–१२–१२–१२–२१ अने २४ मळी कुल १०७ सूत्रोनी अवचूर्णि तो आ अवचूर्णिकारे करेली ज नथी। ए १०७ सूत्रनो सूत्रांक अने पृष्ठांक जाणवा अभिलाषिओए परिशिष्ट नं. २ जोई लेवुं। साधनिकाप्रसंगे आवतां सूत्रो जे नीचे टीपमां बताव्यां छे ते जोवानी सुगमता माटे परिशिष्ट न. १ मां व्याख्यासहित सातेय अध्यायना सूत्रो अनुक्रमे आपवामां आव्यां छे।

ग्रन्थ प्रकट थतां थयेला समयम पांच वर्ष.

आ ग्रन्थना सम्पादननी शरूआत मुम्बईमां करवामां आवेली ते अवसरे साथे साथे श्रीसि है श.शासनना प्रथमविभागना सम्पादननी शरूआत पण करवानी हती तथा शरूआतमां सम्पादननी मगावेली ताडपत्रीय प्रति उपरथी आ अवचूर्णिनी प्रेसकॉपी करावीने तपासी जोवा पछी भावनगरना श्रीमहोदय प्रेसमां आ ग्रन्थने छापवानुं काम सोंपवामां आव्युं। उपर बताव्या प्रमाणे मुम्बईना चातुर्मासमां आरंभेला आ कार्यमां चार पछीना

---

१ पृष्ठे–श्रीमच्चन्द्राऽऽनन्दप्रभ्रमाभिः–सम्पादनम् १।

अमदावाद, खम्भात, घाटकोपर अने अंधेरीना (करमचन्द जैन पौषधशाळाना) चातुर्मास दरमियान मुनीमां मूख विगेरे श्रावक-श्राविकामां घणो ज समय व्यतीत थयो तदुपरान्त खास करीने दरेक चातुर्मासमां धर्मोपदेश उपरान्त शासनहितवर्धक अनेक कार्योमां तथा श्री सि हे श शासनना सम्पादनकार्यमां पण समय जतो होवाथी लगभग पांचमे वर्षे आ ग्रन्थने प्रकट करी शकायो छे ।

आ ग्रन्थने प्रकट थवामां विलम्बनुं कारण वांचनारनी समजमां आवे ए हेतुथी मुम्बईना थयेल शासनहितवर्धक कार्योनी विस्तारथी, तथा अमदावाद, खम्भात, घाटकोपर अने अंधेरीना (वीलेपार्लेना) चातुर्मासमां थयेल शासनहितवर्धक-कार्योनी संक्षिप्त नोंध, आ ग्रन्थना अन्त भागमां आपेली छे ।

विशेषमां श्री सि हे श शासनना प्रथम-विभागना सम्पादननुं काम पण सतत् चालु रहेतुं होवाथी अने तेने जल्दी प्रकट करवानो होवाथी आ ग्रन्थ प्रकट थवामां कांईक सहेतुक विलम्ब पण थयो छे, आवां सहेतुक अनेकविध-कारणोने ध्यानमां लेतां थयेलो विलम्ब योग्य-तामां ज थयेलो छे एम वांचकोने समजावबुं पडे तेम नथी ।

व्याकरणशास्त्रविषय-प्रदेशोने नव-नवीन युक्ति-प्रयुक्तिए आ ग्रन्थ विशेषतया नवपल्लवित करतो होवाथी अने आ काम हवे जल्दी समाप्त करी आपवानी शेठ दे ला जैन पु. फंडना कार्यवाहकोनी वारम्वार विनंतिओ थती होवाथी चालु चातुर्मासमां अंधेरीना (वीलेपार्लेना) शेठ करमचन्द हॉलमां ते प्रत्ये विशेष लक्ष्य आपीने आ ग्रन्थ सम्बन्धि-विषयानुक्रम, प्रासंगिक-निवेदन, अनुपलब्धसूत्रो आदि आ ग्रन्थनी सुन्दरतामां सहायीभूत-जरुरी प्रकरणोने तैयार करीने आ ग्रन्थने प्रकट करवामां आव्यो छे ।

प्रस्तुत प्रकाशनना सम्पादन-कार्यमां अत्यन्त उपयोगि-शब्दप्रदीप-प्रति दस्ख्यानथी आवी प्रकाशनना प्रासंगिक- आपनार शेठ मूळचन्द बुलाखीदास अने मोहनलाल दीपचन्द चोकसीए

मददगारो— पुण्यानुबन्धि पुण्य उपार्जन कर्युं छे ।

सम्पादन कार्यमां उपयोगी थई शके एवी आ ग्रन्थनी प्रेसकॉपी कराबी मुद्रणकळाथी विभू षित बनावीने पुस्तकाकारे प्रकट करवानुं काम शेठ दे ला जैन पु फंड तरफथी तेना कार्य-वाहकोए कर्युं छे अने ते फंडना नियम मुजब प्राचीन पुस्तकोनुं प्रकाशन तथा अभ्यासियोनुं पठन-पाठन अने परिशीलन थाय ते हेतुथी ओछी किम्मते वेचवानुं नक्की थयेल छे, तेथी ते फंडना समग्र कार्यवाहकोए पण अनहद पुण्य उपार्जन कर्युं छे । एवी ज रीते भविष्यमां पण प्राचीन साहित्यना प्रकाशनमां सुन्दर फाळो आपीने पूर्वाचार्यप्रणीत साहित्यनी सेवना करवामां ते कार्यवाहको हर-हमेश उद्यमवन्त रहो एवी अमारी शुभेच्छा सर्वे ए स्वाभाविक छे ।

सर्वे-प्रकारनी सामग्रीओथी विभूषित बनेल आ ग्रन्थनी प्रेसकॉपी करवामां संशोधन योग्य स्थळोमे शोधवामां, प्रूफ तपासवामां अने सम्पादन कार्यने सर्वथा सुशोभित बनाववामां स्वकीय साधनोद्वारा जेओए प्रत्यक्ष के परोक्ष सहायता समर्पण करवामां उदारता बतावी छे तेओ दरेकने आ तके स्मृतिपट पर लावीने आ निवेदनने समाप्त करवामां आवे छे।

सम्पादिकामां आवेल सूत्रोना सूत्रांकने टिप्पणीमां अपाववामां, संशोधन—सम्पादनना कार्ये प्रसंगप्राप्त अज्ञानथी, अने जिनचन्द्र—वीतराग भगवन्तनी आज्ञा—विरुद्ध अथवा प्रातःस्मरणीय—सूत्रकार—कलिकालसर्वज्ञ—भगवान् श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरजीना तथा अवचूर्णिकारना आशय विरुद्ध लखाई गयुं होय ते सम्बन्धि 'दुष्कृत मिथ्या थाओ' एवी हार्दिक अभिलाषापूर्वक अत्र विरमुं छुं।

ग्रन्थमां ग्रन्थना मुद्रण वखते क्यांये—मात्रा—अनुस्वार—अने विसर्ग विगेरे छूटी गयां होय अगर अस्तव्यस्त थई गयां होय ते विवेकपूर्वक सुधारीने वांचवानी विवेकीओने साग्रह भलामण करवामां आवे छे।

श्रीकल्याणचन्द्र-जैन-पौषधशाळा-श्रीपालनगर रोड (सिक्कानगर) मुंबई नं. २४ वि सं २ १ श्रावणशुक्लपञ्चमी-गुरुवारे आश्विनपूर्णिमा	श्रीतपागच्छाधिपति-श्रीसार्वभौम-आगमोद्धारक श्रीधर्म-... श्रीमानन्दसागरसूरीश्वर—चरणचञ्चरीक— चन्द्रसागर।

॥ पू. पंन्यासप्रवरश्रीना चातुर्मासिकनी नोंध ॥

प्रातःस्मरणीय–वैयाकरणकेसरि–सिद्धचक्राराधन–तीर्थोद्धारक-पूज्य–पन्यासप्रवर–श्रीचन्द्रसागरजी गणिवरना चातुर्मासना स्थळोनी संक्षिप्त–नोंध ।

---

१ वि सं १९८४ अमदावाद–झांपडानी पोळ सा चन्दुलाल चुनीलालनुं मकान ।

२ ,, ,, १९८५ जामनगर–फूलीबाईना डहेलामां ।

३ ,, ,, १९८६ खम्भात–श्रीअमरचन्द्र–जैनशाळा ।

४ ,, ,, १९८७ वापला–श्रीजैनउपाश्रय ।

५ ,, ,, १९८८ मुंबई–भूलेश्वर–लालबाग–जैन उपाश्रय ।

६ ,, ,, १९८९ सुरत–गोपीपुरा, नेमुभाईनी वाडीनो उपाश्रय ।

७ ,, ,, १९९० रतलाम–बावरीयानो उपाश्रय ।

८ ,, ,, १९९१ महीदपुर–जैन उपाश्रय श्रीशान्तिनाथना मन्दिर पासे ।

९ ,, ,, १९९२ उज्जैन–खाराकूवा, श्रीऋ ष मी पेढीनो उपाश्रय ।

१० ,, ,, १९९३ इन्दोर–पीपलीबाजार–जैन उपाश्रय ।

११ , ,, १९९४ राजगढ–जैन उपाश्रय ।

१२ ,, ,, १९९५ अमदावाद–झांपडानी पोळनो उपाश्रय (पाठशाळा)

१३ ,, ,, १९९६ पालीताणा–पन्नालाल बाबूनी जैनधर्मशाळा ।

१४ ,, १९९७ मुम्बई–पायधुनी, श्रीगोडीजी जैन उपाश्रय ।

१५ ,, ,, १९९८ अमदावाद–नागजी भूधरनी पोळनो उपाश्रय ।

१६ ,, ,, १९९९ खम्भात–मूळचन्द बुलाखीदास–मानचन्दना मकानमां के जे हाल उपाश्रय तरीके वपराय छे ।

१७ , ,, २००० घाटकोपर (मुम्बई) देरासर पासेनो, जैन उपाश्रय ।

१८ ,, ,, २००१ वीलापार्ले (अन्धेरी–मुम्बई) कस्तूरचन्द्र जैन पौषधशाळा।

वि सं १९८४ ना वैशाख वद ६–श्रीतीर्थाधिराजशत्रुंजयेश्वर–श्रीआदिनाथस्वामीनाच्यवन–दिवसे, प्रातःकाळे विजयमुहूर्ते अमदावाद मुकामे झवेरीवाडनी पोळना श्रीआदीश्वर जैनमन्दिरनी पासेना उपाश्रयमां प्रातःस्मरणीय–पूज्यपाद–आगमोद्धारक–आचार्य–श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीना वरदहस्ते दीक्षा थई. संसारीपणानुं नाम शेठ श्रीमगनलाल जेशिंगभाई हतुं. दीक्षा समये मुनिश्री चन्द्रसागर नाम राखवामां आव्युं, आनन्दमंगलपूर्वक दीक्षा थई; अने जेठ वद ५ ना दिवसे उपस्थापना थई. त्यारपछी तेओश्रीना वरद हस्ते अनुक्रमे पालीताणामां वि सं १९९७ ना मागसर सुद ५ना दिवसे गणिपद, अने मागसर सुद ९ना दिवसे पंन्यास पद समर्पण थयां।

उपरना दरेक चातुर्मास सम्बन्धी विगतवार हकीकत अन्य स्थळे विस्तारथी आपवामां आवशे परन्तु आ सि हे अवचूर्णि अने श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन जेवा प्रधानतम व्याकरणना संशोधन सम्पादन, वृत्तिनी रचना, प्रेसमेटरनी तैयारी अने प्रूफसंशोधनादि कार्यो मुम्बई, अमदावाद, खम्भात अने घाटकोपर, अंधेरीना छेल्ला पांच चातुर्मासमां थयेलां छे उपर जणावेल सर्व कार्योनी साथे साथे दीक्षा पण बे बे शासनप्रभावना कार्यो थयां तेमज अने चालु प्रसंगने सम्बन्ध राखनारी जे कंई शासनहित प्रवृत्ति थई ते बधानी संक्षिप्त नोंध अहीं आपवामां आवे छे; अर्थात् वि सं १९९७ ना मुम्बई–चातुर्मासनी संक्षिप्त नोंधनी शरूआत कराय छे।

॥ मुंबाइनुं चातुर्मास ॥

वि० सं० १९९७

पायधुनी, श्री गोडीजी पार्श्वनाथ जैन श्वे० मन्दिरनी पाछळना भागनो उपाश्रय

नोंध—श्री सिद्धक्षेत्र पालीताणाना चातुर्मासनी पूर्णाहुतिना पुनित प्रसंगोने पूर्वरूप तरीके जणावीने मुंबाइ चातुर्मासनी संक्षिप्त नोंध रजू कराय छे. गणिपद–पन्यासपदारोपण–उभये भावनगर वम्बई आगमन घोघा–भावनगर थई श्री गोमती–तीर्थे समुद्घाटित–चावल–आराधन वि सं १९९७ अवचूर्णि संपादन श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनना संशोधन–संपादनादि अने शासनहितवर्धक सूरत प्रसंगो रजू कराय छे.

संचयकार

प्रात स्मरणीय–पू. आगमोद्धारक–आचार्य–श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरना विद्वद्शिष्यरत्न–सिद्धचक्राराधन–तीर्थोद्धारक पू. पन्यासप्रवर–श्रीचन्द्रसागरजीगणीन्द्र व श्रीहीरसागरजी.

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासननी तत्त्वप्रकाशिका उपर रचायेल आ अवचूर्णि–ग्रन्थने अने श्रीतत्त्वप्रकाशिका अने श्रीआनन्दबोधिनी–नामनी वृत्तिद्वय–सहित श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनना कारक पर्यन्तना प्रथम भागने बहार पाडतां व कामनी शरुआतथी आज सुधीमां विशाळ समय व्यतीत थयो अने मुश्केलीओ वेठीने पण शासनहितवर्धक कार्यो थयां ते जाणवामां वधारे पूरतुं अत्रे जणाववामां आवे छे।

वि सं १९८४ ना वैशाख वद ६ ना रोज गुरुदेव पूज्य पंन्यासप्रवरनी दीक्षा थई, त्यारपछी बहार वर्षना चातुर्मासना स्थळो अने ते दरेक चातुर्मासमां थयेलां शासनहितवर्धक-कार्यो विगेरेनी नोंध वधारे पडती लागीने वाचकोनी नोंध अन्यत्र आपवामां आवेल छे।

अवचूर्णि–ग्रन्थनुं संपादन–संशोधन तथा श्रीसिद्धहेमचन्द्र–शब्दानुशासनना प्रथम विभागना संशोधन–सम्पादन अने श्रीआनन्दबोधिनी–वृत्तिनी रचना वगेरे कार्योनी शरुआत वि सं १९९७ मां करवामां आवेली ते दरेक कार्यो समाप्त करीने आजे वि सं २००१ मां आ अवचूर्णि–ग्रन्थने अने 'श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम्' महान् ग्रन्थने ते ते संस्थाओ द्वारा बहार पाडी शक्या छीए ए आनन्दनो विषय छे। आ कार्यमां वीतेल लगभग चार वर्षना गाळामां पण आ कार्यना निमित्तनी आडमां कोईपण शासनहितवर्धक–कार्य करवामां पूज्यश्रीए

समय आवता रोकी नथी अगर पाछी पानी करी नथी, अने तेथी ज प्रासंगिक–शासनहितवर्धक कार्यो आ प्रकरणमां समावाय छे।

आरम्भ करवा समये पण प्रकाशित थतां आ बन्ने ग्रन्थनी पाछळ विघ्नोनी परम्पराकप आवी पडेली मुश्केलीओ, विरुद्ध–प्रतिकूळ संयोगो अने परिमित–साधनोने लईने आवी पडेली अगवडो वेठीने तथा साधुजीवन–चर्यांना पोषक–विहारादि कार्यो करतां रहीने पण पूज्य गुरुवर्यश्रीए अपूर्व मक्कमताथी आरम्भेला आ शुभ कार्यनी पाछळ पोतानो अविरत–परिश्रम चालु राख्यो त्यारे ज आ ग्रन्थना प्रकाशननी अभिलाषा आजे सफळ थई शकी छे।

वि. सं. १९९७ना मुम्बईना चातुर्मासनो पूर्वरंग।

श्रीसिद्धक्षेत्र जेवा पवित्र–तीर्थस्थानमां सं. १९९७ ना प्रारम्भमां पूज्य गुरुदेवने श्रीभगवती–सूत्रना योगोद्वहननी शुभ–क्रियाओ समाप्त थवा आवी हती। ते अवसरे ए योगोद्वहननी समाप्तिना सूचक–गणिपद–समर्पणनुं मुहूर्त सं० १९९७ ना मागशर सुद ५ नुं अने पंन्यासपद–समर्पणनुं मुहूर्त मागशर सुद ९ नुं निश्चित थयुं हतुं। वळी पूज्य गुरुदेवने आ योगोद्वहननी क्रियाओ करावनार स्व० पू० पं० श्रीधर्मसागरजी गणिवरने उपाध्याय पद समर्पण करवानुं मुहूर्त पण ते ज दिवसे हतुं उपरोक्त बन्ने पदना समर्पणनी क्रियाओ शासनसंरक्षक–सैलानानरेशप्रतिबोधक–वर्धमान जैनागम–मन्दिर–संस्थापक आगमोद्धारक–आचार्यदेवेश–पूज्य–श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीना वरद हस्ते पन्नालाल बाबूनी धर्मशाळाना विशाळ चोगानमां बांधवामां आवेला सुशोभित मंडपमां थई हती।

आ पदवी–प्रदान–प्रसंगे अष्टाह्निका महोत्सव शान्तिस्नात्र अने स्वामीवात्सल्य–संघजमण अनुक्रमे दानवीर शेठ मोहनलाल छोटालाल, संघवी पोपटलाल धारशीभाई नगरशेठ अने शेठ गिरधरलाल छोटालाल तरफथी लगभग चार हजारना खर्चे थवानुं निश्चित थवाथी ते संबन्धी कुंकुमपत्रिकाओ पण स्थळे मोकलवामां आवेली होवाथी अमदावाद वगेरेथी तथा नजीकना गामोमांथी केटलाक माणसो तो आव्या हतां परन्तु पूज्य गुरुदेवना असीम–उपकारथी उपकृत थयेला मालवादेशना खास करीने उज्जैन–महिदपुर–राजगढ वगेरे नगरना संघोमांथी समाचित श्रावक–श्राविकाओनी ४० उपरांत संख्यामां एक स्पेशीयल ट्रेन पण आवी हती। आ प्रसंगे आवनाराओने तीर्थयात्रानो लाभ पण मळेलो होवाथी तेओने तो 'एक पंथ बे काज' नी जेम बन्ने कामनी प्राप्ति थई हती।

पदवी–प्रदाननी समाप्ति थतां अनेक गामना संघो तरफथी तथा वैयक्तिक व्यक्तिओ तरफथी पदवीधरोनी उपर गरम कंबलो अने कपडांनी विशाळ–वृष्टि थवारे निहाळवानी हती। आ प्रसंगने प्रभु उत्सवार्थ बन्धाववा माटे धर्मशाळाना, आगमसमन्दिरना, शेठ आणंदजी

कल्याणजीनी पेढीना माणसोने, पंडितो अने मास्तरोने यथायोग्य प्रीतिदान देवामां तथा पूज्य साधु-साध्वीओने प्रश्नव्याविमानकुलक नामना ग्रन्थनुं सादर समर्पण करवामां शेठ मोहनलाल छोटालाल रु. ८०० उपरांतनो सद्व्यय कर्यो हतो श्रीफळनी प्रभावना अने श्री दशवैकालिकसूत्रनी प्रभावना उज्जैननी शेठ ऋषभदासजी छगनीरामजीनी पेढीना सद्गृहस्थो तरफथी करवामां आवी हती।

आ पद्वीप्रसंगना महोत्सवनी समाप्ति थया बाद आगमोद्धारक पूज्य गुरुदेवश्री आज्ञा मेळवीने तळाजा वगेरे नजदिकना तीर्थ-क्षेत्रोनी यात्रार्थे पूज्य पंन्यासजी महाराजे पोताना परिवार सहित पालीताणाथी विहार कर्यो ९-१० दिवसमां यात्रा करतां करतां भावनगर पहोंचवानी तैयारी थई ते अवसरे मुम्बईनी श्रीगोडीपार्श्वनाथ जैनमन्दिरनी श्रीविजयदेवसूर-संघनी पेढीना ट्रस्टीओ शेठ मायचन्द नगीनभाई झवेरी, तथा पानाचन्द रूपचन्द झवेरी व वगेर पालीताणा आवीने पूज्य आगमोद्धारक आचार्यश्रीने विनंति करी के पं श्रीचन्द्रसागरजीनं आगामु चातुर्मास मुम्बई करवानी आज्ञा आपवानी कृपा करो पूज्य पन्यासजीनी योग्यता जाणीने पूज्य आचार्यश्रीए तेओनी आग्रहभरेली विनन्तिनो स्वीकार कर्यो अने ते बाबतनो आज्ञापत्र लखी आप्यो, ते लइने ते बन्ने ट्रस्टीओ भावनी नजीकना वरतेजीया गाममां पन्यासजीने मळ्या अने आज्ञा पत्र बताबी विचारविनिमय करीने मुम्बईना चातुर्मासनी जय बोलावीने त्यांथी तेओ रवाना थया, अने पन्यासजी महाराज भावनगर पधार्या। भावनगरना श्रीसंघे भावभीनो सत्कार कर्यो, श्रीफळनी प्रभावना थई, अने सात दिवस सुधी व्याख्यानवाणीनो सारो लाभ श्रीसंघे लीधो।

पूज्य पंन्यासजी महाराजना उपदेशथी आ साल्नी चैत्रमासनी आयंबीलनी ओळी भोयणी तीर्थमां करावबानुं आमन्त्रण श्रीसिद्धचक्र आराधक समाजने मळ्युं हतुं तेथी सि आ समाजना कार्यवाहकोए आराधना कराववा माटे तथा सि आ समाजनी आर्थिक स्थितिने सद्धर बनाववा माटे पूज्य पन्यासजी महाराजने भोयणी पधारवानी अत्यन्त आग्रहभरेली विनति करेली होवाथी तेनो स्वीकार करीने भावनगरथी विहार करी जैन वस्तीवाळां मुख्य मुख्य स्थानोमां विचरतां विचरतां अमदावाद थईने पूज्य पन्यासजी महाराज पोताना शिष्य-प्रशिष्यादि परिवार सहित भोयणी तीर्थे पधार्या। सि आ समाजनी विनंतिथी विजयमाव ण्यसूरिजी पण पोताना शिष्य-प्रशिष्यादि परिवार सहित आ प्रसंग भोयणी तीर्थे पधार्या हता। नवपदनी आराधनानो लाभ ११०० उपरांत जैनोए लीधो हतो तेमां २००० नी संख्या तो विधिपूर्वक आळीनुं आराधन करनाराओनी हती। नवे दिवस आयंबील अने पूजा उपरांत भगवान् श्रीमहावीर-जन्म-कल्याणक, रथयात्रा-महोत्सव अने चैत्री पूनमना देववन्दन, सार्धर्मिक-वात्सल्यादि धार्मिक कार्यो पण करवामां आव्या हता यात्राळुओने माटे पण जमवानी अने उतरवानी सगवड करेली होवाथी तथा एकमने दिवसे वारणा अने स्वामिवात्सल्य करवामां

आवेश्य होवाथी कोई विराधना पण मापसोप आ प्रसंगनो लाभ लीधो हतो। मोयणी तीर्थमां करावेली आ आराधना वगेरेना शासनप्रभावनाना कार्योमां सि   आ   समाजने थयो मर्यादे रु ११००० रूपरांव खर्च थयो तेमां आमंत्रण आपनारे रु १००० आप्या हता अने चालु फंडमां रु २००० रूपरावनी मदद मळवाथी रु. १०० नी घट पडी तेनी पूर्ति दानवीर शेठ माणेकलाल चुनीलाले करी आपी हती। जिंदगी पर्यन्तना सभासदोनी (लाइफ मेम्बर) तथा चालु फंडनी आवक मोयणी तीर्थमां लगभग रु १५ ०० नी थइ तेथी सि आ समाजनी स्थिति घणी संगीन बनवा पामी।

त्यार पछी मुम्बई जवा माटे मोयणीथी विहार करीने सावारेन श्रीसुमतिनाथनी यात्रार्थे मातर मुकामे ये दिवसे पूज्य पन्यासजी महाराज सपरिवार पधार्या ते ज दिवसे अमदावादथी साथा हेमनी यात्राए उमसो माणसोनुं आगमन थयुं हतुं, अने आंगीपूजा भावना तथा जमणनो सर्व खर्च दानवीर शेठ मोहनलाल छोटालाल तरफथी करवामां आव्यो हतो।

मुम्बईना गोडीजीना उपाश्रयमां जेम पूज्य पंन्यासजीना चातुर्मासनो निर्णय थयो हतो तेम लालबागना उपाश्रयमां विजयरामचन्द्रसूरिजीना चातुर्मासनो निर्णय थयो हतो, ते अवसरे तिथि सम्बन्धमां भेदथी तपागच्छमां वैमनस्य फेलाई गयुं हतुं त्यां मुम्बईमां तिथिसम्बन्धमां प्राचीन जैन परम्परागत-प्रणालिकाने अनुसरनाराओनो मोटो वर्ग हतो अने ते श्रीगोडीजीने उपाश्रये जवाना पक्षनो हतो अने परम्पराविरुद्धनी नूतन-प्रणालिकाने अनुसरनाराओनो नानो वर्ग हतो ते लालबागने उपाश्रये जवाना पक्षनो हतो। मातरथी विहार करीने पंन्यासजी महाराज ज्यारे सुरत पधार्या त्यारे विजयरामचन्द्रसूरिजी पूनेथी घाटकोपर पधारी गया हता, ते अरसामां मुम्बईमां तुरत पहोंची निकळेल होवाथी विजयरामचन्द्रसूरिजी लालबाग नहि पधारतां घाटकोपर चोमासुं करवाना छे माटे पू. प चन्द्रसागरजीए पण श्रीगोडीजी नहि पधारतां अन्य स्थळे ज चातुर्मास करवुं जोईए एवो प्रयत्न केटलाको तरफथी पत्रद्वारा तथा माणसद्वारा करवामां आव्यो आ संबन्धी सलाह लेवा योग्य व्यक्तिओनी सलाह लेवाथी एम नक्की थयुं के–" घाटकोपर तो मुम्बई ज गणाय अथवा तो लालबागथी ११–१२–माइल ज दूर होवाथी एकदम कइ पण ठराव करवा आ संबन्धमां ठीक तो सुरतथी विहार करवो ज अने वापी गया बाद आगळ थवुं के कम ते बाबतमां ते वखतना संयोगो जोईने निर्णय करवो।"

उपर प्रमाणेनी सलाह मळवाथी पूज्य पंन्यासजी सुरतथी विहार करीने वापी–दमण

१–आवो प्रसंग बनवाथी आम्नाय हेतु होवाथी अनुमान थतु हतु के तिथिसम्बन्धनी प्राचीन प्रणालिकानुं समर्थन करनार पन्यासजीनो मुम्बईमां आगमन होय तो अर्वाचीन नूतनप्रणालिकाने अनुसरनाराओनो लक्ष्य तेम आसपासपूर्वक रचायेली वाणी अमार आपणा पक्षमां जेवो प्रभाव।

थायो, त्यारे मुम्बईथी वापी आवने गोडीजीनी पेढीना ट्रस्टीओ रत्न शेठ नगीनचन्द अमयचन्द झवेरी, शेठ मावचन्द नगीनचन्द झवेरी, शेठ मगलचन्द कस्तुरलाल मोदी, शेठ सौभाग्य-चन्द उमेदचन्द सोलीसीटर, शेठ दुर्लभदास मावजभाइवाळा, अने शेठ पानाचन्द रूपचन्द वेरीए पूज्य पन्यासजीने जणाव्युं के हालमां मुम्बईनुं वातावरण शान्त थतु जाय छे, तेमज विजयरामचन्द्रसूरिजी घाटकोपरने पसर्युं भूमि खालवाग ना चोमासुं करवाना छे माटे अत्रेथी विहार करीने आप पण हवे जलदी मुम्बई पधारो एवी अमारी विनंति छे।

सं १९९७ नु मुम्बईनु चातुर्मास

पू. पन्यासजी आदि वापीथी विहार करीने मुम्बई आवतां रस्तामां आवता घोलवड, दहाणु वगेरे गामोमां उपदेश आपतां अनुक्रमे भीवंडी पधार्यां त्यां मुम्बईना सम्मानित गृहस्थो तरफथी आंगी-पूजा-भावना अने स्वामिवात्सल्य थयां हतां। मलाड मुकामे शेठ मगनलाल लालजीभाई दरखीमाईए पोताना चन्द्रनिवास नामना बंगलामां पूज्य पंन्यासजीने उतारो आपीने आंगी-पूजा तथा स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो हतो अन्धेरीमां प्रवेश महोत्सव अने प्रभावना थयां सान्ताक्रुजमां शेठ मगलचन्द केशवलाल मोदीए पोताना बंगलामां प्रवेश-प्रभावना अने श्रीसंघने भावनाराओनी स्वामिभक्तिनो लाभ लीधो हतो त्यांथी दादर, मायखाला, थईने लेम्बर्ड रोडना उपाश्रये आववानुं थयुं, कारण के सामैयानी शरुआत त्यांथी थवानी हती। मुम्बईमां हजी पण कुर्वनी सर्वथा शान्ति थई न हती छतां पण सामैयामां भाग लेवा भावक-भाविकाओ मरचक हाजरी थई गई हती। सामैया सहित आगळ चालतां लालबागमांना जैन-मन्दिरे दर्शन करीने भूलेश्वर, हावडी बजार आदि स्थलोए थईने पूज्य पन्यासजी महाराजादि ९ ठाणाए गोडीजीना उपाश्रयमां प्रवेश कर्यो। प्रवेशनो दिवस आसाड सुद ४ ने शनिवारनो हतो, ते दिवस अमृतसिद्धियोग, राजयोग अने कुमारयोग होवाथी ए त्रिशयोगोना प्रभावथी आ ऐतिहासिक-चातुर्मासमां अनिर्वचनीय शुभ कार्यो निर्विघ्न थई शक्यां छे।

पूज्य पंन्यासजी महाराजे पर्वदिवस सिवायना रोजना चालु प्रथम व्याख्यानमां सूत्रकृतांग सूत्रनुं द्वितीय अध्ययन अने भावनाधिकारमां समराइच्चकहा शरू कर्यो।

चातुर्मासमां देव-ज्ञान-साधनादि-द्रव्यनी वृद्धि साथे थयेलां शुभकार्योनी टुक्य-नोंध।

श्रीसूत्रकृतांगसूत्र समराइच्चकहा वहोरावनारी बोलीना तथा नवकार मन्त्र अने अक्षयनिधिना तपमां थयेली उपजना	रु १०००)
रोजनी गहुंली तथा ज्ञानपूजनना अने आखा चातुर्मासना ज्ञानपूजनना	रु २०००)

श्रीनवकार मंत्र तथा नवपदनुं आलेखन यंत्रपटमां चांदी तोला ११०० तथा मजुरीना खर्चे रु १८००)

नवकारमंत्र अने वर्धमानतप तपनुं आराधन करनाराओनी टोळीना भोजन खर्चना रु १२००)

पर्युषणमां सुपनानी बोलीमां तथा भा. सु. पांचमना वरघोडानी बोलीमां रु ९०००)

श्रीपाळना रासमां दर्शनीय—फोटोनी ऊपजना रु १८२७)

श्री सिद्धहेमचन्द्र—व्याकरण प्रगट करवा माटेनी ऊपजना रु ८५१९)

उज्जैनमां नवा उपाश्रय माटे शेठ मगनीरामजी मोतीलालजी फिरोदीया तरफथी रु ५००१)

श्री सिद्धचक्र आराधक समाजमां नवा मेम्बरो थवाथी थेला रु ९०००)

मालवाडेश माटे साधारण खातानी ऊपजमां रु १७)

अमरावती शहेरमां साधारण खातानी ऊपजमां रु २००)

पालेजना गामना उपाश्रयनी ऊपजना रु १०००)

उज्जैन अने महिदपुरना ज्ञानमन्दिरो माटे वधारेनी ऊपजमां रु ४५०)

श्री पार्श्वनाथ जन्मकल्याणकने दिवसे गोडीजीने देरेथी दर साल वरघोडो काढवा माटे वेरावळना शेठ धीमधर गुलाबचन्द तरफथी धनामत— रु. २०७१)

उज्जैनना आयंबील खातामां कायम तिथिओ नोंधाववामां रु. ११००)

श्री नवपद लक्ष्मीनिवास—उज्जैन व नामनी वैमानशाळा बंधाववा सारु शेठ चुनिलाल लक्ष्मीचन्द संघवी तरफथी रु. ८७ ०)

श्री सिद्धचक्र आराधक समाजद्वारा पानसर तीर्थमां श्री सिद्धचक्रनी आराधना कराववा माटे अमदावादनिवासी शेठ सोमचन्द खानचन्द तरफथी रु ८५००)

शान्तिस्नात्र, वरसीतपना वरघोडामां उपज अने स्वामीवात्सल्यना रु ११००)

मुम्बईना श्री वर्धमानतप आयंबिल खातानी ऊपजमां रु. ११०)

नवकारमंत्रनी आराधना करनाराने धर्मलाभरूपना पतासानी प्रभावना एक सद्गृहस्थ तरफथी रु. १७५)

पुस्तको तथा पुस्तको राखवानी पेटीओ विगेरेमां रु. १ ००)

पर्युषणमां तपस्विओने चांदीना पतासानी, रुपीयानी अने श्रीफळनी प्रभावना तथा पोषातीना पारणामां मनुभाई मूळचन्दभाई शेठ चीमनभाई तरफथी रु १२०)

मागसर वद ९–१ –११ नी आराधना एकासणा पूरी पूरी व्यक्तिओ तरफथी तथा पारणा शेठ चमनलाल मोनजी तरफथी थयां तेना रु. ५००)

वर्धमान जैनागम मन्दिर पालीताणामां अर्धी देरीना रङ्गमंडपना श्री सिद्धचक्र-मित्रमंडळ तरफथी (अर्धी देरी भावनगरवाळानी हती) रु १७५०)

मुम्बई चोपाटी उपर श्री कल्याण पार्श्वनाथजीनी प्रतिष्ठा प्रसंगमां वरघोडा, महोत्सव, पूजा अने स्वामीवात्सल्यना खर्चना रु

आ प्रतिष्ठाना कार्यमां मुख्यतया भाग लेनारा भावनगरनिवासी शेठ मोहनलाल ताराचन्द, राजनगरनिवासी शेठ मोहनलाल मगनलाल साडु, पाटणनिवासी शेठ डाह्याभाई छगनलाल ताराचन्द अने राधनपुरनिवासी शेठ कान्तिलाल बकोरदास हता। तेओश्रीए उपरनी प्रतिष्ठा प्रसंगे भगवानने बेसाडवानी बोलीना विगेरेना घी मण चार हजारने आशरेना रु. १२०००)

विहार वखते गोडीजीना परचुरण माणसो विगेरेना श्रीविहारना अपायां रु २५०)

उमेम हुकमचंदनी देरीना जीर्णोद्धार माटे श्री गोडीजी पेढी तरफथी मदद करेल रु ७५०)

मुम्बईथी चातुर्मास पूर्ण करीने अगाशी गया त्यारे आंगी, पूजा अने प्रभावना वगेरे खर्चना श्री गोडीजीना ट्रस्टीओ तथा आगेवानो तरफथी रु ११०)

रु १०१४४५)

सात क्षेत्रना पोषक अने शासनहितवर्धक कार्यो पाछळ एक लाख उपरांत चपळ लक्ष्मीने अचळ बनाववाने शुभ प्रयत्नो उदारचित्त श्रमणोपासक–वर्गे कर्यो ते पण अनुमोदनीय प्रसंग छे

आ उपरांत श्याममन्दिरमां वेरावळनिवासी शेठ कीकाभाई गुलाबचन्दे चातुर्मास दरम्यान व्याख्यान, पूजा, प्रभावना अने रात्रिजागरणमां खर्च कीधो तथा श्रीपार्श्वनाथ सम्यक्स्थापकनो वरघोडो दरवर्षे नियमित काढवाने माटे श्री गोडीजीनी पेढीने रु २०७१ अर्पण कर्या।

मागशर वद ९–१०–११ त्रण दिवसनी आराधनाने प्रसंगे श्रीसंघ तरफथी त्रण दिवसना एकासणां तथा पारणां थयां अने शेठ कीकाभाई गुलाबचन्द तरफथी श्रीपार्श्व सम्यक्स्थापकनो रथयात्रानो महोत्सव अपूर्व भावभक्तिपणे शरू थयो।

कोटना श्रीशान्तिनाथना देरासरमां अष्टाह्निकामहोत्सव अने शान्तिस्नात्र होवाथी पूज्य पंन्यासजी महाराज त्यां आठ दिवस रोकाईने भायखळे पधार्या, त्यां महाप्रभावक श्रीआदीश्वर भगवाननी वर्षगांठ होवाथी अष्टाह्निकामहोत्सवने अंगे आठ दिवसनी स्थिरता करी स्थिरता दरम्यान पूज्य पंन्यासजी महाराजे पोताने चालती वर्धमान तपनी ५८मी ओळीने अन्ते छठ्ठ करीने वि सं १९९८ना मागशर सुद ७ ता २१–१ –४१ना रोज पारणुं कर्युं ते अवसरे पायधुनी परथी

प्रसंगे संभावित गृहस्थो, श्रीगोडीजीना ट्रस्टीओ तथा बीजा श्रावक-श्राविकाओ हररोज ...म केळवी हतां ।

घणा गामोमां श्रीसिद्धचक्रजीना गट्टाजीनो अभाव होवाथी श्रीगोडीजीना ट्रस्टीओए १००) ...क सो पंचधातुना गट्टाजी करावावानो निश्चय कर्यो ।

चालु चातुर्मासमां ज्ञानखाताने उपज लगभग रू. ४००० नी थयेली होवाथी गोडीजीना ट्रस्टीओए श्रीसूत्रकृतांगसूत्र अनेकविध परिशिष्टो युक्त बीजी वार छपाववानो निर्णय कर्यो तदनुसार ते काम पूज्य पंन्यासजीश्रीनी अध्यक्षतामां दोशी सोभागचन्द्र खेमचन्द्र तथा झवेरी पानाचन्द रूपचन्द्र द्वारा हाथमां चालु रह्युं छे ।

शेठ देवचन्द लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड तरफथी प्रकाशन करातां ग्रन्थांक ९२ नम्बर तरीके छपाती श्रीसिद्धहेमचन्द्र-बृहद्-अवचूर्णिमां फक्त प्रस्तावना अने विषयानुक्रमादि बाकी छे ते हवे थोडा समयमां बहार पडशे। श्रीनवपदलक्ष्मीनिवास, चन्द्रानन्दलक्ष्मी शिल्पकोष, नन्दिपुर-जिनमन्दिर पट्टप्रतिष्ठापन अने श्रीकल्पसूत्री दीप वगेरेना ब्लोको कोतरावीने मोकलवानुं कार्य पण अत्रे ज थयुं. पोष सुद ९ ने दिवसे अमदावादना शारदा प्रेसमां सूत्रकृतांगसूत्रने मुद्रण करवानुं कार्य नक्की करीने सोंप्युं, माह सुद ९ ने दिवसे भावनगरना महोदय प्रेसमां सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासननी बृहद्वृत्त्यवचूर्णि छापवा माटे आपी अने सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन व्याकरणनुं अने अवचूर्णिनुं संशोधन तथा सम्पादनना कार्येथी अहीं-मुम्बई-थी ज शरूआत थई आ काम माटे खंभातना श्रीशान्तिनाथ प्राचीन ताडपत्रीय ग्रन्थ-भंडारमांथी केटलाएक ताडपत्रीय ग्रन्थो श्रेष्ठि मूळचन्द बुलाखीदास तथा मोहनलाल दीपचन्द चोकसीद्वारा अत्र पूज्यना भाग्य उर-आरिएण्टल-इन्स्टिट्युटमांथी पांचेक प्रतो भावनगरनिवासी हीरालाल अमृतलालद्वारा मंगावीने कार्यनो प्रारम्भ कर्यो शाकटायन-अमोघावृत्तिनी हस्तलिखित प्रति रू. १०) नवसो डीपोझीट मूकीने गोडीजीना मेनेजींग ट्रस्टी झवेरी भायचन्दभाई, अमरचन्दभाई, अने सौभाग्यचन्दभाईए मंगावी आपी । तथा शेठ नेमचन्द अभयचन्द झवेरीनी विनतिथी अट्ठाइनी तपस्या निमित्ते वालकेश्वर थवानुं थयुं त्यां आंगी-पूजा-भावना अने स्वामिवात्सल्यनुं नमण थयुं ।

आगमोद्धारक पूज्य आचार्यदेवेशश्रीनी आज्ञाथी पूज्य पंन्यासजी महाराजना परिवारना आ सालना चातुर्मासो मुम्बाइ विगेरे जुदा जुदा स्थळ नीचे जणाव्या प्रमाणे थयां हतां मुम्बईमां गोडीजीना उपाश्रये पूज्य पं. श्रीचन्द्रसागरजी, मुनिश्री हीरसागरजी मुनिश्री ज्ञानसागरजी श्रीदेवेन्द्रसागरजी अने श्रीहिमांशुसागरजी ठाणा ५, मुम्बईना कोटना उपाश्रये मुनिश्री हंससागरजी श्रीमुनीन्द्रसागरजी श्रीनरेन्द्रसागरजी अने श्रीसुरेन्द्रविजयजी ठाणा ४, अमदावाद पासे बारेजामां

मुनिश्री श्रीदेवेन्द्रसागरजी, श्रीप्रवीणसागरजी, श्रीदौलतसागरजी, श्रीअमूल्यसागरजी अने श्रीविक्रमसागरजी ठाणां ५, माळवामां रतलामुकामे मुनिश्री दर्शनसागरजी अने श्रीप्रेमसागरजी ठाणां २ म्हाळीमर स्टेट बडोद मुकामे मुनिश्री शान्तिसागरजी अने श्रीमहोदयसागरजी ठाणां २, अने इन्दोरमां मुनिश्री धर्मसागरजी, श्रीअभयसागरजी अने श्रीन्यायसागरजी ठाणां ३ ए रीते कुल छ स्थानोमां थयां हतां।

वर साल मा सुद ५ मा दिवसे श्रीगोडीजीने देरेथी निकळता रथयात्राना वरघोडामां बार वर्षथी अळखामने उपाश्रयेथी कोई साधु पधारतां नहोतां ते पूज्य पंन्यासजीना शुभाशयथी अने श्रीगोडीजीना दूस्टीओना शुभ-प्रयत्नथी आ सालना वरघोडामां अळखागममां साधुओए पधारवानी शरुआत करी हती। आ प्रसंग बार वर्षे वहन नवीन होवाथी मुंबाईना सकल-श्रीसंघनी हाजरी मोटा प्रमाणमां हती।

प्रातःस्मरणीय-पूज्यपाद-आगमोद्धारक-आचार्यदेव-श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीनी-प्रवि-कृति पूज्य-पन्यासजीना सदुपदेशथी मुम्बाईना श्रीसंघे श्रीसंयम दर्शनार्थे मुकायी।

पन्न्यासजीना सदुपदेशथी 'श्रीचम्पानन्दलक्ष्मीचित्कोष-उज्जैन' ने श्रीमाणिक्यचन्द्र-जैन ग्रन्थमालाना जिंदगी पर्यन्तना समासद बनाव्या।

लगभग एकसो त्रीस वर्ष उपरांतनो बहीवट मिटाववो श्रीपार्श्वनाथ-जन्म-कल्याणकनो वरघोडो अने बार वर्षे अळखागना साधुओ गोडीजीथी निकळता वरघोडामां भाग लेतां थयां आ बे कार्यो वहन नवीन थयां।

पूज्य पंन्यासजीना उपदेशथी उज्जैननिवासी शिरोळिया प्रतापीरामजी अमरचन्दजी तरफथी बे प्रतिमाजीने अंजनशलाका करावीने नाम स्थाप्युं। उज्जैनथी वन्दनार्थे आवेल शेठ मगनी-रामजी मांगीलालजीए उज्जैनना सारा कुवाना जैन उपाश्रय माटे रु ५००० आप्या।

आ चातुर्मासमां तिथिचर्चाना निर्णय माटे बे त्रण वार लालजागमा अभयचन्द साधुमे कहेवरावेलुं अने श्रीगोडीजीमां व्याख्यानमां बाहेर पण करेलु छतां ते साधुओमांनी मुख्य व्यक्ति तरफथी एक ज जवाब मळ्यो के "अत्रेथी विहार करी हुं पालीताणे जवानो छु त्यां आपना पूज्य-गुरुदेव-साथे निर्णयात्मक-चर्चा न थाय त्यां सुधी आ विषयमां मौन रहेवा चाहु छुं"।

उपर जणाव्या प्रमाणे मुम्बाईमां आ चातुर्मास शासनने अने शासनमान्य अंगोने बहु लाभ दायी नियडयु ते उपर जणावेली विनाओने ध्यानपूर्वक वांचवाथी वांचनाराओने मालूम पडे एम छे।

अमदावादनुं चातुर्मास

वि सं १९९८

ठि० नागजी भूधरनी पोळनो जैन वे मू उपाश्रय

नोंधः—दीक्षा–प्रतिष्ठाना पुनित काम सुरतमां शासन–प्रभावनाने अनुसरतो प्रवेश पालनपुर–मुकामे चातुर्मासिक शास्त्र–वाचन केशरीया मुकामे अञ्जनशलाका–दीक्षा–वडीदीक्षा–स्वर्गवासादि, श्रीसिद्धक्षेत्रनी तलाटीमां आगम श्री हेमचन्द्र–मन्दिरनी बांधणी श्री हेमचन्द्र ज्ञानमन्दिर स्थापना उद्घाटन अने मूर्ति पुण्यकार्य अने आगमोद्धारनी रचना पुस्तक तैयार मुकामे मालारोपण पालीताणा अने अमदावाद मुकामे शासन प्रभावनादि शुभ कार्योनी संक्षिप्त नोंध.

संग्रहकार—

श्रुत स्थवीर–आगमोद्धारक–आचार्यदेवेश–श्रीमानन्दसागरसूरीश्वरजी चिह्नम् शिष्यरत्न ध्यानस्थस्वर्गत–सिद्धचक्राराधन–तीर्थोद्धारक–पू पंन्यासप्रवर–श्रीचन्द्रसागरजी–गणीन्द्र–चरणरेणु चरणोपासक–हीरसागर

अमदावाद–रामनगरनुं चातुर्मास सं १९९८

ठि० मांडवीनी पोळमां नागजी भूधरनी पोळनो जैन उपाश्रय ।

दीक्षा–प्रतिष्ठाना पुनित काम

मुम्बईथी विहार करतां करतां अगाशी तीर्थाधिपति–श्रीमुनिसुव्रतस्वामिना दर्शन करीने पालघरनी नजीकमां पहोंच्या त्यारे नवसारी स्टेशन पासे नवा बंधावेला श्रीचिन्तामणि–पार्श्वनाथना मन्दिरनी प्रतिष्ठाना महोत्सवनो लाभ लेवा माटे नवसारीना संघनी विनंति आवी, ते स्वीकारीने त्यां पहोंचवा माटे विहारमां ताकीद करी त्यारे गोलवड पहेलेने बोरडी पहोंच्या त्यारे पूज्यपंन्यासजी महाराजना अतिपरिचयी–खरतरगच्छनिवासी–श्रावक छोगाजी जसराजी जेमा नवलजी दीक्षाना अभिलाषी हता तेओए पंन्यासजी महाराजने एवी विनंति करी हती के ' मारो एकनो एक बालपुत्र–राजेन्द्रकुमार आपना उपदेशथी संयमाभिलाषी थाय तो हुं पण निश्चिन्त बनीने सर्वविरतिनो स्वीकार करी शकुं ' आ विनंतिने लक्ष्यमां राखीने मुंबईथी विहारमां साथे रहेनार ते पिता–पुत्रने पंन्यासजी महाराज तरफथी मळतां उपदेशनी असर थई अने राजेन्द्रकुमारनी दीक्षानी भावना दृढ बनावी बोरडी मुकामे जयकारीवाळा शेठ रमणभाईनी बोर्डिंगना मकानमां स १९९८ ना माघ वदी ५ ना मंगल प्रभाते राजेन्द्रकुमारनी

दीक्षानी मंगलमय क्रिया करवामां आवी। बोरडी, अने गोलवाड अने ढबीयरना श्रीसंघे आ दीक्षामां तन-मन-अने धनथी लाभ लीधो दीक्षितने पंन्यासजी महाराजे पोताना शिष्य बनावीने श्रीपद्मप्रभसागरजी नामथी विभूषित बनाव्या। त्यारपछी त्यांथी विहार करीने नवसारी पधारीने प्रतिष्ठानो पुनित-लाभ लीधो।

नवसारीनी प्रतिष्ठा ऊपर पधारेला पंन्यासजी महाराजने सुरत पधारवानी विनंति सुरतना संघे नवसारीमां करी, अने सुरतना प्रवेशनुं मुहूर्त नक्की करी गया।

सुरतमां प्रवेश

त्यारपछी बे दिवस नवसारीमां रोकाइने पन्यासजी महाराजे सपरिवार सुरत तरफ विहार कर्यो। चातुर्मास माटे पधारनारा पूज्य आचार्य महाराज वगेरेनो प्रवेशमहोत्सव जेवा ठाठमाठथी सुरतनो संघ करे छे तेवाज आडम्बरथी पूज्य पन्यासजी महाराजनो प्रवेशमहोत्सव पण सुरतना श्रीसंघे फागण सुदि ५ने दिवसे कर्यो १६ सचित्र अने विविध वाजींत्रोवाळा वरघोडामां अनेक जगाए गहुंळी अने मोतीना साथीआ विगेरेथी पूज्यश्रीने वधाववामां आव्या मुख्य मुख्य स्थानोए फरीने वरघोडाने गोपीपुरामां नेमु भाईनी वाडीने उपाश्रये आवतां बराबर एक वाग्यो कारण के सामैयानी शरुआत सगरामपुराथी थयेल तेथी पंन्यासजी महाराजे प्रथम त्यां जिनदेवना दर्शन करीने देशना संभळावी हती त्यां थी वाडीमां पण एक कलाक पर्यंत 'औचित्येन प्रवृत्तस्य॰ 'नी सरळभावथी भावधर्मनुं आगमन, टकाव, वृद्धि अने उत्तरोत्तर-विक्षेप-फलदायक केम बने छे समजावनारी देशना आपी हती प्रान्ते लाडुनी प्रभावना करवामां आवी हती।

गोपीपुरामां ७ दिवसनी स्थिरता करी व्याख्यान संभळावीने शान्तिस्नात्र होवाथी सातमने दिवसे वडाचौटाना संघना आग्रहथी वडाचौटे अने आठमने दिवसे छापरीया शेरीना संघना आग्रहथी तेमे स्थळना उपाश्रयमां वाजतेगाजते पधारीने पूज्य पन्यासजीए व्याख्यान संभळाव्युं हतुं. तेमज हरिपुरा-संघना आग्रहथी 'धर्मनी आवश्यकता' उपर एक जाहेर व्याख्यान पण आप्युं हतुं।

पूज्य पंन्यासजी महाराजना उपदेशथी जामनगरनिवासी शेठ सोमचन्द लालचन्दनी पेढी तरफथी आ सालमां सामुदायिक श्रीसिद्धचक्रनी आराधना पामसर तीर्थमां करावबानुं आमंत्रण श्रीसिद्धचक्र आराधक समाजने मळेलुं होवाथी अने आमंत्रण आपनारना अत्यन्त आग्रहने लईने ते अवसरे पामसर पधारवानुं स्वीकारेलुं होवाथी पन्यासजी महाराजने सुरतमां रोकवानो श्री संघनो आग्रह होवा छतां तेओश्री विशेष रोकाई शक्या नहि। सुरतना धर्मप्रेमी झवेरी ठाकोर भाई मकनजीना परिचय अने प्रयासथी बनेल जैनधर्मानुरागी क्षत्रियकुलभूषण श्रीयुत् जयकृष्णदास विगेरे क्षत्रिय भाईओना अत्यन्त आग्रहथी सुरतथी विहार करीने तेओनी मीलमां वाजते गाजते

पंन्यासजी महाराज सपरिवार पधार्या हता त्यां पण पूज्यश्रीना व्याख्यानमां तथा पूजामां शहेरना घणा भाईबहेनोए पधारीने लाभ लीधो हतो। त्यांथी सांजना विहार करीने तापी नदीने किनारे बंगलामां रात रहीने आगळ विहार कर्यो।

पानसर तीर्थमां सामुदायिक शाश्वत आराधना

आगळ विहार करतां अनुक्रमे भरूचनगरमंडन–श्रीमुनिसुव्रतस्वामीना दर्शन करी ग्रामानुग्राम विहार करतां अनुक्रमे अमदावादनी नजीकमां साबरमती–नदीने किनारे आवेला सुश्रावक गिरधरलाल छोटालालना बंगलामां पंन्यासजी महाराज सपरिवार पधार्या। श्री सि हे श शासनना सम्पादन कार्य माटे ताडपत्रीय ग्रन्थो हस्तलिखित ग्रन्थो विगेरे सामग्री जे पंडितने सोंपेली ते काम तेमनाथी थइ शके एम न होवाथी ते बधी सामग्री तेणे सं १९९८ना फागण मासनी समाप्तिमां आ स्थळे पन्यासजी महाराजने पाछी आपी दीधी। पानसर जवानी उतावळ होवाथी पूज्य पन्यासजी महाराज अमदावाद शहेरमां हमणां पधारवाना नथी एम जाणीने तेओश्रीना परम–विनय–श्रीदेवेन्द्रसागरजी आदि शिष्य–प्रशिष्यो साध्वीओ अने श्रावक श्राविकाओ पूज्य पंन्यासजीना दर्शन–वन्दनार्थे शेठ गिरधरलालने बगले पधार्या हता। चैत्र सुदि १ने दिवसे त्यांथी विहार करीने साबरमती अने कलोल थईने पानसर तीर्थमां प्रवेश करीने चरमतीर्थंकर–श्रीमहावीरस्वामीना दर्शन करीने पंन्यासजी आदि मुनिवरो कृतार्थ थया।

आमन्त्रण आपनार तरफथी आ सामुदायिक आराधनाना आमंत्रण निमित्ते रु ७५) स्वामिवात्सल्यनिमित्ते रु ५ १) पारणाने दिवसे स्वामिवात्सल्य करवा माटे रु. ८५१) समाजना आजीवन सभासदनी फीना रु १ १) अने साधुओने भणाववा आदिना साधारण खातामां रु. १ ०) मळी कुल रुपीया १ १५२) दस हजार एकसो ने बावन श्री सिद्धचक्र आराधक समाजाने मळ्या हता ते उपरांत आ प्रसंग उपर पोताना सगां–सम्बन्धिओने पोतानी रसोई खोलवामां तथा साधु–साध्वीनी भक्तिमां अत्यंत उदारताथी द्रव्यनो व्यय करीने पंचक कास्मीने निशक करवामां लेशमात्र खामी राखी नथी। बहार गामथी आवेला श्रावक–श्राविका विगेरेनी साधर्मिक भक्तिमां समाजना आगेवानोए पण रु २२ ०) उपरांतनो खर्च करीने लाभ लीधो हतो।

आराधनाना प्रसंगने लईने आ तीर्थमां नीचे जणाव्या प्रमाणेनी उपज थई हती–वरघोडाना चढावामां रु. १९) तथा बधवाथी साधारण खातामां तोटो हतो ते पूरवा माटे साधारण खातामां रु. १) अने राजनगरनिवासी स्व शेठ अम्बालाल चूनीलालनी धर्मपत्नी–श्रीमती–मधुमती–बहेने चैत्रीपूनमना देव वंदाव्या ते अवसरे रु. ७२५) नी उपज भंडारमां थई उपर जणावेली रु. ५१२५) नी उपज उपरांत तेमनी पेढी मोतीनी अने भंडारनी परचूरण आवक मळीने रु. ५० ०) नी थवाथी कुल रु. १० ००) उपरांतनी आवक आ तीर्थने थई हती।

अने श्री सि आ समाजने आद्य मेम्बरनी फीना रू. ७२७०) अने चालुफंडमां रू. ११००) उपरांतनो लाभ थयो, एटले एकन्दर रू. ८१००) उपरांतनो लाभ थयो।

आ सामुदायिक आराधनाना उत्सव प्रसंगे चतुर्विध-संघनी दरेक प्रकारनी सगवड साचववा माटे २५० माणसोनो स्टाफ रोकवामां आव्यो हतो। पानसर स्टेशने तपास करावतां चव दिवसमां १८७२ पेसेंजरो उतर्या हता अने नजीकना गामोमांथी बळद-गाडामां तेम ज पग-पाळाए लगभग ३५०० माणस आव्युं हतुं, तेथी आ आराधनामां चतुर्विध संघनी १०००० उपरांतनी संख्याए लाभ लीधो हतो चैत्र सुदि १३-१४-१५ ने दिवसे त्यां नजरे जोनारने 'केम जाणे मानवसागर उलट्योज न होय' एवो ज भास थतो हतो।

आराधना करावनार तरफथी आराधना करनार दरेकने 'देवदर्शननी विधि' नामनी बुक भेट आपवामां आवी हती। पूजा, रात्रिजागरण अने रासमां लाभ लेनाराओनी संख्या पण सारा प्रमाणमां जणाती हती। मोक्षनी-तीर्थमां गया वर्षे थयेली आवी आराधनामां भाग लेनार करतां आ वर्षनी पानसर तीर्थमां थयेली आराधनामां भाग लेनारनी संख्या प्रायः डोढ गुणी थई हती, तेनुं खास कारण ए हतुं के आ आराधनामां पूज्य पंन्यासजी महाराजनी हाजरी होवाथी छेल्ला त्रण दिवसोमां अमदावादथी घणांज भाई ब्हेनोनुं आवागमन थयुं हतुं।

पानसरथी चैत्र-वदिमां विहार करी अनुक्रमे मेसाणा पधार्या, बाद पूज्यश्रीना परमविनेय मुनि श्रीदेवेन्द्रसागरजी अने श्रीहीरसागरजीने अनुक्रमे आवरदानी अने मसाननी बिमारी होवाथी हवाने माटे तेओनुं खेरवा जवानुं थयुं, पाछ-ळथी पूज्यश्रीना शिष्य मुनि श्रीअमूल्यसागरजी पण पोतानी दवा करावता खेरवे गया हता। मेसाणानी कटलेक दिवसनी स्थिरतामां पूज्यश्रीना सांभळवामां आव्युं के 'अहींनी यशोविजय जैन पाठ-

जोटाणा मुकामे प्रभुप्रतिष्ठादि पुनित कामो

शाळामां संस्कृतना प्राथमिक अभ्यासकोने अत्यन्त उपयोगी थाय एवी एक जुनी हस्तलिखित बुक छे" पूज्यश्रीए ते पाठशाळाना पंडित प्रभुदास बेचरदासद्वारा ते बुक मगावीने तपासी जोई अने ते बुकना आधारे भांडारकरनी बुक करतां पण बहु लाभ थाय एवी पद्धतिथी 'संस्कृत भाषाप्रवेशिका' नामनी एक नवी ज बुक बनाववानो निश्चय करी ते कामनी शरुआत करीने एकाद बे पाठोनी संकलना पण करी परन्तु पाछळथी श्री सि हे श ना काम माटे मंगावेला ताडपत्रीय मळ्यो मुम्बईथी श्री गोडीजीनी पेढीपथी आवी जवाथी ते कामनी मुख्यतामां आ बुकनुं काम ढीलमां पड्युं।

पछीथी बधी जोटाणाना जिनमन्दिर उपर ध्वजादंड चढाववानो हतो, बिम्बप्रतिष्ठा करवानी हती अने अट्ठाई-महोत्सव हतो ते प्रसंग उपर पधारवानी विनंति करवा आवेला

बोटादना आगेवान शेठ मणिलाल मीठाभाई आदिना आग्रहथी नेसाणेथी विहार करीने पूज्यश्री समुदायसहित जयपतुरीयाने रोज बोटादमां पधार्या। आ अवसरे नवदीक्षित श्रीचन्द्रप्रभसागर-जीने वडीदीक्षाना जोग चालता हता तथा विवेकश्रीजीना समुदायनी नूतन साध्वीओने वडीदीक्षा अपाववा साध्वी-सुरेन्द्रश्रीजी साथे सुशीलाश्री अने कपूरश्री आदिनुं आगमन थयुं, तेमांथी वडी-दीक्षा रहितनी साध्वीओने वडीदीक्षाना योगमां प्रवेश कराव्यो श्रीअमूल्यसागरजीनी साथे वडी दीक्षा माटे खेरवेथी पधारेल पूज्यश्रीना प्रशिष्य श्रीहेमेन्द्रसागरजीने पण शुभ दिवसे योगमां प्रवेश कराव्यो। सिद्धगिरिजीनी यात्रा करीने श्रीचन्द्रप्रभसागरजीना संसारी पिता शा छोगाजी कालाजी पण बराबर आ ज अवसरे अहीं आवी पहोंच्या तेओ पोते दीक्षाभिलाषी होवा छतां केटला एक संयोगोने लीधे समय वीतावता थका हता, तेओने पूज्यश्रीए आ प्रसंगे उपदेश आपतां जणाव्युं के– तमे दीक्षार्थी होवाथी अने विशेष समयनुं अन्तर न होय तो पुत्र करतां पिताने वडी दीक्षा वहेली आपवानी शास्त्राज्ञा होवाथी तमारा पुत्रने अर्थात् चन्द्रप्रभसागरने हमे वडी दीक्षा आपी शकता नथी अने तमे दीक्षा लेवामां हजी विलम्ब करशो तो तमारा पुत्रनी ओछी अवकाशवाळा दीक्षा दीक्षितोने हमारे वडी दीक्षा आपीने तमारा पुत्रथी अधिक करवा पडशे माटे जो तमे आ वैशाख सुदि ७ ना रोज दीक्षा लेवानुं नक्की करो तो दीक्षित थया पछी तमने तरत योगमां प्रवेश करावी आ दीक्षा साधु साध्वीओनी वडी दीक्षानी साथे ज तमारी बन्नेनी (बाप–दीकरानी वडी दीक्षा पण थई जाय " उपर प्रमाणेना पूज्यश्रीना उपदेशनी सचोट असर थवाथी अने दीक्षा तथा वडीदीक्षाने अनुकूळ एवुं क्षेत्र तेमज भक्तिवंत श्रावक समुदाय तन–मन धनथी दरेक धर्मकार्यमां उत्साहथी भाग लेनारो होवाथी शेठ छोगाजीए आ प्रसंगे बोटादमां ज वै सु ७ नो दिवस नक्की करी दीक्षा लेवानी इच्छा जणाव्याथी आगले दिवसे तेमनी दीक्षानो वरघोडो चडावी वै सु. ७ ना दिवसे शुभ मुहूर्ते दीक्षा आपीने श्रीचन्द्रकान्तसागरजी नाम स्थापीने पूज्य पन्यासजीना शिष्य तरीके जाहेर कर्या। आ ज प्रसंगे साध्वीओने वडी दीक्षा आपवामां आवी हती नूतन दीक्षामां तथा वडी दीक्षामां बोटादना श्रीसंघे तथा साध्वीओना संसारी सगां सम्बन्धीओए तन–मन अने धननो लाभ लीधो हतो। वै सु १ ना ध्वजादंडा-रोपण अने बिम्बप्रतिष्ठान अंगे उत्सव चालु होवाथी आजुबाजुना गामना घणा जैनो आवेल होवाथी दीक्षा अने वडी दीक्षाना प्रसंगनी शोभा सारी थई हती। ध्वजादंडारोपण बिम्ब-प्रतिष्ठा वरघोडो अट्ठाई महोत्सव अने शान्तिस्नात्र वगेरेना चढावानी उपजनी मन्दिरमां रु २) उपरांतनी आवक थई। बहार गामथी आवेल श्रावको माटे रसोडुं खुल्लुं मूकीने अने बे स्वामिवात्सल्योना जमण करीने बोटादना संघे स्वामिभाईओनी भक्तिनो सारो लाभ लीधो विशेषमां पूज्यश्रीना उपदेशथी श्री सि हे श ना प्रकाशनमां रु ११७) अने जैनोनी श्री म छ नी पेढीद्वारा मारवाडना मन्दिरो माटे केसर विगेरेनी मददमां रु १ १) बोटादना श्रीसंघे आप्या हता। श्रीचन्द्रकान्तसागरजीने दीक्षा आपीने तुरत ज योगमां प्रवेश करावेलो

होवाथी श्रीसिद्धाचलजीनी वर्षगांठने पहेले वै. व. ६ ने दिवसे ते बन्ने संसारी बाप दीकराने— श्रीचन्द्रकान्तसागरजीने अने श्रीचन्द्रप्रभसागरजीने पांच दिवसना महोत्सवपूर्वक वडी दीक्षा पण खोडाणामां ज आपवामां आवी हती। मेसाणानी श्रीय० वि० सं० पाठशालाना विद्यार्थिओनी तर्कसंग्रह, लघुवृत्ति, रघुवंश अने किरात विगेरे ग्रन्थोनी संस्कृत परीक्षा अने जीवविचारादि० प्रकरणनी धार्मिक-परीक्षा पूज्य पंन्यासजीए लिखित पेपर द्वारा लीधी हती। उपर जणाव्या प्रमाणे खोडाणामां एक महिनानी स्थिरता करीने जेठ सुदि १ ने दिवसे खोडाणाथी विहार करीने कटोसण, रांतेज, कारडी, मनुपरावी, तूवर अने कुंभारज थइने पूज्य पन्यासजी महाराज सपरिवार श्रीशंखेश्वर-तीर्थमां पधार्या।

श्रीशंखेश्वर-तीर्थमां थयेली रत्नत्रयीनी आराधना अने उत्पन्न थयेलो अभिलाष

पूज्यश्रीए ज्यारे श्रीशंखेश्वर-तीर्थमां प्रवेश कर्यो त्यारे साथमां बीजा सात मुनिराजो हता, १ हुं (श्री हीरसागरजी), २ श्री ज्ञानसागरजी ३ श्री विक्रमसागरजी, ४ श्री हिमांशुसागरजी, ५ श्री हेमेन्द्रसागरजी, ६ श्री चन्द्रकान्तसागरजी, ७ श्री चन्द्रप्रभसागरजी ए प्रमाणे सात साधु हता सर्वे साधुओ श्रीपार्श्वनाथप्रभुनी यात्रा-भावपूजा-करीने कृतार्थ थया। उपर जणावेला सात साधुओमांथी केटलाक साधुओए जेठ सुदि १३-१४ अने १५ ए त्रण दिवसोमां अट्ठमनी अने एकासनादिनी तपस्या करीने रत्नत्रयीनी आराधना करी हती। आ अट्ठमना दिवसोमां पूज्यश्रीने एवो विचार उत्पन्न थयो के— शासननी खूब प्रभावना थाय एवा हेतुथी जेम अत्यार पहेलां श्रीनवपद आराधक समाजादि अनेक संस्थाओनी स्थापना कराववानो प्रयत्न कर्यो तेम हवे पछी पूर्वाचार्य-विरचित-साहित्यनुं पठनपाठन अने परिशीलन थाय तेवो प्रयत्न करवो जोइए." त्यार पछी उत्पन्न थयेला विचारने सफलीभूत करवानो प्रयत्न पूज्यश्री तरफथी सतत चालु रहेलो छे, अने उत्तरोत्तर प्रयत्न चालु रहेवाथी तेओश्रीना प्रयत्नने सफल थयेलो जोवा आपणे जरुर भाग्यशाली थइशुं एवी धारणा छे। पारणाना दिवसे अमदावादथी आवेला श्राद्धगुणसम्पन्न सुश्रावक मोहनलाल छोटालाल आदि वीसेक श्रावक श्राविकाओए पूजा, प्रभावना अने स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो हतो। ईडर पधारवानी विनंति करवा ईडरना संघना माणसो अहीं त्रण दिवसथी आव्या हता, मेसाणा तथा वीसनगरना संघना चातुर्मासनी विनंतिना पत्रो आव्या हता, अने अमदावादनी मागजी भूधरनी पोळना श्रावको पोतानी पोळमां चातुर्मास करवानी विनंति करवा चार हाजर थया हता अभावनुं कारण अने अमदावादवाळाओनो अत्यन्त आग्रह होवाथी तेओनी विनंति स्वीकारवामां आवी अने ईडरवाळाओनो पण घणो ज आग्रह होवाथी श्रीहेमेन्द्रसागरजी आदिने ईडरमां चातुर्मासनी आज्ञा आपी। अमदावादना श्रावको तो राजी थइने रवाना थइ गया, अने अमदावाद चातुर्मास माटे विहार करतां

खंभात थइने अमदावाद जवानुं पूज्य पंन्यासजी पासे कबूल करावीने खंभातना श्रावको पण रवाना थइ गया। चाणस्माना संघनी पोताना गाममां पधारवानी विनंति होवाथी ते तरफ थइने खंभात जवानो निश्चय करी जेठ वदि १ ना श्रीशंखेश्वरजीथी विहार कर्यो अने अनुक्रमे मुजपुर अने हारीज थइने कम्बोइ तीर्थे जवानुं थयुं, त्यां श्रीमनमोहन पार्श्वनाथनी चमत्कारिक प्रतिमाना दर्शन करी कृतार्थ थया चाणस्माना आगेवानोए अहीं पूजा अने स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो। त्यांथी विहार करीने चाणस्मामां प्रवेश करवानो होवाथी अने पूज्यश्रीए पूर्वे चाणस्मामां चातुर्मास करीने चाणस्माना संघने देवद्रव्यना ऋणमांथी मुक्त कराव्यो होवाथी आखा गामनो उत्साह होवाथी धारणाथी बेण्ड समारोहे वाजते-गाजते ठाम-ठाम गहूंलीपूर्वक पूज्य पन्यासजी आदिने प्रवेश कराव्यो। ते वखते श्रीहरिभद्रसूरि-विरचित-भावशुद्धि-अष्टकना 'औचित्येन प्रवृत्तस्य' ए श्लोक उपर पूज्यश्रीए देशना आपी हती चातुर्मास माटे घणो ज आग्रह थवाथी श्रीहेमसागरजी आदिने चाणस्मा चातुर्मासनी आज्ञा आपी। त्यार पछी त्यांथी विहार करतां आजु गाम पीपरगाम सुधी पधारवा आव्युं, अने पूजा तथा स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो। त्यां बिराजता श्रीमद्सूरिना शिष्य-प्रशिष्य-मुनिश्री राजविजयजी वि ना आग्रह तथा त्यांना श्रावकोनी विनंतिथी पूज्यश्री बे दिवस रोकाया हता अने बाहेर व्याख्यान पण आप्युं हतुं। त्यांथी विहार करीने धीणोजना संघना आग्रहथी सामैया सहित धीणोजमां प्रवेश करी भावशुद्धि उपर उपदेश आपवामां आव्यो हतो। बीजे दिवसे कम्बोईमां पण सामैया सहित प्रवेश करी देशना आपी हती। त्यांथी विहार करीने बीजा जेठ सुदि ५ने दिवसे खंभात-नगरमां पधारवानुं थयुं। पूज्य पन्यासजी आदि सर्वे मुनिराजोनो साथ अत्रे चातुर्मास माटेनो ज प्रवेश होय एवी रीते खंभातना श्री संघे आखा गामने ध्वजापताका ठेरठेर गहूंलीओ करी वाजते-गाजते पूज्यश्रीनो प्रवेश कराव्यो पूज्यश्रीए उमास्वाति-वाचककथित 'सम्बन्धोऽयम्' इत्यादि श्लोक पर विवेचन करी देशना आपी। पूज्यश्रीने अत्र ज चातुर्मास रही जवानी विनंति खंभातना श्रीसंघे करी। त्यांथी अने तेवा प्रकारनी आज्ञा आपवा माटे पालीताणे बिराजता पूज्यपाद-आगमोद्धारक-आचार्यदेवने पण तार कर्यो। खंभातमां २०-२१ दिवसनी स्थिरता थइ ते दरम्यान त्यांना संघ तरफथी पूजा-प्रभावना चालु ज हतां। त्यारपछी बीजा जेठ वदि ११ने शनिवारे चातुर्मास माटे अमदावाद तरफ पूज्यश्रीए विहार कर्यो रस्तामां मेसाणे पधारतां त्यांना संघे पण चातुर्मासनी विनंति करी। उपर प्रमाणे श्रीशंखेश्वर तीर्थथी विहार करीने अनुक्रमे मुजपुर हारीज कम्बोइ, चाणस्मा पीपरगाम धीणोज कम्बोई, खंभात अने मेसाणा विगेरे गामना अने तीर्थना अलौकिक प्राभाविक चमत्कारिक तीर्थपतिओना दर्शनादिनो लाभ पूज्यश्री आदि मुनिवरोनो अने ते ते गामना श्रीसंघ विगेरेने व्याख्यानवाणी पूजा प्रभावनादिनो लाभ मळ्यो। उपर जणावेल मुख्य गामोमां लाभ आपता १ पूज्य पन्यासजी महाराज २ हुं (मुनिश्री हीरसागरजी), ३ मुनिश्री हिमांशुसागरजी ४ मुनिश्री चन्द्रकान्तसागरजी अने मुनि श्रीचन्द्रप्रभसागरजी ए प्रमाणे पांच ठाणाओ अमदावाद आववानुं थयुं।

श्रीअमदावादनु चातुर्मास, नागजी भूदर वीनी पोळ— सं १९९८

तेमाणेथी ग्रामानुग्राम विहार करतां करतां अनुक्रमे अमदावादथी पांच माइल पर आवेल नरोडा तीर्थमा तीर्थपति श्रीपार्श्वनाथना दर्शन करी आगळ विहार करीने शासननी प्रभावना थवे एवा ठठमाठथी सामैया सहित शहेरमां प्रवेश करी मांडवीनी पोळमां आवेली नागजीभूधरनी पोळमां आवेला उपाश्रयमां पांच ठाणानो चातुर्मास माटे प्रवेश थयो। पूज्यश्रीए मांगलिक देशना संभळावी अने संघ तरफथी श्रीफळनी प्रभावना करवामां आवी हती। त्यारपछी प्रथम व्याख्यानमां श्रीस्थानांगसूत्र अने भावनाधिकारमां श्रीपांडवचरित्र नियमित वांचवानी शरुआत कराइ। आ अवसरे ऑगस्टनी चळवळने लीधे शहेरभरमां करफ्युऑर्डर चालु होवाथी सांजना ७ वागतामां तो दरेकने पोत पोताना घरमां भराइ जवु पडतुं होवाथी दिवसना व्याख्यानतो लाभ लीधा बाद बपोरना के सांजना कइ पण लाभ लेवा माटे पोळवाळा सिवाय कोइ आवतु जतुं न हतुं। आ अवसरे कलिकालसर्वज्ञ–भगवान–श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरजीना नाममांथी श्रीहेम, पूज्य पंन्यासप्रवर श्रीचन्द्र सागरजी गणिवर नाममांथी चन्द्र अने तेओश्रीना परम उपकारी आगमोद्धारक आचार्यदेवेश श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीना नाममांथी आनन्द, ए प्रमाणेना त्रण शब्दोने सम्मिलित करीने 'श्रीहेमचन्द्राऽऽनन्दग्रन्थाब्धि' एवा नामवाळी ग्रन्थमाळा शरु करवानो निश्चय करी ते ग्रन्थाब्धिना प्रथम ग्रन्थरत्न तरीके श्रीहेमचन्द्रकृतिकुसुमावली' नामनो ग्रन्थ बहार पाडवामां आव्यो। मुखपाठ करवामां अनुकूळता माटे ते ग्रन्थमां कलिकालसर्वज्ञ–भगवाननी मूळकृतिओनो संग्रह* छपावेलो छे। श्रीहेमचन्द्राऽऽनन्दग्रन्थाब्धिना श्रीहेमचन्द्रकृति–कुसुमावली नामना आ प्रथम ग्रन्थरत्नने प्रकट करवानो लगभग रु० ७००) जेटलो खर्च पूज्य पंन्यासजीना उपदेशथी स्वर्गस्थ शेठ नेमचन्द पोपटलाल बोराना स्मरणार्थे तेओना कुळदीपक पुत्र श्रीजगचन्द्रभाईए आपीने आ ग्रन्थमाळानुं मंडाण कराव्युं तथा अभ्यासिओना अभ्यासमां सरळता करी आपीने महत्पुण्य उपार्जन कर्यु छे।

उपर जणावेला प्रथम ग्रन्थरत्ननुं मुद्रणकार्य, सूत्रकृतांगसूत्रनु मुद्रणकार्य सि० हे० श० अवचूर्णिनु मुद्रणकार्य, सि हे श शब्दानुशासननुं संशोधन कार्य करवा–करावबानु अने आनन्दबोधिनी नामनी टीकानी रचनानुं कार्य विगेरे साहित्यनी सेवानो सुन्दर लाभ आ चातुर्मासमां मळ्यो। विशेषमां आ चातुर्मासमां नाना मोटां शुभ कार्यो नीचे मुजब सारा प्रमाणमां थयां हतां—

१—श्रीनवकार–मंत्रनी आराधनामां बसो उपरांत श्रावक श्राविकाओए लाभ लीधो हतो, अने खातलावामां रु २००) उपजोनी उपज थइ।

---

* १ सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनना ७ ठ अध्यायना सूत्रो, २ उणादिना सूत्रो ३ लिङ्गानुशासन ४ धातुपाठ ५ अभ्यन्तरं अध्यायना सूत्रो ६ अन्ययोगव्यवच्छेदिका; अने ६ अयोगव्यवच्छेदिका आदि प्रकरणोनो संग्रह छ।

२—पर्युषणमां सुपनानुं घी मण २४ ० अने बारसासूत्रना चित्रोनुं दर्शन कराववानुं घी मण १२५ मळी घी मण २५७५ ना रु ६४१५॥ नी उपज देवद्रव्यमां थइ ते कुल रकम शेठ आणंदजी कल्याणजीनी पेढीमां भरवामां आवी ।

३—मालवामां पधारतां साधु-साध्वीओना विहार-वैयावच्च माटेनी टीपमां रु २२००) आशरे उपरांत भरावीने अमेननी शेठ [illegible] नी पेढीमां मोकल्या ।

४—श्रीहेमचन्द्रकृति-कुसुमावली नामनो ग्रन्थ प्रसिद्ध करवा माटे रु ७ ० रुा० शेठ नेमचन्द पोपटलाल वोरा तरफथी हा [illegible] भगवानभाई ।

५—श्रीनवकार-मंत्रनी आराधना करनाराओने नव दिवसना एकासणां करावनार जुदी जुदी व्यक्तिओ तरफथी थयेल रार्चना रु. २ ०) आशरे ।

६—जुदाजुदा गामोना श्री वर्धमान-तपआराधकोने पगभर करवा ' श्रीवर्धमान-तप-सहायक-समिति'नी स्थापना करावी अने ते समितिद्वारा थयेल फंडमां आवेल रु १६ ००) सोळ हजार उपरांतनी रकम थई । अने ते रकममांथी चालीस उपरांत गामोना आयंबील खाताओमां पडेल तोटाने समितिद्वारा भरपाइ करावीने खाताने पगभर करवामां आव्यां ।

उपर प्रमाणे शासनहितवर्धक कार्यो पूज्यश्रीना उपदेशथी आ चोमासामां थयां हतां ।

पन्न्यासजीना शिष्य-मुनिश्री देवेन्द्रसागरजीना उपदेशथी थइ थयेल उपधानथी तपनी मालारोपणना शुभ कार्य माटे ऊंझाना संघना अत्यन्त आग्रहने लइने चातुर्मास पूर्ण थवा छतां मागशर वदि ५ ना रोज ऊंझे जवा माटे सपरिवार-पूज्य पन्न्यासजीए अमदावादथी विहार कर्यो, अने पानसरतीर्थे पधार्या । पानसरमां अमदावादथी वंदनार्थे आवेला भाईबहेनोने सुश्रावक गिरधरलाल छोटालाल तथा मोहनलाल छोटालाल तरफथी स्वामिवात्सल्य-पूजा प्रभावना करवामां आव्यां हतां । त्यांथी विहार करीने अनुक्रमे ऊंझा मुकामे पधारवानुं थयुं ।

ऊंझा मुकाम थयेलां मालारोपणादि शुभ कार्यो—

पूज्य पंन्यासजीनी आज्ञाथी मुनिश्री देवेन्द्रसागरजी सुबोधसागरजी मनोज्ञसागरजी चौक्ससागरजी अने हेमेन्द्रसागरजी विगेरे पूज्यश्रीना पांच शिष्य-प्रशिष्योनुं आ चातुर्मास ऊंझामां थवु हतुं । मुनिश्री देवेन्द्रसागरजीना सदुपदेशथी सुप्रसन्नननी आराधना निमित्ते सुश्रावक शान्तिकुमार अम्बालाल तरफथी करावाती उपधान तपनी आराधना चालती हती तेनी समाप्ति थती होवाथी अठ्ठाइ महोत्सव वरघोडा अने बे स्वामिवात्सल्य विगेरे धार्मिक

१—भगवान्महावीर स्वामीने एवो स्वप्न [illegible] पर्युषणपर्वमां सुपनानी बोलीओ जे उपज थाय ते बधी शेठ आणंदजी कल्याणजीनी पेढीमां भरवी तथा उपाश्रयोनी बाबतनी रकम बेठकी थाय तेटली रकम पेढी लेवी रमेर, पछी ते बधी एकठी थयेल रकम आमना-अवाक आपीना श्रीतीर्थोद्धारमां वापरवी, अने तेथी [illegible] उपाश्रयोना एक एक महिनानी ओछी समिति करे । ”

कार्योमां तेओना तरफथी तथा ऊंझाना बीजा आगेवानो तरफथी लगभग रू १५०००) पंदर हजारनो खर्च करवामां आव्यो। उपधान-करनाराओमां ५४ श्रावक-श्राविकाओने पूज्य-पंन्यासजी महाराजश्रीना वरद हस्ते मालारोपण करवामां आव्युं तेनी उपजना रू ४०००) चार हजारनी श्रावक देवद्रव्यमां थइ हती। अत्र श्री सि हे श शासनना नामप्रकरणनी आनन्द बोधिनीनी रचनानुं काम पण चाल्युं हतुं।

रत्नत्रयीनी आराधना अने अंजन-शलाका विना अगणित लाभो-

ऊंझामां शासनप्रभावक-कार्योनी समाप्ति थया बाद त्यांथी श्रीसंखेश्वर-पार्श्वनाथनी यात्राए जवानी भावना थवाथी विहार करीने रस्ताना गामोमां एक एक दिवस रहेवा पामस्ये रोकाता अने बे दिवसनी स्थिरता करीने कम्बोइ तीर्थनी यात्राए पधार्यां। त्यां पाटणथी आवेल संघ तरफथी पूजा प्रभावना अने स्वामिवात्सल्यनो लाभ लेवामां आव्यो हतो। त्यांथी विहार करीने श्रीशंखेश्वर-पार्श्वनाथना जन्म कल्याणकना दिवसनी मुख्यताने अनुलक्षीने १ पूज्य पंन्यासजी, २ मु (हीरसागरजी), ३ ज्ञानसागरजी, ४ विक्रमसागरजी, ५ हिमांशुसागरजी, ६ अमूल्यसागरजी, अने ७ चन्द्रकान्तसागरजीए मागशर वदि ९-१०-११ना दिवसोमां अठ्ठमनी तपस्या करीने रत्नत्रयीनी आराधना करी। पारणाना दिवसे अमदावादथी आवेल सुश्रावक मोहनलाल छोटालाल विगेरे वीसेक श्रावकोनी मंडळी तरफथी पूजा तथा स्वामिवात्सल्यनो लाभ लेवामां आव्यो हतो। त्यांथी विहार करीने आदरियाणा गामे जवानुं थयुं। त्यां पूज्यश्रीना सदुपदेशथी श्रीवर्धमान तप आयंबील खातानी स्थापना करवामां आवी अने विधि-नोंधनी तथा मुद्रक श्रावक मळीने चार मासना पर्वनी सगवड करावबामां आवी। त्यांथी विहार करीने पोष सुदि ४मे रोज झींझुवाडे जवानुं थयुं अने ६ दिवस रोकाइने त्यां आचारांगसूत्रना प्रथम सूत्रनो उपदेश देवामां आव्यो। त्यार पछी पालीताणानगरमां पू० आगमोद्धारक आचार्यदेवेशना वरद हस्ते माह मासमां थनारा श्रीवर्धमान-जैनागम-मन्दिरनी प्रतिष्ठा अंजनशलाका विगेरेना अनुपम महोत्सवमां भाग लेवा माटे ग्रामानुग्राम विहार करी पालीताणामां अमारा तथा ठाणाए प्रवेश कर्यो सो बसो वर्षमां पण नहि थवापा होय एवा पस्साहमी पूज्यपाद आचार्यश्रीना उपदेशथी श्रावकोए पाणीनी माफक पैसा वापरीने ते प्रसंगो उजव्या। आ महोत्सवना प्रसंगनो लाभ अने साथे साथ तीर्थशिरोमणि-श्रीशत्रुंजय तीर्थनी यात्रानो पण लाभ मळतो होवाथी माळवा मेवाड, मारवाड, दक्षिण बंगाळ, पंजाब गुजरात काठियावाड अने कच्छ विगेरे देशोना घणा मनुष्योनुं पाली-ताणामां आगमन थयुं। आ महोत्सवमां लाभ लेवा माटे आवेला अमदावाद मुम्बई सुरत अने जामनगर विगेरे मोटा मोटा शहेरना मुख्य मुख्य श्रावकोए आ महोत्सवना दरेक प्रसंगोमां अर्थात् अंजनशलाकामां, प्रतिष्ठामां पंचकल्याणकना वरघोडामां स्वामिवात्सल्योमां पूजाओमां अने प्रभावनाओमां पोतानी चपळ लक्ष्मीनो सद्व्यय करीने लक्ष्मीने अचळ बनाववामां हेतुरूप

पुण्यानुबंधिपुण्यना भंडार भरवामां पाछी पानी करी नथी; तेथी आ महोत्सव अभूतपूर्व गणी शकाय एवी उत्तम रीतिए उजवायो हतो।

आ वर्षेनी सामुदायिक शाश्वत आराधना माटेनुं आमंत्रण श्रीसि आ समाजने कपडवंजवाळा शेठ श्रीमनसुखभाई दाजाभाई तरफथी मळेलुं होवाथी तेओना तरफथी तथा कपडवंजना श्रीसंघ तरफथी विनंति थवाथी अने पूज्यपाद गुरुदेवनी आज्ञा थवाथी पालीताणाथी कपडवंज जवाने माटे अमारो विहार थयो।

कपडवंज–नगरमां थयेली सामुदायिक शाश्वत–आराधना–

श्रीसिद्धचक्र आराधक समाज तरफथी केटलांयेक वर्षोथी नियमितपणे दरसाल कराववामां आवती शि झा आराधनाओ करतां आ साल्नी कपडवंजमां थयेली आराधना अभूतपूर्व हती। कारण के आ आराधनामां एक तो पूज्यपाद आगमोद्धारक आचार्यदेवेश श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीनी अध्यक्षता हती अने बीजुं पण मुनिराजोए, साध्वीओए अने श्रावक–श्राविकाओए आ आराधनामां भाग लीधो हतो। दूर दूरना तेमज आजुबाजुना मळीने कुल १ थी ७ हजार माणसोनुं आ प्रसंगे आगमन थयुं हतुं, तेमां ओळीवाळाओनी संख्या लगभग २० मी हती अने नाम्रिनाओ कन्दम पूजन अने दर्शन आदि निमित्ते आवेला हता। आ प्रसंग उपर पूज्य पन्यासप्रवरश्रीनी देखरेख नीचे श्रीपाल–महाराजना चरित्रमांथी अनुपम दृश्यो कपडवंजनी भूमिने पावन करनार नवांगीवृत्तिकारश्री, अने श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरजीनी आबेहुब रचना करावधामां आवी हती। जूदा जूदा भावने जणावनार पडदाओ चितरावीने दिवाले उपर तथा अनेक प्रकारना उपदेशो आपनार नाना नाना वाक्योना अनेक बॉर्डो आलेखावीने दर्शकोनी दृष्टिनुं आकर्षण करे एवी रीते ठेर ठेर टांगवामां आव्या हता। पूज्यपाद आगमोद्धारक आचार्यदेवेशना प्रवेशमहोत्सवमां श्री महावीर भगवानना जन्मकल्याणकना वरघोडामां, चैत्रीपूनमना देव वन्दनमां दरेकनी नवपदीय पूजाओमां शान्तिस्नात्रमां; अने आंबीलवाळाओना पारणा विगेरेमां आराधना करावनारे लक्ष्मीनो सद्व्यय करी पर्युं व पुण्यानुबंधि–पुण्य उपार्जन कर्युं अने पोताने परम सफळ कर्यो। नवदिवस पर्यन्त दरेकना आराध्यपद उपर पूज्यपाद आगमोद्धारक आचार्यदेवेश आगमनी दैवीय सुन्दर विवेचन करीने श्रोताओने नवपदनी आराधनामां अत्यन्त उत्साहित कर्या हता। बहारगामथी मदद माटेनी मांगणीओ आवेली हती तेने माटे व्याख्यानमां उपदेश आपवाथी टीपमां रु ७ ०) सात हजार उपरांत भराया हता ते योग्यतानुसार दरेकने वहेंची आप्या हता। श्रीनी चोकीमां रु १ ०) क हजारनी देवद्रव्यनी उपज थई हती। श्री सि आ समाजने आमंत्रण आपनार तरफथी मळेला रु. ११) आगणीस हजार उपरांत श्रीरंगी सुधीना नवा सभासदोना तथा वार्षिक वासक्षेपमां रु ११ ००) अग्यार हजारनी आर्थिक सहायता मळी हती। आ ज्ञाननी श्री ज रु. नी पेढीने ये सु १४

तथा चै सु ९ ना रोज आयंबील कराववा माटे शेठ माणेकलाल चुनीलाल, तथा स्व शेठ कान्तिलाल चुनीलाल तरफथी अनुक्रमे रु १०००) तथा ५००) मळीने कुल रु पन्दरसोनी मदद पण कपडवंज मुकामे ज मळी हती। आ आराधनानी समाप्ति थया बाद आ प्रसंगे अत्रे आवेला घणां गामोना आगेवानो तरफथी पोतपोताना गामे चातुर्मास कराववा माटेनी विनंतिओ पूज्यपाद आगमोद्धारक–आचार्यदेवेशने करवामां आवी आ विनंतिओमां खम्भातना तपागच्छ–जैनसंघना आगेवानोनी विनंति हती खम्भातनी विनंति उपरथी पूज्य पन्यासजीने पोताना परिवार सहित खम्भात चोमासु करवानी पूज्य गुरुदेवे आज्ञा फरमावी आ अवसरे अवचूर्णिना मूळ संशोधननुं, सि हे श शासनना सम्पादननुं अने आनन्दबोधिनीनी रचनानुं कार्य चालु रह्युं हतुं। अमारी मंडळीए खम्भात जवा माटे विहार करवानी तैयारी करवा मांडी, एटलामां केटलाक वखतथी दीक्षाना अभिलाषी चाणस्माना रहेवासी पानाचन्दभाईने दीक्षा आपवानो दिवस नजीकमां आवतो होइ त्यां सुधी रोकाइने कपडवंजमां ज ते भाईने दीक्षा आपीने श्रीज्ञानसागरजीना शिष्य तरीके जाहेर करी श्री पूर्णानन्दसागरजी नाम पाडवामां आव्युं, त्यारपछी विहार करीने अमे आंत्रोली पहोंच्या, त्यांना संघ तरफथी अष्टाह्न महोत्सव, शान्तिस्नात्र अने स्वामिवात्सल्य आदि शुभ–कार्यो निमित्ते त्यांना संघना आग्रहथी दशेक दिवस सुधी अमे त्यां रोकाया हता त्यारपछी त्यांथी विहार करीने महुधा, नडीआद अने आणंद थइने खम्भात तरफ अमारो विहार थयो अने अनुक्रमे खम्भात पहोंच्या।

आ रीतिए अमदावादनु चातुर्मास पुरु थतां पहेलांना तथा शासनप्रीतिवर्धक कार्यो जणावी दीधा, हवे खम्भातना पुनीत प्रसंगने विचारीए।

स्तम्भातनु चातुर्मास

वि. सं. १९९९.

स्व. शेठ पुलाखीदास नानचन्दनु मकान के जे उपाश्रयरूपे हाल वपराय छे

नीच—योगोद्वहन—पदप्रदान—पन्न्यासपदारोपण—आचार्यपदमहोत्सव—शान्तिस्नात्र—स्वामिवात्सल्यादि शासनोप-
विविध प्रसङ्गो अने जेना अजोड मुहूर्ते आगमवाचन—सम्पादन—आलेखन अने प्रकाशन प्रवृत्तिना कार्यो.
देवविरचित—धर्मप्रभावक—समाज अने आत्मा—प्रवचन—प्रवाहन—उपासना उपदेशो चार—प्रकारनी
प्रतिष्ठा पुष्पित थयो अने थता पुर बौरपुर, पुज्योना महोत्सव आदिकनी स्तुत—अनेकादिने विषे।

सवयकार—

आगमस्मरणीय पू. आगमोद्धारक—आचार्यदेवेश श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरना विद्वान्—शिष्यरत्न—
विचारश्रेणि—सिद्धचक्राराधन—तीर्थोद्धारक—पू. पन्न्यासप्रवर—श्रीचन्द्रसागरजी—गणीन्द्र—चरणारविन्दचञ्चरीक—
सुबोधसागरः।

श्रीस्तम्भन तीर्थ (स्तम्भात)ना स्व. शेठ पुलाखीदास नानचन्दना मकानमां थयेलुं सं. १९९९नु चातुर्मास

ज्यारे अमारो स्तम्भात शहेरमां प्रवेश थयो त्यारे स्तम्भातना संघ तरफथी शासन प्रभावना अने एवी रीतनी प्रवेश—महोत्सवनी सर्व प्रकारनी गोठवण करवामां आवी हती। पूज्य—पन्न्यासजी—महाराज—श्रीचन्द्रसागरजीए पोताना शिष्य—प्रशिष्यादि १ पूज्य पन्न्यासजी महाराज २ श्रीदेवेन्द्रसागरजी, ३ श्रीहीरसागरजी ४ श्रीज्ञानसागरजी, ५ मो हुं (श्रीसुबोधसागरजी), ६ श्रीमहीपसागरजी ७ श्रीविक्रमसागरजी ८ श्रीहिमांशुसागरजी ९ श्रीरौप्यसागरजी १० श्रीप्रमूल्यसागरजी ११ श्रीहेमेन्द्रसागरजी १२ श्रीचन्द्रकान्तसागरजी अने १३ श्रीचन्द्रप्रभसागरजी ए प्रमाणे ठाणा १३ सहित ज्यारे स्तम्भातमां गाजते वाजते प्रवेश कर्यो त्यारे संघमां अपूर्व आनन्द छवाइ गयो हतो। त्यार पछी सारो दिवस जोईने पूज्यश्रीए व्याख्यानमां श्रावक धर्मना ऐश्वर्य सुधीना बोधने करावनार श्रीपंचाशकजी अने शासनप्रभावनाने हृदीभूत—करावनार—श्रीकुमारपाल चरित्रनी शरुआत करी।

स्तम्भातना चातुर्मास मां थयेला शासन हितवर्धक—कार्यो—

स्तम्भातना चातुर्मासनी रजा आपवाना अवसरे पूज्य पन्न्यासजीने आगमोद्धारक आचार्यदेवेशे जणाव्युं हतु के "क्षेत्रनी बरोबर अनुकूलता होय अने योग्यता पामेला शिष्योनी योगोद्वहनने अनुकूल शारीरिक सम्पत्ति होय तो पछी पर जवाने लायक शिष्योने श्रीभगवतीजीना योगोद्वहन करावीने पदी समर्पण करवो" पूज्य गुरुवर्यनी परोक्ष आज्ञाने अनुसरीने पूज्य पन्न्यासजीए चोमासाने पामी चुकेला पोताना परमविनेय—मुनि—श्रीदेवेन्द्र

सागरजीने पन मुनि-श्रीहीरसागरजीने शुभ-मुहूर्ते श्रीभगवतीजीना योगमां प्रवेश कराव्यो। योगोद्वहननी उत्कंठावाळा बीजा शिष्य-प्रशिष्योने पण आचारांग, सूयगडांग अने महानिशीथादि सूत्रोना योगमां प्रवेश कराव्यो। योगोद्वहन करनारने मार्गदर्शक अमारु पुस्तक 'बृहद्योग-विधि' बे वरस प्रगट थयेलु, परन्तु हालमां ते मळी शकतु नहि होवाथी, अने छेल्लां वीसेक वर्षथी तपागच्छनी सामाचारीवाळां पचमहाव्रतधारीयोमां सख्यामां घणो ज वधारो थतो जतो होवाथी, ते पुस्तकनी घणा मुनिवरो तरफथी थती मांगणीने सन्तोषवाने माटे ते पुस्तकनी द्वितीयावृत्ति प्रगट करीने अत्रे समर्पण अमारी पद्वीने प्रसंगे दरेक साधु-साध्वीने भेट आपवानु श्रीसंघना आगेवानो तरफथी नक्की करवामां आव्यु। ते ग्रन्थना सम्पादननुं कार्य पूज्य पन्यासजीनी आज्ञाथी मुनिश्री देवेन्द्रसागरजीए करी आप्युं हतु।

खम्भात-श्री संघना अनन्त-आग्रहथी अने आगमोद्धारक-आचार्यदेवेशनी आज्ञाथी पूज्य खम्भातना चातु पन्यासजी-महाराज-श्रीचन्द्रसागरजी आदिठाणा ११ नु चातुर्मास मसिमां श्री सघने प्राप्त खम्भातमां रंगे चगे सम्पूर्ण थयु, अने चातुर्मासमा खम्भातना श्रीसंघने थयेला सुंदर लाभो नीचे जणावेल मुख्य लाभो यथा—

१—श्रावकधर्मना संक्षेप-विस्तार अने ऐदम्पर्य भावोने जणावनार श्रीपंचाशकजीना अने सम्यक्त्व-मूल-बारव्रतोनी अखण्डित-आराधना करनार तथा शासनप्रभावनाना पुनित-मार्गोनु सेवन करनार कुमारपाल-राजाना चरित करनार वृत्तान्तने जणावनार श्रीकुमारपाल महाकाव्यना शंका समाधानपूर्वक श्रवण, मनन अने परिशीलन करवानो अनुपम अवसर मळ्यो।

२—आगमानुसारिणि-सुधावाणीथी सिंचायेला ३०० भव्यात्माओए (श्रावक-श्राविकाओए) श्रीनवकार-महामंत्रनी आराधना अने नवे दिवस उपधाननी टोळीनी जेम तेओने अपूर्व भक्तिथी पकासणां करावीने श्रीसघनी जूदी जूदी व्यक्तिओए स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो।

३—आ आराधनानी समाप्तिमां काढवामां आवेला रथयात्राना वरघोडामां मुम्बईना श्रीगोडी-पार्श्वनाथना मन्दिरमांथी मंगावेला चांदीना पत्रा पर करावेला श्रीनवकार-महामंत्रना पट्टक विगेरे शासन-प्रभावक-सामग्रीआने जोईने अनेक-भव्यात्माओ अनुमोदनानो लाभ लई शके एवा प्रकारनी वरघोडानी गोठवण करवामां आवेली होवाथी जैनशासननी अपेक्षी प्रभावनानो अपूर्व लाभ श्रीसंघने मळ्या।

४—श्रीनवकार-महामंत्रनी आराधना करनाराओ दरेकने स्व० शेठ चुनीलालदास नानचन्दना सुपुत्रो तरफथी जर्मन-सील्वरना वाटकाओ, अने शा रतिलाल महेश्वरदास तथा झवेरी चम्पकभाई सुखलालदास तरफथी रूपीयो वारनी अने श्रीफळनी ल्हाणी करवामां आवी हती।

५—मुनि श्रीज्ञानसागरजीए करेली १६ उपवासनी तपस्या निमित्ते आंगी-पूजा-रात्रिजागरण अने प्रभावना करीने श्रीसघ लाभ लीधो।

—आराधनमां अने पर्युषण–पर्वमां मळेली देवद्रव्यनी उपज लगभग रु. ५०००) पांच हजारनी, साधारण खातानी रु २०० ०) बे हजारनी अने ज्ञानखातानी रु ५०) पांचसोनी मळीने कुल रु. ७५००) साडासात हजारनी उपज करावीने श्रीसंघे पुण्यानुबन्धी पुण्य हांसल कर्युं छे ।

—वडोदरा, उज्जैन भडोच, धार अने पालीताणामां आगेवानो टीप माटे आवेल तेओने तथा केटलाएक गामोमां मददनी मांगणी मातेना पत्रो आवेल ते बधाओने योग्यतानुसार रु १४००) चौदसोनी आ मळेली उपजमांथी श्रीसंघे मदद तरीके आप्या ।

८—उज्जैन, ईडर, महिदपुर अने अमदावादथी पधारेल–बन्धुओने अने आवेली दरेक मंडळी तरफथी श्रीफळनी प्रभावना करवामां आवी हती । पाठशाळाना विद्यार्थिओने, श्राविकाओने अने बालिकाओने राजनगरनिवासि–सुश्रावक–मोहनलाल छोटालाल तरफथी रुपीआनी प्रभावना करवामां आवी हती, तथा स्व० शेठ पुनमचंदभाई नामचन्दना सुपुत्रो तरफथी दरेकने पहेरवा माटे कापडनी लहाणी करीने पाठशाळाओनी ज्ञानवृद्धिने उत्तेजन आप्युं हतुं ।

९—शासनहितवर्धक थयेला बधा प्रसंगोना कळशरूप थयेला गणि अने पन्यास पद समर्पणना महोत्सवमां महोत्सवने अत्यन्त प्रभावशाळी बनाववा माटे स्व पुनमचंदभाई नामचन्दना सुपुत्र श्रीयुत केमचन्दभाई मूळचन्दभाई, हीरालालभाई अने केसरीचन्दभाईए पोतानी चपळ लक्ष्मीनो घणो ज सद्व्यय करीने अनुपम लाभ उठाव्यो हतो ।

योगोद्वहन करीने लायक थइ चूकेल मुनि श्रीदेवेन्द्रसागरजीने अने मुनि श्रीहीरसागरजीने गणि अने पंन्यासपद समर्पणनुं मुहूर्त सं १९९९ ना आसो वदि ३नुं

पद समर्पण प्रसंगनी निश्चित थयुं। ते प्रसंगने अनुपम रीतिए उजववा माटे स्व शेठ पुनमचंद– इतिव क्षपवाही— नाम नामचन्दना सुपुत्रो तरफथी पोताना श्रीमुनिसुव्रतस्वामिना मन्दिरनी नजीकमां ज एक विशाळ मंडप बांधवामां आव्यो हतो, अने तेने पंच-

रंगी ध्वजा–वावटा अने तोरणो विगेरेथी सारी रीते शणगारवामां आव्यो हतो । मंडपनी अन्दरनी एक बाजुए श्रीस्तम्भनपुर–तीर्थभूमिनी प्राचीनता अने प्रभावना सर्वेना जोवा जाणवामां आवे एवुं एक दृश्य खडुं करवामां आव्युं हतुं ते दृश्यमां एक बगलमां अने तेमां वहेती–सेढीनदीमां देखाव बतावे अठि आकारनुं झाड ते झाडनी नीचे चरती चरती आवेली एक गायना आंचळमांथी स्वयमेव दूधनुं झरवुं दूधना झरणवाळी–जमीनमांथी श्रीस्तम्भनपार्श्वनाथनी महा प्रभावक–चमत्कारि–प्रतिमानुं प्रकट थवुं, नवांगीवृत्तिकार–श्रीअभयदेवसूरिजीनुं ते स्थळे संघ सहित पधेरवुं आगमन, श्रीजयतिहुयणस्तोत्रनी रचनावडे सूरिजीए करेली पार्श्वप्रभुनी स्तवना,

श्रीपार्श्वनाथप्रमुख महत्वपुरुषोथी धर्मेशु सूरिजीना कोढ रोगनुं निवारण विगेरे प्रसंगो स्मरण अने साक्षात्कार थई शके एवा पोषक—आश्चर्यकारक—चित्रपटो तथा रचनाओ करवामां आवी हती।

श्रीस्तंभनपार्श्वनाथना मन्दिरमां अष्टाह्निका-महोत्सव तथा अष्टोत्तरीस्नात्र, प्रभावना, स्वामिवात्सल्य, कुम्भस्थापना अने वरघोडो वगेरे दरेक प्रसंगो सम्भावना श्री जैन-तपा गच्छ श्रीसंघ तरफथी शासनप्रभावना थाय एवी रीतिए अत्यन्त भावपूर्वक उजववामां आव्यां हतां।

कुम्भस्थापनाने दिवसे सुश्रावक सोमचन्द पोपटलाल तरफथी स्वामिवात्सल्य करवामां आव्यु हतु । आ प्रसंगे झवेरी रायचन्दभाई तरफथी श्रीफळनी प्रभावना करवामां आवी हती, अने ते प्रसंगमां बे हजार श्रमसंख्यानो समुदाय हाजर थया हता ।

आ पद समर्पणना प्रसंगने शोभाववा माटे मुम्बईना श्रीगोडीपार्श्वनाथना मन्दिरना (विजय देवसूरसंघनी पेढीना) ट्रस्टीयोमांथी रा. ब. कान्तिलाल ईश्वरलाल जे पी झवेरी, मायचन्दभाई नगीनभाई झवेरी तथा सौभाग्यचन्द उमेदचन्द दोशी उपरांत मुम्बईना बीजा आगेवानोमांथी संघवी नगीनदास करमचन्द संघवी जीवतलाल प्रतापसी तथा गांधी वाडीलाल चत्रभुज मावन गरवाळा विगेरे, ऊंझाथी छगनीरामजी मगनीरामजीवाळा अमरचन्द तथा मांगीलालजी विगेरे, महिदपुरथी चम्पालालजी हडवाळा, अने अमदावादथी जकभाई गिरधरलाल छोटालाल तथा रसिकलाल मोहनलाल छोटालाल वगेरे वगेरेनुं अत्रभावमां आगमन थयु हतु ।

आ पद समर्पणनो महोत्सव अने चातुर्मासना प्रसंगोमां सेवानो लाभ लेनार मन्दिर, उपाश्रय, आयंबीलखाताना दरेक वगारदार भाईबहेनोने तेओए करेली सेवानी कदर करीने रव शेठ गुलाबीदासना सुपुत्रो तथा श्रीसंघे सुन्दर प्रीतिदान आपीने तेओने मानन्दित करवावप पोतानी फरज बजावी हती ।

आ द्वितीय महोत्सवना निमित्तभूत—सूत्रोनी योगोद्वहन द्वारा सकल श्रमणसमुदाय सरळताथी आराधना करी शके ते हेतुथी पूज्य पंन्यासप्रवरश्रीना सदुपदेशथी बृहद्योगविधिना पुस्तकनी द्वितीयावृत्ति प्रगट करीने साधु-साध्वीओने भेट आपवानु निश्चित थई चूक्युं हतु. तेना खर्च माटे उपदेश आपतां रव शेठ गुलाबीदास नानचन्दना सुपुत्रोए रु ७५१), तपा गच्छ जैनसंघे रु २५१), भोगीलाल मगनलाल नाणावटीए रु १०१), चम्पालाल पानाचन्दभी धर्मशाळा तरफथी हा कान्तिलाल भावचन्दे रु १०१) अने परीख वाडीलाल छोटालाले रु. ५१) मळीने ग्रन्थ छपावाथी यथेच्छ सम्पूर्ण प्रार्थना रु १२५५) बारसो पंचावन आपीने ए पांचे जणाए ग्रन्थने प्रकाशित करवानो लाभ लीधो, अने पदथी समर्पणने प्रसंगे दरेक साधु साध्वीने ते ग्रन्थ भेट आपवामां आव्यो, अने हजु पण भेट अपाय छे

आ चातुर्मासमां कारक–प्रकरणनी आनन्दबोधिनीनी रचनानुं अने १ सि हे बृ० अव-चूर्णि २ सि हे श शासन टीकाद्वय सहित, तथा ३ सूत्रकृतांगसूत्र सटीक ए त्रण ग्रन्थोना प्रूफ संशोधननुं काम चाल्युं हतुं। मागशर वदि ९–१०–११ ना दिवसोमां श्रीपार्श्वनाथना जन्म–कल्याणकनी आराधना श्रीसंघसमुदाय साथे करवामां आवी आराधना करनार ७० श्रावक–श्राविकाओमां ठेकीने सूकी सूकी व्यक्तिओए त्रण दिवस एकासणां कराव्यां हतां।

रतलामना चातुर्मासनी परिसमाप्ति—

आ सालमां श्रीसिद्धचक्र नवपदनी सामुदायिक–आराधना उज्जैनमां कराववाने माटे श्री सि आ समाजने उज्जैनना श्रीसंघ तरफथी शेठ म छ नी पेढीना कार्यवाहको तरफथी आमंत्रण मळ्युं हतुं, तथा देशविरतिधर्माराधक समाजने पण तेनुं अधिवेशन ओळीना दिवसोमां उज्जैनमां भरवानुं आमंत्रण आप्युं हतुं। उपर प्रमाणेना बे महाभारत कामो उपाडीने तेने सांगोपांग पार पाडवा माटे उपरना प्रसंगो पर उज्जैनमां कोई पुण्यशाली गुरुमहाराजनी हाजरी होवी अत्यन्त जरूरनी छे एम पण उज्जैननी श्री म० छ नी पेढीने निर्णीत थयुं, अने ते जरूरीयातने पूरी पाडवानो विचार करतां उज्जैनना संघनी दृष्टि रतलाममां बिराजता पूज्य पंन्यासजी महाराज उपर पडी कारण के तेओ केटलाएक वर्षोथी पूज्यश्रीए पोते तेमज पोताना शिष्योने उज्जैनमां चातुर्मासो करी–करावीने उज्जैनना श्रीसंघ उपर महान उपकार करेलो छे, एटला माटे पूज्यश्रीने रतलामथी उज्जैन पधारवानी उज्जैनना श्रीसंघे जोरदार विनंति करी।

उज्जैननी विनंति आवी त्यारे विहारने अनुकूळ शियाळानो केटलोक समय तो व्यतीत थई गयो हतो आवतुं चातुर्मास आगमोद्धारक–गुरुदेव–पूज्य–आचार्य–महाराजश्री हालमां मुम्बईमां करवानुं प्रकार पहेलां निर्णीत थई गयुं हतुं, अने रतलामथी उज्जैनना २५ माइलना विहारनी तो मुश्केली नथी परन्तु उज्जैनथी मुम्बईना ४७५ माइलना सख्त उन्हाळामां विहारनी मुश्केली तथा मुनिवरोनी नजर आगळ तरवरवा लागी। पूज्य पंन्यासजीनी दृष्टि आगळ पण आ अवसरे 'व्याघ्र–तटिनी' न्याय आवीने उभो रह्यो। एक तरफ आटला लांबा अने सख्त उनाळामां विहार माटे तथा साधुओ माटे तो नहि पण साथेना केटलाक साधुओ माटे तो विचार करवो पडे एम हतो बीजी तरफ आपणा ज उपदेशोने परिणामे कोइक सुप्रयत्न अने धर्मना कामो करवामां उत्साहित थयेला उज्जैनना संघे आपणी हाजरीनी आशा राखीने बे महाभारत कामो उपाड्यां; अने ते जो आपणी हाजरीना अभावे रंगेचंगे पार न पडे तो मालवा देशमां प्रचार करवाना आपणा प्रयत्नने धक्को पहोंचशे माटे कष्ट वेठीने पण आ प्रसंग पर आपणे त्यां पहोंचवुं जोइये। आपणा उपदेशथी तथा आपणी हाजरीथी उत्साहित थयेला उज्जैनना संघे उपाडेला आ बे महान् प्रसंगो सांगोपांग पार पडी जाय तो आपणे करवा धारेला मालवामां उद्धारना कार्यने घणो वेग मळशे आवो विचार पूज्यश्रीने स्फुर्यो अने ते विचार साथेना मुनिओने

अपावतो घणा कामनु कारण जाणीने खास कारण सिवायना दरेक साधुए उज्जैन आवतानी हा पाडी अने विहारनी तैयारी करवा मांडी ।

उज्जैनना संघनी जोरदार विनति अने त्यां जवाथी थनारा शासन लाभमां अपावधापूर्वक उज्जैनना विहारनी आज्ञा लइ आववा माटे आगमोद्धारक पूज्य आचार्यदेवनी पासे श्रावक सोमचन्द मगनदासने वडोदर मोकल्या । अहींथी जणावेली हकीकत उपर विचार करीन पूज्य पाद आगमोद्धारक आचार्यश्रीए उज्जैनना विहारनी आज्ञा आपवा साथे जणाव्यु के " उज्जैनमां आ बे कार्यो समाप्त थया पछी व्याख्यानो टाइम अने उज्जन विगर मालवाना श्रावनी आग्रह भरी चोमासानी विनतिओ होवा छतां पण चातुर्मास माटे मुम्बाई पहोंची शकाय एम होय तो ज उज्जैन तरफ विहार करजो" पू० गुरुदेवनी आज्ञा आवी जवाथी अमारा समुदाये खम्भातथी सं २०००ना महा सुदि १० ने दिवसे विहार करवानु नक्की कर्युं । खम्भातथी विहार करतां पहेलां पूज्य गुरुदेवनी भक्तिने वश थइने चन्द्रप्रभ सा०ना आपेला उपदेशथी सुश्रावक मूलचन्द बुलाखी-दास विगेरे भाइओए पोताना उपाश्रयमां पूज्य पंन्यासप्रवरनी दर्शनीय एक प्रतिकृति चीतरावीन मूकी । पूज्यश्रीना पुस्तकोने राखवा माटे उज्जैनवाळा शेठ छगनीराम अमरचन्दे अने मगनीराम मांगीलाले एक एक कबाट करावी आप्या ते पण उपरोक्त उपाश्रयमां राखवामां आव्या ।

खम्भातथी विहार अने उज्जैन तरफ प्रयाण-

१ पूज्य पन्यासजी महाराज २ श्रीज्ञानसागरजी, ३ जो हुं (श्रीसुबोधसागरजी), ४ श्रीमनेन्द्रसागरजी, ५ श्रीहेमेन्द्रसागरजी, ६ श्रीचन्द्रकान्तसागरजी अने ७ श्रीचन्द्रप्रभसागर ए प्रमाणे सात साधुओए सं २००० ना महा सुदि १० ने दिवसे खम्भातथी विहार कर्यो । नजीकना गामोमां एक एक दिवस रोकाता पारसद मुकामे त्रण दिवस रोकाया, त्यां व्याख्यान, पूजा-प्रभावनादि थयां त्यांथी विहार करीन गोधरे पहोंच्या त्यां सुधी बोरसदनो श्रावकसमुदाय विहारमां साथ रह्या हता । गोधरामां त्रण दिवसनी स्थिरता दरम्यान व्याख्यान पूजा-प्रभावना विगेरे थयां हतां । त्यांथी विहार करीन अमे दाहोद पहोंच्या त्यां सुधी गोधराना श्रावकना समु दाय विहारमां अमारी साथ रह्या हतो। दाहोदमां अमे ब दिवस रोकाया त्यां राजगढनी विनति आववाथी दाहोदथी विहार करीन झाबुआ थइने राजगढ पहोंच्या । गोधराथी दाहोद अने दाहोदथी राजगढ अथवा रतलाम सुधीना रस्तामां जंगल आवे छे अने त्यां भीलोना झुपडां ज आवे छे माटे ए प्रदेशमां विचरनार साधुओए अने साध्वीओए सावधानीथी विहार करवाना छे ।

दाहोद आव्या पछी मालवामां जनारा साधु-साध्वीओना सगवड साचववाना अने विहा रनी मुश्केलीओने दूर करवाना प्रबन्ध १-शेठ अमरचन्दजी छगनीरामजीनी पेढी ठि. गाराकूवा उज्जैन (मालवा), अने २ शेठ ऋषभदासजी चम्पालालजीनी पेढी ठि. बजारवाना रतलाम (मालवा) नी पेढी तरफथी करवामां आवे छे, माटे मालवामां जनार साधु-साध्वीए तेनी

आ चातुर्मासमां कारक—प्रकरणनी आनन्दबोधिनीनी रचनानुं अने १ सि. हे. शु० आ चूर्णि, २ सि. हे. श. शासन टीकाद्वय सहित तथा ३ सूत्रकृतांगसूत्र सटीक ए त्रण ग्रन्थोना प्रूफ संशोधननुं काम चाल्युं हतुं।

खम्भातना चातुर्मासनी परिसमाप्ति— मागशर वदि ९–१०–११ मा दिवसोमां श्रीपार्श्वनाथना जन्म–कल्याणकनी आराधना श्रीसंघसमुदाय साथे करवामां आवी. आराधना करनार ७० श्रावक–श्राविकाओनी टोळीने पूरी पूरी व्यक्तिओए त्रण दिवस एकासणां कराव्यां हतां।

आ सालनी श्रीसिद्धचक्र नवपदनी सामुदायिक—आराधना उज्जैनमां करावयाने माटे श्री सिद्धचक्र समाजने उज्जैनना श्रीसंघ तरफथी शेठ म० छ० नी पेढीना कार्यवाहको तरफथी आमंत्रण मळ्युं हतुं, तथा देशविरतिधर्माराधक समाजने पण तेनु अधिवेशन ओळीना दिवसोमां उज्जैनमां भरवानुं आमंत्रण आप्युं हतुं। उपर प्रमाणेना बे महाभारत कामो उपाडीने तेने सांगोपांग पार पाडवा माटे उपरना प्रसंगो पर उज्जैनमां कोई पुण्यशाली गुरुमहाराजनी हाजरी होवी अत्यन्त जरूरनी छे एम पण उज्जैननी श्री म० छ० नी पेढीने निर्णीत थयुं, अने ते जरूरीयातने पूरी पाडवानो विचार करतां उज्जैनना संघनी दृष्टि खम्भातमां बिराजता पूज्य पंन्यासजी महाराज उपर पडी. कारण के तेओ केटलांक वर्षोथी पूज्यश्रीए पोते तेमज पोताना शिष्योने उज्जैनमां चातुर्मासो करी–करावीने उज्जैनना श्रीसंघ उपर महान उपकार करेलो छे, एटला माटे पूज्यश्रीने खम्भातथी उज्जैन पधारवानी उज्जैनना श्रीसंघे जोरदार विनति करी।

उज्जैननी विनंति आवी त्यारे विहारने लायक शियाळानो केटलोक समय तो व्यतीत थइ गयो हतो. आवतुं चातुर्मास आगमोद्धारक–गुरुदेव–पूज्य–आचार्य–महाराजनी छायामां मुम्बईमां करवानुं अगाउ पहेलां निर्णीत थई गयुं हतुं, वळी खम्भातथी उज्जैनना २५ माइलना विहारनी तो मुश्केली नथी परन्तु उज्जैनथी मुम्बईना ४७५ माइलना अति उनाळाना विहारनी मुश्केली तथा मुनिवरोनी मक्कर आगळ तरवरवा लागी। पूज्य पंन्यासजीनी दृष्टि आगळ पण आ अवसरे 'व्याघ्र–तटिनी' न्याय आवीने उभो रह्यो। एक तरफ आटला लांबा अने सख्त उनाळाना विहार माटे तथा साधुओ माटे तो नहि पण साथना बालक साधुओ माटे तो विचार करवो पडे एम हतो, बीजी तरफ आपणा ज उपदेशोने परिणामे कोइक सुधारेला अने धर्मना कार्यो करवामां उत्साहित थयेला उज्जैनना संघे आपणी हाजरीनी आशा राखीने बे महाभारत कामो उपाड्यां, अने ते जो आपणी हाजरीना अभावे रंगे चंगे पार न पडे तो मालवा देशनो उद्धार करवाना आपणा प्रयत्नने घणो मोटो धक्को पहोंचशे माटे कष्ट वेठीने पण आ प्रसंग पर आपणे त्यां पहोंचवुं जोइये। आपणा उपदेशथी तथा आपणी हाजरीथी उत्साहित थयेला उज्जैनना संघे उपाडेला आ बे महान् प्रसंगो सांगोपांग पार पडी जशे तो आपणे करवा धारेला मालवाना उद्धारना कार्यने घणो वेग मळशे आवो विचार पूज्यश्रीने स्फुर्यो अने ते विचार साथेना मुनिओने

अयावता पणा अमनु कारण जाणीने प्रास कारण सिवायना दरेक साधुए उज्जैन आववामी हा पाडी अने विहारनी तैयारी करवा मांडी ।

उज्जैनना संघनी जोरदार विनंति अने त्यां अवाथी थनारा लाभने संक्षेपमां जणाववापूर्वक उज्जैनना विहारनी आज्ञा लई आववा माटे आगमोद्धारक पूज्य आचार्यदेवनी पासे श्रावक सोमचन्द मगनलालने वडोदरे मोकल्या । अहींथी जणावेली हकीकत उपर विचार करीने पूज्य पाद आगमोद्धारक आचार्यश्रीए उज्जैनना विहारनी आज्ञा आपतां साथे जणाव्यु के " उज्जैनमां आ बे कार्यो समाप्त थया पछी उनाळानो टाइम थने उज्जैन विगर माळवाना क्षेत्रोनी आग्रह भरी चोमासानी विनंतिओ होवा छतां पण चातुर्मास माटे मुम्बई पहोंची शकाय एम होय तो ज उज्जैन तरफ विहार करजो" पू. गुरुदेवनी आज्ञा आवी जवाथी अमारा समुदाये खम्भातथी सं २०००ना महा सुदि १० ने दिवसे विहार करवानु नक्की कर्युं । खम्भातथी विहार करतां पहेलां पूज्य गुरुदेवनी भक्तिने वश थइने चन्द्रप्रभ सा०ना आपेला उपदेशथी मुजब मूळचन्द बुलाखी-दास विगेरे भाईओए पोताना उपाश्रयमां पूज्य पंन्यासप्रवरनी दर्शनीय एक प्रतिकृति चीतरावीने मूकी । पूज्यश्रीना पुस्तकोने राखवा माटे उज्जैनवाळा शेठ छगनीराम अमरचन्दे अने मगनीराम मांगीलाले एक एक कबाट कराबी आप्या ते पण उपरोक्त उपाश्रयमां राखवामां आव्या ।

खम्भातथी विहार अने उज्जैन तरफ प्रयाण-

१ पूज्य पन्यासजी महाराज २ श्रीज्ञानसागरजी, ३ श्री हुं (श्रीसुबोधसागरजी), ४ श्रीमनोज्ञसागरजी, ५ श्रीहेमेन्द्रसागरजी, ६ श्रीचन्द्रकान्तसागरजी अने ७ श्रीचन्द्रप्रभसागर ए प्रमाणे सात साधुओए सं २००० ना महा सुदि १० ने दिवसे खम्भातथी विहार कर्यो । नजीकना गामोमा एक एक दिवस रोकातां बोरसद मुकामे त्रण दिवस रोकाया, त्यां व्याख्यान, पूजा-प्रभावनादि थयां त्यांथी विहार करीने गोधरे पहोंच्यां त्यां सुधी बोरसदनो श्रावकसमुदाय विहारमां साथे रह्यो हतो । गोधरामां त्रण दिवसनी स्थिरता दरम्यान व्याख्यान पूजा-प्रभावना विगेरे थयां हतां । त्यांथी विहार करीने दाहोद पहोंच्या त्यां सुधी गोधराना श्रावकनो समु दाय विहारमां अमारी साथे रह्यो हतो। दाहोदमां अमे बे दिवस रोकाया त्यां राजगढनी विनंति आववाथी दाहोदथी विहार करीने झाबुआ थइने राजगढ पहोंच्या । गोधराथी दाहोद अने दाहोदथी राजगढ अथवा रतलाम सुधीना रस्तामां जंगल आव छे अने तेमां भीलोना झुंपडां ज आव छे माटे ए प्रदेशमां विचरनार साधुओए अने साध्वीओए सावधानीथी विहार करवानो छे ।

दाहोद आव्या पछी माळवामां जनारा साधु-साध्वीओनी सगवड साचववाना अने विहा रनी मुश्केलीओने दूर करवाना प्रबन्ध १-शेठ ऋषभदेवजी छगनीरामजीनी पेढी ठि. आराकूआ उज्जैन (माळवा) अने २ शेठ ऋषभदेवजी केसरीमलजीनी पेढी ठि. बजारखाना रतलाम (माळवा) नी पेढी तरफथी करवामां आवे छे, माटे माळवामां जनार साधु-साध्वीने तेवी

सागवाडथी अचानक होय तेमांय सहोव वाइने ऊपरनी बे पेटीमांथी गमे ते पेटीने उपाडवु जेथी ते पेटी तरफथी केवा माणसो बहार आवशे अने ठेठ सुधी विहारमां साथे रहशे। आ प्रमाणे त्यां उज्जैननी पेढी पहोंच्या ब उज्जाम आवे त्यां उपर जणावेली (स० प्र०) उज्जैनथी पेढी समयसर वोपकोप ध्यानमां राखवुं। राजगढना श्रीसंघना माणसो पांच माइल दूर सुधी सामे आव्या हता अने शासननी शोभा वधे एवी रीते वाजते गाजते ठाम ठाम गहुंलीओ काढीने राजगढमां पू. पन्यास-जीनो प्रवेश कराव्यो हतो। राजगढनी अमारी पांच दिवसनी स्थिरतामां व्याख्यान पूजा वगेरे प्रभावना थयां हतां अने उज्जैनमां थनारी सामुदायिक आराधनमां भाग लेनाराओनी भक्ति करवाना उपरक्त आपवाथी राजगढना घणा भाइओए उज्जैन आववानु जणाव्युं। देवद्रव्य, ज्ञानद्रव्य अने साधारणद्रव्य विगेरे धार्मिक खाताओनी उपज अने खर्चनी बरोबर व्यवस्था सचवाय एटला माटे एक पेढीनी स्थापना राजगढमां थवी जोइए एम आगेवान श्रावकोने जणावतां तेओए ते वातनो स्वीकार कर्यो अने ह पांचेक हजारनी मदद्नां वचनो मळ्यां, परन्तु उज्जैन जवानी अमारे उतावळ होवाथी ते काम कोइ बीजा प्रसंगे हाथमां लेवानुं जणावीने अमारा समुदाये राजगढथी विहार कर्यो।

आ नवपदनी सामुदायिक आराधनामां भाग लेवाने माटे उज्जैननी पेढीए हिन्दुस्तानभरना जैनोने आमंत्रण पत्रिकाओ मोकली आपी, परन्तु थनारा पर्वनी टीपनी शरुआत अमारा पहोंच्या पछी ज करवानुं तेमणा विचार राख्यीने अमारे विहारमां उतावळ करवी पडी। ज्यारे उज्जैनथी पांच माइल दूर अमारो मुकाम थयो त्यारे उज्जैनना आगेवानो आवी पहोंच्या। फा० १-२ बे दिवसे वरसाद पड्यो, परन्तु फागण वदि ३ ना अमारा प्रवेशने दिवसे उघाड हतो एटले सवारमां ढुंढवाडियामां श्रीसिद्धाचलजीना दर्शन करी श्रीअवन्तीपार्श्वनाथना मन्दिरे आव्या अने चमत्कारिक श्रीअवन्तीपार्श्वनाथना दर्शन तथा स्तवना करीने कृतार्थ थया। सामैयानी शरुआत मोडी थवानी होवाथी त्यां चातुर्मास रहेल पूज्य पन्यासप्रवरना तपस्वी शिष्य श्रीधर्मसागरजी आदि ठाणा× १० तथा श्री संघनु आगमन थया पछी अभूत-पूर्व-सामैयानुं प्रयाण थयुं। शासननी शोभा वधे एवा हजुरी खातानां आवेला हाथी घोडा निशान डंका अने बेन्डवाजा विगेरेथी सामैयानी शोभा घणी ज वधी गइ हती। वरघोडामां शहेरना नगरपुरना तथा दौलतगंजना अने बहारगामथी आवेला जैनोनी तथा जैनेतरोनी घणी भारे मेदनी साथे पू. पन्यासजीनो प्रवेश थयो मार्गमां अनेक स्थळोए चांदी-सोनाना स्वस्तिको रचवा अने गीनीथी वधेली गहुंलीओ अने गुरुपूजनथी उपज रु ४) उपरांत थइ हती। श्रीअवन्तीपार्श्वनाथना मन्दिरेथी सामैयु नीकळीने घोयाय मन्दिर बहारनुं सती-दरवाजा, दौलतगंज, पटनीबाजार अने छोटासराफ थइने [illegible]

× १ श्रीधर्मसागरजी, २ श्रीदर्शनसागरजी ३ श्रीज्ञानसागरजी, ४ श्रीअमृतसागरजी ५ श्रीचारित्रसागरजी ६ श्रीप्रमोदसागरजी, श्रीमहिमासागरजी ८ श्रीभद्रसागरजी ९ श्रीविवेकसागरजी अने १ श्रीदयासागरजी।

उपाश्रये पहोंच्या पछी सामैयानुं विसर्जन थयुं हतुं । उज्जैनमां ते अवसरे श्रीहीरसूरिजीना उपाश्रयने नामे ओळखाता वडा-उपाश्रयमां त्रिस्तुतिक-सम्प्रदायनी त्रण साध्वीओ हती । छेल्लां पांच सात वर्षथी जैन श्वे० मू० पूजक सम्प्रदायना विद्वान् अने क्रियापात्र साधुओना उपराउपरी आवागमन अने चातुर्मासो उज्जैनमां थवाथी, अने तेओना व्याख्यान सांभळवाथी तथा समयानुसार उत्कृष्ट चारित्रपालनथी स्थानकवासि-सम्प्रदायना घणा श्रावक-श्राविकाओ मन्दिरमार्गी बनी चूक्या हता। तेवामां वळी माळवा-मालवमां अभूतपूर्व बनारा आ महोत्सवमां आखा माळवा देशना गामो गामथी तेमज मेवाडादि देशमांथी आवनारा मन्दिरमार्गी श्रावकोनी साथे घणा स्थानकवासीओ पण आवशे, अने आवा आकर्षक-महोत्सवथी आकर्षाइने मूर्तिपूजक सम्प्रदायना प्रशंसक तथा अनुरागी बनी जशे तो आ प्रान्तना स्थानकवासी सम्प्रदायने घणो मोटो धोको पहोंचशे एम मानीने, स्थानकवासि सम्प्रदायना चोथमलजी नामना साधु पोताना परिवारने लइने उज्जैनमां आवी पहोंच्या हता । पोताना सम्प्रदायना माणसोने सामा पक्षना महोत्सवमां जवानो समय ज न मळे ए हेतुथी सवारना अने बपोरना टाइमे तेणे व्याख्यान वांचवानुं शरू कर्युं । एक तो नहि जोएलुं जोवानो अवसर मळे तो स्वाभाविक ज सौनुं मन ललचाय थवी अनेक प्रकारनी विशेषताओ आ महोत्सवमां होवाथी अने चोथमलजीनुं व्याख्यान तो ते सम्प्रदायवाळाओए घणी वखत सांभळेलुं होवाथी चोथमलजीनी धारणाने निष्फळ प्रायः बनावीने घणा स्थानकवासीओए आ महोत्सवमां उलटभेर भाग लीधो, अने केटलाक साधन-सम्पन्न स्थानकवासीओए तो आ महोत्सवना कोई ने कोई प्रसंगमां यथाशक्ति द्रव्य खर्चीने पण लाभ लीधो हतो। चैत्र सुदि ११ ना रथयात्राना वरघोडाना टाइमे पण चोथमलजीए व्याख्यान राखेलुं छतां थोडा चूस्त-स्थानकवासिओ सिवायना आखा स्थानकवासि-समुदाये वरघोडामां हाजरी आपी हती । आ वरघोडामां श्रीविद्याविजयजी आदि ठाणां ३ अने साध्वीश्री शिवश्रीजीना समुदायना मनोहरश्रीजी आदि ठाणां ६ साध्वीओ पण आव्यां हतां ।

उज्जैनमां सामुदायिक आराधना विगेरे

श्रीनवपदनुं सामुदायिक-आराधन सुन्दररीतिए थइ शके ए हेतुथी दाराकूवामां आवेली श्रीसिद्धचक्र-आराधन-तीर्थनी विशाळ-जग्यामां मंडप विगेरेनी गोठवणनुं काम चैत्र सुदि १ सुधीमां सम्पूर्ण थइ गयुं । देरासरमां घणा माणसो बेसी शके ते माटेना चोपडाम, अने कपडवंज मुकामे करेल देरासरोनी गोठवण माफक श्रीचन्द्रप्रभुना मन्दिरनी सामेनी जग्यामां तात्कालिक माळ बांधीने तथा देरासरोनी गोठवण करवामां आवी । सिद्धचक्राराधन-तीर्थना मुख्य-मंडप उपरनी अगाशीमां श्रीसिद्धचक्रजीना देरासरनी अने श्रीचन्द्रप्रभुना मन्दिर सामे श्रीपालमहाराजानो चम्पानगरीमां प्रवेश, राज्याभिषेक, राज्यकचेरी अने वारांगनाना नाच विगेरेनी रचना-गोठवण घणी सुन्दर अने आकर्षक करवामां आवी हती के रातना टाइमे विजळीक-

रोशनीमां दर्शनार्थे आवनाराओनी आठ वागवाथी थती मेदनी एक वाग्या सुधी चालु रहेती हती। मंडपमां सोनानु मतिबिम्ब थइ गया बाद सुरत ना मन्दिरना अने श्रीपालराजाना रासना लगभग दर्शनीय तथा प्रसंगोनो बोध करावनारां पडदाओ अने बोधदायक सूत्रोवाळां बोर्डोना दर्शन करवा तथा बिजळीक-रोशनीने निहाळवा आवनाराओनी शरुआत थती। मूळ मन्दिरमां प्रवेश करी, जिनेश्वरना दर्शन करी, उपर थइ बधी रचनाओ निहाळीने चमूप्रमुना मन्दिरमां उतरी दर्शन करीने बहार नीकळवानुं हतु, अर्थात् दर्शन करवा आवनाराओने प्रवेश करवानो अने नीकळवानो मार्ग जुदो जुदो राखवामां आव्यो हतो के जेथी करीने बधाने दर्शन करवामां सरळता थाय। उज्जैनमां ज नहि परन्तु आखा माळवा देशमां आवो महोत्सव पहेलवहेलो ज होवाथी लगभग २५० गामना माणसो आ प्रसंगे उज्जैनमां आवेला हतां अने शहेरना पचास टका जैनो ज नहि पण जैनेतरो पण दर्शन करवामां सामेल होवाथी रात्रिना बार वाग्या सुधी दर्शकोनी एटली बधी भीड रहेती हती के उपरथी थाळी पडे तो पण ते जमीन पर नहि पहोंचतां जनसमुदायनी उपर ज होमाइ रहे एटली संकीर्णता रहेती हती।

बहारगामथी आवेला श्रावक-श्राविकाओने उतरवा माटे शहेरनी बधी धर्मशाळाओ अने शहेरमां तथा फ्रीगंजमां केटलाक गृहस्थोना मकानो रोकवामां आव्या हता, परन्तु तेटलामां समावेश थइ शके एम न होवाथी स्टेशन पासे आवेली वृद्धलालनी विशाळ-जग्यामां वृक्षतळा हमां आवेली धर्मशाळा सामे श्रीसिद्धचक्रनगरनी रचना करीने ठेकठेकाणे उतारवामां आव्या हता। आ महोत्सवमां दर्शनार्थे आवनाराओने माटेना स्वामिवात्सल्यना जमणनो प्रबंध पण त्यां धर्मशाळामां करवामां आव्यो हतो। आयंबील नहि करनारा दरेक यात्राळुओ माटे जमवानी त्यां गोठवण करेली हती अने जमनाराओनी गणतरी करवाथी प्रथमना पांच दिवसोमां लगभग १५० पन्दर हजार मनुष्योए स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो हतो परन्तु उत्तरोत्तर यात्राळुओनी संख्यामां वधारो थतो रहेवाथी छेल्ला पांच दिवसोमां स्वामिवात्सल्यनो लाभ लेनारनी संख्या वधीने २७ सत्तावीस हजार सुधी पहोंची गइ हती। विधिपूर्वक नवपदनी आराधना करनाराओ माटेना आयंबीलने रसोडे आयंबील करनाराओनी नव दिवसनी कुल संख्या आशरे १५ ०) पाचसो उपरांतनी थइ हती।

उपर जणावेला सिद्धचक्र-नगरमां समवसरणनी रचना करवामां आवी हती अने देशविरति-धर्माराधक-समाजना अधिवेशनना व्याख्यान-मंडपनी रचना पण त्यां ज करवामां आवी हती तथा चोकी पहेरानो अने पाणीनो सारो बंदोबस्त करवामां आव्यो हतो।

आ आराधनामां तथा दे वि ध स ना अधिवेशनमां भाग लेवा माटे अमदावाद मुम्बई, सुरत अने जामनगर विगेरे गुजरातना मुख्य मुख्य आगेवानोना प्रमुखपान अने उत्सा-

रानी सगपद अमदावादवाळा मथामाई सुबोधचन्द्रे पोताना श्रीसंघना अगाडमां करीने स्वामिभाईनी भक्तिओ सुन्दर रूपम लइने उज्जैनना श्रीसंघने महत्वनी सहायता करी हती। आ कार्यमां प्रभु सारो भाग लेनार तेमना भागीदार शुगरचंदभाई पण हता। आ आठ्यनाना दिवसोमां दे वि ध स ना अधिवेशनमां भाग लेवा माटे प्रतिनिधिओ तथा अधिवेशनना धरामजा प्रमुख अमदावादनिवासि–श्रीयुत्–मुंजाभाई दीपचंद विगेरेनुं अने माळवाना श्रीनवपद आराधक–समाजना प्रमुख वदनावरनिवासि–श्रीयुत्–नन्दराम चोपडा विगेरेनुं उज्जैनमां शुभागमन थयुं।

पूज्य पंन्यासजी महाराजना उपदेशथी आ महाभारत कार्यना प्रथने माटे टीप करवानी शरूआत करवामां आवतां एकज छोटा साम (हसा ओसवाळ) तरफथीज रु १२०००) बार हजार भराया, अने बीजा साथ वाळाओना रु ७०००) सात हजार मळी उज्जैनना संघ तरफथी रु १९०००) ओगणीस हजार भराया। मुम्बइ, अमदावाद, जामनगर अने सुरतना संघो तरफथी रु १२०००) बार हजार अने माळवाना उज्जैन सिवायना स्थानोमांथी रु ५०००) पांच हजार उपरांत भरायाथी कुल रु ३६०००) छत्रीस हजार उपरांतनी टीप थइ। जूदा जूदा दिवसना आयंबील, पूजा, स्वामिवात्सल्य, अत्तरवायणा (पारणा बोलीथी धरवावाना आगला दिवसना जमण) अने पारणा विगेरे कार्योना लाभ लेवाने माटे आदेश अने जूदी जूदी व्यक्ति तरफथी ते शुभ कार्यो करवामां आव्यां हतां।

आ नवपद–सामुदायिक–आराधना अने श्रीदेशविरति–धर्माराधक–समाजना अधिवेशन विगेरे कार्योमां कुल रु १५७०००) एक लाख सत्तावन हजार उपरांत खर्च थयो। आ प्रसंगे उज्जैनना पांचे जिनमन्दिरोमां समारकाम तथा रंगरोगान करावधामां रु ६००)छ हजार लगभगनो खर्च श्रीसिद्धचक्र आराधक समाजे करावी महत्पुण्य हांसल कर्युं छे। चै सु ११ ने दिवसे ५६ दिक्कुमारिकाओनी अने मेरुशिखर परना २५० अढीसो अभिषेकनी अने श्रीमहावीर–जन्म–कल्याणकना वरघोडानी बोलीओथी तथा नव दिवसनी आंगी, पूजा, आरति अने मंगळदीवानी बोलीओथी देवद्रव्यमां लगभग रु ११०००) अगीयार हजारनी आवक थइ हती। माळवा श्रीनवपद–आराधक–समाजने पण लगभग रु ७०००) सात हजारनी मदद मळी हती।

धारमां तथा काननमां पूज्य पंन्यासजीने हाथे थनारी प्रतिष्ठाओना दिवसो नजीकमां ज आवता होवाथी उज्जैनना आ बन्ने शासनप्रभावक–महोत्सवो समाप्त

धारमां तथा कानन नमां पूज्यश्रीए करा वेली प्रतिष्ठा—

थतां चै वद १ ना दिवसे ज पूज्यश्री सपरिवार उज्जैनथी विहार कर्यो अने हलमत बागमां पधार्या। त्यां संघ तरफथी नवाणुप्रकारी पूजा भणाववामां आवी अने बीजे दिवसे शुभावक कस्तूरमलजी जेठमलजीना मकानमां पूज्यश्री पधार्या। त्यां व्याख्यान, पूजा, प्रभावना अने

आंगी विगेरे शुभ कार्यो थयां हतां। पांचेक वर्ष उपर पू. प. ना उपदेशथी दरेक घर दीठ रु. १२) वार्षिक साधारण खातामां आपवानो जे ठराव थयेलो अने पाछळथी ते बाबतमां क्लेश-खामां विक्षेप थवाथी विक्षेप–पाडनारो ते ठराव दरेकने अनुकूल न होवाथी बन्ने पक्षनी सम्मतिपूर्वक हवेथी दरेक घरवाळाए ओछामां ओछा रु. ११। सवा एकत्रीस साधारण खातामां आपवा एवो ठराव करावीने पूज्यश्रीए बोरसदमां संप कराव्यो हतो। उज्जैनना संघना केसरीया कार्यने अंगे अठवाडीयुं रोकाइने श्रेष्ठि केसरीमलजी–शेठमलजीने मळलेथी विहार करी धाराकूप श्रीसिद्धचक्र–भगवानना दर्शन करी मंडीगाममां आवेल श्रेष्ठि भयाभाई–सुबोधचन्द्रना बंगलामां पूज्य पंन्यासजी सपरिवार पधार्या अने मंगलिक संभळाव्युं। श्रीफळनी प्रभावना, गुरुपूजन अने स्वामिवात्सल्य थया पछी सांजना विहार करी त्रिवेणी उपर मुकाम करवामां आव्यो, त्यां पण स्वामिवात्सल्य थयुं हतुं। धारनी प्रतिष्ठाने अंगे त्यांना संघनी धारमां पधारवानी मांगणी होवाथी बीजे दिवसे सांजना त्रिवेणीथी विहार करीने एक गामनी सभी पमां खेतरमां अमारा धर्मठाणानो पडाव रह्यो, साथे उज्जैनना पच्चीसेक आगेवान श्रावकोनो मुकाम पण हतो। सवारे तेओ अमाराथी छूटा पडीने उज्जैन जवाना होवाथी रातना ठाठथी धर्मी ज्ञानगोष्ठि थई हती। त्यांथी सवारमां विहार करीने पूज्य पन्यासजी आदि ठाणा ८ सांवेर (होल्कर स्टेट) पहोंच्या अने सांवेरना श्रावको उज्जैन तरफ रवाना थया। सांवेरना श्रावकोए वाजते–गाजते प्रवेश कराव्यो, त्यां व्याख्यान अने पूजा उपरांत 'सानुं सुख अने कई रीते मेळवी शकाय' ए विषय उपर बाहेर व्याख्यान पण राखवामां आव्युं हतुं। अमारा साधुओने इन्दोर पधारवानी विनति करवा इन्दोरथी चेनरमलजी, कुंदनमलजी रांका नेमिचन्दजी अने चम्पकुमार सांवेर आव्या हता, अने विनति करीने पाछा गया हता। बीजे दिवसे विहार करीने आखा मालवा देशमां व्यापार अने वस्तीनी अपेक्षाए मुख्य गणाता होल्कर–स्टेटनी राजधानी-रूप इन्दोर अमे पहोंच्या। इन्दोरमां श्रीसंघे चातुर्मासने माटेना आचार्यादिकना प्रवेशनी माफक हाथी डंका निशान अने बेन्डवाजा सहित अमारो प्रवेश कराव्यो। ठाम ठाम गहुंळीओ थयाथी रु. १५) पांसठनी उपज थई हती। सवारना नव वाग्याथी गोपदासजीथी सामेवानी शरूआत थई ते महासराफा छोटासराफा विगेरे मुख्य मुख्य बजारोमां फरीने पीपळीबजारना मूलन-उपाश्रये पहोंचीने विसर्जन थयुं। चै. व. १३ अने १४ ना रोज मनुष्यजीवनमां धर्मनी किम्मत उपर व्याख्यान थया पछी श्रीसंघ तरफथी गुरुपूजन करवामां आव्युं हतुं। इन्दोरथी विहार करीने मावरा गया त्यां साथे आवेल इन्दोरना संघ तरफथी स्वामिवात्सल्य थयुं हतुं। त्यांथी कालीपाणी थइने घेटमा जवानुं थयुं। अहीं सुधी साथे आवेल इन्दोरना संघे अत्र

---

* १ एकत्रणाय अमरश्रीजी। २ मुनिश्रीज्ञानचन्द्रजी। ३ मुं (सुबोधचन्द्रजी)। ४ मुनिश्रीप्रमोदविजयजी। ५ मुनिश्रीहेमचन्द्रजी। ६ मुनिश्रीचन्द्रप्रभसागरजी। ७ मुनिश्रीचन्द्रप्रभसागर। मुनिश्रीचन्द्रधर्मसागर।

चातुर्मास इन्दोरमां करवानी आग्रहपूर्वक विनति करी, जवाबमां पूज्यश्रीए जणाव्युं के "पूज्य आचार्यदेवनी आज्ञा छे के चातुर्मास मुम्बईमां ज करवानुं छे, छतां पण कोई संयोगवशात् जो माळवामां ज रहेवानुं थशे तो तमारी विनंतिने सफळ करवानुं लक्ष्यमां राखशुं" आवो जवाब सांभळीने खुश थयेलो इन्दोरनो संघ पूज्य पन्यासजीनी प्रतिकृतिने इन्दोरना उपाश्रयमां दर्शनार्थे मूकवानुं जणावीने इन्दोर रवाना थयो। वेटमाथी विहार कर्यो, त्यारे एक मुकाम सुधी अमने वळाववा वडमानो संघ आव्यो। बीजो मुकाम अमारो गुणावदमां थयो त्यां धारना संघना माणसो सामा आव्या हता। बीजे दिवसे अक्षयतृतीयाने रोज शासननी प्रभावना थाय एवी रीते राज्यना बेंड विगेरे सामग्रीओ सहित वाजते-गाजते धारमां अमारो प्रवेश थयो। आ शहेर धार स्टेटनी राजधानी होवा छतां जैन श्वे० ना घरो लगभग २५) ज छे, छतां सामैयामां थयेली गहुंलीओमां रु २५) पचीसनी आवक थई हती। वै सु ६ नी प्रतिष्ठामां लाभ लेवा माटे उज्जैनना केशरीमलजी जेठमलजी, छगनीरामजी मगनीरामजी, सीतारामजी भँवरलालजी अने नन्दरामजी चागमलजी खाचीयान, बडनगरना कनकमलजी चोधरीने, रतलामना रवि चन्दजी बोराणा, श्रीऋषभदेवजी केसरीमलजी पेढीने अने इन्दोरना नथमलजी छोगालाल, मानचन्दजी नागोरी, नेमचन्दजी ओसवाल, मेघराजजी अने कन्हैयालालजी भंडारीने धारना श्रीसंघ तरफथी तार करवामां आव्या हता तेथी प्रतिष्ठा प्रसंगे धारमां करतां जैनोनी उपस्थिति सारा प्रमाणमां थई हती। आ प्रतिष्ठाना प्रसंग उपर श्रीपार्श्वनाथ भगवानने गादीनशीन करवा विगेरेनी बोलीनी उपज रु. १८९१) अढारसो एकाणुंनी थई हती। धारमां चालतां जतां साधु-साध्वीओने पडती विहारनी मुश्केलीओ टाळवा अने विहारमां सहायता करवा माटे फंड करवानो उपदेश आपतां रु १६५१) सोळसो एकावननी टीप थई। शान्तिनाथ तथा आरति पूजानी बोलीना रु. १००) एकसोनी आवक भंडारमां थई। धार शहेरमां पोरवाडोना निवास गणाता बनीयावाडमां थईने पशु-पंखीने लईने जवानी कोई पण मांसाहारीने घणा कालथी राज्य तरफथी मनाई छे कदाच कोई भूलथी पण लई जाय तो ते 'पशु-पक्षीओने वगर किंमते पांजरापोळमां आपी देवां पडे छे' एवो परवानो मळेलो छे ते नियमना पालननी देख रेख धारनुं 'जीवदयामंडळ' करे छे तेनी तथा पांजरापोळनी मदद माटेनी टीपमां रु २०००) बे हजारनी रकम भराई हती।

धारनी प्रतिष्ठाना प्रसंग उपर आजुबाजुना पचीसेक गामोना माणसो आव्या हतां, तेओने जमवा माटे आठ दिवस सुधी रसोडुं चालु हतुं। प्रतिष्ठाना महोत्सव अंगे रथयात्राना व वरघोडा काढवामां आव्या हतां, अने नवकारशीना पण जमण थया हतां। आ प्रतिष्ठाना प्रसंग रात्रिजगा विगेरेमां भाग लेनारी भाविकाने दरेक स्वामीमां वाटकी पचासी, कप रकाबी अने थाळी-लूगडां आशरे व रुपियानी किंमतना मळ्यां हतां। कोई पण मन्दिर उपर कळश

चढावनार पासेथी अमुक टेक्ष लेवानो मारस्टेटमां नियम हतो, ते नियमानुसार चढावनार
जैनमंदिर उपर अक्षस चढावनार पासेथी रु ४००) चारसो अगाउ लेवामां आव्या ह
परन्तु गढुलालजी पोरवालनी कार्यदक्षता अने इन्दोरना कोन्सिलथी आ टेक्ष लेवानो नियम
रद्दे रद कर्यो हतो अने चढनारपरवालाने रु ४०) चारसो पाछा आपवानुं थयुं हतुं। ध्व
दंड अने कलश पर पूज्य पंन्यासप्रवरनुं नाम अने प्रतिष्ठाना दिवस-वार विगेरेनो लेख
वामां आव्यो छे। धार शहेरमां माळवी-श्रावको अने पोरवाड श्रावकोमां बावीस वर्षथी परस
कुसंप चालतो हतो ते पूज्यश्रीए धणी महेनत करीने बन्ने पक्षने समजावीने संप कराव्यो हतो
जेथी आ प्रतिष्ठाना दरेक कार्यमां बन्ने पक्षोए घणा ज उत्साहथी भाग लइने प्रतिष्ठाना प्रसंग
दीपाव्यो हतो। धारथी वै सु ९ ने रोज पूज्यश्रीए परिवार सहित विहार कर्यो, राजगढ
वाळा सुश्रावक केसरीमलजी पोताना कुटुम्ब सहित विहारमां साथे रह्या हता। बीजे दिवसे
अमे बधा प्रतिष्ठाना प्रसंगमां जइने कानवन पहोंच्या। वै सु १२ ने रोज भगवानने गादी प
विराजमान करवामां आव्या, अने तेथी बोलीना तथा ध्वजादंड अने कलश चढाववानी बोलीना
रु ५ ५१) पांच हजार ने एकावननी देवद्रव्यवृद्धिमां उपज थइ। प्रतिष्ठाना प्रसंगमां श्रावक-
श्राविकानी हाजरी समयानुसार सारा प्रमाणमां थइ हती। आ प्रसंगे त्रण दिवसनी नवकारशी
करवामां आवी हती। विहार करी पाछा धार आव्या त्यारे इन्दोर-श्रीसंघना माणसो चातु
र्मासनी विनति करवा आवी पहोंच्या परन्तु मुम्बई जवानुं निश्चित थइ जवाथी तेमनी विनंति
स्वीकाराइ नहि, तेथी तेओ निराश थइने पाछा इन्दोर गया। अमे धारथी विहार करीने
मालवा थइने मांडवगढ तीर्थनी यात्राए गया। त्यांनी कटकीक प्राचीन वस्तुओ जोइने पाव
करीने घणो ज आनन्द अनुभव्यो। तथा एक वखतना भव्य जाहोजलालीवाळा मांडवगढनी
आजनी आवी पतितदशा जोइने मनुष्योनी चडती-पडती-दशा नजरोनजर जोइने कांइक
संवेगदशामां वधारो थयो अने ' नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण " ए कविनी उक्तिनुं
रहस्य अनुभवमां आव्युं। मांडवगढथी विहार करीने २॥ माइलनो घाट उतरी ४॥ माइलनो
पंथ कापी तारापुर मुकामे पहोंच्या। तारापुरमां आवेला एक प्राचीन मन्दिरनी प्राचीनतानुं
बारीकाइथी अवलोकन कर्युं, वर्तमानमां सवालाख रोकडाथी पण आवुं मन्दिर बांधी शकाय
तथा सुन्दर कारीगरीथी बांधवामां आवेला आ मन्दिरमां आवेला आ घुमटमांनी पुतळीओ
अने कोतरणीनुं काम जोइने आबूजीनुं स्मरण थया विना रहेतु नथी। मूर्ति विनानुं आ
मंदिरमानो शिलालेख वांचतां वि स १५५२ मां आ मन्दिरनी प्रतिष्ठा थवानुं जणायुं।
मन्दिरनी नजीकमां ज सूर्यकुंड आवेला छे अने आसपासनी इमारतोथी आ मन्दिरनुं स्थान
कोई तीर्थस्थाननी माफक आनन्द अने शान्तिजनक होवानुं जणावाथी पूज्यश्रीए विचार कर्यो
के आ तीर्थतुल्य मन्दिरनो जीर्णोद्धार करवानो प्रयत्न मारे अवश्य करवो ज जोइए"

तारापुरमां श्वेतांबरोना छगनीराम मगनीरामना सुपुत्रो अने धारना श्रावको तरफथी स्वामिवात्सल्यनु जमण थयुं हतु । तारापुरथी चै व ३ ने रोज विहार करीने मुम्बई आगरारोडनी सडक उपर आवेला धामणोदगाममां अमे पहोंच्या । ते गाममां केटलाक दिगम्बर जैनोनी वस्ती हती, धामणोदथी साडीत्रणसो माइल उपरांत मुम्बईनो रस्तो छे । तारापुरथी आशरे सवासो माइल दूर आवेला क्षीरपुर सुधीना रस्तामां जैनोनी वस्तीवाळु एक पण गाम आवतुं नथी तेम रस्तो पण केटलोक पहाडी अने विकट आवे छे ।

मांडवगढथी अमारो विहार थया पछी त्यांना कार्यवाहकोए क्षीरपुर संघना आगेवान सुश्रावक-श्रीडाचन्द-गुलाबचन्दने तार करीने तथा पत्रथी अमारा

क्षिरपुर आदि गामोना समोए लीधेलो पुनित लाभ-

विहारनी खबर आपेली होवाथी क्षीरपुरथी ५० माइल दूरना मुकामे अमारी सामे क्षीरपुरना आगेवानो आव्या हता, त्यां सुधीना विहारमां अमारी साथे श्वेतांबरना श्रीसंघना माणसो हतां । क्षीरपुरना आगेवानो अमने क्षीरपुर लइ जवा माटे आवी पहोंच्या एटले श्वेतांबरना माणसो पोताना वतन गया अने अमारा साधुओए क्षीरपुर तरफ प्रयाण कर्यु । चै व १३ ने रोज शासननी प्रभावना थया पछी रीतना ठाठमाठथी क्षीरपुरमां अमारो प्रवेश थयो । क्षीरपुरमां मुख्य मन्दिर श्रीपद्मप्रभुजीनु छे अने बीजु श्रीसुमतिनाथजीनुं छे । क्षीरपुरना श्रावकोमां मोटो भाग पाटणना निवासिओनो छे ते बधानी देव-गुरु अने धर्म प्रत्ये प्रीति अने भक्ति अनहद छे । क्षीरपुरमां पांच दिवसनी अमारी स्थिरतामां आंगी पूजा अने प्रभावना थयां उपरांत खानदेशमांथी मांडवगढ सुधीना माळवामां अने माळवामांथी मांडवगढ सुधीने खानदेशमां जतां आवतां साधु-साध्वीओमी सगवड अने विहारना प्रबन्ध माटेना फंडमो असरकारक उपदेश पूज्य पन्यासश्रीए आप्या, तेनी असर घणी सुन्दर थवाथी तुरतज रु ५५००) साडीपांच हजार रुपयानी टीप भराइ गइ । जे सु २ नी सांजना ज्यारे क्षीरपुरथी अमारो विहार थयो त्यारे वळावधा माटे आखा गामना श्रावक-श्राविकाओ अने छोकरा-छोकरीओ पण कटलेक दूर सुधी आव्यां हतां, अर्थात् भक्तिवाळु-धर्मनी लागणीवाळु क्षीरपुर गाम छे । क्षीरपुरमां श्रीविजयविज्ञानसूरिजीनु चातुर्मास नक्की थई गयु होवा छतां अमने चातुर्मास करवानी क्षीरपुरना संघे विनति करी हती । क्षीरपुरथी धूळीया सुधीना ३६ माइलना विहारमां क्षीरपुरना आगेवानो अमारी साथे वळावया आव्यां हतां । धूळीयाना श्रीसंघ उपर मुम्बईथी शेठ मूळचंद बुलाखीदासे तार करीने अमारा धूळीये पहोंचवाना समाचार जणावी दीधेला हता, एटले जेठ सुदि ५ ने दिवसे धूळीयाना श्रीसंघे वाजते गाजते अमारो प्रवेश कराव्यो । ते दिवसनी अमारी स्थिरतामां व्याख्यान, पूजा प्रभावना विगेरेनो लाभ पण सारा प्रमाणमां लीधो । पश्चिम खानदेशमां १३ ००) नी वस्तीवाळु आ धूळीया मुख्य शहर छे, एमां १०० पर श्रावकना अने १०० पर स्थानक-

बाजीना छे श्रावको तपागच्छ अने अंचलगच्छने माननाराओ छे । अहींना श्रावकोनी आर्थिक-स्थिति एकन्दर सारी जणाय छे । अहींनी जैनपाठशाळा केटलाक वखतथी बंध हती ते चालु करवानो उपदेश आपतां टीपमां रु० ६००) जेटलो भराया, अने पाठशाळा फरीथी चालु करवामां आवी । धूळीयामां श्रीसंघे मुंबई बिराजता पूज्य-आगमोद्धारक-आचार्यश्रीने तार करीने अमारा चातुर्मासनी रजा मगावतां अमारी उपर जवाब आव्यो के "कोइ पण स्थळे रोकाया विना सीधा मुम्बई आवो." त्यार पछी जेठ सुदि ७ ना दिवसे धूळीयाथी अमारो विहार थयो, मालेगाम सुधी धूळीयाना माणसो विहारमां साथे हता । मालेगामथी चांदवड, पीपळगाम नासीक अने घोटी थइने अमे शाहपुर पहोंच्या, त्यां शासनप्रभावना थये पछी रीतसर प्रवेश, आंगी, पूजा प्रभावना अने व्याख्यान-वाणीनो लाभ दरेक-संघे यथाशक्ति लीधो हतो । उपरना गामोना विहारथी अमारा अनुभवमां आव्युं के 'आ प्रदेशमां सारा साधुओनो विहार नाममात्र ज थतो होवाथी, तथा केटलाक एकलविहारी अने दुरवनु विचरवु वधा करवुं होवाथी श्रावकोनी श्रद्धा-भक्तिमां घणो घटाडो थइ गयो छे माटे सारा साधुओए आ प्रदेशमां पोतानो विहार लंबाववानी घणी ज आवश्यकता छे । अमने शाहपुरमां चातुर्मास रहेवान माटेनी रजा मेळववा मुम्बईमां बिराजता पूज्य आचार्यदेवनी पासे शाहपुरना श्रावको जाते जइ पहोंच्या अने घणा आग्रहथी विनति करी परन्तु धूळीयाना संघनी विनतिनी माफक तेमनी विनंति पण सफल थइ नहीं । शाहपुर मुकामे मुम्बईथी गोडीजीनी पेढीना मुनीम विनति करवा तथा ठाणे क्यारे पधारवानुं बनशे ते पूछवा आव्या हता तेमणे साथेनी वातचीतथी रविवारनो दिवस ठाणे आववाने माटे मुम्बईगराओने घणो अनुकूल जणावीने अमारा साधुओए रविवारे ठाणे पहोंचवानो निर्णय मुनीमजीने जणाव्यो अने तेओ मुम्बई गया । बीजे दिवसे विहार करीने भीमडी थइने अमे ठाणे रविवारे पहोंची गया । अमारो रविवारे थनारो ठाणानो प्रवेश शहेरमां अने परामां ज दिवसथी जाहेरात गयेली होवाथी मुम्बईना कोट अने सेंडहर्स्टरोडथी तथा लालबागथी दादर सांताक्रूझ अन्धेरी अने घाटकोपर विगेरे परामां तथा श्रावक-श्राविकाओ उपरांत गोडीजीना उपाश्रयना आगेवानो दर्शन-वन्दनार्थे ठाणे आव्या हता । गोडीजीना उपाश्रयना आगेवानो तरफथी आंगी पूजा अने प्रभावना करवामां आव्यां हतां । उपर जणावेलाओए पोतपोताना उपाश्रयमां चातुर्मास करवा माटेनी विनंतिओ पण करी हती । मुनीश्रीचन्द्रप्रभसागरनी तबीयत ठाणे आवतां रस्तामां ज बगडेली होवाथी ठाणामां ज दिवस रोकाइने असाड सुद ३ ने दिवसे घाटकोपर तरफ माटे विहार कर्यो । बीजाने दिवसे घाटकोपर आववानुं प्रथम नक्की थवाथी घाटकोपरना संघे प्रवेश महोत्सवनी गोठवण करी हती परन्तु रस्तामां एक साधुने ताव आववाथी (मांदु थई जवाथी) ३ ने दिवसे ओचिंतां अहीं आववानुं थयुं हतुं। अ० सु० ३ ने दिवसे घाटकोपर पूज्य पन्यासजी महाराज आदि ठाणा ७ पधार्या। त्यां बपोरना टाइमे अमदावादीथी शेठ मेघजीभाई सोजपाळ अने रायना अन्धेरीना आगेवानोए चातुर्मासनी

विनति करी हती, परन्तु अत्यार सुधीनी दरेक विनंतिवाळाओने एक ज जवाब अपातो हतो के "पूज्य गुरुदेव आचार्यश्रीनी समीपे हाजर थया पछी दरेक विनतिओने लक्ष्यमां लइने, चातुर्मासना आदेशो आमाअमने तथा साधुओनी अनुकूळताने जोईने पूज्यपाद आचार्यदेव ज्यां फरमावशे त्यां चातुर्मास थशे ।" घाटकोपरमां बे दिवस व्याख्यान-प्रभावनादि थयां हतां । ज सु ५ ना विहार करी सीधा भायखळा पहोंचवानुं धारेलुं, परन्तु वचमां माटुंगा आवतां शेठ रवजीभाई सोजपाळना आग्रहथी तेमना शान्तिनिकेतनमां रोकाइ गया, त्यां व्याख्यान अने प्रभावना थया बाद सांजना विहार करी भायखळे आवी रात रहीने ज सु ६ नी सवारे त्यांथी नीकळी भींडीबजारने मार्गे श्रीशान्तिनाथजीना मन्दिरे आव्यां । श्रीगोडीजीने उपाश्रयेथी केटलाक साधुओ अने श्रावक-श्राविकाओ सामे आवी पहोंच्या । तेओनी साथे झवेरी बजारमांना श्रीमहावीरस्वामीने देरे दर्शन करीने, श्रीगोडीजीना उपाश्रयमां आव्या । श्रीपूज्यपाद-आचार्यदेवेशने वन्दन करीने पूज्य पन्यासश्रीए मंगलिक व्याख्यान संभळाव्युं, अने प्रभावना थइ हती । श्रीगोडीजीना उपाश्रयमां अमारी पांच दिवसनी स्थिरता थइ हती ते दरम्यान झवेरी नेमचंद अभेचंदनी बिमारीने अंगे तेमने बंगले मंगलिक संभळाववा जवानुं थयुं हतुं, त्यां मंगलिक संभळावीने रावसाहेब शेठ कान्तिलाल ईश्वरलालना आग्रहथी मरीनड्राइव पर तेमना बंगले रात रहेवानुं थयुं हतुं । सांजना प्रतिक्रमण थया बाद शेठ बबलचन्द केशवलाल मोदीने तथा चीनुभाई लल्लुभाई सोलीसीटरने बोलावीने शेठ कान्तिलाल साथे प्रातःस्मरणीय पूर्वाचार्योना रचेल विविध प्रकारना साहित्यनो पठन-पाठनमां शी रीते वेग वधे अने वहेलो प्रचार थाय ते बाबतमां मध्यरात्रि सुधी विचारविनिमय करीने पूर्वाचार्यो अने शासननी नीति-रीतिने कांइ पण बाधा न आवे तेवा प्रकारनी एक जैन कॉलेज करवानुं नक्की थयुं । सवारमां श्रीगोडीजीने उपाश्रये आइने पूज्यपाद आचार्यदेवेशने रात्रिए करेलो निर्णय जणाव्यो । छेवटे कॉलेजमां कया प्रकारनो जैनधार्मिक कॉर्स राखवाथी उच्चकोटिना जैन विद्वानो तैयार थइ शके ते बाबतना निबन्धोने माटे इनामी जाहेर खबर आपवामां आवी हती । जाहेर खबर आपवाथी पन्दरेक निबन्धो लखाइने आव्या हता । पूज्यपाद आचार्यदेवेशनी नजर तळे दरेक निबन्धनी तपासणी थतां बे निबन्धोने पास करीने, ते बन्ने निबन्धोना लेखकने अनुक्रमे रु ३००) तथा रु. २००) मळीने पांचसो रु इनामना आपवामां आव्या हता । आ नवीन संस्था (जैन कॉलेज) माटे पूज्यपाद आचार्यदेवेशना सदुपदेशथी अने पन्यासप्रवरना प्रयत्नथी लगभग रु चार लाखनी मददना वचनो मळी गया हतां परन्तु केटलांयक अनिवार्य-कारणोने लइने ते विचारणा हाल तुरतना संयोगोने अनुसरीने पडती मूकवामां आवी हती ।

मुम्बाइनी स्थिरता दरम्यान श्रीगोडीजीना ट्रस्टीओने पारसस्टेटमां आवेला दादापुरना मन्दिरनी हकीकत पूज्यश्रीए समजावीने तेना उद्धार माटे उपदेश अने आग्रह करवाथी गोडीजीना ट्रस्टीओए

च १००००) दस हजारनी रकम मंजूर करी हती, अने त्यांना मूळनायक भगवान श्रीसुपार्श्व-नाथजीनी प्रतिमा हालमां पुरानपुरमां छे ते पाछा आपवानी कबूलात श्रीपुरना श्रीसंघे आपी छे; एटले थोडा वखतमां तारापुर तीर्थनो जीर्णोद्धार थई जशे ए निःसंशय छे।

मुम्बईमांना जूदा जूदा स्थानोमे अध्ययनमां रहेने तथा बधा साधुओ साथे विचारणा करीने पूज्य आचार्यदेवेशे पोताना समुदायना साधुओने जूदे जूदे स्थळे चातुर्मास करवानी आज्ञा आपी, तदनुसार अमारा समुदायना खास साधुओमांथी १ पूज्य पन्यासप्रवरश्रीजी, २ श्रीप्रमोदसागरजी, ३ श्रीचन्द्रकान्तसागरजी, ४ श्रीचन्द्रप्रभसागर अने ५ श्रीचन्द्रधर्मसागर ठाणा ५ नुं चोमासुं घाटकोपर नक्की थयुं, अने ६ श्रीक्षमासागरजी अने ७ मु (श्रीसुबोधसागरजी) ठाणा २ नुं चातुर्मास अन्धेरी नक्की थयु। बीजा साधुओनुं कोटमां, सेन्डहर्स्टरोडमां, सान्ताक्रुझमां तथा अन्धेरीमां चोमासु नक्की थयु। अमारे घाटकोपर चोमासुं नक्की थवाथी ज. सु. ११ नी सांजे श्रीगोडीजीने उपाश्रयेथी विहार करीने भायखाळी गया, त्यां बारसने दिवसे व्याख्यान आपीने बपोर पछी विहार करी कुर्लामां रात रही अ. सु. १३ ने रोज सवारमां विहार करीने घाटकोपर गया। घाटकोपरना श्रीसंघे शासननी प्रभावना थवे पछी दीवे ठाठथी अमारो प्रवेश कराव्यो। प्रसंग लगभग ७५ गहुंलीओ अने प्रभुनी प्रभावना थई। अवसरोचित पूज्य-पंन्यासप्रवरश्रीए धर्मनो अचिन्त्य-महिमा सम्बन्धि देशना आपी अने श्रीसंघ प्रभावना लेई विदाय थयो। हररोज सवारमां सवा आठथी साडानव वाग्या सुधी व्याख्यान चालु रहुं। अत्र बारसो उपरांत श्रावकोना घर छे, व्याख्यान वाणीमां सारी संख्यामां जनसमुदाय लाभ लेतो हतो।

घाटकोपरनु चातुर्मास

वि सं २०००

ठि श्रीजिरावलीपार्श्वनाथजीना मन्दिर पासेनो श्रीजैन श्वे मू उपाश्रय

नोंध।—श्रीभगवती-सूत्र-वांचन अखिल-भारतवर्षीय-श्रीवर्धमान-तप सहायक-समितिनुं स्थापन अष्टा-भिषेक अष्टोत्तरी स्नात्र श्रीजम्बू-प्रदीप-हस्तलिखित ज्ञानभण्डारादि शुभ कार्यो.

लेखनकार—

प्रव सरलपीनु-पू. आगमोद्धारक-आचार्यदेवेश-श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीना विद्वान-शिष्य-वैयावच्च-केवडी-सिद्धचक्राराधनतीर्थोद्धारक-पू. पंन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरगणीन्द्रना चरणारविन्दचञ्चरीक.—

चन्द्रकान्तसागर.

घाटकोपरमां प्रवेश करीने क्या सूत्रने सांभळवानी इच्छा छे एम विचार विनिमय थतां घाटकोपरना श्रीसंघे श्रीभगवतीसूत्रने सांभळवानी इच्छा बतावतां श्रीभगवतीसूत्रअने साथे जैनरामायण (त्रि श पु नु ७ मुं पर्व) वांचवानी शरुआत करवामां आवी। सूत्रने वहोरावणानी, ज्ञानपूजननी, तथा श्रीभगवतीसूत्र अने नवकारमंत्रनी आराधनानी चोवीशी ज्ञान खातामां लगभग रु ५००) पांचसोनी अने देवद्रव्यमां रु ८७१) आठसो इकोतेरनी आवक थइ। आराधनामां १३५ भाई-बहेनो जोडाया हतां, तेओने जुदी जुदी व्यक्तिओ तरफथी ९ दिवसना एकासणा करावावामां आव्या हतां। त्यार पछी अक्षयनिधितपमां ७० भाई-बहेनो जोडायां हतां। तेमा सोळ दिवसमो पण श्रीसंघ तरफथी स्वामिवात्सल्यनो लाभ लेवामां आव्यो हतो, अने आराधना करनाराओने रुपीयानी तथा श्रीफळ विगेरेनी प्रभावनाओ करवामां आवी हती ।

पाटकोपरना चातुर्मासमां थयेलां खास नहिव-कार्योनी टूंक-नोंध

जे गामना आयंबीलखातामां तोटो पडतो होय त्यांनो हिसाब तपासीने पडेलो तोटो भरपाइ करीने खातुं सरभर करवाने माटे घाटकोपरमां भा सु १४ ने दिवसे अखिल-भारतवर्षीय-वर्धमान-तप-सहायक-समितिनी स्थापना करवामां आवी अने तेने माटेना फंडनो उपदेश आपतां टीपनी शरुआत करवामां आवी। तेमां घाटकोपरथी रु ४१००) एकतालीस सो श्रीगोडीजीने उपाश्रयेथी रु ५१००) एकावन सो खम्भातीथी रु ४००) चारसो, सेन्डहर्स्ट रोडथी रु ६०००) छ हजार, कोटमांथी रु ६००) छसो दादरथी रु ८००) आठसो अने अन्धेरीथी रु ५००) पचुपण प्रसंगे भरायां हतां तेमां वधारो थतो थतां चोमासु पूरु थता

आव्युं त्यां सुधीमां कुल रु. २४०००) चोवीस हजारनुं फंड थयुं। पर्युषणना आठे दिवसोमां कुलक धुलक पौषध–करनाराओनी संख्या २५ पचीसो उपर थइ हती। ते दरेकने शेठ सीपजी विक्रमजीभाई तरफथी चांदीनी नवकारवाळीनी, शेठ देवजी टोकरशी मूळजीनी कुं. तरफथी श्रीसिद्धचक्र–आराधनविधिनी बुकनी, अने शेठ बाडीलाल चत्रभुज गांधी तरफथी एक एक रूपीयानी प्रभावना करवामां आवी हती।

बहारगामथी वन्दन करवा आवनारा स्वामिभाईओनी भक्तिने माटे लगभग ७ मास सुधी रसोडुं खुल्लुं राखवामां लगभग रु. २०००) बे हजार उपरांत खर्चीने शेठ देवजी टोकरशी, सीपजी विक्रमजी अने बाडीलाल चत्रभुज गांधीए साधर्मिकबन्धुनी भक्ति करवानो अपूर्व लाभ लीधो हतो।

पर्युषण प्रसंगे सुपनानुं घी मण २४५१॥ ना रु. ७१५४॥ नी, तथा बारसा सूत्रने वहोरावबाना; अने जिनेन्द्रना दर्शन करावबाना घी मण २६७ ना रु. ८०१) आठसो एकनी उपज थइ हती।

अट्ठाइथी तपस्या करनाराओ २१ माणसोने शेठ बच्छराजभाईए चांदीनी वाटकीनी, शेठ सीपजीभाईए रु. पांचनी अने बाडीलाले चरवळानी लहाणी करी हती। शेठ सीपजीभाईए अक्षयनिधि तप करनारा ७० माणसोने चांदीनी वाटकीनी लहाणी करी हती, अने संवत्सरीने दिवसे पौषध करनारा १६५ माणसोने शेठ बाडीलाल गांधीए एक एक रूपीयानी प्रभावना करी हती। पर्युषण पर्वनी आराधनाने अंगे पर्युषणपर्वमां अट्ठम अथवा अट्ठमथी वधारे तपस्या करनाराओने तथा पर्युषणमां एक पण पौषध जेणे कर्यो होय ते बधानी श्रीसंघ तरफथी स्वामिवात्सल्यरूपे भक्ति करवामां आवी हती तेमां ४० चारसो उपरांत भाइ–बहेनोए भाग लीधो हतो।

पूज्य पन्यासप्रवरना उपदेशथी थयेलो शासनहितनो महत्त्वनो कार्यो–

मारवाडमां विचरतां साधु–साध्वीओना विनय भक्ति अने वैयावच्चना आशयथी स्टेशननी शेठ आ. क. नी पेढीने रु. ११५५) अगीआरसो पंचावननी मदद आपवी। स्टेशनमां आपणा ५०० घर अने आठ हजार लगभग वस्ती होवा छतां आ छाक त्यां कोई पण मुनिराजोनुं चोमासुं थयेलुं होवाथी पर्युषणनी आराधनानो प्रबन्ध करवानी त्यांना संघनी सूचना आववाथी कोटी–शाहीबागना शेठ चन्दनमलजी मारफतेरीने पूज्यश्रीए स्टेशन मोकलवानो प्रबन्ध कर्यो।

स्टेशनमां आवतां यात्रालुओने एक टंक चा अने पछी रीतसरना भातानी व्यवस्थाने माटे एक भोजनशाळानी जरूर हती ते सम्बन्धि उपदेश आपीने नडियादनिवासि–सुश्रावक–शान्ति

मळ जीवणलाल अबजीभाई तरफथी रु १०००१) दस हजार ने एकनी मदद रू छ नी घरीने अपावीने शेठ शान्तिलालना धर्मपत्नी पार्वतीबाईना नामथी ते भोजनशाळा चालु कर चालु नक्की करवामां आव्यु छे। हाल ते भोजनशाळानु कार्य संतोषकारक चाल छे

मालवादेशना श्रावकोना उद्धारन माट अने ज्ञानादिना प्रचारने माटे एक मकाननी उज्जैनमां घणी जरुर हती ते माटनो उपदेश आपवाथी भावनगरनिवासी शेठ वाडीलाल चत्रभुज गांधीए रु २१०००) एकवीस हजारमां एक मकान खरीद्यु छे, धर्मार्थे समर्पण करवानी वात चाले छे।

पालीतारमां मेलवा आवेला हस्तलिखित ग्रन्थसंग्रहने रु २१००) एकवीसोमां वाडीलाल चत्रभुज गांधीए खरीद करीने पोताना स्वर्गस्थ पुत्र प्रदीपकुमारना स्मरणार्थे 'श्रीचन्द्र-प्रदीप-जैन ज्ञानभंडार' नु नाम आपीने पूज्य पन्यासजीने समर्पण कर्यो।

पूज्य-आगमोद्धारक-आचार्यश्रीनी आज्ञान अनुसरीने पूज्य-पंन्यासश्रीए पोताना शिष्य-प्रशिष्योने नीचे जणावेला पांच स्थळे चातुर्मास करावीने ते ते स्थळना श्रीसंघने लाभ आप्यो।

१—पं श्रीदेवेन्द्रसागरजी, प श्रीहीरसागरजी, श्रीविक्रमसागरजी श्रीप्रबोधसागरजी अने श्रीसौभाग्यसागरजी ठाणा ५ ने सुरत-हरिपुराना उपाश्रये।

२—श्रीधर्मसागरजी, श्रीअभयसागरजी, श्रीअमूल्यसागरजी अन श्रीकनकसागरजी ठाणा ४ ने भवानीमंडी (माळवा)।

३—श्रीदृढसागरजी, श्रीमुनीन्द्रसागरजी श्रीनरेन्द्रसागरजी अने श्रीनिर्मोहसागरजी ठाणा ४ ने अमदावाद-डोकामठनी पोळना उपाश्रये।

४—श्रीदर्शनसागरजी, श्रीन्यायसागरजी अने श्रीजितेन्द्रसागरजी ठाणा ३ ने सीतामऊ (माळवा)।

५—श्रीशान्तिसागरजी श्रीप्रमसागरजी अने श्रीमतङ्गसागरजी ठाणा ३ ने डग (माळवा)।

आसो महिनामां आयंबीलनी ओळीनुं आराधन करवा चोंटी (पश्चिम खानदेश) थी घणी संख्या श्रावक-श्राविकाओ आव्या हता। तेओए पूजा-प्रभावनामां सारो लाभ लीधो हतो।

उज्जैनना सिद्धचक्रजीना मन्दिर माट रायबहादुर शेठ रवजी ठाकरशी ज पी ट्रस्टीने मध्यमणथी मुम्बईना भातबजारमां आवेला कच्छी दशाओसवाळना देरासरमांथी चांदीनु यन्त्र सिद्धचक्रजी उज्जैननी अ. उ नी पेढीने आप्या। अने एक एक पुठीयु अन एक एक चन्दरवो चीनाथी(खानदेश)ना संघन तथा परबावद (माळवा)ना संघने आप्या।

माळवा अने मेवाडना मन्दिरोमां जीर्णोद्धार माट पालनी भावरणी दरेखवा माट पांच व्यक्तिओ पासथी रु ७५) पंचोतर अ. उ. नी पेढीने अपाव्या।

पालीतारणा संघन जगद्गुरुनु जीवनचरित्र सर्गीत भाष प्रकाशनमां संभळावनार परम

पुर स्टेटना राजकवि भोगीलालने सोनानो चांद विगेरे एक सो रुपीआनो शिरपाव पण श्रीसंघ पासेथी अपाव्यो ।

सामान्य स्थितिना श्रावक-श्राविकाओने मदद तरीके रु २२५) सवाबसो उपरांत रकम पासेथी अपाव्या ।

जीर्णोद्धार, उपाश्रय अने पाठशाळा विगेरेनी मदद माटे बहारगामथी आवेली टीपोमां रु २५००) लगभग अढी हजार श्रीसंघ पासेथी अपाव्या ।

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासननी बाहेर-बहार जैन श्रीसिद्धचक्र अने श्रीशासन-सुधाकर पत्रोमां छपावी तथा पुस्तक पत्रिकाओ पुनीत प्रकाशन माटे छपावीने वहेंचावराबी ।

नवकारमंत्र अने अक्षयनिधि तपनी माफक चौद पूर्वना तपमां श्रावक-श्राविकाओ सारा प्रमाणमां जोडाया हता, तेओने पखालणा करावबामां तथा पूजा-प्रभावनामां पण संघनी घणी घणी व्यक्तिओए लाभ लीधो हतो ।

भा सु ५ ने दिवसे सुश्रावक केसर रामाय नंदि मंडावी हती ते प्रसंगे ७ जणाए चतुर्थ व्रत, ७ जणाए ज्ञानपंचमी तप, ९ जणाए वीसस्थानक तप अने ५ जणाए अक्षयनिधि तपनुं ग्रहण कर्युं हतुं अने श्रीफळनी प्रभावना करवामां आवी हती ।

चातुर्मास पूर्ण थवा आव्युं त्यारे नेमिचन्द्रभाईना प्रकरणथी कच्छ-भुजवाळा शेठ लीलजी भीकमसीना आग्रहथी तेमना बंगलामां चातुर्मास बदलीने श्रीसंघ साथे सिद्धाचलजीना पटनी यात्रा करवामां आवी हती । लीलजीभाईना आखा कुटुम्बना अत्यन्त आग्रह अने भक्तिथी तेमना बंगलामां त्रण दिवस रोकावानुं थयुं । ते दरम्यान रात्रिजागरणमां तथा व्याख्यानमां श्रीफळनी अने प्रतिक्रमणमां रुपीआनी तथा श्रीफळनी प्रभावना लीलजीभाई तरफथी करवामां आवी हती । पूज्य पंन्यासजीना उपदेशथी लीलजीभाईना कुटुम्बना दरेक माणसे यथाशक्ति देशविरतिना नियमो लेइने श्रावककुळमां जन्म पाम्यानुं सार्थक कर्युं हतुं । का व १ ने रोज व्याख्यान वांच्या पछी उपाश्रये जवानुं थयुं, त्यां मांगलिक संभळाव्युं त्यारे श्रीफळनी प्रभावना थई हती । का व ५ ने रविवारे सवारमां पूज्यश्रीए बाहेर व्याख्यान आप्युं हतुं, तेमां भाव-बोधसुखप्रद् " यं श्रुत्वा सर्व " ए श्लोक उपर सुन्दर विवेचन करवामां आव्युं हतुं ।

घाटकोपरना मन्दिरना मूलनायकजीने लेप करावेलो होवाथी ते निमित्ते श्रीसंघ तरफथी मागशर मासमां महोत्सव करवानुं नक्की थयुं हतुं, ते प्रसंगे अमारी हाजरी माटे श्रीसंघे आग्रह करवाथी ते प्रसंगे पाछा आववानुं शीघ्रपणे जणावीने सर्वे ठाणाए का व ८ पछी विहार कर्यो, अने मुम्बई-कोटना श्रीशान्तिनाथना उपाश्रयमां ते वखते बिराजता पूज्यपाद गुरुवर्य आचार्यदेवेशने वन्दन करवा माटे अमे बधा साधुओ कोटमां गया । पूज्यपाद आचार्यदेवेशनी साथेनी अमारी स्थिरता दरम्यान मागसर मासमां अमारा उत्सव प्रसंग उपर आचार्यमहाराजने पधारवानी विनंति करवा माटे घाटकोपरना आगेवानो आव्या हता अने विनंति करी हती ।

परन्तु पोतानी तबीयत बराबर ठीक रहेती न होवाथी ' पोतानी अशक्ति बतावीने प. श्री चन्द्रसागरजी आदिनी हाजरीथी ज सन्तोष मानीने ठाठमाठथी महोत्सवने उजवजो ' एम जणाव्युं। त्यार पछी पूज्यपाद आचार्यदेवनी साथ ज कोटमांथी विहार करीने अमवादी आव्या अने रात रहीने बीजे दिवसे विहार करी का. व. ११ ने दिवसे घाटकोपरमां आवी शेठ देवजी ठोकरशीना आग्रहथी तेमना बगलामां उतर्या। त्यां बे दिवस व्याख्यान, पूजा अने प्रभावना थया बाद मा. सु. १ ना रोज उपाश्रयमां अमारा सर्वे साधुओनुं आगमन थयुं।

मा. सु. २ थी १० सुधीना आठ दिवसमां अट्ठाईमहोत्सव, अढार अभिषेक, अष्टोत्तरी स्नात्र अने प्रभावना थयां हतां, आठे दिवसनी आंगी, पूजा, अभिषेक अने स्नात्र सम्बन्धि जूदी जूदी बोलीओमां घी मण २४७७ ना रु. ३ प्रमाणे भाव होवाथी आशरे रु. ७४३१) सात-हजार चारसोने एकत्रीस रूपीयानी देवद्रव्यमां आवक थइ हती।

पूज्य-पन्यासप्रवर-गुरुवर्य श्रीचन्द्रसागरजी गणिवरना तप अने चारित्रना पुण्य-प्रभावथी घाटकोपरना चातुर्मासमां मुख्यतया उपर जणावेलां शासनहितवर्धक-कार्यो सुश्रावकोना सहकारथी थयां हतां।

अन्धेरीमां आवेला पोताना घर देरासरनी वर्षगांठ मा. व. ५ नी हती ते प्रसंगे अन्धेरीना करमचन्द हॉलमां पधारवा माटे जामनगरना नगरशेठ संघवी पोपटलाल धारशीभाईना भत्रीजा संघवी चुनीलाल लक्ष्मीचंद तरफथी घणो आग्रह थवाथी मा. व. ४ ने दिवसे अन्धेरी जवा माटे घाटकोपरथी अमे विहार कर्यो। घाटकोपरनो संघसमुदाय दूर सुधी वळाववा आव्या हतो, रस्तामां मांगलिक संभळाव्या पछी ते समुदाय घाटकोपर गयो अने अमे बधा अन्धेरीमां शेठ मणिलाल करमचंदे बंधावेल ' शेठ करमचंद जैन पौषधशाळा " ना नामथी ओळखाता घोडबन्दररोड उपर वीलेपार्लेनी हदमां आवेला उपाश्रयमां जइने उतर्या। श्रावक-श्राविकाने मांगलिक संभळाव्युं, संभळाव्या पछी सौ विसर्जन थयां।

अन्धेरीनुं चातुर्मास

वि स २००१

ठि करमचंद जैन पौषधशाळा घोडबन्दररोड, वीलापार्ला, मुंबई नं २४

नोंध:—हस्तलिखित ग्रन्थोद्धारए आगमभण्डारनी प्रति अने ते ते ग्रन्थोनी सम्पूर्ण सूचिपत्रक.

संपादक—

प्रातःस्मरणीय पू. आगमोद्धारक आचार्य श्रीमानन्दसागरसूरीश्वरना विद्वान शिष्य-वैयावच्चकेसरी विद्याव्यासंगी तीर्थोद्धारक पू. पन्यासप्रवर श्रीचन्द्रसागरगणीन्द्रना चरणकमलचंचरीक-शिष्य—

चन्द्रकान्तसागर.

चातुर्मासनो पूर्वरंग याने शासनहित कार्योनी शरूआत

संघवी मुनीलाल कल्याणजीभाईना आग्रहथी मा व ४ ने दिवसे अमे अन्धेरी आवी गया, तेथी तेमने घणो ज सन्तोष थयो अने मा व ५ ने रोज करवा धारेल प्रस्तावना उत्साहमां घणो ज वधारो थयो ।

का व ५ ने दिवसे सवारमां रथयात्रानो वरघोडो संघवी मु क तरफथी काढवामां आव्यो हतो, त्यार पछी शुभ मुहूर्तमां तेमना मन्दिरमां श्रीपार्श्वनाथ भगवाननी बे प्रतिमाओ पधरावबानी हती, ते पधराव्या बाद पूज्य पन्यासप्रवर आदि साधु समुदाये वासक्षेप कर्यो हतो।

संघवी मु क ना मन्दिरमा मूळनायक तरीके श्रीश्रेयांसनाथप्रभु बिराजमान होवाथी कलिकालसर्वज्ञ-भगवाने त्रिषष्टिशलाका-पुरुष-चरित्रमां करेल श्रीश्रेयांसनाथप्रभुना सम्यक्त्व वर्णननुं भाववाही आलेखन अने केटलुंक भागनुं काम कराववा माटेना पूज्यश्रीना उपदेशथी संघवी मु क चाहीए ते अने कम रु. १५०) साडात्रण हजार उपरांत खर्चीने कराव्यां ।

मा व ९-१ -११ ना त्रण दिवसोमां श्रीपार्श्वनाथना जन्मकल्याणकनी विधिपूर्वकनी आराधनामां पचीसेक माणसो जोडाया हतां ते दरम्याने जूदी जूदी व्यक्तिओ तरफथी एकासणां कराववामां हतां; अने दसमने दिवसे जन्मकल्याणकनो वरघोडो पण काढवामां आव्यो हतो। त्यार पछी पूज्य पंन्यासप्रवरश्री तबीयत नरम थई गई हती। दरेक दिवस बाद तबीयतमां

सुधारो थया मोकल्यो अने बराबर तबीयत सुधरतां महिमा उपरांत टाइम लाग्यो। त्यार पछी सुभावक भोगीलाल ज्हेरचन्द अने झवेरी चीमनलाल मोहनलाल हेमचन्दनी विनतिथी महा महिनामां अन्धेरीमां शेठ मो० ल०ना बगलामां पधारवानुं थयुं. त्यां हमेशां व्याख्यान वांचवुं हतुं। फा० सु० ५मा दिवसे तीर्थंकर–भगवाननी प्रतिष्ठा करवानी हती ते निमित्ते मुम्बईमां सेंडहर्स्ट रोडमा श्रीचन्द्रप्रभस्वामिना मन्दिरमां महाइ महोत्सव अने शान्तिस्नात्रना प्रसंग उपर पधारवाने माटे शेठ मोहनलाल हेमचन्दना अत्यन्त आग्रहथी पूज्य पन्यासजी आदि ठाणा सेंडहर्स्टरोडन उपाश्रये पधार्यां हता, अने फा सु. ५ ता १७–२–४५ने दिवसे प्रतिष्ठित करावता भगवानने वासक्षेप कर्यां पछी पाछा अन्धेरी पधार्यां हता। फा सु १४ चोमासी चौदसना प्रतिक्रमण करनाराओने शेठ मो ल तरफथी एक एक रुपीया अने श्रीफलनी प्रभावना करवामां आवी हती, तथा तेमनी सुपुत्री वीनबाळाए प्रथम ज पौषध कर्यो होवाथी ते निमित्ते (फा सु १५)ना दिवसे तेओना गृहमन्दिरमां अन्तरायकर्मनी पूजा भणावीने स्वामिवात्सल्यनुं जमण करवामां आव्युं हतुं। फा सु. १४ ना चोमासीनी आराधना करावता घाटकोपरना संघनी विनंति थवाथी म्हने (चन्द्रकान्तसागरने) तथा श्रीचन्द्रधर्मसागरजीने मोकल्या हता, ते दिवसे १९ पौषध थया हता पौषधवाळाने शेठ वाडीलाल चत्रभुज तरफथी अर्ध रुपीया अने श्रीफलनी प्रभावना करवामां आवी हती। फा व १४ने दिवसे प्रतिक्रमण करनाराओने पण एक एक रुपीयो अने श्रीफलनी प्रभावना शेठ मो ल तरफथी करवामां आवी हती।

पूज्य पन्यासप्रवरना उपदेशथी शेठ चीमनलाल मोहनलाले भीमसी माणेकने त्यां हस्त-लिखित पुस्तकोना १७ पोटलां हतां ते मेघजी हीरजीवाळा कुंवरजीभाई मार्फत रु. ६००) एकसोमां खरीद करीने अर्पण कर्यां। घाटकोपरवाळा शिवजीभाई मार्फत प्रभातवाळा मोहनलाले रु. ७५) अने मगनलाल दलसुखराम रु. १०) आपीने त पुस्तको पंचोतेरमां पू. पन्यास प्रवरश्रीजीने एक यतिनो भंडार खरीदी लइने अर्पण कर्यो।

भुवनेश्वरना यति बिहारीलालजीनी मार्फत एक यतिनो भंडार जुदी जुदी व्यक्तिओए रु ८००) आठसोमां खरीदीने पू. पन्यास प्रवरश्रीजीने अर्पण कर्यो आ भंडारनी प्रतिओमां घणीखरी प्रतिओ तेरमा सैकामां लखाणी छे।

उपर जणाव्या प्रमाणे जुदी जुदी व्यक्तिओ तरफथी पूज्य पन्यासजीने अर्पण थयेल हस्त-लिखित ग्रन्थोनी ४००० चार हजार प्रतिओ हती, त बधी प्रतिओना मेळववानुं, तेमां गुलाल छांटवानुं, दरेक प्रतिमा नाम, पत्रसंख्या संवत्, लेखनसंवत् विगेरे नोंधवानुं अने उपर तथा पूंठा बांधवानुं काम सारा पगारथी रोकेल शेठीया ठोबीन मुनि श्रीचन्द्रधर्मसागरजीनी देखरेखमां आ

चातुर्मासमां चालु रह्युं। आ हस्तलिखित ग्रन्थोना कवर—पूठां बंधाववा माटेना लगभग ८१) एक्याशी रूपीयाना अ टीम कागळो पाटणवाळा श्रीमनसुखलाल पोपटलाल शाहे आप्या हता।

अन्धेरीमांना शेठ मो च मे बंगलेथी विहार करीने श्रीजपार्लेना शेठ करमचन्द जैन पौषधशाळामां आव्या, चैत्र मासनी ओळी नजीकमां ज आवती होवाथी तेनी आराधना कराववा माटे त्यांना श्रावकोनो आग्रह थवाथी अमे त्यां ज रोकाया, अने आयंबीलनी ओळीनुं सामुदायिक आराधन विधिपूर्वक कराव्युं; तेमां नाना मोटा श्रावक—श्राविकाओ सारा प्रमाणमां जोडाया हतां।

वै. सु ५ने दिवसे करमचन्द हॉलमांथी विहार करीने सान्ताक्रुझ, दादर अने भायखले ठेकाणे श्रीगोडीजीनी पेढीना ट्रस्टी चन्दकचन्द केशवलाल प्रेमचन्द मोदीनी विनतिथी पायधुनी उपर गोडीजीने उपाश्रय आववानुं थयुं, अने पूज्य पंन्यासजीनुं व्याख्यान चालु थयुं। गइ सालमां बन्दर उपर थयेला अकस्मातमां सपडायेलाओने मदद आपवा माटे आ उपाश्रयमां एक राहतफंड खोलवामां आव्युं हतुं, ते राहतफंडनो रिपोर्ट समजाववानुं तेना कार्यवाहकोए पूज्यश्रीना वै व ८ना व्याख्यानमां राख्युं हतुं, ते अवसरे कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वर जीए करेली महाश्रावकपणानी व्याख्याने अनुसरीने पूज्यश्रीए पण जणाव्युं हतुं के—

“ संकटमां सपडायेला जैन—जैनेतराने तन, मन अने धनथी बनी शकती मदद आपवी ए श्रावकनुं कर्तव्य छे एवी राहत आपवाथी श्रावकपणाने कोइ पण बाध आवतो नथी, बल्के तेवा प्रसंगमां छती शक्तिए मदद नहि आपे तो पोतानी फरजथी चूक्यो गणी शकाय छे ”

पूज्य पन्यासप्रवरनी पं हर्षेन्द्रसागरजीनी पं हीरसागरजीनी ज्ञानसागरजीनी अने चन्द्रकान्तसागरजीनी आंखो तपासवानी हती तेथी कोइ पण फी लीधा वगर आंखना प्रसिद्ध डॉक्टर श्रीमनसुख भोंपि तपासीने योग्य उपचारनी सूचना आपी हती।

अन्धेरीना करमचन्द हॉलमां अमारा चातुर्मासनो निर्णय थयेलो होवाथी श्रीगोडीजीने उपाश्रयेथी जे व ७ने दिवसे विहार करीने भायखळा, दादर अने सान्ताक्रुझमां मुकाम करतां करतां जे व १२ना रोज अन्धेरीना स्टेशन पासे परमोत्तमदास चोकसीवाळाना बंगलामां अमारो मुकाम थयो। ज व १३नी सवारे गुरुपूजन थया पछी मंगलिक संभळावीने त्यांथी विहार करी अमारा नव ठाणा १ पूज्य पन्यासप्रवर, २ पं हीरसागरजी ३ (मुं) चन्द्रकान्तसागरजी, ४ श्रीचन्द्रप्रभसागर ५ श्रीचन्द्रधर्मसागर अने ६ श्रीमहाप्रभसागर ठाणा छये अन्धेरीना करमचन्द हॉलमां चातुर्मासार्थे प्रवेश थयो अने साथे रहेल पं श्री देवेन्द्रसागरजी आदिनो सान्ताक्रुझना उपाश्रयमां चातुर्मासार्थे प्रवेश थयो।

शासनहितनां कार्योनी नोंध—

आ चातुर्मासमां श्री सूयगडांगसूत्र अने श्री विक्रमचरित्र वांचवानुं नक्की थवाथी ते ग्रन्थोने वहोराववानु तथा ज्ञानपूजननु घी मण ९९ना भाव रु. अढी लेखे रु. २४७॥नी ज्ञानखातामां उपज थइ। श्री पर्युषण पहेलां नवकार मन्त्रनी आराधना कराववामां आवी हती, त्यारे ज्ञानखातामां रु. १०५) एकसो पांचनी उपज थइ हती नवकार मन्त्रनी आराधनाने अंगे वरघोडो काढवामां आव्यो तेनी बोलीथी रु. ९००) नवसोनी उपज देवद्रव्यमां थइ। आ वरघोडाने अंगेना खर्चनी टीपमां रु. २७५) पोण्या त्रणसो जूदी जूदी व्यक्तिओ तरफथी भराया हता।

श्री पर्युषणपर्वमां श्री कल्पसूत्र वहोराववानु अने ज्ञानपूजन वगेरेनु घी ११५ मण थयु तेना रु. २९०) बसो नेवु उपरांतनी उपज ज्ञानखातामां थइ, अने रु. ७२॥ साडीबोंतेरनी उपज साधारणखातामां थइ। कारण के अहींना संघे एवो ठराव कर्यो हतो के "आ पर्युषणने प्रसंगे सुपना विगेरेनी बोलीना घीनो भाव रु. २॥नो लेवाय छे, ते उपरांत दर मणे दश आना लेखे साधारणखातामां दरेक बोलनारे आपवो पडशे" आ ठरावने उपाश्रयमां एक बोर्ड उपर लखीने जाहेर करवामां आव्यो हतो।

श्रीमहावीर-जन्मवांचनने दिवसे सुपनानी बोलीनी उपज रु. ३१६२॥ एकत्रीसो साडी-बासठनी देवद्रव्यमां उपज थइ, अने रु. ७९०॥= सातसो नेवु दस आनानी उपज साधारण-खातामां थइ।

बारसासूत्र वहोराववानु अने चित्रो देखाडवानुं घी १०३॥। थयु, तेना रु. २५९।= बसो ओगणसाठ ने छ आना ज्ञानखातामां अने रु. ६५) पांसठ लगभग साधारणखातामां उपज थइ।

आ शु ५ना वरघोडामां घी मण १००॥ थयु, तेना रु. ७५१। सातसो सवा एकावन देवद्रव्यमां अने रु. १८७॥– एकसो सत्याशी ने तेर आना साधारणखातामां उपज थइ।

संवत्सरीने दिवसे प्रतिक्रमणना सूत्रोनी बोलीना घीना रु. १९२॥ एकसो साडीबाणु ज्ञान-खाते अने रु. ४८)= अडतालीस ने बे आना साधारणखाते उपज थइ।

श्री पर्युषणपर्वमां ६४ पहोरना पौषधवाळाए पण लाभ लीधो हतो।

बहारगामथी आवेली टीपोमां भरवाने माटे जूदी जूदी त्रण प्रकारनी टीप करवामां आवी, तेमां साधारणखातानी टीपमां रु. पांचसो न ओगणसाठ, चातुर्मासमां साधुओनी भक्ति विनय वैयावच्च माटेनी टीपमां रु. १२५०) साडीबारसो, अने जीवदयानी टीपमां रु. २८३) बसो ने त्यासी, परासलीतीर्थमांना श्रीसिद्धसेन-दिवाकरसूरि-जैनविद्यालयनी टीपमां रु. २५६) बसो ने छप्पन; मुम्बईमां श्रीवर्धमानतप-आयंबीलखातानी टीपमां रु. ३३८) त्रणसो ने आडत्रीस थया।

आ चातुर्मासमां साधुओना विनयवैयावच्च, भक्ति अने सगवड–सरभरामां अम्बेरीना संघे (रु. १५००) दोढ हजार रूपैयानो खर्च कर्यो ।

जामनगरनिवासी संघवी चुनीलाल लक्ष्मीचन्दनी आ क्षेत्रे ओळी होवाथी, आसो मासनी आयंबीलनी ओळीमां आयंबील, पूजा प्रभावना अने रात्रिजागरण विगेरेनो तमाम खर्च तेमना तरफथी करवामां आव्यो हतो अने ओळीनी आराधना करनारा २१ माणसो हता । ते दरेकने चांदीनी वाटकी, श्रीफल, अने नवकारवाळी अने श्रीसिद्धचक्र आराधन विधिनी चोपडीनी लहाणी करवामां आवी हती तथा पारणाने दिवसे सत्तरभेदी पूजा प्रभावना स्वामीवात्सल्यनुं जमण करी आशरे (रु २५००) अढीहजार रूपैयानो खर्च कर्यो हतो ।

आ चातुर्मासमां साहित्य सेवानी प्रवृत्तिमां–१ श्रीसि हे श शासननी प्रस्तावना, विषयानुक्रम अने परिशिष्टो विगेरेनी योजना तथा प्रूफ संशोधनादि ।

२—अवचूर्णिनी प्रस्तावना विषयानुक्रम अने परिशिष्टोना प्रेसमेटर विगेरे ।

३—आगमोद्धारक आचार्यदेवेश श्रीआगमानन्दसूरीश्वरजीना श्रीभगवतीसूत्रना व्याख्यानोनुं मुद्रणादि ।

४—श्री वर्द्धमानतपनो महिमाप्रदर्शक पुस्तकनुं आलेखन तथा मुद्रणादि ।

५—श्री सूत्रकृतांगसूत्र भाग १–२ नुं मुद्रणादि ।

६—श्री वीतरागस्तोत्र भाषान्तर (सार्थ)नुं मुद्रणादि ।

उपरना ग्रन्थोनुं प्रकाशनादि कार्य हजु पण चालु छे ।

हस्तलिखित १७ ० सात्तरसो उपरांत प्रतिओनी लिपि, रचनासंवत, लेखनसंवत, भाषा अने पत्रसंख्या विगेरे बाबतोनुं सूचिपत्र मुनि श्रीचन्द्रप्रभसागरजीना शिष्यमुनिश्री चन्द्रधर्मसागरजीनी देखरेख नीचे पंडित–भास्करने रोकीने तैयार कराव्युं ।

पूज्य पंन्यासप्रवरश्रीना उपदेशथी श्रीहेमचन्द्राचार्य–जैन–साहित्य–प्रचारक–समितिनी स्थापना करावी समिति मार्फत लेवाती परीक्षामां बेसनार विद्यार्थीओमांथी उत्तीर्ण थनारने (रु १८१) आशरेनां रोकडा इनामो विद्यार्थीओने भेटमां पुस्तको अने बाहेर सफर विगेरेनुं प्रथम वर्षनुं कुल खर्च नागरदासभाई कल्याणभाई छगनलाल तरफथी जाहेर करवामां आव्युं छे ।

अने वढवाणनिवासी शेठ शान्तिलाल जीवणलाल अमथीभाई तरफथी उज्जैनमां चालु करायली जैन भोजनशाळामां प्रथम माटे तेओना तरफथी (रु ५ १) ० हजार ने एकनी मदद ।

उज्जैननी श्र ० नी पेढीने चातुर्मासिक नवपद आराधना करावतां जीर्णोद्धार खातामां, आयंबील खातामां अने साधारण खातामां तोटो पडेलो हतो ते माटे पूज्य पंन्यासप्रवरश्रीना

उपदेश आपीने श्रीसिद्धचक्र आराधक समाज पासेथी रु ६०००) छ हजार जीर्णोद्धार खातामां अपाव्या। तथा अखिल भा व त सहायक समिति पासेथी आयंबील खातामां रु ६०००) छ हजार उपरांत अपाव्या।

४७६) सि हे श प्रथम भागनी १९ नकल योग्य स्थाने भेट आपवा माटे रु २७५) एक सद्गृहस्थे, अने २०१) रु मणिलाल माणेकचंद मळीने कुल रु ४७६) श्रारसो ने छोंतेर आपीने तेमोए पुण्य हांसल कर्युं।

पू आगमोद्धारक गुरुदेवश्री आज्ञाथी अने पू, पंन्यासश्रीना परिवारमा साधुओ नीचेना स्थळोए चातुर्मास रह्या—

१—पं श्रीदेवेन्द्रसागरजी, श्रीज्ञानसागरजी, श्रीप्रबोधसागरजी तथा श्रीदोलतसागरजी ठाणा ४ सान्ताक्रुझ।

२—मुनि श्रीहंससागरजी श्रीसुशीलसागरजी, श्रीनरेन्द्रसागरजी अने श्रीहिमांशुसागरजी ठाणा ४ वेजलपुर (गोधरा)।

३—मुनि श्रीधर्मसागरजी, श्रीअभयसागरजी, श्रीशान्तिसागरजी, श्रीकनकसागरजी, श्रीलाव ण्यसागरजी अने श्रीमतकसागरजी ठाणा ६ (उदयपुर) मेवाड।

४—मुनि श्रीदर्शनसागरजी, श्रीन्यायसागरजी अने श्रीजितेन्द्रसागरजी ठाणा ३ उज्जैन (मालवा)।

५—मुनि श्रीसंयमसागरजी अने श्रीअमूल्यसागरजी ठाणा २ रतलाम (मालवा)।

अन्धेरी उपरांत उपरना पांच स्थळोए चातुर्मास थवाथी ते ते स्थळमां संघने शासन-प्रभावनाना धार्मिक कार्यो करवानो अनुकूळ प्रसंग मळ्यो।

पूज्य–पन्यासश्रीना दरेक चातुर्मासमां देवद्रव्यमां थती उपजमे प्रायः करीने पूज्यश्रीना उपदेशथी गामडाओमां बहेंची देवामां आवे छे, ते प्रमाणे आ अन्धेरीमा चातुर्मासमां थयेली देवद्रव्यनी उपजमांथी नीचे प्रमाणे मदद नीचे जणावेला गामोमां आपवामां आवी छे—

१००) करमदीतीर्थ (रतलाम)	५००) इडर (गुजरात)
१००) पेटला (होल्कर स्टेट)	१००) सीजोर ,,
१००) बडोद (मालवा)	१००) वेडकार ,
१००) आलोट (मालवा)	१५०) शीतलपुर (कच्छ)
१००) बडगांव (प० वदिप)	२००) हमकुर (मेसुर स्टेट)
१५०) माईदर (ठाणा)	२ ०) बडोदरा

१०) नयापुरा—उज्जैन	२५०) भराडा
१००) नाराकुवा—उज्जैन	२ ०) वाघादी

२००) जामनगर पासेना गाममां

५) श्रीवडोद, खेमलीना अने बढीछीर्थमां (खंभात स्टेटमां) भगवानने लेप कराववामां आव्यो तेमां मदद आपी। उपर प्रमाणे ड साठीवाळीसलोनी मदद देवद्रव्यमांथी अपाववामां आवी।

जीवदयाखाते उपजमांथी नीचे प्रमाणे मदद अपाणी।

२५) इडर पांजरापोळ	२५) धाव पांजरापोळ
२५) देवाचार ,,	२५) अन्धेरी ,,
२५) वडाणा ,,	५०) पालीताणा ,,
२५) कीच	

उपर प्रमाणे ड १००)नी वसोनी मदद पांजरापोळने अपावी।

अंधेरी मुकामे चातुर्मासनी पूर्णाहुती अवसरे जामनगरनिवासि–श्रेष्ठिवर्य–श्रीचुनीलाल लक्ष्मीचन्द्र संघवीनी जामहमरी पिर्नेठिखी तेओश्रीमा मकानमां तेओश्रीए चातुर्मास वरवाणीनो लाभ लीधो, अने श्रीसंघ साथे श्रीसिद्धाचलजीनी यात्रा–प्रभावनादि शुभ कार्यो कराव्यां।

प्रास्ताविक–निवेदनना उपसंहारमां—

प्रास्ताविक–निवेदननी शरुआतमां प्रस्तुत प्रकाशननी बोधर ग्रन्थरत्न–रचनासमय, आ ग्रन्थनी प्राचीनता आ ग्रन्थकारना समकालीन अभ्यासी अनुभ्यासकार, श्रुतज्ञाननी सावनानी अभिवृद्धि अने संरक्षण ग्रन्थ प्रकाशननी अनिवार्य जरुर, आ ग्रन्थनी महत्ता अवचूर्णिकारनी सुयोजित एक विशेष रचना आ अवचूर्णि–समविषयक ग्रन्थो अवचूर्णि ग्रन्थस्थित विषय–प्रवेश आ ग्रन्थ प्रकाशन पाछळ व्यवस्थित वीतावेलां पुनीत–पांच वर्ष अने प्रासंगिक–मदद गारो विगरे चार पैरेग्राफोनुं अनुक्रमे आलेखन करीने वाचकोनी ऐतिहासिक–विचारसरणीने संतुष्ट करवा यथायोग्य प्रयास पू. पन्यासप्रवरश्री तरफथी करवामां आवेल छे.

प्रास्ताविक–निवेदनना पृष्ठ ८ ना अंतिम भागमां " ग्रन्थ प्रकट थतां अगेलां प्रथमम पांच वर्ष " नामना पैरेग्राफमां दीर्घ समये (पांच वर्ष) अनेक प्रकाशनमां आ ग्रन्थना सम्पादन कार्य साथे शासनहितवर्धक कार्यो करवाणी सम्पादकने अनिवार्य जरुर पडेली हती तेथी पांच वर्षना पांच चातुर्मासनी पुनीत कार्यवाही साथे साथे आपवानुं योग्य मानुं छे एटले

सम्पादक पू. पन्न्यासप्रवरश्रीना १८ चातुर्मासनी नोंध अने ते पैकी मुंबईनुं चातुर्मास वि. सं. १९९७ थी २००१ बीजापाळो सुधीना पांच वर्षना पांच चातुर्मासनी नोंध संक्षिप्तरूपे आलेखन करीने अत्र समाप्त करवामां आवी छे

आ ग्रन्थ प्रकाशननो प्रारंभकाळ वि. सं. १९९७नो छे, अने समाप्तिकाळ वि. सं. २००१ छे तेथी वि. सं. १९९७ मुंबईनुं चातुर्मास, अने वि. सं. १९९८ अमदावादनुं चातुर्मास आ बन्ने चातुर्मासनी संक्षिप्त नोंध पं. श्रीहीरसागरजीए, वि. सं. १९९९ खंभातनुं चातुर्मासनी नोंध मुनि श्रीसुबोधसागरजीए अने वि. सं. २०००नु घाटकोपर तथा २००१ बीजापाळाना चातुर्मासनी नोंध में लीधेल हती ते अत्र आपवामां आवी छे.

प्रकाशन साथ सम्पादक पूज्य पन्न्यासप्रवरश्रीजीनो पुनीत समय शासनहितवर्धक कार्यो माटे व्यतीत थयो छे ए जाणवामां आवतां वांचकने ऐतिहासिक बीना साथ अनुमोदनानो अतीव लाभ थया वगर रहेतो नथी उपरना पांच चातुर्मासनी नोंध संभालपूर्वक आपवामां आवी छे, छतां क्षीप्रतादि कारणोने लईने नोंधमां घणा प्रसंगो रही जाय ते बनवाजोग छे माटे वांचकोए आटलेथी संतोष मानवो योग्य छे, एम सुज्ञेषु किं बहुना।

लि०—

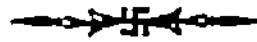
प्रातःस्मरणीय पू. आगमोद्धारक-आचार्यदेव-श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरना परमविनेय विद्वान्-शिष्यरत्न-वैयाकरणकेसरि-सिद्धचक्राराधन-तीर्थोद्धारक—पू. पन्न्यासप्रवरश्रीचन्द्रसागरजी गणीन्द्र-चरणारविन्द मधुकरः—

चन्द्रकान्तसागर

३

विषयानुक्रमणिका ।

THE LATE
SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जहवेरी

[illegible]	निधनम् [illegible]
[illegible] ([illegible])	[illegible] ([illegible])
[illegible]	[illegible]

Lakshmi Art, Bombay 8.

सकलमनोवाञ्छितपूरकः श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथो विजयतेतमाम् ।

ॐ अर्हम्

श्रेष्ठी देवचन्द्र लालभाई जैन पुस्तकोद्धार ग्रन्थाङ्के

श्रीमज्जयानन्दसूरिशिष्यामरचन्द्रेण विरचिता

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित—

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासनबृहद्वृत्त्यवचूर्णिः ।

सर्वज्ञं सर्वदेवार्यं, प्रणम्य विवृणोम्यहम् ।
हैमव्याकरणादर्भ—वृत्तिदुर्गपदावलीम् ॥ १ ॥

तत्राऽऽदौ तावदभिमतदेवतानमस्कारस्य* ... ... शास्त्रसम्बन्धप्रयोजनयोश्च प्रतिपादनाय सूत्रकारः श्लोकमेकमकार्षीत् । 'प्रणम्य परमात्मानम्' इत्यादि ।

इह हि शिष्टाः—क्वचिदिष्टे वस्तुनि प्रवर्तमानाः शिष्टसमयपरिपालनार्थं प्रारब्धेष्टवस्तुनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं चेष्टदेवतानमस्कारपुरस्कारमेव प्रवर्तन्त । अयमपि च श्रीमदाचार्य-हेमचन्द्रश्चौलुक्यचन्द्रश्रीमत्-कुमारपालभूपालवन्दितपादारविन्दः शिष्टसमयपरिपालनार्थं प्रारब्धश्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तिनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं च श्लोकस्य पादद्वयनाऽभिमतदेवतानमस्कारं श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थं च शास्त्रस्य सम्बन्धप्रयोजने प्रत्यपीपदत् (प्रत्यपादयत) ।

तत्र 'प्रणम्ये' ति प्राते " कंचिद् " इत्यादि–पिपर्तेः, पृणातेर्वा " सुरसुर० " इतिनिपातनात्प्रशब्दः साधुः, तस्माच्च सेतुपि प्रत्ययाभिसत्त्वेन परिरक्षाऽपि प्रकृत्या

---

* अस्मिन् ग्रन्थे यत्र यत्र बिन्दुमात्रमपि वर्त तत्र तत्र ताडपत्रीयप्रतौ त्रुटितत्वमस्ति तदत्र ज्ञेयम् ॥

[1] प्रणम्य परमात्मानं श्रेय शब्दानुशासनम् । आचार्यहेमचन्द्रेण स्मृत्वा किञ्चित् प्रकाश्यते ॥ १ ॥

[2] ५-१-१७१ । ३ पृ. ११६ ।

भितत्वेनाऽन्तरङ्गमपि समासं बाधित्वा प्रथममेव भवति। " बहिरङ्गोऽपि लुबन्तरङ्गान् विधीन् बाधते " इति न्यायात्, ततः प्रवृत्तोऽयमः समासे सति " ऋतोऽकाले " इत्यनेन क्त्वाप्रत्ययः। नन्वत्र " ऋतेम् पञ्चमस्य किदृति " अनेन दीर्घस्य परत्वेन, क्त्वाक्व- प्रसङ्गे प्रत्ययासिस्याद्यर्थादप्रास्यागम मा भूद् परा॰ ... कृत्वा - अन्तरङ्गत्वेन

यद्यप्यर्थं यदि चेति यदुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां॰ ... ...

" यथा भवति बाधनम् " इत्यतो दीर्घत्वात् प्रथ॰

... ...

' नम् ' इत्यत्र " कर्मणि कृतः " इति षष्ठी प्राप्नोति। सा च " तृन्नुदन्ता " इत्यादिना निषिध्यते। ' श्रेयः ' इत्यत्र " प्रशस्यस्य श्रः " इत्यादश्रविधानबलात् क्रियाशब्दत्वेन ' गुणाङ्गाद्वे॰ " इति प्रत्ययस्यशब्दादीयस्। " नैकस्वरस्य " इति निषेधात् " अन्त्यस्वरादेः " इति नाऽन्त्यस्वरादेर्लुप्। " वर्णे वर्णस्य " इत्यपि न, अन्त्य- स्वरादेरनेकस्वरस्येत्येकग्रहणात्। ' शब्दानुशासनम् ' इत्यत्र कर्म " षष्ठि इति षष्ठीसमासः, " तृतीयायाम् " इति निषेधात् ? सत्यं, प्रत्यासत्तिन्यायेन यं कृत मपेक्ष्य षष्ठी, तमेव कृतमपेक्ष्य यदि तृतीया स्यात्तदा। ' आचार्यहेमचन्द्रेण ' इति तृतीयासद्भावात्, आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन इतिवत् षष्ठीसमासनिषेधः स्यात्, अत्रतु ' प्रकाश्यते ' इत्यपेक्षया तृतीया, अनुशासन इत्यपेक्षया तु षष्ठी, इति न समासनिषेधः। आचर्यते सेव्यते जिनमार्गे क्रियाग्रहणार्थं वा शिष्यैरिति आचार्यः १। आचारे साधुरिति " तत्र साधौ " २। आचारान् पातीति ' कर्मणोऽण् " ३। आचारानाचष्टे, इति णिज् बहुलं नाम्नः कृगादिषु " इति णिचि, आचारयतीति " णिर्वेत्यास्य॰ इति निपात्यते ४। आचारान् गृह्णाति ग्राहयति वा " ध्यणोर्ध्यणः " इति साधुः ५। किमपि चिनोतीति किप्" १ किमः सर्वविभक्त्यन्ताच्चिनाविति वा २। किञ्चिदित्यसत्त्वमव्ययं वा ३।

अत्र-सर्वपापहरत्वात् व्याकरणस्य ' परमात्मानम् ' इत्यनेनाऽनिर्दिष्टनाम्ना सामान्येन देवताया निर्देशः कृतः। सर्वैरपि हि स्वकीया स्वकीया देवता परमात्मेत्यु-

---

१ ५-४-४ । २ ४-१-१० । ३ १-२-११४ । ४ २-१-८३ । ५ १-२-१ । ६ ७-४-१४ । ७ ७-३-१ । ८ ७-४-४४ । ९ ७-४-४३ । १० ७-१-१८ । ११ ३-१- । १२ २-१-८४ । १३ ५-१-१० । १४ ७-१-१५ । १५ ५-१-१०१ । १६ ३-८-८१ । १७ च ११४ । १८ ३-२-१५५ । १९ ७-१-१४ ।

च्यते। नमस्कार्यश्च स एव भवति, यस्य पूजातिशयवचनातिशयज्ञानातिशयापायापगमातिशयलक्षणमतिशयचतुष्टयं भवति। तत्र 'परमात्मानम्' इत्यनेन पूजातिशयः प्रकाशितः। अत एव "कर्म्मेहत्परमो०" इत्यनेन पूजायां समासः। तथा श्रेयांसश्च ते शब्दाश्च, ताननुशास्तीति "रम्येऽतिभ्यः०" इत्यनटि श्रेयःशब्दानुशासनः। तमेवंविधं परमात्मानमित्याशुशिष्यास्यपानाद् वचनातिशयः, स च न ज्ञानातिशयं विनेति, तेन ज्ञानातिशय आक्षिप्यते, सोऽपि च नाऽपायापगमातिशयं विनेति, तेनाऽप्यपायापगमातिशय आक्षिप्यते। अपायभूता हि रागादयस्तेषामपगमः स एवातिशयः। ईश्वरस्याऽपि हि सदा शिवावस्थायां रागाद्यपगमोऽस्त्येव। अन्यदेव सानां तु सुगम एव। तथा शब्दानुशासनमिति पदेन शब्दा व्युत्पाद्याः। इदं च व्याकरणं व्युत्पादकमिति व्युत्पाद्यव्युत्पादकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः। तदन्तर्गतं च शिष्यस्य शब्दव्युत्पत्तिराचार्यस्य च शब्दव्युत्पादनं प्रयोजनं प्रतिपादितं, यत उक्तं—

"सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं, श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः, सम्बन्धः सप्रयोजनः॥ १॥" इति।

अभ्यस्यतरेण च शब्दानुशासनेन शिष्याचार्ययोः शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पादनलक्षणे प्रयोजने नोपपद्येत, इत्याह श्रेयः प्रशस्यतरं। ननु पूर्वप्रणीत—

"ब्राह्ममैशानमैन्द्रं च, प्राजापत्यं बृहस्पतिम्।
त्वाष्ट्रमा पिशलं चेति, पाणिनीयमथाऽष्टमम्॥ १॥"

इत्यादि शब्दानुशासनजातमस्ति तस्माच्च कथमिदं प्रशस्यतरमिति? उच्यते, तद्धि अतिविस्तीर्णं विप्रकीर्णं च कातन्त्रं तर्हि साधु भविष्यतीति चेत्र तस्य संकीर्णत्वात्, इदं तु सिद्धहेमचन्द्राभिधानं शब्दानुशासनं नाऽतिविस्तीर्णं, न विप्रकीर्णं, न च संकीर्णमिति। अनेनैव शब्दव्युत्पत्तिर्भवतीति, इति मौलोऽर्थः प्रतीत एव। न च गुरुशिष्ययोः सावधानतामन्तरेण शब्दव्युत्पादनव्युत्पत्ती सम्भवत इति पूर्वार्धमावृत्त्याऽपि व्याख्यायते। परं आत्मानं च प्रणम्य महीकृत्य सावधानीकृत्येति योगः। किं विशिष्टं परं? श्रेयःशब्दाननुशासयतीति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, किं विशिष्ट चाऽऽत्मानम्? श्रेयःशब्दाननुशास्ति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, उभयत्र "रम्येऽतिभ्यः" इत्यनट्। इति श्लोकपूर्वार्द्धव्याख्या॥ उत्तरार्द्धेन तु स्वकीयनाम मङ्गल्यमन्तरेण च सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनटीकां नाम च ग्रन्थकारः प्राचकटत्। स्वोपज्ञशब्दानुशासनस्य 'तत्त्वप्रकाशिका' टीका मया विरच्यत इत्यर्थः। इह हि

१ ३-१-१ ७। २ ५-३-१२६। ३ आचार्यैरिमक्रमेण स्मृता विविधा प्रकारस्तद इति रूपवर्णं ॥

संस्कृतप्राकृतशौरसेनमागधपैशाचिकापभ्रंशभाषाभेदेन षोढा शब्दा भवन्ति, ते च नाऽद्यप्युत्पादिता आसन्न् इत्यतस्तेषां सर्वेषामपि व्युत्पादनायाऽष्टभिरध्यायैः पादचतुष्टयरूपैः श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानमिदं शब्दानुशासनं श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रश्चकार। तत्र च सप्तभिरध्यायैः संस्कृतशब्दा एकेन चाऽध्यायेन तदितरे सर्वेऽपि व्युत्पादिताः। तत्राऽप्यध्यायसप्तके चतुष्काऽऽख्यातकृत्तद्धितरूपाणि चत्वारि प्रकरणानि भवन्ति। तत्र सन्धिनामकारकसमासाश्चत्वारो मानमस्येति चतुष्कश्चतुर्णां समुदायः। आख्यातञ्च त्यपयोगात् क्रियावाचकत्वेनाऽऽख्यायते स्मेत्याख्यातं, चतुष्काख्याताभ्यां पश्चात् क्रियत इति कृत्, तेभ्योऽन्यादिप्रत्ययेभ्यो हितं तद्धितं। तत्र चतुष्के दश पादा, आख्याते षट्, कृति चत्वारस्तद्धिते चाऽष्टौ। इति सिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासनसत्कसूत्रपाठसमुदायः। अस्य चाऽद्यौ सूत्रकारो निर्विघ्नशब्दानुशासनशास्त्रनिष्पत्तिनिमित्तमिष्टदेवतानमस्कारं चकार—

‘अर्हम्’ १-१-१॥ अर्हम् इति इदं च सानुनासिकमकारान्तमव्ययं, अर्हमिति मन्त्रोऽप्यस्ति शब्दः। ‘अक्षर’मिति समुदायसमुदायिनोरभेदादेकत्वं, अथवा न क्षरति—न चलति स्वस्वरूपादित्यक्षरं। तच्च परमब्रह्मेति—वाचम्। व्याख्यानं च[1] द्विधा भवति, स्वरूपाख्यानमभिधेयतात्पर्यं चेति। ततोऽक्षरमिति स्वरूपाख्यानं। ‘परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकम्’ इत्यभिधा, ‘सिद्धचक्रस्याऽऽदिबीजम्’ इति तात्पर्यं, व्याख्यानं तत्र परमे पदे तिष्ठतीति “परमात्मिन्” इतीन्, तत्पुरुषे “कृति” इति “अद्व्यञ्जनात् सप्तम्या” अलुप्रसङ्गेऽपि “नेन्सिद्धस्थे” इत्यनेन बाधिता, ततो “श्रीहेमानाथ्यः” इति पाठात् पक्षे “अद्व्यञ्जनात् सप्तम्या॰” अलुपि च परमेष्ठी। परमेष्ठिनश्चार्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुरूपाः पञ्च भवन्तीति, शेषचतुष्टयप्रत्यक्षत्वेऽप्यत्र—परमेश्वरस्येति, चतुस्त्रिंशदतिशयरूपपरमैश्वर्यभाजो जिनस्येत्यर्थः। सिद्धा विद्यासिद्धादयस्तेषां चक्रमिव। तस्य पञ्च बीजानि तेषु चेदमादिबीजं ‘सर्वसाः’ निक्षेपाः लौकिकाः लोकोत्तराश्च आगमास्तेषामुपनिषद्भूतं प्राप्य भिर्षिभिः” इति समासः।

ननु “अर्ह” इत्यक्षरवाचकत्वेन कथं लौकिकाममानायोपनिषद्भूतमिति? सत्यं, सर्वपापहरत्वादि शब्दानुशासनस्य सर्वदर्शनानुयायीनमस्कारो वाच्यस्तत इदं व्याख्येयम्—

---

१ अ.११५। २ १-१-७। ३ १-२-१८। ४ १-१-१५। ५ १-१-१२। ६ १-१-१८। ७ तत्पुरुषोऽनिन्सन्नन्त इति। ८ १-१-११। ९ रहस्यभूतम्।

" अकारेणोच्यते विष्णुः, रेफे ब्रह्मा व्यवस्थितः ।
हकारेण हरः प्रोक्त-स्तदन्तेऽर्हं परमं पदम् ॥ १ ॥

इतिश्लोकेनार्हंशब्दस्य विष्णुप्रभृतिदेवतात्रयाभिधायित्वेन लौकिकागमेष्वपि ' अर्हम् ' इतिपदस्योपनिपन्नत्वमेवेति । अत्र ओंतदन्त इति तुर्यपादस्यायमर्थः, तस्या र्हंशब्दस्यान्ते उपरितनभागे परमं पदं सिद्धिशिलारूपः तदाकारत्वादनुनासिकरूपा कलाऽपि परमं पदमित्युक्तम् । ' अशेषविघ्न० ' इत्यादि, विहन्यन्ते कार्याण्येभि- रिति विघ्नाः । नियमेन हन्यते बाध्यते पारतन्त्र्येणेति निघ्नं, उभयत्राऽपि " स्थाविभ्यः " क इति । ' दृष्टादृष्ट० ' इत्यादि दृष्टं राज्यादि, अदृष्टं स्वर्गादि । सङ्कल्प इच्छास्यादर्नं । ' आशास्य० ' इत्यादि, आशास्य आ ' अभिव्याप्य शासनं, अध्ययनं चाऽध्यापनं चाऽध्ययनाध्यापने ते समयौ यस्य तथेति क्रियाविशेषणं ।

' प्रणिधानं च ' चतुर्धा, पदस्थं पिण्डस्थं रूपस्थं रूपातीतं चेति । पदस्थमर्ह- मितिपदस्थस्य, पिण्डस्थं शरीरस्थस्य, रूपस्थं प्रतिमारूपस्य, रूपातीतं योगिगम्य स्यार्हतोध्यानमिति । एतयोः द्वे शास्त्रारम्भे सम्भवतो नोत्तरे द्वे । ' अनेनाऽ- त्मनः सर्वतःसम्भेदः ' इत्युक्तंपदस्थम्, सम्भेदो वेष्टनं अत्र सप्तमी प्राप्नोति तत्र प्रणिधानं ध्यानमित्यर्थः । तत्कथं सामानाधिकरण्य ? सत्यं, ध्यानं विषयि सम्भेदस्तु विषय इति तयोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यं, ' तदभिधेयेन चाऽभेदः ' इति पिण्डस्थमुक्तम्; तदभिधेयेनार्हताऽऽत्मनोऽभेदः । य एवार्हं स एवार्हमिति य एव चार्हन् स एवाऽहमिति । ' वयमपि च० ' इत्यादि, अत्र विशिष्टप्रणिधेयप्र- णिधानादिगुणप्रकर्षादात्मन्युत्कर्षाधानाद्गुणपुष्टत्वेनाऽऽत्मनोऽपि तदभिन्नतया बहुत्वा- द्वयमिति बहुवचननिर्देशः । ' सात्त्विक० ' इति, तत्त्वमेव " विनयादिभ्यः " इति इकण्, तस्य प्रयोजन मस्येति वा १-१-१ ॥

' सिद्धिः स्याद्वादात् ' १-१-२ ॥ इत्यत्र गम्ययप इति पञ्चमी स्याद्वादमाश्रि- त्येत्यर्थः । इह हि—" संज्ञा च परिभाषा च, विधिर्नियम एव च ।
प्रतिषेधो विकारश्च, विकल्पश्च समुच्चयः ॥ १ ॥
अतिदेशोऽनुवादश्च, दशधा सूत्रलक्षणम् । "

इति दशधा सूत्राणि भवन्ति, तानि च " औदन्ताः स्वराः " इति १ । " प्रत्ययः प्रकृत्यादेः " इति २ । ' नाम्यन्तस्थाकवर्गात् " इति ३ । " धर्मे सिद्धम्यजने "

१ अभिधानचिन्तामणिकर्तृश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरविरचितश्रीमहादेवस्तोत्रे श्लो १९ । २ सिद्धे सिद्धे च । ३ ५-१-८१ । ४ ७-२-११६ । ५ १-१-४ । ६ ७-४-११५ । ७ २-२-१९ । ८ १-१-२१ ।

इति ४ । "नस्तं मत्वर्थे" इति ५ । "पुंसि" इति ६ । "स्त्री नैवेती" इति ७ । "सलोऽर्था" इति ८ । 'इविशो वो" इति ९ । "तयोः समूहवच बहुषु" इति १० । आदीनि सूत्राणि क्रमेण ज्ञातव्यानि । एतेषां मध्य एव इधिकारस्य समाप्तास्यपरिसमाप्तेः ।

'स्यादित्यव्ययम्' इति यद्वा स्याद्रूपो वादः स्याद्वाद इति । "अन्यय प्रयुक्तादिभिः" इति समासः । तथा 'वाद' शब्देनोक्तस्याऽनेकान्तस्य द्योतके यदा तु स्यादित्याद्यावकत्वेन 'अनेकान्तद्योतकः' तदा स्यादित्येतस्य वादः 'स्याद्वादः' "कृति" इत्यनेन समासः । अमति गच्छति धर्मिणमिति 'दम्भेमि०' इति तेऽन्तो धमः, न एकोऽनेकः–अनेकोऽन्तो यस्याऽसाविति अनेकान्तः, तेषु तस्य वदनं याथात्म्येन कथनं वादः । स च स्वाभ्युपगतस्यैव भवतीत्याह–'मिथ्या-नित्या०' इति निर्भुवि भवं 'नेर्ध्रुवे' इति त्यचि नित्यं, नीयते कालान्तरेऽपि प्राप्यत इति वा नित्यं "त्यब्नेर्ध्रुवे" इति निपातनाद्भवपान्त्यापरिच्छिन्नसत्ताकं नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् । आदीयतेऽर्योऽस्मादिति "उपसर्गादः किः" इति कौ आदिः–आदिशब्दात्सदसदात्मकत्वाभिलाप्यानभिलाप्यत्वगुणपर्यायग्रहः । सर्वं वस्तु द्रव्यरूपतया नित्यं पर्यायरूपतया त्वनित्यं, तथा सर्वं वस्तु स्वरूपेण सत् पररूपेणाऽसत् । तथा–गोत्वादि सर्वमपादि व्यक्त्यनुगतत्वेन सामान्यं तथा सामान्यापेक्षया तु विशेषः । इक्षुक्षीरादीनां माधुर्यं शब्दाभिधेयत्वेनाऽभिलाप्य, माधुर्यतारतम्यस्य वक्तुमशक्यत्वेनाऽनभिलाप्य । सह भाविनो धर्माः सामान्यादयोगुणा उच्यन्ते, क्रमभाविनस्तु नवपुराणादयः पर्यायाः । धरन्ति वस्तुनो धर्मिरूपतामिति 'धर्माः,' धाम्यति विविधैर्धर्मैर्युगपत्पतिपत्ति यातीति "धमिर्धेचा" इत्यत्र 'धावक' । एति गच्छत्येकत्वसंख्यामिति क एकः । वसन्ति धर्मा अस्मिन्निति "वसेर्णित्" इति तुनि 'वस्तु,' नित्यादिनाऽनेकधर्मेण शबलं यदेकं वस्तु तस्य 'अभ्युपगमः' । प्रमाणाविरुद्धोऽङ्गीकारस्तत एव शब्दानामनित्यत्ववादिमते सिद्धिर्निष्पत्तिः, नित्यत्ववादिमते तु ज्ञप्तिर्भवति ।

नाऽन्यथेत्यत आह–'एकस्यैवहि०' इत्यादि । नहि यथा इत्यादौ ह्रस्वो, दण्डाग्रम् इत्यादौ दीर्घो, देवदत्त ३ अत्र त्वमसि इत्यादौ प्लुतः । वर्णानां च सर्वथा नित्यत्वे पूर्वधर्मनिवृत्तिरूपस्य 'ह्रस्वादिविधिः' असम्भवः । सर्वथाऽनित्यत्वे तस्य

---

१ १-१-११ । २ १-४-६ । ३ १-१-१ । ४ १-४-४१ । ५ -४-१ । ६ ७-१-१ । ७ ६-१-४ । ८ १-१- । ९ उ २ । १ ६-१-१७ । ११ उ ११४ । १२ ५-१-४ । १३ उ. ४ । १४ उ. ४ ।

स्यनन्तरमेव विनाशात्कस्य 'ह्रस्वादिविधिः'। तस्मादर्थरूपतया नित्या वर्णा ह्रस्वादिरूपतया त्वनित्या इति ह्रस्वादिविधिरुपपद्यते । 'अनेककारक०' इति शब्दानां हि स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्तक सामर्थ्यं कारकं, तच्च कदाचिदनेकप्रकारमेकस्याऽपि लभ्यते, यथा पीयमानं मधु मदयति, इमामारुह्य ततः फलान्यवचिनोति, विषयेभ्यो ऽविभ्यदनात्मज्ञस्तेभ्य एवाऽऽत्मानं प्रयच्छन् तैरेव बन्धमाप्नोतीत्यादि । तच्चैकस्य सर्वथा नित्यस्य एकरूपत्वादविस्पष्टरूपान्तरानुपपत्तेर्न घटते, सर्वथाऽनित्यत्वेऽपि न घटते, तथाहि—स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं, तच्चेदं फलम्, इयं क्रिया, इदं करणम्, अयं क्रमः, अयं व्ययः, इदमनुषङ्गजं फलम्, इयं मम दशा, अयं मम सहायः, अयं विपक्षः, इमौ च मम प्रयतमानस्य देशकालौ इति विमृशन् प्रेक्षापूर्वकारी प्रयतते । इत्येवं परिदृष्टं सामर्थ्यं कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं, तदपि नाऽनित्यस्य क्षणमात्रावस्थायित्वेन जन्मानन्तरमेव विनष्टस्य युज्यते, किं पुनः—'कारकसंनिपातः'?[1] इति नित्यानित्यात्मकः स्याद्वादोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा तमन्तरेण भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः 'सामानाधिकरण्यम्' इति लक्षणं सामानाधिकरण्यं न घटते, तयोर्हि भेदे घटपटयोरिव नैकत्र वृत्तिः स्यात्, नाप्यत्यन्ताभेदे भेदनिबन्धनत्वात् तस्य नहि भवति नीलं नीलमिति, किञ्च नीलशब्दादेव तदर्थप्रतिपत्तावुत्पलशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः । तथा 'विशेषणविशेष्ययोः' परस्परमत्यन्तभेदे घटपटयोरिव न विशेषणविशेष्यभावः स्यात्, अत्यन्ताभेदेऽपि स न स्यात्, नहि भवति घटो घट इति विशेषणविशेष्यभावो द्वयनिबन्धनत्वात्तस्य, तथासत्युत्कृष्टः कृष्टश्च इत्यादिष्वेकस्यैव विवक्षावशाद्विशेषणस्य विशेष्यत्वं च भवति ततः कथञ्चिद्भेदः कथञ्चिदभेदः, कथञ्चिद्विशेषणत्वं कथञ्चिद्विशेष्यत्वं चेत्यादिरूपः स्याद्वादोऽङ्गीकर्तव्यः, 'आदि' शब्दात् स्थान्यादेशप्रकृतिविकारनिमित्तनिमित्तिभावादिपरिग्रहः । किञ्च—शब्दानुशासनमिदं शब्दं प्रति विप्रतिपद्यते । नित्य इत्येके, अनित्य इत्यन्ये, नित्यानित्य इत्यपरे । अत्र नित्यत्वानित्यत्वयोरेकतरपक्षपरिग्रहे शब्दानुशासनस्य सर्वोपादेयत्वं न स्यादित्याह 'सर्वपार्षदत्वाच्चेति,' "पृणातीति"[2] 'पृः सद्' इति पर्षद्, तत्र साधुः 'पर्षदोर्ण्यणौ'[3] इति ण्ये पार्षद, पार्षदत्वेन च साधारणत्वं लक्ष्यते, तेन सर्वेषां पार्षदं सर्वपार्षदं सर्वसाधारणमित्यर्थः । कथ्यते तत्त्वमेकदेशेनेभिरिति दर्शनानि नयाः, समस्तानां तेषां यः समुदायस्तदात्मकस्य स्याद्वादस्याऽभ्युपगमो नितरां निर्दोष इत्यर्थः । अतिरमणीयमिति—रमेर्णिजन्तात् "भवेचनी यावः" इत्यनीयः ।

---

१ अनेककारकसंनिपात. इति ॥ २ पृषः पर्षत्सूत्रमो । ३ ब ४३७ । ४ ७-१-१८ । ५ ५-१-८ ।

‘अन्योन्यपक्ष०’ इति–साध्यधर्मवैशिष्ट्येन, पच्यते व्यक्तीक्रियते हेत्वादिभिरिति “ धर्मोधर्मि० ” इति से पक्षः साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी, शब्दोऽनित्य एवेत्यादि, प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्षः, अन्योन्यं पक्षप्रतिपक्षास्तेषां भावः, परस्परविरुद्धधर्मोपन्यासस्तस्मात् यथा मत्सराः–सातिशयो विद्यते येषामतिशायने ‘ईनि” इति मत्सरिणः प्रकर्षेणोपपत्तिप्रतिपाद्यते स्वाभ्युपगतोऽर्थ एभिरिति “ व्यञ्जनाद् घञ् ” इति घञि प्रवादाः शास्त्रदर्शनानि, यथा ते परस्परविरोधान्मत्सरिणः सन्तः पक्षपातिनो, न तथा मत्सरी सन् त्वत्समयः पक्षपातीति प्रक्रममेदाभाव न पक्षपातीति न विरोधी । सम्यगेति गच्छत्यर्थमिति समयः सङ्केतो, यद्वा सम्यगयन्ति गच्छन्ति जीवादयः पदार्थाः स्वरूपप्रतिष्ठामस्मिन्निति समयः–सिद्धान्तः ‘ पुनाम्नि घः ”। अत्रार्थे विशेषणद्वारेण हेतुवैशिष्ट्यमिति निरवधारणा अभिप्रायविशेषाः, सावधारणास्तु दुर्नयाः; समस्तधर्मदर्शकं तु प्रमाणमेव–ते च नैगम १–संग्रह २–व्यवहार ३–ऋजुसूत्र४–शब्द ५–समभिरूढ ६–एवम्भूता ७ इति सप्त, अविशेषं समत्वेन मन्यमानः । ‘ नयास्तव० ’ इति—त्वदीयस्यात्पदचिह्निताः । अभिप्रेतं फलन्ति “लिहादिभ्यः” इति अभिप्रेतं फलं येभ्य इति वा अभिप्रेतफला भवन्ति, रसेन पारदेनोपविद्धा मिश्रिता लोहधातव इव सुवर्णादिधातव इव । यत्तत्प्रसादात् सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकमोक्षमार्गस्य समीपं याताः । आराद्दूरं सर्वपापेभ्यो याता इति वा ‘ क्विप् ” इति ट, “ पृषोदरादयः ” इति साधुत्वात् । आर्या–गौतमादयः, प्रणता इति प्रभन्तुमारभ्य यतो हितैषिणस्ते ॥

अथ व्याख्यानान्तरेणाऽभिधेयप्रयोजनाभिधानायाऽऽ–अथवा इति, विविक्तानामसाधुत्वविप्रमुक्तानां शब्दानां प्रयोगावगमज्ञानं, तद्द्वारेण च परमपदं भवेत्, यत उक्तं—

“ द्वे एव ब्रह्मणी ज्ञेये, परं चाऽपरमेव च ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः, परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ १ ॥ ”

इति । शब्दब्रह्म शब्दतत्त्वं तच्च शब्दानुशासनादेव प्राप्यते, अत्र च शब्दा अभिधेयाः, सम्यग्ज्ञानमनन्तरं प्रयोजनं, परम्परं तु परमपदप्राप्तिरिति ।

---

१ धर्मिधर्मसमुदायात्मकप्रमाणाभिमतस्य [illegible] । २ ३ ५६ । ३ मत्वरः । ४ ७–२–४ । ५ ५–२–११९ । ६ ५–२–११ । ७ लुडिधापेऽप्याह– [illegible] इति एकोक्तिरिव [illegible] । [illegible] द्वितीयश्च ॥ १ ॥ इति [illegible] । ८ ५–१–१०१ । ९ ३–३–११९ ।

यतः शब्दानुशासनात्पदसिद्धिरर्थनिर्णयः तस्मात् तत्त्वज्ञानं तस्माच्च परं श्रेयः । सम्बन्धस्त्वभिधेय-प्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः । शब्दानुशासनाभिधेययोस्त्व भिधानाभिधेयभावः, स च तयोरेवाऽन्तर्भूतत्वात्पृथक् न दर्शित इति ॥ १-१-२ ॥

' लोकात् ' । १-१-३ ॥ लोकान् आलोक्यते सर्वभावाननन्तज्ञानोऽस्मिन्निति " व्यञ्जनाद् घञ् " इति घञि, आलोक्यते तत्त्वनिश्चया येति " भावाकर्त्रोः " इति घञि, लोक्यते सर्वपदार्थान् इति " अच् " वाऽपि लोकः तस्माद् " गम्य यपः कर्माधारे " इति पञ्चमी । ' उक्तातिरिक्तानाम् ' इत्यादि–उक्तेभ्योऽतिरिक्ता उक्तातिरिक्ता अधिकास्तासां पूर्वापरीभूतावयवाक्रिया, विशेषणं–गुणः । "सत्त्वे निविशतेऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाऽक्रियाजश्च, सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ " इति वा विशेष्य-द्रव्यम् । " आकृतिग्रहणाज्जाति-र्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या, गोत्रं च चरणैः सह ॥ १ ॥ " इति जातिः । भूत्यादिलक्षणः–कालः । अयमियमिदमिति यतस्तत्पुंस्त्वीनपुंसकरूप लिङ्गम् । " अविकारोऽद्रवं मूर्तं, प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते । च्युतं च प्राणिनस्तच्च–भिन्नं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥ " इति स्वाङ्गम् । एकाद्यभिधानप्रत्ययहेतुः संख्या । " ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्, संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ १ ॥ " इति परिमाणम् । अपत्यं पुत्रपौत्रादि । क्रिया-गुणद्रव्यैर्युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । अदर्शनं लुप् । अवाद्यभेदोऽकारादि समुदायोऽवर्णः । आदिशब्दादिवर्णादिपरिग्रहः ॥ तथा संवृतस्याऽप्यकारस्य स्वसंज्ञा प्रसिद्ध्यर्थं विवृतत्वमपीति वैयाकरणाः । तथा संयोगविभागयोरनपेक्ष्य कारणं कर्म–उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनरूपं सा क्रिया, द्रव्याश्रयी गुणो, गुणाश्रयो द्रव्यं, अनुवृत्तप्रत्ययहेतुः–सामान्यं जातिः, परापरादि–प्रत्ययहेतुः कालः, अनुमानं लिङ्गं, स्वाङ्गारम्भकमवयवरूपं स्वाङ्गं, अणुमहदादिप्रत्ययहेतुः परिमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्राऽऽदिशब्दाज्ज्योतिषिकच्छन्दसादिपरिग्रहः ।

' परान्नित्यम् ' इति यथादि–धनानीत्यादौ " दीर्घोऽवा० " इति दीर्घं बाधित्वा परत्वात् "नपुंसकस्य शिः" इत्येव भवति, तस्मान्नित्य बलीयः–यथा स्योन इत्यत्र परमपि गुणं बाधित्वा नित्यत्वादूट् । तथा नित्यादन्तरङ्गं यथाऽक्षौहिणी कृते नित्यमपि गुणं बाधित्वाऽन्याभिवत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादय, तथाऽन्तरङ्गादनवकाशं यथा—भग

१ ५-१-११९ । २ ५-१-१८ । ३ ५-१-३१ । ४ १-१-७४ । ५ १-४-४१ । ६ १-४-५५ ।

स्यादस्त्यादीनि च, तेषां छात्रा “ ङोरीयः ” इत्यतो ‘ बहुष्वस्त्रियाम् ” इति यञि लुप्, “ न प्राग्जितीये० ” इति निषेधश्च प्राप्नुतः परमनवकाशत्वात् “ न प्राग्जितीये० ” इत्येव प्रवर्तते ततो गार्गीया इति सिद्धम्। तथा परादन्तरङ्गमपि यथा–स्योनः “ य्वोर्वाप्यपञ्चमान्त० ” इति नेऽपवादत्वाद्यलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वं नित्यत्वादूटि च कृते परत्वाद्गुणे प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वाच्च बाधित्वा यत्वं भवति स्योनं इति।

एतासां क्रियादीनां नीयते संदिग्धोऽर्थः [निर्णयपदम्] प्रमितिरिति “ न्यायावाय्याध्यायोद्याव ” इति निपातनात्, न्यायाः—युक्तयः, तेषां च शास्त्रस्य, “ क्रियार्थोपपदस्य० ” “ गुणादस्त्रियां नवा ” ‘ आदितोऽम्मुच्चारैनेवा ” “ स्वार्थेऽरक्षयित० ” इति। ‘ संख्यानां र्णाम् ” ‘ परिमाणार्थैतद्विष ” इति, “ क्सोऽर्थे ” “ दीर्घाणां ” ‘ लुगस्यादेत्यपदे० “ अवर्णस्येवर्णो ” इति, “ इवर्णादेरस्वे स्वरे ” इत्यादिकस्य प्रवृत्तये सिद्धिर्वेदितव्या, ‘ वर्णसमाम्नायस्य च ’ सिद्धिः। सम्यगाम्नायन्तेऽभ्यस्यन्ते वर्णा अस्मादिति “ भावाकर्त्रोः ” इति घञि समाम्नायः, वर्णानां समाम्नायः पाठक्रमः, स च–अकारादिस्वराः १४। अं अः इत्यनुस्वारविसर्गौ २। अनुस्वारोपलक्षितोऽनुनासिको १। विसर्गोपलक्षितौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ २। अल्पविषयत्वेन चैषामुपलक्षणं कृत न तु साक्षात्पाठः। कादिव्यञ्जनानि च ३३ इत्येष त्रिपञ्चाशद्वर्णात्मको लोकप्रसिद्धो मातृकारूपो ज्ञेयो, न त्वस्माभिर्नूतनोऽन्यकाराद्यादिरूपो विधेयः। सर्वज्ञप्रणीतेऽन्यतिकाविद्यासु, एन्द्रचान्द्रादिव्याकरणेषु चाऽन्यकारादिक्रमस्याऽप्रसिद्धेः। एकस्मिन्नेव च पाणिनिव्याकरणे तस्य प्रसिद्धिः, तथाहि–अइउण्, ऋऌक्, एओङ्, ऐऔच्, हयवरट्, लण्, ञमङणनम्, झभञ्, घढधष्, जबगडदश्, खफछठथचटतव्, कपय्, शषसर्, हल् इति प्रत्याहाराः। आदिरन्त्येनेता सह मध्यवर्णानां ग्राहक इति। अण्–अइउवर्णाः, अक्–समानाः, एङ्–गुणः, ऐच् वृद्धिः, अच् स्वराः, हल् व्यञ्जनानीत्यादि। अयं तु क्रमः व्याकरणान्तरतः प्रसिद्धो वर्णसमाम्नायः, प्रसिद्धाश्च स्वरादिसंज्ञा अस्माभिरादृताः। तत्रेति वर्णसमाम्नाये स्वरादयः प्रस्तूयन्ते।

‘औदन्ताः स्वराः’। १–१–४॥ अत्र औकारेण अवयवेन विग्रहसमुदायः, अकारादिमत्तदवयवरूपोऽन्यपदार्थसमासस्यार्थः, अत एवात्र लम्बकर्ण इत्यादिवत् तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, न तु चित्रगुरित्यादिवदतद्गुणसंविज्ञानः। “प्रश्नोर्थे ” इत्या-

---

१ ६-१-१२। २ ६-१-१३४। ३ ६-१-१३५। ४ क. १५८। ५ स्योनम्—सुखम् बहुप्र सर्वं स्थानम्। ६ ५-१-११४। ७ १-१-१। ८ २-१-७७। ९ १-१-१५२। १० १-४-४१। ११ १-४-२१। १२ १-४-२१। १३ ६-१-२८। १४ ७-४-८। १५ १-१-१११। १६ १-१-१। १७ १-१-११। १८ ५-१-१८। १९ ७-४-१२।

विसन्धे सन्ध्यक्षरग्रहणात्तत्र हि सूत्रे " सम्मत्यसूयाकोप० " इत्यादिसूत्रादधिकारागतस्य स्वरेष्विति पदस्यार्थवशाद्विभक्तिपरिणामेन स्वरस्येति परिणामात् स्वररूपः सन्ध्यक्षरः प्लुतो भवतीति सूत्रार्थः । अतद्गुणसंविज्ञाने तु औकारस्य स्वरसंज्ञत्वाभावे संकल्पेयैदे दोदित्येव क्रियते न तु सन्ध्यक्षरस्येति । ज्ञापकं चाऽत्र, " अष्ट और्जस्शसोः, " " चातोर्येव औः, " " वर्ते औरिंति क्यक्षनेऽर्धे " इत्यादि । औकारस्य हि स्वरत्वाभावे अष्ट औः इत्यादिसूत्रेषु " स्वरे वा " इत्यनेन यलोपो न स्यात् । तकार इति उच्चार्यते स्वरूपेण स्वीक्रियतेऽनेनेत्युच्चारण स्वरूपपरिग्रह इति भावः । तपरत्वाभिदेशस्य औदित्युक्ते औकारस्य स्वरूपं प्रतीयते, तकाराभावे तु आवन्ता इति कृते कष्ट-प्रतीतिः स्यात् । ननु औदित्युक्तेऽपि " विशेषणमन्तः " इति सूत्रबलात् औदन्ता वर्णा इति लभ्यते, किमन्तग्रहणेनेति ? नैव, उदात्तादिभेदेनाऽपि बहुवचनस्य चरितार्थत्वेन औदन्ता अकाराद्या वर्णा इति न लभ्येत, ततो दधि नौः इत्यत्र नौशब्दस्य स्वरत्व इकारस्य यत्वे च दध्न्नौः इत्यनिष्ट रूप स्यात्; एव " लृदन्ताः समानाः " इत्यत्राऽप्यन्तग्रहणफलं ज्ञेयं । न तु लृकारः क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते, न च लृकारस्य स्वरसंज्ञाफलमस्ति, लृकारस्य तु प्रयोगोऽपि न क्वाऽपि दृश्यत इति ? नैवम्, कृप्तः इत्यत्र " अदीर्घाद्विरामैक० " इति द्वित्वस्य, क्लृत्प्तदिव इत्यादौ प्लुतस्य चाऽधिकारागतस्वराश्रितस्य दर्शनात्, .. कारानित्यत्र इकारस्य च लृकारे स्वरे यत्वविधानात्, प्रदेशा इति प्रदिश्यन्ते-कथ्यन्ते संज्ञाप्रयोजनानि एभिरिति " व्यञ्जनाद्घञ् " इति घञि प्रदेशाः प्रयोजनस्थानानि ।

' एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः ' । १-१-५ ॥ इति एकेति " सर्वादयोऽस्यादौ " इति पुंवद्भावः । मात्रेति निमेषोन्मेषक्रियापरिच्छिन्न उच्चारणकालो मात्रा, ऐदौतौ चतुर्मात्रावपीत्यन्ये, इति शेषा हि पादाः । अर्धमात्रिकयोरिति, अर्धं मात्राया अर्धमात्रा साऽस्त्यनयोरिति, " अतोऽनेकस्वरात् " इतीके अर्धमात्रिके तयोः । तिस्रः प्लुतमित्यत्र तु विधानबलात्तत्त्व न भवति । अन्यैः कालापकाद्यैर्दीर्घसंज्ञाऽपि कृता नास्ति, ततोऽत्र संज्ञाद्वयेऽपि सन्देहः । यथा अ आ इत्यादौ क्रमेण ह्रस्वदीर्घसंज्ञा दृष्टा, ए ऐ इत्यादावपि किं तथैवेत्याशङ्कायामाह-सन्ध्यक्षराणां त्वित्यादि ।

' अनवर्णा नामी ' १-१-६ ॥ न विद्यतेऽवर्णो येष्वौदन्तेषु तेऽनवर्णाः, ननु संज्ञिसमानाधिकरणत्वेनौदन्ताः स्वरा इतिवन्नामिन इत्येव बहुवचननिर्देशो युज्यते ?,

---

१ ७-४-८९ । २ १-४-५१ । ३ ४-१-१२ । ४ ४-१-५५ । ५ १-१-२४ । ६ ७-४-१११ । ७ १-१-७ । ८ १-३-११ । ९ ७-४-११ । १० ५-१-११२ । ११ १-२-४१ । १२ ७-२-५ ।

उच्यते, वचनभेदेन संज्ञां कुर्वन्नेष ज्ञापयति यत्र नामिनः स्थाने विधीयते तत्र यदि कायात्कार्यी स्वरो न्यूनो भवति तदैव नामिसंज्ञा प्रवर्तते नाऽन्यथा, तेन गच्छावतिन्च्छायतीत्यादौ न गुणोऽत्र एव तथाऽत्र । ऐकारोपदेशफलाभावमित्याभावार्थं नामाय इति । विशेषणविशेष्यभावस्तु सामान्यविशेषभावेन यथा पञ्चादौ घुट्, वेदाः प्रमाणमिति एव " अं अः × क × पफपरा: धिट् " इत्यादावपि द्रष्टव्य । अन्योपरयोश्च शब्दयोर्बहुवचनं प्लुतसंग्रहार्थं, नामिस्वे च निश्चक्रुश इत्यादौ षत्वं सिद्ध ।

'लृवर्णान्ताः समानाः' । १-१-७ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकनिरनुनासिकभेदादष्टादशधा भिन्नेऽप्यवर्णादयः, तेन समर्थ्यमनिति प्रापितितुल्यस्वप्रतीतिरने नति । समानं तुल्यं मानं परिमाणं परिच्छेदो येषां " समानस्य धर्मादिषु " इति सादेश समानाः परस्परमितरेतरमात्रकं विभ्रमा अपीति । अन्त्याऽन्तवर्णा इति नाऽनुवर्तते, ऋवर्णादित्यादावनयस्य समानसंज्ञाफलभूतदीर्घस्वरदर्शनात्, तथा कृ ऋकारः वस्तृऋकारमवति द्विधाऽपि कृकार इत्यत्र ऋवर्णस्य समानसंज्ञत्वे दीर्घत्वं सिद्धम् ।

'एऐओऔ सन्ध्यक्षरम्' । १-१-८ ॥ न क्षरतीति वा " अक्षं० " इति यप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानादपि अक्षरं सन्धौ सन्ध्यक्षरं सन्ध्यक्षरं, तथाहि अवर्णस्य वर्णेन सन्धौ एकारः [एकारैकाराभ्यामैकारः] अवर्णस्योवर्णेन ओकारः ओकारौकाराभ्यां च औकार इति ।

'अं अः अनुस्वार विसर्गौ' । १-१-९ ॥ विसृज्यते-विरम्यत इति घमि विसर्गः, कप्रत्ययोपलक्षणं चेदं, तेन विसृष्टो विसर्जनीय इत्यपि संज्ञाद्वयं द्रष्टव्यं ।

'कादीन्यञ्जनम्' । १-१-१० ॥ आदीयते-गृह्यतेऽर्थोऽस्मादित्यादिः, स च सामीप्यव्यवस्थाप्रकारावयवेषु वर्तते, तत्र गङ्गादौ घोष इति सामीप्ये, ब्राह्मणादयो वर्णा इति व्यवस्थायां, माया दम्भश्चादय इति प्रकारे, स्तम्भादयो गृहा इत्यवयवे, सामीप्यवाचकस्याऽऽदिशब्दस्य ग्रहणे ककारस्य व्यञ्जनसंज्ञा न स्यात्, उपलक्षणस्य कार्येऽनुपयोगात्, यथा-चित्रगुरानीयतामित्युक्ते चित्रगवोपलक्षितः पुमानेवाऽऽनीयते न तु चित्रा गौरिति; व्यवस्थार्थोऽपि न घटते वर्णसमाम्नायस्य व्यवस्थितत्वेन व्यभिचारासम्भवात्, व्यभिचारे च विशेषणमर्थवदिति हि न्यायः । कादीनां परस्परमत्यन्तवैसादृश्यात् प्रकारार्थोऽपि न घटते । अवयवार्थस्तु संगच्छते-ककार आदिरवयवो यस्य वर्णसमुदायस्य स कादिः, अत एवाऽत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः,

१ १-१-११ । २ १-१-१४९ । ३ ४-१-११ । ४ मध्ये हि भरतसूत्रे ।

समुदायस्याऽवयवित्वे समवेतत्वाद्व्यपसूत्रावयवत्वेन समुदायप्राधान्यादेकवचनं, संज्ञि सामानाधिकरण्येऽपि स्वतयः प्रमाणमितिवदाविष्टलिङ्गत्वात् व्यञ्जनमिति नपुंसकत्वं, व्यज्यते-प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं, स्वराणामर्थप्रकाशने उपकारकं यथा सूपा दीन्योदनस्येति व्यञ्जनसादृश्यादन्वर्थं चेदं नामेति । कस्याऽऽदिः कादिरिति व्यव स्थापाव्ययादिद्वयस्त्वेन स्वराणां न व्यञ्जनसंज्ञा, अनुस्वारविसर्गयोस्तु भवति । ततोऽनुस्वारस्य व्यञ्जनसंज्ञायां संस्कर्ता इत्यादावनुस्वाररूपव्यञ्जनात्परस्य सस्य " धुटो धुटि स्वे वा " इत्यनेन लुक् सिद्धो, विसर्गस्य तु व्यञ्जनत्वे सुपूर्वस्य तुसत्त- यतेः क्विपि णिलुकि तेन लुकि " पदस्य " इति विसर्गरूपसंयोगान्तस्य सस्य लुक् सिद्धस्ततो विसर्गस्य कस्याऽऽदिरितिव्युत्पत्त्या धुट्त्वे " धुटस्तृतीय " इति स्थान्या सन्ने गत्वे सति सुतुग् इति सिद्धम् ।

' अपञ्चमान्तास्थो धुट् ' । १–१–११ ॥ धुट्शब्दो विपयनामत्वात्पुलिङ्गः, एवमुत्तरत्र घुट्शब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

' पञ्चको वर्गः ' । १–१–१२ ॥ सजातीयसमुदायो वर्गः, स चाऽवर्गकवर्गादि- भेदेनाऽष्टधा, वर्णसमाम्नाये केवलिकादिशास्त्रेषु च प्रसिद्धः । तत्र च यः पञ्चसङ्ख्य त्वेन व्यवस्थितस्तस्यैव वर्गसंज्ञेति, अत आह कादिष्विति । यो च इति संज्ञिनां बहु त्वादगृहीतवीप्सोऽपि पञ्चकशब्दो वीप्सां गमयतीति । गुणोत्पात्तीयमेकत्वेन व्यव स्थापयति, " वर्गाद्यमि० " इति गे, वर्गः जात्यपेक्षमेकवचनम् ।

' आद्यद्वितीय शषसा अघोषाः ' । १–१–१३ ॥ इति घुप् इत्यस्य " मतौ कर्मे " इति घञि, घुपण् " घुर्घर्षे " इत्यत्रि वा घोषः, अविद्यमानो घोषो येषां यथाऽन्तरा कन्येति । ननु आद्यार्थे समाहार एव युक्तो यतो मात्रालाघवमप्युत्स वाय मन्यन्ते वैयाकरणा इत्याह बहुवचनमिति ।

' अन्यो घोषवान् ' । १–१–१४ ॥ घोषो ध्वनिर्विद्यते यस्य स तथा, अन्वर्थता च तुल्यस्थानास्येत्यत्र दर्शयिष्यते, घोषवानिति जातिनिर्देशः, अघोषापेक्षया चाऽ- न्यत्व तेन येषामविद्यापी घोषस्तेऽन्यत्वजात्यभ्यासिता घोषवन्त इत्यर्थः ।

' यरलवा अन्तस्थाः ' । १–१–१५ ॥ लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वादिति, वर्ण विशेषणमप्यन्तस्थाशब्दः स्त्रीलिङ्गो बाहुल्यात् शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्बहुलमुपलभ्य भाव इति । यरलव इतीति–अर्थवत्त्वाभावे नामत्वाभावाच्च स्यादिः ।

---

१ १–१–४८ । २ २–१–८१ । ३ २–१–७१ । ४ ४ ११ । ५ ४–१–१८ । ६ ५–१–१८ ।

'अ अः ×क ×पशषसाः शिद्' १–१–१६ ॥ देशकालपिमेदेऽपि रूपामेदादृष्टान्तमाह–यथाकृतिरिति । यथास्यैवाऽऽकृतिर्यस्येति स तथा, गजकुम्भयोरिवाऽऽकृतिर्यस्य सोऽपि तथा, ककारपकारौ चाऽनयोः परदेशस्याभ्युपार्थेति, सर्वत्र परसन्निधापेक्षैतौ भवतो न स्वतन्त्रौ, नाऽपि पूर्वसम्बन्धाद्वानुस्वारवदिति । रेफदेशत्वात्ककपफसन्निधानेन तयोः प्रयोगादल्पविषयत्वम्, अत एव सत्यपि संज्ञिसामानाधिकरण्येऽस्यीयस्त्वज्ञापनाय शिदित्येकवचनेन निर्देशः कृतः । अथ कथमनयोर्वर्णत्वम् ? वर्णसमाम्नाये पाठाभावात्, सत्यं रेफस्य वत्वात्तयोश्च रेफादेशत्वाद्वर्णत्वसिद्धिः । न च यथादिष्टत्वेन लोपस्याऽपि वर्णत्वमाशङ्कनीयम्, तस्याऽभावरूपत्वात्; न चाऽभावोभावस्याऽऽश्रयो भवितुमर्हतीति अतिप्रसङ्गात् । अयमेवाऽर्थो बहुवचनेन सूच्यते, अनुगतत्वेन तस्य साधकत्वाभावात् इत्याह–बहुवचनमिति । ननु कथं ×क× पयोर्व्यञ्जनसंज्ञाऽपि–पूर्वेषामस्ति तत्कथं तैः सह न विरोधः ? उच्यते, व्यञ्जनसंज्ञानन्तरमेषां संज्ञाविधानात् व्यञ्जनसंज्ञाऽपि, यदि वा कादिर्व्यञ्जनमित्यप्राऽऽश्रया कस्याऽऽदिर्योऽनुस्वारो विसर्गो वा सोऽपि व्यञ्जनमित्यविरोध इति ।

'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' १–१–१७ ॥ प्रायो विवक्षा तुरादावतुलेः [तुरादौ तुलेः] तोल्यतेऽनयेति 'भिदादिभ्यो'' [इत्यनेन] तुला, अस्यति–क्षिपति वर्णाननेनेत्यास्यम्; प्रयत्नः उत्साहः । नासिकोष्ठौ चेति व्यस्तावेतौ, समासे तु "प्राणितूर्य॰ इति समाहारः स्यात् । वर्ततीति तालुः "कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्" इत्यनेन ञित् प्रत्यये रेफस्य च लत्वे तालु । कलपदीपदास्यमात्रमित्यत्र, अल्पार्थेऽपि यके वा ईषदर्थकके 'अव्यये' इति कादेशः, काकलक इति संज्ञा यस्य स तथा, ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः आन्तरं इत्यन्तरा भवो "भवे" अण इति अन्तर्भवो वा, भवे तु अर्थे दिगादिभ्यो यः" स्यात् । स्पृश्यन्ते स्म स्पृष्टा वर्णास्तेषां भावः स्पृष्टता, वर्णानां प्रवृत्तिनिमित्तं स्पृष्टताहेतुत्वात्प्रयत्नोऽपि स्पृष्टता; "घञर्थे कविधानम्" इति भ प्रत्यये वा प्रयत्नानां संज्ञा इमा यथारूपमित्युत्पाद्यन्ते एवं सर्वत्र । एवमीषत्स्पृष्टतादि । विभिद्यन्तेऽस्मिन् विवृता वर्णास्तेषां भावः, ईषद्विभिद्यन्ते च । करणमिति वर्णोत्पत्तिकाले स्थानानां प्रयत्नानां च सहकारि कारणं । सर्वं मुखं स्थानमस्य, मुखस्थितानि सर्वाण्यपि स्थानान्यवर्णस्येत्यर्थः । कण्ठतालव्यावितिकण्ठतालुनि भवौ वे स[दिरादिपाद:] समुदायादपि वा । स्पृष्ट स्थानः इति सूक्त्, शब्द ओष्ठपपन्ते वर्तते । स्पृष्ट करणमिति स्पृश्यन्ते वर्णा अस्मिन्नित्यौपचारिके

१ ३–४–१७ । २ ५–३–१४ । ३ ६–१–११७ । ४ गृह्णन्तातञ्छत्रो । ५ उ–१२० । ६–१–२–१२६ । ७ ६–१ १२१ । ८ ६–१–११४ । ९ ५–३–४६ ।

"क्षीरौ[1]" इत्यादिबहुवचनसामर्थ्यात्। क्षिति ते स्पृष्ट स्पृष्टता गुणः, स्पृष्टत्वानुगत करणं कृतिरुच्चारणप्रकारः; एवमीषत्स्पृष्टं करणम् इत्यादावप्युपरत्र द्रष्टव्यम्। स्वरेषु ए ओ विवृततराविति इत्यत्र विवृततरताऽतिविवृततरताऽतिविवृततमतारूपाणां प्रयत्नान्तराणां सद्भावात् सप्तधा प्रयत्न इति वक्तुमुचित कथं चतुर्धेत्युक्त? सत्यं, विवृततरतादीन्यपि विवृततया परिगृह्योक्तं चतुर्धेति, विशेषस्य सामान्येऽन्तर्भावात्। अकारः संवृत इत्यन्ये, अतिसंवृततास्य पञ्चमं प्रयत्नमन्ये मन्यन्ते, इत्युक्तस्यार्थः [इत्यर्थः]। अकारं संवृतं शिक्षायामेके पठन्ति, तेनाऽकाराऽऽकारयोर्भिन्नप्रयत्नत्वात् सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। अतिविवृत एवाऽत्र प्रतिज्ञायते, प्रयोगे तु संवृत एवाऽसौ स्व रूपेणेत्यन्य इत्युक्तं। सानुनासिकेति नासिकानुगतो यो वर्णधर्मः, सह तेन वर्तते यो यथः स तथा। निर्गतोऽनुनासिकाद्यः स तथा। स्वरः सञ्जातो येषां ते स्वरिताः। यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः। अनुनासिक इति, अनुनासिको धर्मोऽस्याऽस्तीति "अभ्रादित्वात्," तद्धर्मरहितोऽननुनासिक इति, रफोष्मवर्णा स्थिति, अन्यधर्माऽपि यथा तेषां सत्त्वाभावो रफस्य रेफः स्वो भवत्येव। एवमूष्मणामपि स्वा न भवन्तीति। ननु वर्णानां तुल्यास्यप्रयत्नत्वे कथं श्रुतिभेदः? उच्यते—कालपरिमाणकृतगुणभेदात् श्रुतिभेदः तथाहि—यावता कालेनाऽस्य उन्मेषो निमेषो वा भवति तावत्कालो मात्रा, मात्राकालो वर्णो मात्रिकः, द्विस्तावान् द्विमात्रः, त्रिस्तावान् त्रिमात्रः अर्धमात्राकाले व्यञ्जनं, तदिदं वर्णेषु चतुर्विधं कालपरिमाणं भेदकृद् भवति। ते श्वासस्य इत्यत्र चेति। श्वासस्य इत्यत्राऽपि महाप्राणस्यैवाऽवकाशः, अन्येषां च वेदे प्रयोजनम्। श्वासनादावित्यादि, श्वासादय एव ध्वनिविशेषण नादादय उत्पद्यन्ते, इति युगल केनोक्ताः। वायुना कोष्ठ इति, कोष्ठे—उदरे, शिक्षामिति शिक्ष्यतेऽस्या इति "गुरोश्च हलः" इति अप्रत्यय शिक्षा। संवृतेत्यिति सङ्कुचिते कण्ठबिल नादध्वनिसंसर्गादिति नादः प्रयत्नो ध्वनिः शब्दस्तयोः संसर्गात्। निमह इति निर्मितो ग्रहः, भवनं—शैथिल्यम्। वर्ण[निष्पत्ति]कालमात्रेति—अल्पस्वरत्वेन मात्राशब्दस्य पूर्वनिपातः। विवृतकण्ठा इति—विवृतो विवाराख्यप्रयत्नेन संस्कार्यः कण्ठो येषां ते तथा। अघोषा इति—अघोषताख्यप्रयत्नेन संस्कार्याः। घोषवन्त इति—घोषवत्ताप्रयत्नेन संस्कार्याः। अरुक् ध्योततीति रुच रुचेवा कर्मभाव वा क्विप्।

'स्यौजसमौ०'। १-१-१८॥ अयी अयीति—भवनक्रियायां वीप्सा, विसर्गमाधा इति विसर्गप विसर्गो—व्यवच्छेद इति यावद् तद्योजना इत्यर्थः, बहुवचनमिति—

१ ब २ १। २ संस्थाकर्म पश्वर्म इति कुम्भासे। ३ पञ्चमीविधिकावाद्। ४ ५-१-४६। ५ ५-३-१ ६। ६ १-१-१६ इत्यनेन।

तदादेशास्तद्वद्भवन्तीति न्यायात् साध्यसिद्धिर्भविष्यति किं बहुवचनेन ? सत्यं, न्यायं विनाऽपीत्थं साधितं, इयं हि महती युक्तिर्यत्परिभाषां न्यायांश्च विना साध्यत इति ।

'स्यादिर्विभक्तिः'। १-१-१९ ॥ विभज्यन्ते विभागमुपाः प्रकाश्यन्ते कर्तृकर्मादयोऽर्था अनयेति ‘ श्वादिभ्यः ” इति क्तिः । अनुवर्त्यते कार्यार्थमुपादीयत इत्यनुबन्धः । इत उत्सृष्टः—त्यक्तोऽनुबन्धो येन यस्य वा स तथा तस्य । व्यवस्थापयतीति तेन ये यदनुबन्धा यावन्तो विभक्तिसंज्ञायां पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थापितास्त एव तदनुबन्धा एव तावन्त एवाऽनुगृह्यन्त इति ।

'तदन्तं पदम्'। १-१-२० ॥ पद्यते—गम्यते कारकसम्बन्धोऽर्थोऽनेनेति पदं “ वेर्णोऽस्य ” इत्यम् । नन्वन्तग्रहणं किमर्थं ? सत्यं, न चाऽसत्यन्तग्रहणे सा पदमिति कृते स्यादेरेव पदसंज्ञा स्यात्तथाऽपि भ्यामित्यादौ पदमध्ये विधीयमानं पत्वं पदादौ न स्यादिति वाच्यम्, “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति ? सत्यं, पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तप्रतिषेधार्थं, अन्यथा “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति परिभाषया स्याद्यन्तस्य विभक्तिसंज्ञा स्यात्, तस्यां च सत्यां काष्ठशृत् युष्मत्पुत्रायामित्यादौ काष्ठशब्दस्य गृहमिति विभक्त्या पदत्वे सति परस्य युष्मदः स्थाने युष्मावामिति विभक्त्या सह यथादेशः स्यादित्यतिव्याप्तिः, ददाति नः ज्ञानमित्यादौ च ददातीत्यादेर्विभक्तिसंज्ञकत्वेन पदाभावान्न स्यादित्यव्याप्तिरिति ते मा भूतामित्यन्तग्रहणम् ।

'नामसिदय्व्यञ्जने'। १-१-२१ ॥ नमति धातवे इति, नमति प्रह्वीभावं गच्छत्यर्थं प्रति इति, “साऽमभास्मन्” इति निपातनान्नामशब्दः साधुः । वेति सिध्यर्थप्रतीतिं जनयतीति सित्, “ मीनीमिहन्भ्यो ” क्विदिति क्विद् इः । ऊर्णायुरिति—अत्र पदत्वात् “ अवर्णेवर्णस्य ” इत्यनेन आल्लोपो न भवति, तत्र ‘ नोऽपदस्य ” इत्यतोऽपदस्येत्यधिकाराम्मनात् । दृश्यमिति—पश्यतीति दृशनमिति—दृश्यतेऽनयेति वा क्विप् एत् । पञ्चेति—इदवान् पञ्चा ‘ मुर्धन्यो शुनिप् ” । ननु नामसिदय्व्यञ्जन इत्येव क्रियतां किं य वर्जनेन ? न च वाच्यतीत्यादावपि पदसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यं, यतो व्यञ्जनग्राहणेनैव राजीयतीत्यादौ पदत्वे सिद्धे “ नं क्ये ” इति सूत्र नियमसूत्रतया व्याख्यास्यते, नकारान्तमेव क्यप्रत्यये पदसंज्ञं भवति नाऽन्यदिति, नान्तं क्यप्रत्यय एव पद न प्रत्ययान्तर इति विपरीतनियमोऽपि कथं न भवति ? तथा च राजा सीमेत्यादा

१ ५ ३-११ । २ ५-३-९९ । ३ ७-४-११५ । ४ ५-३-११ । ५ ७-४-११६ । ६ ७-४-११४ । ७ ७-४-११ । ८ ५-३-१२ । ९ १-३-३१ ।

वपि पदत्वं न स्यादिति चेत् तत्र "सुर्यामक्षि" इत्यादिनिर्देशात्, सत्य, पदवर्जनाभावे सत्सु साधु सत्यमित्यादिषु नामसिद्धिरिति पदसंज्ञा स्यादित्येतदर्थं पदवर्जनमिति। राजतेत्यादि, सौभ्रुवमित्यादौ नियमस्य चरितार्थत्वात् पयोभ्यामित्यादौ चाऽप्यव्यञ्जनमित्यस्य राजवद्भ्यत्वमित्यत्रोभयप्राप्तौ "स्पर्धे परम्" इति न्यायात् व्यञ्जनामित पदत्वं भवति।

'नं क्ये'। १-१-२२॥ धर्मायतीति धर्मशब्दः प्राग्वत्यस्यासम्भवात् व्यम्वर्माभावे क्यच्च् न प्राप्नोतीति तद्वदाचेधर्मनशब्दात्प्रत्ययः। अधर्मवान् चमवान् भवतीति, यथा निद्रायतीत्यादि। अधितीति–अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या "तदन्तं पदम्" इति पदत्वं प्राप्तं तस्सित्येवेति नियमेनाऽपोदितमपि व्यञ्जन इत्यंशेन पुनः प्रसृतम्, ततोऽपिति प्रतिषेधेन प्रतिषिद्धमनेन प्रतिप्रसूयते।

'नस्तं मत्वर्थे'। १-१-२३॥ मतुर्मत्वर्थोऽर्थो यस्येति समानाधिकरणो बहुव्रीहिः। यथोष्ट्रो मुखमस्येत्युष्ट्रमुख इत्यत्र, नहि प्राणी प्राण्यन्तरस्य साक्षान्मुख भवतीति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः, समग्रेण चोष्ट्रेण सह सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते, मुखेनैव मुखसादृश्य प्रसिद्धमिति सामर्थ्यान्मुखमिव मुखमस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते, एवमिहाऽर्थेन मतुशब्दस्यार्थेन सामानाधिकरण्यमनुपपद्यमान मतुशब्दं मत्वर्थवृत्ति गमयतीत्युक्ते मतोरपि। मतुशब्दस्याऽपि मत्वर्थाव्यभिचारान्मत्वर्थेन ग्रहणमिति। पेचुष्मानिति–"स्वामीर्थोऽर्थविभौ" इति न्यायेनाऽपदसंज्ञस्याऽऽदेशोऽप्यपदमित्युपादेशे कृते सन्तस्याभावेऽपदत्वात् 'कुटस्थेतीय:' इति यस्य कत्वं न भवति।

'मनुर्नभोङ्गिरोवति'। १-१-२४॥ इति शब्दः सान्त उकारान्तमनुशब्दव्यवस्थापयती वर्तते, न मातीति असित्यपि 'मर्यादया' इति नरवादित्वात्, मसमन्नेनवीत्योरित्यस्य मसेर्नभस्तीति क्विपि नम्यतीत्यसि वा नमाः–भावमः, नम आकाश तद्गमस्त्वत् अथ शब्दः पाणिनीये शाकटायने च छान्दसो निर्णीतः, परं लोकप्रसिद्धया शाकटायन एतदर्थं सूत्र चकार, ततो लौकिकप्रयोगो नमोवदिति द्रष्टव्यः।

'वृत्त्यन्तोऽसषे'। १-१-२५ ॥ वर्तनं–वृत्तिः क्तिःवर्तनव्यापारवतीत्यर्थः, वर्तनं स्वस्वपदार्थापेक्षया परस्य समुदायार्थस्य प्रतिपादनं, यद्वा वर्तिपीठ परार्थमभिधेयादित्याशास्यमाना वृत्तिः कर्तरि तिक्, यद्वा वर्तन्ते स्वार्थपरित्यागेन पदान्यत्रेत्यापारे क्तौ वृत्तिः पदसमुदायादिरूपा, सा त्रेधा–समीसवृत्तिः, तद्धितान्तवृत्तिः,

१ १-१-११२। २ ७-४-११५। ३ १-१-२। ४ ७-४-११। ५ २-१-७६। ६ १-२-११८।

नामधातुप्रत्ययेति; राजपुरुष, औपगवं, पुत्रीयम्यतीत्यादि । परार्थाभिधानमिति-अवयवार्थापेक्षया परोऽर्थः, समुदायार्थो यतोऽवयवपदार्थापेक्षया समुदायः परमविव-क्षणः परः तस्याऽर्थस्तस्याऽभिधानम् । अवयवार्थस्यास्तरार्थाभिधानेऽपि इतिशब्दः । अवसानमिति अवसीयतेऽस्मिन्नित्यवसानम् । छीड इति छिदो क्विप्, छनो छिदो यछिदो, "पञ्चम्येतत्वाच्छेपे" इति समास इति कर्तव्य, न तु याने छीड इति; यतस्तस्मिन् कृत "गतिकारकः" इति क्विबन्तेन छिद् इत्यनेन समासे सति छिद् इत्यस्याऽविभक्त्यन्तत्वेन पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्तीति । राजवागिति-अत्राऽन्तरा-यास्पूर्वस्य पदत्वे सति न लोपः, तथाऽवयवाभितपदत्वप्रतिषेधेऽपि समुदायविष-यपाश्रित पदत्वमस्तीति कस्य नभूयति । वाक्त्वक्स्रुच इति-अत्र वाक्छब्दापेक्षया त्वक्छब्दो इत्यन्त इति परस्याऽन्वय इति । वाक्त्वचमिति-अत्र समासान्ते कृत इतिरकारान्ता भवति, न तत्र त्वमिति इत्यन्ता ततो "इत्योऽञ्यसे" इति पदत्वप्रतिषेधस्तयो न प्राप्नोति, समाधत्ते-उच्यते इत्यादिना अयमर्थः समासात्स-मासान्तो विधीयमानस्तस्यैवाऽन्तत्वं व्याहन्ति, न तु तदवयवस्य त्वचः तस्य समासावयवत्वात् । नहि समुदायस्याऽवयवोऽवयवस्याऽवयवो भवति । यद्वत्वं व्याख्या-समासशब्देन समासावयवोऽभिधीयते, ततः समासात्समासावयवात्त्वचः समासान्ता विधीयत इति, भवत्विड्यन्तत्वं त्वचस्तथापि सित्येवेति नियमेन पदत्व निवर्तत इति भावः । अथवा समासात्परः समासान्तो विधीयते तदा स्यादः पूर्वस्यैव एव यदा भवतीत्यस्तु अड्यन्तत्व त्वचः तत्र च पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्तीति कल्पाभाव इति । समास शब्दस्तु तदन्यवशात् क्वचित्समासावयव क्वचित्समासे चाऽऽहति । दधिसगिति-सिञ्चतीति सिच् तदा दध्नः सह इत्यत्र काय, दधि सिञ्चतीति तु न, यतः 'सोपपदात्सिचर्भिच नेष्यते' इति न्यासः । ननु पटुसर्पिषा दीपायुषस्याग्नौ असप इति वचनात्पदमप्यसामाने तस्य पत्वं न प्राप्नोतीति ? उच्यते, "ध्याप्यो रेडाम्" इत्यत्र द्विसकारपाठात् इत्यन्तोऽस्ये न पदमित्यत्र, नञ्प्रयस्य प्रकृतार्थगमकत्वेन, न न सपे पदमपि तु पदमेवेत्यमाश्रितोऽपि पदसंज्ञा तस्य पस्य भवतीति । अग्निसादित्यादौ पदादित्यादप्य तस्य पत्वाभावाभि-व्यक्तः मन् ज्ञापयति नञा निर्दिष्ट पदत्व तस्य पत्वे नित्य, ततो पटुसर्पिषेत्यादावनन्त स्थितस्य तस्य पत्वे न पदसंज्ञा, मादित्यस्य तु तस्य पत्वे दधिसेगित्यादौ पदसंज्ञेति ।

'सविशेषणमाख्यातं वाक्यम्' । १-१-२६ ॥ आख्यायतेऽस्म क्रिया प्रधानत्वेन साध्यतयाभिधायितया वेत्याख्यातम् । यत्र क्रियापदं क्वचित् तत्र कर्ता

१ १-१-७६ । २ १-१-४५ । ३ १-१-१५ । ४ ७-१-११ ।

क्रियापदस्य समानाधिकरण्यं विशेषणमन्यानि व्यधिकरणानि । कर्मापि तु क्रियापदे कर्म समानाधिकरणं, साधुर्वो रक्षतु इत्यादौ साधुरिति रक्षणादिक्रियायाः कर्ता समानाधिकरणं च, रक्षतु इत्यादिक्रियापदस्य तु च इति व्यधिकरणमिति । उच्चैर्वो वदतीति–उच्चवदतीत्युचैः "नुदर्थ्याममध्ये: ककारैकच्चत्व" इति टावत्कार्ये, उदत् उदीचितिरूपं चाडुलकत्वान्न भवति । भोक्तुमिति–सामानाधिकरण्याभावात् क्रियाविशेषणत्वेऽपि न द्वितीया, किन्तु तुमोऽपि तुमर्थोऽन्यभिचारविवक्षायां "तुमोऽर्थे भाववचनात्" इति चतुर्थी, हेतुहेतुमद्भावविवक्षायां "हेतुकर्तृ०" इति तृतीया, सम्बन्धविवक्षायां तु "शेषे" इति षष्ठी, "क्त्वातुमम्" इत्यव्ययत्वेन विभक्तिलोपः । लुनीहि २, पुनीहि २ इत्यत्र "क्रियाव्यतीहारे" इत्यनेन प्लुतः । शीलं ते स्वमिति–शेरते सर्वगुणा अस्मिन्निति "शुकशी०" इत्यले शीलं, अत्राऽस्तीत्यादि क्रियापदं न प्रयुज्यते परं तस्याऽप्रयुज्यमानस्याऽपि स्वमिति समानाधिकरणं । ननु शब्दप्रयोगोऽर्थप्रतिपत्त्युपायस्तस्य चाऽप्रयुज्यमानस्याऽपि विशेषणविशेष्यभावेऽतिप्रसङ्ग , अप्रयुज्यमानत्वाविशेषात्सर्वं सर्वस्य विशेषणं विशेष्यं च स्यात्, किञ्च यद्यप्रयुज्यमानमपि शब्दरूपं विशेष्यं विशेषणं वा गमयेत्तदाऽनर्थकः सर्वत्र तत्प्रयोग इत्याह–अर्पयतीत्यादि । लोकादेवेति–लोके हि साकाङ्क्षत्वे सति क्रियाभेदेऽप्येकवाक्यत्वं प्रतिपद्यते, साकाङ्क्षत्वेऽपि क्रियाभेदे वाक्यभेदार्थं वचनमिति भावः । कुरु कुरु न इति–अत्र युगपद्वाक्यद्वयप्रयोग इत्येकवाक्यत्वाभावात्प्रसादेशस्य न प्राप्तिरिति पराभिप्रायः ।

'अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम' । १–१–२७ ॥ तत्पदे विशिष्टोऽर्थोऽनेनेति बाहुलकात्करणेऽपि व्यधि वाक्य, कर्मणि तु प्रतीतमेव । अर्थो द्वेधा, अभिधेयः स्वार्थादिभेदात्पञ्चधा, द्योत्यश्च समुच्चयादिरिति–यथा चकारादिना द्योत्यस्य समुच्चयादेः समासादिनाऽभिधीयमानत्वादभिधेयत्वमप्यस्तीत्याह–द्योत्यश्चेत्यादि, अभिधेय इति शेषः । न केवल स्वार्थादिरभिधेयो द्योत्यश्च, समुच्चयादिरभिधेय इति चार्थः । समुच्चयादिरित्यादिपदाद्वा विकल्पादौ एवोऽन्वधारणे बोध्यम् । तथा द्योतकानां विशेषणं न भवति, यथा घटश्च भव्यमिति, तथा चादीनां स्वार्थोऽपि द्योत्यतया न वाचकत्वपेक्षेत्येकोऽप्यभिधेयो नाऽस्ति, स्वरादीनां तु लिङ्गसंख्ये न स्तः । ननु अहन्नित्यत्र विभक्त्यन्तद्वारेणैव नामत्वं न भविष्यति, किं धातुवर्जनेन ? सत्यं, तथापि हन्तीत्यत्र धातुवचनाभावे विभक्तेः प्राक्तनस्य हन्नित्यस्य नामत्वे "नाम्नसि०" इति व्यञ्जनद्वारा पदत्वे च न लोपः स्यादिति धातोर्वर्जनमिति । अथ वृक्षान् इत्यत्र नकार

१ उ १ ३ । २ २-१-६१ । ३ ३-१-४४ । ४ २-२-६१ । ५ ५-१-१५ । ६ ७-४-११ । ७ उ० ४११ । ८ १-१-३१ ।

विधानसामर्थ्यादेव न लुग् न भविष्यति, किं विभक्तिवर्जनेनेति ? सत्य, कर्मस्थान् इत्यादौ “ स्त्रोऽघ्या ” इति न विधानं चरितार्थमित्यन्यत्र नलोपः स्यादिति । ननु साधुर्धर्मे ब्रूत इत्यत्र विभक्त्यन्तत्वादेव नामत्वं न भविष्यति, किं वाक्यवर्जनेन ? सत्यं, “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति परिभाषया ब्रूधातोरेव विभक्त्यन्तत्वं, न तु समग्रवाक्यस्य, ततो वाक्यस्य नामत्वे साधुर्धर्मे ब्रूत इत्येकरूपाद्वाक्यादिभक्त्यागनिष्टरूपप्रसङ्ग इति । समासादेर्भवत्येवेति-अन्यथा हि अर्थवच्छब्दस्य नामत्वे विधीयमानेऽर्थवत्समुदायरूपस्य वाक्यस्य प्रसङ्ग एव नाऽस्ति, किं वाक्यवर्जनेन ? ततस्तदेव वाक्यवर्जनं बोधयति, समासादेः समुदायस्य भवत्येवेति । नन्वधातुविभक्तीत्यत्र पर्युदासाश्रयणादेवार्थवत एव नामत्वं भविष्यति, नाऽर्थोऽर्थवदित्यनेन, सत्यं; अर्थवदिति संज्ञिनिर्देशार्थं पर्युदासाश्रयणे हि केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यात्, ततश्चाऽनर्थकानामपि धर्मान्तरेण सादृश्ये नामसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह-अर्थवदिति । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे वन इत्यादेः अखण्डस्यैवाऽर्थवत्त्वं, न तु तदवयवार्थस्य वन इत्यादेर्वर्णान्तस्येति, व्युत्पत्तिपक्षे तु धात्वर्थेनाऽर्थवत्तायामपि धातुद्वारेणैव वर्जनसिद्धिरिति । ननु गौरिति वक्तव्ये शक्तिवैकल्याद्गो इति केनचिदुक्तं तत्समीपवर्ती च तदुक्तमपरेण इतः सम् अनुकरोति तदा तदनुकरणस्य नामसंज्ञा स्यान्न वेत्याह-पदेत्यादि-अनुकार्येणेति-यथागवीरूपेणेत्यर्थः ।

‘पुंस्त्रियोः स्यमौजस्’ । १-१-२९ ॥ अलौकिकोऽयं निर्देशः, अन्यथा पुमांश्च स्त्री चेति कृतेऽर्थेसत्वात् स्त्रीशब्दस्य प्राक्निपाते “स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च” इति समासान्ते च स्त्रीपुंसयोरिति स्यात्, अनेन चैतद् ज्ञाप्यते क्वचिदलौकिकोऽपि निर्देशो भवतीति । स्यमौजसिति-अत्र व्युत्क्रमनिर्देश एवाऽऽवृत्त्या औकारद्वयग्रहणं साधयति, तथाहि-अम् च औश्च अमौ, ततः सिश्च अमौ च जस् चेति कृतेऽव्युत्क्रमपरितस्य द्वितीयाद्विवचनस्य ग्रहः, आवृत्त्या तु व्याख्याने औश्च जस् च औजस्, सिश्च अम् च औजस् चेति कृते जस् साहचर्यात्प्रथमाद्विवचनस्य ग्रहः, एकशेषो वा क्रियते, औश्च औश्च आवौ, ततः सिश्च अम् च आवौ च जस् च तथेति, इत्याह-औरिति ।

‘स्वराद्ययोऽव्ययम्’ । १-१-३० ॥ “ छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ” इत्यस्य पश्चात्

“ सद्यः सदाऽभ्यासगृहीतशील-विज्ञानसम्पत्प्रसरस्य सीमा,

अदृश्यताऽऽस्यद्वतामलेषु ॥ ” इति पादत्रयं ग्राह्यम् ।

---

१ १-४-४६ । २ ७-४-११५ । ३ ७-३-९६ ।

अत्युच्चैस्त्याविति—ननु पूर्वपदमव्ययमत्रास्त्यव ततस्तत्सम्बन्धित्वात्तदपि प्राप्नोतीति? सत्य, अतिक्रान्तेऽर्थे लिङ्गसंख्यायोगादविशब्दः सत्त्वे वर्तते इति नाऽव्ययम्। "अ-तिरतिक्रमे च" इत्यत्र बाहुलकात्समासाभावप्रसिद्धत्वेत्यादौ क्रिया [संपन्नस्य] शब्दस्याऽतिशब्दस्य द्योतकत्वमेवेति। परमनीचैः इत्यादौ, अत्र तदन्तो विशेष-णार्थः, पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयति तेन किं सिद्धम्? यत्राऽनुपसर्जनस्वराद्यन्तो भवति तत्राऽव्ययः समुदायमौभयमव्यय भवत्येव, समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात्। अन्वर्थसंज्ञेति—अनुगतोऽर्थेन, अथमनुगता वा, अनुगतोऽर्थो यस्या इति वाऽन्वर्थी, सा चाऽसौ संज्ञेति। कारकविभक्तीति—विभक्तयो वचनानि। विभक्तिष्विति—विभ-क्त्यर्थेषु कारकेष्विति—यावत्। ननु भवत्येव तथापि संज्ञाविधौ तदन्तप्रतिषेधस्य प्रापितत्वात्, "<u>ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः</u>" इति प्रतिषेधाच्च कथं परमोच्चै-रित्यादौ तदन्तस्याऽव्ययसंज्ञेत्याह—अन्यथाऽश्रयणे चेत्यादि। न व्येति न नानात्वं गच्छति सत्त्वधर्मान् गृह्णातीत्यन्वर्थसिद्धिः। अयमर्थो यदन्वर्थसंज्ञाकरणाद्द्वितीयम-व्ययमित्युक्तस्यापीदं तद् विशेष्यत्वेन विज्ञायते तस्य स्वरादीतिविशेषणत्वेन, ततश्च "विशेषणमन्तः" इति न्यायात्तदन्तविज्ञानात्केवलस्य तु व्ययपदग्रिवक्षायात्परमोच्चै-रित्यादावप्यव्ययसंज्ञा विज्ञायत इत्यर्थः। यदव्ययमव्यय शब्दरूपं, किं विशिष्टम्? स्वरादि स्वराद्य तदव्ययसंज्ञ भवतीति च सूत्रार्थः समभवनि। तदुक्तर्—भेष्यत्काले [अधोभाग], अस्तम्—नाश यथाऽस्त गतः—सवितेति, दिवा—दिने, दोषा—रात्रौ चच्छ पिते च, योम्—वैयधिक सुखम्, भयस्—सुखम्, मिहायसा—सत्यम्, छन्दः "पृभृ तन्त्रिव म्न्यविभ्यः" इति बहुवचनादीप्रत्ययऽस्त्रागम च रोदसी—द्यावाभूमी, ॐ—प्रणवा-भ्युपगमादौ, भूस्—भूमि, भुवस्—अन्तरिक्षम्, समया निकषा च सामीप्ये, अन्त राठीति आप्रत्ययऽन्तरा—विमर्दे मध्य चाऽऽप्रत्ययप्रधान, बहिः—बहिर्भूते बहिष्ठे च, असाम्प्रत—अयुक्तम्, विस्मितार्थादः पराद्यर्थैर्विदिरत्याप्रत्यये प्रद्धा—प्रमत्तये, अर्वः "तीर्ति०" इति क्विति त गणपाठान्मान्तस्वे, स्वत—स्तुतौ, अस्तेः "क्षिपर्योस्त्याद्य०" इति निपातनात् च तद्वादस्य गणपाठान्मागय, सत्य—प्रभप्रतिषेधयोः, इत्यूत्यादेर्णादे-र्बिरत्याकारे इद्धा—प्राकाश्ये, मुधा—निर्निमित्तप्रीतिकरणयोः, मिथो—रहःसहार्थयोः, मिथ—स्वार्थे, मिथः—विजनवियोगतरे नरादेः, मिथुस्—सङ्गमे, मिथुने—युग्मम् निपा-तनान्मान्तत्व, अनिश—भनवरतम्, मङ्क्षु—शीघ्र, ञटि—संपात इत्यतः "स्तुभ्रात्यजि" इत्यादिबहुवचनादिप्रत्यये बाहुलकादिटि च, झटिति—शीघ्रार्थे, सामि—अर्धे, मावि-

१ ३-१-२५। २ ७-४-११२। ३ ७ ४-११। ४ ७-२-१। ५ ७ २-११४। ६ ७ १-२६।

शकले, विष्वक्-समन्तात्, अन्वक्-पश्चात्, तावत्प्राक्सतात् इति त्रयः शब्दा स्वपिप्रभृतिसप्ततीनां "अञ्चेगतयः" इति निपातनात्सिद्धाः शीघ्रार्थे, कापट्-शीघ्रानुवृत्तसामीप्यकामेषु पिकाद्यपकसारो प्रागादित्वात्, हिरुक्-वियोगे, योक-शीघ्रसम्प्रस्पर्शयोः मनाक्-ईषदप्राप्तयोः, अरं-शीघ्रमस्पर्श वा, परं-भनामिदे, परं किन्तु, तिरस्-अन्तर्धवशा तिर्यग्भावेषु, मनस्-चित्त, नमस्-प्रणामे, भूयस्-वारं वारम्, प्रायस्-बाहुल्येन, प्रवाहु-अर्थ्यर्थी अस्यैव गणपाठान्मान्तत्वे प्रवाहुक्-अस्पर्शे, प्रवाहुकं-अस्पर्शे समकालं च, आर्य-प्रीतिसम्बोधने पापाहिरते च, हलं-सीरं, आर्यहलं-निशित सीरं पठास्कारम, पञ्चपद्-अस्पर्श, ऋते-वियोगे विना च, सम्पूर्णस्परेः पठिपठीति इ प्रत्यये गणपाठात्समो भक्षेपे सपदि, साक्षात्-प्रत्यक्षतुल्ययोः, सत्-परिणामे, प्रशाम्-प्रशामके, सनात्-चिरन्तने, सनत्-हिंसायां, नाना-पृथग्भावे, विना-योगप्रतिषेधे, सहसा-अतर्किते, युगपत्-क्रियासमभिहारे सहार्थे च, उपांशु-रहस्यवचनकर्मवचने च, पुरस्तादयः इ प्रथमे पुरोऽर्थे च, प्रभृत्-नित्ये, पुनः-पुनरर्थे च, मा प्रमादक्लिकशिक्षित इति स्मृगोहिरेः क्विपि कुवित्-योगप्रशंसास्तिभावेषु इति स्वरादयः । इतिशब्द-एवं प्रकारार्थः, एवं प्रकाराः स्वरादयो गृह्यन्ते न त्वेतावन्त इत्यर्थः, यतः—

"इत्यन्त इति संख्यानं,निपातानां न विद्यते । प्रयोजनवशादेते,निपात्यन्ते पदे पदे ॥ १ ॥"

आकृतिगणार्थमिति—आक्रियतेऽनयेत्याकृतिर्यथैकवस्था गणस्वरूपमिति । अव्ययीभावस्य चाऽव्ययत्वं नाऽङ्गीकर्तव्यं, तदङ्गीकरणे सुपकैर्नीचैःपरिस्यादिष्वु-पाधिप्रत्ययनीत्यपाऽपि "अव्ययस्य कोट् च" इत्यत्र प्रसज्येत । तथोपकुम्भमन्यामि-त्यादौ दोषामन्यमहरित्यादिवन्मामप्रतिषेधः-स्यात् । अथाऽव्ययीभावस्य 'षष्ठ्यर्थे-पूर्वाव्यय' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधेऽव्ययसंज्ञाफलमिति चेत्, तत्र समासकाण्डे बहु-लाधिकारादेव सेत्स्यतीति, किञ्चाऽव्ययीभाव इति महती संज्ञा यत्र कृतवानाचार्य-स्तज्ज्ञापयति क्वचिदव्ययत्वमपीति, तेन चैत्रस्योपकुम्भमित्यत्र न समासः ।

'चादयोऽसत्त्वे' । १-१-३१ ॥ अनुकार्यादावितिभावित्यादसुवैसाधि-त्यत्र चादकस्याऽविशब्दस्य चिनोतीति च इत्येवं क्रियाप्रधानस्य च चशब्दस्य नाऽ-व्ययत्वमिति, अह-निर्देशविनियोगक्लिष्टार्थेषु, एवशब्दस्यैव निपातनान्मान्तत्वे एवम्-उपमानोपदेशप्रभावितवर्णप्रशंसासु, नेत् चेत् नयतेर्मिनोतेश्च विपि निपातनाचायमे ह्यापि प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु, नचेत् नयदि-निषेधयोः, यच यशब्द एवाऽर्थ चित्

१ इ. ८०० । २ पुरस्तात् पुरः पुरस्तात् इति पुरआदयः । ३ ७-१-३१ । ४ ३-१-८५ ।

चेदर्थे पठ्यते, अथ च दास्यति, अथ चेद्दास्यतीत्यर्थः, केचित्तु चण शब्द इत्यस्य चिजन्तस्य रूपमिच्छन्ति तत्तु न बुध्यामहे, कच्चित्–प्रश्नकालयोः, यत्र–यस्मिन् स्थाने सदा बाधका, नह–प्रत्यारम्भविषादप्रतिषेधेषु, नहि–अभावे, हन्तप्रीतिविषादसम्प्रदानेषु, माकिस् नकिस्–माङ्पूर्वोऽसन्तपूर्वश्च कायतेर्लिङीति इति आलोप नञर्थेत्यस्याभावे च एतौ द्वावपि निषेध वर्जने च, वाव त्वाव–सम्बोधन, न्याव यावत् त्वावत् न्यावत् एते सर्वेऽप्यनुमानप्रतिग्राह्येपसमाप्तिषु, त्वै तुवै न्वै नुवै एवे वितर्के पादपूरणे च, रै–दान दीप्तौ च, वै–स्फुटार्थे, शृणोति वातिवषटिभ्यो बाहुलकाद्डटि प्रत्यये यथाक्रम श्रौषट्वौषट्वषट्स्ते च श्रौषट् वौषट् वषट् एते त्रयोऽपि हविर्दानादौ, षट् षाद् वेट् एत त्रयः प्रयासायां, पाट् प्याट् एतौ सम्बोधने, फट् हुम्फट् छंवट्–भर्त्सनसम्बोधने, अथ–अथोऽर्थे, आह्–कोपपीडयोः, स्वधा–पितृबलौ, स्वाहा–हविर्दाने, चन–अप्यर्थे पादपूरण च, हि–हेत्ववधारणे च, अथ–मङ्गलाऽनन्तराऽऽरम्भप्रश्नकार्त्स्न्येषु, अथो–अन्वादेशादौ, नो नोहि–एतौ निषेध, भोम् इत्यादयो नव सम्बोधन, ही–विस्मये, हे इत्यादयो दश मनुष्यसम्बोधनयोः । ननु–विरोधोक्तौ, अनन्वयादौ च; नुकमादयः पञ्च प्रत्याख्याने, कम्–प्रश्ने, हुम्–भर्त्सने, कुम्–प्रश्ने, उम् सुम् एतौ रुषोक्तौ, हम्–रोषानुकम्पादौ, हिम्–सम्भ्रम–भर्त्सनयोः, अद्–विस्मये, कद्–कुत्सायां, यद् तद्–इत्वर्थवाक्योपन्यासयोः, इद्–एवार्थे ईषदर्थे च, चिद्–प्रभावधारणयोः, किद्–भर्त्सनपादपूरणयोः, स्विद् विमर्श–प्रश्नयोः, उत–विकल्प, बत–खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेषु, इव उपमावधारणयोः, तु विशेषणपादपूरणयोः, नु(शब्दो)वितर्कोपमानयोः, यथ वाक्यान्तरोपक्रमे, कथन–कथ्यर्थे, किमुत–वितर्के, किल–सम्भ्रमवार्तयोः, किं किल–निपातद्वोकार्थेषु किलार्थे च, किंस्विद् उतस्विद् आहोस्विद् इति त्रयोऽपि प्रश्नवितर्कविकल्पेषु, अहह अद्भुतखेदयोः, नहवै नवै इत्येतौ प्रत्याख्याने, नवा–विभाषायां, अन्यत्–अन्यार्थे निपातनाच्च तकारः, अन्यत्र अन्यपूर्वोऽयतेरातो रोऽश्वावाम इति रे, अन्या विकल्पकाले, तपतेः क्विपि ' अपोसीनां पोषः " इति पर्यस्य मत्वे, तत् तप् एतौ प्रतिग्रहे, अथकिम्–अङ्गीकार, विषु–नानात्वे, पट्–पटुत्वे, पत्तु–स्वयर्थे, खलु–निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासाऽनुनयनिश्चयेषु, यदिनाम–पक्षान्तरे, यदुत–पराशयप्रकाशनादौ, प्रत्युत–पूर्वोक्तवैपरीत्ये, यदूपूर्वाद्वेतेरिदिति डाप्रत्यये यदा देशापचिक्रमे, यथा कथा चति अनादरेऽपेत्यर्थः यथः " यथर्पूयेति " च भाष्ये च यथा–चाम्यतावीप्सा–

[1] भोस् भगोस्, अघोस्, अहो, हहो हे अहो आहो उताहो इत्यादयः । [2] १–१–१५ ।
[3] ऋ. २११ ।

पर्यन्तविहविसारस्यार्थेषु, पुत्-कुत्सायाम्, ध-हिंसाप्रातिलोम्ययोः, यावत्तावत् एतौ मर्यादावधारणेषु, दिष्टा-प्रीतिसेवनयोः समाचनप्रातिलोम्ययोर्वा, मर्या-सीमबन्धे, ग्राम-पीडायाम्, नाम-प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधापगमकुत्सनेषु, स्म-अतीते पादपूरणे च, इति ह पुराभुतौ, सहादयः पञ्च-सहार्थनिर्देशनिषेधनवाक्यपादपूरणेषु, ईम्-संभ्रम प्रमाणानुमानेषु, सीम्-अभिनवम्यावहरणामर्षपादपूरणेष्वित्येके, कीम्-अभ्यन्के, आम्-प्रतिवचनावधारणयोः, आम्-स्मृतिखेदयोः, इति-एवमर्थे १, आद्येऽर्थे २, हेत्वर्थे ३, प्रकारार्थे ४, प्रत्यक्षानुमति ५, ग्रन्थसमाप्तौ ६, पदार्थविपर्यासादौ ७ च, अथ अड अट एते त्रयोऽपि भर्त्सने, धाया-निष्पत्तौ, अनुपद-अनुमाने, केचित्तान्त्वमन्ये, हन्तपरे दीर्घादि च मन्यन्ते; रशोम्-कुत्सायाम्, अत्राप्रभृतयश्चतुर्दशाऽपि पूरणभर्त्सनाऽऽमन्त्रणनिषेधेषु ।

'अधण्तस्वाद्याशसः' ।-१-१-३२॥ तस्वादयः प्रत्ययास्ते च प्रकृत्यभिनामाधिन इति तैः प्रकृतिरनुमीयते, तस्यार्थेते विशेषणत्वेनाऽऽभीयन्ते, ततो "विशेषणमन्तः" इति तदन्तविज्ञान भवतीत्याह तदन्तमिति, किञ्च प्रत्ययस्यैवाऽव्ययत्वेनाऽऽश्रुतत्व इत्यादौ प्रत्ययमात्रास्यपदार्थत्वेन नामत्वे स्याद्युत्पत्तौ 'प्रत्येयः प्रकृत्यादेः' इति वचनात्प्रत्ययमात्रस्यैव प्रकृतित्वेन तदन्तत्वे पूर्वस्य च चार्थेऽभिव० " इति पदत्वे "अपूर्वोऽध्यवाम्वाद्य " इति विकल्पप्रसङ्गः तस्मात्तदन्ता समुदाय एवाऽव्यय न प्रत्ययमात्रमिति, अश्रुतत्व इति । अत्र सम्बन्धेकवचनस्य लुप्, यद्वा 'अतोऽमोऽऽऽसत्र' इत्यनेन। धा, प्राङ् प्राच्या दिशः प्राच्यां वा दिशीति, दिक्शब्दाद्दिग्देशकालेषु " इति धा तस्य " लुगञ्चेः " इति लुप्, यथासम्भवं च "स्यादेर्गौणस्य०" इति कीलुक्, ततः सिद्धसिकीनां "अव्ययस्य०" इति लुक् एतद्विशेषणस्य च क्रियाव्ययविशेषण इत्यनेनाऽव्ययविशेषणत्वान्नपुंसकत्वं भवति, एवं दक्षिणादिशब्देभ्यो विशेषणतद्विभ्यः सिकसिकयन्तेभ्योऽनसादयो ज्ञेयाः, यथासम्भवं च "सर्वादयोऽस्यादौ" इति पुंवद्भावः, नवरं उपरि उपरिष्टादित्यत्र नामग्रहणे लिङ्ग विशिष्टस्याऽपीति न्यायादूर्ध्वशब्दस्याऽप्युपादेयः । बहुधा इति बहवो वदति प्राधिन्नादौ "बहसंख्याल०" इति धम्, बहवो ददतीति संख्येकार्थो० " इति शस्। पथि द्वैधानीत्यत्र धनानीति ज्ञेयाः, संशयद्वैधानीत्यत्र च वचनानीति ज्ञेयाः।

'धत्तस्याम्'। १-१-३४॥ आमिति पष्ठीबहुवचनस्य, तद्वितस्य, परोक्षास्थान-

१ ७-४-११२ । २ ७-४-११५ । ३ ३-३-११ । ४ २-१-३९ । ५ ७-१-११९ ६ ७-३-११२ । ७ ७-२-१२१ । ८ १-४-१५ । ९ ३-२-७ । १० १-१-६१ । ११ ७-१-१५ । १२ ७-१-१५१ ।

निष्पन्नस्य चाऽविशेषेण त्रयाणामपि ग्रहणं प्राप्नोति, द्वयोरेव चेष्यतेऽतोऽतिव्याप्त्य-पहृतत्वादलक्षणमेतदित्याह–वक्तसीति, वक्ष्यतस्त्वुपलक्षण ततो "धातोरनेकस्व-रात्॰" इत्यादिना विहितस्याऽप्यामो ग्रहण तेन पाचयाञ्चकृषेत्यादौ टाळोपे पद-त्वादनुस्वारः सिद्धिः, न चोपलक्षणात् षष्ठीबहुवचनस्याऽपीति ग्रहण किं न स्यादिति वाच्यम् ? यतो य आम् आमेव भवति स एव गृह्यतेऽय तु नाम् साम् वा भवतीति, यद्वा वचसी अविभक्ती तस्मादव्ययादामोऽप्यविभक्तरेव ग्रहण ततो दरिद्राञ्चकृवद्भि-रित्यत्र कम् स्याननिष्पन्नस्य पचतितरामित्यत्र "किं त्यादेऽव्यय॰" इति विहितस्य च ग्रहणं भवति, यत एतावेन तयोर्वचस्योरविभक्तित्वेन हितावित्ति व्युत्पत्त्या तद्धि-तावित्यभिधीयत अस्मिन्न व्याख्याने "किं त्यादेऽव्यय॰" इत्यनेनैवम सूत्रं सम्पूर्णं गृह्यते, आदि शब्देन तु धातोरनेकस्वरेति विहितस्य कम् कानस्थानस्येति । तथा दरिद्राञ्चकृवद्भिरित्यत्राऽऽमन्तस्याऽव्ययत्वेऽपि कुत्सितार्थे "अव्ययस्यकोद् च" इत्यक् न भवति, अपरिसमाप्तार्थत्वेनाऽऽमन्तस्य कुत्सितायथासम्भवादिति । उच्चै-स्तरामिति–कश्चित्स्वार्थेऽतिप्रकृष्टे चाऽर्थे तरप् ।

'क्त्वातुमम्' । १-१ ३५ ॥ क्त्वेति ककारोऽसन्देहार्थः, अन्यथा त्वा इति निर्देशे सन्देहः स्यात्, किमयं क्त्वा प्रत्ययस्य निर्देशः किंवा विदित्व गोत्व यष्टाभिस्त्वा विदितगोत्वा इति त्वप्रत्ययस्याऽऽमन्तस्येति । न द्वितीयैकवच-नस्येति—द्वितीयैकवचनान्तस्याऽव्ययत्वे–"अव्ययस्यकोद् च" इत्यक् स्यात्, तथा त्वयस्य दर्शन कुर्वित्यादौ 'तृन्मुदन्त "इत्यनेन षष्ठी न स्यात् । नन्वेवं यस्त-न्यपवन्यमन्तस्याऽव्ययत्व कथ निषिध्यते ? सत्यं, द्वितीय च तदेकवचन चेति विग्रहे तस्याऽपि संग्रहः, द्वितीयापेक्षया द्वितीय चैकवचन यस्तन्यपवन्योरमिति । स्वादुङ्कारमिति–स्वादुनः करण पूर्वमिति स्वाद्वर्थादसीर्घाद् " इति रम्यम् । यावज्जीव-मदादिति यावज्जीव्यत इति णम्, अदादित्यत्राऽन्यपवन यस्तनीति यस्तनी न भवति, नाऽन्यपवनप्रष यासस्योरिति निषेधात्, किंतु भूतमात्रेऽद्यतनीत्यनेनाऽद्यतनी ।

'गतिः' । १-१-३६ ॥ अदः कस्यति–अग्रहाजुपदक्षऽन्तरद इत्यनेनाऽदः-शब्दस्य गतिसंज्ञा ।

'अप्रयोगीत्' । १-१-३७ ॥ प्रयोगः–शब्दस्योच्चारण सो'स्याऽस्ति प्रयोगी, न प्रयोग्यप्रयोगीति संज्ञिनिर्देशः, इदिति संज्ञति । लौकिक इति–लोकस्य ज्ञाता 'सार्व-सर्वेभ्योऽभ्यावे" इत्यनेन इकण् लौकिकः ।

---

१ ३-४-८६ । २ ७-१-८ । ३ ७-२-११ । ४ १-१-१ । ५ ५-४-७१ । ६ ६-४-१५

'अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः'। १-१-२८ ॥ न विद्यतेऽन्तशब्दो वाचको यस्य स तथा, पञ्चमीति प्रत्ययोऽभिधीयते स च प्रकृत्याविनाभावीति तेन प्रकृतिराक्षिप्यते तथा चार्थे इत्याह पञ्चम्यर्थोविश्लाघि, शब्द इति स च शब्दो वर्णस्तत्समुदायो वा भवति, शब्दत इति कृत्वा शब्द शब्देनोच्यत इति । ननु नायमस्य प्रत्ययत्वे को दोष इति ? सत्यं, अनन्तदित्यादौ नागमेन भाव्यतो सन्धित्वाभावदन्तौ प्राक् "अन्तर्भावो" इत्यत्रागमो न स्यात्, अथ तन्मध्यपतित-स्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति भविष्यति तदस्य न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थमन्तग्रहणं, तथाऽ-न्तग्रहणाभावे लाङ्गलघ्यपनिः इत्यत्र "चर्मिवर्मि॰" इत्यापनिञिकागमे तस्य प्रत्ययत्वे "स्यादीस्त्रौ" के इत्येनेन ह्रस्वः स्यादिति तथाऽन्तग्रहणाभावे पञ्चम्यर्थाद्विधीयमा-नत्वेनाऽऽगमस्याऽपि प्रत्ययत्वे प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति न्यायात् प्रेम्नमि-त्यादावेव "योर्चर्यवाम्व॰" इत्यनेन चत्वं स्यान्न तु मधुवाङ्मा इत्येनेत्यादौ, "न-नामेरे इति पञ्चम्यन्ताद्विधीयमानस्य प्रत्ययत्वाभाव इति । अपरं च "भवतश्च॰" इत्यत्र मधुद्वेषिस्य इत्यस्य प्रत्ययाप्रत्यययोः इति न्यायेन नागमस्य प्रत्ययत्वे तस्यस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु भन्त्रमोचनप्रविहर्ययोरित्यस्य, तस्मादन्तग्रहणमवश्यं विधेयमिति । उभयथाऽपि पञ्चम्यां सम्भवन्त्यां "परः" इति परिभाषया प्रत्ययो नियन्त्रणत प्रकृतः पर एवेति, तर्हि स्वरात्सूर्नो नोऽन्त इत्यपि कथं न लभ्यत इति चेत् ? सत्य, नो र्मोऽन्तस्य" इत्यत्राऽनुवित इति भणनात्, अन्त्यपोपान्त्यत्वाभा-वात् माम्रिरच लोपस्य नाऽस्तीति ।

'तस्यतु संख्यावत्'। १-१-३९ ॥ वत्करणाभावे कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति न्यायात् एक द्व्यादीनामकृत्रिमाणां न स्यादिति ।

'बहुगणं भेदे'। १-१-४० ॥ वैपुल्य इति-यथा महो धन, बहु धृत भेष इति, अथ बहुगणशब्दयोर्वचनात् संख्यात्वमस्त्यन यतो भेदः परिगणनं संख्येति तदेकद्व्यादीनामिव बहुगणशब्दयोरपि लोकात् संख्यात्वसिद्धौ किमने-नाऽतिदेशवचनेन ? अतिदेशो हि अन्यत्र प्रसिद्धस्याऽन्यत्र प्रसिद्धिमापयार्थ इत्याह-बहुगणानित्यादि, लोके देकद्व्यादीनां नियतावधिभेदाभिधायित्वे संख्याप्रसिद्धिरव योग न वधति संख्याप्रसिद्धेरभाव इति ।

अथचूर्णिकायां समाप्तोऽय प्रथमः पादः ॥

---

१ ४-४-२६ । २ ६-१-१११ । ३ १-४-१४ । ४ १-१-७५ । ५ १-४-६४ । ६ ८-३-२८ । ७ ७-८-११६ । ८ ४-३-७५ ।

'समानानां तेन दीर्घः' । १-२-१ ॥ सम्यगनिति प्राणिसाहचर्यप्रतीतिरनेनेति व्यञ्जनात् घञिति घञि समानं, तुल्यं मानं परिमाणं यषां "समानस्य धर्मा०" इति समादेशे समानाः, अत्राऽनन्तरानन्तरिभावलक्षणे सम्बन्धे षष्ठी । तेनेति तृतीयानिर्देशः स्थानित्वप्रतिषेधार्थः । दण्डाग्रमित्यत्र "ह्रस्वस्य" इत्यग्रशब्दस्य पदत्वाभावे दण्डशब्दाकारस्य 'ह्रस्वस्य' इति कथं लुग् न भवतीति ? उच्यते, <u>सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति</u> न्यायात् अपद इति सावधारणं व्याख्येयम्, अपद एव यत्कारो भवतीति, अथ तु वाक्यावस्थायां पदेऽपीति, तर्हि "गतिकारक" इति न्यायात् प्रायणमित्यादौ विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासे कथं न भवतीति ? सत्यं, अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते उत्तरं च तत्पदं चेति कृत्वा "ते लुग्वा" इत्युत्तरशब्दलोपादिति । तत्राऽऽयुरिति–इण्गतौ 'कृवापाजि०' इति उणि आयुः, पुरुषः, प्रकृतम्, औषधम्, जीवनम्, पुरूरवः पुत्रो वा; इणोऽपि दित्युसि वा, आयु जीवितम् तस्य ऋषभ इति । "तृतीयार्मन्मयस्य गुरुर्वैकाऽनन्त्योऽपिकतृद्" इत्यत्र ऋद्वचनादृकारस्याऽपि ऋकारापदिष्टकार्यविधानात् स्त्तऋषभ इति विग्रहे स्त्तर्षभः स्त्तषिषु ऋषभ इत्यर्थः ।

'ऋलृति ह्रस्वो वा' । १-२-२ ॥ वाल ऋश्य इति ति वल् प्राणनवि वलतेषा "भर्भ०" इत्यनन्ये वा रुद् माप्ताम्य वा रुडो नाऽपि रस्य लत्वं च वालः । ऋश्गतौ प्लुतौ वा सौत्रो धातुस्तस्मात् 'ऋषिजनि' इति किति ये ऋश्यः मृगजाति, "ऋजेष्ठर्जे च" इति ऋजेः उप्रत्यये ऋजादेश च ऋजु ।

'लृत लृत ऋलृभ्यां वा' १-२-३ ॥ ऋ इति दीर्घपदुपरम भिदरवास्त्र विधानमनर्थकमिति सविशयमाहमाह–ऋ इति स्वरसमुदायो चेति यथान्तरत्वे भवभदानाह तद्धीति । त्रिरेफतुरीयमिति रफस्य तुरीयो रफतुरीयो एकस्य रफस्य चतुर्भागीकृतस्य द्वौ चतुर्थभागावित्यर्थः, द्वौ रफतुरीयावस्मिन्निति, अधिकमर्धं यस्याः अध्यार्द्धा अर्धेन वा अध्यधा स्वरस्य मात्रा स्वरमात्रा अध्यधा स्वरमात्राऽस्मिन्निस्यर्थ स्वरमात्रम् । सकलरफकारमिति, मध्यः परिपूर्णो रफ ऋकारधाऽत्र तथा । अर्धं मात्रा यस्याः साऽर्धमात्रा, स्वरस्य भक्तिभाग स्वरभक्तिः अर्धमात्रा स्वरभक्तिर्यस्य तथा ।

'ऋतो वा तौ च' । १-२-४ ॥ होतृकार इति, हातुऋकार इति षष्ठीसमासः, होतृसम्बन्धी होत्रा लिखित उच्चारितो वा ऋकार इत्यर्थः ।

---

१ १-२-१४१ । २ १-१-१५ । ३ २-१-११३ । ४ १-२-६५ । ५ १-१-१८ ।
६ उ १ । ७ ५-४-११ । ८ ५-३-११ । ९ उ ३६१ । १० उ ७२२ ।

'ऋस्तयोः' १-२-५ ॥ अथ ऋकारऌकारयोः सजातीयस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वा-त्समानानां तेनेत्यनेनैव द्विमात्रऋकारः सेत्स्यति किमनेन [1] न च वाच्यम् ऋऌ ऋतम् इत्यत्र ऌकारस्य स्थानित्वाद्दीर्घत्वे प्रत्यासन्नत्वात् ॡकारः स्यादिति । यतो द्वयोः स्थानित्वमुक्तं तत्र ऋकारमेव स्थानिनमाश्रित्य दीर्घे क्रियमाणे प्रत्यासत्त्या ॠकार एव भविष्यति । सत्यं स्यादेवम् यदि ऋकारस्यैव स्थानित्वे किञ्चिन्नियामकं स्यात् । यावता द्वयोः षष्ठीतृतीयानिर्दिष्टयोः स्थानित्वमिति पूर्वं परं वा ऌकाररूपं स्थानिनमाश्रित्य दीर्घे क्रियमाणे ॡकारोऽपि स्यात्, ॠकार एव चेष्यत इत्येतदर्थमस्याऽऽरम्भ इति ।

अत्र च प्रकरणे ऋकारस्य ऋकारे दीर्घत्वात् पितॄषभः, ह्रस्वत्वात् पितृ ऋषभः, 'ऋतो वा तौ च'। इत्यनेन ऌ ऋ इत्यादेशद्वयात् पितॢषभः पितृषभः इति रूपचतुष्टयं सिद्धम् । ऌकारस्य ऌकारे दीर्घत्वात् क्लृकारः ह्रस्वत्वात् कऌऌकारः, ऌसन्धाभावात् क्लृकार इति रूपत्रयं सिद्धम् । ऋकारस्य ऋकारे ऌकारस्य ऌकारे दीर्घत्वह्रस्वत्वमतान्तरप्रकृतिभावाक्लृप्तीनि त्रीणि रूपाणि । तथा ऋकारस्य ऌकारे " ऋऌती " ति ह्रस्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण प्रकृतिभावात् " ऋतो वा तौ च " इत्यत्र मतान्तरेण रूपस्थानित्वात् ऌ ऌ इत्यादेशद्वयात् " ऋस्तयोः " इति ऋविधानाच्च रूपपञ्चक । एवं ऌकारस्य ऋकारे " ऌऋती " ति ह्रस्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण प्रकृतिभावात् ऌ र इति ऌभावात् " ऋस्तयोः " ऋभावाच्च रूपचतुष्कं तथा ऋकारस्य ऌकारे " ऋऌती " ति ह्रस्वत्वात् " ऋतो वा तौ च " इत्यनेन ऌ ऋ इत्यादेशद्वयात् " ऋस्तयोः " इति ऋ इति विधानाच्च रूपचतुष्टयम् । तथा ऌकारस्य ऋकारे " ऌऋती " ति ह्रस्वत्वात् ऌ र् विधानात् " ऋस्तयोः " इति ऋविधानाच्च रूपत्रयम् ।

' ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार् '। १-२-७ ॥ ऋणमिति मतावेवेति अर्पोतीति के ऋच्छ गतौ च प्रापणे चेत्याभ्यां कर्तरि कर्मणि वा क्ते "ऋह्री०" ति तस्य नत्वे, आभ्यामेव 'पृथीडी इति क्विति जप्रत्यये ऋणम् प्रमथमि त्युपकरणं तन प्रकृष्ट प्रवृद्धं वा ऋणमित्यपि । तत्र ऋणान्यस्येति यथानुपूर्वीविज्ञानार्थं व्युत्पत्तिमात्रमेतद्यावत् संज्ञाशब्दोऽयम् । यद्यपि परत्वात्सर्वत्राऽऽर् प्राप्नोति तथाप्य रएव बाधक आरादेशो न ह्रस्वस्येत्याह–समानानामितीति ।

'ऋते तृतीया समासे' । १-२-८ ॥ अर्तेः क्ते ऋह्री ' इति नत्वविकल्पे

---

१ एवं [illegible] । २ १-२-४ । ३ १-२-५ । ४ १-२-२ । ५ [illegible] । ६ [illegible] ।

ऋतश्चेति ऋतयातोः क्तरि के वा ऋतः, तस्मादानन्तरं कर्मधारये निमित्तनिमित्तिनोरेकः समासोऽस्त्येवेति कुतो नाऽऽरादेशः ? उच्यते, ऋतकृतशब्दावयवस्य ऋतशब्दस्याऽनर्थकत्वेनाऽनर्थकत्वाभावाऽऽरादेश इत्याह–परमतकृत इत्यत्रस्थित्यादि। सुखार्थ इत्यत्र तृतीयान्तस्य सुखशब्दस्य " ओमाङि " इत्याकारलोपे प्रत्ययाश्रितत्वेनोभयपदाश्रितत्वेन वा बहिरङ्गः, प्रकृत्याश्रितत्वेनैकपदाश्रितत्वेन चाऽन्तरङ्गे कर्तव्येऽसिद्ध इत्याकारलोपे सति चस्य पदान्तत्वाभावाच्च दत्वम् ।

'ऋत्यारुपसर्गस्य' । १-२-९ ॥ उपसृत्य धातुमर्थविशेष सृजतीति क्रिया यपि न्यङ्क्वादित्वात्कत्वे उपसर्गः । सर्वापवाद इति–पूर्वसूत्रविहित आरादेशः " ऋवर्णस्य० " इत्यर एव बाधको न ह्रस्वस्य, अयं त्वारो ह्रस्वस्य च सर्वस्य प्राप्नुवतो बाधक इत्यर्थः । प्रार्छतीति–ऋच्छे' अर्तेर्वा " श्रौति० " इति ऋच्छादेशः येन धातुनति यथैव प्रणर्स इत्यादौ प्रशब्दस्योपसर्गत्वाभाव " उपसर्गा० " इत्यनेन नासिकाशब्दस्य नसादेशो न प्राप्नोति ? उच्यते, यत्रोपसर्गत्वं न सम्भवति, तत्रोपसर्गत्वेन प्रादयो लक्ष्यन्ते, न तु सम्भवत्युपसर्गत्व इति । अत्र च नसशब्दनकारस्य " नसस्य " इति णत्व, नन्वेवं प्रभृता ऋच्छका यस्मात्स प्रर्च्छक इत्यादौ प्रादित्वेन प्रशब्दस्योपसर्गत्वादार् प्राप्नोति ? नैवम्, प्रशब्दोऽत्र गतार्थेऽन्वर्मान्यप्रवर्तमानो णकप्रत्ययस्यार्थ कर्तारं विशिनष्टि, न ऋच्छेर्धातोरर्थमित्येतदातु सम्बन्धाभावात् एव प्रत्यनुपसर्गत्वमस्योच्यत इति ।

'नाम्नि वा' । १ । २ । १० ॥ नामावयवयोगाद्धातुरपि नाम तस्मिन् एवमग्रेऽपि, वा नाम्नीत्यत्र द्रष्टव्य नाम्नीत्यनेन ऋकारादिर्धातुःसामानाधिकरण्येन विशेषयितुं न शक्यत इत्यवयवद्वारेण ऋकारादिसमुदायो धातुर्नाम्नीत्यनेन विशेष्यत इत्याह–नामावयव इति ।

'ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः' । १ । २ । १२ ॥ नन्वत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरादेशिनोः स्थाने कथ द्विमात्रावेवाऽऽदेशौ भवतः, यावता स्थानी ' आसन्नः " इति न्यायात्त्रिमात्रौ चतुर्मात्रौ च प्राप्नुत इति ? सत्यम्, सन्ध्यक्षरैरिति बहुवचन द्विमात्रादेश प्रतिपत्त्यर्थं, अन्यथैकवचनेन निर्देशं कुर्यात्; एतदर्थं च लघुपसर्गनिवृत्तिमपि करोतीत्याह सन्ध्यक्षरैरिति ।

' ऊटा ' । १ । २ । १३ ॥ पदादिसमुदायात्तुल्यत्वादपि " आसन्नः " इति न्यायादौदेव भवतीत्याह–औकारश्च इति । लौ' धौरिति–अकारस्याप्युदाहरणमिदमेव,

१ १-२-१४। २ १-२-६। ३ ८-१-१ ८। ४ ७-१-११३। ५ १ १-१५। ६ ७-४-१२ ।

हृस्वाभ्यामबनन्ताभ्यामदन्ताभ्यां वा । ऊधमाचष्टे पयमाचष्टे "णिष्ठेतुकम्" इति णिचि क्रियादिः पूर्ववत् ।

'प्रस्यैधैष्योढोढ्यूहे स्वरेण' । १ । २ । १४ ॥ अवर्णस्य स्वरेणोऽनुवर्तते तस्य च प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेन अवयवावयविसम्बन्धे षष्ठीस्याह–प्रशब्दसम्बन्धि नोऽवर्णस्येति, प्रैष इति ण्यकारपूर्वको व्यापार एव प्रेषोऽपि, प्रैष्यः प्रेष्यश्च दास उच्यते, प्रौढो हस्तिनः पश्चात्तदनुप्रवेशः प्रकृष्टतर्कश्च, अपोढः अपोहतेस्सेति के रूपं निराकृतेऽर्थे । प्रेव इति–ई इतिधातोः प्रापविस्सेति, ईष्क इतिधातोः प्रैति स्मेति, ईङ्ग गतावित्यस्य प्रेयत स्मेति वा गत्यर्थेति क्त रूपं भूतार्थे प्रकर्षे गतार्थे च, प्रोत इति वेगेधातोः प्रोयते स्मेति कर्मणि के भावि च, ऊयेङ् तन्तुसन्ताने इत्यस्य प्रोय्यते स्मेति के यलोपे च, ठसंज्ञक इत्युक्तः प्रोयते स्मेति क्ते च सिध्यति, यदा वा ईष्य इति क्रियते तदापि "ओमाङि इत्यस्य विषयेऽपि "उपसर्गस्याभिन०" इत्यस्य प्राप्तिरेव, उभयोः स्थाने इति न्यायेन भावई इत्येतयोरुभयोः स्थाने निष्पन्नस्य यतो यदा आङा व्यपदेशस्तदा ' ओमाङि " इत्यस्य, अन्यथा "उपसर्गस्य० " इत्यस्येत्यत उक्तं यस्मिन् प्राप्त इति, प्राप्त एवेत्यवधारणव्याख्यानात् ।

'स्वैर स्वैर्यक्षौहिण्याम्' । १–२–१५ ॥ स्वैर यथा समभागौयवनिष्पन्नोऽपि सम इत्यवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेश एवमिहापि स्वैरावयवयोगात्समुदायोऽपि व्यारम्भः स्वैरः, स्वैर्यवयवयोगात् स्वैरी, अक्षौहिण्यवयवयोगादक्षौहिणी, ततः स्वैरश्चाऽसौ स्वैरी च, स चाऽसावक्षौहिणी चेति कर्मधारयः, यथा मर्यादाभिविधी च यः इत्यत्र समुदायोऽवयवधर्मेण मर्यादावयवत्वान्मर्यादा, अभिविध्यवयवत्वाद् भिविधिरिति व्यपदिश्यते, ततो विशेषणसमासो भवति, समुदाये च स्वैरस्वैर्यक्षौहिणीरूपे कार्यासम्भवादवयव एव स्वैर इत्यादिः कार्यभागिति सौत्रो वा निर्देशः तेनेतरेतरयोगे बहुवचन समाहारे हस्वत्व च न भवति, अथवा स्वैरस्वैरिभ्यां सहिताऽक्षौहिणी स्वैरस्वैर्यक्षौहिणीति मयूरव्यंसकादयः" इति सूत्रसान्मध्यपदलोपी समासः, एवमन्यत्राऽपि । तथाऽत्र सूत्रे विषयसप्तमी, तेन स्वैरादिषु निष्पत्स्यमानेषु योऽकार इत्यर्थः, स्वेनाऽऽत्मना ईरः स्वैरः कारक कृता इति समासः, ईर इति सामान्येन घञन्तस्य अन्तस्य च परिग्रह इत्युभयत्राऽपि कार्यं, स्वैरशब्दस्य घञन्तस्याऽप्यभावदर्शनात्मनर्थिनाप्रत्ययेन कर्माभिधानं भवति, स्वयमीरतीति पुत्रादित्वात्ता धिककिमन्वयया प्रयोगोऽयम् । एतस्यार्थमिति–अन्यथा णिनि स्वैरीत्यनिष्टं रूपमाप

१ १-४-४२ । २ तन्तुसन्ताने । ३ १-१-१४ । ४ १-२-११ । ५ ३-१-११६
६ १-१-१८ ।

। अधापामृतोऽस्यामस्तीति, इत्यर्थकथनमात्रं, अधापामृतिनीति तु विग्रहः
र्थः, अधौहिणीपूर्वपदस्यादिति णत्वम् ।

'अनियोगेलुगेवे'। १-२-१६ ॥ अनियोग-अवधारणमवश्यम्भाव इत्यर्थः ।
वेत्यत्र एवशब्दो वाक्यालङ्कारे, ये त्वनियोगेऽव्यापारणे इच्छन्तीति-ये क्षिप
ज्याः, कट कुर्वन्त्यादिव्यापारस्य तदभावे। ' ममैवोऽध्ययनेन " इत्यादि एतेषु सर्वेषु स्व
ाख्यानमेवाऽस्ति, न तु व्यापरणमिति, यदाऽध्ययन सह समासस्तदाऽध्याऽध्यन्वनैवे
र्थः-निमूलकाष कषतीत्यादाविति। " भावोस्वमिमित्तकस्यैव " इति, भवनिमित्तस्यैव
ादौव इत्यर्थः। " छेद शाकटायनस्यैव " इति प्रस्तन्याःवाक्यमित्युक्तिः। इथिर
ति-सुमूर्ष इत्यत्र वा सन्प्रत्ययस्य वा इथिः प्रवृत्तिरित्यर्थः। इहैव स्यादित्यादीनि
भिनीयप्रश्नाणि। ' यदैव पूर्वे जनने शरीरम् ' इति कुमारसम्भवः। ' रहैवकोप० '
यादि कादम्बर्याम्, अत्र रिपोर्हिरण्यकश्यपोः; ' अद्यैवाऽऽवां रण० ' इति वेणीसंहारे,
वरसेव० ' इत्यादि किरात, कुलटाऽसती, पतञ्जलि -योगस्य महाभाष्यस्य शास्त्रकर्ता
ऋषिविशेषः, सीम्नोऽन्तः-एकदेशः, अध्ययनमिति अधशब्दस्याऽध्ययस्य हितादित्वा-
समासः, मनीषा बुद्धिः, स्वे इति तुशब्दस्योकारलोप स्वे इति रूप मन्यत परः, ततः
न स्वेयोकारलोप इति परस्याऽऽशयः; तुवै, त्वे, तुवै, न्वै, इति तु ४ अवधारणार्थाः ।

' वौष्ठौ तौ समासे '। १-२-१७ ॥ अत्र सूत्रत्वात्समाहारोऽन्यथा " मोमि
र्षे० " इति स्वैरिति व्याख्या निषमः स्यात्, यद्वा पुटापुटिकवित् ओष्ठावयवयो-
ात्समुदायोऽप्योष्ठ इति प्रक्रियया कर्मधारयः। तौ चेन्निमित्तेति-एकत्रैवेति, पर
मोष्ठसौन्दर्यं यस्या इति परमौष्ठसौन्दर्या इत्यत्राऽकारलुग्भवति। विम्बाः फलं
विकारोऽवयवो वा " इमादिर्भ्योऽण्, " अधरोत्तरयोरोष्ठे नित्यमिति नन्दिस्वामी।
' ओमौकि " आ ऊढा ओढति " गतिकन्यः " इति समासः, तद्वयपात्निक्षपर्याय
स्यादिक्रिया योज्या, तथा दम्पत्योरिति मथर्याय वर्जनीयं वेति योगः ।

' उपसर्गस्यानिणेधेधोति '। १-२-१९ ॥ न इमत् अनियत्, अनियस्व

---

१ अनियमि नियमयमस्व । २ पा २-१-१ । ३ पा ६-१-८ । ४ पा १-४-१११ ।
। यदैव पूर्वजनने शरीरम् सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज। तदा प्रभृत्येव विमुक्त सङ्गः, पतिः पशूनाम
ाीमपरिग्रहः ॥ इति कुमार संभवे प्र स ५३ श्लो ॥ ६ जगत्सुरेन्द्रः स भवार दृष्टमिव
ण्य ७ कल्पसंख्यया। रहैवकोपादग्रस्त्रिपट सत्वभवत् निर्मितापत्यानकम् ॥ कादम्बर्यां मङ्गल
श्लो १ ॥ ७ अङ्क ४ श्लो १५ । ८ सर्ग १२ श्लो २६ । ९ १-१-११ । १० ६-२-४५ ।
११ १-२-१४ । १२ १-१-४१ ।

तदेव अनिषेधेद्, अनिषेधेन ओदेत्यादिविग्रहः, न विद्येते इषेधौ यत्र सोऽनिषेध् स चासौ एषेति द्वन्द्व इति वा ।

' वा नाम्नि '। १-२-२० ॥ उपेन्द्रीयतीति इत्यत्र धुटस्तृतीय इति न पस्य वत्वं, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति न्यायात्, न च वाच्यं "स्वरस्य परे०" इति, "नै सन्धी०" त्यादिना बाधितत्वात्, यतस्तत्र परिभाषाऽपि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' त्यिनेन न्यायेनाश्रायि एवमन्यत्राऽपि "ओमाङि" इति पूर्वसूत्रेणाऽनेन च सूत्रेण अवर्णलोपे व्यञ्जनान्तत्वे संयोगान्तत्वे "पदस्य" इति लोपोऽसंयोगान्तत्वे "धुटस्तृतीय" इति तृतीयत्वं च प्राप्नोति, तदसिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायाच्च भवतीति ज्ञेयम् ।

' इवर्णादेरस्वेस्वरे यवरलम् '। १-२-२१ ॥ अस्वे स्वरे इत्यसमस्तनिर्देशः स्वरसम्बन्धनिवृत्त्यर्थः, तेन "यवोऽयाम्" इत्यादौ स्वरस्यैवाऽनुवृत्तिः, न तु स्वस्येति तेन राधेन्द्रीत्यादौ स्वेऽपि भवति । पित्रर्थ इति पित्रेऽयमर्थशब्देन नित्यः, "तदर्थार्थेन" इति अर्थशब्देनैव चतुर्थ्या अभिहितत्वाद्वाक्याभावे अर्थशब्देन नित्यसमासः ।

' ह्रस्वोऽपदे वा '। १-२-२२ ॥ अति पतीति, ह्रस्वोऽपि सन्धिकार्यमिति, "निर्भ्या वाद्युपसर्गेभ्यो" इति वर्तत एवेति । ह्रस्वस्याऽपीति-अयमर्थः, व्यक्तिः पदार्थः तत्र च प्रतिव्यक्तिलक्षणेन प्रवर्तितव्यं, अप्रवृत्तौ च तस्याऽनर्थकत्वं स्यादिति पर्जन्यवत्सर्वत्र फलाभावेऽपि तेन प्रवर्तितव्यं, पर्जन्यो हि पावकं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । पक्षाविति-ननु ऊकारस्यौकारस्य च ओष्ठ्यत्वादस्वस्वराभावेनाऽप्राप्त इति व्यावृत्त्यसङ्गतिरुक्तेति ? सत्यम्, मतान्तरेणौकारः कण्ठोष्ठ्य इत्यूकारमोष्ठ्यं प्रति अस्व इति न व्यावृत्त्यसङ्गतिरुक्तेति । नद्युदकमित्यादौ षष्ठीसमासे सप्तम्यन्तवर्तिविभक्त्यपेक्षया पदत्वमपीति, युगपत्पदत्वापदत्वे, अत्र च सूत्रेऽपद इति पर्युदासे नञः प्रसज्यप्रतिषेधात्र च विधिः सामर्थ्यप्राप्ततया गौणत्वात्प्रतिषेधस्य च विधीयमानतया प्राधान्यात्तदाश्रयमेव कार्यं भवतीति भावः । एवमिति-"नाम नाम्नैकार्थ्ये" इत्यनेन प्रथमं ङेः पश्चाद्ङसो समास सतीत्यर्थः, ततोऽनुव्यपत्तदित्यतः समासत्वेऽङ्ग् 'दीर्घङ्याब्' इत्ययेन अपवेति-स्वरादेराकृतिगणत्वादिमव्ययान्तामत्वाद्वाऽव्ययत्व मित्यर्थः, अव्ययत्वात्स्याद्युत्पत्तिरपि स एवेति । ईर्षादेरिति-ह्रस्वोऽपदे वेति च सूत्रद्वयेन रूप्यत्रेति ?, पक्षे मतान्तिरपनयनार्थं य् इति पत्रति पत्वपाचनार्थम्, इत्यस्ते

१ ७-४-११ । २ ७-४-१११ । ३ १-१-१८ । ४ १-१-६१ । ५ १-१-७६ । ६ १-१-११ । ७ १-१-७१ । ८ सचित्ता इति वेत । ९ १ १-१८ । १० १-८-७५ । ११ एतदन्तसंदर्भोदाहरणं पठितम् । १२ एतमर्थि इति पत्री पुस्तकान्तरेण ।

दधि अत्रेति २, तत्र दध्यत्रेति स्वरूपेणैकं रूप, "अदीर्घाद्वि०" इत्यादिसूत्रेण त्रतकारस्य द्वित्वे द्वितीय, धस्य द्वित्वे तृतीय, धस्य त्रतकारस्य च द्वित्वे चतुर्थ, तथा "ततोऽस्या" इति यस्य द्वित्वे पञ्चम, यस्य त्रतकारस्य च द्वित्वे षष्ठमेव दधि यत्रेति दधि अत्रेति च रूप त्रतकारस्य विकल्पेन द्वित्वे रूपचतुष्टयमित्येव दश रूपाणि ज्ञेयानि। तथा नदी एषेति सन्ध्योर्यत्वे नद्येषा १ अत्राऽदीर्घा० इति विकल्पेन दस्य द्वित्वे नद्द्येषा २ "ततोऽस्या" इति यस्य द्वित्वे नद्य्येषा ३ ह्रस्वत्वे नदि एषा ४ इवर्णात्परतो यकारे नदी येषा ५ मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावे नदी एषा ६ इति षट् रूपाणि । इवर्णोवर्णाभ्यामेव च परतो यकारवकारौ स्त्येते न तु ऋवर्णऌवर्णाभ्यां परतो रस्थानिति ।

'ऋस्तोऽध्याप्' । १-२-२३ ॥ रायैन्द्रीति, इन्द्रो "देवता" ऽस्या इत्यपि ऐन्द्री पूर्वदिक्, पूर्वत्स्थान भ्रियते स्वन रूपणाऽऽत्मानेनेति "भ्यादिभ्यः" इतिक्तौ धृतिः सन्तोषस्तया धृतिरिति "कारकं कृता" इति समासः, रामो धृतिर्धरणमिति कृतीति षष्ठीसमासो वा ।

'य्यक्ये'। १-२-२५ ॥ गव्यमिति गोशब्दस्य युगादिपाठे हितार्थे तदन्तानपि तस्माद्यप्रत्ययार्थः, तेन सुगव्यम् अतिगव्यम् इत्यादावापि "तदर्थे-युगादेर्यः" इति यः सिद्धः । उपोयत, औयत इति रूप, वेञ्-तन्तुसन्ताने इत्यस्य येयः, उंद् ञुड् इत्यस्य च कर्मणि, स्वरजन्यायप्रत्यये ओकारागमाभावादेशाभावे कर्थं शरव्यमित्यादिरूपाऽऽह शारव्यमितीति ।

'ऋतोरस्तद्धिते' । १-२-२६ ॥ ननु कार्यमित्यत्र परत्वात् व्यमित्यत्र णोपदत्वात् वृद्धिरेव भविष्यति किं तद्धितग्रहणेन ? सत्य, अत्र तद्धितग्रहणं विना बाभ्रव्यात् इभ्रव्यात् इत्यनयो रत्व स्यात्, ननु परिसर्येत्यत्राऽपि प्राप्नोति । न तत्रा ऽन्यदपि वक्तु शक्यं स्वपोऽधिकार मग्रहण गुणार्थमिति ।

'गवोतः पदान्तेऽस्य लुक्' । १-२-२७ ॥ यद्यपि पदान्त इति स्यधिके रपमकारस्य पदोतम सम्भवति तथाप्येदोतोरेव कर्तव्यम् ।

'गोनाम्न्यवोक्षे' । १-२-२८ ॥ इत्यत्राऽकारलोपबाधनार्थमवादेशविधानात् अकारस्य च पदान्त इति च विशेषण गवाक्ष इत्यत्राऽपदान्तत्वादकारस्य लोप प्राप्तिरेव नाऽस्ति, कुतस्तदपवादोऽवादेशः सम्भवति ? किञ्च, "एदोतः" इत्यत्रैव सूत्रऽ

---

१ १-२-१ १ । २ ५-१-११ । ३ ७-१-३ । ४ निवहम्म् इति पेपः । ५ १-२-२१ ।

स्येत्यस्मिन्नेव सूत्रांशेऽकारस्य ' नामसिद् "[1] इति पदत्वे, "एदोतः पदान्ते"[2] इत्यनेन लोपप्राप्तिर्नाऽन्यत्रेत्येदोतोरेव पदान्त इति विशेषणमिति ।

' गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ' । १-२-२८ ॥ गोर्नाम्नि संज्ञायामिति, सा च समुदा येनैव गम्यते नाऽवयवैरित्याह गम्यमानायामिति ।

' स्वरे वाऽनक्षे ' । १-२-२९ ॥ न अक्षोऽनक्ष इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं, पर्युदासे हि विधिः प्राधान्यात् प्रतिषेधस्य तु सामर्थ्यप्रापितत्वात् गोऽक्षसदृश इत्यादावनक्ष- विधिरेव स्यात्तदाश्रितः प्रतिषेधः, प्रसज्ये तु प्रतिषेधस्य प्रधानत्वादक्षादिसमुदाय स्थेऽप्यवयवेऽक्षाश्रितः प्रतिषेधः सिध्यतीत्याह–सर्वेस्वर इत्यादि, ओत इत्येवेति, चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः पुंवद्भावो ह्रस्वत्वं च, ततश्चित्रगवेऽयं चित्रग्वर्थं इति, अत्र ओत इत्यनुवृत्तिमन्तरेण ह्रस्वत्वे कृते एकदेशविकृतोऽप्ययं गोशब्द एवेत्यत्रा- ऽपि स्यादित्यर्थः ।

' इन्द्रे ' । १-२-३० ॥ स्वर इत्यस्याऽधिकारे, इन्द्रे इति, तदन्तादादाविति चकर्म्यं, गवेन्द्रयज्ञ इत्यादावर्थे केवले च व्यपदेशिवद्भावाद्भवति ।

' प्लुतोऽनितौ ' । १-२-३२ ॥ अतीति नाऽनुवर्तते, इति प्लुतवर्जनवैयर्थ्या- दित्याह–इति प्लुतस्यादि । असन्धिरिति–न विद्यते सन्धिर्यस्येति बहुव्रीहिणा व्या ख्येय, एष उदाहरणं, देवदत्त ३ अत्र न्वसि, "दूरादामन्त्र्यस्येति"[3] प्लुतः, आमन्त्र्य मो देवदत्तेति कस्यचिदाह्वयस्याऽन्त इदमामन्त्र्यपदं द्रष्टव्यं, वाक्यान्ते प्लुतस्य विधा नादिति ।

' ई३वा ' । १-२-३३ ॥ लुनीहि३ इति, " क्रियाशी प्रैषे "[4] इति प्लुतः, केन- चित् कश्चित्लुभिनोमीद ' स पृच्छके प्रत्याह चिनुहि३ इदमिति अत्र हेः प्रभाव्यमान इति प्लुतः । वदा३ इति, यदङ् कान्तौ वटीत्यपि वदाऽत्र प्लुतोऽपि छान्दसः ।

' ईदूदेद् द्विवचनम् ' । १-२-३४ ॥ अग्नी इति इत्यादौ दूरादामन्त्र्यस्य इति प्लुतः । तवे इति, ननु यथा स्वरे परे सन्धिकार्यनिषेधस्तथा पूर्वदेशस्थितेऽपि किं नेति ? सत्य, सप्तम्या निर्दिष्टपूर्वस्य इति न्यायात्स्वरापेक्षया पूर्वदेशव्यव स्थितस्यैव ईदादेः सन्धिनिषेधो नतु पूर्वस्थिते स्वरे, यद्येवं यत्र परत्र स्वरो भवति तवे आसाते इति तत्र पूर्वेणाऽपि सह सन्धिप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह–अत्यासन्नेरित्यादि, अयमर्थो यस्मिन् सति यद्भवति तत्तस्य निमित्तमिति परस्वराश्रितत्वात्प्रथमं यस्वस्य

---

१ १-१-३१ । २ ७-४-९२ । ३ ७-४-९९ । ४ ७-४-९ ५ ।

तद्वत् अपादेशस्य च निषेधस्ते एव च परस्परस्य प्रत्यासन्नं यत्तु परस्परमन्तरेणाऽपि भवतीति न तत्स्वरनिमित्तं ननु प्रत्यासन्नं चेति प्रत्यासत्तिन्यायात्तन्निमित्तकस्यैव कार्यस्य निषेधो नाऽतन्निमित्तकस्येति । केचित्तु इति–जयादित्यप्रभृतयः । भाष्यस्थेने त्यादि–भाष्यकारवार्तिककारयोरसंमतत्वाच्चेति । अन्ये त्विति–उत्पलादयः । द्यौश्च पृथिवी चेति पृषोदरादित्वात् रोदसि इदन्त आदेशस्ततो द्विवचनम् ।

' अदो मुमी ' । १–२–३५ ॥ अदसो मुमी इति विग्रहो नत्वमुष्य मुमी इति विग्रहः प्राप्नोति, कथमदस इति ? सत्य, अविवक्षितार्थस्य प्रायोगिकस्याऽदस् शब्दस्याऽत्र प्रयोगः, तत्र तु सार्थको गृह्यते, इत्यदः शब्दसम्बन्धिकार्याभावेऽदस इति भवति । द्वित्वाभावे तु स्वैरादिवद्वचनस्यैव ग्रहण्य, द्वन्द्वत्वाद्वा समाहारेऽपि न द्वन्द्वः । अम्यन्तेति–अम् गतावित्यतो भावे घञि आमः सोऽस्याऽस्ति इन् ।

' चादिः स्वरोऽनाङ् ' । १–२–३६ ॥ अनाङित्यत्र पर्युदासाश्रयणेन सदृशग्रहणाच्चादिना स्वरस्य विशेषणाच्चदन्तत्वासम्भवात्सामानाधिकरण्यालाभात् केवलस्य ग्रहणमित्याह–आङ्वर्जितश्चादिरव्ययसंज्ञः स्वर इति । वृत्तौ तु द्वितीयमुदाहरणम् । अ अपेहि इत्यादौ अ इ उ ओ शब्दा अहोशब्दार्थे, इ–खेदे, उ–अवमानां, ऊ इति अन्यायवचने, आ एव किल मन्यसे इति आकारो वाक्यालङ्कारं वाक्यार्थविपर्ययं वा द्योतयति, उच्यते–पीडयते धीयादिवस्त्यननेति “ व्यञ्जनाद्घञि ” ऊत्, सोऽस्मिन्नस्ति “ मत्वर्थीयो र ” इति र ऊत्वरः, सुपोतेर्णिग्यलि भाव ओः भाव ओभावस्तु करोति णिचि पूर्ववत्, द्यौ ओभावयेति क्रियापदमसम्बद्धं, नानु उ इति शायतेऽनेनाऽऽङ्क्षनादीति कर्मणि० ” इत्यादिना उपि नानु, अत्र नानीत्युकारनिर्देशाच “ नञनञ ” इति प्रतिषिद्धाऽपि वृद्धिर्भवति । आ उदकान्तादिति–अत्राऽऽश्रमर्यादायां तेन प्रियप्रोषाद्नुगमन स्योदकमर्यादाभाव आङा द्योत्यते । आ आर्येभ्य इति–अत्र आङभिविधौ तेन यशो गति अस्यार्याणामभिविधित्वं द्योत्यते । मर्यादाभिविधौ चेति–अवधिमता सम्बद्धोऽवधिरभिविधिरभिव्याप्तिः, अवधिमपि यो व्याप्नोतीत्यर्थः, अवधिमता सम्बद्धो योऽवधि स मर्यादा स परित्यज्य यो वर्तत इत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोरिति–वाक्यशब्देन वाक्यार्थ उच्यते, चादीनां द्योतकत्वात्, अर्थस्यैव च द्योत्यत्वात्, न तु शब्दस्येति । आ एवं किल मन्यसे–पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्याऽन्यथात्वद्योतनायायमत्राऽऽकारः, अन्ये तु वाक्यशब्देन वाक्यमेवाऽऽहुस्तत्र आ एवं किल मन्यसे नैव पूर्वममस्याः सम्प्रति

१ ७–२–१६ । २ उ १ ।

मन्यस इति भाष्यसूचनायाऽऽकारः प्रसज्यते यथा स्मृतेः स्थानक आकारः प्रसज्यते यतः स्मृत्यर्थो निर्दिश्यत आ एवं तु वदिति ।

'ओदन्तः'। १-२-३७ ॥ नो इन्द्रियमिति, इन्द्र-आत्मा तेन सृष्ट दृष्ट जुष्टं वा तस्य लिङ्ग वा इन्द्रियमिति, सूत्रनिपातनादिन्द्रिय, नो सदृशमिन्द्रिय नोइन्द्रियं मन उच्यते । समयपदेति-इत्यादर्थकथनं, नतु स्वेरारम्भकमिदं वाक्य, कृत्स्नस्तियोग एव स्वेर्विधानात्, गोऽश्ववदित्यत्र " अपभ्यस्ता " इत्यभ्युपगते सर्वत्रैवोक्तः पदान्त इत्यलोपः । इत्याद्यपीति-तिरस्तनमम्बराम् इत्याद्यपि स्वरादिर्नतु चादिरित्यर्थः । अहो इत्यादय इति-अ इ उ अहो इति, उत अहउ उताहो इति, आ इ उ आहो इत्यादावयामेकाचादिसमुदायस्याऽपि चादित्वात्सूत्रेणैव सिद्धत्वात्, अनर्थकमिति परस्याऽऽशयो, नवं, एकनिपातत्वाचादिषु तथैव पाठात्सूत्रेण न प्राप्नोतीति पृथग्यो मारम्भ इत्याह-अहो इत्यादय इति ।

'सौ नवेतौ'। १-२-३८ ॥ आमन्त्र्यविहितः सित्र प्रायः, अन्येन स्वरस्य व्यवधानादोकारासम्भवाच प्राप्त्यभावात्सविषयोऽनर्थकः, वेत्युक्तेऽपि विकल्पे सिद्धे नवेत्यधिकारार्थं कृतं तत्र सर्वत्र यत्र नवेति तत्राऽधिकारो यत्र तु वेति तत्र नाऽधिकार इति ।

'ऊँ चोञ्'। १-२-३९ ॥ ऊँ चेति सूत्रस्यास्त्वप्रविभक्तिकं पदं प्रक्रियालाघवार्थं, कार्यी निमित्तं कार्यमित्यय निर्देशक्रम इति कार्यिणः पूर्वोपादाने प्राप्ते ऊँ चेति कार्योपादानमसन्दिग्धलक्षणकार्यप्रत्यायनार्थं, तेन तस्यैवाऽसौ भवति तस्य चाऽभावरूपता-पत्तिविषयस्यैव ऊञोऽभवत् पक्षराद्विकल्पेन भवतीत्याह-प्रसज्यतीति, उ इति अहो इतीत्यर्थः । तत्र विकृतस्येति-विकृतस्याऽजितो विकृतो सरथां स्वरूपहानिरित्यर्थः, अयमभिप्रायो ह्रासिमानुकारो, एषा निरनुबन्धोऽपरः सानुबन्ध इति, तत्र यो निरनुबन्धस्तस्याऽऽश इत्यत्र भोक्षरादेव इष्यन नाऽपरस्य, अत एव आन्तस्य रुजतीत्यत्र भवन्तिद, अपराऽत्र सूत्र उकारप्रश्लेषात् उ उञ् ऊञ् इत्युच्चारणेन उञो विवक्षणादुच्चारणस्योञो ग्रहणादहा इत्यादौ न भवति, उपरत्र तु नास्याभयमादीर्घीभूतस्याऽपि आन्तस रुजतीत्यादौ भत्वं भवति ।

'अञ्वर्गात्स्वरे वोऽसन्'। १-२-४० ॥ ननु वस्तुतगर्भकर्मधारयात्सप्तमी, यथाऽऽमसित्युक्त यदि मकाररूपाद्वस्य स्वरूपमा मात्रा निर्दिश्यते तदाऽऽस्यवविधानमनर्थकं स्यात्, अथ उम्रूपस्य स्थानिनो निर्दिश्यते तदिति चेत् ? सत्यं, एवं सत्युम

१ भ्रुक्तो [illegible] [illegible] । २ १-१ ११ ।

एव निवृत्तिं कुर्यात्, तस्मादसन्निति मुख्यार्थबाधायां गुणकल्पनाऽप्रधानकल्पनाऽऽश्रीयत इत्याह–असन्नभूतवदिति–असिद्धपदकृतवदित्यर्थ । ततश्च स्थान्याश्रय कार्ये सिद्धं भवति, ननु असन्निति विनाऽपि प्रथममेव द्वित्वे कृते कुक्कुटक्त इति सत्स्यपि तत्कि-मननाऽत्र दर्शितेन ? सत्य, अत्र परत्वात् ' ह्रस्वाद् ङ्णनो द्वे " इत्यनेन बाध्यमाने द्वित्वं बाधित्वा नित्यत्वादनेन षकारस्यास्य षाऽसत्त्वाद्द्वित्वं । किञ्च आपयनमिति-भासमन्त्वश्चात्नामनेकार्थत्वेनोच्यते क्षिप्यति वस्त्वस्मिन्निति आवपनं–सर्वं भाजनं । तत्रूरस्य मतमिति–यत्र ' वतोऽस्याः " इत्यस्याऽप्राप्तिस्तत्र ' अदीर्घोद्० " इति प्राप्त-मपि द्वित्वं न प्रवर्तते निस्यत्वादिकारणेभ्यः, असत्त्वाद्द्वित्वमिति, " अदीर्घाद्० " इति " वतोऽस्याः " इति द्वित्वादौ कर्तव्येऽसत्त्वेन वतोऽसन्निस्यत्राऽपि वा योजनीयः, वक्ष्य-माणसोऽपि षाऽसन् भवतीत्यर्थ । ततः पक्षेऽसत्त्वविधानात् कार्यसिद्ध्य प्रति सत्त्वमेव ।

अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीनादेः १–२–४१ ॥ विरामस्थायेति, वकार स्यैकारार्थत्वेन विरामस्थादेव न सन्धिः सन्धिरभाव इत्यर्थः ॥ वृक्ष इति, ' कारिके-चनम् " इति सूत्रे कस्याऽविदिरिति तत्पुरुषसमास विसर्गस्यापि व्यञ्जनत्वे " नाम्नि सिद्० " इति वृक्षाकारस्य पदत्वादन्त इति व्याख्येन अमत्रविकल्पति " पूर्वमपदार० " इत्यादिना विष्णुः पृथिवीपतिरमिप्रायेण ।

॥ इति अवचूर्णिकायां समासोऽय द्वितीयः पादः ॥

'तृतीयस्य पञ्चमे'। १–३–१ ॥ " ओ नैवौ " इत्यतो नयेति, " पदोर्वः " इत्यतः पदान्त इति, अइउवर्णस्य० " इत्यतोऽनुनासिक इत्यधिकारत्रय पादान्त यावदनुवर्तते, ' अपवादोऽधिकार ' इति न्यायात्, प्रथमद्वितीयतृतीयादित्वे वर्गस्यैव यम इत्याह–वर्गतृतीयस्येति, स्थान्यासन्न इति पदगोत्रस्कस्तृतीयस्याद्यस्थस्क एवाऽनुनासिक इत्यर्थः । माघ्मधुरा पक्षीत्येवशीलति उन्मत्त इति बाहुलकत्वाद्वा " मिघेरु० " इत्यादिनिपातनाद्वाक्, मधु माधुर्यमत्राऽस्तीति ' मेध्यादिभ्यो रः " इति रे मधुरा । षण् नया इति, नीयत परस्य वृद्धिमय धर्मिरिति " पुंनाम्नि घ " इति घ नयाः, षडिति अमन्त , षण्णां नया इति षष्ठीसमासो वा षट्संख्या नयाः षण्णया इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, कर्मधारयस्तु संकपाममाहार येत्यत्र नियमसद्भावान्न भवति, एवमन्यत्राऽपि सरूपायाः समासो द्रष्टव्यः, नयनमिति–नयतेर्भावे करणा धिकरणयोर्वाऽनटि नयनं, षष्ठी वा समासो व्यस्त वा पदद्वय भावानढि तृतीयासमासो वा, अत्र दस्याऽसत्त्वे तस्थानस्य नस्याऽप्यसत्त्वात्मलोपो न भवति । ककुम्मण्डल-

१ १-१-१७ । २ १-१-१४ । ३ १-१-१३ । ४ १-१-१ । ५ १-१-११ । ६ १-१-१८ । ७ १-२-१७ । ८ १-२-४१ । ९ ५-३-६१ । १० ५-१-१६ । ११ ५-२-१२ ।

मिति–क्रमायुं स्तम्नातीति 'कंकुम्०' इत्यादिनिपातनात्कक्कुमो मण्डले 'भूरि०' इत्यके मण्डलमण्डलविशिष्टे मण्डले समूहः ककुम्मण्डल, अत्र "तौ सुमो" इत्यनेन नाऽनुस्वारः, "मम्पर्मादि" त्यतोऽसदधिकारस्य प्रयोजनवशादिष्टत्वात्, अनुनासिक इति छन्देन पिठेन निष्पन्नस्य मस्य लाक्षणिकत्वात्, असिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वादिति । व्यञ्जनस्येति १, अनुनासिक इति २, अनुनासिकमिति ३, स्थानत्रयेऽपि सामान्येनेति द्रष्टव्यं, अनुनासिक स्थान्यासन्न मात्रमवधारये इत् च तन्मात्रं च इत्मात्राऽस्येति वा इत्मात्रमिति, अत्र लकारस्य सानुनासिको लकारः । ननु पण्मया इति परत्वात् तृतीयस्याऽनुनासिकं बाधित्वा "अचीर्योर्०" इत्यनेन द्वित्वप्राप्तिस्ततः पण्ण्मया इति प्राप्नोतीत्याह–अनुनासिके कृते यथाप्राप्तत्वस्य भावादिति, "अचीर्योरि" – त्यनेन द्वित्वं न प्रवर्तते तत्राऽनित्यत्वविधानात् । कृते त्वनुनासिके प्रवर्तत इत्यर्थः ।

'प्रत्यये च' १ । ३ । २ । वाङ्मयमिति वाचां विकार इति "एकस्वरात्" इत्यनेन, मयट् प्रकृताऽस्मिन्निति, "तेस्मिन्" इत्यनेन चाय आमयमिति "मयेद्रुर्भ" इत्यनेन वा मयट् । गुडलिण्मानिति गुडत् लिहापामित्यस्य कर्तरि के गुडस्यायोर्वा कर्मणि 'कुर्गुडनी०' डे गुडः, गुडाः लिसन्ध्याः इति पुलिङ्गः, अत्र "मोर्वर्ण०" इति वत्ते कर्तम्ये इस्य डत्वमसिद्धं द्रष्टव्यमिति । चकार इति–मपमर्थमकारः पूर्वप्रत्ययेपतामस्य सूत्रस्य प्रत्ययमात्मनि चेत्यस्य सम्बन्धाभावं वाऽनुवृत्तेभोयत्राऽप्यवधानं सम्पततीति ।

'ततो हश्चतुर्थम्' १ । ३ । ३ । नन्वत्र तत इति किमर्थं यतो '<u>उभयंविशिष्टमक्तिपरिणाम</u>' इति न्यायात्तृतीयस्येति पञ्चम्यन्तत्वेन व्याख्यायमाने सिद्धोऽर्थः सम्पद्यते ? सत्यं, ततो ग्रहणं पञ्चम इत्यस्याऽननुवृत्त्यर्थं, अन्यथा ककुत्ते सद्मलपतीत्यादावपि चतुर्थः स्यात्, न वाग्मीनः ककुम्मास इत्यादिषु, वाग्मीन इति, "मीरक कृता" इति समासः, ननु हस्य कण्ठत्वादत्त्वसमेन हस्य घनैव साम्य न सवर्णैरित्यतः पूर्वचतुर्थ इति कर्तव्यमिति नैवम् चतुर्थ इति गुरुकरणात्पूर्वप्रत्यास चितम्यतेऽन्यथा च इत्येव कुर्यादित्याह–प्रत्यासत्त्या पूर्वसवर्ग इति । अच्छलाविति–अत्र संज्ञान्यस्त्वात्कत्वाभावः, चतोऽर्थप्रत्यायनाय सम्भ्रयोगः, अच् इति हि स्वर प्रत्यायनमिदं, कत्वे तु कृते अक्ष इत्युक्त समानप्रतीतिः स्यादिति, अत एव च "सिञ्चयर्थम्याम्" इत्यादौ निरधिवायप्रतीत्यभावात् सिपधकारस्य कत्वं न कृतमिति ।

---

१ उणा १।२ । २ उणा ४।५ । ३ १-१-१२ । ४ १-१-४ । ५ -१-२ । ६ १-१-१५ ।
७ उणा १ । ८ किं ३ प्रत्यये ओ. १ । ९ २-१-४५ । १० १-१-१ । ११ १-४-५१ ।

'प्रथमाद्धुटि शश्छः' १ । ३ । ४ । वाक्छूर इत्यादि, शूर वीरमि इति शूरयत इत्यपि इ इु इुं भुं सुं इति अवतीति "चिजिर्ह्रोममि०" इति र दीर्घत्वे च शूरः, शिष्यतीति "भूणवणगुप०" इति निपातनात् सश, शिताऽर्थे श्रेवत इति लिहापपि श्रेव, श्मनि मुलेकदश श्रते "श्मनैः शीकोदित्" इति दित श्मश्रु कूर्चे, श्यैङो "चिर्विभिञो०"ति मे श्यामा अप्रवृत्ताः स्त्रियः श्यामवर्णा वा । वाक्छूर इत्यादिप्रयोगेषु तृतीयस्य प्रथम कृत वाक्शस्मथमात् शकारस्याऽनन छः प्रवर्तते, ततस्तृतीयाधिकारणैव सिध्यति न च परत्वात् "अघोषे प्रथमोऽशिटः" इति प्रागेव प्रथमो भविष्यति ततस्तृतीयाभावात्कथ शस्य छादेशो भविष्यतीति वाच्य, यतस्तत्रा ऽनित्यधिकाराश्र प्रागेव प्रथमत्वमिति, सत्य, तृतीयाद्विधीयमान छ तृतीयस्य प्रथम त्व पश्चाव प्राप्नोति विधानसामर्थ्यात्, यथा "ङ्ः षः स्तोऽश्चः" इत्यत्र सश्च तकारपरत्वे त्व कृत टत्व न भवति पड्स्सीदन्तीत्यत्र । किञ्च प्राङ्छ छन सुगण्ट् छेते इत्यादौ तृतीयाभावाच्छत्त्व न स्यादिति विप्पर्यमिति । अघुटीति पर्युदासात्स्वरान्त स्यानुनासिकपरस्य शस्य छो भवतीति । वाक्छूर इत्यादौ "ऊनार्थपूर्वाद्ये" इति स ।

'रः कखपफयोः × क $\asymp$ पौ' १ । ३ । ५ । ननु 'निरनुब धग्रहण न सानु बन्धस्ये'ति न्यायात् करोतीत्यादौ मानुब धस्य रफस्याऽऽदेशो न प्राप्नोति । सत्य, 'धरोः सुपि०" इत्यत्र कवर्जनाद्गोरप्यादेशः । तद्धि "रः पैदान्त०" इति सूत्रावि न्नुब धे रफोऽनुवर्तमान स्वयमव सिद्ध मत् ज्ञापयति 'निरनुबन्धग्रहणे सामान्य ग्रहण'मित्यपि न्यायोऽस्तीति ।

'शषसे शषसे वा' १ । ३ । ६ । कः षण्ड इति सन षण समकाविति षणधातोः सन्यत इति वाक्य "पञ्चमाद्डः' इति ड पादुलकस्त्वाष मध्यामाव षण्डो वृषसमूहः । ननु शषस सो वेत्यत्र सकार एव विधीयतां तस्य च "सर्वे शषौ" इति कृते कश्शत कष्षण्ड इत्यादौ शकारषकारौ सत्स्यत । एवमुत्तरत्राऽपि कश्वरति कष्टीकते भवांश्चरति भवांष्टीकते इत्यादौ शषौ सत्स्यत इत्युभयार्थमित्यपि न चक्रम्य, तथा कः शत इत्यादौ "धुटस्तृतीय" इत्यस्मिन् कतम्य रुत्वस्य, अन्तः शत इत्यादौ त्वासिद्ध बहिरङ्गमिति न्यायन शत्वस्याऽसिद्धत्व तृतीयत्वमपि न प्रसर्प्यति तस्कि शषयोः पृथग्विधानमिति ? सत्य, असिद्ध बहिरङ्गमिति न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञा

१ उणा १६२ । २ उणा १८६ । ३ उणा ८१ । ४ उणा ३४ । ५ १-३-५ । ६ १-३-३८ । ७ ३-३-६० । ८-१-३-५७ । ९ १-३-५१ । १० उणा ११८ । ११ १-३-६१ । १२ १-३-७६ ।

पनार्थं, तेन वसुधुपेत्यादौ स्वरनिमित्तधुत्वादि सिद्धम्। किञ्च प्रथमग्रहणं भवन्तं तेनैतेषु कृतेष्वेतद्विरूपत्व कार्यान्तरं न भवति, तथाऽन्तः स्थेते, भावः। यच्च इत्यादौ धुटस्तृतीय इति जत्वचत्वादिकं न भवति, कच्चेत इत्यादौ तु तृतीयाभावे रोः परेऽसत्त्वादपि सिध्यतीति न्यासः। कथं तर्हि सर्पिष्विस्त्यादौ षत्वमिति? अत्र हि यो षत्वं तस्य सत्वं सुपः षत्वं ततः " सस्य सपौ " इत्यनेन पूर्वसस्य षत्वं भवतीति। सत्यं, प्रथमद्वित्वमिति जत्वादिकं न भवति प्रथमरूप तु भवत्येवेति।

'चटते सद्वितीये' १-१-७॥ नन्वत्राऽसन्देहार्थं चछटठतथ इत्येव किं न क्रियते सद्वितीयग्रहणमपनीयेति? सत्य, निमित्तबहुत्वे यथासंख्यं न स्यादित्यत आह–यथासंख्यमिति, न च सद्वितीयग्रहणे सत्यपि चकाराक्रान्तश्छकारोऽत्र, एवं तकाराक्रान्तः थकाराक्रान्तष्ठकारश्च यत्र भवेत्तत्रैव कार्यं प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयं। "अर्हमर्त्य साप्यात्", " मैरिक्षः 'श्रीधाविश्व' इत्यादि ज्ञापकात्सोऽकलोप्येव भवतीति, इह च 'सतीवेत्स्ये'ति सूत्र उदाहरणेषु ह्रस्वात्परस्य तृतीयस्य पञ्चमस्य च पञ्चमेऽसंयुक्ते " मरीर्भोद " इति वा द्वित्वाच्चत्वाश्चत्वारिरूपाणि भवन्ति। " मर्वि चे "ति ह्रस्वात्प्रथमस्यैकस्यञ्जने "मरीर्भोभि"ति वा द्वित्वाद्द्वे रूपे, "र्वतो द " इति ह्रस्वापूर्वाऽयस्याऽसंयुक्ते हेतुर्मे च वा द्वित्वाच्चत्वारि रूपाणि। 'मर्भेमारवुवि"ति तस्यविकल्पपक्षे घस्य " सैवः विट " इत्यनेन वा द्वित्वात्त्रीणि रूपाणि। " ७ पैवपदे "ति–' विंबि मचम इति वा द्वित्वाच्चत्वारि रूपाणि। प्रथमद्वितीयद्वित्वविकल्पपक्षे च आ×क भानां वा द्वित्वाद्द्वे रूपे इति सर्वाणि षड् रूपाणि भवन्ति। "सर्वैधि"ति ह्रस्वात् प्रथमस्याऽसंयुक्ते प्रथमस्यार्धार्धाविति वा द्वित्वात्त्रीणि रूपाणि, " चटव " इति पक्षे उभयेषु पक्षेषु च प्रथम त्वर्थ परेषां प्रथमद्वितीयानां 'शिटः प्रथमद्वितीयस्ये"ति वा द्वित्वाद्द्वे रूपे।

'मोऽप्रशान्मोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे'। १-१-८॥ अधुट्पर इति–अधुट् परो यस्मादिति कार्यं। न तु धुट् परोऽस्मादिति कृत्वा नञा योगः कार्यः। यतः प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणया वर्णाभावेऽपि स्यात्, भवान् तु इत्यत्रेति। ननु परग्रहणं किमर्थं यावताऽधुटीत्युक्तेऽप्यधुटि परतो यच्चटव तस्मिन्नस्य प्रादयो विधावप्रसज्यन्त एवति। नैवम् चटव परतो योऽधुट् तस्मिन्नकारस्यैते भवन्तीति कस्मान्न विज्ञायते ततश्च भवानास्ते भवानाच्छादयतीत्यादावेव स्यात्र तु भवांश्चरतीत्यादौ। परग्रहणेऽनुवर्तिपदान्तपिधानान्तरत्वमपि तत्पूर्वं बाधित्वा बहुव्रीहेराश्रयणात्पूर्वोक्त-

१ १-१-६१। २ १-१-११। ३ १-१-११ । ४ १-१-५। ५ १-१-१ । ६ १-१-११। ७ १ १-१। ८ १-१-२। ९ १-१-४। १० १-१-१६। ११ १-१-५। १२ १-१-१५। १३ १-१-६।

दोषाभाव इति । अनुस्वारापक्षयाऽवयवावयविभावेऽनुनासिकापेक्षया स्थान्यादेशभावे पूर्वस्येति षष्ठी । प्रशान्तरति× प्रशाम्यतीति क्विपि, "अर्हम्प्रशमस्य" इति दीर्घत्वे "मा मो म्वोश्च" इति मस्य नत्वं प्रशान्, अत्र नस्याऽसत्त्वे 'नाम्नो नोऽनह्नः" इति नलोपो न भवति । स्सरुक इति स्सरत्प्रत्यय स्सरुः ससृगुरिः, त्सरौ कुशल इति "कोऽश्मादेः" इति क स्सरुकः ।

'पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागि रः' । १-३-९ ॥ अत्र रमपनीय स इति कृते विधानसामर्थ्यादुत्वाभावे पुमलीत्यादि न सिध्यति । पुस्कामेति–पुर्मांसं कामयते 'शीलिकामि०" इति णो यद्वा कर्मणिङन्तात्कामना कामो 'पुर्वर्णे०" इत्यल् णिङभावे कमन वा भावे घञि वृद्धौ कामः, पुसः कामोऽस्या आपि "पुंर्स्त" इति सः । पुंस्कोकिल इति पुमानिव कोकिलः पुंस्कोकिल इति मयूरव्यंसकादित्वान्मध्यपदलोपी समासः । पुर्मांसं चलयति "कर्मणोऽण्" दीर्घत्वे परपक्षोऽन्नेन "पुर्माम्नि०" च ञरः । क्षुर इति "नाम्नुपान्त्य०" इति कः । ख्यार इति ज्वलादित्वाण्णः, पुम् ख्यातः–अत्र ख्याग एव वर्जनात् ख्यांक् प्रकथने इत्यस्मिन् पुंख्यात इति भवत्येव ।

'नृनः पेषु वा' । १-३-१० ॥ अघुड्‌पर घुट्‌पर च पकारमात्रे निमित्तेऽस्य प्रवृत्तिः प्राप्तिस्तदर्थस्त्वादित्यर्थः । तेन नॄः प्सातीत्यादि सिद्धम् ।

'द्विः कानः कानि सः' । १-३-११ ॥ अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्य विव क्षितत्वात्कसन्तानुकरणादपि षष्ठी तथा सप्तम्यपि । द्विरिति कान्मत्कमवनक्रिया पक्षया क्रियाविशेषणमिदम् । अथाऽत्र सकारे कृते 'सोर्रुः" इति रुत्वं कथं न भव तीत्याह रस्यस्यादि–अयमर्थो यदि सस्य रुत्वं स्यात्तदा रफाधिकारणैव सिद्धं किं सवि धानेन प्रक्रियागौरवं च परिहृत भवति । तथाऽत्राऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वात् "पदस्य" इति संयोगान्तलोपः कथं न भवति ? नैव, तत्र मुख्यव्यञ्जनसंयोगस्यैवाऽभिहितत्वा दस्य तु सामर्थ्यप्रापितत्वेनाऽमुख्यव्यञ्जनत्वात् ।

'स्सटि समः' । १-३-१२ ॥ सम इति प्रादिपठितस्यैव समो ग्रहणं, न षम ष्टम वैक्लव्य इत्यस्य विजन्तस्य, संस्कृतं भक्ष्य" इत्यादिज्ञापकात्, अनुस्वारस्य व्यञ्ज नत्वात् "धुँटो धुटि स्वे वा" इति पक्षे सकारलोप द्विसकारमेकसकारं च संस्कर्तेति रूपद्वयं द्रष्टव्यं । सत्कृतिरित्यत्र गवादिपाठात् सट् न । अन्यमते तु सपरः कृगः सट्

× क्रमशोऽत्र—१ ४-१-३७ । २ ३-२-१७ । ३ २-३-११ । ४ १-१-१० । ५ ५-१-७१ । ६ ५-१-२८ । ७ २-१-१ । ८ ५-१-७३ । ९ ५-२-११ । १० ५-१-५४ । ११ २-१-७२ । १२ २-१-८१ । १३ ६-२-१४ । १४ ३-२-७८ ।

भूपायामिति स्वप्रकरणेन भूपायामिति किं ? इति व्याहृतिः । संयस्करति न चाऽत्र समुस्क इति कृते प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाऽऽद्यप्रसङ्ग इति वाच्यं, यतः परत्वाभित्स्यता द्वातुमात्राश्रयेऽन्तरङ्गत्वाच्च प्रथममेव प्रत्ययस्तततस्तदाश्रितं कार्यं द्वित्वं तेन च सटो व्यवधानमिति ननु ' अपाय स्थितः " इति लुप्तस्य सस्य " स्थानी वा० " इति स्थानित्वे सति रूपं न भवति ? न च वाच्यमवर्णविधौ स्थानित्वमिति । स्सटीति वर्ण समुदायाश्रयणेन वर्णविधित्वाभावात् । न स्सटीति, सकारादिः सट् स्सटीति कृते वर्णविधित्वमिति । ननु ' निमित्ताभाव ' इति न्यायेन द्वित्वे न समो व्यवधानात् स्रुगः स्सडागमो न प्राप्नोति ? नैवं, 'स्वाङ्गमव्यवधायक'मिति न्यायाद् द्वित्वरूपस्य स्वाङ्गस्य स्रुग प्रति व्यवधायकत्वायोगादिति ।

' लुक् ' । १–३–१३ ॥ अनेन समः परस्य स्रुगः स्सटि समो मकारलोपे रूपमेक, कश्चिन्मतेन मकारलोपेऽनुनासिकेऽप्येक पूर्वेण समो मस्य सत्वे सत्यनुस्वारानुनासिकयोर्द्वे रूपे, तथा सत्वेऽनुस्वारे च कृते सति कस्याऽऽदिरित्याश्रयेणाऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वे तस्मात्परस्य सस्य लोपे सानुस्वारमेकसकारं चैकं रूपमिति पञ्च रूपाणि ।

' तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ ' । १–३–१४ ॥ ननु तौग्रहणं किमर्थं स्तादिति विशेषणस्य विधेयस्यापेक्षत्वात्समानाधिकरणात्वविकारानुविधानमनुस्वारानुनासिकयोश्चाऽनुवर्तस्यतः ? सत्यं, तौग्रहणमवधारणार्थं, अन्यथाऽनन्तरोक्ता लुगनुवर्तेत, पूर्वस्येति च ततश्च मुमोऽलुग्भवति पूर्वस्य वाऽनुस्वारः । चङ्क्रम्यते इत्यादौ निमित्तभूतवर्णापेक्षया पूर्वस्याऽकारादेः स्थानेऽनुनासिकमिति सूत्रार्थेऽनिष्टं रूपं चङ्क्रम्यते इत्यापद्येत, तौग्रहणात्तु तावेवेति नियमितावनुस्वारानुनासिकावनुवर्तेते, तच्छब्दस्य पूर्वस्य परामर्शित्वेऽपि सन्निकृष्टयोः सम्भवादनुनासिकस्य च सम्भवात् तस्यैव परामर्शः, द्विवचनोपादानात्प्रतिपन्नानुस्वारस्य चस्मा॰–शानुस्वारेति । लाघविकत्वादिति तच्चर्थं लिङ्ग तत आमन्त्रे अध्यात्मादित्वादिकपि लाघविकोऽनुमेय उच्यते, लाघविकत्वादेव नीम्मोनोऽन्न इति नलोपोऽपि न । सं यम्य इति यन यम इति यम्यः सनतीति वाक्ये " प्रमिर्वेमिभ्यां वः इति ढ बाहुलकत्वात् य यम्यः ।

'मनयवलपरे हे' । १–३–१५ ॥ मनयवलाः परे यस्मादिति बहुव्रीहिः, न तु तत्पुरुषः परग्रहणात् । यद्येवं मनयवल इति कस्मात्सामाः ? सत्यम्वच हि परशब्दार्थं प्रतिपादयिष्यति मकारादौ परे वा हकारस्तस्मिन्निति । नैवम् विपर्ययोऽपि विज्ञायेत हकारपरे मकारादाविति, ततश्च किं मह्यति, किं नयति, किं याति, किं वहति, किं

१ ४–१–७५ । २ ७–४–१ १ । ३ २–१–११ । ४ उणा १०६ ।

ञ्चित, इत्यत्रैव स्यात् । अकारादिना व्यवधानाच्च भविष्यतीति चेत् न, 'येन नाऽव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि स्यात्' इति न्यायादेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । अथ प्रथमपक्षे किं ह्मलयतीत्यादौ सूत्र चरितार्थमिति किमिति व्यवधानमाश्रीयत इति चेत्, न मन प्रतिपादकेन हकारे परे मकारादावेव सूत्रार्थः स्वीकृत, स प्रति पक्षान्तरस्याऽसम्भवाद्विपरीतप्रतीतिः स्यादिति तन्निरासाय परग्रहणं कर्तव्यमेवेति । तथापि न कर्तव्यं विपर्ययप्रतीतौ हि अस्य वैयर्थ्यं स्यात् 'तौ मुमो०" इत्यनेनैव रूपद्व यस्य सिद्धत्वात्, सत्यम् तर्हि नियमार्थमिदं स्यात्ततो मकारादौ हकार एव स्यान्ना ऽन्यत्र । ततश्च त्वं मन्यसे इत्यादौ पूर्वेणाऽपि न स्यादिति परग्रहणम् । तथा हकारस्य स्वो नाऽस्तीति व्यवहितमकाराद्यपेक्षया स्वोऽनुनासिको भवन्मकारादिरूप एव भवतीति ।

'सम्राट्' । १-३-१६ ॥ रेफस्य स्वत्वाभावादनुनासिकप्राप्तिरेव नाऽस्ती त्याह–अनुस्वाराभाव इति । एकवचनस्याऽप्रसक्त्वाद्विवचनादावपि भवति ।

'ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा' । १-३-१७ ॥ अस्योदाहरणेषु द्वयसानां " चेतः श्चिटः " इति वा द्वित्वे दीर्घह्रस्वयोः ङ्णोः सत्त्वे चत्वारि रूपाणि, ह्रस्वा ग्रस्वयोस्तु ङ्णोरेव ' अदीर्घादिति " वा द्वित्वे च पञ्च रूपाणि, भवाञ्छेत इति ' तवर्गस्य० " इति नस्य ञत्व, षण्मण्षीति सस्यं सपौ " इति षत्वम् । नन्वत्रा ऽन्तग्रहणं किमर्थं ? ङ्णोः कटाविस्येवोच्यताम्, नैव, एवं कृते ङ्णोः पञ्चम्यन्तत्वे कटयो- रादेशत्वं स्यात्तन्निरासायान्तग्रहणम्, तर्हि ङ्णः कटमिति समाहारं कृत्वा ङ्ण इति पञ्चम्यन्तत्वमादेशत्वनिरासाय व्याख्यायताम् ? न, अन्तग्रहणे सति प्राङ्क् साथ इत्यत्र ककारस्य पदान्तत्वात् नाम्यन्तस्था० " इत्यनेन पदमध्ये विधीयमानं षत्वं न भवति, अन्यथा परादित्वेन ककारेण सकारस्य पदादित्वविधानात् षत्वं स्यादिति । तथा सुगण्ट्सु इत्यत्र "नैामसिदय्० " इति टकारस्य पूर्वभक्तत्वेन पदान्तत्वे पदान्तौ ट्वर्गात् " इति प्रतिषेधात् 'संस्य द्वपी ' इति सकारस्य षत्वं न भवति, परावयवत्वे तु अपदान्तत्वेन प्रतिषेधाभावात्स्यादेवेति । गण् शब्द इत्यतो क्विपि गण्, क्विपि तु दीर्घत्वे गाण्, तथा सुगण् इत्यत्राऽकारणिगोर्लोपस्य " स्वरस्य परे प्राग्विधौ " इति स्थानिवत्त्वे कर्तव्ये " न संधि " इति स्थानिवत्त्वाभावात्कथं न दीर्घ इति चेत् ? सत्य, तत्र इन्वर्जनस्योपदेशावस्थायां पञ्चमान्तग्रहणार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् ।

१ १-१-१४ । २ १-३-१६ । ३ १-३-१२ । ४ १-१-६१ । ५ २-३-१५ । ६ १-१-२१ । ७ १-३-६१ । ८ ४-१-१ ७ । ९ ४-४-१११ ।

'श्नः सः स्तोऽश्चः' । १-२-१८ ॥ षट् सीदन्ति, मतान्तरेण षड् सीदन्ति, इत्यत्र "वर्गे चिट" इत्यनेन वा द्वित्वे चातुरूप्यं, षट्र् सीदन्ति, "अदीर्घाद्०" इति टस्य "वर्गे चिट" इति सस्य च वा द्वित्वे अष्टरूप्यमिति सप्त रूपाणि भवन्ति । षट्त् सीदन्तीति "पदान्ताट्टवर्गात्" इति निषेधात्तवर्गस्य न टत्वं, पठिति प्रयोगस्थो टकारः घत्वेऽनुकृतस्तत एव "अघोषे प्रथमोऽशिट" इति टत्वं न भवति, इत्याह टकारनिर्देशादिति । भवान्त्साधुरिति—अथाऽत्र नकारस्य "नोऽप्रशान" इत्यनुस्वारानुनासिकपूर्वः सकारः कस्मान्न भवतीति ? उच्यते, अधुट्पर इति वचनात्, अत्र हि धुट्परस्तकार इति । षट् श्च्योतन्तीत्यत्र "सस्य शषौ" इत्यत्राऽनित्यपि कारे वर्तमाने अवर्णनाभाव दन्त्यसकारस्य सः स्यादिति, ननु तर्हि पदस्थानस्यापि तालव्यः पठनीयः किं दन्त्यपाठनति ? सत्यं, दन्त्यं पठनं ज्ञापयति '<u>दन्त्यापदिष्टं कार्यं तालव्यस्याऽपि भवति</u>' परं दन्त्यस्थाननिष्पन्नस्य न सर्वस्य, तेन भवान् शेते इत्यादौ स्तो न भवति, ननु मधुगित्यत्र "स्वरस्य परे०" इति पित्वोपरूपस्य स्वरादेशस्य स्थानित्वात् श्लोपो न प्राप्नोति, न च वाच्यं "न सन्धि" इत्युपतिष्ठत इति, अस्वस्थानीति वचनात् न, अस्वस्थानीत्यत्र नञ्निर्देशेन '<u>नञा निर्दिष्टमनित्यमिति</u>' न्यायात्स्थानित्वाभाव इति ।

'न शिश' । १-१-१९ ॥ भवाञ् शूर इत्यादौ भवाञ् शूर इत्यत्र "वर्गे चिट" इति वा द्वित्वे चातुरूप्यं, कुर्वञ् छेते इत्यादौ कुर्वञ् शेते इत्यत्र । "अदीर्घाद्" इति शस्य वा द्वित्वे कुर्वञ् श्शेते इत्यत्र च "वर्गे चिट" इति द्वित्वे पञ्च रूपाणि ।

'अतोऽति रोरुः' । १-१-२० ॥ भेति निपात, कार्यी निमित्तं कार्यमित्येष हि निर्देशक्रमः । अत्र तु कार्यिणः पूर्वनिमित्तोपादानेन निर्देशक्रमातिक्रमं कुर्वन्नपि कारातिक्रमं सूचयति । तथाऽऽतोऽत्यतीति निर्देशात्सन्निपातलक्षणन्यायो नोपतिष्ठते । ननु तरावपनं तर्पणमित्यत्र रुसम्बन्धस्यैव ग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते किमित्युरित्व एवाति ? सत्यं, "अतोऽति रोः" रित्यत एव ज्ञापकात्, किमेतत्सप्रोपादानस्यैव रोरुः प्रत्याऽनुवृत्तिस्तत्र च भोभगोऽघोभ्यः परस्य पदान्तस्थस्य रोरन्यस्याऽसम्भवात्सानुबन्धस्यैव ग्रहणं भवतीति । सुभोत ? यत्र त्वसीति । अत इति तपरनिर्देशेन स्वरूपग्रहणात्सुत्र सति न भवति, परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चोकारात्पूर्वमेव प्लुतः ।

'अवर्णभोभगोऽघोऽर्लुगसन्धिः' । १-१-२२ ॥ ननु सन्धिरूपतायां

---

१ १-१-१६ । २ १-१-१२ । ३ १-१-६१ । ४ १-१-५ । ५ १-१-८ । ६ १-१-६१ । ७ ०-४ ११ । ८ ०-०-१११ । ९ १-१-२ ।

भत्यामसन्धिरिति प्रतिषेधो युक्तो लुक् तु भमावरूपत्वात्सन्धिरूप एव न भवतीति रूप निषिध्यत स चाऽसन्धिरित्याह–सन्धिरित्यादि, अत्र सन्धिशब्देन सन्धिनिमित्त स्योपचारादभिधान । धर्मं चरतीति " धर्मोधर्माच्चरति " इत्यनेनकणि धार्मिकाः । भग वद्भगवतामिति–भज्यन्ते सम्यन्ते स्वेन रूपेण स्थाप्यन्ते पदार्था अनेनेति " गोचरसं चर० " इति घ भगं, तदस्याऽस्ति मतौ भगवत् इतिरूप, अघम् पापकर्मेऽस्त्योऽस्ति मतौ अघवत्, अनवहितस्याऽन्यत्र व्यासक्तस्याऽभिमुखीकरणं सम्बोधनमामन्त्रणमि- त्यर्थः । असन्धिरित्युत्तरार्थमिति । ननु " स्वरे वा " इत्यत्रैवाऽसन्धिस्वरं चेत्येवम् सन्धिग्रहणं क्रियतां, नैव, लुक्संनियोगशिष्टत्वज्ञापनार्थत्वादत्रोपादानस्य, तेन यत्राऽ- नेनाऽधिकारेण लुक् तत्रैवाऽसन्धिः, तथाऽऽआऽऽपाच्छतीत्यादौ सन्धिप्रतिषेधो न भवति । किञ्चैवं कृते सन्देहः स्यात्, स्वरे निमित्तेऽसन्धिर्वा भवतीति, ततो वन्द अग्रमित्यनिष्टं रूपं स्यादिति, तथाऽसन्धिरित्यस्य संनियोगशिष्टत्वे यत्र लुग् निवृत्तिस्तत्र तत्सम्बद्धोऽसन्धिरित्यपि निवर्तत इति ।

'य्वोः'। १-३-२१ ॥ शुचिरित्यत्र क्विपि सत्युट् स्यादिति विधि सिद्धमित्युक्तं न च ' स्वरस्य " इति णि लुकः स्थानित्वं " नं सन्धि० " इत्युपस्थानात्, तर्हि ' य्वोः " इति कथं यस्य न लुक् ? सत्यं, तदा स्थानित्वात्, अभ्युपगतीति विप् क्विब्वा, विधि तावयस्य न लुक् " स्वरस्य " इति णिचः स्थानित्वात्, क्विपि तु यद्यपि "नं सन्धि०" इति णिचः स्थानित्वं न भवति तथापि न यस्य लुक्, "ईसासः" इत्यनेन व्यञ्जनद्वारा सिद्धे कार्यमिति यत्र क्विपि कश्चित् व्यञ्जनकार्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थम् । ततो यलुग् न भवतीति, यद्वा लुगिति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति, ननु शयम् करोतीत्यत्र पदान्तत्वं नाऽस्ति णिलोपस्य स्थानित्वात् ततो व्यञ्जनविकल- त्वं स्यादुभयोरिति इति ।

' स्वरे वा '। १-३-२४ ॥ कथास्ते तथास्तुरित्यादिषु स्यादिविधौ " सोरुः " इति रोरसत्त्वात् ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' इति न्यायाच्च, ' अत धेः स्यादौ० " इति न दीर्घः ।

' अस्पष्टाववर्णात्त्वनुञि वा '। १-३-२५ ॥ सप्तमीमन्तात् क " धो घाम्व० " इति निपातनात्सप्त ।

१ ६-४-४५ । २ ५-१-१११ । ३ १-१-१४ । ४ ७-४-११ । ५ ७-४-१११ । ६ ४-४-१२१ । ७ ४-४-११८ । ८ २-१-७२ । ९ १-४-१ । १० ४-४-७४ ।

'रोर्यः'। १-३-२६ ॥ अत्राऽनन्तरोऽप्यवर्णादित्येन नाऽनुवर्तते। मोः प्रभृतिभ्यो यकारस्याऽस्पष्टविधानादिति, व्यवहितोऽप्यवर्णादिसमुदाय एवाऽनुवर्तते इत्याह-अवर्णभो० इत्यादि, तरोरयनं तर्वयनमित्यत्रैव 'रोर्यः" इति प्राप्नोत्युकारस्याऽभावात् नैवं, एवं कृते यकारासम्भवात्, "स्वरे वा" इत्यादीनि सूत्राणि निरर्थकानि स्युः।

'ह्रस्वान्ङ्णनो द्वे'। १-३-२७ ॥ कुर्वन्नास्ते इत्यादि, नन्वत्र द्वित्वे कृते पूर्वस्य नस्याऽनन्त्यत्वात् णत्वं प्राप्नोतीत्याह बहिरङ्गस्येति, उभयपदापेक्षत्वेनेति-भवतीति किम्, "अहन्यहन०" इति भाष्, रात्रैर्भिरेति परत्वात्प्रथम प्लुता, नाऽभ्यन्य इति नलोपाभावः, प्रत्ययस्यैव इत्यत्र मा भूदनेन द्वित्वं 'ङीपौङिरामे इत्यनेन भविष्यति, तत्किमर्थमेतदभिधीयते स्वर इत्युच्यत इति? उच्यते, यद्यनेन स्यान्नित्यं स्यात्तेन तु विकल्पेनेति तदर्थं स्वर इत्युच्यते। सूत्रद्यादित्यत्र संज्ञायां पूर्वपदस्थात्० " इति असंज्ञायां तु कर्तरि " इति णत्वम्।

'अनाङ्माङो दीर्घाद्वा छः'। १-३-२८ ॥ इति दीर्घस्य विशेषणं न छस्याऽसम्भवात्, पदान्ते हि तस्य विकारेण भाव्यं, अव्ययादिति आङ्माङ्वर्जनादेव दीर्घादिति पदे लब्धे किमर्थं दीर्घादित्युच्यते? आङ्माङावव्ययौ तत्पर्युदासादन्यस्मादव्ययादपि दीर्घादित्यपि प्रसङ्गः स्यादिति। मुनि छायेति स्थिते 'स्वरेभ्य" इति द्वित्वं प्राप्नोति आमन्त्र्ये इति सिध, तत्राऽन्तरङ्गत्वात्वाऽऽमन्त्र्य इति एव स्थितो ह्रस्वस्य गुणः" इति सिना सह गुणं मनेन विकल्पेन छस्य द्वित्वमिति, 'स्वरेभ्य" इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भ इति मास्मे क्वि ईषदर्थादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वर्तमानस्य प्रतिषेधः। माङस्तु प्रतिषेधवचनस्य प्रमेयोदाहरति आच्छायेतीपदर्थे, आच्छिनत्तीति क्रियायोगे, क्वचिदत्र इत्यत्र् प्रश्ने वर्तते स चाऽऽङ्गा विधिष्यते, आच्छायाया इति, छायां मर्यादां परिहृत्येत्यर्थः, अभिविधौ चाऽऽङ् छायामभिव्याप्येत्यर्थः। वाक्यस्मरणयोरिति-वाक्यं पूर्ववाक्यार्थविपरीतकरणरूपं, स्मरणं विस्मृतार्थप्रकाशनं, प्रमाच्छन्द इति-प्रमीयत इति "उपसर्गे घोः किः" इत्यङ् प्रमा चाऽसौ छन्दश्च प्रमाच्छन्दः।

'प्लुताद्वा'। १-३-२९ ॥ दीर्घादित्यनुवृत्तावपि द्विमात्रत्रिमात्रयोर्विरोधात्सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि भद्राऽऽकोदन्तीत्यादिवत्स्थानापचारादपूर्व्यपदेशादि प्रयनविज्ञप्यमानः, दीर्घोऽस्याऽस्ति स्थानित्वेनेत्यभ्रादित्वादति वा दीर्घशब्देन

१ १-१-१६। २ १-१-१४। ३ ४-१-१०। ४ १-१-११। ५ १-१-१४।
६ १-१-७६। ७ १-१-१। ८ १-१-११। ९ १-४-४१। १० ५-१-११।

प्लुतोऽभिधीयत इत्याह दीर्घस्यानादिति, ननु किमर्थमिद यतो दीर्घमाश्रित्य "अना ङ्मांङ० " इत्यनेनैव द्वित्वं या भविष्यति ?, सत्य, इदमेव ज्ञापकं '<u>दीर्घापदिष्टं नप्लुतस्येति</u> '

'स्वरेभ्यः ' । १-३-३० ॥ पदान्त इति निवृत्तमिति । " गच्छति पथि दूधे " इत्यत्र गच्छतीति निर्देशाच ।

'हविहस्वरस्यानु नवा ' । १-३-३१ ॥ अप्यत इति ' भीर्वृस्नभि " इति के, " पर्वः कगम् " इति क्त्व, अप्यत इति घञि न्यक्कादित्वात्कत्वेऽनेन द्वित्वे वा औणादिकेऽर्के प्रथममव कस्य द्विरूपत्वाभावेऽनन द्वित्व, पपग्रद इति-ग्रावत इत्यप् पृषोदरादित्वाद्ग्रत्वा, अत्र द्वित्वे कृतेऽपि '`रोरलुग०' इत्यनेन रलोप सति न कश्चिद्विनश्यति ? सत्य, यद्यत्र र वर्जन न स्याच्चदोत्तरसूत्रेऽपि रवर्जनाभावऽ इत्यत्रोत्तरेण द्वित्वे ' रोरेलुग्० " इति लुकि आह इत्यनिष्ट रूप स्यादिति । ननु कर इत्यत्र द्वित्वे कृतेऽपि 'लुगस्या " इत्यादिनाऽस्य लुग्भविष्यति किं स्वरवर्जनेन ? सत्यं चारु दारु वारीत्यादौ चारू दारू वारी इत्याद्यनिष्ट भवेदिति स्वरवर्जन, अत्राऽनित्यस्य-स्याऽभावे सत्यन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वकृत पश्चात्परोक्षानिमित्तत्वेन चरित्र द्विवचन स्याच तथ प्रोर्णुभावेत्यनिष्टरूपापत्तिः, ननु द्वित्व कृतमपि निमित्ताभाव इति निवर्त्स्यति किमनुग्रहणेन ? सत्यं, अनुग्रहणादेवाऽय न्यायोऽनित्य इति ।

'अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ' । १-३-३२ ॥ अदीर्घादिति पर्युदासादनुवृत्तस्य स्वरस्य विशेषणमित्याह अदीर्घात्स्वरादिति, मप स्वङ् इत्यत्र प्रथमककारस्य ' संयो गस्याऽऽदौ० " इति लुकस्माच भवति ? न च मान्यमर्य द्वित्वादस्योऽनर्थक इति, अन्यत्र द्वित्वभुतमरितार्थत्वादिति ? सत्य, मदस्वरस्यति र्लोपादानात् व्यक्तिपदाथ भाश्रीयत, तत्र च ककारविषयस्य द्वित्वस्याऽऽनर्थक्य मा भूदिति न भवति, ननु " किरो " इति सूत्रे द्विवचननेद ज्ञापित, यथा सानुनासिकस्याऽपि निरनुनासिक एवाऽऽदेश इति, तत्कथ सर्य्यतः इत्यत्र सानुनासिको यकार इति ? सत्य, स एव सानुनासिको यकारो द्विरूपो भवति न त्वय भिन्न आदेश क्रियत इति सानुनासिक एव भवतीति, यद्यपाऽपि चार्थकत्वया ह्यपि यकारो सानुनासिको ज्ञापत, सानुनासिकयकार स्यव द्वित्वापत्त्यादिति, गाम एन भ्रासीरभिति " विपृतो नाम्नि " इति क्तः, विपथ इति " मैर्योपसर्गो " इति यः, अत्र द्वित्वे कृत रलोप च वार्ये स्यात्,

१ १-३-१८ । २ १-१-२ १ । ३ क्वा ११ । ४ २ १-८६ । ५ १-३-४१ । ६ १-३-११३ । ७ ३-१-८८ । ८ १-३-१५ । ९ ५-१-७१ । १० ५-१-१२ ।

इतविधानस्य पुंसि विसर्गान्तस्य परितार्थत्वान्नपुंसके विहत इत्यत्र विरामस्वरस्तोकारस्य द्वित्वं स्यात्, प्रथमत्वादिकमिति पर्य्यदनमित्यादिषु ।

‘अनुस्वारस्यान्तस्थात:’ । १-३-१३ ॥ अन्तस्थात इत्यत्राऽय्यादिस्वायम् ।

‘ततोऽस्या: ’ । १-३-१४ ॥ दध्यत्रेत्यादौ । ‘असिद्धं बहिरङ्गमिति’ न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्तव्ये बहिरङ्गो यणादेशोऽसिद्धः कस्मान्न भवति ? न चाऽस्याऽसिद्धत्वे सूत्रमिदमनर्थकं भवतीति वाच्यं, ध्यानमित्यादावननादिरूपं यादौ तस्य सार्थकत्वादिति ? उच्यते, ‘ न सन्धियंवविधिः ’’ इत्यत्र द्वित्वस्य सन्धिविधित्वे न स्थानिवद्भावप्रतिषेधे सिद्धे द्विग्रहणमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायस्य बाधनार्थं द्वित्वमुपपद्यते । तथाऽथेत्यस्मिन् रस्य न द्वित्वमर्हस्वरस्येत्यधिकारात्, तस्य तु द्वित्वे स्यात्त्याम्यतीति द्रष्टव्यं ।

‘ शिटः प्रथमद्वितीयस्य ’ । १-३-१५ ॥ प्रमत्स्थान इत्यतः कर्तरि “ मो वाक्ष ” इति पे कृते ‘ क्षीबेरथाम्य ’’ इति क्यां स्थाली स्थालयतीति वा “ स्फरेम्य इः ” स्थालिः अस्यत इति ण्यपि शिलेमास्य ’’ इति वाऽऽस्य, स्वम्भात्र इति स्वमृछात्र इति स्थिते वौ द्रुमो ’’ इत्यनुनासिको मकारस्ततम्छस्य द्वित्वे बभोवे मधमो इति छस्य चः ।

ततः शिटः ’ । १-३-१६ ॥ ताभ्यां ततः, तच्छब्दस्याऽनन्तरपूर्वस्य परामर्शित्वेन प्रथमद्वितीययोरनुकर्ष इति, श्रिद्‌यायस्य ’’ इति यस्य कचारे कृते द्वितीयादपि सस्य द्वित्वे अक्स्सरा इति रूपं । नराः मुखन्तः सीदन्त्यस्यामिति पृषोदरादित्वात् दसी, कास्यते इति पिमन्तस्य, एव कम्प्यते इत्यपि ।

‘ पुत्रस्यादिन् पुत्रादिन्याक्रोशे ’ । १-३-१८ ॥ नकारान्ततामित्यस्य धर्मादिमिति समासे उत्तमप्राप्तोऽपि नलोपो न कृतः, आदिन् पुत्रादिन्नुपादानेऽपि न्यामग्रहण इति न्यायात् स्त्रियामुदाहृत, तत्रैव प्रायशाऽऽक्रोशसम्भवात्, क्लीब पुंसयोऽपि पुत्रादननाऽऽक्रोश तत्राऽपि प्रतिषेधो भवत्येव, पुत्रादी भवेति, अधीत्य पुत्रानत्सीति “ क्रोधमीत्ये इति णिन् पुत्रादिनी शिशुमारीति, अध्यारोपेण हि निन्दाक्रोशौ, तत्त्वाख्यान तु तदमम्भव इति प्रतिषेधाभावात् भैरीभोद इति द्वित्वं भवत्येव, नागीति क्षीबेरथाम्य० इति क्षीः ।

---

१ ७-४-१११ । २ ५-१-६१ । ३ २-४-५४ । ४ धातु ६ । ५ उणा २६४ । ६ १-१-१४ । ७ १-१-५ । ८ १-२-५६ । ९ ५-१-१५७ । १० १-१-११ । ११ २-४-५४ ।

'म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते' । १-३-३९ ॥ यद्यत्र वर्गग्रहणं न स्यात्तदा गन्तेत्यत्र मकारस्यान्तस्थाऽपि तकारापेक्षयाऽन्त्यत्वादित्यव्यवस्थानिरासाय वर्गग्रहणम् निमित्तवर्गस्यैवेति-मकारनकारापेक्षयाऽन्त्यस्य वर्णस्याऽन्त्यस्याऽभावादिति। बहुवचनमिति-अयमर्थो 'वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति' जातिनिर्देशे प्राप्ते बहुवचनं व्यक्तिनिर्देशार्थं, तेन यानान्मकारो नकारश्चाऽपदान्तस्तत्र सर्वत्र तद्वर्ग्यस्यापेक्षया वैयर्थ्यं मा भूदिति प्रवर्तमानोऽन्त्यः कार्यान्तरबाधायै प्रभवति। गम्यते, हन्यते, इत्यत्र म्नोर्निमित्तपकारस्याऽन्त्यो रः स्यात् ।

'शिड्हेऽनुस्वारः' । १-३-४० ॥ ननु पिंषि इत्यादौ अस्यानुस्वारः स्थानित्वादकारेण वस्य व्यवधानादनुस्वारो न प्राप्नोति, किमन्यत्वाभवेण ? नैवम्, "न सन्धि०" इति सन्धिविधौ स्थानित्वनिषेधात् । ननु हस्य शिट्संज्ञां कृत्वा शिड्यनुस्वार इत्येवोच्यताम् ? सत्यम् यदि हस्य शिट्संज्ञां कृत्वाऽहग्रहणं न क्रियते तदा श्रौढदित्यत्र "श्वयोपे शिटः" इति हलोपऽनिष्टं रूपं स्यादिति ।

'रो रे लुग्दीर्घश्चादिदुतः' । १-३-४१ ॥ 'नन्वपदान्त इत्यधिकारात् अग्नयः, अपास्याः, अशोकः, अवासाः, अचाकाः, अपापाः, इत्यादिष्वेव प्राप्नोति, ननु स्वारान्तमित्यादावपीति ? नैवम्, अदिदुत इति ग्रहणादपदान्त इति नाऽनुवर्तते, यत इकारात्परस्य रेफस्य रेफेऽपदान्ते सम्भवो नाऽस्तीति, भिन्नस्थानिनिमित्तमपनाह्य । किं पुनरिदं सानुबन्धस्य कार्यिणो रेफस्य ग्रहणं निरनुबन्धस्य वा ? तत्राऽऽद्यपक्षेऽग्नी रथेने त्यादि सिध्यति, न तु पुना रमत इत्यादि, द्वितीयपक्षे पुना रमत इत्यादि सिध्यति न त्वग्नी रथेनेत्यादि । न चोभयपरिग्रहे किञ्चिन्नियामकमस्ति ? उच्यते-अत्र 'रो रे०' इत्येकप्रयत्ननैव पञ्चद्वयोच्चारणादेकत्र सानुबन्धस्याऽपरत्र निरनुबन्धस्य निर्देशात् 'निरनुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणमिति' न्यायाच्च सामान्येन ग्रहणं भवतीत्याह रेफस्येति । अनन्तरत्वामिति-ननु सामान्यनिर्देशादनन्तराणामेवेति कुतो लभ्यत इति चेत् ? उच्यते-रे इत्युपश्लेषसप्तमीनिर्देशात्तुल्यत्व दीर्घोऽपि रेफोपश्लिष्टस्यैव भवतीति ।

'ढस्तड्ढे' । १-३-४२ ॥ अनित्विति, इह यत्र पदान्ते "धुटस्तृतीयः" इत्यस्य बाधकम्, अपदान्ते तु "तृतीयस्तृतीयचतुर्थे" इत्यस्य चेति, ततोऽनित्यत्वधिकार एतयोः सूत्रयोर्विषय मुक्त्वा ज्ञातव्यः । अत एव मधुलिड्ढौकते इत्यत्र पूर्वं तृतीयस्याभावे सति न ढस्तड्ढ इत्यस्त्वेति । चकृड्ढे इति-अत्र 'भोम्यन्तात्०" इति यस्य ढत्वे 'अदीर्घाद्विराम०" इति तस्य द्वित्वे 'तृतीयस्तृतीय " इति ढस्य डः आगतम्, आगतमिति-ढढौ

---

१ ४-४-१११। २ ४-१-३५। ३ २-१-७६। ४ १-३-७५। ५ १-१-८ ।

दृशौ, दृशेत् उपमे इति धातू "वेदोऽस्तु" इतीडनिषेधः ! लेढा इति—नन्वत्र परत्वाद्गुणो भविष्यति किमन्तिस्यविकारेणेति ? सत्यम्, ढलोपस्याऽसिद्धत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमं ढलोपो दीर्घत्वं च प्राप्नोति । ननु ढस्याऽऽभ्यासधर्ममप्यसत् ततो गुणो भविष्यति ? सत्यम्, 'तथाप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति दीर्घत्वं स्यात्, 'कार्यो विधिः' इति न्यायेनाऽन्तरङ्गं ढत्वं ततस्तस्मिन्नभिमते गुणोऽसिद्धो यतो गुणोऽकार्यो विधिरिति, कार्याभिन्नपक्षे इदमुक्त, शास्त्रासम्भपक्षे तु गुणे कृते ढत्व भवति ।

'उदःस्थास्तम्भः सः' । १-३-४४ ॥ ननु उत्स्थातेत्यत्र सकारलोपः कस्मान्न भवति ? न च नान्यमडागमेन व्यवधानाम भविष्यति, यतोऽड्विनोऽत्र व्यवधायकं न भवति, सत्यम्, आदुत्स्थाउद इति पदं स्थास्तम्भः सकारस्य च सम्बन्धनीय, उदस्थात् उदस्तम्भदित्यनयोः सिद्ध्यर्थम् । उदस्थादित्यत्राऽडागमाद् पूर्वमनित्यविकाराम भवति, अडागमे च सति पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य तथाऽनन्तरस्यैव न व्यवहितस्येति न भवति । उत्स्थान इत्यत्र स्थानस्य विशेषणं उद्, न तु तिष्ठतेरिति ।

'तदः सेः स्वरे पादार्था' । १-३-४५ ॥ तद इत्यनेन तदादेशस्य सस्य ग्रहणमन्यथा व्यञ्जनात्सिलोपः सिद्ध एव । अनुकरणस्यापवाद इत्यत्र स्यदादित्वाभावः शब्दार्थानुकरणे हि 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति न्यायः प्रवर्तते । शब्दानुकरणे तु नेति । कथमिदमिति चेत् ? 'तदः सः स्वरे' इति "वैरिस्यवाचिनि" इति सूत्रग्रहणात् । पादार्थेयं पादार्थो यस्या इति वा पादार्था ।

'एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्नञ्समासे' । १-३-४६ ॥ प्रकृतेः परः भूयमाणः चकारः प्रकृत्यन्तरसद्वितीयतां गमयन् पूर्वसूत्रभुतप्रकृत्यैव सद्वितीयतां गमयति । नञः समासो नञ्समासस्ततो द्वन्द्वगर्भो नञ्तत्पुरुषः । नञ्समासे च सति न भवतीति अनेन नञः क्रियासम्बन्धं दर्शयन अनग्नञ्समास इति प्रसज्यप्रतिषेधाऽयमिति दर्शयति । पर्युदासे हि सति नञिवयुक्तमन्यसदृशे इति न्यायेन नञ्समासादन्यत्राऽपि समास एव वर्तमानाभ्यामेतत्तच्छब्दाभ्यां सिलोपः स्यादिति । अनग्नञ्समासे इति प्रतिषेधात् परमैष करोतीत्यादौ तदन्तादपि सस्तुट् । यदं सम्पा जैनापाठ्यपरि इति ये मन्यः—अनुबन्धग्रहणादिति—अयमर्थः । सरिति इदनुबन्धग्रहणादन्यानुबन्धसहायस्य लोपाभावः, एतद् चरतीत्यादौ । अथाऽत्र परत्वादत्व पक्षे च कृत सकारस्याऽभावाल्लोपो न भविष्यति ? सत्यम्, विशपविहितत्वादत्वपरत्वाभ्यां पूर्वमेव लोपः स्यादिति । किञ्च एतद् सकम्नातीत्यादावपि स्यात् ।

---

१ ४-४-६२ । २ १-३-२० । ३ ७-१-८ ।

'व्यञ्जनात्पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा'। १-३-४७ ॥ समाहारेऽपि यत्र स्वाद् इत्वाभावः। आदित्यो देवताऽस्याऽऽदित्य इति-अत्राऽकारलोप लुका सन्धि विधित्वात् स्थानिवद्भावप्रतिषेधेऽनेन पक्षे यलुक्। स्य इति कृतं शाङ्गरस्यादिष्वपि स्यात्।

'धुटो धुटि स्वे वा'। १-३-४८ ॥ प्रत्तमिति-प्रपूर्वाद्दाञेरारम्भेऽर्थे क्तेः, "मार्दागस्व०" इति त्तादेशः। अवदीयते स्म क्तः "निर्विर्णान्यचाम्" इति वा। क्षिप्धि पिण्ढि इति-क्षिपूपिषोः पञ्चम्या हौ "नैषां स्वरात्" इति श्नप्रत्यये "श्नास्त्यो-र्लुग्" इत्यलोपे "हुधुटः०" इति हेर्धिभावे 'धुतीयस्तृतीय' इति तृतीयत्वे "तवर्गस्य०" इति दत्वे "श्नो धुड्०" इति सत्वेऽनेन पक्षे दलोप चेति। मार्ग्रमिति-मृगो 'मृग्भ्यां नोऽन्त्यस्य" इति क्विति ग नागमे मृग्न 'तस्येदम्" इत्यपि।

'तृतीयस्तृतीयचतुर्थे'। १-३-४९ ॥ लिप्स्यते इत्यत्र सस्य गः, यदभवे इत्यत्र तस्य द आसन्नः प्राप्नोति।

'अघोषे प्रथमोऽशिटः'।।१-३-५०।। पयस्सु इत्यत्र "शषसे शषसं वा" इति विधानादपि न प्राप्नोति किमशिट इति वचनम? सत्यम्, श्च्योतत्यादयर्थम्। तथाऽशिट इत्यभावे वृक्षः पुष्य इत्यादौ कस्याऽशिः कादिरिति व्याख्यया विसर्गस्यापि प्रथम मान्तस्थाति धुट्त्वे अघर्षहविसर्गकपयाः कथ्मा इति कत्व स्यात्। श्च्योततीत्यादि प्रयोगत्रये यथासङ्ख्य चटताः स्युरिति। अस्ति आस्ते इत्यादिषु च सस्य तकारः स्यात्।

'विरामे वा'। १-३-५१ ॥ वैयधिकरणमिदमधिकरणम् कुङ् इत्यादि-यथाप्राप्तो धकारः, 'परिष्वभिज्ञस्तमो यभू" इत्यादौ रयः। कुक्कित्यादिचतुष्टये कटतपाः स्युः। यम इत्यत्र पः स्यादिति।

'न सन्धिः'। १-३-५२ ॥ संहितायामिति-सन्धीयन्ते वर्णा अस्यामिति "'धीपिभ् " इति क्विति ते संहिता, वर्णानां परः सन्निकर्षः। एकपद इति-विषय सप्तमीति इति, भवतीत्यादावेकपदे नित्य संहिता। धातूपसर्गयोरिति-धातूपसर्गयोः प्रेक्षयतीत्यादौ नित्यसमुदितत्वात्समासस्यापि निरन्तरानेकपदात्मकत्वात् पदधातूप-सर्गसमासानां नियमेनैकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्च विरामाभावान्नित्यं संहितेति। वाक्ये तु सर्वत्रैकप्रयत्नोच्चार्यत्वस्याऽनियमाद्विरामाभावेन संहितेति।

'रः पदान्ते विसर्गस्तयोः'। १-३-५३ ॥ विसर्गः प्रम्पूर्योपरि विन्दुद्वयं

---

१ ४-४-७ । २ ४-४-८ । ३ ३-४-८२ । ४ ४-३-१ । ५ ४-३-८१ । ६ १-३-४९ । ७ १-३-१ । ८ १-३-२९ । ९ उणा १४ । १० १-३-१६ । ११ १-३-६ । १२ ५-३-१६ । १३ उणा २१ ।

कृते, तयोरित्यत्रैकाऽपि सम्बन्धवशाद्द्विधा भिद्यते; एका वैषयिकेऽधिकरणेऽपरा त्वौपश्लेषिके इति । असिद्धं इति–प्रत्ययाश्रितत्वेन बहुस्थान्याश्रितत्वेन च बहिरङ्गता, वर्णमात्राश्रितत्वेन त्वन्तरङ्गता । पदान्तेऽपः पदनदिति च कृत्वादौ कृते रेफस्य पदान्तत्वमिति ।

'स्पागि'। १-३-५४ ॥ स्पाग्येव विसर्गनियमात् स्पाद् प्रथम इत्यस्मिन् जिह्वामूलीयोऽपि ।

'शिट्यघोषात्'। १-३-५५ ॥ अघोषात् परस्य पदान्ते रेफस्याऽसम्भवाद् घोषादिति शिटीत्यस्य विशेषणमित्याह–अघोषात्परे शिटीति ।

'अरोः सुपि रः'। १-३-५७ ॥ ननु पयःसु इत्यादिषु "सो रुः" इति कृतेऽन्त्यस्याकारेण रेफात्परः सकारः कथं न भवति ? सत्यम्, नित्यत्वात् "र: पदान्ते विसर्गस्तयोः" इति भवति । स्वर्णनाशाधिकन्यायो निरनुबन्धन्यायस्याऽनित्यत्वेन "र: कखपफयो:०" इत्यादौ छान्दसिकस्याऽपि भवति ।

'वाहर्पत्यादयः'। १-३-५८ ॥ निपातनात्पदान्ताधिकारो निवृत्तस्तेनोपस्पर्शे न याति, यथा च–सुपीरमित्यादि सिद्धम् । गीर्पतिरिति–अत्र क्षीरस्वामिना भ्रातुः पुत्रादित्यात् षत्वमिष्यते । प्रचेता राजन्निति सम्बोधने विशेषज्ञापनाय सम्बोधनादन्यत्राऽप्युदाहार्यम् । तत्र समास एव अन्यत्र तु अम्बादिरिति दीर्घत्वे विशेषाभावः । बहुश्रुतः–कर्मधारयात्समासान्ते प्रचेताराजः प्रचेतोराजः । प्रकटोऽप्याह–प्रचेतसो राजा प्रचेताराजः । प्रचेतो राजाऽस्य प्रचेताराजा प्रचेतोराजेति, आकृतिगणार्थत्वाद्बहुवचनस्य । वारि चरति कचिदिति के चार्थः । उषसि बुध्यते "नाम्युपान्त्य ०" इति के उषर्बुध इत्यनयोः षत्वमुत्वं च न भवतीति ।

'शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा'। १-३-५९ ॥ अत्राऽयमर्थः प्रतिवर्गमाद्यस्य प्रथमापेक्ष च द्वितीयमिति, तेन कचटतपानां खछठथफाः क्रमेण शिटि भवन्ति । क्रमेणोदाहरणानि ।

'तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ'। १-३-६० ॥ स्नानित्याग्रहेत्यादि–अयमर्थो योगग्रहणं विना सहार्थे तृतीयायां "वैवर्णस्येषणोर्दित्व" इत्यादिवद् यथासङ्ख्यमपि स्नानित्याशङ्का । परिभ्यो यथासङ्ख्यं तु "पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य०" इति न्यायात्परस्यैव तवर्गस्य स्यान्न पूर्वस्येति योगग्रहणम् । ननु तवर्गस्य क्रियार्थत्वेन

१ ५-१-७१ । २ ५-१-५४ । ३ १-३-६ । ४ ७-४-१ ४ ।

च विशिष्टवर्णसमुदायस्याऽभिधानात् तथ् क्षेते इत्यादिषु एकैकस्य तवर्गशब्दाप्रवृत्तौ कथं कार्यित्वमिति ? सत्यम्, समुदायैकदेशस्याऽपि तदात्मकत्वात् ग्रामो दग्ध इत्यादिवत् समुदायशब्देनाऽभिधानात् दस्याऽपि तवर्गत्वे सति दकाररूपतवर्गस्याऽनन्तरः नकारः; यद्वा यथा ग्रामे वसति गृहे वसतीत्यादौ ग्रामाद्येकदेशादेरपि ग्रामादिशब्दाभिधानम्। न हि देवदत्तादिरेवमभिधीयमानो ग्रामं वा व्याप्य वसति किन्तु एकदेशे। तत्र स एकदेशो ग्रामो गृहं चोच्यते तद्वदत्राऽपीत्यदोषः। छन्छादयतीति— छदण् संवरणे इत्यस्य छदण् अपवारणे इत्यस्य वा युजादेः स्वार्थणिजन्तस्य रूपम्। छन्नापयतीति 'मणीकृत्यापारे णिग्' "हन्त्यर्थाच्च" इति णिगन्तस्य वा रूपम्। तातृ इति-शसि तस्रो तसि च रूपम्। एवं *भवत्त इत्यपि। पूर्वेण षकारयोगेति—" ने शात् " इत्यनेन निषेधो वक्ष्यते, परेण षकारयोगेति—" शिर्टवर्गस्य "—इत्यनेन। अनित्यत्वविकाराद् अशिश्रिषतीत्यत्र द्वित्वे कृते पश्चात्टवर्गः, अन्यथा अशिश्रिषतीत्यनिष्टं रूपं स्यात्। एवमशिश्रिटिषते इत्याद्यपि। एवमुत्तरसूत्रेऽपि "वर्गः क्रमम्" इति न भवतीति— तथ् क्षेते, तचरतीत्यादौ उभयाश्रितत्वात्तस्य बहिरङ्गं पदमाश्रितत्वात्कत्वमन्तरङ्गमिति। षकारस्य षत्वमपीति—ष्मवतीत्यादौ " सस्थे षणौ " इति कृतस्य षकारस्य " नैमत्तय० " इत्यनेन युक्ताश्रित षत्वं प्रत्ययाभावाच्च भवतीत्यर्थः।

' सस्य शषौ '। १-३-६१ ॥ ननु ष्मवतीत्यत्र ' दन्त्यापत्तिरिदं कार्यं तालव्यस्याऽपि भवतीति ' भणनात् " नाम्यन्तस्था० " इत्यनेन षत्वं कथं न भवतीति ? उच्यते-पाठकाले यो दन्त्यसकारस्तस्य कृतत्वाभावादिति।

' न शात् '। १-३-६२॥ तवर्गस्येति-असम्भवात्सस्येति न व्याख्यातम्।

' पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवतेः '। १-३-६३ ॥ तवर्गस्येति—उपरत्र तवर्गस्येति भणनात्तवर्गस्य सस्य चेति सम्बध्यतेऽत्र। नामित्यामादेशस्येति—अनुस्वारस्य पान्तस्य षमन्तस्य च नमतरचयच एकः। अत्र च आमादेशो नाम् तस्यैवाऽर्थवत्त्वाद्ग्रहणमित्याह—षड्नाम—नामशब्दो नकारान्तोऽमशब्दोऽकारान्त इति।

' लिलौ '। १-३-६५ ॥ अनुनासिक एव भवतीति—विपरीतनियमस्तु निरनुनासिकस्य सानुनासिक इति, " तवँल्लस्य लुक्त " इत्यत्र लृकारेति करणाच्च भवति। प्रायिकं चैतज्ज्ञापकं, तेन "सेमानानां तेन दीर्घः" इत्यादौ भासम एव भवतीति।

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

---

१ १-४-२ । २ १-१-११ । ३ १-३-६४ । ४ २-१-४१ । ५ १-३-६१ । ६ २-१-८७ । ७ १-१-१५ । ८ १-२-१४ । ९ १-३-१ । * भवर्ध तत्सम्-इमत्सोष शब्दो इत्यस्मात् वक्तिवि (ख्य १) इत्यनेन अन्यस्य भवत्यादे तस्य वक्तिकम्।

'अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये' । १ । ४ । १ ॥ अत्र प्रत्ययाप्रत्ययोरिति सिद्धे स्यादिग्रहणं "येयमसत्स्वरे" इत्यादौ प्रयोजनार्थम् । तेन राजभ्यामित्यत्र नलोपस्य स्यादिविधौ विधेयेऽसिद्धत्वादाकारो न भवति । न चाऽत्र स्यादिग्रहणाभावे "त्रिचतुरः" इत्यादिविहितस्य स्यादर्ग्रहणं भविष्यतीति । यतस्तस्य ग्रहणेऽपि न किमपि फलम् । अन्यच्च स्यादिग्रहणे श्रुतिग्रहणात् कर्मा प्रत्ययत्वात् 'विमेभिरिति" इत्येतत् प्रयुक्तं निषिध्यते । किंचाऽत्र स्यादिग्रहणाभावे यन्य इत्यत्राऽपि " येयमेनयेस्य " इति चाकित्वा-ऽभावः स्यात् । वृक्षा इति–अत्र असि अपवादत्वात्समानदीर्घस्याबाधकस्य " अकोऽस्य-पेऽपये " इत्यस्य बाधकोऽयमाकारः । भाभ्यामिति–इह भ्यस्य भवतीति "कैचिद् इति के अपकृतेर्वा सिद्ध । भमयाभ्यामिति–स्यादेः पूर्वमेकपदत्वाभावात्कथ " ऐप् वर्ये इति वत्वं भमभप्रकृतेः ? उच्यते–भाविनि भूतवदिति न्यायाद्भवति । भमभा-येति–भकारसन्निपातेन विधीयमानो यकारस्तद्विघाताय कथं प्रभवतीति न वाच्यं, यग्रहणनैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

'भिस ऐस्' । १ । ४ । २ ॥ एसादेशनैवेति–एसादेशे कृते "वृक्षैः" इति न वाच्यं, विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा वृक्षैरित्यनिर्दिष्टं स्यात् । तदा इसिति कुर्यात् । अतिजरसैरिति–एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्कृतजरसोऽपि जराशब्द एवाति । भिस्स टति–प्यांच इत्यस्याऽभिपूर्वस्याऽभिप्सायत इति "पर्यवगोदावः" इत्यादि पृषोदरादि-त्वादभेरकारलोपे यस्य सकार आपि तत्स्थानुरोधाद्विकल्पेन टाभवे भिस्सा भिस्सटा ।

'इदमदसोऽक्येव' । १ । ४ । ३ ॥ इदावधारणार्थं इति–तेन प्रत्ययनियमो न भवति । तदभावे च तकैः विश्वकैरित्यादि सिद्धम् ।

'टाङसोरिनस्यौ' । १ । ४ । ५ ॥ अन्ये स्थिति–यदि हि अतिजरसिनेत्येव-स्याधकारस्य साधुत्वेन नाऽभिमत स्यात्, तदा टा इत्येतस्य नकारादेशमेव कुर्यात् तत्राऽपि येनेत्येव कृत वृक्षेणेत्यादि सिध्यत्येव । कथमेतमिति चेत् येदनुस्मोऽचि इत्यत्र टावचनग्रहणात् ।

'ङेरस्योपधीतो' । १ । ४ । ६ ॥ अत् इत्येव क्रियताम् किं दीर्घकरणेन ? न चैवं कृते वृक्षस्याः इति प्राप्स्यतीति, तदा हि त् इत्येव कुर्यात् । सत्यम् । मतान्तरेऽतिजरसा-दित्यपि मन्यते तत्सिद्धयर्थं दीर्घकरणम् । दीर्घकरणाच्च स्वमतेऽपि सम्भवमिति बोध्यम् ।

१ १-१-६ । २ १-१-१ । ३ ३-४-११ । ४ ७-४-६८ । ५ १-३-११३ ।
६ ५-१-१ १ । ७ १-१-१२ । ८ ५-१-११ । ९ १-४-४ ।

‘सर्वादेः स्मैस्मातौ’ । १ । ४ । ७ ॥ परमसर्वस्मायिति—स्यादाक्षिप्तस्य नाम्नः सर्वादिविशेषणाद्विशेषणेन च तदन्तविधर्भाव्यत्र सर्वादिरिति द्वन्द्वे निषेधाद्वा ‘ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिः’ इत्यस्याऽनुपस्थानाच्चदन्तस्य परमसर्वस्मै इत्युदाहृतम् । केवलस्य व्यपदेशिवद्भावात्तदन्तत्वं द्रष्टव्यम् । विश्वस्मायिति—सर्वशब्द साहचर्याद्विश्वशब्दस्याऽपि समस्तार्थस्य ग्रहणं न तु जगदर्थस्य । स्वार्थिकप्रत्ययेति—इत्य यदतोऽयमाशयः । स्वार्थिकप्रत्ययोऽपिगणपाठफलमिति । भवराणीति—शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशो नाऽर्थापेक्षया । तेन स्त्रीपुंनपुंसकेषु सर्वेष्वप्यर्थेषु सर्वादित्वमिति । स्वाभिधेयेति—पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेयो दिग्देशकालस्वभावोऽर्थस्तमपेक्षते यः स स्वाभिधेयापेक्षः । चोऽवधारणे । दिगादीनां अर्थानां पूर्वादिशब्दाभिधेयानां यत्पूर्वादित्व तन्नियमेन कञ्चिदवधिमपेक्ष्य सम्पद्यते न त्ववधिनिरपेक्षम् । तथाहि—पूर्वस्य देशस्य यत्पूर्वत्वं तत्परं देशमवधिमपेक्ष्य भवति । परस्याऽपि यत्परत्वं तत्पूर्वदेशमपेक्ष्य भवति । तस्मात् पूर्वादिशब्दवाच्यापेक्षयेऽवधर्मे केनचिदवधिना भाव्यम् । तत्र तस्यैवाऽवधेः पूर्वादिशब्दाभिधेयापेक्षोऽवधिभाव एकान्तिकः स नियमो व्यवस्थापरपर्यायः । तस्मिन् गम्यमाने पूर्वादीनां शब्दानां स्वाभिधेय एव वर्तमानानां सर्वादिकार्यम्, न तु वाच्ये । यो हि पूर्वादिशब्दाभिधेयादर्थादन्यस्याऽवधिभूतस्य नियम स एव पूर्वादिशब्दवाच्यो भविष्यतीति । अतस्तस्मिन्नान्तरीयकतया गम्यमाने पूर्व-पर अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर इत्येतानि सप्तशब्दरूपाणि सर्वादीनि भवन्ति । अवधिमति दिगादिलक्षणे वर्तमानानि पूर्वादीनि सर्वादीनि भवन्तीत्युदाहरति—पूर्वस्मै इत्यादि । बहिर्योगेनेति—बहिर्योगे वर्मे बहिष्ठ चर्मणि बहिःशब्दः । पुरि वर्तते इति—पुरीति शब्दप्रधानो निर्देशः । यदाऽन्तरशब्दस्य पुर्व्यञ्जनान्तो वाच्यो भवति तदा सर्वादित्वस्य निषेधः । यदा ईकारान्तोऽकारान्तो वा पुरः पुरी शब्दद्वयम् वाच्या भवन्ति तदा सर्वादित्वमस्त्येव । सर्वविभक्त्यादय इति—आदिशब्दाद्यथायोगमकजेकशेषपूर्वनिपात पुम्वद्भावद्विभाव्—आयनिञ्—मयट्—अकच्प्रयोजनानि गृह्यन्ते इति । न तु सर्वमादीयते गृह्यतेऽभिधेयस्यैतस्यान्यार्थाभिधानात् सर्वेषां यानि नामानि सर्वादीनि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते । तथाहि—यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन नियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागात्स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तत इति विशेष एवाऽवतिष्ठते । उपसर्जनमपि महत्त्वाधममहत्त्वार्थातिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नम् अतिसर्वमित्यादावतिक्रान्तार्थेषु विशेषयति । एवं बहुव्रीहावपि । उभसूत्रयञ्जो नाम्युपाम्य०” इति च उभः । तत्पूर्वापादः “ आतो वो हायनः ” इति के निपातनाद्विद्यत उभयट् । तदरति—प्रत्ययान्तर

१ ५-१-५४ । २ ५-१-५५ ।

रूपम् । भिस्वारिद् सम्भ्रमेऽत्तः " केचिद् " इति के । त्वत् अस्यैव धातोः " संज्ञेश्च स्यात्मत्वायः " इति निपातनात् ।

'नेमार्धप्रथमचरमतयायाल्पकतिपयस्य वा' । १ । ४ । १० ॥ द्वितयेति-तयि रूपे च, अपि मतायाम्यामपि तयायौ शब्दौ स्तः । परं व्याख्यानात्तयायौ प्रत्ययौ । तयोः केवलयोरसम्भवात्तदन्तस्य कार्यं दर्शयति-तयेति व्युत्पत्तिपक्षे तद्-साहचर्यात्तयस्य तद्धितस्य ग्रहणं, न तु " गर्वेहयस्य " इत्यौणादिकस्य । व्यवस्थित-विभाषेति-व्यवस्थित मर्यादानतिक्रान्तं प्रयोगजातं विशेषेण भाषते विभाषेति । अर्धा नाम केचिदिति-नामेत्यव्ययम् । नाम नाम्ना संज्ञया नाम प्रसिद्धार्थो वा । केचिदर्धन्ते किं नाम अर्धा नाम तदा क्लीबः ।

'द्वन्द्वे च' । १ । ४ । ११ ॥ वर्णाश्रये च दशनाम्नि कृते द्वन्द्वस्योभयपदप्रधानत्वेऽपि वर्णदशना इत्यत्र 'द्वन्द्वे च' इति न विकल्पः । सर्वादिरित्यानन्तर्यषष्ठी विज्ञानात् । यद्वा सर्वादिरित्यावृत्त्या पञ्चमी व्याख्येया । 'पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य' इति न्यायाच्च स्यादेर्व्यवहितत्वाच्च भवति । वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति-वस्त्रमन्तरं येषां ते वस्त्रान्तराः । सर्वादित्वादन्तरशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते सप्तम्यन्तादित्वात्परस्य पूर्वनिपातः । एवं वसनान्तराः । ततो वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्चेति कृते समानार्थत्वादेकशेषः प्राप्नोति । नैवम्, अत्र वसनशब्दो गुहपर्याय इति न समानार्थत्वम् । यद्वा एकोऽन्तरशब्दो व्यवधानार्थो अन्यश्च विशेषार्थो । ननु चाऽन्तरशब्दो बहुव्रीहौ वर्तते न द्वन्द्वे इति कथमस्य प्रत्युदाहरणं, न । सदवयवको बहुव्रीहिरपि द्वन्द्व इति ।

'न सर्वादिः' । १ । ४ । १२ ॥ सर्वादिकार्यमिति-सर्वादिकार्यं कर्मणास्थाने न प्राप्नोतीत्यर्थः, प्राप्तावपि परस्यैव भवे ।

'तृतीयान्तात्पूर्वावर योगे' । १ । ४ । १३ ॥ समाहृतेति पूर्वशब्दस्याऽवरेण सह समाहृतिर्मेऽभिप्रेत इति समासात्समाहारः । कर्मधारयो वा पूर्वावयवयोभावादिति । योगे सम्बन्ध इति-योग एकार्थीभावो व्यपेक्षा चोभयं गृह्यते । मासपूर्वायेति-"पूर्वसदृश॰" इति समासः । तृतीयाया अपि तृतीयायाः 'स्थानीयाः' इति स्थानिवत्वेन तृतीयान्तत्वम् । लुप्यमानेऽपि इति परिभाषया पूर्वस्य प्रत्ययस्य प्राप्तं लुपि निमित्तभूतायां तदेव निषिध्यते । अतः "अचोऽचि" इति स्थानित्वं ततस्तृतीयान्तत्वं सिद्धम् । ननु मासपति मासेनेत्यत्र योगग्रहणं विनाऽपि " सर्वादौ पदविधिः " इति न्यायेन भविष्यति

१ ५-१-१११ । २ कथा ४२ । ३ कथा १० । ४ ७-४-१४ । ५ १-१-६ ।
६ ७-४-११२ । ७ ७-४-११ । ८ ७-४-१३१ ।

निषेधः किं योगग्रहणेन ? उच्यते, योगग्रहणादन्यदपि सिद्धं, अपरैः सामान्येन तृतीयान्तेन योगे प्रतिषेधः कृतो, न तृतीयान्तात्, तेषां मते पूर्वाय मासेनेत्यपि भवति, तन्मतसंग्रहार्थं तु पूर्वदिग्योगेऽपि पञ्चमी व्याख्येया ।

'अवर्णस्यामः साम्' । १ । ४ । १५ ॥ परस्परायामः सामादेशे यत्रैव सामादेशे(शः) एवोच्यते(च्येत), परोक्षादयस्तु आम् धातोर्विधीयमानः सर्वैर्न सम्भवति, "कर्तुः क्विप्०" इति क्विप्प्रत्ययान्ततायां सम्भवेऽपि स्यादेरित्यधिकाराभिरस्यत इत्याह—षष्ठीति ।

'आपो ङितां यै यास् यास् याम्' । १ । ४ । १७ ॥ आबन्तादि, पूर्वसूत्रेषु सर्वादिरव्यभिचारेऽप्युत्तरसूत्रे सर्वादिग्रहणादिह सामान्यमवगम्यते इति । कारीषग न्धायै, अणि अणन्तत्वात् "अणेये०" इति इञि तु 'तुर्बोते" इति ङीः प्राप्नोति ? नैवं, यत्र ण्यादेशः समवन्ति, "अयमयेकप्०" इति सूत्र स्वरूपस्याप्यो ग्रहण, न ण्यादेशरूपस्य, एतद् व्याख्यानतो लभ्यते, इञस्तु इकारान्तस्य ङीरुक्तः ।

'सर्वादेर्डस्पूर्वाः' । १ । ४ । १८ ॥ अस्य, इदम्शब्दस्य 'ङौ डेः" इत्यस्मे 'ङोरस्या " इत्यकारलोप "आत्" इत्यापि "आपो ङितां०" इति यायायादेशे "अनक्" इत्यदादेशेऽनेन डस्पूर्वत्वे "डित्यन्त्य०" इत्यकारलोप, यथात्र यायायादेशे कृते सर्वादित्वेन तस्यापुमादित्वात् कसि कृते व्यञ्जनादित्वाभावादक्रूपमदादेश इत्याह—परत्वादिति । प्रियसर्वायै इति—सर्वशब्दस्य प्राक्निपाते प्राप्ते "प्रियैः" इत्यनेन प्रिय स्य प्राक्निपातः, अथ बहुव्रीह्यादेरिति—परेण बहुव्रीह्यादेरिति प्रागभिधये तदेवाऽन् दित अत आदेः फल न निरीक्ष्य, त्वकं पिताऽस्याऽक पिताऽस्य इकौ पुत्रावस्य क समयचारिणोऽस्येति ।

'टौस्येत्' । १ । ४ । १९ ॥ एदिति तकारोऽसन्देहार्थ, अन्यथाऽन्तरेण तकारमेरित्युच्यमाने किमिस्येकार आदेशो भवत्याहोस्विदिकारः स्यात्, टौसोः परयोः पूर्वे आदेशा इति सन्देहः स्यात् ।

'औता' । १ । ४ । २० ॥ आबन्तस्यैवेति, आबन्तस्यस्येकाऽपि षष्ठी द्विधाऽर्थवशाद्भिद्यते, सम्बन्धितया स्थानितया इत्याह—आबन्तस्य सम्बन्धिना औता सह आबन्तस्यैव स्थाने इति । बहुसङ्ख्ये—एकवदिति "सैनानीवा०" बाऽऽबन्तत्वम् ।

---

१ ३-४-१५ । २ १-४-२ । ३ १-४-७१ । ४ १-१-७१ । ५ १-१-११३ ।
६ १-४-१८ । ७ १-४-१७ । ८ २-१-२६ । ९ २-१-११४ । १० १-१-१५७ । ११ ७-४-१ ३ ।

‘इदुतोऽस्त्रेरीदूत्’ १ । ४ । २१ ॥ षष्ठ्यन्तस्येति निर्दिश्यमानत्वि वा इदुतौ स्थानिनौ विधानस्त्वन्यथा ईकारयेव सिद्ध्यात् ।

‘क्लिस्यदिति’ । १ । ४ । २३ ॥ येनचे विधीयतऽस्य येय इति बाहुलकादपा- दाने, “ वेः क्लिद् ” इति ड्डा, कर्मणि तु क्यः स्यात्, नपुंसक स्वमव्ययीत्वाच दर्शितं, तत्र हि ‘ अनाम्स्वरे ” इति नोऽन्तेन भाव्य, मुक्ते इत्यादि–नत्विकारा कारमात्रापेक्षत्वात्पूर्वमेव एदोतौ स्यातां तदा याथादः स्त्रीत्वनिमित्तेकारोकाराप- क्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्कृतयोरप्यदोतोरिकारामावादबधविधित्वाच स्थानित्वाभावादेशाभा यादेशामावात्प्रतिषेधो न युक्तः । न च तदन्तादादेशविधानाद् अवर्णविधित्वात्स्थानि त्वमप्रधानेऽपि वर्णविधिप्रतिषेधात् एव तर्हि अनवकाशत्वात्पूर्वं देशसूत्यादयः प्रवर्तन्ते, यथाददिति प्रतिषेधस्तथापि इदुत्सन्निपातेन जायमानस्यादेशासायादेशनैव एदोद्वाधो भविष्यतीति भदिति प्रतिषेधा व्यर्थः, यथर्थ यत्नमपि न प्राप्नोति तस्या वदितीति प्रतिपधा वर्णविधावय न्यायो नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थः, तन देशादावित्र कृतेष्वेदोतौ न भवतः ।

‘क्विर्ौ’ । १ । ४ । २५ ॥ युवपामिति ननु दाम्करणसामर्थ्यादेव दीर्घं स्यात्, किं व्यावृत्त्या ? न क्लित्यदितीत्यस्तनिषेधकत्वेन तस्य चरितार्थत्वाद्दीर्घः स्या दिति व्यावृत्तिः सफला । यदा इमे स्थाप: ” इत्यत्र सिम्लोपविधायकत्वेन इस्व- करणस्य चरितार्थत्वे गुणबाधके किम्करण, किञ्च यथार्थत्वार्थ दाम्ग्रहण कार्य, अन्यथैव छत्रमन्यथा, उत्तरं चाऽन्यथा कार्यं स्यात्तथा च गरीयसी रचना स्यादिति ।

‘केवलसखिपतेरौ’ । १ । ४ । २६ ॥ सखिय इति, अत्र “ स्वोमीयाऽवर्ण- विधौ इति न्यायात् क्लिपः स्थानित्वे सति “ व्योः यैऽव्• ” इति यलोपः कस्मान्न भवति ? ‘असिद्धं बहिरङ्ग’ मिति न्यायादन्तरङ्गे क्लिमाश्रिते कार्ये यत्वमसिद्ध द्रष्टव्यम् ।

‘न माक्लिदेस्’ । १ । ४ । २७ ॥ सखिपतेर्नाक्लिदेता सह न यथासंख्यं, “क्लितिक्लीती इत्यत्र द्वे क्लितिभद्वमात्मस्फुरितो निर्देशाद्वा । सखाविधि–अत्राऽऽ- देशे कृते ‘ क्लिस्यदिति इति प्राप्नोति न तु पूर्वं, यतस्तद्बाधक क्विर्ौः ” ततोऽपि “ केवलसखि• ”इत्यौत्वं तवस्तवादन्वति न्यायात्स्यादित्ये सति एत्वं प्राप्त निषिद्धम् ।

‘क्लिपा क्लिसां वा पैयास्वास्वाम्’ । १ । ४ । २८ ॥ “ यत्तुर्वैः इति

१ क्वा ७८७ । २ १–४–६४ । ३ ४–१–४१ । ४ ७–४–११ । ५ ४–४–१२१ । ६ १–४–१९ । ७ १–४–२१ । ८ १–४–२५ । ९ १–४–४८ ।

निर्देशात्सखिपती नाऽनुवर्तेते, स्त्रिया इति विशेषणस्य विशेष्यसापेक्षत्वात्सखिपतिभ्यां परेषां क्विपां " क्षितिक्षीतीय टर् "इत्येवमादिभिर्विशेषविधिभिराभ्रातत्वादित्करणस्य तु प्रयोजनवत्त्वात्सामान्यमिदुदन्तमधिकृत्य गम्यत इत्याह—इदुदन्ताच्छब्दा इति ।

' स्त्रीदूतः ' १ । ४ । २९ ॥ स्त्रियै इति, ग्रामण्यादि शब्दो हि क्रिया शब्दत्वात्रिलिङ्गत्वाभित्यस्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानादापेक्षाभावः । आमलक्या इति–आमलकादुणादिप्रत्ययान्तात् ङ्य । आमलकी वृक्षवाची ध्वनिः । यद्याऽऽमलकस्य फलं विकारो वृक्षः, दुःसंज्ञकस्य मयटो यथा पाटलकान्लुप्, गौरादित्वात् ङीः, तदापि आमलकीशब्दो वृक्षवाची, वर्णविधित्वेनति, इकारोकारौ यत्रौ तदाभिता दापादयः ।

' वेयुवोऽस्त्रियाः ' १।४।३० ॥ आध्यै, आध्यायति, प्रध्यायति, आदधाति, प्रदधातीत्येवंशीलाऽऽधीः, प्रधीः, एतौ च शब्दौ बुद्धिवाचकौ यथाभूतमित्यस्त्रीलिङ्गौ, आधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वेन सर्वलिङ्गत्वाद्ग्रामण्यादिशब्दवदित्यस्त्रीविषयौ नेति चिन्त्यमेतदित्येके ।

' आमो नाम् वा ' १ । ४ । ३१ ॥ षष्ठीबहुवचनस्येति, अत्र स्त्र्यानस्य सानुबन्धत्वादपरस्य चाऽसम्भवात्साधवधिकाराच्च षष्ठीबहुवचनस्यैवाऽऽमो ग्रहणम् ।

' ह्रस्वापश्च ' १ । ४ । ३२ ॥ पूर्वेण विकल्प एवेति विशेषविहितत्वेनाऽपवादत्वादिति शेषः ।

' संख्यानां र्णाम् ' । १ । ४ । ३३ ॥ र् च ष् च न् च तेषां ष्णाम् । "चवर्गस्य " इति यस्य " रषृवर्णा० " इति तु न एकपदत्वाभावात् । "वोत्तरपदान्त०" इत्यपि न, यतः षकारो न पूर्वपदस्थः किन्तु मध्यपदस्थः । तर्हि रेफ पूर्वपदस्थोऽस्ति तदपेक्षया णत्वं भवतु ? न, पदेऽन्तर इति निषेधात्, ननु र्णामिति शब्द निर्देशः संख्या चैकत्वादिरथः । ततः शब्दार्थयोः सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते ? सत्य, उपचारात्संख्यार्थाः शब्दाः संख्याशब्देनाऽभिधीयन्ते, यथा संख्यायत आभिरिति " उपसर्गादातः " इति करणाधार इति परमप्यनर्ट बाधित्वा बहुलवचनादङि आपि च, संख्याशब्दनैकादयः शब्दा प्रयोज्यन्ते इति । त्रिंशतामिति ननु च त्रिंशदादयः शब्दाः संख्येयेष्वपि वर्तमाना " विंशत्या द्यास्तदन्ते " इति वचनादेकस्य एव वर्तन्त इत्यत्रैकवचनान्ता एव भवितुमर्हन्ति कथं बहुवचन ? सत्य, एकशेषात् । अथा-

१ १-१-९ । २ १-१-६१ । ३ १-१-७५ । ४ ५-१-११ ।

नामिति अथाऽप्यनुशब्दादामि परस्मात् " षाईन० " इत्याकारे नान्तस्याभावात्कथं नाम् भावोऽत्र आदाऽऽम् तद्वचनान्वाया भवीति।

' प्रेरणया ' । १ । ३ । १४ ॥ आमः सम्बन्धिन इति, सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वं आमः सम्बन्धिन इत्यपि युक्तं, आमः सम्बन्धित्व च प्रत्येकारकं, यस्मादामः सम्बन्धी प्रेरकस्ततः स आम इत्युच्यते, आम्सम्बन्धीति-कार्यकारणभावे षष्ठी । त्रिशब्दः कारणमाम् च कार्ये, यथा त्रिशब्दमधुत्वे माम् ।

' एवोत्कृभ्यो वसिरुक्तो रः ' । १ । ४ । १५ ॥ सूत्रतकारस्वरूपग्रहणार्थः, तेन लाघविकमोरप्येदोतोः परिग्रहः । परमेरिति- "भावो नेन्द्रवरुणस्य " इति ज्ञापकात्पूर्वपूर्वोत्तरपदयोः कार्ये ततः सन्धिकार्यमतः परमरिति प्राप्नोति ? नैवं, ' ज्ञापकज्ञापिता विषयो ह्यनित्या ' इति ।

' क्षितिक्षीतीय उर ' । १ । ४ । १६ ॥ इति सायते दीयते स्म युष्मैः सास सातिः सौत्रः, सुखे सावति वा मुख्य इति अत्र विधि कृत ' प्वोः यैऽम् " इति यस्य लुम्न, यतः ' स्वरस्य परे० " इति विलोपः स्थानी। न च ' नै सन्धि इत्यस्याऽप्रवृत्तः, 'नञा निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वात्', मधतु वाप्यकाञ्चस्त्वदेवसूत्रं "य्वोः प्वऽप्० " इति सूत्र लुम इति संज्ञा, संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा ' फ्रो " इति सूत्र करणात् किम्भिर्योर्म्पिञ्जनकार्यमनित्यं यतो प्रयोगिनामुपलक्षणः क्विप् ।

' ऋतो डुर ' । १ । ४ । १७ ॥ ऋकारापदिष्टं लृकारस्याऽपि, तेन ऋफिता विक्तये कृतलृकारः यदाह उपाध्यायः-माप्लृ इत्येतस्मात् पतृपामाप्ल इत्येव भवति।

' तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुट्यार् ' । १ । ४ । १८ ॥ प्रशास्तादनाम्स्वर इति न । तत्र ऋकारोपादानाद्वा, कथमिति चेत् ? प्रशास्तृणाम् प्रशास्तृसस्य । अतिकर्तारमिति-अत्र तत्पुरुषो न बहुव्रीहिः कथप्रसङ्गात्तेन च व्यवधानेन प्राप्स्यमाणात्, नन्वत्र सूत्र घौ निमित्ते किं न दर्शितम् ।' स्वौष्मौ " इति न्यागमव्यवधानात्म प्राप्नोतीति चेत्र नागमः प्रकृतरेषोऽत्र इति, सत्यं; अवयवेनाऽवयवस्य प्रकृत्यवस्य व्यवधानं भवतीति न दर्शितम् ।

' अर्वी च ' । १ । ४ । १९ ॥ कौ घुटि चेति-अत्र निमित्तान्तरः श्रूयमाणम

१ ७-४-५२ । २ ७-४-११ । ३ ४-४-१३१ । ४ ७-४-११ । ५ ७-४-१११ ।
६ ४-४-११५ । ७ १-४-६५ ।

कारो निमित्तान्तरसम्पेक्षः प्रत्यासत्तेरनन्तरस्त्रोपात्तमेव निमित्तमुपस्थापयति, कर्त्रपि सखे पितरि धारिणीत्यादावुभयोः सावकाशत्वेन ।

' मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनामन्त्र्ये ' । १ । ४ । ४० ॥ ननु कथं मातृशब्दस्य पुत्रार्थे वृत्तिर्न ह्यसौ पुत्रार्थे वर्तमानः क्वचिद्दृष्ट इत्याह—सामर्थ्यादिति । अयमर्थः—केवलो न वर्तते बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनतयाऽर्थान्तरं प्रतिपादयत्येव, कथोऽयवाद इति, अनन्तरानन्तरिभावे षष्ठीव्याख्यया, तेन कथा व्यवधानेन स्यात्, सम्भावित उत्कर्षो यस्याः सकाशात्, तत्पुत्र इति व्यपदेशः कथन तस्य योग्य, अरे गार्गीमातृकेति—महागपितृकत्वेनाऽनेकपितृकत्वेन च निन्दया मात्रा विगुणः पुत्रो निन्द्यत इति ।

' ह्रस्वस्य गुणः ' । १ । ४ । ४१ ॥ अधिकृतस्य नाम्नो विशेषणाद्विशेषणेन च तदन्तविधिसम्भवादाह—ह्रस्वान्तस्येति श्रुतत्वादिति, श्रुतो ह्रस्वो ह्रस्वान्तस्त्वनुमितं, ' श्रुतानुमितयोश्च श्रौतो विधिर्बलीयान् ' इति न्यायः, ह्रस्वविधानेति—' उभयोः स्थाने च ' इति न्यायेन यदा सिव्यपदेशस्तदा सिर्ह्रस्वश्चाऽस्ति, अतो विधानसामर्थ्यात्, यदा तु ह्रस्वव्यपदेशस्तदा सेरभावाच्च भवति ।

' एदापः ' । १ । ४ । ४२ ॥ आपाऽऽदापूर्वान्त्याकारप्रश्लेषात्, हे प्रियखट्वेत्यत्र " गोश्चान्ते० " इति ह्रस्वत्वे ' एकदेशविकृते'ति न्यायात्प्राप्तोऽप्येकारादेशो न भवति ।

' नित्यदिद्द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः ' । १ । ४ । ४३ ॥ शॄं गृणाति शृङ्गः धनुविस्तस्याऽपत्यं शार्ङ्गरवी । हे अक्केति—अक्क कुटिलायां गतावित्यस्य निष्कुलक्क " इत्यादिना निपातनात्कप्रत्यये । अतते: पुँवपित्त " इति त निपातनादत्ता, अली भूषणादौभस्य " भिलाक्षभिक्ष० " इत्यादिनिपातनाल्लेऽल्ला । हे हूहू ?—अह्वतेः पूर्वो ददादित्वाद्प्रत्यये द्विर्वचनादौ । हे वातप्रमीः ? नायमीकारान्तो नित्यदित् किन्तु पुंलिङ्गोऽपि, हु सुश्रियति—" केवयु० " इति निपातनाद्भ्राम्यतेर्भ्रु । शोभन भ्रु भ्रमर्णं यस्याः सुभ्रुशब्दाद्स्त्रीत्वमनम जातित्वादूङ्, परस्य विकल्पन वित्वात् हे सुभ्रूः, ! हे भीरो ! प्राप्तमित्यभिप्रायः ।

' अवेतःस्पमोल्लुक् ' । १ । ४ । ४४ ॥ आमन्त्र्य इति वर्तते । तत्र च स्यादेश एवाम्सम्भवतीत्याह—स्यादेशति । हे कतरदिति—ननुअमप्रहणस्याऽन्यत्रपि फलं कस्मान्न भवति, यथा कुम्भस्य समीपानि ह उपकुम्भमित्यत्र लुगर्थ ? नैवं, सिसाहचर्यादेकवचनादेशस्याऽमो ग्रहणं, न बहुवचनस्थानस्य ।

---

१ १-४-९६ । २ उणा ९९ । ३ उणा २४ । ४ उणा ४१४ । ५ उणा ७४६ ।

'दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात्सेः'। १। ४। ४५॥ कुमारी ब्राह्मण इत्यत्र नैतत् किमादीनां डीस्योर्व्यवधायकत्वे, स्थानित्वम्। यतः स्थान्याश्रये इत्वादिके कार्ये कर्तव्ये स्थानित्वं, न तु व्यवधायकत्वे, नहि व्यवधायकत्वं कार्यं नाम अपि तु इत्वा-दीनि कार्याणीति; एवमप्योदुमिरपादिषु सिचो लोपस्य हसे कर्तव्ये न स्थानित्वम्।

'समानादमोऽतः'। १। ४। ४६॥ अचिनवमिति, न च वाच्यं परत्वादि-त्यवाच गुणेन भाव्यमिति, प्राप्तौ हि सत्यां हि परत्व नित्यत्व च चिन्त्यत इति।

'दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषः'। १। ४। ४७॥ आमादेश इति, स्याद्य-भिकारादामादेश गृह्यतेऽत इदमुक्तं अपू इति, ननु षकाररेफाभ्यां व्यवधानादेव न भविष्यति दीर्घः, किं पूर्वग्रहणेनेत्याह—नकारेणेति, अन्यव्यञ्जनेन तु असम्भव इति।

'शसोऽता सश्च नः पुंसि'। १। ४। ४९॥ ममानस्येति, अत्र यद्यपि ममानस्य शसोऽकारस्य च स्थानित्वं, तथापि 'प्रधानानुयायिनो व्यवहारा भवन्तीति' प्रधानस्यान्यासन्न एव दीर्घो भवति, प्रधानस्य च षष्ठीति निर्दिष्टस्य समानस्यैवेति 'प्रधानस्यान्यासन्न' इति वचनात् मुनीनित्यादौ शसोऽकारस्याश्रयपदविसर्गस्यासन्नत्वे-ऽप्याकारो न भवति।

'संख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ वा'। १। ४। ५०॥ अभिधये इति, द्वयोरह्नोर्भवो द्विगविकमिति तद्धितविषये सेऽभिधयेऽपि अह्नादेशः, शाकटा-यनस्तु चेषाकवेम्य इवभिधयेऽट्प्रत्ययमिच्छति, स्वमते तु न, द्व्यह्न इत्यस्या-प्यसमापित्वात्। यावदह्न इत्यादिषु दुसंज्ञकस्य दोरीयविषयेऽपि तत ईयस्तस्य च। द्विगोरनपत्य० इति लुक्, द्व्यह्ने इति, "द्विगोरह्नोऽट्०" इत्यत्राह्न-ग्रहणमपायमवत् सर्वोऽस इति परमप्यटं बाधित्वा द्विगोरह्नोऽट्" इत्यट् ततोऽह्नामावः।

'निय आम्'। १। ४। ५१॥ अस्माम, "आमो नाम्वा" इति नामादेशो न भवति, तत्र निरपत्त्रीस्तोऽभिकृतत्वात्, नन्वेकस्वरत्वविकृतवति ग्रीवऽपि प्राप्ति-रस्ति, न, निय ईनी इति, ईकारप्रश्लेषात्, निनिग्रामणिनि इत्येव भवति, सोऽयन तु भूतपूर्वन्यायेन नपुंसके नियामित्युक्तम्।

'वाऽष्टन आः स्यादौ'। १। ४। ५२॥ पूर्वसूत्राद् भेनुवर्तिष्यति भूरिति स्यादिग्रहणं, अथ—

---

१ १-१ ८ । २ १-१-१४ । ३ ७-३-११ । ४ ७-१-११८ । ५ १- -११ ।

'अष्ट औ अंस्शसोः' । १ । ४ । ५३ ॥ इत्यत्र अष्ट इति ज्ञापकात् केचित्तु धुर्ति भविष्यतीत्यर्हि मतान्तरसंग्रहार्थम् ।

'अतिष्णः सख्याया लुप्' । १ । ४ । ५४ ॥ सन्निपातलक्षणत्वादिति, सन्निपतति कार्यमस्मिन् सन्निपातो निमित्त शिलक्षण स लक्षण चिह्न यस्य तस्य ।

'नपुंसकस्य शिः' । १ । ४ । ५५ ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ "स्त्रियाः पुंसो०" इति समासान्तः, न स्त्रीपुंसौ नस्तादित्वाभावाऽद्भावः, पृषोदरादित्वात्स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसक आदेशः ।

'औरीः' । १ । ४ । ५६ ॥ कार्यकार्यिणोरभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः, अन्यथा "षष्ठ्याऽन्त्यस्य" इति न्यायाद्विशिष्टावयवस्यौकारस्य स्यात्, यतो म औ इति प्रकृतौ "ऐदौत्सन्ध्यक्षरे" इत्यनेनौकारो निष्पादितः ।

'अतः स्यमोऽम्' । १ । ४ । ५७ ॥ नन्वत्र अद्ग्रहणं किमर्थं, न च वाच्य मद्ग्रहणाभावे दधीत्यत्राऽप्यमादेशः स्यात्तोऽनतो लुगिति सूत्रं बाधक विद्यते इति ? ननु अनत इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो वा नञ् गृह्यत इति सन्देहः, न च वाच्यं पर्युदासाश्रयणे हि नामिनो लुगिति सूत्र कुर्यात् तस्मात्प्रसज्य एव, इदमपि न वाच्य, इत्थं कामपरं प्रकर्षमध्यापक इत्यत्र क्रियाविशेषणत्वे आकारादप्यमो लुगापत्, अतोऽनत इति कर्तव्यमेव, अतः सन्देहस्तदवस्थ एवाऽतोऽग्रो ग्रहणेन ज्ञाप्यते प्रसज्य एव गृह्यते, तथा च पय इत्यादौ लुप् सिद्धा न स्यमादेशः । अदिति नपुंसकस्य विशेषणमन्तस्तदन्तप्रतिपत्तिर्भवतीत्याह अकारान्तस्येति, अम्ग्रहणमुत्तरार्थं, तेनाऽन्यस्यस्येति ।

'पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्यदः' । १ । ४ । ५८ ॥ पञ्चसंख्या परिमाणम स्य "पञ्चदशद्वर्गे वा" समासान्तः ।

'अनतो लुप्' । १ । ४ । ५९ ॥ नन्वनत इति किमर्थं, न च वाच्य कुण्डमित्यत्राऽपि स्यात्, "अतः स्यमोऽम्" इति बाधकात् ? अत्रोच्यते, अनत इत्यभावे पञ्चतोऽन्यादे"रित्यतोऽन्यादेरित्यागच्छेत्, न च वाच्यमन्यादेरनपेक्षमेव योगं कुर्यात्, पूर्वमेकतरवर्जितस्याऽन्यादेर्ग्रहणमिति पृथग्योगस्य साफल्यात् । हे कर्तृ ! इत्यादौ निरवकाशत्वात्प्रथम सिलोप प्रत्ययलोपलक्षणन्यायेन ह्रस्वस्यति गुणः कस्मान्न भवतीत्याह—लुक्मत्वेति ।

---

१ ७-१-३६। २ ७-४-१६। ३ १-२-१२। ४ ६-४-१७५। ५ १-४-५७।

'नामिनो लुग्वा' । १ । ४ । ५१ ॥ प्रियतिसृ कुलमिति, "[1]चतुरनस्" इत्यत्र धुटः सेत्रदभावद्य स्त्रीवत्त्वेन धुटस्याभावे सेः स्थानिवत्त्वमपि न चाः ।

'वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे' । १ । ४ । ५२ ॥ पुवद्भेति-परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो यतिमन्तरमाऽपि यस्यार्थे गमयति, अत्राऽपि परार्थो नपुंसकस्तत्र हि प्रयुक्तः पुमानति । ग्रामण्या ग्रामणिनति, ननु पूर्व त्रिस्त्र्यचेरित्यादिना यत्वं कस्मान्न भवति ? सत्यं, इदुतोऽस्त्रेरित्यत्र स्त्रिवर्जनेन परमपीयुन् यत्वादि, इदुदाश्रितत्वेन बाध्यते इति भवनात् । '[2]आदन्तादागम' इति न्यायाद्यत्वं बाधित्वा नोऽन्तः । ग्रामण्येति ग्रामणीशब्दस्याऽनेन पुंवत्त्वे ह्रस्वनागमाभावः । कर्तृणामिति द्वयोरपि '[3]ह्रस्वा पश्च" इति नाम्, न तु पुंस्त्वपक्षेऽनाम्स्वर इत्यनेन नाऽन्तस्तत्राऽऽमो वर्जितत्वाद्धि तीयप्रयोगा रूपनिर्णयार्थौ दर्शितः । न तु तस्य किञ्चित्र फलं कुमार्येति, अत्र यद्यपि कुमारीशब्दः पुंवत्तयापि नित्यस्त्रीविषयत्वादीकारस्य "[4]ईदूतः" इति ऐ । कन्याभ्ये इति श्रोत्रादित्वात् ङीः ।

'दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान्' । १ । ४ । ५३ ॥ अन् न भवति, '[5]दध्युरः सर्पि०" इत्यनेन प्राप्तः, अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे" इत्यप्यनित्यत्वात्, अतिद ध्न्या स्त्रियति, यदाऽत्र "[6]श्वोऽन्नमर्थात् इत्यनेन टीस्तदा तदुभयप्रधानादनेनाऽऽ देशाभावप्रतिदध्यत्वव भवति, यदा तु दध्यतिक्रान्त यमति मतुश्रीहिस्तदा "दध्युरः सर्पि०"इत्यनेन कथा भाव्यं, तस्माद्दध्यतिक्रान्तयेति तत्पुरुष एव न्याय्यः ।

'अनाम्स्वर नोऽन्तः' । १ । ४ । ५४ ॥ अनाम् चाऽसौ स्वरश्च अनाम्स्वरस्तस्मिन् स्वरे लब्धे स्वरग्रहणं टादावित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं, अन्तग्रहणं विना नस्य प्रत्ययत्वं स्यात्तथा च निमित्ताभावेति विसादयो निवर्तेत, तथा 'प्रत्ययाप्रत्ययोरिति' न्यायेनाऽस्य नकारस्य प्रत्ययस्याऽपि सम्भवे धनानीत्यादावेव दीर्घः स्यात् न तु राजानमित्यादौ । प्रिय तिसृण इति यदि पूर्वं नागमः स्यात्तदानीं किं विनश्येत्, यतः स्याज्जमयम्यबाधकमिति कृत्वा कृतेऽपि नागमे तिसादयो भविष्यति '[illegible]' तत्कथं परत्वादित्युक्तं ? अत्रोच्यते, यस्माच्छब्दाद्यागमः समानीतस्तस्य यदि किमपि प्राप्नोति तदानीमयं न्याय उपतिष्ठते, अत्र तु प्रियत्रिन् इत्येतस्य न किमपि प्राप्नोति, अपि तु त्रिअवयवस्य तिसादयः, तदवयवस्याऽवयवेन व्यवधान न तु अवयवेनाऽवयविनः, यथा देवदत्तस्य श्मश्रु न दृष्टं हस्तेन व्यवहितत्वात्, नहि कोऽपीत्थं वदति यदुत देवदत्तो न दृष्टो हस्तेन व्यवहितत्वात्, तौम्बुरवं चूर्णं तुम्बुरुणा विकारः

१ १-४-६४ । २ १-४-१२ । ३ १-४-११ । ४ ७-१-७ १ । ५ ७-३-६५ । ६ २-४-१२ ।

फलं "प्राण्यौषधि०" इत्यादिनाऽण् तस्य लुप्तस्य विकारो "विकारे" पुनरण्, तुम्बुरुणो वृक्षस्य विकारभूतमेकस्मिन्नपि वा नाम्नि इत्येवति, क्लीबे नाम्यन्तस्य स्यादौ विधानात् फलयोरित्यत्रैत्वे कृते न नागमः । द्वयोरित्यत्राऽपि आदशादागम इति नोऽन्तः प्राप्तो न परत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च वर्णेन येन "त्यादेर" इत्यस्य, पश्चादेत्वे कृते सकृद्गताविति न्यायः । "स्वराच्छौ" अत इत्येवेति । नन्विवर्णादेः "अनाम्स्वरे नोऽन्त" इति द्वयो नागमः सिद्ध एव, आकारान्तस्य तु अन्त्यस्य नपुंसके ह्रस्वविधानात् स्थितिरेव नाऽस्तीति, अत इत्यपि युज्यते किं स्वरग्रहणेन ? अत आह उत्तरार्थमिति ।

'घुटां प्राक्' । १ । ४ । ६६ ॥ प्रागित्यनेन सह सम्बन्धाभावात् घुटामित्यत्र "मर्यसम्पार्थे" इति न पञ्चमी । गोमन्ति, "ऋदुदित" इत्यनेन परत्वान्नो-ऽन्तेऽनेन नोऽन्तो न भवति ।

'घुटि' । १ । ४ । ६८ ॥ अधिकारोऽयमिति । नपुंसकस्य परतो नोऽन्तो न भवतीति विधिरेव कस्मान्न भवति ? उच्यते—नपुंसके शिमन्तरेणाऽन्यस्य घुट्त्वा-भावात्तत्र स्वराच्छावित्यादिभिर्नागमस्य विहितत्वात् पारिशेष्यादधिकारोऽयमिति ।

'ऋदुदितः' । १ । ४ । ७० ॥ पृथग्योगो ध्वादिभ्युदासार्थ इति अयमभिप्रायः । "उदितः स्वरान्नोऽन्त" इत्यत्र धातोरधिकाराद् ध्वादेरुदित उदितः स्वरादित्यनेनैव सिद्धत्वादत्र "ऋदितः" पृथगारम्भादुदितोऽध्वादेरेव, तस्माद्दधपादितोऽप्यध्वादेरेवेति नियमात्, सम्राडित्यादौ न भवति ।

'युजोऽसमासे' । १ । ४ । ७१ ॥ असमासे इति–स्याद्याधिक्यस्य नाम्नो युज इति विशेषणात्तत्र च तदन्तविधेर्भावात्समासेऽपि प्राप्तिरिति असमासग्रहणम्, इदमेव च ज्ञापयति अत्र प्रकरणे तदन्तविधिरस्तीति ।

'अनडुहः सौ' । १ । ४ । ७२ ॥ सत्यपि नामग्रहणे इति न्यायेऽनडुहीत्यादौ डुहन्तत्वाभावान्न भवतीति । ननु अनड्वानित्यत्र "संयोगस्यान्तस्य०" इति दकारः कथं न भवति ? सत्यम्, प्राप्नोति परं विधानसामर्थ्यान्न भवति ।

'पुंसोः पुमन्स्' । १ । ४ । ७३ ॥ पुंसो रुविरस्तादिति । ननु "पातेर्डुम्सु" इत्युदनुबन्धः कृतोऽस्ति तेनाऽपि प्रियपुंसीतरा इत्यादि रूपत्रयं संस्स्यति किमत्रोदनुबन्धेन ? उच्यते—यदाऽव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणं तदाऽस्य पक्षे कृतस्योकारस्य फलम्, व्युत्पत्तौ तु

---

१ ६-२-३१ । २ ६-२-३० । ३ २-१-४१ । ४ १-४-६५ । ५ १-४-६४ । ६ २-१-७५ । ७ १-४-७० । ८ ४-४-९८ । ९ २-१-८८ । १० उणा १ । २ ।

फलमौपादिकस्य । यथा मघतुश्रम्हो मावेकवतुः " इति व्युत्पादिताऽपि मघोशौ । प्रिपपुमानिति बहुत्स चास्यं, एकस्य तु ' पुमेनद्धमो० " इति रूप् स्यात् । क्षीरस्वपुंच द्विकल्पति कीः, ह्रस्वपुंपचोक्ष विकल्पः ।

' ओत औः ' । १ । ४ । ७४ ॥ चित्रगुरित्यत्र परत्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते पश्चात् घुटि ओकारामावादोत इति वचनादौकारो न भवति, वचनविधित्वाच स्थानिवद्भावो नाऽस्ति । मथ हे चित्रगो ! इत्यत्रौकारस्य विद्यमानत्वादुभयोः स्थानिनोः स्थाने इति न्यायेन आ व्यपदेश इति प्राप्नोति कस्मान्न भवति ? उच्यते–परौकारव्यपदेशस्तदा लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

'आ अम् शसोऽता' । १ । ४ । ७५ ॥ नन्वत्राऽताति किमर्थं ? यत एतद्विनाऽपि गा इत्यादि प्रयोगजातं "समानानामिति" दीर्घे सिध्यतीति ? उच्यते–अतति पद विना पुलिङ्गे "शसोऽता०" इति स्त्रीलिङ्गे ' सेगाव " इति प्रवर्तेयातां, ततश्च गान् गाः इत्यनिष्टं स्यात्, स्थित तु ' शसोऽता " इत्यननेव दीर्घस्य सन्नियोगेऽकारोऽमापि ।

' पथिन्मथिन्नृभुक्षः सौ ' । १ । ४ । ७६ ॥ अत्र घुटीति सम्बन्धात्स्यादिति शिष्टनिर्देशेन सुप्न गृह्यते । पन्थाः इत्यत्र मानुनासिकस्याऽप्याकारो भवन् " र्भ्रिंङ्गो " इत्यत्र द्विवचनेन ज्ञापितत्वादननुनासिक एव भवति । पथीरिति, पन्था नमिच्छति क्यनि नलोपः म च दीर्घश्चि " इति पर कार्येऽस्मच भवति, यतो 'राजा' इत्यतः प्रागव यस्मात्तदन्ताऽसत्वमस्ति, इद तु ' राज " इत्यतः परमिति नाऽस्मत्, ततः पथीयतीति क्विपि अलोप यलोप पर्द रूपम् । नन्वनेनाऽऽत्वरूप स्यादिविधौ विधातव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वाभाऽन्तत्वमिति । न च वाच्य, अत इत्युक्तः स्वरस्य परेऽनेन स्थानिवद्भावेन नान्तत्वानुपपत्तिरिति । यतः प्रत्ययलोपेऽपि निमित्तो लुम्विधिरपि यदि तद्विधिो भवतीति व्याख्यानात् । अत्र स्वस्य लुक् क्विपि भावत तु सौ प्रत्यये प्राप्नोतीति कृत्वाऽत्र नान्तत्वमस्त्यवति प्राप्नोत्यात्वं, सत्यम्, नान्तविध्या इत्यवलादेव न भवति; अन्यथा यत्र कुत्राऽपि नलोपस्तत्र सर्वत्राऽप्यमीषां पथ्यादीनां ध्वनीनामनेनाऽऽत्वलक्षण स्यादिविधौ कर्तव्ये नपर्मसत्परे " इति न्यायेन नलोपस्याऽसिद्धत्वेनान्तत्वसद्भावाचास्य भवद्वेत्यत्र सूत्रे नान्तनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्माद्यत्र साक्षान्नान्तत्वममीषां भवति तत्रैव प्रवर्ततेऽन्यत्र तु न्याय्यविरिति सर्वं समीचीन, तर्हि दीर्घङ्गाण इति प्रयोग सेत्स्यत्यस्मात्र भवति ? यतोऽयमपि स्यादिविधिः, स्यादिविधौ च नलोपोऽसद्भवतीति; सत्यम्, "दीर्घङ्याप्"स्यत्र मावचारणं

१ क्वप १ । २ ७-१-१ ३ । ३ ५-१-१ । ४ १-३-१५ । ५ ४-१-१ ६ । ६ २-१-१ । ७ २-१-६ । ८ १-४-७५ ।

व्यास्नेयं व्यञ्जनान्तादेव यदि सिर्भवतीति, विहितविशेषणाद्वा यत्र यस्मात् परः सिर्विहितो भवति तत्र लुग्भवति; अत्र स्त्रीकारान्ताद्विहितो न व्यञ्जनान्तादिति। तर्हि या मा इत्येवमादिषु सर्लुग् न प्राप्नोति ? सत्यम्, यत्रैतेषां मध्यादेकस्मादपि विहितो भवति, कार्यान्तरेषु च कृतेषु पश्चादेतेषामेव मध्येऽन्यतमस्मात्परो भवति तत्राऽपि भवति; तेनाऽनयोः प्रयोगयोर्व्यञ्जनान्तात्परो विहितः कार्यान्तरेषु सत्सु विघटे आबन्तादिति सेर्लुग्भवत्येव । यः स इत्यनयोस्तु व्यञ्जनान्ताद्विहितो ऽस्ति, पर "त्यादेरः" इत्यादिकार्येषु कृतेषु सत्सु पश्चादमीषां मध्यादेकस्मादपि परो नाऽस्तीति न सेर्लुप्। बहुश्रमुषा इति "क्वसति ह्रस्वो वा" इति ह्रस्व, स्त्रीत्वाभावादिनः कप् न भवति; हे सुपथिन् ! ह सुपथीति "डीप वा" इत्यनेन वा नस्य लोपः।

'पः'। १ । ४ । ७७ ॥ पथ्यादीनामकारस्याऽसम्भवात्, परिति इकारत् षष्ठीस्याद ।

'थोन्थ्'। १ । ४ । ७८ ॥ अनेकवर्णत्वात् सर्वस्य प्राप्तौ थ इति स्थानिविशेषार्थमनुवृत्तिभिरित्यर्थं च ।

'इन् डी स्वरे लुक्'। १ । ४ । ७९ ॥ अघुट्स्वरादाविति। डीसाहचर्यादघुटीति विज्ञेयं ज्ञेयं, तर्हि स्यादिमन्तरेणाऽपि प्राप्नोतीति न वाच्यं स्याद्यधिकाराभयात् डीग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच । सुपथी स्त्री कुल यति व्युत्पत्तिपक्षे सुम्नादित्वात् उणादीनामव्युत्पन्नानि नामानीति पक्षाश्रयणादिनन्तत्वादिन कच् न भवति, समासान्तविधिरनित्यत्वात्। "ऋन्नेभ्यः" इत्यपि न, नान्तत्वात् 'स्त्रियां नृत०" इति डी।

'वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ'। १ । ४ । ८० ॥ यदा 'भवनिमित्तो लोप' इति न्याय आश्रीयते तदा सेः स्थानिवद्भावेन कार्यम्।

'उतोऽनडुच्चतुरो वः'। १ । ४ । ८१ ॥ उपरत्र ऊपग्रहणादाम व्यसिर याऽनुवर्तते। पामास्यसूत्रे साविति सामान्यभणनेऽपि सत्यपि नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्येति हे मनडुहीत्यत्र गौरादिनिपातनाद्ध्रस्वाभावः, एवमग्रे चत्राऽपि। चतुःशब्दस्याऽर्थप्राधान्यनैकामन्त्र्यासम्भवे समासे उपसर्जनीभूत एवोदाहियते।

'वाः शेषे'। १ । ४ । ८२ ॥ अत्र सूत्रे ऊपस्य घुट आमन्त्रत्वात्तत्सूत्रमुक्तः प्राक्तनसूत्रविषय इति भावः।

---

१ २-१-४१ । २ १-१-२ । ३ २-१-६१ । ४ ७-१-७६ । ५ १-४-१ ।

'सख्युरितोऽशावैत्'। १।४।८३॥ ननु प्रक्रियालाघवार्थं सख्युरितोऽशावापीति क्रियतां किमैत्करणेन? न, अनकवर्मेति सकलस्यापि स्यात्। न च निर्दिश्यमानानामिति इव एवाऽयिति वाच्य, यतो विभक्तिसामान्येन सखिशब्दस्य विशेष्यत्वेनकारस्य विशेषणत्वेन च निर्दिश्यमानस्याभावात्। अथापीति–अत्र शौ सस्यादेशादागम इति न्यायादैत्स्यात् प्रथममेव नागमेन भाव्य, ततस्तेन व्यवधानादैकारो न भविष्यति, न च द्वयोरप्यन्यत्र सावकाशत्वादैकारः स्यादिति वाच्यम्। कृतेऽप्यैकारे क्लीब इति ह्रस्वत्वे ततो नागमे दीर्घत्वे च न कश्चिद्दोषः, नैवम्; 'असिद्धं बहिरङ्गमि'ति घुट्निमित्तस्यैकारस्य बहिरङ्गत्वात् ह्रस्वत्वे कर्तव्येऽसिद्धत्वात्। ननु भवत्वेवं तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्पूर्वं नागम एव घुट्व्यवधायको भविष्यतीति? नैवम्, कृतेऽपि नागमे प्रकृतिभक्तत्वेनाऽव्यवधायकत्वादैकारोऽपि नित्य इति द्वयोर्नित्ययोः परत्वादैकार एव स्यादिति शिष्टप्रतिपत्तिः। अतिसखीनि-पूजितः सखा येषु कुलेषु सखिशब्दो नपुंसकोऽपि तस्यैषु रूपम्।

'ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डाः'। १।४।८४॥ ऋकारान्तस्य "डर्मौ च" इत्यादि, अपायां तु "अभ्वादे"रिति दीर्घत्वे "सोर्ध" इति रुत्वे च, सखिशब्दस्य सौत्वे प्राप्ते आरम्भः। हे अनह इत्यत्र न सन्धिरिति सन्धिनिषेधः।

'नि दीर्घः'। १।४।८५॥ राजसि–स्यादिविधौ कृतस्य नलोपस्याऽसत्त्वात् प्रथमं लुग् न। सुभ्रपतेः क्विपि न सुभ्रो हन्ति "अचिचि टस्" अधिकरण तु "स्थादिभ्यः कः" गमहन इत्युपलुग्, हनो ह्नो घ्न" दीर्घविधित्वात् नेः स्था निषेधो न भवति।

'न्स्महतोः'। १।४।८६॥ मन्त्रौमादिको हुँदिशदि इत्यनेन क्व प्रत्ययान्तो व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नो वा महच्छब्दो ग्राह्यः। यस्तु शत्रन्तस्तस्य महान्तिस्य नत्वनेन दीर्घः, 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो'रिति न्यायात्। यतः शतृप्रत्ययान्त महदिति रूपं लाक्षणिकं क्वप्रत्ययान्तं तु प्रतिपदोक्तम्। एतच्च वत्सन्नपमाहुच्चतुः। सर्पीषीति-अत्र 'न्स्महतोः' इत्यनेन दीर्घलक्षणे स्यादिविधौ विधातव्ये प्रथमसत्यपरे इत्यनेन पत्वमसत्। महत्सारुपर्यादिति–महदिति शुद्धो धातुः क्विबन्तो न सम्भवति तस्मात् पर्यादन्यस्यापि शुद्धधातोः क्विबन्तस्य न भवति, नामधातुस्तु महदपि क्विबन्तः सम्भवति; मतोऽन्यस्यापि नामधातोः क्विबन्तस्य भवति। महच्छब्दस्वापभामत्वं न व्यभिचरति तत्सम्भियोगनिर्दिष्टस्य न्सन्तस्यापि नामत्वाव्यभिचारित्व एव ग्रहणम्।

---

१ १-४-३१। २ १-३-७१। ३ ५-३-८३। ४ ५-१-८२। ५ ४-४-८३।
६ २-१-११२। ७ रत्ना ८८४।

महती कुले इति, श्रेयसः पश्य, श्रेयसी कुले इति तु न दर्श्यते न्वन्तत्वाभावेन प्रकृतविफलत्वात् ।

' इन्हन्पूषार्यम्णः शिस्योः ' । १ । ४ । ८७ ॥ भ्रूणहानीति–हन्तेः क्वप् ठस क्विप् न दृश्यत इति तदन्तमुदाहरति–बहुपूषाणीति–पूषार्यम्णोः स्वप्रधानायां वृत्तौ शेरसम्भवाद्वौ समास उपसर्जनभूतावुदाहरति । एषां शिस्योरवेति–एषामेव शिस्योरिति तु विपरीतनियमो भवति, ' वर्ष्यम्याम० " इत्यत्र पुंसेति " पदाम्बिकान० " इत्येवं पदाम्बीति निर्देशात् । वृत्रहणाविति शिसप्तमीस्थायां, ' पूर्वपदस्था० " इत्यनेन, अस्त्रियां तु " कवर्गैकस्वरवति " इति णत्वम् । तदन्तविधिमिति–ननु ' अभिनस्यम० " इत्यत्राऽन्तोरनिर्देशादनर्थकेन तदन्तविधेरप्रयोगादथवाऽग्रहमन्यायात् क्रियानित्यत्वेन दीपः प्राप्नोति न सोमानित्यादौ ? सत्यम्, अतुरनर्थकोऽपि तदन्तविधिं प्रतिपद्यतेति मत्वादीनामुकारानुबन्धकरणात्; अन्यथा तपामपि भवदवत् ऋकारमेवाऽनुबन्धं कुर्यात् ।

' अभ्वादेरत्वसः सौ ' । १ । ४ । ९० ॥ भवानिति–नोऽन्ते सत्यपि " नागमोऽनुपघातेन " इति न्यायान्नकारस्य दीर्घः ।

' क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि ' । १ । ४ । ९१ ॥ पुंलिङ्गविषय इति समासेऽपि यदि पुंलिङ्गविषय एव । तेन प्रियः क्रोष्टा यस्याः यस्य वा कुलस्याऽत्र न भवत्येव भावेऽसा । अत एव स्यादयः स्त्रीपविषये दर्शिता । क्रोष्टोरिति–क्रोष्टोः क्रोष्टु इति रूपम् ।

' टादौ स्वरे वा ' । १ । ४ । ९२ ॥ नित्यत्वादिविकल्पाकृतप्रसङ्गन्यायेनेति । मृगयाचीति–मृगशब्दस्याऽप्यपाचित्वेऽपि मृगाद एवाऽर्थेऽत्र वृत्तिर्दृश्यते । तथापी-तिनुमन्त्वो मृगयाम्येव तृच्प्रत्ययान्तस्तु कस्मिन्विषये मृगयाचीति न ज्ञायते । तुन स्थानप्रवृत्तेन तु तृजादेशेन प्राप्यते यत्र पुंसि टादौ स्वरादौ च तृच् तत्रैव मृगयाचित्वम्, तेन मृग वाच्ये क्रोष्टुभ्यामित्यादि न भवतीति नियमसिद्धिः ।

' स्त्रियाम् ' । १ । ४ । ९३ ॥ स्त्रियां यदि भिन्नयाप्यतर्थतत्कृतं यत् स्त्रिया मित्युत्तरपक्षे याति, अन्यथा पुंस्त्रियोरित्येव कुर्यात् । निर्निमित्त एवेति–ननु निमित्त स्याभवत् ऋकारान्तस्याभावात् क्रोष्टुशब्दस्य कथं ङीः स्यात् ? न क्रोष्टुशब्दस्य गौरादौ पाठात् ङीः स्यादिति ङीसिद्धिः ।

प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

---

१ ६-१-१ । २ १-१-२ । ३ ३-२-६४ । ४ १-१-७६ । ५ भ्योभयति इति प्रत्यन्तरे ।

' त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ ' । २ । १ । १ ॥ स्त्रियामित्यनुवर्तते । पूर्वस्मादिति शेषः । तत्र भुवस्त्रिचतुर इत्येतस्यैव विशेषणम् । परत्वादिति–ननु कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् "आदेशादागमः" इति न्यायात् पूर्वं नागम एव प्राप्नोति, नैवम्; शब्दान्तरप्राप्त्या नागमोऽप्यनित्यः । यद्वा परत्वादिति कोऽर्थः ? प्रकृष्टत्वादित्यर्थः, प्रकृष्टत्वं च "आगमात् सर्वादेशः" इति न्यायात्, किञ्च ' ऋतो रः स्वरेऽनि " इत्यत्राऽनीति वचनमनर्थकं स्यात् । स्वरादौ पूर्वं नकारे तिसृचत्रादेशाभावात् रत्वप्रसङ्ग एव नाऽस्तीति अनीति वचनात्पूर्वं नागमादेस्तिसृचतस्रादेश इति । प्रियत्रिस्रु कुलमिति " नोऽयिनो कृन्मा " इत्यत्र चतुःशब्दस्याऽपि तुमिकल्पमिच्छन्त्येके, तन्मते प्रियचतसृ कुलं प्रियचतुर्वा कुलमिति । प्रियत्रीत्यादि–स्त्रीलिङ्गविषयाणामपि समासात् सीप्रत्यये प्रियाचेव, ' प्रेष्ठाद्य " इति कथं प्रियत्रिकैषाऽऽदेशो न भवति; प्रथम सीप्रत्यये पश्चाद्बहुव्रीहि ' चर्मिमतिदः " इति कश्चेव । यदा तु केवलात्रिशब्दात् सीस्तदेकदेशविकृतत्वेनाऽऽदेशो भवति । कथं तिसृकानामेति ? त्रिशब्दात् संज्ञायां के आपि बहुवचनेन स्याद्यर्थवचनाभावात् कथं तिसृभाव इति प्रश्नाशयः, समाधत्ते–स्त्रीलिङ्गे बहुवचनविषयः संज्ञाशब्दोऽयमिति । तस्मिन्ति परपक्षान्याश्च ' निष्कौषुरुष्क " इति निपात्यते ।

' ऋतो रः स्वरेऽनि ' । २ । १ । २ ॥ अनीति नकारः प्रत्ययरूप आगमरूपो वा । समानदीर्घत्वेति– 'ससोऽत्रा " इति, "अर्भौ च"इति, 'ऋतो डुर्' इति प्राप्तानाम् । तदपवाद इति–व्यञ्जनादौ स्यादौ पूर्वयोगः सावकाशः स्वरादौ तु अयमेव स्यात् ।

' जराया जरस् वा ' । २ । १ । ३ ॥ स्त्रियां त्विति–अतिजरवेत्यत्र अतिजरशब्दात् प्रकृत्येनाऽऽप्प्रत्ययेन जराशब्दो व्यवधीयते । जारः, जारेय' जराया अव तस्येदम् इत्यण्, जराया अपत्यं द्विस्वरवचनाः एयण् ।

' अपोऽद्भे ' । २ । १ । ४ ॥ स्वङ्कृता, शोभना अतिशयिता वा आपो यपोरिति विग्रहः "पूर्वास्वतेः माङ्कृतात्" इति समासान्तप्रतिषेधे व्याप्ति सत्यपि तदन्तग्रहणे "निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती"त्यप एवाऽऽदेशः । अब्भक्ष इति ' सीक्षिकामि " इति वः ।

' आ रायो व्यञ्जने ' । २ । १ । ५ ॥ माध्यस्यैकवचनत्वात् " पर्वकाम्वत्त " इति, रैशब्दस्यैव भवति । स्मीत्येव सिद्ध इति–आमि तु रायमतिक्रान्तानि यानि तेषां ' 'दीर्घे इत्यनेन ह्रस्वत्वे सति "सन्निपात लक्षण" न्यायाविकाररूपं ह्रस्वमाश्रित्य समुत्पन्नो नाम् तद्विघाताय नोत्सहते । तर्हि दीर्घो नामि इत्यपि न प्राप्नोति ?

१ ९-१-२ । २ १-४-६१ । ३ ७-१-१७१ । ४ ७-१-१ १ । ५ तथा ११ । ६ ६-१-११ । ७ ६-१- १ । ८ ७-१- २ । ९ ७-१- ३ । १० ७-४-१ ६ । ११ २-४-५ ।

सत्यम्, तदाऽनित्यत्वादस्य न्यायस्य भवत्येव दीर्घः, "न्याया हि स्थविरयष्टिन्यायेन प्रवर्तन्ते"। उत्तरार्थमिति–यद्येव तत्रैव क्रियतां किमत्राऽनेन सन्देहास्पदेन ? नैवम्, कश्चित् सन्निपातन्यायमनित्यमाश्रित्याऽतिवरामामित्यत्राऽऽकारमपीच्छन्ति, तन्मतसंग्रहार्थं व्यञ्जनग्रहणमिहाऽर्थमपि तेन स्वमतेऽपि सम्मतम् ।

'युष्मदस्मदोः' । २ । १ । ६ ॥ अत्राऽधिकाधिकार्थयोर्युष्मदस्मदोरत्वाद्यनु करणे इति त्वदादिकार्यमकरणेपा, 'टाङ्योसि॰" इत्यनेन युष्मदस्मदादिकार्यं च यत्वादि न प्रवर्तते । अतित्वामिति–नामाधिकाराद्यदन्तप्रतिपत्तौ तदन्तमुदाहरति, युष्मयतेरिति–युवां युष्मान्वेति विधेयं न तु त्वामिति, णिचि सति त्वमौ स्याताम् । अमौम्यास्विति–अयमर्थः–द्वयोरन्यत्र सावकाशत्वात् शब्दान्तरप्राप्त्या चाऽनित्यत्वा त्परत्वात् पूर्वं त्वमाद्यादेश इति । प्रथममात्वे तु सति मन्तस्याभावात्त्वमादयो न स्युः । णिच्प्रत्ययस्याप्यां यद्युष्मन सतिकान्तौ गौम यद्यूयेति त्वमौ भवतः । व्यञ्जन इत्येवेति–ननु व्यञ्जनग्रहणं विनाऽपि युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यादयः प्रयोगा अनेनाऽऽत्वे कृते 'लुगातोऽनापः" इत्याकारलोपे सिध्यन्ति, किं व्यञ्जनाधिकारेण ? सत्यम्, एतस्य व्यक्त्या प्रवर्तनादात्वे कृते लुगादिक न प्रवर्तत इति व्यञ्जनग्रहणम् । तथा व्यञ्जनाभावे युष्माकं युवाकमित्यादौ अनेन स्थलेऽऽकार एव स्यात्, न तु 'मोर्वा" इति मकारलोपः । युष्मभ्यमिति–ननु लुमस्यस्यलोपे मोवा कथं न ? उच्यते–स्वरस्य स्थानित्वात् । तर्हि युष्मदस्मदाद् भ्यसोऽभ्यमादेशे लुग् न प्राप्नोति ? नैवम्, प्रत्यासत्त्या यस्मिन् प्रत्यये लुग्भवति, तस्मिन्नेव प्रत्यये पूर्वस्य यदि कार्यं भवति तदा स्थानित्वमत्र तु प्रत्ययान्तर लुग् अतः स्थानित्वाभावः । मोर्वेति एत्र स्याऽनवकाशत्वाद्वा स्थानित्वाभावः ।

'टाङ्योसि यः' । २ । १ । ७ ॥ ओम ओम ओसौ "स्यादोवसंख्येयः' इत्येकशेषः, ततष्टाम ङिम ओसौ चेति कार्यं, तन षष्ठीसप्तम्योरपि ग्रहः, अन्यथा हि ना साहचर्यात् सप्तम्या एव ओसो ग्रहणं स्यात् । अत्र ओस्ग्रहणाभावेऽपि "शेषे लुग्" इति दलोपे "एद्वहुस्भोसि" इत्यनेन एत्वे, "एद्वेतोऽयाप्" इत्ययादेशे याऽति युवयोरित्यादि सिध्यति, सत्यम्; णिचि अन्त्यस्वरादिलोपे युवावादशे "शेषे लुग्" इत्यकारलोपेऽकारस्याऽभावात्, युष्मोरित्यादौ यत्व न सिध्यतीति ओस्ग्रहणम् ।

'शेषे लुक्' । २ । १ । ८ ॥ शेषग्रहणाभावे टाङ्योसीत्यधिकार आगच्छेत् । न च वाच्यं टाङ्योसीत्यधिकारो यत्राऽभिप्रेतः स्यात्तदा टाङ्योसि यलुकावित्ये

१ १-१-१७ । २ २-१-९ । ३ १-१-११६ । ४ २-१-८ । ५ १-४-४ । ६ १-१-२२ ।

क्त्वेव कुर्यात् । यथा तुभिस्युष्मदर्थे पृथक्करणं कर्तव्यमेव, अन्यथा टाङ्योसि यत्वादित्यधिकारोऽप्रेतनऽपि तत्र गच्छतु इत्यामुष्मार्थां शेषग्रहणम् । त्रियामाद् न भवतीति–कथमनयोर्युष्मदस्मदोरनन्त्या संख्येति लक्षणेनाऽऽशिङ्गत्वमभवनात् । अथ बहुव्रीहौ तत्पुरुषे चाऽन्यपदार्थादिप्रधानत्वेन युष्मदन्तस्य स्त्रीत्वे आप् कथं न भवति ? उच्यते–मभिपातलक्षणन्यायादल्लोपोऽस्यमः मभिधानव्यवधानं न निमित्तम् । तर्हि युष्माभिस्यादिषु कतलेष्वप्यत एव न्यायादाप् न भविष्यति । किं लिङ्गानुशासनेऽन्वयोर्वर्जनेन ? सत्यम्, "न्यायानां स्थविरयष्टिन्यायेन प्रवृत्ते" रित्याशयः कर्तुमशक्यः ।

'मोर्वा' । २ । १ । ९ ॥ ननु युवामाचरे इति वाक्ये णिचि, क्विपि स्यादौ युवादेशः कथं न भवति ? सत्यम्, यदा युष्मदस्मदी द्वित्वे तदा स्यादिर्न, यदा तु स्यादिस्तदा न द्वित्वं इति न युवादेशः । प्राग्दान्तरेति–प्राङ् मकारस्य पश्चात् अकारस्य पप्राप्तिः । अथवा पूर्वे युष्मिति प्रकृतेः पश्चात्त्वेति प्रकृतः । अत्राऽसर्वादित्वसम्बन्धिता दिति–युष्मदस्मदी त्वमहंवाचक मर्यादिगणमध्यं दृश्यते । अत्र तु त्वां मां वक्ति यस्तद्वाचक इति न सर्वादिनी । अथ क्विबर्थमिति–क्विबन्तस्य युष्मच्छब्दस्य योऽर्थस्तदर्थं क्विप्सहिता युष्मदस्मद्रूपा प्रकृतिरेवाऽऽह–न हि प्रकृतिं विना क्विम्भवति । स्मिन्यादेश इति तत्र त्वस्मिन् मस्मिन् सन्निपातन्यायस्याऽनित्यत्वे त्वास्मिन् मास्मिन्नित्यपि । सिद्धमिति–एतेन प्रक्रियागौरवं निरस्तं भवति, अन्यथाऽनेन मकारलोपेऽपि सिप्रत्ययादिना सह त्वमहमादयश्च सर्वेऽपि प्रयोगाः सिध्यन्ति ।

'मन्तस्य युवावौ द्वयोः' । २ । १ । १० ॥ द्वित्व इति द्वयोरिति, द्रव्यप्रधानत्वात् सामान्यवाचिनाऽपि युष्मदस्मदर्थ एव द्वित्वविशिष्टो निर्दिश्यते, अर्थान्तरे तयोर्द्रव्यभावात्तयोरेव विशेषणम् । स्यादिविशेषणस्य तु गुणाभिधायित्वात् स्यादर्गुणप्रधानतया द्वित्वे इति भावप्रत्ययान्तेन निर्दिश्यत । यथा "द्वित्वे वाम्नौ" इति युवावादेशयोः मकारस्य णिगि क्विपि तल्लोप च युष्मोराम्योरित्यादिषु फलं द्रष्टव्य । एवमुत्तरसूत्रे त्विम्य म्यि, परत्वात्त्वमहमादय इति । यदि परत्वेन त्वमहमादयः करिष्यन्ते, तर्हि "परान्नित्यं बलीय" इति न्यायात् युवावादय एवाऽऽदेशाः प्राप्स्यन्ति, न त्वमहमादयः, सत्यम्; परत्वाद्विशेषविहितत्वेन प्रकृष्टत्वादित्याशयः ।

'त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन्' । २ । १ । ११ ॥ त्वद्यतीति, अत्र नित्यत्वादन्त्यस्वरादिलोपात् प्रागेव त्वमादेशौ पश्चादपि अन्त्यस्वरादिलोपो न लोपात् स्वरादेश इति न्यायात् लुमस्तेनैव प्रवर्तते । तस्मिन्नपि कृते न, "नैकस्व"

१ २-१-२१ । २ ७-४-४४ ।

इति निषेधात्, " ञ्णिति " इत्यनेन वृद्धिरपि न अधातुत्वात् । कथमित्विति–शब्दान्तरप्रवृत्त्या द्वयोरनित्यत्वादन्यत्र सावकाशत्वात् परत्वादन्त्यस्वरादिलोप इत्यर्थः । अकारस्य वृद्धाविति–अतो " ञ्णिति " इत्यनेन सूत्रेण । ननु प्रत्ययोत्तरपदग्रहणं किमर्थं स्यादावित्येव सिद्धत्वात् । न च परत्वात् " ऐकार्थ्ये " इति स्यादेर्लुपि प्रत्ययलोप इति न्यायस्य प्रतिषेधात् स्यादेरभाव इति वाच्यम्, यत ऐकार्थ्ये लुब् उच्यते–ऐकार्थ्यं च प्रकृतिप्रत्ययौ पूर्वोत्तरपदे चाऽऽश्रित्य भवतीति तस्य बहिरङ्गत्वात्तदाश्रया लुबपि बहिरङ्गा । विभक्तिमात्रमाश्रित्य विधानात् त्वमादेशयोरन्तरङ्गत्वं, ततो '<u>असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे</u>' इति न्यायाश्रित्वादप्यन्तरङ्गस्य बलीयस्त्वात् त्वमादेशयोः कर्तव्ययोर्लुपोऽसिद्धत्वाचाभ्यामेव पूर्वं प्रवर्तितव्यं ततो लुबिति न किञ्चिदनिष्टमित्याह–अन्तरङ्गत्वादिति । ननु यदा स्यादिग्रहणमेव क्रियते न प्रत्ययोत्तरपदग्रहणं तदा त्वदीयो मदीयस्त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादौ प्रागेव परत्वात् ङसा सह तव ममादेशौ प्राप्नुवतस्तच्चान्तरङ्गत्वात्स्यादिद्वारेणैव सिध्यतीति, सत्यम्; यौ त्वमौ भवतस्तावत्प्रत्ययाश्रितौ यतः प्रकृतिमेवाऽऽश्रयतः यौ तु तवममौ तौ प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्थाने भवत इति प्रत्ययाश्रितावित्यन्तरङ्गत्वात्त्वमौ प्रत्यये प्राप्नुत इति स्यादिद्वारेणैव सिध्यतीति । तवममादेशे तु कर्तव्ये एकस्थानित्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्च ङसो लुब्नेति ।

'त्वमहं सिना प्राक् चाकः' । २ । १ । १२ ॥ सिनेति किमिति–ननु साविति कृते ' "दीर्घङ्याब्०" इति सेर्लुकि च सर्वे प्रयोगा निष्पद्यन्त इति, न युष्मदस्मदोरित्यात्वं स्यात् । आदेशविधानसामर्थ्याच्च भविष्यतीति चेत् ? सत्यम्, तदाऽऽत्वाभावऽन्त्याऽपि सेः श्रवणं स्यात्; तथा च–' मोर्वा " इति वा लोपः स्यात् पक्षे च चरितार्थता सूत्रस्य स्यादिति । त्वकम् अहकमिति 'युष्मदस्मदोऽसोभादि०" इति अक्, पूर्वमक्षीति निरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् । त्वामादेश प्रवृत्ताविति–त्वादयतीति वाक्ये कृते क्विप्, त्वाहादेशविधानादिति त्वाहादेशौ न भवत इति शेषः । धातोरेव वृद्धिरिति भवेत्तु त्वदयतीति वाक्यं, ननु तन्मते–त्वं, अहं, यूयं, वयमित्यादयः कथं सिध्यन्तीत्याह–ते हीति । प्रकृतिमात्रस्येति–विभक्तिरहितस्येत्यर्थः । आदेशानिति–तुभ्यमह्यौ ङयि, यूयवयौ जसि, त्वाहौ साविति तुभ्यादीनादेशान् ङेजस्सीनां के प्रथमयोरमित्यमादेशं, जसस्तु युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽसित्यकारं चेच्छन्तीत्यर्थः । त्वमहं तु त्वमहमित्येव भवति ।

'यूयं वयं जसा'। २ । १ । १३ ॥ प्रियस्त्वं प्रियौ युवामिति वाक्यम् । एकत्वद्वित्वयोर्युष्मदस्मदोर्वर्तमानत्वात् । " त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे च० " इति " मन्तस्य

१४-१-५ ।२१-२-८।३१-४-५।४२-१-९।५०-१-२ ।६१-१-११।७१-१-१ ।

युवावौ० ” इति च समायादेशाननन्यत्र श्रावकश्रावान् मामिस्ता यूयं वयमित्यत्र ताव काश्री यूय वयमादेशौ परत्वादुभयप्राप्तौ तस्मां तावेव भवतः । यूयकमित्यादौ त्वस्ति तावर्थे “ युष्मदस्मदोऽसोभादि० ” इत्यक्, एवमुत्तरत्राऽपि ।

‘ तव मम ङसा ’ । २ । १ । १५ ॥ कथं तवता ममता ? सत्यम्, स्वायन्त- प्रतिरूपकाण्यव्ययान्येतानीति शब्दान्तरत्वात् सिद्धम् ।

‘ अमौ म ’ । २ । १ । १६ ॥ औम औम आवौ ‘ स्योरावसंयोगे ” इत्येकशेषः, ततोऽम् च आवौ च अमौ तस्य अमौ; लुप्तषष्ठ्येकवचनान्त पदम् । एकशेषाभावे तु अमा साहचर्याद्द्वितीयासस्कस्यैव ग्रहण स्यात् । ननु अम् ग्रहण किमर्थं यावता त्वामिति निष्पाद्यम् । तत्र युष्मदोऽमि निमित्ते त्वादेशे “ शस ङस्” इति तस्य लुकि “ समानादमोऽतः ” इत्यमोऽस्य लुकि “ युष्मदस्मदोः ” इत्य न्तस्याऽऽत्वे च सिद्धं ? नैवम्, अन्तरङ्गेऽन्तस्याऽऽत्वे कार्ये बहिरङ्गोऽमोऽकारस्य लुगसिद्ध इति ।

‘ शसो नः ’ । २ । १ । १७ ॥ ननु युष्मानित्यादौ इय प्राप्नोति । “ शेषे० ” इत्यन्तलोपोऽनेन नकारश्च तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नकारस्य नित्यत्वाल्लोपस्य च कृते नकारे तत्प्रसङ्गाभावादप्रसङ्गित्वनाऽनित्यत्वात् पूर्वं नकार एव भवतीति । यद्येवं किमनेन “ शसोऽता ” इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, नैवम्; अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति पुंस्त्वा- भावाभकारो न सिध्यतीति वचनम् । बहुव्रीह्यादावभ्युपगमे वा लिङ्गस्य स्त्रीनपुंसकार्थे प्रियपुष्मान् ब्राह्मणीः, प्रियपुष्मान् कुलानीत्यादि ।

‘ अभ्यम् भ्यसः ’ । २ । १ । १८ ॥ कार्यिणः प्रथम निर्देशे प्राप्ते कार्यस्य प्रथममुपादान प्रत्यासत्तिसूचनार्थम् । पाठापेक्षया चतुर्थ्येव प्रत्यासन्नेति तस्या एवा ऽऽदेशः । यद्वा ‘ ङसेश्चात् ’ इत्यत्र चकारो भ्यसोऽनुकर्षणार्थः । स च पञ्चमी साहचर्यात् पञ्चमीसम्बन्ध्येव गृह्यत इति पारिशेष्यादिह चतुर्थीभ्यसो ग्रहणमित्याह- चतुर्थीबहुवचनस्येति ।

‘ ङसेश्चाद् ’ । २ । १ । १९ ॥ चकारेण भ्यसोऽनुकर्षणेऽपि भ्यसो ङसेर्येकवचना न्तनिर्देशेन विभक्त्यन्तनिर्दिष्टाभ्यां युष्मदस्मद्भ्यां सह वैषम्यादयथासंख्यमेव इति ।

‘ आम आकम् ’ । २ । १ । २० ॥ आमः कमिति कृते “ युष्मदस्मदो ” इत्यात्वे कृते युष्माकमित्यादि सिध्यति किमाकारकरणेनेत्याह—माकमित्यादि ।

---

१ ५-१-१ । २ १-१-११९ । ३ २-१-८ । ४ १-४-४६ । ५ २-१-६ । ६ १-४-४१ । ७ ४-१-११ ।

'पदात्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे' । २ । १ । २१ ॥ पद्यते-गम्यते कर्तृकर्मविशिष्टोऽर्थोऽनेनेति पदम्, विभक्त्या सह सामानाधिकरण्यार्थम् । युग इतीति युज इति, कर्तरि क्विप्, यद्वा योजनं युक् समविषम संख्याख्यानम्; युग्ममिति यत् संख्यायते तेन परिच्छिन्न वस्त्वपि युग्मिस्युच्यत । ततः समसंख्या द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीरूपा विभक्तयो युग्मस्मदोरुच्यन्त इति । धर्मो वो रक्षत्विति-अत्र पदादेशः पदमितिति वस् इत्यस्य पदत्वे " सोरुः " रुत्वं बभूव । तथा " शसो नः " " शपे लुग् " इत्यादीनि बाधित्वा नित्यत्वादिरवकाशत्वाच्च वस्नसावेव भवत इति । एकवाक्य इति-एक च तद्वाक्य चेति " पूर्वकाले० " इत्यनेन समास एकस्य पूर्वनिपात ततो विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वात् 'सर्व वाक्य सावधारणं भवतीति' न्यायाच्च एकस्मिन् वाक्य एव भवति, न तु पद इति । अविगुष्मान् पश्यतीत्यादौ तु यथैकस्मिन् वाक्ये तथा वाक्यविभक्त्यपेक्षया एकस्मिन् पदेऽपि युष्मदस्मदी स्त इति । तथैकस्मिन्नेव वाक्य इत्यवधारणार्थम् पद युष्मद स्मदी चैकस्मिन्नेव वाक्ये भवतो, न तु वाक्यान्तरे; तदा सामर्थ्याभावादेवेति परस्परव्यपेक्षालक्षणसम्बन्धाभावादेवेत्यर्थः । किमेकवाक्यग्रहणेनति-किं सति क्षेपणन वाक्यग्रहणेन वाक्यग्रहणमेव पदव्यवच्छेदाय कर्तुं युक्तं किमेकग्रहणेन त्यर्थः । युक्तयुक्तादिति-युक्तेन युष्मदस्मत्सम्बन्धेन पित्रादिना पदयुक्तमिति स्मेत्यादि तस्मादित्यर्थः । इति स्मेत्यादि-अत्रतिस्मेत्यादिपद साक्षाद्युष्मदादिक नाऽपेक्षते, किं तर्हि पित्रादिकमिति ? एकवाक्यग्रहणात् सामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्ये पदात परस्य युष्मदादेरादेशः सिद्ध । तथा युग्मदुत्व इति, अप्युक्ते द्वितीयाचतुर्थी षष्ठीबहुवचनानि लभ्यानि । विभक्तिग्रहण उत्तरार्थं इह च क्लिष्टतापरिहारार्थमिति ।

'द्वित्वे वाम्नौ' २ । १ । २२ ॥ द्वित्व इति भावप्रत्ययान्तेन तस्या निर्दिश्यते । तस्यार्था च विभक्तिर्वर्तते न युष्मदस्मदी द्रव्यवृत्तित्वात् तयोरिति, द्वित्व इति विभक्तेरेव विशेषणमित्याह-द्वित्वविषयेति ।

'ङस्ना तेमे' २ । १ । २३ ॥ दृष्टपूर्वेति-पूर्वं दृष्टः " नामनाम्ना० " इति सः स्त्री चेत् ।

'असदिवामन्त्र्य पूर्वम्' २ । १ । २५ ॥ योऽर्थः स्वेन धर्मेण प्रसिद्धो धर्मान्तरसम्बन्ध प्रत्यभिमुखीक्रियते स आमन्त्र्यः । यथा देवदत्तो देवदत्तत्वेन प्रसिद्धो धर्मान्तरऽभिमुखीक्रियते यथा पच पठत्यादि, तत्राऽर्थे कार्यासम्भवादुपचा

१ १-१ ७१ । २ १-१-१७ । ३ १-१-८ । ४ १-१-५४ । ५ १-१-१८ ।

तदामन्त्र्याभिधायि पदमामन्त्र्यं विज्ञायत इति । तयोश्चात्र नित्यप्राप्तावस्मिन् पक्षे कथं विकल्पो न लभ्यत इति ? उच्यते—नित्यं विधास्यमानत्वादिति मन्यनात्, यत्रैव वस्नसादयो विधीयन्ते तत्रैव विकल्प उपतिष्ठते न वस्नसादीनां निषेध इति । अथवा यद्यत्राऽपि पक्षे विकल्पः स्यात्तदा किमेतत्सूत्रकरणेन ? यतोऽसदिवाऽऽमन्त्र्य पूर्वमिति कृतेऽपि वस्नसादयो विकल्प्यन्ते ते च "पदात्पूर्वमन्त्रे" इत्यनेनैव विकल्पेन भविष्यन्ति । अथ यथा स्यादिति—अन्यथा लोपः स्यात्, "ते लुम्पा" इत्यनेनैव । पादादित्वम इति—मुनिपुङ्गवा इत्यस्य पदस्याऽसत्त्वे पादस्याऽभावादि त्यथः । मुनिपुङ्गवा इति सिंहादित्वात् समासः कर्मधारयो वा, व्यवहितेऽपीति यथा मथुरायाः पूर्वं पाटलीपुत्रमिति । पूर्वशब्दो वर्तत इति—अयमर्थो यद्यव्यवहित स्यैव पूर्वस्याऽनेनाऽसद्भावो विधीयेत न व्यवहितस्य तदा पूर्वग्रहणमपनीय असदि वाऽऽमन्त्र्यादित्येव क्रियेत यतः पूर्वस्याऽविद्यमानवद्भावे वस्नसाद्यभावः प्रयोजनं, तदे त्यमपि कृते सिध्यति । तयोश्चात्रपक्षेऽप्येतदानुपूर्व्येण समासेऽव्यवहितस्यैव विधीयेतेति ।

'जसिवचोऽप्य वाऽऽमन्त्रये' । २ । १ । २६ ॥ तदवद्विषयमिति—शब्दप्रधा नत्वात् स्याद्वादाभयपन शब्दार्थयोरैक्याद्वाऽर्थाभावे स्यवादित्वाभावात् तच्छब्दा भयनयोगात् समुदायोऽपि तद् इत्यादि कृत्वा कर्मधारयकरणात् वाकुलकाद्या नैकदेशः । तव मतव स्वतवी इति द्वन्द्वे "श्रोत्रेर" इति न, "मे सर्वोति" इति निषेधात् । सामर्थ्याद्विशेषणभूत इति—विशेष्यस्य विशेषणमात्रेणैव एकवाक्योपादानत्वेन साम र्थ्यात् सन्निहितत्वाद्विशेष्यत्वनिमित्तमामन्त्र्य इत्येतदेव विशेषण विज्ञायत इति । भिनाः शरण्या—इत्यत्र शरणमिति सामान्यकर्म युष्मानिति विशेषकर्म । भिन्नाः शरण्या युष्मानयो शरणं प्रपद्ये इत्यादौ "नित्यमन्वादेशे" इति वस्नसौ प्राप्तावनेन निषिध्येते, असिति किं साधो ! सुपिविशेषेति—अत्र द्वयोरपि पदयोः "अवंविधा" इत्यसत्त्वे प्राप्ते 'नाऽन्यत्' इत्यनेन साधो ! इत्यस्याऽसत्त्वाभावः । "नित्यमन्वादेशे" इत्यनेन च वस्नसौ । शरण्याः साधवो युष्मानिति—अत्र द्वयोरपि "अवंविधा" इत्य सद्भावः । आचार्या युष्मान् शरण्या इति—अत्राऽऽमन्त्र्यस्य विशेष्यस्य व्यवहितत्वेन यत्रोपश्लेषाभावाम भवति । आचार्या उपाध्याया इति—अत्र विभाविकरणयोर्न पूर्वं विशेष्य न परं विशेषणमिति सामर्थ्याद्विशेषणभूत इति भयनाम भवति ।

'माऽन्यत्' । २ । १ । २७ ॥ असिविशेष्यमित्यस्य प्रधानतयाऽन्यदिति सम्बन्धेनेत्याह—असिति ।

---

१ ८-१-१९। २ ८-१-१ ८। ३ ८-१-४१। ४ १-४-११। ५ ८-१-२५। ६ ८-१-२४।

'पादार्धयोः' । २ । १ । २८ ॥ मात्राश्च अक्षराणि च मात्राक्षराणि, नियत परिमाणानि च तानि मात्राक्षराणि च तेषां पिण्डः यद्वा मात्राक्षराणां पिण्डः, नियत परिमाणश्चासौ मात्राक्षरपिण्डश्चेति । दर्शनात्मक इति–दर्शन देशस्तं करोति "णिच्बहुलं णा०" देश्यत इति "णि वेस्यास०" इत्यनः ।

'चाऽऽहहवैवयोगे' । २ । १ । २९ ॥ योग इति–चादियोत्यसमुच्चयाद्यर्थस्य साक्षाद्युष्मदस्मदर्थसम्बन्धे इत्यर्थः । ज्ञानं च शीलं चेत्यत्र चशब्देन ज्ञानशीलयोः सद्वितीयता द्योत्यते, न तु युष्मदस्मदर्थयोरिति योगग्रहणमिति । अयमर्थः–योगग्रहणं विना अर्थात् प्रकरणाद्वा चादिषु गम्यमानेष्वपि स्यादिति ।

'दृश्यर्थैश्चिन्तायाम्' । २ । १ । ३० ॥ अत्राऽर्थे स्वरूप वा किः । तत्र यदाऽर्थे तदा दृशिरर्थो येषाम्, स्वरूपे तु दृशेरर्थो दर्शनमालोचनं येषां धातूनाम् । चनो यो मन्यत इति नाऽयं दृश्यो, दर्शनार्थो नाम सः यथाक्षिमात्रेण विज्ञानं भवतेऽतो न निषेध इति ।

'नित्यमन्वादेशे' । २ । १ । ३१ ॥ नन्वत्र निषेधाधिकारे कथमिदं विधाय कमभूत् ? सत्यम्, नित्य निषेधाधिकारे यन्नित्यग्रहणं तदनं बोधयति विधानमत्रमि तमिति । न चेद वाच्यमत्र नित्यग्रहणाभावे "पैदाद०" इति सूत्रे कथ विकल्प इति । तदा हि तत्रैव नवेति कुर्यादिति । कस्यचिद्द्रव्यस्य कामपिरिक्रियां जातिं गुणं द्रव्यं वा प्रतिपादयितुं कथितस्य तेन तदितरेण वा शब्देन पौनरुक्त्य मा भूदिति विशेषान्तरं प्रतिपादयितु पुनः कथनमन्वादेश इति यावत्, तेनाऽन्येन यति–युष्मदस्मच्छब्दा भ्यां कृत्वा विनीतत्वादिकं विधाय पुनर्युष्मदस्मद्भ्यां गुरुमाननादिकं विधीयते । यत्र यत्र तनैव शब्देन कथनमस्ति, अन्येन तु कथनमुत्तरत्रैव ज्ञेयम् । पुनरन्यद्विधातुमिति–पुनः शब्दोपादानात्तस्यैव कथनं यदि भवति तदैवाऽन्वादेशः । नत्वन्यस्य कथन पुनः शब्दार्थो घटते, तन यत्राऽन्यस्य कथनं तत्र नाऽन्वादेशः । ततश्च जिनदत्त मध्यापय एत च गुरुदत्तमित्यत्र तस्यैव जिनदत्तस्य पुनः कथनाभावादन्वादेशाभाव 'त्यदामेन०" इत्यनेनैनदादेशो न भवति । यूयं विनीता इति–अन्वादेशप्रदर्शनार्थं वाक्या न्तरमिदमुपदर्शितम्, न तूत्तरपदसम्बन्धो बोद्धव्यम्, तेन तदित्यस्य पदस्य सपूर्वत्वा भावादुत्तरेण न विकल्पः । तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थे । विनीततामात्रमत्राऽनूद्यत त्वाऽपूर्वं किञ्चिद्विधीयते । यूय विनीता इति प्रथमादेश , उत्तरस्याऽन्वादेशस्यापनायम् । विनीता इति विनीतत्वं प्रतिपादयितु यूयमित्युक्तम् । तदो गुरवो मानयन्ति इति–

१ १-४-४२ । २ ५-३-१११ । ३ २-१-३१ । ४ २-१-३६ ।

मन्वादेशः । यूयमिति यस्मयमप्युक्तं तस्यैव च गुरवो मानयन्तीति प्रतिपादयितुं द्वितीय कथन तत्र नवादेशः । एवं सर्वत्र ।

'सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा' । २ । १ । ३२ ॥ सहशब्दो विद्यमानवचनः । पूर्वशब्दो व्यवस्थायः । सह विद्यमानं पूर्वपदं यस्मात् "पंकार्थे चा०" इति समासः । प्रथमान्ताद्वेति–प्रथमायाः प्रत्ययत्वात् प्रत्ययः प्रकृत्यादेरित्यादिनाऽन्तस्य लब्धत्वा दन्तग्रहणं न्यायानुसारार्थमिति । धनवानसीत्यादि–अत्राऽन्येन कथनमन्वादेशः । यतो धनवानसीत्यस्मिन्नन्वादेशवर्जिते वाक्यान्तर प्रथममसीत्युक्तम् । अतो ग्रामे कम्बलस्ते स्वामित्यत्र तु तं इत्युक्तम् । गम्येऽप्यन्वादेश भवतीति–यूयं धनवन्त इत्या दिपदोपादाने हि साक्षादन्वादेशो भवति । अतो इत्यादेस्तु धोतकमात्रस्योपादान गम्य एव । माणवक ! जटिलक ! ते स्वमतो इत्यादौ तु विशेषणपदस्य जटिलक इत्यस्य अर्थविधा" इत्यसत्त्वं, माणवक इत्यस्य तु विशेष्यपदस्य 'अवधिकाऽऽमन्त्र्यं" इति नाऽसत्त्वं 'नाऽन्यत्" इति निषेधात् ।

'त्यदामेनदेतदो द्वितीयाटौस्यवृत्त्यन्ते' । २ । १ । ३३ ॥ त्यच त्यदच त्यदः । "त्यदादिः" इत्येकशेषः । "कौबेर" इति तु न भवति, सन्नत्वात् । शब्दार्थयोर्भेद विवक्षायां निरर्थकत्वेन त्यदादित्वाभावाद्वा । एताभ्यां रात्रिरधीतेति–अत्राऽधिपूर्वक कर्मण इङ्धातोर्योगे रात्रिलक्षणस्याऽऽधारस्य "कालाध्वभावदेशं" इति कालस्य कर्मत्वे तप्रत्ययाऽधीतेत्यत्र कर्मणि क्ते सति कर्मण उक्तत्वात् रात्रिशब्दात्प्रथमा । यदि वा रात्रिसहचरितमध्ययनमपि उपचारात् रात्रिशब्देनोच्यते । ततः साऽधीतेति । अर्थान्तरकरणाद्वेति–प्रथमाद्वसापवस्यादन्वादेशस्य । सत्राऽसामर्थ्यात् शब्दस्य राज्ञः पुरुष इत्यादिवत्समासाभावः । सामर्थ्यात् समासमेत्पूर्वकथनसापेक्षस्याऽन्वादेश स्याऽभाव इति परस्परविरोधादुभयाभावादन्वादेशाभाव इत्याह–अर्थादित्यादि । अर्थो वा सादृशो भवति प्रकरणं वा यत्र ताभ्यामवाऽपेक्ष्यस्य प्रथमादेशस्य निश्चितत्वा दुपायवाऽन्वर्थाभिरपेक्षस्यास्तमासो भवति । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम्, यत्र मात्रनिर्देश क्रियते–अनुवादमात्र क्रियेत्यर्थः । तत्राऽपि न भवति–यथा एतमातं क्रितमित्यत्र ।

'इदमः' २ । १ । ३४ ॥ तौत्स्वनः इति, "तोमः" इति च प्रासेऽपवादः । मपुत्रकाविति–कृत्रिमौ मत्पुत्रौ न तु पुत्राविति कः । अनुकम्प्यौ वा

१ ३-१-११ । २ ३-१-१५ । ३ ३ १-२७ । ४ ३-१-११ । ५ ३-१-२१ ।
६ ३-२-३१ । ७ ३-१ १७ । ८ ३-१-३१ ।

मस्तुत्रौ " अनुकम्पा० " इतिकम्(कप्), स्त्रीलवन्तानिमकौ सिद्धत इति । अत्राऽपि पूर्ववद् व्यपमानोऽन्वादेशः । अयो इत्यादि तु द्योतकत्वात् क्वाऽपि प्रयुज्यते क्वाऽपि न । अथ दण्डो हराऽनेनेति-अत्र अनुवादमात्रमेव न तु निमाण्यतामित्यादि विधीयते । अयो एन परिवर्तयेत्येव भवतीति-न तु कुण्डशब्दस्य नपुंसकस्य विशेषणस्य एनदिति ।

' अद्व्यञ्जने ' । २ । १ । ३५ ॥ तकार उच्चारणार्थः, अन्यथा सौ " सोऽतः " इत्यादिकृत ओ इत्यनिष्ट स्यात् । प्रथमान्ततयेह विपरिणम्यत इति-अत एव कार्यी निमित्तं कार्यमिति निर्देशक्रमे प्राप्ते निमित्तात्पूर्वं कार्यनिर्देशः । उपरत्राऽनगिति प्रथमान्तविशेषणोपादानाद्वा । शेषकाभ्यामिति-शिष्यते इति शिष्यकौ, ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । शिष्यम् शिक्षा ' स्थितो० " इत्यप्रत्यय। शिक्षां शिरोऽधीयाते वा "परोक्षमाश्रिमा०" इत्यकः । ततः शिष्यकावेव प्रज्ञाद्यण् । अथवा शिक्षायां भवौ " शिक्षादेश्चाऽण् " ततो यावादित्वात्कः । अथ सावपि व्यञ्जनत्वात्कथ नाऽयमादेश इत्याह-सौ तु परत्वादिति । साक एव विधिरिति-विभान्वादावन्वादेशे साक्के निरकस्याऽन्वादेशविधानादिदेवं व्याख्या । साक्के यथादेशस्तदाऽन्वादेश एवेति । तेन निरकेऽन्वादेशेऽनन्वादेशे चोभयत्राऽदादेशः सिद्धः ।

' अनक् ' । २ । १ । ३६ ॥ पृथग्योगादिति-पृथग्योगारम्भादिति भावः, अन्यथा साकेऽप्यनकोऽप्यन्वादेशे पूर्वसूत्रेणैव सामान्यविधानेन सिद्धत्वात् एतदारम्भ वैयर्थ्यमिति । अन्वादेशनिवृत्तौ तत्सम्भवमप्यस्यन्त इति च निरूपम् । अत्र पूर्वोत्तरयोरिति, ननु परमाभ्यामित्यादौ पराद्व्यपदेशात्समासे सति स्याद्युत्पत्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वन्तरङ्गेऽसिद्धत्वेऽस्मिन् कृत इदरूपाभावाददादेशाभावः प्राप्नोतीत्याह-अत्रेति । किञ्च परमपदसम्बन्धिनाऽकारेण सह एत्वलक्षणः सन्धिः प्रथममेव क्रियत तदोभयोः स्थाने यः समुत्पद्यते स लभते, अन्यतरव्यपदेशमिति न्यायाद्यदा एकारस्य इदम्शब्दसम्बन्धिता तदा एकारेण सह इदमोऽर्थं स्यात्ततः पूर्वस्य व्यञ्जनान्ततायामनिष्टरूपापत्तिः । यदा तु एत्वस्य इद सम्बन्धिता न भवति तदेकारस्य स्थितिः स्यादित्युभयथाऽप्यनिष्टापत्तिः । एतच्चेति-कथ आग्नेन्द्रमित्यत्र प्रयोग आकारादिन्द्रशब्दस्य स्वरस्य वृद्धिर्न भवतीत्युक्त, ततश्च यदि पूर्वमेव सन्धिकार्यं स्यात्तदा निषेधोऽनर्थक एवेत्यर्थः ।

' अयमियं पुंस्त्रियोः सौ ' । २ । १ । ३८ ॥ पूर्ववल्लौकिको निर्देशः । लुप्तप्रथमाद्विवचनान्त पदम् । पुंस्त्रियोरिति किं ? पुंसि इय स्त्रियां अय मा भूत् । ननु कथमिदमुक्त यावता नपुंसकेऽयमियमादेशानिवृत्त्यर्थ पुंस्त्रियोरिति वचन स्यात् तत्राऽऽह-नपुंसक तु नित्यस्वादित्यादि ।

१ ७-१-३४ । २ ३-१-७१ । ३ महाविभ्योऽण् ७-२-११५ । ४ ५-१-१ ६ । ५ ६-२-१२६ । ६ ६-२-१४८ ।

' किमः कस्तसादौ च ' । २ । १ । ४० ॥ नन्वत्र तसादाविति किमर्थं तसि तावत् "कुतोऽत्रः कुत्र" इति निपातनं कस्यते ? सत्यम्, उत्तरार्थमिदम् । अथवा अनन्तार्थं तसादिग्रहणमन्यथाऽनवधिक ज्ञायेत, अत्र पूर्वसूत्रात्स्यादावित्यनुवर्तमानेन तसादावित्यस्य समुच्चयार्थश्चकारः । यथा "विशेषणं विशेष्येणै०" इत्यत्र । अत एव "आद्वेर" इत्यत्र स्यादावित्यस्याऽनुवृत्तिरन्यथा चानुकृष्टत्वान्नाऽनुवर्तेत । अमम साना इति–तेन किन्तरामित्यादौ तद्धपरेषु न भवति ।

' आद्वेरः ' । २ । १ । ४१ ॥ द्वाविच्छतीति क्यनि क्विपि तयोर्लोपे सौ "आद्वेर" इत्यनेनेकारस्याऽत्वं न स्यदादिसम्बन्धित्वस्याभावात् द्वीरित्येव भवति । एक इति–रूपनिर्णयार्थमिदं दर्शितं न तु विधिस्फलम् ।

' तः सौ सः ' । २ । १ । ४२ ॥ भवतीति ' नामग्रहणे० ' इति न्यायात् प्राप्ताऽपि सत्वे भवतीति स्यात् । नपुंसके सेरभावात् पुंलिङ्गे तु सेः स्थानित्वेन सत्वे कृतेऽपि "पैवस्य" इति सलोपे विशेषाभावात् स्त्रियामुदाहृतम् ।

' अदसो दः सेस्तु डौः ' । २ । १ । ४३ ॥ असाविति–सेरनेन डौ 'डित्यन्त्य स्वरादेः" इत्येवं कार्यं, न तु ' आद्वेरः " इति प्रक्रियालाघवार्थं विरुद्धकार्यस्य सर्वकार्यबाधकत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । हे असौ, हे असकौ विशुभिति–अत्र औरित्यपि कृते स्यादेशा इति सेः स्थानित्वेऽपि ' अदेतः स्यमोः " इत्यस्य न प्रसङ्गः । सिद्धराऽमोऽपि लुपि सिद्धायां यदम् ग्रहणं तदन्यस्य स्यादेशस्य लुग्भवतोऽमिति तत्र व्याख्यानात् । कार्याणि न भवन्तीति–एतानि च विधीं प्राप्नुवन्ति । तथाहि–अदस्अ स्यात् सौ अनेन औकारे ' आद्वेरः ' इत्यत्वे आपि औप्यपदेशे औतेत्यस्य सिम्बन्धे तु आमन्त्र्ये ' दैवापः इत्यस्य औ, अनामन्त्र्ये तु ' दीर्घङ्याब् " इत्यस्य, अपि तु " अस्यायत्तत् इत्यस्य प्राप्तिः । अथ औतेत्यत्र प्रथमाद्वितीयाद्विवचनेनेति व्याख्यानात्कथं सिः स्थानौकारस्य प्राप्तिः ? सत्यम्, अत्रैव स्थिते तत्रैव व्याख्यात मिति औतेति प्राप्नोत्येव ।

' असुको वाऽकि ' । २ । १ । ४४ ॥ असुक इति–अत्र परत्वाभिन्नत्वात् "अव्यादेः इति बाधित्वा तस्य "आद्वेरः "लुगस्या० ", "सोरुः " इति असुकसिति तन्मते–सम्बोधन स्त्रियां चाऽसुक इति विसर्गान्त एव; स्वमते तु स्त्रिया असुका इति । स्त्रीसम्बोधने तु हे असुके ! इति ।

---

१ ७-२-१ । २ १-१-३६ । ३ ४-२-८१ । ४ २-१-११४ । ५ १-४-४२ । ६ १-४-३५ । ७ २-४-११३ । ८ १-४-१ । ९ २-१-४१ । १० २-१-११३ । ११ २-१-७१ ।

'मोऽवर्णस्य'। २। १। ४५॥ नन्वदः कुलमिच्छतीत्यस्मिन् वाक्येऽदस्यामुष्यपुत्रकात् सेत्युपि "सोऽ" इति रुत्वे, "रोर्यः" इति यत्वे, "स्वरे वा" इति यलोपेऽवर्णान्तत्वान्मत्वप्रसङ्ग इति; सत्य, पदान्तरापक्षत्वेन यलोपस्य बहिरङ्गत्वात् तदनपेक्षत्वेन मत्वविधेरन्तरङ्गत्वादसिद्धं बहिरङ्गमिति लोपस्याऽसिद्धत्वेऽनवर्णान्तत्वान्मकाराभावः।

'वाद्रौ'। २। १। ४६॥ अदसोऽनपरस्याद्यागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादस्मिन् सत्यदस इकारान्तत्वेनाऽवर्णान्तत्वाभावादप्राप्तेऽयं योगः। अमुमुयङ्ङिति—समुदाये प्रवृत्ता अपि शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्त इति। मात्रा शब्दोऽर्धमात्रायामपि तेनाऽमुमुयङ्ङित्यत्राऽर्धमात्रिकस्याऽपि रः स्थाने एकमात्रिक उकारादेशो भवति। अत्र वा व्यवस्थितविभाषार्थो न विकल्पार्थस्तेन क्वाऽपि कथञ्चिद्विकल्पः प्रवर्तते यदि तु विकल्पार्थः स्यात्तदा प्रथममेव प्रयोगद्वयं स्यात्। तावतैव विकल्पस्य चरितार्थत्वात्। अदसो दकारस्येति—अद्रेरागमत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणाददसो दकारस्येत्युक्तेऽपि अदसोऽद्रेश्च दस्य मः सिद्धः, दकारस्येत्यत्र एकवचनान्तत्वादेकस्यैव दस्य म इति तु न वाच्यम् अव्याख्याभयात्; चातूरूप्यमिति स्वार्थे भेषजादित्वात् ट्यणे चतुर्णां रूपाणां भावः 'पतिराजान्त०" इत्यनेन वा।

'मादुवर्णोऽनु'। २। १। ४७॥ अनु पश्चादिति, अत्राऽनुना पूर्वं सम्बन्धस्तस्य च पश्चादर्थत्वात् "प्रभृत्यन्यार्थ०" इति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। यदि पूर्वं पश्चादित्यनेन योगो विवक्ष्यते, तदा "रिरिष्टात्०" इत्यनेन ग्रामान्तरस्य इत्यत्र षष्ठी स्यात्; पश्चादित्यसत्त्वमव्ययं वा। अथाऽत्रानुग्रहणं किमर्थं यतो यदि व्यवहितात् प्रागुवर्णो भवति तदा इनादेवेत्युत्तरसूत्रे नियमार्थे व्याख्यायमानेऽन्वयस्य लब्धत्वात्, सत्य, एवमपि नियमाशङ्का स्यात्, इनादेशस्यापत्यप्रत्ययादेशस्ततोऽन्यस्मादपि प्रत्ययादेशादेव पश्चादुवर्णः; प्रकृत्यादेशात् परस्तात् पूर्वमपि भवेत्तथा च अमुया अमुयोरित्यादयो न सिध्येयुः। अमुष्मै—नन्वत्र किंस्यादिति इत्योत्वे स्मै भादेशे कृते कथं न भवति?, उच्यते—अद्रीत्यत्र नञः पर्युदासाश्रयणात्, स हि सदृशग्राही ततो यत्र साक्षात् स्वरोऽग्रे भवति तत्रैव पूर्वस्याकारस्य ओकारस्तत्राऽद्रीति साक्षात्स्वरदर्शनात्।

'बहुष्वेरी'। २। १। ४९॥ अमुकम्यः अत्राऽकस्य मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽप्युकारेण व्यवधानादनेन ईत्वाभावः।

---

१ १-२-२१। २ १-३-१४। ३ ७-१-६। ४ २-२-७५। ५ २-२-७२। ६ १-४-२१।

'धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये' । २ । १ । ५० ॥ धुवर्णस्येति कर्तव्ये यदिवर्णोवर्णस्येति कृतं तद्भिन्नमिन्ना प्रकृतिरिति दर्शनार्थम् । प्रत्यये इति '<u>प्रत्ययाप्रत्यययोरिति</u>' न्यायेन प्रत्यय एव भविष्यति किं तद्ग्रहणेन ? सत्य, '<u>न्यायाश्च स्थविरयष्टिन्यायेन प्रवृत्ति</u>' । नियौ, निय इति, ननु गौणमुख्ययोरिति मुख्यस्यैवेयुवौ प्राप्नुतः ? नैवम्, "स्यादौ यः" इति सूत्रस्यैतदपवादत्वात् गौणस्यापि भवति । स्त्रियाविति–ननु "स्त्रियाः" इत्यनेनाऽपीय् सिद्धः किमत्रोदाहरणेन ? सत्यं, तेन नाम्न इय् भवति अनेन तु धातोः, अत एव यत्र क्विबन्तः स्त्रीशब्दो भवति तत्राऽनेन "वाऽम्शसि" इति विकल्पो बाध्यते ।

'इणः' । २ । १ । ५१ ॥ अत्र व्यभिचाराभावेऽपि धातोरित्युत्तरार्थमनुवर्त्तनीयम् । यत्वापवाद इति–"योऽनेकस्वरस्य" इति प्राप्तस्य । परत्वेनेति–द्वितीयेति विधेयविहितत्वात् प्रकृष्टत्वेनत्वर्थः । परत्वं तु स्पर्धाभावान्न घटते । परत्वादिति–'पूर्वेऽपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति', "योऽनेकस्वरस्ये" ति प्राप्त यत्वं बाधते न तु गुणवृद्धी । ईयतुरित्यत्र द्वित्वे कृते '<u>सार्थोन्यभाकृत बलीय</u>' इति न्यायात्पर्यभिधायेवस्वतो दीर्घः ।

'संयोगात्' । २ । १ । ५२ ॥ य्वोरपवादौ इति "क्विवृत्तेः०" "योऽनेकस्वरस्य" इति विहितयोः ।

'भ्रूश्नोः' । २ । १ । ५३ ॥ संयोगात् परस्येति विशेषणं श्नोर्न तु भ्रूशब्दस्याऽव्यभिचारात् ।

'स्त्रियाः' । २ । १ । ५४ ॥ स्त्रियामित्यत्र '<u>निरनुबन्धग्रहणम्</u>' इति न्यायात् हस्वापश्च " इति नाम् न परमस्त्रियामिति–प्रत्ययनयेति नोपतिष्ठते, 'वेयुवो' इत्यत्राऽस्त्रिया निर्देशात् । यद्वा स्वरादिप्रत्ययेन प्रकृतेराक्षेपात् स्त्रिया इति तस्या विशेषणत्वेन तदन्ततदंप्रत्ययायदन्तस्याऽप्युदाहरणं । तर्हि स्त्रीशब्दस्याऽपि तदन्तत्वा दियादेशः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽनपकृत्वादिति । एतच्चेति–अस्त्रिया इति निर्देशात् परादपीयुवपत्वादिकार्यात् प्रथममेव ईयादिक कार्यं भवतीत्यापुक तथेत्यर्थः ।

'वाऽम्शसि' । २ । १ । ५५ ॥ अत्र षष्ठीबहुवचनस्य नामविषयत्वेन स्याद्यादित्वाभावात् प्रत्यासत्त्या तुल्यायामपि संहितायां द्वितीयैकवचनस्यैव ग्रहणम् । स्त्रीशब्दस्य संस्थैकार्थत्वाभावाद्वितयसोऽन्नुत्पत्तेः संस्थैकार्थत्वयोभावात्तयो वा

स्वरादित्वाभावाद्द्वितीयाबहुवचनस्यैव शसो ग्रहणाच्चस्याऽव्यभिचारात्वेन साहचर्यम् कथमापन्नमस्तीति, अथ धातुरूपस्यैव स्त्रीशब्दस्य विकल्पार्थमिदं कस्मान्न भवति, कथमुक्तं "धातोरिवर्णे०" इत्यादिना नित्यमियादेश इति ? उच्यते–स्त्रिया इति प्रागारम्भादधातोरेव स्त्रीशब्दस्य ग्रहणम् । स एव चाऽनुवर्तते न चाऽननुवर्तमानस्याऽन्यथात्वं भवति, यदाह श्रीशेषराजः "नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति" तस्मादुक्तमुक्तं "धातोरिवर्णो०" इत्यादिना इयादेश इति ।

'योऽनेकस्वरस्य' । २ । १ । ५६ ॥ धातोरित्यनुवर्तत इति, '<u>निर्दिश्यमानविशिष्टः प्रकृतं न बाधते</u>' इति न्यायात्, इयुवाधकमिदम् ।

'स्यादौ वः' । २ । १ । ५७ ॥ उवबाधनार्थमिदं, वसुमिच्छतीति वेवमभि राजान वेत्यर्थः । ग्रम्यवृत्तिस्तु नपुंसकः ।

'क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ' । २ । १ । ५८ ॥ क्विबन्तेनैवेति, नन्वत्राऽवधारणं कस्माल्लब्धम् ? उच्यते–वृत्तिस्थस्य धातोः स्यादौ कार्यविधानात्तस्य च केवलस्य वृत्त्यसम्भवाद्वृत्तिग्रहणादेव क्विपि लब्धे क्विब्ग्रहणमवधारणार्थमत एवाऽवधारणस्य शब्दाश्रयत्वादसामर्थ्यमपि नाऽस्तीत्याह क्विब्वृत्तेरिति । सेनानीरिति–सेनां नेतेत्यर्थं कथनं चाभवत् सेना शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य '<u>गतिकारककृति</u>' न्यायेन नीशब्देन क्विबन्तेन "कृति" इति समासः, न च वाच्यं "नैकार्म्येक०" इति नियमेन द्वितीयैव प्राप्नोति न षष्ठी तत्कथं कृतीति समास ? उच्यते–"कर्मयुक्ते कर्त्रा" इत्यस्यैव विषयेऽयं नियमो न कृतीत्यस्य, यद्वाऽपि नयतीति नीः पश्चात् परशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तेन कारकत्वात् स्याद्युत्पत्तेः पूर्वं क्विबन्तेन समासस्तदाऽपि यत्वं भवतीत्याह यद्वेत्यादि, उभयत्राऽप्यर्थभेदाभावात् प्रक्रियाभेदमात्रमेतदुपदर्शितमिति, परमार्थतस्तु सोपपदादेव क्विप् । ननु महतः सेनान्यो यस्येति कृते यत्वं भवति वा नवा ? भवत्येव, यतः सेनानीशब्दस्य क्विबन्तेन वृत्तिरस्ति । परमनीरिति–परमशब्दस्याऽकारकत्वात् क्विबन्तेन समासाभावात् क्विब्ग्रहणादिह यत्वं न भवति ।

'दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः' । २ । १ । ५९ ॥ दृन् हिंसमिति दृह्, दृहु इति धातुः द्वर्ततीति क्विपि, तल्लोप, सिलोप च "पदस्य" इति हलोप दृन् इति रूपम् । पुना-भूरिति–भक्त्या पुनर्नवापि स्त्री यथाभूद्गुरे नवम (नवस्त्रीम्) इति वैजयन्तीकारः । कारेति–क्रियत इति कारो राजलभ्यो भागः । कारभ्वौ उभय शास्त्रापनः । स हि कारशब्द

१ ३-१-५ । २ ३-१-७० । ३ १-३-१ । ४ ३-३-४१ । ५ ३-१-८१ ।

पठित्वा करणकारणयोरेकार्थत्वावेकदेशनिकृतं तदेवेति कारणमन्येनाऽपीच्छति । स्वयम्भुवाविति–अत्राऽपि " विभुरस्म० " इत्यादिना क्विप् । न तु " समंत्स्यर्थम् " इत्यादि डुः । तदा हि धातुत्वं न स्यात् । एतैरवेति–प्रकृतिनियमोऽयम् । एतैर्योगे एव एव नाऽन्यस्य, धातोरिति तु उपपदनियमो न भवति । " अर्थेवमभ्युपोऽड् " इति सूत्रनिर्देशात् । एवंविधे हि नियमे क्रियमाणे एतैर्योग एव नाऽन्यस्येत्यन्ये धातवो नियमिताः स्युः । ततस्तु एतैरन्यैश्च योग बत्वं स्यात्तथा चाऽस्वयम्भुव इति न स्यात् ।

' णषमसत् परे स्यादिविधौ च ' । २ । १ । ६० ॥ णो विधीयमानत्वे- नैवास्तीत्यभिप्रायकारे णकारेन णत्वविधायकानि सूत्राण्युच्यन्ते, एव षकारेणाऽपि षत्वविधायकानीति । एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोरिति–यदि तु सप्तमपादोक्तक्रमेण षत्व इति क्रियते तदा षत्वमसत् वृष्टव्यमिति पूर्वं कृतस्य षत्वस्यासत्त्वात् भवत इति सिद्धम् । न च च इति व्यावृत्त्या पूर्वमेव न भविष्यति । धातोः प्रागुपसर्गसम्बन्ध इति मते व्यावृत्तेरभावितायत्वात् अभिषुणोतीत्यादि न सिध्यति । ' उपसर्गात्सुग० " इत्य- नेन विहितस्य षत्वस्य णत्वे परत्वात् । " रघुवर्णान्नोण० " इत्यनेन णकाराद्विधीय- मानं णत्व न स्यात् । णत्वाभावं चेति–अयमभिप्रायः, णत्वस्यैवाऽसिद्धत्वं युक्तम् । कार्यासिद्धत्वाभावे हि यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि न पुनर्देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति तथा कार्येऽसिद्धत्वमापादितेऽपि न शक्तेः पुनः प्रत्यापत्तिर्भवति । ततः पुष्ण इत्यत्र णत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि नकारत्वस्यापत्तेरभावाभाऽनन्ता प्रकृतिरिति तन्निबन्धनोऽ- नोऽकारलोपो न स्यात् । णत्वासिद्धत्वे त्वकारलोपप्रारम्भेण शास्त्रप्रवर्तने न कस्त- प्रसङ्गमिति । अधिकार इति–अधि उपरि क्रियतेऽनुवर्त्यत इत्यधिकारः अधि ।

' ऋतोरेवोऽपि ' । २ । १ । ६१ ॥ ऋकारेणोपलक्षितस्य इति व्युत्पत्तिकल्पनात् ऋकारोपलक्षितानां ग्रहण सिद्धं, ऋकारोपलक्षितस्य तकारस्य सर्वेष्वेषु विद्यमानत्वात् । परे कार्ये इति–परत्वमत्रत्यसूत्रापेक्षं विज्ञायते, न कार्यविधायकसूत्रापेक्षम्, अप्रीति प्रतिपत्तेः । एतत्सूत्रापेक्षे हि परत्वे " यैतद्व० " इति यत्वमपि परम् । तस्मिन्नप्य सत्त्वे प्राप्तत्र्यीति प्रतिषेधो युज्यते । ग्रामणीमानिति–ग्राम्यस्याऽस्त्यस्य ' अत इञ् " तथा मतुः । यद्वा ग्रामोऽस्याऽस्ति इन् ततः ग्राम्यणाऽस्ति मतुः । सन्युः पन्युरिति, सख्यं पूज पेच्छति क्यन् " क्यनि " इति ईकारस्ततो क्वम् । यदाऽपि लयन सखीनिच्छामि च्छति या स्त्री क्यन् सखीयतीत्यादि प्रक्रिया क्रियते तदाऽपि ग्रामणीप्रभृतवत् विशेषणसम्बन्धत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् ' याऽनेकस्वरस्य " इति यत्वे सन्युः पन्युरित्येव

१ ५-१-१ । २ ५-२-८४ । ३ ७-४- । ४ १-१-१९ । ५ १-१-४२ । ६ २-१-८ । ७ १-३-११ । ८ ३-४-२१ ।

भवति । यदा तु वनिमिच्छति यः पुमानित्यादि क्रियते, तदा यो वनिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स ङ्यन्तो न भवति, यस्तु ङ्यन्तः न नदन्तः स न स्त्रीलिङ्ग इति "स्त्रीदूतः" इत्यस्य प्राप्तिरेव नाऽस्ति, यत्वे सून्युः पून्युरित्येव । यदा तु ङ्यन्तादेव क्यन् तदा "क्विपां क्वौ वा०" इति वाति तत्पक्षे तु "क्विस्वैवित्ति" इत्येस्ते सून्या सूनरिति रूपद्वय पश्चाद्भागे ज्ञातव्यम् । नन्वपीति किमर्थं यतः यत्वरूप परे कार्ये कर्तव्ये कादेशस्याऽसत्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यते, तथ परे कार्ये इति भवनात्र प्राप्नोति, यत्वयत्वयोः पूर्वसूत्रे ग्रहणादिति ? सत्य, अत एव प्रतिषेधात् पूर्वत्र यत्वसहचारितं सप्तमपादनिर्दिष्ट यत्व गृह्यते तेन अद्राक्षीदित्यादि सिद्धम्, अन्यथा यदि पूर्वसूत्रे सामान्येन यत्वमङ्गीक्रियते तदा "पदोः कस्सि" इति परे कार्ये कर्तव्ये यत्व स्याऽसत्त्वात् कत्व न स्यादिति । मग्न इति–'मस्जेः सः" इति सस्य नः । "नो व्यञ्जन०" इति लुप् ।

'पदोः कस्सि' । २ । १ । ६२ ॥ निघोक्ष्यति स्यतिप्रत्यय गुणे "हो धुट्पदान्ते" इति ढत्वे नित्यस्याऽपि कादेशस्य परेऽसत्त्वात् 'गडदबादे" इत्यादे चतुर्थत्वे तदोऽनन्त कत्वे सिद्धम् । कमिच्छासेरपि सौ विकल्पन ककारमिच्छति तन्मते–शाषि, शास्सि ।

'भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वोर्व्यञ्जने' । २ । १ । ६३ ॥ "राद्स्मूर्च्छे०" इति सूत्रे मूर्च्छ इति निर्देशात् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति नाऽभीष्ट । भ्वादेरिति आकृष्या नामिन इत्यनन घोरित्यनेन च सम्बध्यते । हूर्च्छेति–अत्राऽष्, मूर्च्छेति–अत्र भिदाघङ्, कुर्यति–"शौच०" इति वेट्, दीव्यात् अत्राऽऽशीष्यात्; सप्तम्यां तु दीव्यत् दीव्येत् । असद्विधाविति–यथाऽत्र दीर्घद्वारेणैव स्थानिवद्भावप्रतिषेधो भविष्यति, किमनन सूत्रेणाऽसदधिकारविहितन ? नैवं, ओर्मा मोमा इत्यत्र साधकत्वात् । तथाहि ऊर्णतीति मूर्च्छतीति मनि "राल्लुक्" इति वकारछकारयोर्लोपे एतस्सूत्रविहित दीर्घस्याऽसद्विधित्वेनासत्त्वे 'नामिनोरुपान्त्यस्य' इति गुणो भवति, अन्यथा लघ्व भावात् स न स्यात् । दिव्मा दिव्न इति, यत्रयानां सानुनासिकनिरनुनासिकत्वऽप्यत्र निरनुनासिकस्य विवक्षितमिति 'अनुनासिके च०" इत्यूट् न भवति । "मन्वन् क्वनिप्" इति वनिविधायक सूत्रे क्वचिद्ग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कचिदय

१ २-१-५६ । २ १-४-२८ । ३ १-४-२१ । ४ २-१-६२ । ५ ४-४-११ । ६ ४-१-४५ । ७ २-१-८२ । ८ १-१-७७ । ९ ४-२-६६ । १० ४-४-४७ । ११ ४-१-११ । १२ ४-१-४ । १३ ४-१-१ ८ । १४ ५-१-१४७ ।

स्वरूपेण न भवति । कश्चित् धातुसम्बन्धो न भवतीति नाममात्रभावः । प्रत्यासत्त्येति-अत्रैकेन प्रयत्नेन द्वयोरुपादानं प्रत्यासत्तिः । शब्दान्तरं प्रतीत्य शब्दान्तरस्याऽऽसत्तिरिति व्युत्पत्तेः । इयमेव हि शब्दस्य शब्दान्तरेण प्रत्यासत्तिः । पदैकप्रयत्नोच्चार्यं नामैकवाक्योपात्तलक्षणप्रत्यासत्तिर्नेहोपयुज्यते ।

'पदान्ते' । २ । १ । ६४ ॥ पिपठीरिति, ननु स्यादेः सम्बन्धिनो नामिनो दीर्घ इत्युक्तं, तत्कथमत्र पिपठिष् इत्यस्यास्यादिरूपस्य सम्बन्धिनो नामिनो दीर्घ इति ? सत्यम्, स्याद्यवयवेन पद् इत्यनेन योगात्समुदायोऽपि पिपठिष इत्येवंरूपो स्यादिः । यथैव पूर्वसूत्रेषूदाहृतेषु चतुर्भिः, चतुर्ष इत्यादिष्वप्यनेन प्रकारेण स्यादि सम्बन्धित्वमस्त्येव तत्कथं न दीर्घः सत्यम्, धातुत्वे सति स्याद्यस्यादिचिन्ता क्रियते, अत्र तु धातुत्वस्याऽप्यभावः । तर्हि कुर्कुरीयति, चतुर्यति, दिव्यतीत्यादिषु धातुत्वमस्ति ततोऽनेन प्रकारेण स्यादित्वमप्यस्ति ततो दीर्घः स्यात्; सत्यं, यद्यप्येवं प्रत्ययान्तानां धातुत्वमस्ति पिपठीरित्यादिविषयेषु न स्याद्यवयवात् प्रत्ययो विधीयते, किं तर्हि नाम्न एव ? ततो स्याद्यवयवयोगाभावात् कुर्कुरीय इत्यादेः समुदायस्य न स्यादित्वम् । आशीरिति अत्र नित्यमपि विसर्गं बाधित्वा "नित्यादन्तरङ्ग"मिति न्यायात् प्रथममनेन दीर्घस्ततो विसर्गः ।

'न यि तद्धिते' । २ । १ । ६५ ॥ नाम्युपान्त्य इति, अयमर्थः । यदा दिव् इत्यादेः क्विप् तदा कृत्वा भाव्यं, इति न वकारान्तत्वम्; यदा तु विच् तदा गुणे कृते एकारस्य दीर्घरूपस्य दीर्घकरणं व्यर्थम् । ननु दिव्यमित्यत्र सम्भवति वान्तो नाम्युपान्त्यश्च धातुः, सत्यं, अत्राऽपि दिव्प्रत्ययान्तस्यौणादिकत्वाद्दिवो न धातुत्वमिति न वान्तो नाम्युपान्त्यश्च धातुः सम्भवति । पुर्यामिति—पुरशब्दाज्जातित्वात् स्त्र्यां, 'पुर' पालनपूरणयोरित्यस्मात् "इगुप" किति इमप्रत्यये वा । एवं गिर्योः किर्योरिति । बहिरङ्गलक्षणस्येति—प्रत्ययाश्रितत्वेन यत्वं बहिरङ्गं, दीर्घत्वं तु प्रकृतिमात्राश्रितत्वेनाऽन्तरङ्गम् । कुर—छुर्योरित्युकारः किमिति, अन्यथा प्रतिपदोक्तत्वात् कुरत् शब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्तर्हि कुर्कुर इति निर्विवादं क्रियताम् । न च वाच्यं कुर्कुर इति कृते 'कुरड्' हिंसायामित्यस्याऽपि ग्रहणं स्यात्, कुर्कोतीत्यादौ रेफाभावात् करिष्यन्तीत्यादौ तु नाम्यभावेन दीर्घत्वप्राप्तेरभावादिति । छुर्यत—यपविधे यत्र कृते चिकीर्षतीत्यादौ दीर्घनिषेधः स्यात् । संविव्याय, विव्यायेति 'व्येंग्', व्ययन् आस्यां चायि, "व्येस्यमोर्यङि" इत्यास्यप्रतिषेधे द्वित्वेऽन्त्यादिव्यञ्जनलोपे

१ उणा १८।२४-२-१।

"ह्रस्वः" इत्यनेन ह्रस्वत्वे, तस्य च कार्यान्तरसाधनार्थं "भ्याम्भ्येभ्यपि" इति इकारस्याऽपीत्वे प्रथमे प्रयोगे "नामिनोऽकलिहलः" इति एत एत्वे जाये च सिद्धम्। असिद्धत्वादिति–इत्वे कृते प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरङ्गस्य प्रकृत्याश्रितत्वेनाऽन्तरङ्गे दीर्घत्वे कर्तव्ये "ह्रस्वः" इत्यनेन कृतस्य इकारस्येत्यर्थः। न तु स्वरूपसाधनार्थं, "भ्याम्भ्येभ्यपि०" इति कृतस्येकारस्याऽपि मध्ये इकारस्याऽसिद्धत्व यतस्तस्याऽसिद्धत्वे "ह्रस्वः" इत्यनेन कृत इकारः सिद्धः स्यात्तस्य च नामित्वात्ततो नामिनोऽसिद्धत्वादिति यदुक्तं तद् व्यार्थं स्यात्। ननु नामिनोऽसिद्धत्वादिति किमित्युक्तं यावता यद्यप्यत्राऽनेन दीर्घो भविष्यति, तथापि "ह्रस्वः" इत्यनेन ह्रस्वे कृते संधि व्यापेत्यादि सेत्स्यति; सत्यम्, ह्रस्वरूप परस्मिन्कार्ये विधेये दीर्घत्व दीर्घत्वस्याप्य ऽसिद्धं भवतीति। यदाऽपि नित्यत्वाद्विशेषविधानाद्वा "ह्रस्वः" इति बाधित्वा "भ्याम्भ्येभ्यपि०" इति प्रवर्तते तदाऽपि तस्याऽपि प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरङ्गेनाऽसिद्धत्वान्नामिनोऽभावाद्दीर्घाभावः। कुर्वते, कुर्दनस्यादिषु द्वोस्कुर्वेति ज्ञापकाद्दीर्घत्वं न भवति, कथं यदि रेफोपान्त्यानां दीर्घः स्यात्तदा द्वो स्कुर्वा भवतिरोप इत्य स्याऽपि दीर्घः सिद्ध इति दीर्घोच्चारणं न कर्तव्यम्। तस्मादत्र दीर्घ कुर्वन् ज्ञापयति स्यादेरित्यय विधिरनित्यः।

'मो नो म्वोश्च'। २। १। ६७॥ पदान्त इत्यनुवर्तमानेन समुच्चयार्थश्च चकारो न तु पदान्त इत्यस्याऽनुकर्षणार्थः। विधानसामर्थ्याल्लोपाभावो नाऽऽशङ्कनीय इत्याह–न त्वस्याऽसत्त्वादिति। त्वत्त्वपीति–अप्यर्थेऽव्ययमव्ययम्।

'स्रस्ध्वस्क्वस्सनडुहो दः'। २। १। ६८॥ उखास्रदिति, उखया मुखेन स्रा स्या वा स्रसते। ननु दकारकरणं किमर्थं? तकार एव क्रियताम्, यतस्तकारेऽपि कृते "धुटस्तृतीयः" इत्यनेन दकारो भविष्यति। नैवम्, तकार विधीयमान परेऽसदिति वच नात् 'धुटस्तृतीय" इति दत्वाभावाद्दकारश्रवण न स्यात्। स्वनडुदिति–अत्र बहुत्वे वाक्य कार्यमेकत्वे तु पुंमनडुहो०" इति कच् स्यात्। कस्मिन्नीति–कसोः ककारो 'वसं' निवासे, 'वसिङ्' आच्छादने अनयोर्व्युदासार्थः। तेन वसेः क्विपि यजादित्वात् वृति दीर्घत्वे ऊः। क्षौम वस्ते क्विपि क्षौमवः। अथ वसतिवस्त्योः सकारान्तत्वा व्यभिचाराद्व्यभिचारे च विशेषणस्यार्थवत्त्वात् व्यभिचारिणः कस एव ग्रहण भविष्यति। कुतो कस्तिति सकारोपादानात्? नैवम्, अन्यथाऽपि प्रतीतिः स्यात्, यस्तुसन्तयोरेतयोरेव वस्तनीसिवन्तयोर्विशेषविहितत्वेन ' मेः रुर्वा च०" सिद् लोपा

१ ४-१-११। २ ४-१-७१। ३ ४-१-९१। ४ २-१-७६। ५ ७-१-१०१। ६ ४-१-७१

मावे कसिमिति द्विः सकाररूपाद्रूपं स्यादितीह मा भूदिति ककारकरणम्। स्वतरत्वरेव बाधकमिति–अनडुद्रुम्ने हो घुट्पदान्ते ” इत्यनेन दस्वस्य शेषेषु दस्य प्राप्तिः। प्राप्ते चाऽप्राप्ते चाति क्लीबे विद्वत्कुलमित्यादिष्वप्राप्ते पुंस्त्वे तु विद्वानित्यादौ प्राप्ते इति तस्य न बाधकम्।

‘ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां गः ’। २। १। ६० ॥ ऋत्विगिति, ऋतुः प्रयोजन प्रवर्तकं यस्येति वाक्ये “ केयूर० ” इति प्रयोजनशब्दलोपः। अत एव निपातनाद्वा। ऋतु प्रयोजन इत्यर्थकथनं वा। तत्र पक्षे ऋतुना हेतुभूतेन यजते इत्यर्थः। ननु ऋत्विग्दिगुष्णिगिति गान्ता निपाताः क्रियन्तां किं गविधानेन? सत्यम्, गनिपातने गत्वसंनियोगशिष्टत्वेन ज्ञायेत ततो ध्याङ्चौ ऋत्विग्भौ उष्णिहाविति न स्याताम्। गत्वे तु विहिते निपातनं सर्वत्र भवति, गत्व तु पदान्त एव भवतीति। स्रगिति–सृजति मस्तकादिकमिति “ ऋत्विक् पृषि ” इत्यनेन बहुवचनात्स्विकादयः।

‘ नशो वा ’। २। १। ७० ॥ जीवतीति अप्। जीवस्य जीवतो नशन “ द्वयोर्विभ्यो वा ” इति किम्।

‘ सजुषः ’। २। १। ७३ ॥ रत्वापवादः, समास इति, अस्मादेव निर्देशात्।

‘ अहः ’। २। १। ७४ ॥ सावधिकस्यादिति अयमभिप्राय उभयत्राप्युत्पन्नानि नामानीत्यस्मिन्पक्षे नाम्नः प्रतिपदोक्तस्य सम्भवाद्वाक्यविधिकस्य न ग्रहणमिति। व्युत्पत्तिपक्षस्तु इह नाऽऽश्रितः।

‘ रोलुप्यरि ’। २। १। ७५ ॥ अहरधीते इति “ कालाध्वनो० ” द्वितीया। अहः काम्यतीति ‘रोः काम्ये” इति नियमात् प्रत्यये ” इत्यनेन न सकारः। हे दीर्घाऽहोऽत्र, अत्र वाक्ये विभक्तिर्लुप्तास्ति तत्कथ रो न भवति? सत्यं, लुपीति प्रत्यासत्त्या व्याख्येयम्। पदपक्षया लुप् पदत्वमपि यदि तदपेक्षया भवति। अत्र तु वाक्य विभक्त्यपेक्षया लुप्, भाषाद्विभक्त्यपेक्षया तु पदत्वम्। वाक्यविभक्त्यपेक्षयैव पदत्वमपि न वाच्यम् द्वयेम्योऽसये ” इति प्रतिपदात्। रथन्तरमिति–रथं रवस्थं तरत्यतिक्रमति भृतञ्जि ” इति खः, सामविशेषः। यावतमिति कर्मणि क्तः।

‘ धुटस्तृतीयः ’। २। १। ७६ ॥ अभिमरिति अत्र संज्ञाशब्दत्वात् “ नाम्नः प्रागम् ” इति न भवति। मध्यावधिकयोरिति रः पदान्ते ” इत्यादिलक्षणेनाऽन्त्य

१ २-१-८२। २ ३-१-११६। ३ उणा ८७४। ४ ५-१-११५। ५ अ १ २-४२। ६ २-१-७। ७ २-१-६। ८ १-३-२५। ९ ५-१-११२। १० २-१-८६। ११ [illegible] २-१-९।

योरित्यर्थः। दुःखयतर्दुःखयतेर्वेति सुखदुःखाणित्यत्र दुःखधातुर्विसर्गोन्मिश्रो मतान्तरेण जिह्वामूलीयान्वितश्च पठ्यते । संयोगान्तलोप इति–ननु व्यञ्जननैरन्तर्यं संयोगः, न च विसर्जनीयजिह्वामूलीययोर्व्यञ्जनसंज्ञाऽस्ति । तत्कथं "पेचस्य" इत्यन्तलोपः ? सत्यं, कस्याऽऽदिः कादिरिति व्युत्पत्त्या अं अः इत्येतयोर्व्यञ्जनत्वे तथा "अं अः ≍क ≍प०" इति सूत्रे अं अः इति साहचर्यात् ≍क इत्यस्याऽपि व्यञ्जनत्वे संयोगान्तलोपो भवति । कण्ठ्यत्वाच्च स्थान्यासन्नो भकारः । न तु टऽप इत्यनेन साहचर्यम् । कुतः अं अः टऽप इत्येकत्यकरणात् । अभरतीति–यद्यप्यत्र ह्रस्वस्य परेऽस्य स्थाने तृतीयस्याऽप्राप्तिस्तथापि मावभरतीत्यादिषु प्राप्नोतीत्याह–विधानसामर्थ्यादिति ।

'गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये' । २ । १ । ७७ ॥ धातुरूपावयवस्येति, अत्र धातुरूपावयवस्येति विशेष्यम्, अस्य च समासद्वयं, पर्णधुडित्यादौ सिसाधयिषिते धातुरूपमाऽऽवयवश्च गुह इत्यादिः । अवयवभावयवमप्यपेक्ष्याऽभिधीयत इति पर्णगुह इत्यादिः, समुदायोऽवयवी । दुग्धिप् इत्यादौ तु साधयितुमिष्टे धातुरूपस्याऽवयव इति षष्ठीसमासः । धातुरूपं दुग्धिम् इत्यादि, तस्याऽवयवो दिम् इत्यादिः । समासद्वयेऽपि च कुण्डमुम्भति कुम्बोप् इति निरस्तम्, नहि कुम्बोप् इत्यस्य समुदायस्य मध्ये बोप् इति धातुरूपोऽवयवो नाऽपि धातुरूपस्याऽवयव इति आदिचतुर्थस्याभावः । यद्वा धातुरूपस्याऽवयव इत्येवं षष्ठीसमास एव क्रियते, एवं च क्रियमाणे दुग्धिप् इत्यादीनि आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायनिरपेक्षाणि सिध्यन्ति । पर्णधुडित्यादीनि तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन । न्यधूढ्वमिति–अयतन्या ध्वमि, सकि, "हुहदिह०" इति तस्य लुकि, अटि हत्वे धत्वे "तवर्गस्य०" इति धस्य ढत्वे, "ढस्तड्डे" इति ढलोपे रूपमिदम् । धर्मविधित्वेनेति–धर्मे सकाररूपे परतो विधिः । सिज्लुकि न भवतीति–ननु सिज्लोपात् पूर्वमेव किमिति नाऽऽदिचतुर्थत्वम् ? नैवम्, परस्मिन् लोपरूपे कार्ये विधेये आदिचतुर्थस्यास्याऽसदधिकारनिर्दिष्टत्वेनाऽसत्त्वात् । प्रत्यय इति किमिति–'ननु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति' न्यायेन प्रत्यये एव भविष्यति किं प्रत्ययग्रहणेन ? सत्यम्, दधूष्वः दधूष्वहे इत्यत्र यदा उभयोः स्थाने इति न्यायेन ध्व इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययस्थाननिष्पन्नस्य प्रत्ययव्यपदेशः स्यात्तदा आदिचतुर्थत्वं भवेत् । सति तु प्रत्ययग्रहणे न्यायनिरपेक्षो यः प्रत्ययस्तस्मिन्नेव भवति नेतरस्मिन् प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् ।

'धागस्तथोश्च' । २ । १ । ७८ ॥ नन्वत्र चकारकरणं किमर्थं स्ध्वोः पूर्वेणैव

१ २-१-८१ । २ १-१-१६ । ३ ४-१-७४ । ४ १-२-६ । ५ १-१-४२ ।

सिद्धत्वात् ? सत्यम्, यद्यपि " क्रियाव्यतिहारे " इत्यात्मनेपदं से व्यतिपास्से इति स्यात्; कृते च षकारे व्यतिषास्से इत्येव न स्याद्यतुर्थः 'सिद्धा छवे'ति न्यायात्।

'अघञ्यतुर्णास्तयोर्धः'। २। १। ७९॥ अघ इत्यत्र नञ् पर्युदासस्तेनाऽन्यस्मादपि धुड्धातोरेव। पूर्वसूत्रे निमित्तत्वेनोपादानात्, इह तयोस्त्विस्य पुनरुपादानं कार्यित्वार्थम्। चतुर्णामिति—ननु भवदधादित्यत्र चतुर्णान्त्यस्यस्यविकारोऽन्त्वित्यर्थः। अर्थवशादिति पञ्चम्यन्तं कृत्वा रूपाणि साधयिष्यन्ते किं चतुर्णामित्यनेन ? सत्यम्, क्लिष्टप्रतिपत्तिरियमिति सुखार्थम्। यद्यपि च्छन्तघपदेनैवेति, कृतस्य तु प्रथाव्यवधानाच्चतुर्णान्तत्वाभावात्। नामनिर्दिष्टे इति 'क्लिनन्ता धातुत्वं न त्यजन्तीति' न्यायादपि न भवत्यत्र इति भवनाच्छुड्धातोरेव परिग्रहात्।

'नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः'। २। १। ८०॥ नामीति विशेषणाद्विशेषणे तदन्तविधिमानाभावादन्तत्त्व कृष्णाद्यन्तप्रहणं सुखार्थम्। रान्तादन्त्रि परोक्षा न सम्भवति, सटस्तु तस्तरिद्वे इत्यादि परेण विकल्प एव, तथाऽत्र छायाभावेऽपि नाम्यन्तादित्यत्र निर्दिष्टव्याख्यानं क्रियमाणं परत्वात् "ऋर्वो र्भुवीर्" इत्यनेन इणादेशे सत्यपि अदीढ्वमित्यादीनि सिध्यन्ति किन्तु अविढ्वं, अचिढ्वमित्यादीनि न सिध्यन्तीति ग्रहणमिति। तस्तेः परस्मैपदिनोऽपि कर्मण्यात्मनेपदं, अतीढ्वमित्यत्र "वर्णान्त्" इति सिचः कित्त्वम्, अविढ्वमित्यादौ "इर्म स्वाघ:" इत्यनेनेत्वं सिचः कित्त्वं च। इत्वविधानादेव गुणो न भविष्यति किं कित्त्वनति न वाच्य विधानस्य। अचिद्वेत्यादौ इत्वग्रहेण सिचो छुपि चरितार्थत्वादिति। अकृढ्वं, कृपीढ्वमित्यनयाः वर्णान्त्" इत्यनेन सिच् सीष्यमोः कित्त्वाद्गुणाभावः। अपगध्वमिति "धो धि वा" इति विकल्पेन सिचो लुप्प्रसङ्गेः पक्षे अपग्ढ्वमित्यत्राऽद्यतनीध्वमि सिचि, घाढ्ढ धकारस्य " घञः ध्वम् " इति कृते, "धाम्यन्तस्या " इत्यनेन सिचः पत्वे, ' ढस्ति-स्तृतीय " इति धस्य दत्वे; ' तवर्गस्य " इति ध्वमो धस्य दत्वे च सिद्धिः।

'हान्तस्याञ्जीढ्भ्यां वा'। २। १। ८१॥ जिटः स्वतन्त्रत्वादिन्त्तु प्रत्ययाधयवत्वेन प्रत्ययपरत्वाद्धातोर्नाम्यन्तत्वाभावे पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यप्राप्ते विभाषेयम्।

'हो धुट्पदान्ते'। २। १। ८२॥ मधुलिडावित्ति—यदा 'गतिकारक०' इति न्यायान्मधुशब्दस्य लिह इत्यनेनाऽविभक्त्यन्तेन समासस्तदाऽन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्ति। यदाऽपि लीढ इति कृत्वा मधुनो लिहाविति निमक्त्यन्तेन

१ ३-३-२३। २ ४-४-११६। ३ ४-३-२६। ४ ४-३-४१। ५ ४-३-४२। ६ २-१-४६। ७ २-१-१५। १८ १-१-२६। ९ १-१-६।

समासस्तदाऽपि " ईस्यच्चोऽसये " इति पदत्वाभाव इत्युभयथाऽप्यपदत्व ङिद् इत्य स्येति । औयवदिति-ह्रित्वे स्थानित्वादिति-ननु कथमत्र स्थानित्वम् । अकारेण सह केवि द्विर्वचने कर्तव्ये पूर्वविधित्वाभावात् ? सत्यम्, निमित्तापेक्षयाऽपीह प्राग्वि धिरिष्यते । यद्वा इत् इत्यनयोः स्थानित्वमस्त्येव । अवयवयोश्च समुदायोपचारात् इ त् इत्यस्याऽपि स्वरादेशः स्थान्यन्तस्य प्राग्विधित्वमिति । यदि निमित्तापेक्षया प्राग्विधिरिष्यते, तर्हि नयनमित्यत्र स्वरादयस्य गुणस्य स्थानित्वेऽप्यादेशो न प्राप्नोति ? सत्यम्, निमित्तापेक्षया प्राग्विधित्वं प्रायिकमिति ।

' म्वादेर्नामिर्दीर्घः ' । २ । १ । ८३ ॥ यदि म्वादेरित्यस्य दादरिति समानाधिकरण विशेषणं भवेत् तदाऽदुग्धेत्यादयोऽडागमे कृत दादित्वाभावाच सिध्येयुरिति म्वादेरित्यस्य दादेरिति व्यधिकरणं विशेषणं व्याख्यातम् । नन्वत्र सर्वेष्वपि प्रयोगेषु यस्य यः क्रियते ततो य एव क्रियतां, किं यकारेणेति ? सत्यम्, गकारे क्रियमाणे चतुर्थान्तत्वाभावादधोगित्यादौ " गडदबा० " इत्यादिचतुर्थत्वं न स्यात् ।

' मुहद्रुहष्णुहष्णिहो वा ' । २ । १ । ८४ ॥ षेलस्निह्-षेल स्निह्यति स्निह्यतीत्यर्थः । सेचनार्थत्वं त्वस्य " स्वस्नेहना० " इति सूत्रे स्निह्यतेऽन्नेनेति स्नेहनमुदकादीति दर्शनाद्विज्ञायत इति । ननु किं मुहादयः स्वरूपेणोपादीयन्ते मुहादेरित्येवोच्यताम् ? न चैव कृतेऽधिकानां प्रसङ्गस्तदनन्तरं हस्करणात्, तर्हि पुणादिष मुहादिपरिसमाप्त्यर्थमपि भविष्यतीत्याह-मुहादरिति ।

' नहाहोर्धतौ ' । २ । १ । ८५ ॥ मूस्थानस्येति-अन्यस्याऽसम्भवात्, आरधेति-नन्वाहेरपि धकारे " अघोषे प्रथम० " इति तकारे कृते आरथेति सिध्यतीत्युभयोरपि धकार एव क्रियतां किं तकारकरणेन ? न च सिवस्यमुविधानादेव धत्व न भविष्यति, अन्यथा सिवो धत्वमेव विदध्यादिति वाच्यम्, यतो लाघवार्थं तद्भवेत्, अन्यथा ' शृगः पञ्चान्तं० " इत्यत्र सिवो ध इति सूत्रान्तरे कृते गौरवं स्यात्तस्मात् तक धत्वनिवृत्त्यर्थमिति ।

' भजः कगम् ' । २ । १ । ८६ ॥ चुट्पदान्त इत्यस्य चजाभ्यां कगाभ्यां च प्रत्येकमभिसम्बन्धाद्यथासंख्याभावः, प्रत्येकमभिसम्बन्धश्च " भ्रागिमात् ", ' स्थादि विभक्तिः " इति सूत्रनिर्दिष्टकत्वभतकपञ्चापकात् । ' भार्ग्यापाप्य० " इति सूत्रे भ्रस्ज् इति निर्देशात्, " रागाद्दो रक्त " इति रक्तनिर्देशाच यथासंख्याभावः । किञ्च यदि

१ १-१-१५ । २ २-१-७७ । ३ ५-४-६५ । ४ १-२-५ । ५ ४-२-११६ । ६ २-१-४८ । ७ १-१-११ । ८ ५-१-२४ । ९ ६-२-१ ।

धुट्पदान्त इत्यनेन सह यथासंख्यमभिप्रेत स्यात्तदा “ऋत्विग्०” इत्यधिकारे ग्रहणं कृत्वा मस्त सिद्ध्यादिति । यथाऽत्र सूत्रे किमर्थमादश्रुत्यविधान यावता क्विधानं गविधान वा क्रियतां, यथालक्ष्यं कस्य गत्वे गस्य कत्वे च समवायसिद्धेः । सत्यम्, मामावे लघ्वादयः कामावे पकारादयो न सिध्येयुरिति कग्रहणम् ।

‘यजसृजमृजराजभ्राजभ्रस्जव्रश्चपरिव्राजः शः षः’ । २ । १ । ८७ ॥ क्विरेव धुडिति–“वेर्महादिभ्यः” इति नियमात् क्वौ इडभाव इत्यर्थः । ननु यजसृजन्त्वयोरनयोरन्योऽपि विनाविधुट् सम्भवति तत्कथं क्विरेव धुडिति ? सत्यम्, यजसृजन्त्वयोरनयोर्धातुपारायणिकानामेव मते प्रयोग इष्यते न वैयाकरणानामिति क्विरेवेत्युक्तम् । साहचर्यार्थमिति–न चाऽऽत्मनेपदानित्यत्वज्ञापनार्थं पुनः पाठ इति वाच्यं, तदा चात्मनेपदित्वेन पुनः पठेत । नाऽप्येकस्य मृजुप्रसादपूर्वकस्यान्यस्य नेति वाच्यं यतः मृजुवन्धादपि ‘ सर्वरूपो० ” इति सूत्रादुत्सर्गः प्रवर्तिष्यते तस्मादेकेनाऽपि धातुनाऽर्थभेदेन प्रयोगद्वयं सिध्यति परं साहचर्याय द्विः पाठ इति । कथमसुमिति–नञ्पूर्वस्य सृजेः क्विबन्तस्य यत्वेन माव्यं तत्कथ गत्वमित्याह–औणादिकत्वेति–मस्यत इति न सृज्यत इति वा ‘ खौमिषुषि० ” इति क्विदपि बाहुलकादेकत्राऽस्य शत्वेऽन्यत्र सकारादकारयोर्लोपे चाऽसुमृजम्प्रसिद्धिः । पथिमाश्छानिति–पन्थानं पृच्छति “ स्पृश० ” इति क्विप् धुटि पदान्ते च पूर्वाभ्यमोरादरणानि स्यातामौ तु विशषः । स्वमते तु पथिप्राशावित्यादेव भवति ।

‘संयोगस्यादौ स्कोर्लुक्’ । २ । १ । ८८ ॥ संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति व्यञ्जनात् यति संयोगः । स च वैयाकरणसम्प्रदायात् व्यञ्जननैरन्तर्यमुच्यते । ‘दन्त्यापसिद्धमिति’ न्यायाधाराभ्यस्य तुमर्थितः दन्त्यस्य तु तस्याऽभावगित्यत्र कत्र मध्ये किन्तु पठितस्य मतक्षेप इति । समुदायस्यैव लोपं सिध्यादिति–कया युक्त्या संयोगेति प्रथम, पदस्येति द्वितीयं अन्ते चेति तृतीय सत्र कुर्यात् । तत्राऽऽद्यस्यार्थः–धुटि प्रत्यये संयोगादिस्थयोः सकारककारयोर्लुग् भवति । द्वितीयस्यार्थः पदान्ते वर्तमानस्य सकारककारादिसंयोगस्य सकलस्याऽपि लुक् । तृतीयस्यार्थः–पदस्येत्यत पदान्ते इत्यनुवर्तते । ततः पदान्ते संयोगसम्बन्धिनोऽन्त्यस्य लुग्भवतीत्यकरणात्तत्र स्थानित्वं न भवति । अन्ये तु अस्टिमिति–तन्मतस्वमतयोः “ न वेदमं ” इत्यत्र विशेषः, तन्मते अविद्विपत, स्वमते तु अद्विटिस्व इति । पृथक्स्यातेति–पृथक्पश्याः कान्तोऽन्ययम् । न तु “ खौमिषुषि ” इत्यनेनाऽप्यप्रत्ययान्तो अन्तः । तदा “ पेचा ”

१ ६-१-६९ । २ ४-४-११ । ३ ५-१-१६ । ४ पृष्ठ ६०४ । ५ ५-२-६१ । ६ ४-१-७ ७ पृष्ठ ६०४ । ८ २-१-६६ ।

इति गतस्य परेऽसत्त्वात्पदादेशस्य कत्वस्याऽप्यसत्त्वे सूत्रविफलता स्यात्। मांसपिप-किति-नन्वत्र ‘स्वरस्य०” इति स्थानिवद्भावेन पदान्ते संयोगस्याऽभावात् ककार लोपो न प्राप्नोति। न चाऽस्वविधौ स्थानिवत्त्वनिषेध इति वाच्यम्। मस्कुगिति वचनात्? सत्यम्, मस्कुकीति नञ्निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वेन स्थानित्वाभावात् प्राप्ति-र्विघतः; यथा मधुगित्यत्र।

‘पदस्य’।२।१।८९॥ पदान्ते वर्तमानस्येति-पदस्य विशेष्यस्य “विशेषणमन्तः” इति परिभाषया पदान्ते इति व्याख्यातम्। भूयानिति-अपदसंज्ञकेऽपि तद्धिते “अस्वयम्भुवोऽव्” न, “भूर्लुक् च” इत्यत्रोकारप्रश्लेषात्। विधान भूम स्यत्र पदसंज्ञक परिगायम् सामर्थ्याच्च भवतीति, अन्यथा प्रक्रियालाघवार्थं अकार मेव विदध्यादित्यर्थः।

‘रात्सः’।२।१।९०॥ रात्परस्य सस्यैवेति-पचम अपिमाः मवाग इत्यादि विमर्शेऽर्जागर्तेम स्वस्त्या दिपि, “ईवःसिति” इति द्वित्वे अत्वे “पर्भे” इतीत्वे, “द्वितीय०” इति घत्वे, गुणे च नियमाल्लोपो न प्राप्नोतीति। नैवम् प्रकरणात् पूर्वसूत्रविहितस्यैवाऽयं नियमो न व्यञ्जनादेरित्युत्तरसूत्रविहितस्य, यद्वा सूत्रे द्वितकारनिर्देशो ज्ञातव्यः। द्वितकारनिर्देशेऽपि न कोऽप्युच्चारणकृतो भेदोऽस्ति तदयं रात्परस्य तकारसकारस्यैव लुग् नाऽन्यस्येति सूत्रार्थः सम्पन्नः। यद्येवं तर्हि कीर्त्यतेः क्विपि कीरिति प्राप्नोति। अत्र भाष्य-लोक प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं लोके च कीर्त् इत्येव दृश्यते न कीरिति। अवधा इति-नन्वत्र “सेः स्ध्वां०” इति सेर्लुकि रुत्वे च कर्तव्ये “गडदबा०” इति घत्वस्याऽसत्त्वात् कृते रुत्वे चतुर्थान्तत्वाभावात् कथं घकारः? सत्यम्, ‘असिद्धं बहिरङ्ग’ इति भविष्यति।

‘नाम्नो नोऽनह्नः’।२।१।९१॥ अत्र रफाविति, नन्वत्र विशेषविधानात् ‘रो लुप्यरि” इति ‘अह्नः” इति च रेफरुत्वे एव भविष्यतः किमहन्प्रतिषेधन स्यात्-असत्त्वादिति। न चैवं, तयोरनवकाशत्वे स्यात्-सावकाशमिति। रफरुत्वलक्षण। सम्बोधन इति-“नाऽऽमन्त्र्ये” इति नलोपप्रतिषेधात्। अहमहितमिति-लक्षणप्रति-पदोक्तयोरिति प्रतिपदोक्तस्यैवाऽहन्शब्दस्य निषेध इत्यत्र प्राप्तिः। परं नाम्न इति व्याख्यया निषिध्यते। वृत्रहभ्यामिति-धातुमात्राभिधत्वेन तान्तोऽन्तरङ्गो धातस्या ऽपपदसमासभलोपो बहिरङ्गः।

---

१ ७-४-३१ । २ ७-४-११२ । ३ ७-४-७ । ३ क ७-४-४३ । ४ ४-१-१३ । ५ ४-१-५८ । ६ ४-१-४९ । ७ ४-१-७६ । ८ २-१-७७ । ९ २-१-७५ । १० २-१-७४ । ११ २-१-९२ ।

' नाऽऽमन्त्र्ये ' । २ । १ । ९२ ॥ आमन्त्र्य इत्येकवचनात्पत्रैक एवाऽऽमन्त्र्य स्तत्रैवाऽनेन नलोपनिषेधो यत्र बहवस्तत्र न, यथा–हे पद्म पुरुषाः । इत्यादौ ननु राजन्नित्यादौ सिलुकः स्थानिवद्भावेन । "अधांतुविभक्ति॰ " इत्यनेन नामसंज्ञाभावे पूर्वेण प्राप्तिरेव न किं प्रतिषेधेनेत्याह–एतदेवेति । न च चान्य सिलुकः स्थानित्वेन " नामसिद् " इति पदत्वं प्राप्नोति, तस्मिंश्च सति नलुग्भविष्यतीति; यतः " स्वौजी-वाऽजर्मविधौ " अत्र तु व्यञ्जनलक्षणो वर्णविधिरिति स्थानित्वं न प्रवर्तत इति ।

' मावर्णान्तोपान्त्यापञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः ' । २ । १ । ९४ ॥ अत्र मकारावर्णयोरन्तोपान्ताभ्यां सह यथासंख्य न, ' मोर्म्यादिभ्यः " इति निषेधस्य व्यर्थत्वात्, यत ऊर्मिमानित्यत्र मान्तत्वस्य यवमानित्यत्राऽवर्णोपान्तत्वस्याऽभावात् । मोमवद् गौरिमतोरिति निर्देशाद्वा । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति–तद्धितापेक्षत्वेन वृद्धिर्बहि रङ्गा तदनपेक्षत्वं वत्वमन्तरङ्गमिति ।

' नाम्नि ' । २ । १ । ९५ ॥ नाम द्विविधं, इन्द्रवादि निरूढलक्षणार्कं, " अघा तुविभक्ति॰ " इति शास्त्रीयं च । तत्र प्रत्यासत्तत्वाच्छास्त्रीयस्यैव ग्रहणे प्राप्ते नामाधि-कारेणैव सदवस्य लाभाभाम्नीत्यतिरिच्यमानमधिकारपरिग्रहाय भवत् लौकिकमेव ज्ञापयतीत्याह–संज्ञायामिति । आसन्दीवानिति–आसं आसिक्रियां नन्दति अपि पृषोद रादित्वात् । आसर्णतोः " कुमुदा " इति नाऽऽसन्दी येत्रासन सोऽत्राऽस्ति मध्यादिः ।

' चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् ' । २ । १ । ९६ ॥ कक्षाबन्ध स्यति–कक्ष मता, कक्षाय हिता वा, कक्ष साधुर्वा, " दिगादिदेहांशाद्यः " इत्यादिभिर्ये कक्ष्या । लवणस्यति–लुनाति चैरत्वं नन्द्यादनः । अत एव गणपाठाल्लवणम् । उद न्वान्–उदन् मावसामर्थ्यादलोपो न अन्यथाहमावो निपात्यत ।

' राजन्वान् सुराज्ञि ' । २ । १ । ९८ । राजन्वान् सुराज्ञीति–शोभनन्नृपवो वाच्य । यदा तु राजन्नमन्दन चन्द्रोऽभिधीयत तदा राजवान् इत्व इत्येव । निपात-नस्यतद्विषयत्वात् ।

' नोम्पादिभ्यः ' २ । १ । ९९ ॥ हरिममानिति–हरिमरिन्द्रः प्रहरण-विशेषो वा मोऽस्याऽस्ति । तिमिमानिति– " कमितिमि॰ " इति द्वयोरपि निपातनम्, गर्भ पण्ड तदस्याऽस्ति । ध्वजिमानिति–अध्वानं जयति किप् पृषोदरादिः । ककुद्मा-निति–ककुदपाठुतमङ्गुत्त्वस्य गण द्विदकारपाठान्मतो नाऽनुनासिकः । महिष्मा

---

१ १–१–२७ । २ १–१–२१ । ३ ०–४–१ ९ । ४ २–१–११ । ५ ६–२–११ । ६ ६–२ ११४ । ७ उणा ६१३ ।

निति-" मेडक्पुर० " इति मतौ, ' असिद्ध वहिरङ्ग 'मित्यकारस्याऽसिद्धत्वान्न पुट स्तृतीयः । न च वाच्य " स्वरस्य परे० " इति स्थानित्वे तस्याऽसिद्धिर्वो " न सम्धि० " इति निषेधात्, क्षान्तिमतीप्रभृति च मधुमतीं पावस्तर्वेषु " नद्यां मतुः " ग्रिम्बीमती " डीनीबेम्थि० ", " गौरादि० " ङी । मधुमती-मम्भावमतुः, हनूमानिति-" अन्ते विपदि० " इति दीर्घः ।

' मासनिशासनस्य शसादौ लुग्वा ' । २ । १ । १०० ॥ स्यादाविति, स्यादन्यः शसादिर्न सम्भवतीति स्यादावुदाहारि । अथ ' सर्वैकार्थाद० " इति शसम्भवस्तदाऽऽदिशब्दस्याऽकठार्दानामसम्भवनाऽन्वयस्यम् । यद्वा मण्डूकप्लुतन्याये न स्यादिरनुवर्तनीयमिति । मासिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्वा स्यादिरत्र लभ्यते । मासशब्दस्य भ्यामि अननाऽन्त्यलोपऽसिद्धे वहिरङ्गमिति अकारस्थानित्वेन " सो रुः " रुत्वाभाव, " पुटस्तृतीयः " इति दत्व तु न्यायानित्यत्वात् माद्भ्यामिति मन्यत माष्यकृत् । दुर्गस्तु मास्भ्यामिति । निजभ्यामिति-अत्र निशशब्द सत्यपि निशाग्रहण निज्भ्यामित्यस्य सिद्धयर्थं, निशशब्दस्य हि भ्यामि निड्भ्यामित्येव भवति । क्विपन्त स्याद्धातुत्व ' यजसृज० " इत्यादिना षत्वप्राप्तः ।

' दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोषकृच्छकृतो दत्पन्नसहृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकन्शकन् वा ' । २ । १ । १०१ ॥ पादपद्शब्दाभ्यामपि पदा पादनेत्यादि सिद्ध पर पद्शब्दमरणत्राप्यत पादशब्दस्य स्थनकार्यस्यापि पदा पादनेत्यादिसिद्ध्यर्थं पादशब्दोपादानम् । हृदयहृद्भ्यां सिद्धे हृदयोपादान शसौ विशेषार्थं, हृदः हृदयान् शसौन् । दृष्छब्दस्तु शपिवचनो नाऽस्ति ।

' यस्वरे पादः पदणिक्यघुटि ' । २ । १ । १०२ ॥ पादन्तस्य नाम्न इति-पूर्वसूत्र नाम्न इत्यपिषकारोऽपि नाऽध्याहारि धातोस्तत्राऽसम्भवात् । अत्र तु धातु सम्भवे नाम्न इति विशेषण चक्र । न पति-अनर्थकत्वान् सर्वस्य पादन्तस्य प्राप्नो तीत्याह-निर्दिश्यमानस्यति । त्रिपदी गायत्रि " वो पादः " इति ङीः, द्विपदिकामिति-' संख्यासमाहारे च० " इति मः । संख्यादरित्यकस्य अतोपन, ननु ' ऐकार्थ्यस्य " इति सिद्धऽकस्मवियोग किमलोपन ? सत्यम् । स्थानित्वामावायमन्यथा स्वरस्य० " इति स्थानित्व पाच्छब्दामावान्न स्यात् पदादेश । पादमाचष्ट पादयतीति-अत्र व्यञ्जनान्तः पाच्छब्दो लिरयत मस्तर तु णिचि अल्लोप " स्वरस्य० " इति स्थानित्वे

१ ६-१-७४ । २ ७-४-११ । ३ ७-४-१११ । ४ ६-१-२ । ५ अष्ट ११५ । ६ ३-१-७८ । ७ ७-२-१५१ । ८ १-१-७१ । ९ १-१-७६ । १० १-१-८० । ११ १-४-६ । १२ १-१-११ । १३ ७-४-६४ । १४ ७-४-११ ।

पाच्छब्दाभावात् प्रसङ्गविकलत्वं स्यात् । तर्हि पावमाचष्ट इति वाक्ये पदः पत्भवति यद्दर्शितं तत्कथं ? उच्यते–प्रत्यासत्तिन्यायादस्मिन् प्रत्ययेऽकारलोपश्चास्मिन् पथाऽऽदेशोऽपि प्राप्नोति । अत्र तु पावकारलोपः शसि स्यादतः । " नैकस्वरस्य " इत्यन्त्यस्वरादिलोपाभावश्च ।

' उदच उदीच् ' । २ । १ । १०३ ॥ उदयतीति–ननु धिवर्जनं किमर्थम् ? न च वाच्यं णिवर्जनाभावे उदीचादेशः स्यात्, यतो भवतु उदीचादेशस्तथापि " त्र्यन्त्यस्वरादेः " इति लोपे उदयतीति भविष्यति । अत्रोच्यते, विशेषविहितत्वात्तलुकं बाधित्वा प्रथममेवाऽऽदेशः स्यात्, तथा च ' सकृद्गते स्पर्धे ' इति न्यायात् पश्चादपि न ।

' अच प्रागदीर्घश्च ' । २ । १ । १०४ ॥ अथ इत्यदमञ्चतीति क्विपि टादावनन्तरपूर्वस्वराभावे दीर्घत्वाभावादेकयोगनिर्दिष्टत्वादादेशस्याऽप्यभावात् कथं रूपं स्यादिति सिध्यतीत्याह–अन्वाचयशिष्टत्वादिति । अथ व्यवहितस्याऽपि कथं न भवति ? सत्यम्, प्राक्शब्दस्याऽनन्तरार्थत्वादेव एव पूर्वशब्दमपास्य प्राक्शब्दोपादानमनन्तरार्थम् । ननु चशब्दाच्चयनं मीलनमन्वाचयस्तेन शिष्टोऽन्वाचयशिष्टः । दीर्घो न भवतीति–स्थान्यासन्नत्वात् लकारः । दध्ययतीति–परत्वात् " समानानां " इति दीर्घं बाधित्वा गुणः ।

' कसुष्मतौ च ' । २ । १ । १०५ ॥ पेचुष्य इति–' आगमा यद्गुणीभूता ' इति, इड्गमहितस्य कस उष्, उषिति षकारस्य " नाम्यन्तस्था " इति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं षकारकरणम् ।

' श्वन्युवन्मघोनो ङीस्याद्यघुट्स्वरे व उः ' । २ । १ । १०६ ॥ ङीग्रहणात् स्याद्यघुट्स्वरे लब्धे स्यादिग्रहणमघुट्स्वरस्याऽप्रत्ययस्याशङ्कानिरासार्थम् । ग्रहादि कथम् ? ङीप्रत्ययोऽघुट्स्वरोऽपि प्रत्यय एवेति नाऽऽशङ्कनीय, ङीग्रहणात् । अथाऽघुडित्यत्र पर्युदासात् स्यादिर्लभ्य(स्य)त एव, प्रसज्यवृत्तिनिराकरणे हेतोरभावात् । प्रियश्वनी–स्त्रियां तु बहुव्रीहौ " नोपान्त्यवतः " इति ङ्यापामपि ङीप्रतिषेधः । उपान्त्यवता च श्वन्शब्दस्य " न वमन्त " इति प्रतिपादितयोस्तत्रननोक्तविधानात् । यत्तु प्रियश्वनीति दृश्यते । तत्प्रथममेव वृथा कर्मधारय । यौवनमिति युवन् इदमिति कार्ये विकार तु एकस्वरात् मयट् स्यात् । अतिश्वानीति–अतिक्रान्ता श्वा

१ ७-४ ४४ । २ ७-४-४१ । ३ १-२-१ । ४ २-१-१५ । ५ १-४-११ ।
६ २-१-१११ । ७ ६-२-४८ ।

पैरिति वाक्यम् । तत्पुरुषेति " गोष्ठातेः शुनः " इति समासान्तः स्यात् । गोष्ठश्वेनेति-गोष्ठेऽश्व सप्तमी शौण्डाद्यैः " इति समासः, " गोष्ठातेः० " इट् । नन्वत्र समासान्तः समासस्याऽवयवो भवति ततश्चाऽनेनाऽधुड्स्वरादिप्रत्ययस्य व्यवधानात् प्राप्तिरेव नाऽस्तीति किमित्युक्तं ? नकारान्तनिर्देशादिति । अत्रोच्यते, भाष्यकारवचनाद्यथा समासान्तः समासावयवो भवत्येवमुत्तरपदावयवोऽपीष्यते । ततश्च यन्ग्रहणेन तदव-यवत्वात्तस्याऽपि ग्रहणमिति, अधुड्स्वरादिप्रत्ययस्य न व्यवधानमतो यदुक्तं नकारा-न्तनिर्देशादिति तत्साध्वेव । मघवत इति-मघो ज्ञानमस्याऽस्ति मघा वाऽऽरावकाः सन्त्यस्य ' स्वौपो वहुलं० " इति ह्रस्वः । मातरिश्वनेति-मां तरति विप्, मातरि अन्तरिक्षे श्वयति मातरिश्वन् इति साधुः । अत एव निर्देशात् सप्तम्यलुप् ।

'लुगातोऽनापः' । २ । १ । १०७ ॥ क्वाटाबन्तयोः केचिदतीत्व केचित् त्वीत्व-पेच्छन्ति । तत्र तीत्वेऽनाप इति वचनादनेन लुगभावे क्वापाटाया इत्येव भवति, अत्वीत्वे त्वनेन लुकि क्वः टू इत्याद्येव । शाहे वहीति-ओहाक् गतौ हाकश्च जिहीते शीतकाले कर्तव्यतया प्राप्नोति विप् ।

' ई को वा ' । २ । १ । १०९ । क्विर्विभक्तिस्तत्साहचर्यादीकारोऽपि विभक्तिरूप एव ग्राह्यस्तेन औकारस्थानिनि ईकारेऽनेन विकल्पः । ङीप्रत्ययेषु राज्ञीत्यादिषु पूर्वेण नित्यमेव । निरनुबन्धग्रहणाद् वा ।

' पादिहन्-धृतराज्ञोऽणि ' । २ । १ । ११० ॥ तास्य इति- 'सेर्नाम्य०" इत्य-नेन ककारापाप्तस्य बाधकः "स्त्रियादेरण्" । सामनः-द्वयोरपि देवदत्तार्थे वेत्यधीते वेत्यर्थे इदमर्थे वाऽण्, " षेषि " इत्यनो लोपाभावः । ताक्ष्ण्यः अत्र-" कुर्वादिभ्यो ञ्यः "।

' न वमन्तसयोगात् ' । २ । १ । १११ ॥ अत्र वकारमकारयोः संयोगमपि क्षेपयस्तेन " विशेषणमन्तः " इति तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्, अन्यथा व्मसं-योगादिति समस्तनिर्देशेऽनयोरेव संयोगादित्याशङ्का स्यात् । वमः संयोगादिति व्यस्तनिर्देशेऽपि वकारमकाराभ्यां परो यः संयोगस्तस्मादित्यपि प्रतीयेतेति न्यासकारः।

' हनो ह्नो घ्नः ' । २ । १ । ११२ ॥ प्लीहन इत्यादिषु, हन इति हन्तेरनुकर णात् 'अर्थवद्ग्रहण' इति न्यायाद्वाऽन्यस्य न भवति ।

' लुगस्यादेत्यपदे ' । २ । १ । ११३ ॥ अपद इति, अदन्तोर्विशेषणम्, दध्नाग्रमिति अत्र " ह्रस्वीभ्योऽसमे " इति प्रतिषेधादग्रे इत्यस्य पदत्वाभावात् कथ

१ ७-१-११ । २ १-१-८८ । ३ १-४-११ । ४ ६-२-१ १ । ५ ७-४-५१ । ६ ६-१-१ । ७ ७-४-११३ । ८ १-१-२५ ।

नाऽकारस्लोपः ? सत्यम्, सावधानमप्याख्यानात् अपदे पदेति, अत्र तु इतो पूर्वं पदसमासीदिति । तर्हि प्रायश्चमित्यत्र 'गति कारकेति' न्यायादविभक्त्यन्तेनाऽप्यनन्त नेन समासे प्राप्नोति, सत्यम्; अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते । " ते लुग् वा " इति उत्तरपदस्य लोपादिति । यथा " वेदूतोऽनव्यय० " इत्यत्र ।

' स्त्रियामन्त्यस्वरादेः ' । २ । १ । ११४ ॥ सति यस्मिन् यस्मात् पूर्वमस्ति परं नाऽस्ति सोऽन्त्यस्तत्र भवोऽन्त्यः । मुनी अत्र सर्वत्र " इवर्णादेरस्वे " इति प्राप्ते परत्वा-दनवकाशत्वाच्च विसर्गस्य लुगेव । उपसरम इति-उपसरदेशजाता । मन्दुरजः-मन्दुरे मन्दुरायां वा जातः, " ङ्यापो बहुलं नाम्नि " इति ह्रस्वः ।

' अवर्णादश्नोन्तो वाऽतुरीङ्यो: ' । २ । १ । ११५ ॥ अवर्णादिति-ननु तुदन्ती मान्तीत्यादौ ईङ्योरनपेक्षत्वेन वर्णमात्राश्रयत्वेन चाऽन्तरङ्गत्वात् ' लुगस्या देत्यपदे " इति ' समानानां " इति च अकारलोपदीर्घत्वयोः कृतयोरवर्णात् परत्वं शतृप्रत्ययस्य नाऽस्तीति तत्कथमीकारावर्णशतृप्रत्ययत्वीभावापेक्षत्वेन बहिरङ्गोऽन्त इत्यादेशो भूतपूर्वत्वमेति, 'वार्णात् प्राकृतं बलीय' इति तु नेहोपतिष्ठते भिन्नकालत्वात् । तथाहि-ईङ्योः सन्नाधेऽन्तादेशः प्राप्नोति लोपदीर्घौ तु ततः प्रागेव । यत्र हि वार्ण प्राकृतयोर्युगपत्प्राप्तिः कारक इत्यादौ तत्रैवमुपतिष्ठत इति ।

' श्विव औः सौ ' । २ । १ । ११७ ॥ द्यौरिति, अत्र " उः पदान्ते० " इति प्राप्तोऽप्यचरितार्थत्वात् सावित्ति विशेषविधानाच्च औरेवाऽनेन प्रवर्तते, न तूकारः; मधद्युरिति-एकदेशमिति प्राप्तिः ।

'उः पदान्तेऽनूत्'। २ । १ । ११८ ॥ दिवाभयः अन्तर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्य पदत्वेऽनेनोत्वे कथं दिवाभय इत्यादीत्यत आह-अकारागमे भविष्यतीति, अकारा-गमे चाऽकारागमकरणसामर्थ्यादिव उर्न । विभक्तेः पूर्वं वाऽकारागमे पदान्तत्वाभावा-देव वा । वृत्तिविषय इति-समासविषये प्रयुज्यते केवलस्तु न प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

ग्रंथाग्रं संख्याज्ञात्वेति ।

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासने द्वितीयस्याऽध्या यस्य प्रथमपादः समाप्तः ।

मङ्गलमस्तु लेखकपाठकयोः ।

१ १-२-१ ८ । २ २-४-१८ । ३ १-२-२१ । ४ २-४-१६ । ५ २-१-११३ । ६ १-२-१ ।
७ परपरिभाषार्थे श्लोक ५ ।

' क्रियाहेतुः कारकम् ' । २ । २ । १ । क्रियायाः कारकमित्युक्ते क्रियायाः कर्तुर्मुख्यत्वात्तस्यैव कारकत्वं स्यात् । गौणमुख्ययोरिति न्यायात् । हेतुः कारकमित्युक्ते तु द्रव्यस्य मुख्यत्वात्तद्धेतोरेव कटं करोतीत्यादौ कारकं स्यान्न तु चैत्रो याती त्यादौ । कारकः शब्दः कर्तृमात्रपर्यायः । कर्त्रादीत्यत्र कर्तृशब्दस्तु कर्तृविशेषवचनत्वेन कर्त्रादिकारकसंज्ञमिति विशेषणविशेष्यभाव उपपन्न इति, अन्यथा वृक्षो वृक्षसंज्ञ इतिवदनुपपन्नः स्यादिति । तत्र द्रव्याणामिति द्रव्याणां सामर्थ्यं कारकमिति सम्बन्धः । द्रव्यस्य तु कारकत्वे प्रतिबन्धकमन्त्रादिसन्निधानासन्निधानाभ्यां दहनादेर्दाहादिक्रियोत्पत्त्यनुत्पत्ती न स्याताम् । तत्स्वरूपस्य सर्वदा विद्यमानत्वादुत्पत्तिरेव स्यात्, तस्माच्छक्तिरेव कारकमिति ध्येयः । चैत्रादेस्तु कारकत्वं शक्तिशक्तिमतोरभेदनयेन । स्वपराश्रयेति–अयमर्थः–यदी क्रिया सा च चैत्र आस्ते इति स्वाश्रिता, कटं करोतीति पराश्रिता; अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युभयाश्रिता । क्रियाकाल इति–क्रियायाः शक्तिं प्रति ज्ञापनकालस्तत्र क्रियाकाले समवहितसकलोपकरणे शक्तिरभिव्यज्यते–प्रकटीक्रियते अवगता भवति । अभिव्यज्यते इति कर्मकर्तरि कर्मणि वा यया क्रियया कर्त्र्या शक्तिः प्रकाश्यते प्रकटीक्रियते । अभिव्यनक्ति प्रकटीकरोति क्रियाकर्त्री शक्तिः सैवं विवक्ष्यते नान्यमभिव्यनक्ति किन्तु स्वयमेवाऽभिव्यज्यते शक्तिः । हेत्वादेरित्यत्राऽविद्यमानसम्बन्धस्य सहार्थस्य चाऽकारकत्वं तेन विद्ययोषित इत्यादौ " कर्मकं कृता " इति न समासः, बहूनामिदं वस्त्रमित्यादौ " षष्ठ्यस्याभी० " इति भ्रम् मा भूत् ।

' स्वतन्त्रः कर्ता ' २ । २ । २ । अत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था तेन स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृसंज्ञा, न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । अपरायत्ततयेति–प्राधान्यं च क्रियाहेतुभूतयाऽपरायत्ततया । यद्वा, सामानाधिकरण्यं प्राधान्येन किं रूपेणाऽपरायत्ततया । प्रेषितः करोति–प्रयोज्यावस्थायामपि स्वातन्त्र्यस्याऽहानेः कर्तृत्वम् " यः क्रियां कर्मकर्तृत्वा, कृत्वे मुख्यभावतः । अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा, स कर्ता नाम कारकम् " ॥ १ ॥ आत्मप्रधानः, यस्याऽगुणभावेन धातुना व्यापार उच्यते सर्वोऽसौ स्वतन्त्र इति, क्वचिद्व्योऽयम् । यत्रैव करणादीन्यप्रधानानि सन्ति, इन्धनाः स्थाल्यां काष्ठैरोदनं पचतीत्यादौ तत्रैव कर्तृसंज्ञेत्येवं न किन्तु तदभावेऽपि चैत्रोऽऽस्ते शेत इत्यादावपि ।

' कर्तुर्व्याप्यं कर्म ' । २ । २ । ३ ॥ कर्तुरित्यत्र प्रथमव्याख्याने व्याप्ये-

१ १-१-१४ । २ ७-१-१९ ।

ष्यस्य कृत्प्रत्ययान्तस्य योगे " कर्तृकर्मणोः कृति " इति कर्तरि षष्ठी, ननु यदा द्वैतीयी कर्म्याख्यानं कर्तुः कर्म व्याप्यमिति क्रियते, तदा कर्मणा योगे कर्तृशब्दात् केन सूत्रेण षष्ठी प्राप्नोति ? उच्यते कुच्छेमा उपादय इति कृत्वा कर्मशब्द औणादिकप्रत्ययान्तो-ऽपि कृदन्तस्तत्प्रत्ययोगे " कर्तरि " षष्ठी । विकार्यमिति–विकार्यते स्वभावोच्छेदेना ऽन्यथात्वं नम्यत इति । विकृत्य इति अन्यथा विकृतिमनुपगच्छतो यस्यस्यैव विकार्यत्वायोग्यः स्यात् । ग्रामासनुपगच्छतीति–तथाऽऽमासाऽयोग्यस्य परमनिःकृष्टपरमाण्वादेरिवाऽऽमास्यसंनिरहः स्यादिति व्याप्यस्याऽऽमासमनमवान्तरव्यापार इति । विषं भक्षयतीति–यदा भक्षणार्थमिति । चतुर्थ्यां प्राप्तप्रवृत्तिस्तथा उदको विमाम्यो उक्षमं परीक्षा चेति योतकराचार्यः । प्राप सम्प्रत्यय तदैवाऽनिष्टम् यदा तु राजनी तेन व्याप्यविकान्तेन वा मन्यते तदा इदमेव । गां दोग्धि पय इति–अन्तर्भूतण्यर्थाः सकर्मकाः सर्वे तेनाऽयमर्थो गौः कर्त्री पयः कर्म मुञ्चति, तां गां मोचयतीति । गां स्रावयति पय इति–" गतिबोधा० " इत्यत्र बहुवचनादन्येषामप्यणिकर्तुः कर्मत्वं, तेन गवादीनामपि कर्मत्वं युक्तम् । नाऽत्र नियमः प्रवर्तते । एतेऽपीदृशा अपि द्विकर्मका उच्यन्त इति । पौरवं गां भिक्षते, अस्ति राजा पुरुर्नाम, तदपत्यं 'पुरुमगेभ्य " इत्यणि पौरवोऽयं च याच्यमानो हृष्टो म्लानो वा भवतीति विकार्यं कर्म । भिक्षते कोऽर्थो याचनापूर्वकं गां दापयति वियोजयति चेत्यर्थः । ग्राममवरुणद्धीति–व्रजं सेवमानां सेवयतीत्यर्थः । पृच्छति कथापयति, वृक्षमवचिनोतीति–वृक्षः फलानि विमुञ्चे तं वियोजयतीत्यर्थः । अनुनयार्थ इति–तेन मिस्त्वर्थमध्ये पाणिग्रहाराऽनुनयार्थानां न ग्रहः । मिथिर्याञ्चायामेव वाचिस्त्वनयार्थं इति । जयति–मोचयति । कर्षति–वियोजयति, मथ्नाति वियोजयति, नयति प्रापयति, हरति वियोजयति प्रापयति वा, मुष्णाति कोऽर्थः ? स्वस्वामिकं सन्तमास्वस्वामिकं करोति । गृह्णाति–स्पाजयति । सक्तुन्धानोदनं पचति, तण्डुलान् विक्लेदयन् विकुर्वन्नोदनं करोतीत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वादिति ।

" वेनाऽपविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा, देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थ ।
व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः, खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥१॥ "

(किरा ५. श्लो ३०)

नेतव्या वा ग्राममजाविति–अजादेः प्राधान्यात्प्रथमं पूर्वं तत्रैव क्रियाप्रवर्तनादन्त एव तत्र प्रधान कर्मत्व इति । केचिदाहुर्नाऽमी नयत्यादयो द्विकर्मकाः अन्यकर्तृकत्वादि–अजां नयति ग्राममजां गृहीत्वा ग्रामं यातीति वाक्यार्थः । नयतिस्तु

१–१ ६४ । २ १-१-८६ । ३ ६-१-११६ ।

प्राप्तिमात्रवाची । मन्यमानक्रियापेक्षयाऽपि कर्मत्वं दृश्यते, यथा प्रविश पिण्डीं द्वारमिति भक्षणक्रियापेक्षया पिधानक्रियापेक्षया चेति । नैवम् एवं सति अजा नीयते ग्राममित्यत्र कर्मण्युत्पद्यमानेनाऽऽत्मनेपदेनाऽजा कर्मणोऽभिधाने न प्राप्नोति, यतो गृहा वेऽजा कर्म न नयतेरिति । तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नेष्टव्यमिति । अकर्मकाणामिति–नित्याकर्मकाणामविद्यमानकर्मकाणां चेत्यर्थः । प्रधान एव कर्मणीति–कर्तृकर्मणि कर्मवाचः प्रत्ययो भवतीति सम्बन्धः, प्राधान्यं च तस्य "गतिबोधाहारार्थ०" इति कर्मसंज्ञया विधीयमानत्वेन कृत्रिमत्वात् कर्तुः प्रथमप्रवृत्तिविषयत्वाद्वा । प्रधान एवेति–अन्यस्त्वप्रधानेऽपीच्छति तन्मतोपेक्षणाय अत्रैवकारः । आसयति मासं मैत्रमिति–आस्ते मासं मैत्रस्तमासीनमपरः प्रयुङ्क्ते, मासस्य "कालाध्वभाव०" इति कर्मसंज्ञा । कालाध्वभावदेशैः सर्वेऽपि धातवः सकर्मका इत्यन्यकर्मापेक्षयाऽकर्मका इह ग्राह्याः । बोधयति शिष्यं धर्ममित्यत्र वाक्यस्य धर्मप्रतिपादनपरत्वेन धर्मस्य प्राधान्यं शिष्यादेर्गुणभावः । शिष्यादिसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ शिष्यादेः प्राधान्यं धर्मस्य गुणभाव इत्युभयत्र कर्मणः प्रत्यय इति । पाठयति शिष्यं ग्रन्थमिति–अर्थस्य शब्देन प्रतिपाद्यत्वाच्छब्दस्य प्राधान्यं, शब्दस्यार्थपरत्वादर्थस्यैव प्राधान्यमिति समर्थयन्ते गरीयांसो विद्वांसः । पयसा ओदनमिति–अत्र पय इति न व्याप्यमोदनापेक्षयाऽन्याङ्गत्वात्, यथाऽनन्याङ्गं तदेव व्याप्यमिति ।

'वा कर्मणा–मणिकर्तरि'। २ । २ । ४ ॥ नन्वेवं तर्हि गत्यर्थादीनामप्यविवक्षितकर्मत्वे विकल्पः प्राप्नोतीत्याह–गत्यर्थादीनामिति ।

'गतिबोधाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दाम्'। २ । २ । ५ ॥ न विद्यते कर्म येषां तेऽकर्माणो नित्यमकर्माणो नित्याकर्माण इति, विसदृशबहुपदसमासस्ततो द्वन्द्वात्षष्ठीबहुवचनम् आहारस्य सुप्रसिद्धत्वाद्गतिबोधयोः स्वरूपमाह । गतिर्देशान्तरप्राप्तिरिति । बुध्यते शिष्यो धर्मम्–अत्र हि बुध्यादयः चक्षुरादीन्द्रियसाधनज्ञानविशेषस्याऽप्रतिपादनात्सामान्यबोध एव वर्तन्त इत्यर्थः । दर्शयति रूपतर्कमिति–रूपं तर्कयतीति "कर्मणोऽण्" इत्यणि रूपतर्कः । कर्षयाऽऽप्यत इति 'भुजिपत्यादिभ्यः०' इति कर्मण्यनटि, "पूर्वपदस्थ०" इति णत्वे, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणि कार्षापणः । अत्र दृश्यादीनां चक्षुरादिसाधनप्रनियतज्ञानविशेषबोधार्थत्वेत्यर्थः । अन्ये तु इति ते हि गत्यादिसूत्रे धर्मिमुपादाय बोधार्थत्वेनैव सिद्धे धर्मिग्रहणादुत्तरत्र विशेषबोधार्थस्य परिग्रहो नाऽन्येषामित्याचक्षते । उत्पठमिति–उत्पीयते

१ १-१-७ । २ २-१-२१ । ३ ५-१-७१ । ४ ५-१-११८ । ५ उप ४०४ ।

भ्रमरैरिति " मुरेश्मेरब० " इति निपातनम् । स्वादयत्यपूपमिति–अत्र " चेस्वाद-रार्थेऽ " इति परस्मैपदम् । आदयस्योदनमिति–अत्र फलवत्त्वाभावात् " परिमुहा० " इति नाऽऽत्मनेपदम् । मतान्तरेण वा प्रयोगोऽयम् । ते हि " परिमुहा० " इत्यत्राऽदधातुमपठन्त आत्मनेपदं नेच्छन्ति ।

'भक्षेर्हिंसायाम्' । २ । २ । ६ ॥ भक्ष्यन्ते यव बलीवर्दा यवानदन्तो, यवानां विनाशत्वेन हिंसा । ननु हिंसा हि प्राणव्यपरोपणलक्षणा सा च प्राणिन्येव चेतने सम्भवति कथमचेतन सस्ये । नहि तत्राऽऽयुरिन्द्रियबलोच्छ्वासलक्षणा दशमलक्षणत्वनां परिमितचेतनः प्राणाः सन्तीति ? अत आह–वनस्पतीनामिति–वृक्षादिमत्त्वेनेति–वनस्पतयः सचेतना वृक्षादिमत्त्वात् । यो यो वृक्षादिमान् स स सचेतनः, यथा पुरुषः । वृक्षादिमन्तश्चैते तस्मात् सचेतना इति । पञ्चावयवमनुमानमिति । पूर्वपक्षहेतुदृष्टान्तो पनयनिगमनस्वरूपम् । भक्षयति पुत्रानिति–ननु पुत्रभक्षणस्य हिंसात्मकत्वात् भक्षयति पुत्रान् मार्गेति कथं कर्मकत्वाभाव इत्याह–न ह्यत्र मार्गी स्वयं पुत्रान् भक्षयति, न च सामन्यस्तत्र प्रयुङ्क्तेऽपि स्वेच्छयाक्रोशति भक्षय पुत्रानिति भक्षिर्न हिंसाविषयः ।

'वहेः प्रवेयः' । २ । २ । ७ । सूत्रगतस्यैवार्थः, तत्र वहतिः प्राप्त्यर्थो यथा वहन्ति बलीवर्दा देशान्तरं प्राप्नुवन्तीति । प्रापणार्थो यथा–ग्रामं भारं वहति बलीवर्दः, ग्रामं प्रापयतीतिः अत्राऽपि प्रापणोपसर्जनं प्राप्तिरस्त्येव । अकर्मको यथा नदी वहति स्यन्दत इत्यर्थः । अनेकार्थत्वात् प्राप्त्यर्थो यदा प्रापणया उपसर्जनीभूता प्राप्तिरप्यस्तीति भव्यर्थत्वात् प्राप्तिः । वाहयिता भारं बलीवर्दानिति–अत्र बलीवर्द शब्दात् ' वैकर्त्र क्वयोः " इति प्राप्तषष्ठीविकल्पात् द्वितीया तदुनिमुक्तपक्षे भारस्यात्र कर्मणि कवः इत्यनेन षष्ठी, द्वितीयप्रयोगे त्वेतद्विपर्ययः । " वैकत्र द्वयो " रिति षष्ठीप्रवृत्त्युदाहरणं तु वाहयिता भारस्य बलीवर्दानामिति गम्यमपि ज्ञेयम् । अत्र तु निष्प्रयोजनत्वाच्च दर्शितम् ।

'ह्रुक्रोर्नवा' । २ । २ । ८ ॥ इमादपर्यन्तं कृपातोरपि स्यादेरेव गृह्यते तेन कृत् विसृप, 'कॄम्' हिंसायामित्यनयोर्व्यवच्छेदः ।

प्राप्ते चेति–यदा हरतिर्गतो वर्तते ऽभ्यवहार वा, करोतिश्च यत्नमात्रार्थकर्मकः । विकुर्वन्तोऽश्वे यत्ना इति मि पुष्पु भवाः सि॑वपकशब्दाओ इत्यण् शब्दकर्मकत्व तदा पूर्वेण प्राप्त, यदा तु हरतिः स्तेयादौ वर्तते करोतिश्च सकर्मको भवति तदाऽप्राप्त

---

१ अभि दि ४ । २ १-१-१ ८ । ३ १-१-१४ । ४ २-२-८५ । ५ २-२-८१ । ६ ६-१-१ १ ।

विशेषानुपादानादुभयत्र विकल्पोऽयमिति, कारयिता कटस्य देवदत्तं देवदत्तेन वेति । प्रथमप्रयोगे देवदत्तशब्दाद्द्वितीयप्रयोगे तु कटशब्दात् "वैकत्र द्वयोः" इत्यनेन प्राप्तषष्ठीविकल्पात् द्वितीया, तद्विमुक्तकर्मणि "कर्मणि कृतः" इत्यनेन षष्ठी यद्यत्र "वैकत्र द्वयोः" इत्यनेन षष्ठीप्रवृत्तिः स्याच्च विकल्पस्तदा द्वितीयकर्मणि "कर्मणि कृतः" इत्यनेन नित्यं षष्ठी स्यात्, कर्तृप्रधानदेवदत्तशब्दात्तु "द्विहेतोरस्यणकस्य वा" इत्यनेन प्राप्तकर्तृषष्ठीविकल्पात्तृतीया । 'वैकत्रद्वयो'रित्यस्य "द्विहेतोरस्यणकस्य वा" इत्यस्य च प्रवृत्त्युदाहरणं, कारयिता कटस्य देवदत्तस्य कटं देवदत्तस्य वेति मन्यमपि ज्ञेयमत्र तु निष्प्रयोजनत्वान्न दर्शितम् ।

'ह्रस्वमिणवदोरात्मने' । २ । २ । ९ ॥ वन्दयते राजेति-अत्र । "ङर्मिण्कर्मे०" इत्यात्मनेपदम् । अभिवादयते गुरुं शिष्यं शिष्येण वा मैत्र इति । फलविवक्षायामात्मनेपदम् ।

'नाथः' । २ । २ । १० ॥ कर्म वा भवतीति-कर्तुर्व्याप्यमित्यनेन नित्यं प्राप्ते पक्षे निषेधः साध्यः । आत्मनेपदविषयस्य चेति-कर्मपेक्षयेदमुक्तं, भावकर्मणोस्तु सर्वधातूनामप्यात्मनेपदमस्त्येव । सर्पिषो नाथते इत्यादिषु सर्वेषु कर्माभावपक्षे "शेषे" इत्यनेन षष्ठी ।

'स्मृत्यर्थदयेशः' । २ । २ । ११ ॥ सामान्येन चिन्तनार्थ उक्तोऽपि स्मृति र्धातुरनुभूतस्यार्थस्य विशिष्टे चिन्तने वर्तमानो गृह्यते । एवमिवार्थाऽध्येत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । तेन मनसा चिन्तनार्थानां समीक्षादीनां व्युदासः । लोकानामीष्ट इति-व्यापारेषु नियुङ्क्ते स्वायत्तीकरोतीत्यर्थः ।

'कृगः प्रतियत्ने' । २ । २ । १२ ॥ प्रतिशब्दः पुनरर्थे "अर्थ्यर्थ भवना-दिभिः" सः । सतो गुणाधानायेति-ननु यत्नद्वये सति पुनर्यत्न इत्युपयुज्यते तत्कथमत्र प्रतियत्नः ? उच्यते-प्रथम तावदर्थस्याऽऽत्मलाभाय यत्नो भवति, तदुत्तरमनो यो यत्नोऽधिकान् गुणानुत्पादयितुं परिपूर्णस्य गुणस्य वा तादवस्थ्य रक्षितुं स प्रतियत्नः । कटं करोतीति-अभूतः सन्निर्वर्त्यः कटोऽत्र, यत्र तु यष्टिकया रक्तं कटं करोति तत्राऽपि विकार्यमेव कर्म न प्रतियत्नः, उपपूर्वस्य करोतेः प्रतियत्नवि-षयत्वात् "गन्धनो०" इत्यात्मनेपदं चोपपूर्वस्यैव । अत एव मूलोदाहरणेष्वप्युपपूर्व एव दर्शितः । एधोदकस्येति-एधाश्च उदकानि च, 'धर्मार्थादिष्वनियमो वा "इत्येकत्वम् ।

१ २-२-८५ । २ २-२-८३ । ३ २-२-८७ । ४ २-२-८८ । ५ २-२-८१ । ६ २-२-४८ । ७ २-२-७६ । ८ ३-३-११६ ।

'रुजार्थस्याज्वरिसन्तापेर्भावे कर्तरि' । २ । २ । १३ ॥ रुजेति भावे इत्यस्मान्निर्दिष्टादिति रुजा । भावमेविति–साध्यरूपस्य भावस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः सामान्यशब्दोऽपि भावशब्दः सिद्धरूपे भावे वर्तत इति तात्पर्यार्थः । चैत्रं रुजति, मत्स्यघ्ने वात इति–अत्र योऽत्स्यघ्नरूपो भावो न स कर्ता यस्तु वातरूपः कर्ता स द्रव्य न भावः ।

'जासनाटक्राथपिषो हिंसायाम्' । २ । २ । १४ । 'नटण्' अवस्यन्दने इति, अवस्यन्दनं हिंसाभेदः । न तु नट् नृत्याविति । अत्राऽप्यहिंसार्थत्वादित्येव हेतुः । आकारोपान्त्यनिर्देश इति–ननु जासनाटक्राथेत्याकारः किमर्थो यतो जसनटक्रथादि धातवः पठ्यन्ते, तेषां निर्देशे तथैव निर्देश्यम् । अथ ण्यन्तनिर्देशस्तर्हि जासिनाटिक्राथीति भवितव्यमित्याह–यत्राऽऽकारश्रुतिस्तत्रेति एवं क्राथिर्घटादिरिति–एवममुना प्रकारेणाऽपरमपि निर्दिश्यते, किं तत् ? क्राथिर्घटादिर्दृश्यते, न तु क्रथ् अर्दिम् हिंसायामिति, चौरादिक इति वैयाकरणानां मतम् । धातुपाठपक्षान्तरेऽप्युपलभ्यमानत्वात् चौरादिकोऽपि । ननु यथा घटादेर्ह्रस्वः पक्षे निषिध्यते । तथा वस्तु मुदवीचसिदित्यादौ "वर्णान्यत्वा" इत्यस्याऽपि किं न निषेधः ? सत्यम् । <u>यस्मिन् प्राप्ते एवेति</u> न्यायात् 'चटोः' "इत्यस्यैव निषेधः । अभावकर्तृकार्यमिति–ननु हिंसाया रुजारूपत्वात् 'रुजार्थस्या' इत्यनेनैव कर्मविकल्पो भविष्यति किमनेनेति ? । अथ जासनाटक्राथेत्याकारभवनार्थमिदं सूत्र विधीयते तदा पिष्टग्रहणं व्यर्थकं स्यात्तस्मात् पूर्वेणैव सिद्धेऽभावकर्तृकार्यमिति सिद्धम् ।

'निप्रेभ्यो घ्नः' २ । २ । १५ ॥ संग्रहार्थमिति, यद्येवमर्थं तर्हि न प्रदेयं यत्राऽपि व्यस्तविपर्यस्तौ निप्रौ भविष्यतस्तत्राऽपि नेः प्राग्वा परो हन्स्तीति ? उच्यते, तदन्योपसर्गपूर्वस्य हन्तेर्वा कर्मसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । तेन चौरं विप्रहन्ति विनिहन्ति वेत्यादौ पूर्वेण नित्य कर्मसंज्ञा । प्रहन्तीति–अत्र घ्नामिति–बहुवचनात् हन इत्यनेन सत्त्वाभावः ।

'विनिमेयद्यूतपण पणव्यवह्रोः' । २ । २ । १६ ॥ पत पणायतीति–प्रकृतिग्रहणे स्वार्थिकप्रत्ययान्तानां ग्रहणमिति सूत्रे पणेत्युक्तेऽपि पणायतेरपि ग्रहः । आत्मनेपदं तु भवति अयं न्यायोऽनित्यः । इदं च कुतो लभ्यते ? "केमेर्णिङ" इत्यत्र णिङिति ङकारोपादानात् । मोपायतीत्यर्थ इति अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् ।

---

१ ४-२-१५ । २ ४-१-१४ । ३ १-२-११ । ४ १-४-१ ।

'न' । २ । २ । १८ ॥ सन्धिना विजिगीषत इति समर्येन सह सन्धिं कृत्वाऽन्यषां भूमिं विजिगीषत इत्यर्थः । अत्र क्रियेत्यादि-क्रिया धात्वर्थरूपा तत्साधनं च भवा इत्यर्थः । सुतस्य सुदेवमिति-अत्र सु इति निपातान्तरं नोपसर्गः, अत एव सुस्थितं दुःस्थितमित्यादौ षत्वं न भवति "स्थासेनि०" इत्यनेन, यथा च सु इतिनिपातान्तरं नोपसर्गस्तथा दुरित्यपि ।

'करणं च' । २ । २ । १९ ॥ चकारस्याऽन्यत्समुच्चेतव्यं नाऽस्तीति करणमेव प्रतीयते । करणस्य कर्मसंज्ञायामप्राप्तायां विधीयमानायां निर्वर्त्यादियो भर्मा न चिन्त्या असम्भवात् । युगपज्ञप्तीति-फलं भवतु मा वा संज्ञाद्वय तु सर्वप्रयोगेषु वेदितव्यम् । ननु संज्ञाद्वय युगपत्त्विरभकाशमिति न वाच्यम् अक्षैर्देवयते इत्यत्र चरितार्थत्वात् । कथं चेत्येवेति-न च विकल्पेऽपि युगपत्संज्ञाद्वय भविष्यतीति वाच्यं, विकल्पस्य पाक्षिकप्राप्तिनिवृत्तिफलत्वात् । प्रतिकार्यमिति-एकस्याऽपि कर्मणः करणस्य वा कार्यं कार्यं प्रति संज्ञाभिधायकानि सूत्राणि भिद्यन्त इत्यर्थः ।

'उपान्वध्याङ्वसः' । २ । २ । २१ ॥ उपादिभिर्द्वन्द्वं कृत्वा वसते पूर्वे यस्मात् स चाऽसौ वस् चेति बहुव्रीहिगर्भो विशेषणसमासः । शब्दशक्तिप्रामाण्याद् न्वादिपूर्वो वसतिः स्थानार्थमाचष्टे, तस्मादर्थादुपपूर्वस्याऽपि स्थानार्थस्य परिग्रहो न तु भोजननिवृत्तिवचनस्येत्यत आह-अन्वादिसाहचर्यादिति-स्थानार्थयोगात्तस्योपवस्योऽपि स्थानार्थ इत्युक्तं स्थानार्थस्येति ।

'वाऽभिनिविशः' । २ । २ । २२ ॥ अभिः पूर्वो यस्मान्नेः सोऽभिपूर्वः, अभिपूर्वश्चाऽसौ निश्चाऽभिनिस्तस्मात् परो विट् तस्य "मयूरव्यंसके०" इति पूर्वपदलोपः । अभेर्निस्तेन युक्तो विशिति वा, न तु द्वन्द्वः । अभिश्च निश्चेत्येवंरूपे द्वन्द्वे हि अभिनिशब्दयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धः स्यात् यथा-"उपान्वध्याङ्वसः" इत्यत्र । व्यवस्थितविभाषेयमिति-नाऽत्र वाशब्दो विकल्पार्थो येन समकक्षतया द्वितीयास्तम्यौ, किं तर्हि ? प्रयोगव्यवस्थयेति ।

'कालाध्वभावदेशं वाऽकर्म चाकर्मणाम्' । २ । २ । २३ ॥ अध्वा गन्तव्यमिति-गमनार्हं तनाऽध्वशब्दाभिधेयस्याऽध्वनः कर्मसंज्ञा न भवति । नतसाधव्यविशेषः क्रोशयोजनादिगमनमर्हति, यद्यप्यर्थप्रधानोऽयं निर्देशस्तेन कालाध्वभावदेशानां साक्षात् प्रयोगे न भवति । अपि तु, तदर्थप्रतिपादकशब्दप्रयोगे । भावः क्रियेतिक्रिया धात्वभिधान्या सिद्धतारूपा न तु साध्यमानेत्यर्थः । पर्वतादिरिति-भादिशब्दात्

१ ३-१-४ । २ १-१-११६ । ३ २-१-२१ ।

खेटकर्बटमहम्यादि गृह्यते । गोदोहमास्ते अत्र सामीप्यक आधारः, यदा तु विशिष्टः कालो विवक्ष्यते तदा नैमित्तिकोऽपि । एवमोदनपाक इत्यत्राऽपि । मासं पचतीति-अकर्मकाणामित्यत्र नित्याकर्मकाणामविवक्षितकर्मणां च सामान्येन ग्रहणमित्यविवक्षित-कर्मकमुदाहरति । इदं गोदोहमासितं, अत्र बाहुलकात् षष्ठीप्राप्तिं प्रति न कर्मता । तेन "कर्मणि कृतः" इत्यनेन न षष्ठी । अत्राऽऽधारे क्तः प्रत्ययः, कथमिति ? पचादीनां सकर्मकत्वाच्च प्राप्नोतीत्याशङ्कार्थः । पचत्योदनं मासमित्यादि-सर्वेऽप्यमी धातवः प्राप्त्युपसर्जने स्वार्थे वर्तन्ते ततो मासादिप्राप्तेस्त्वादिरर्थो भवति द्विकर्मकता च । अनेनेति न सूत्रेण 'कालाध्वनोर्व्याप्तौ" इत्यनेन कर्मण्यकर्मणि च द्वितीया भविष्यति किमनेन विधानसूत्रेणेत्याह-अनेन कर्मसंज्ञायामित्यादि-कालाध्वपेक्षयेद मुक्त भावेऽपयोऽस्तु द्वितीयार्थमिति तन्मते तु मासस्यैव द्वितीयार्थे न तु दधस्य, ते हि तेषग्रहणं न कुर्वन्तीति । कालाध्वनोर्व्याप्ताविति चेति-यदत्यन्तसंयोगे काला ध्वभावेति प्रवर्तते तर्हि "कालाध्वनोर्व्याप्तौ" इति क प्रवर्त्स्यतीत्याह कालेति । 'कालेऽध्वनो " रिति-गुणद्रव्ययोगे क्रियायोगे तु "कालाध्वभावदेशं वा " प्रवर्तत इत्यनयोस्तन्मते विभागः ।

'साधकतमं करणम्' । २ । २ । २४ ॥ सिध्यतेर्मिति "सिध्यतेरज्ञाने" इत्या-त्वे पक्षे तमपि च सिद्धम् । प्रकृष्टोपकारकत्वेनेति-प्रकर्षेण प्रकृष्टं तेनोपकारकम् । यद्वा प्रकृष्यते स्म प्रकृष्टस्ततः प्रकृष्टं च तदुपकारकं चेति कर्मधारयः । प्रकृष्टोपकारकत्वस्य को हेतुरव्यवधानम् । यद्वा प्रकृष्टोपकारकत्वमपि किंस्वरूपमव्यवधानमिति । अन्येषु मिलितेष्वपि कारकेषु लवनादिक्रिया दात्रादि विना न शक्यत इति कर्त्राऽव्यवहितं दात्रादि करणमपेक्ष्यत इति तस्य प्रकृष्टत्वम् । यत्प्रकृष्टोपकारकत्वेन स्थाल्यादिकमपि कर्त्राऽव्यवहितमपेक्ष्यते तदपि करणमेव । ननु प्रकृष्टोपकारकत्वं कर्तुरप्यस्ति तस्याऽपि करणत्वं प्राप्नोति, नैवम्; तस्य स्वातन्त्र्यं लक्षणमस्ति । साधकतममिति-ननु सामग्रीतः क्रियासिद्धिस्तत्र कथं किञ्चित् साधकतमं किञ्चित्तद्विपरीतं ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि तत्र सर्वेषां सामान्यमवगम्यते तस्मात् क्रियासिद्धौ साधकतमस्य सम्भवो नाऽस्तीति सम्भव कल्पनया दर्शयति -परमार्थवृत्त्या साधकतमत्वस्य सम्भवो नाऽस्ति यद्व्यापा-रानन्तर्येण तु क्रियासिद्धिर्विवक्ष्यते तस्य कल्पनया साधकतमस्येयं संज्ञा । ज्वलनरूप उत्पातनिपातरूपः पुष्परूपश्च यथाक्रमं प्रयोगभवेऽनान्तरव्यापाराः । तमग्रहणमिति-गौणमुख्ययोरिति न्यायात् साधकतमस्यैव भविष्यति किं तमग्रहणेनेत्याह-अपादाना दीति-अन्यैरपादानं प्रथममुक्तमिति तन्मतापेक्षयाऽपादानादीत्युक्तम् । यद्वा स्वमतापेक्ष-

१ १-३-८१ । २ १-२-४२ । ३ २-२-११ । ४ ४-१-११ ।

याऽपि "कविम्भेऽञ्जनम्" इतिवत्। तरतमयोग इति–साहचर्यात्तरतमगतः प्रकर्षोपलक्ष्यते। स्वकक्षायामिति–स्वकक्षा स्ववर्ग इति यावत्। ननु यदि स्ववर्गेऽपि प्रकर्षो नेष्यते तदाऽन्येषां करणानां किं स्यात्? उच्यते–तदा करणान्तराणां सम्बन्धे षष्ठी स्यात्।

'कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम्'। २। २। २५। इह च "न येषाः" इति ये गुणे "उपसर्गस्या०" इत्यलोपे। सम्प्रदीयते यस्मै बाहुलकाल्ल्युट्। भक्त्यनुग्रहादिकाम्ययेति–यथेति प्रत्ययः–भक्ता, अनुग्रह–उपकारः, आदिपदात् कीर्त्युपायाभावादिग्रहः। भक्ताय निगदते (गृह्यते) स्वयं भक्तं कर्तुं पच्यमानेनाऽऽकारितं द्विजान्तरं निन्दतीत्यर्थः। अभिप्रेयमादिति–अभिरभिमतार्थः प्र आरम्भार्थः, केवलस्य हि इयते–र्गमनं वाच्यं नाऽभिसम्बन्धस्ततोऽभिप्रेय विशिष्टसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थम्। विशिष्टश्च सम्बन्धः कर्तुः भक्त्यनुग्रहोपायापचयमकामनाजनितः स चाऽत्र नाऽस्तीति। प्रेय इति यत्रे क्रियमाणे कर्मणा क्रियया यः सम्बध्यमानो भवति स सम्प्रदानसंज्ञ इत्युक्ते ततः पृष्ठं ददातीत्यत्राऽपि स्यात्। रजकस्य वस्त्रं ददातीति–परिपूर्णं मूल्यमलभमानस्य रजकस्य पराङ्मुखत्वं। छात्राय चपेटां प्रयच्छतीति–चपेटमाऽऽश्रितः सन् छात्रोऽपि शुद्धो भवति विनयपरो भवति।

'क्रुद्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपः'। २। २। २७॥ सम्प्रदानसंज्ञा स्यात् क्रुधिद्रुही अकर्मकावेव। सम्बन्धषष्ठ्यां प्राप्तायां सम्प्रदानम्। मनसा कुप्यतीति नाऽत्र मनस उपरि कोपो किन्तु तेन करणाऽन्यस्य पुत्रादेः। कर्तुरपीति न केवलं विषयसप्तम्यां च प्रतिक्षेपस्तस्य सम्प्रदानत्वमाधारमात्रत्वेन कर्तुरपि स्यादित्यर्थः। शिष्यस्य कुप्यतीति–शिष्यस्य सुभाषिनोऽविनयस्योपरि कोपो न तु शिष्यस्य। धनिनो द्रुह्यतीति–धनस्योपरि द्रोहो न तु प्राणानाम्। भार्यामीर्ष्यतीति–अन्येनाऽवलोक्यमानां न सहते। इन्द्रो मेनामितिवदसूयार्थोऽकथि। द्विषेरपीत्ययस्यादिति–अप्रीतिमात्रमेव विवक्षितं न तु क्रुधाद्य इत्यर्थः। अत्रेदं विचार्यते–कोपाद्द्रोहादयो भिन्नस्वभावा व्याख्यातास्तत् कथं तदर्थानां च प्रति कोप इति सामान्येनैवविशेषणमुपपद्यते। तेषां हि यं प्रति द्रोहो च प्रतीर्ष्या यं प्रत्यसूयेत्येव घटते, नैव कोपः; कोपस्वाभावात्कोप एव द्रोहादयो द्विप्रकाराः केचित् कोपहेतुकाः केचिद्वस्त्वन्तरहेतुकाः। तत्रेह पूर्वेषां ग्रहणं यथा स्यादुत्तरेषां मा भूदित्येवमर्थं च प्रति कोप इति सामान्येन विशेषणमुपात्तम् अन्यथा व्यभिचाराभावादिदमनुपादेयं स्यात्।

'अपायेऽवधिरपादानम्'। २। २। २९॥ इंसूद। अपायनं "दुर्यनं०"

१ १-१-१ । २ ५-१-२८ । ३ १-२-११ । ४ ५-१-२८ ।

इत्यत्ति, अभिमपि भावाकर्मोर्षसि वा । अवधीयते मर्यादीक्रियते बुद्ध्या, "कर्मधर्गोद्दः किः" । गमनमिति—अपायहेतुत्वात् गमनमप्यपायः । उपलक्षणं चेदं तेन परमार्थतो विभागोऽपाय इति सिद्धम् । ग्रामादागच्छतीति—ग्रामादरौदासीन्यमेवाऽत्रान्तरव्यापारः । सार्वभौमः—कर्मकर्तरि कर्मणि वाऽत्र कप्रत्ययः । उपात्तविषयमिति—उप समीपे धातुना धात्वन्तरस्यार्थः स्वीकृतो विषयः स्वार्थो यत्र तत् । धात्वन्तरार्थाङ्गमिति—धात्वन्तरार्थोऽङ्गं विशेषणं यस्य धात्वन्तरार्थस्य वाऽङ्गम् । निःसरणाङ्ग इति—निःसरणं चाऽपायरूपमिति भावः । यदा तु बलाहकाभिःसृत्य कुसूलादादायेति च निःसृत्याऽऽदायशब्दयन्तौ प्रयोगौ क्रियेते तदा विधुतिपर्यायात् केवले स्वार्थे वियोजने विश्लेषणे च वर्तेते । निःसरति आददाति क्रियापेक्षया तु बलाहककुसूलयोर्निर्दिष्टविषयमपादानत्वम् । साङ्गाश्रयकेभ्य इति—साङ्गाशेन निर्दिष्टं "तुपम्यापेभ्यः" । तत्र यथाः "प्रत्यपुर॰" इत्युक्तम् । अत्र निर्धार्यन्त इति क्रिया प्रतीयते । अपायमेवेति—ननु कायसंसर्गपूर्वके विभागो मुख्यो बुद्धिकल्पितस्तु गौणस्तत्र गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव परिग्रहात् साङ्गाश्रयकेभ्य इत्यादौ कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, नैवम्; सावकाशं करणमित्यत्र तमग्रहणेन गौणग्रहणस्यापि ज्ञापितत्वादुभयरूपस्याप्यपायस्य परिग्रह इति । तथा चौरेभ्यो बिभेतीति—अत्र बुद्धिकृतापायस्य विद्यमानत्वाद्भीत्रार्थानां धातूनां भयहेतुरूपमपादानमिति, यदन्यैरुक्तं तदत्र न वक्तव्यम् । भयमाशङ्कीमायत्यागमनर्थप्रतिपाद्य इति । तेभ्यो निवर्तत इति—निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्त इत्युपात्तविषयमेतदपादानम् । अध्ययनात्पराजयते, भोजनात् पराजयत इति—अत्र पराजिरसहने वर्तते । दुष्करमध्ययनं दुर्बोधं गुरवश्च दुष्करपारा भोजनमपि व्याधितस्याऽशक्तिर्दुःखतो वा विरसत्वादिना दुष्करमिति ततो निवर्तत इति, पराजेरसोढः इति न वक्तव्यम् । तत्राऽपोढग्रहणात् पराजयतिरसहनार्थो गृह्यते, न तु शत्रून् पराजयते इतिवदभिभवार्थः । यवेभ्यो गां रक्षति—अत्र वारणार्थानामीप्सित इति न वक्तव्यम् । स्फुट एवेति—कायसंसर्गपूर्वक इत्यर्थः । यदि निष्क्रामन्तीति—अयमर्थो यदि यतोऽपक्रामति तत्पुनस्तत्र न दृश्यत इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्राऽस्थि दर्शनमित्याह—यदीति, अत्यन्ताय इति—अत्यन्तमित्यर्थेऽव्ययं क्रियाविशेषणत्वादत् । सन्तत्वादिति—निष्क्रमणस्याति मन्यते । अयमर्थः यतोऽथवा निष्क्रान्ता मन्ये निष्क्रामन्तः सन्तीति । अन्यान्यप्रादुर्भावाद्वेति—अन्यावयवयोगात् समुदायोऽप्यन्यस्ततोऽन्यथाऽत्रावन्यमेवेति कार्यम् । समाहारे तु "त्यदादिः" इत्यनेनैकः शेषः स्यात्, यथा—बिलादीर्घमोमो मोमी निष्क्रामत्यपि सततत्वाच्चोपलभ्यते तथा पराद्योऽपीत्यर्थः । गङ्गा प्रभवतीति—ततः प्रथममुपलभ्यत

---

१ ५-१-८ । २ १-२-६४ । ३ ६ १-४१ । ४ ३-१-१२ ।

इत्यर्थः । अत्रापि ध्रुवः कर्तुः प्रभवोऽपादानमित्यपि न वक्तव्यम् । अत्यन्तमिति—अन्तमतिक्रान्तम् । षड् योजनानीति—अत्र षड्योजनरूपस्याऽध्वनः अध्वाश्रय इत्यध्वनाऽध्वनोऽन्तेन सह गते गम्य इति सूत्रेण सामानाधिकरण्य तस्माच्च अध्वाश्रय इत्यस्मात् या प्रथमा विभक्तिः सा योजनानीत्यत्राऽपीति । गतानीति—चैत्रेण कर्त्रा षड् योजनानि गतानि अतिक्रान्तानीति योजनानां कर्मत्वम् । उपचाराद्योजनस्थनरगतापेक्षया योजनान्यपि गतशब्देनोच्यन्त इति तेषां कर्तृत्वं वा । गतेष्विति—अतिक्रान्तेष्वित्यर्थः । आग्रहायणीति—अत्र हायनस्य " पूर्वपदात्० " इति णत्वम् । अग्रहायणेन मृगशिरसा चन्द्रयुक्तेन युक्ता पूर्णमासी " नक्षत्रेण युक्तः० " इत्यण् । बलाहकमिति—व प्राप्त्याऽन्तर्भूतण्यर्थो वा ।

' क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ' । २ । २ । ३० ॥ आधीयत इत्याधारो " भूम्नो० " इत्यलि क्रियाश्रयः क्रियासम्पादक इत्यर्थः । आश्रियेते अवतिष्ठेते क्रियाश्रयौ कर्तृकर्मणी अस्मिन्निति ' व्याधाधारा० " इत्यादिना घञ् । विघटनक्रियायामिति—विघटनमवयवानामसम्पृक्तता । हेतुत्वं प्रतिपद्यत इति—यदुक्तं—

" कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ, शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥"

विषयाय प्रभवति—" तस्मै योगाय कल्पते " इतीकणि—वैषयिकम् । औपश्लेषिकमिति—"अध्यात्मादिभ्य ठञ् "। मति गोत्वं—अनवयवस्याऽपि गोत्वादेर्व्यक्त्यावयवमान् व्याप्त्यावतिष्ठमानस्य व्यक्त्यादिरभिव्यापक एवाऽऽधारः । सामीप्यकमिति—मेघवादित्वमनन्तात् स्वार्थे कः । नन्वाश्रय आधारो भवति, आश्रयश्च संयोगसमवायाभ्यां भवति । न चाऽत्रस्थितिक्रियाश्रयेण घोषादिना गङ्गादेः संयोगसमवायौ स्तः ? नैष दोषो यदायत्ता हि यस्य स्थितिः स विनाऽपि संयोगसमवायौ तस्याऽऽश्रयो भवति । यथा राजपुरुष इत्यत्र न राज्ञा सह संयोगसमवायौ स्तः । अथ च तदधीनस्थितित्वाद्राजाश्रयः पुरुष इति लोके व्यपदिश्यते । नैमित्तिकमिति—अत्र ' विनयादिभ्यः " इतीकम्, युद्धे सन्नह्यते—सन्नहनादयस्त्वन्यत्राऽपि केनचिन्निमित्तेन सम्भवन्तीति न युद्धादिर्वैषयिकः । औपचारिकमिति—अत्र ' अध्यात्मादिभ्य ठञ् " अन्यत्राऽवस्थितस्याऽन्यत्राऽध्यारोप उपचारः । अङ्गुल्यग्रे करिशतमिति—अत्र हि करिशतादीनामन्यत्राऽवस्थितानां केनाऽपि प्रयोजनादिनाऽङ्गुल्यग्रादावध्यारोप्यमाणानामङ्गु-

१ २-१-६४ । २ ६-२-६ । ३ ५-१-११ । ४ ५-१-११४ । ५ ६-४-१४ । ६ ६-१-७८ । ७ ७-२-११६ ।

स्पष्टादिरौपश्लेषिकाभिन्न औपचारिक आधार उच्यते, यथा साङ्कस्यप्रादिशब्देनोपचाराद्येपाभिव्यक्तो देश एवोच्यते तदौपश्लेषिक एवाऽऽधारोऽत एवाऽऽहुः—

“ आधारस्त्रिविधो ज्ञेयः, कटाकाशतिलादिषु ।
औपश्लेषिको वैषयि–कोऽभिव्यापक एव च ॥ १ ॥”

अस्योः प्रतिनत्रतीति–यथाऽग्निस्त्वं सुखादि दुःखकारि तथा प्रेष्योऽसीत्यर्थः ।

‘ नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ ’ । २ । २ । ३१ ॥ तत्रेति–एव स्थिते सतीत्यर्थः । तेष्विति–पञ्चकस्य नामार्थस्य क्रमेण लक्षणमाह–जातिरिति नित्यत्वैकत्वे सत्यनेकत्र समवेता जातिः । अत्र जातिलक्षणे नित्यपदाभावे घटेन व्यभिचारो नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा एकत्वाभावे विशेषेषु व्यभिचारः । अनेकत्राऽभावे परमाणौ विशेषेण व्यभिचारः । सम्बन्धादीति–आदिशब्दान्नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अतीन्द्रियपदार्थमन्या योगिसंवेदनीयास्तेऽपि स्वार्थः । स्वार्थ इति–स्वस्यैवाऽर्थः स्वार्थो विशेषणमसाधारणोऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तमिति । गौरिति–जातिरनुवृत्तप्रत्ययहेतुरनुगतज्ञानहेतुः । अत्र तद्विशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रतीतेर्जातिः स्वार्थः । शुक्ल इति–गुणः शुक्लत्वादिः । शुक्लः पट इत्यादौ तद्विशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रतीते(ज्ञानस्य)र्गुणः (हेतुः) स्वार्थः । गर्गस्याऽपत्यानि “ गर्गादेर्यञ् ” “ यञञोऽ ” इत्यनेन लोपः । पञ्चाला इति–पञ्चालानां राष्ट्रस्य राजानः पञ्चालस्य राज्ञोऽपत्यानि वा “ राष्ट्रक्षत्रियात् ” अञ् स्वार्थस्य व्यवच्छेदमिति–अत्र कर्तरि षष्ठी स्वार्थेन व्यवच्छिद्यते । द्रव्याद्याभय इति–आदिशब्दात् स्वार्थपरिग्रहः । पदार्थे प्रवृत्त इति–शब्दधर्मो लिङ्गमिति मतापेक्षया । भेदप्रतिपत्तिहेतुरिति–भेदो विलक्षणज्ञानोत्पत्तिरूपस्तया हि पदार्थानां भेदः प्रतीयते । भेदः परिमाण संख्येति लक्षणस्यास्याः । ननु नामार्थव्यतिरेकिणामन्येषामेकत्वादीनां विशेषणभूतानामभावात्क इत्यादौ प्रथमाया अभावः प्राप्नोतीत्याह–निमित्तमिति, निमित्तमेकत्वसंख्यालक्षणम् तद्गतस्यैकत्वसंख्यागतो यदेकत्वं तत्र विभक्तिप्रवृत्तिः । यथा वृक्ष इत्यत्र वृक्षत्वगतो द्रव्यस्यैकत्वं प्रतिपाद्यते तथाऽत्राऽप्येकेन सामान्यमेकत्वं भिन्नत्वेकत्वसंख्यागत एकत्वं प्रतिपाद्यते, यथा सामान्यं दृश्यमानस्य दण्डिनो दण्डमानस्य । स्यादिभिरिति–तिशब्देन तिवादय आख्यातप्रत्यया आदिशब्देन च कृत्तद्धितसमासा उच्यन्ते । व्यतिरिच्यत इति व्यतिरेकस्तस्मिन् व्यतिरेके नामार्थादतिरेक जातिस्य द्वितीयाया विभक्तयो व्यतिरेकनिमित्तयः । तत्पूर्वक–सम्बन्धरूपा चेति–

१ ६-१ २ । २ ६-१-१२६ । ३ ६-१-११४ ।

तत्क्रियाकारके पूर्वे यस्य स चाऽसौ सम्बन्धश्च स एव रूपं यस्याः शक्तेः सा तथा । आनीयं भूमिमित्यादिषु सर्वेषु धातुलक्षणात् करणादिम्यनीयादयः । उपचरितमपीति-अध्यारोपितमित्यर्थः । सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मण-मञ्च-कटक-राज-सक्तु-चन्दन-गङ्गा शाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तद्वदुपचारः । छत्रिणो गच्छन्ति-छत्रिसहचरिताः पुरुषा यान्तीत्यर्थः । शक्तिप्रधानमपीति-पच इत्यादिभ्योऽपादानादिशक्तीनां प्रतीयमानत्वे न शक्तिमतोऽर्थमात्र शक्तिप्रधानम् । द्योत्यमपीति-प्राद्युपसर्गाणां क्रियार्थद्योतकत्वादन्ययोपसर्गत्वाभावाचदर्थमात्र द्योत्यमेवेति । स्वरूपमात्रमपि-सोपसर्गाऽनुपसर्गधात्वर्थस्यादिभिर्वैषिष्याऽप्रतीतेः । आमच्छतीत्यादिक्रियापदार्थे एव तदर्थ इत्यर्थः । नाम्न इति किं ? ननु धर्मस्य निरर्थकत्वाद्वाक्यार्थयोश्चाऽसत्त्वरूपत्वात् संख्याया सत्त्वधर्मरूपत्वेन तद्(प्र)वृत्यभावात् सत्त्ववाचिनो नाम्न एव प्रथमा भविष्यति किं नाम्न इत्यनेन ? उच्यते-यथा धातोरसत्त्ववाचित्वेऽपि साधनाश्रयामेकत्वादिसंख्यामाश्रित्य तिबादीनामेकवचनादीनि प्रवर्तन्ते तथा स्यादीनामपि प्रवर्तेरन् । एकवाक्यादप्यवयवगतां वर्णाच्च निरर्थकादपि स्वरूपगतां संख्यामाश्रित्य प्रथमा स्यादिति । वाक्यात्म्यामिति-उपलक्षणत्वात् पदादपि । नत्वर्थमात्रे प्रथमेत्युक्तत्वात् मात्रग्रहणस्य चाऽधिकार्थेऽव्यवच्छेदकत्वाद्वीरपुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्येनाऽर्थमात्राद्विशेषणविशेष्यभावस्याऽधिकस्य प्रतीतेः प्रथमा न प्राप्नोति । समासविधानमपि प्रथमोत्पत्तेर्लिङ्गं न भवति । वीरं पुरुषमानयेति द्वितीयाद्यन्तानामपि समाससम्भवादिति प्रथमा न विधेया, नैष दोषः; आधिक्यस्य वाक्यार्थत्वाद्वीरनाम्नोऽनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेष्यभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते । एवं पुरुषशब्दादपि ।

'आमन्त्र्ये' । २ । २ । ३२ ॥ प्रसिद्ध-सत्सम्बन्धस्येति-तेन पाल्पित्यदेवदत्तत्वा विना प्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बन्धो यद्वा तेनाऽऽमन्त्र्यमाणेना देवदत्तादिशब्देन सम्बन्धः । प्रसिद्धस्तत्सम्बन्धो यस्य देवदत्तादेस्तस्य । तद्विषय आमन्त्र्य इति आमन्त्र्यपदं हि क्रियाविशेषणं भवति हे देवदत्त ! व्रजाम्यहमिति, अत्राऽभिमुखीकृतदेवदत्तविशिष्टा क्रिया प्रतीयते । यदाह हरिः—

" आमन्त्रितपदं यच्च, तत्क्रियाया विशेषकम् ।
व्रजानि देवदत्तेति, निघातोऽत्र प्रतीयते ॥ १ ॥ "

ततश्च देवदत्तादेः क्रियाविशेषणात् कर्मादितिरिक्तामन्त्रणसम्बन्धरूपे वर्तमानाच्छौणात् प्रथमापवादः षष्ठी प्राप्नोति तद्बाधनार्थमिदमुच्यते । सम्बन्धश्चाऽऽमन्त्र्यामन्त्रणभावो विषयविषयिभावो वा ।

'गौणात्समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणातियेन तेनैर्द्वितीया' २।२।११॥ गौणादिति, "तव भागेते" प्रज्ञापयति वा, अत्र पक्षे येन तनौ मुक्त्वाऽन्ये वाचकाः। समया पर्वतं नदी–निकटं निकषा वा। निकषति दूरमाव 'सेमिपूनिकषिभ्यामाः' जहाति सौख्य विभु, धयति निन्दामाव "ग्रैगारम" इति निकषा हा धिक् दम्भानां व्युत्पत्तिः। हा देवदत्तमिति–हा कष्टं देवदत्तस्य यतो भर्मत व्याधिः। अन्तरा निषधमिति–अन्तं राति "स्त्रिं" इति आः। अन्तरेण गन्धमादनमिति–अन्तरे मध्ये नयति कश्चित्" इति डे, "वर्तुरन्ते डति" इत्यत्रापि "पूर्वपरस्था " इति पाल्ये च। अतिवृक्षमिति–वृक्षमामतिक्रमण पाण्डवानां महद् दुःखम् भवत इत्यर्थः। येन पश्चिमामिति–अत्र यत तनौ तत्पलक्षणमार्ग योतयतः पश्चिमां प्रति लक्षीकृत्यगत इत्यर्थः। अथ गतः कां प्रति पश्चिमां, पश्चिमाया लक्षणेन देवदत्तस्याऽप्रसिद्धं गमन लक्ष्यते। मन्तराऽन्तरणाधि मथाऽन्तराशब्दः क्रियामावन्तोऽप्यस्त्यव्ययं च, अन्तरेणस्यपि अन्तरशब्दात्तृतीयायां भवति अव्ययं च। तत्र विशेषानुपादानात् सामान्येनोभयस्याऽपि ग्रहणं कुतो न भवतीत्याह–साहचर्यादिति। समयादिभिर्निपातैः सहैकमास्योपाचत्वादत्रापि निपातानामित्यर्थः। अन्येनापीति–द्विधा व्याख्येय, समयादिभ्यतिरिक्तेन पावच्छब्दापदनाम्ना नामभ्यतिरिक्तेन धात्वादिनाऽपि योगे गौणान्नाम्नो द्वितीया भवतीति। अथ तृतीयमत्र पादं यस्य स तथा।

'द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः' २।२।१४॥ "सामीप्येऽधोध्युपरि" इति द्वित्वम्। असामीप्यादिति–अधोपरादिमात्र विवक्षित न सामीप्यमिति द्वित्वाभावः।

'सर्वोभयाभिपरिणा तसा' ।२।२।१८॥ सर्वादिनिर्देशस्य तसा विशेषणमन्यः" इति न्यायात्तदन्तप्रतिपत्तिरित्याह–सर्वादिभिस्तसन्तैरिति।

'लक्षण वीप्स्येत्थम्भूतेष्वभिना'।२।२।१६॥ लक्षणापस्यति–यना दरित्यथः। इत्थंभूत इति–मनन मातुस्वादिना प्रकारमस्य इत्थं भवनं क्षीरे कः। इत्थम्भूतमत्राऽस्ति "अर्थापिम्यः" यथा इत्थं देवदत्ता भवत्यस्मिन् मात्रादौ "भैपर्ना" इति कः इत्यभूता मात्रादिः। "अर्मेर्थ मरवादिभि" इति समासः। वृक्ष वृक्षमभिसेक इति–अत्र वृक्षस्य वृक्षस्य सक इति सर्वेन वृक्षाणां वीप्स्यमानां सकं प्रति यस्तेषां साम्यमापनमात्रलक्षण सम्बन्धः सोऽभिना द्योत्यते। वीप्सा तु द्विर्वचनयोत्येवेति।

---

१ ६-३-१४९। २ उणा–५५८। ३ उणा ८००। ४ उणा–६५। ५ ५-३-१०१। ६ ३-२-२। ७ २-३-१४। ८ ७-४-७६। ९ ७-४-११२। १० ७-३-८६। ११ ५-१-१५। १२ ३-१-८८।

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति–वीप्सावीप्स्यमानयोः सम्बन्धो द्विर्वचनेनैव द्योत्यते न त्व भिना इति सम्बन्धस्याद्योतकत्वाऽपि तेन योगे वचनात् द्वितीयेति ।

‘ भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ’ । २ । २ । ३७ ॥ भागवतीति, भाग्यस्यार्थे भूधातुर्भागमे वर्तत इति हि धातुपारायणविदः । स्वीक्रियमाण इति–यस्त्वस्वीक्रियमाणेऽप्यंशे भागशब्दः प्रयुज्यते नगरस्य भागः प्रियङ्गोर्भाग इति स स्वीक्रियमाण भागस्यारम्भादिति ।

‘ हेतुसहार्थेऽनुना ’ । २ । २ । ३८ ॥ हेतुर्द्विविधो जनको ज्ञापकश्च, तत्र ज्ञापकस्य लक्षणस्यात् “ भागिनि च० ” इति सूत्रेण द्वितीया सिद्धेति जनक एवेह गृह्यत इत्याह–हेतुर्जनक इति । तुल्ययोग इति–ननु तुल्ययोगायर्थे सहादय एव शब्दा वर्तन्ते न पर्वतादिशब्दा इति कथं ततो द्वितीयेत्याह–तद्विषयोऽपीति । देवेन्द्रमुपपातयति कर्मणोऽपि देवेन्द्रोपपातम् । तुल्ययोगोऽभिधेयैः सह विद्यमानता तु भिन्नैरित्यनयोर्भेदः । विद्यमानतायामनु क्रमाणि संसारीत्युदाहरणं ज्ञातव्यम् ।

‘ उत्कृष्टेऽनूपेन ’ । २ । २ । ३९ ॥ उत्कृष्टशब्दो हीनापेक्षस्तेन हीनोत्कृष्टसम्बन्धेऽनुना द्योत्ये द्वितीयाऽनेन विधीयते ।

‘ कर्मणि ’ । २ । २ । ४० ॥ शब्दप्रयोगायोगादिति–अर्थप्रत्यायनाय हि लोके शब्दः प्रयुज्यते, स चाऽर्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितः स्यात्तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरप्रयोगो न कर्तव्यः । अनियताधाराणामिति–नहि भीष्मत्वादीनां कट एवाऽऽधारः किन्त्वन्येऽपि । ‘न केवला प्रकृतिरिति’–नाऽपद प्रयुञ्जीतेति न्यायात् । तदेकयोगक्षेमत्वादिति अलब्धलाभो योगः, लब्धार्थपरिरक्षणं क्षेमस्तस्य देवदत्तादेर्यावेकौ योगक्षेमौ तयोर्भावः । कर्मादिसामान्यमिति–करणादिक्रियामात्रयोग्यमित्यर्थः । तत्राऽपीति–सामान्यकर्माभिधानेऽपि । अन्तर्भूत इति–तत्राऽभिहितोऽपि कर्मविशेषोऽन्तर्भवति, यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या सम्बन्धोऽभिधीयते; न तु कश्चिद्विशेषस्त्वर्मावमुपयातीति द्वयोरुपादानम् । तत्रेति–कर्मादिशक्तियुक्ते द्रव्य इत्यर्थः । स्वरूपकालभिन्नायामिति–कृताकृतेत्यादिक्रियापेक्षया स्वरूपेण कालेन च पश्याऽऽहरेत्यादिका क्रिया भिन्ना । प्रधाना प्रधानक्रियेति–एकस्मिन् वाक्ये युगपदनेकप्रधानक्रियाया असम्भवात् प्रधानाप्रधानक्रियाविषयैवाऽनेका शक्तिरिति, तत्क्रियापेक्षया शक्तेरपि गुणप्रधानभावो भवतीत्यत आह–प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते, तस्यास्तदनुबन्धित्वादित्युक्तम् । प्रधानशक्त्यनुरोधादित्यादि–अत्रैवोदाहरणान्तरं दर्शयति–यथा च ग्रामो गन्तुमिष्यत इति । ननु गौणाख्यान्नः कर्मणि द्वितीयेत्युक्तम्,

अजां नयति ग्राममित्यादौ तु ग्रामाद्यपेक्षया अजादेः प्रधानत्वाच्च ततो द्वितीया प्राप्नोतीत्याह-इह चेति । क्रियापेक्षमिति-आख्यातपदेनाऽसामानाधिकरण्यं गौणमिति गौणत्वस्य द्वयोरपि कर्मणोर्भावात् क्रियापेक्षं गौणत्वमाश्रितम् । न चिहन्यत इति-देन गौणत्वादवाच्यत्वादपि द्वितीया सिद्धा ।

'क्रियाविशेषणात्' । २ । २ । ४१ ॥ अस्मात्सचेः क्रियाविशेषस्य यत्समानाधिकरणं तस्मादेव द्वितीया । नन्विदं सूत्र प्रथमाधिकारे क्रियतां प्रथमयाऽपि सर्वाण्यपि रूपाणि सेत्स्यन्ति ? उच्यते-पुष्पवास्तमयो पचति शोभन ते मार्गेणादौ विकल्पः प्राप्नोति । निर्गुणा गुणाः क्रिया चेति वचनात् तत्कथं क्रियाया विशेषणस्यमतः ? सत्यमेतत्, किन्तु तद्वातीयस्य द्रव्योपाधिरपेक्षयोत्कर्षो दृश्यते; यथा-शुक्लः शुक्लतरः शुक्लतम इति रूपरसादीनां कला इति प्रविभागप्रकथापकशास्त्रादुत्कर्षापकर्षवृत्तिश्च भवति, तथापाश्चन्तरयोर्मास्वराद्रस्यादितः, "भवेद्वित्रिगुणमाधुर्यमनन्तगुणमथवा, द्रव्यचतुर्गुणोद्भूतमन्यमाम्रफलादिके" ॥ १ ॥ यथा च रूपादीनां तथा क्रियाणामपि परस्परापेक्षया विशेषसम्भवात् शोभनं पचतीत्येव विशेषणयोगः स्यात् । कथमन्यथा पापच्यते, पचतितरामित्यादौ तासामेकरूपत्वात्यदाद्विप्रत्ययविधिः स्यात् । ननु चाऽसत्त्वभूता क्रिया तदुपाधिस्तु सुतरामसत्त्वभूतस्तत्कथं सत्त्वाभिधायिना नाम्ना प्रतिपाद्यत इति, उच्यते-धातुप्रकृतिवाच्याऽसत्त्वभूतैव क्रिया यथा क्रिया शब्देन नामरूपेण सत्त्वरूपापन्ना प्रतिपाद्यते तथोपाधिरूपापन्ना तथा शोभनादि शब्देनेत्यदोषः । मन्दं गन्तेति-मन्दशब्दस्य हि कर्मत्वे "गतेर्नवाऽनाप्ते" इत्यनेन तत्र चतुर्थी स्यात् । यदा गन्तेत्यत्र तृन् तदा मतान्तरेण ग्रामशब्दाच्चतुर्थी । स्वमते तु "कर्मणि कृतः" इत्यनेन परत्वात् षष्ठ्येव भवति । यदा तु तृन् तदा 'तृन्नुदन्त०' इति षष्ठीनिषेधात् स्वमतेऽपि चतुर्थी ।

'कालाध्वनोर्व्याप्तौ' । २ । २ । ४२ ॥ मासस्य मासे वा द्वयहं गुडधाना इति-अत्र सम्बन्धत्वेन द्वितीया मासशब्दात्तु व्याप्तेरभावात् । एवमुत्तरेष्वपि । क्रोशस्य क्रोशे चैकदेशे इति-अत्रैकदेशसम्बन्धात् व्याप्तेः सम्भवेऽप्यध्वनोऽभावे द्वितीया न । अकर्मकस्य इदमिति-अयमर्थो यदा धात्वादि कर्मणा इत्यतः सकर्मको विवक्ष्यते । तदा "कालाध्वभावदेशं वा०" इत्यस्य प्राप्तिरेव नाऽस्ति तत्राऽकर्मणामिति वचनात् । यदा त्वविवक्षितकर्मत्वेनाऽकर्मको धातुर्विवक्ष्यते तदा "कालाध्वभावदेशं वा इत्यस्य प्राप्तावप्यकर्मत्वाभावपक्ष आश्रीयते, कर्मत्वपक्षे हि कर्मणीत्येव सिद्धेः ।

'सिद्धौ तृतीया' । २ । २ । ४३ ॥ सिद्धाविति-यद्यपि विप्रकारा व्याप्तिः

१ २-२-१३ । २ २-२-८२ । ३ २-२-१ । ४ २-२-२३ ।

प्रस्तुता तथापि सामर्थ्यात् क्रियाव्याप्तेरेव सिद्धाविति विशेषणम्। द्वितीयापवाद इति-कालाध्वनोर्व्याप्तेर्विधीयमानत्वात् पूर्वेण द्वितीयायां प्राप्तायां तद्बाधनार्थो योगस्तेन यदु च्यते केचिन्मासेनाऽनुवाकोऽधीत इति करण एव तृतीया इतीद नाऽऽरम्भणीय मिति तदसम्यगिति।

'हेतुकर्तृकरणेत्थम्भूतलक्षणे'। २। २। ४४॥ फलसाधनयोग्य इति-फलं कार्यं तस्य साधनं निष्पादनं करणमिति यावत्तत्र योग्यः सामान्यतो दृष्टसाम र्थ्यः। योग्यग्रहणमन्तरेण फलसाधन इत्युच्यमाने यः फलं साधयति क्रियाविष्टस्तत्र प्रतिपत्तिः स्यात्, योग्यग्रहणेन तु योग्यतामात्रप्रतिपत्त्याऽकुर्वन्नपि तत्फलं हेतुरिति। योग्योऽत्र निर्व्यापारो गृह्यते सव्यापारत्वे तु कर्तृत्वमेव। धनादीनि कुलादिकम कुर्वन्त्यपि योग्यतामात्रेण तृतीयामुत्पादयन्ति। यत्राप्यध्ययनेन वसतीत्यादौ तत्राऽपि क्रियायामभावेऽपि योग्यतामात्रविवक्षितेति हेतावेव तृतीया इत्थंभूतलक्षण इति।

अयं प्रकारः-इत्थं भूयते स्म भवत्येति क्तः, तस्य ग्रहणमिति विग्रहः। स लक्ष्यते येनेति स्वार्थकथनमात्रं। इत्थम्भूतग्रहणमिति-नन्वित्थम्भूतग्रहणं किमर्थं ? यतो लक्षणे इत्युक्तेऽपि अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदित्याद्युदाहरणानि भविष्य न्ति। अथेत्थं भविष्यन्ति भवन्तो वृक्षं प्रति विद्योतनमित्यत्राऽपि तृतीया स्यात्, तथः यतो "भागिनि०" इति सूत्रेण प्रतिना योगे द्वितीया भविष्यति। एवं सति प्रतेरयोगेऽपि द्योतकत्वाद् वृक्ष विद्योतन स्यात्, न तु वृक्षेणेति ? सत्यम्, इत्थम्भूतग्रहणमेवं ज्ञापयति यत्र साक्षात्प्रतिना योगो भवति तत्र "भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः" इति सूत्रेण द्वितीया भवति; अत्र तु वृक्षस्य विद्योतनमित्येन भवति। अपि भवान् कमण्डलुपाणिमिति-"विशेषणसर्वादि" इति सूत्रेण विशेष-णद्वारेण पाणेः पूर्वनिपाते प्राप्ते 'न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च" इति निषेधात् कम ण्डलोः प्राङ्निपातः। ननु वाक्यावस्थायां कमण्डलुशब्दात् किमिति न तृतीया ? उच्यते-वाक्ये भावप्रधानपदेन सामानाधिकरण्यमिति प्रधानत्वेन गौणत्वाभावात्, तर्हि समासे सति कथं न ? उच्यते-तदा लक्ष्यप्रधानत्वाच्च। ननु समासे सति विभ क्त्यन्तवर्णनाशामत्वाभावे नाम्नो विहितायास्तृतीयायाः कथमत्र प्राप्तिः ? नैवम्, नोऽऽमन्त्र्ये" इति प्रतिषेधप्रकरणात्। तद्धि हे राजन्नित्यादिषु नलोपाभावा-र्थम्, तच्च युक्तम्; प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः। अत्र तु 'नाम्नो नोऽनह्नः" इत्यनेन हे राजन्नित्यादिषु विभक्तिद्वारा नामत्वाभावे नलोपप्राप्तिरेव नाऽस्ति, तस्मान्नाऽऽमन्त्र्ये इति प्रतिषेधप्रकरणान्नामकार्यं प्रतिपन्नम्। ततः समासमध्येऽपि

१ १-४-९० । २ १-४-९१ । ३ २-१-५७ । ४ २-२-३५ । ५ ८-२-८ ।

प्राप्तिः, तर्हि धर्मभित इत्यादावपि समासे द्वितीयादिप्रसङ्गः स्यात्? तन्न, कर्मादिशक्तेः सम्बन्धस्य च समासेनैवाऽभिहितत्वात्। तर्हि नामार्थमात्रे प्रथमा भवतु? तदपि न, आख्यातपदसामानाधिकरण्ये प्रथमा। तर्हि नीलोत्पलमित्यादिषु नीलेन सहाऽऽख्यातपदसामानाधिकरण्ये कथं न प्रथमा? उच्यते–तत्राऽपि सामानाधिकरण्यं नाऽस्ति, अन्यथा सापेक्षत्वे समासोऽपि न स्यादिति। तर्हि कथमस्तु पाणिदम्भ्यादुपसर्जनीभूतलक्षणात्तृतीया प्राप्नोति? न। लक्षणस्य प्राधान्ये तृतीया न लक्ष्यस्येति न भवतीति शाकटायनः।

'सहार्थे'।२।२।४८॥ तुल्यः साधारणोऽप्रधानस्य प्रधानेन क्रियादिना यः सम्बन्धः–स तुल्ययोगः, विद्यमानता चेति। ननु च विद्यमानतायामपि तुल्ययोगोऽस्त्येव यथा सहोभयोः सम्बन्धाच्चाहि–'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इति सहैव दशभिः पुत्रैः सतीति शक्यं प्रतिपत्तुम्, तत्र विद्यमानता चेति तुल्ययोगात् किं पृथग् निर्दिश्यते? उच्यते–विवक्षितयोगाभावात्, सहैव दशभिरित्यत्र वहनमात्रं विवक्षितं तद्गर्दभ्या एव न तत्पुत्राणां यथा पुत्रेण सहाऽऽगत इत्यागमनमुभयोरपीति तुल्ययोगाद्विद्यमानता भिन्ना।

'यद्भेदैस्तद्वदाख्या'।२।२।४९॥ भिद्यते यस्तु यभिरिति भेदा यस्य भेदिनश्चक्षुरादयो भेदाः काणत्वादिभिस्तद्वच्चक्षुरादिमतः पुरुषादेस्तत्प्रकारवत्त्वयुक्तस्य कोऽर्थः? स प्रकारवानक्ष्यादिरर्थस्तेन युक्तस्य चैत्रादेराख्या निर्देशो भवति, तद्वाचिनोऽक्ष्यादिवाचिनस्तृतीया भवतीत्यर्थः। अक्ष्णा काणः–अक्षि काणं चाऽक्काणं च भवतीति तेन काणत्वादिना भेदेन तद्वांश्चैत्रादिर्निर्दिश्यते। शिरसा खल्वाटः–खलन्त्यपगच्छन्ति कचा अस्मादिति कपाटेत्यादिवदव्ययात् साधुः। प्रकृत्या दर्शनीयः–प्रकृतिः स्वभावस्तद्भेदो दर्शनीयत्वम्, स्वभावो हि दर्शनीयत्वमदर्शनीयत्वं च भवति तद्भेदेन दर्शनीय इति प्रकृतिमानाख्यायते। गोत्रेति " गोत्रम्यूपी० " इति मे प्रायः, तद्भेदो वैयाकरणत्वं तार्किकत्वं चेति तद्भेदेन वैयाकरण इति तद्वानिर्दिश्यते। ननु च प्रकृत्या दर्शनीयः प्रायेण वैयाकरण इति युक्तः प्रयोगः, दर्शनीयत्वं हि प्राकृतं चेत्कृतं चाऽस्ति, वैयाकरणत्वं च प्राकृतमन्यच्च तत्त्वरम्युदासार्थं प्रकृत्या प्रायेणेति चाऽर्थवत्। अथ इत्यादिप्रयोगे स्वरूपस्यादिरव्यभिचारेण प्रतीतेरयुक्तः प्रयोगोऽर्थस्य गतत्वात्, उच्यते–लोकोऽत्र पर्यनुयोक्तव्यो यार्थवतोऽनर्थकतामनयस्य प्रतीतेऽपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते, लोके च न सर्व एव शब्दमधिकृत्य शब्दान् प्रयुङ्क्ते, यदा शब्देऽधिकृत्य प्रयोगेऽभ्युपचरितार्थनिवृत्तिरस्या इत्यादिप्रयोग प्रयोजनं? भरत, अथ काणो न सूपकार

१ ५ १ १४।

मेति। गोत्रेण काश्यपः, काश्यपो माठर इति च गोत्रभेदस्तेन गोत्रमानास्पायते काश्यप इति। भेदग्रहणं किं ? यदि भेदग्रहणं न क्रियते तदा यन तद्वदास्येस्पुच्यमान षष्ठीः प्रवेश्य इत्यत्रैव स्यादत्र हि षष्ठ्यादिना तद्वानुपधारणाऽऽस्यायते, अक्ष्णा काण इत्यादौ च न स्यात्; न ह्यत्राऽक्ष्यादिशब्देन तद्वानिर्दिश्यते। अक्षि काणं यस्य ति—काणशब्देन हि अक्षिभेदेनाऽस्यास्ययायते न तद्वानेत्रादिः। षष्ठीनिवृत्यर्थं तु वचनमिति—यथापि न विधेयमेतत्सूत्रं मा भूत् कत्रादौ तृतीया, इत्थम्भूतलक्षणस्वा दत्यादेर्मेविष्यति, यदाह—" इत्थम्भूतस्य काणस्य लक्षणं ह्यक्षि युज्यते। ततस्तृतीया तेनैव तत्र सूत्रेण सिध्यति ॥ १ ॥" अत्रोच्यते—अक्ष्यादेरित्थम्भूतस्य काणा विलक्ष्यस्य भेदाभावाल्लक्षणत्वानुपपत्तिर्यथाहोपोवकरः—

" लक्ष्यलक्षणभावो हि, भेदे सत्युपपद्यते।
यथा छात्रकमण्डल्वोश्छात्रोपाध्याययोर्यथा ॥ १ ॥"

'काले भासवाऽऽधारे'। २। २। ४८॥ कालयति प्रक्षिपति पर्यायान् द्रव्येष्विति स्वार्थिकप्रत्यया नार्थविवर्तन्ते, प्रकृतिलिङ्गवचनानीति—कालेऽपि नक्षत्र शब्दो नक्षत्रलिङ्गसंख्य एव। पुष्येण पायसमश्नीयात्—पुष्येण चन्द्रयुक्तेनत्यादि प्रक्रियायां पुष्यशब्द काले वर्तते। पयसि संस्कृतं मत्स्यं संस्कृते मत्स्ये " अम्। पयसा सस्कृतमिति तु कृते तृतीयाधिकारनिबेधितेन " संस्कृते " इति सूत्रेण इकणेन भवति। अध्वनि मा भूदिति—अत्र विशिष्टतारकावच्छिन्नं क्षेत्र पुष्यमघादिशब्दौ वर्तेते, न काल इति। चित्रा मासविकृति—यद्यपि चित्राशब्दो मासविकायां वर्तमानः कालम प्युपाधित्वेनोपादत्ते। यतश्चित्रासु जाता या सा चित्रेति विशेषणत्वेन प्रतीयमानत्वात् कालेऽपि वृत्तिः सम्भाव्यते। तथापि तत्र कालस्य गौणत्वात् गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात्र भवति। स्वावच्छिन्ने काले इति—स्वनाऽस्मनाऽवच्छिद्यते विधि यते पलितलच्छेदविलपुष्पविशिष्टः कालः। कोऽर्थो ? यत्र काले तिलाः पुष्पन्ति तिलानां छदम भवतीत्यर्थः।

'प्रसितोत्सुकाभ्यद्धैः'। २। २। ४९॥ ननु प्रसितशब्दस्य गुणगुणवचनस्य क्रियार्थस्य च सम्भवादुभयार्थस्याऽपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याह—साहचर्यादिति।

'व्याप्त्येऽग्निद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम्'। २। २। ५०॥ द्रिद्रायेन धान्यं क्रीणातीति—द्रोणो मानमस्य धान्यस्य " मानम् " इतीकण्, तस्य " अनाम्न्य० " इति लुप्। यद्वा द्वौ द्रोणौ मेयमस्य धान्यस्य, कोऽर्थोऽनेन धान्येन द्वौ द्राणौ

१ १-१-१४ । २ ६-४-३ । ३ ६-४-१६९ । ४ ६-४-१४१ ।

मीयेते यदा इकण् नाऽऽगच्छति मेयवाचित्वात् द्रोणस्य । यद्वा द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत्र द्रोणो व्रीहिराशौ व्रीहिरितिवत् द्रोण-शब्दो मेयवृत्तित्वेन धान्यस्य समानाधिकरणो द्विद्रोणशब्दः । एवं पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति–पञ्चेति संख्यामात्रमस्य "संख्यायाः संघसूत्र०" इति यथा विहिता "संख्यायास्तेभ्या०' इति कः, पञ्चकं पञ्चकं सह पशून् क्रीणातीत्यर्थः । पञ्चकं पञ्चकमि-त्यत्र पशुसामानाधिकरण्येऽपि पञ्चकशब्दात् प्रायशः मतु इत्यभिदेकवचनम् । द्विद्रो णादय इति–आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् येभ्यो वीप्सायां प्रयोगे तृतीया गम्यते ते द्विद्रोणादयः, न तु गर्गादिवत् सन्निविष्टा इति ।

'समो ज्ञोऽस्मृतौ वा' । २ । २ । ५१ ॥ संजानीते इति–संप्रतेरस्मृतावि त्यात्मनेपदम् ।

'दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च' । २ । २ । ५२ ॥ नन्वनेन ब्राह्मणेन दानं प्रवृत्तमित्यादिवत् सम्प्रदानस्य करणत्वविवक्षायां दास्या सम्प्रयच्छत इत्यादौ तृतीयोत्पत्तेः किमर्थमिदमारभ्यते ? यद्वा सहार्थे इयं तृतीया । दास्यै स्वयं धनं ददाति साऽप्यात्मानं तस्मै ददातीति । दानपूर्वके सम्भोगे दाण् वर्तते । दास्या सह सम्भुङ्क्ते इति । एवं चाऽत्र क्रियाव्यतिहारोपपन्नत्वाद्व्यारणेनैवाऽऽत्मनेपदम् । अत्रोच्यते–एवं हि धात्वन्तरेऽपि विनाऽपि समुपसर्गेणाऽधर्मत्वाभावेऽपि स्यात् । ब्रूम वृषल्या सम्प्रयच्छत इत्यत्राऽपि सम्प्रदानविवक्षायां चतुर्थी स्यात् । अत एव चतुर्थीप्रत्युदाहरणेषु च तृतीया मा भूदित्येवमर्थमिदं वक्तव्यम् । विवक्षयाऽपि न सिध्यति । विवक्षानियमो हि विना वचनेन दुरधिगम इतीदमारभ्यत इति । ननु सम इति परदिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र "पञ्चम्या निर्दिष्टे" परस्य तथाऽनन्तरस्येति प्रसक्तव्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह–इह संपूर्वस्येति । यद्वा सम इति पूर्वत्र पञ्च-म्यन्तमपीह कल्पवशात् षष्ठ्यन्तं विज्ञायते । तत्र व्यवधानेऽपि समा योऽस्यमानार्थ-त्वात् दामः सम्बन्धोपपत्तेर्भवत्येव विधिः ।

'तादर्थ्ये' । २ । २ । ५४ ॥ यूपाय दारु–अत्र यूपादिहेतुभूतस्य दारुविशेषे तृतीया नाऽयौगत्वात् ।

'रुचिक्लृप्त्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु' । २ । २ । ५५ ॥ मूत्राय क-ल्पते यवागूः–यवागूः कर्त्री सम्पद्यत किं मूत्रं ? मूत्ररूपमित्यर्थः । ननु मूत्रयवागू शब्दयोर्द्वयोरपि सम्पद्यत इति क्रियया सह सम्बन्धाद् गौणत्वाभावात् कथं मूत्रशब्दा-

१ १-४-१ ३ । २ १-४-११ ।

चतुर्थी ? उच्यते—एतस्यात्रसामर्थ्यविवक्षाऽत्र गौणमुख्यभावेन क्रियासम्बन्धात् मूत्रस्य गौणत्वम्। तथाहि—प्रथमं यवाग्वाः सह क्रियायाः सम्बन्धः पश्चान्मूत्रस्येति। गौणादिति व्याख्यानुदाहरणे तु मूत्रादर्शिशेष्यार्थे मूत्रादिकं प्रथमं क्रियया सम्बन्धनीयम्। यद्वा मूत्रायेति कोऽर्थः ? मूत्ररूपविकारसम्बन्धित्वेन यवागूः सम्पद्यत इत्यर्थः। चैत्राय शतं धारयति—ध्रियते तिष्ठति स्वरूपाभ्रच्यवनं शतं कर्तृ, तत् ध्रियमाणं, प्रयुङ्क्त इति णिच्, अपरपठितचुरादौ वा।

'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवोऽर्थिनि' । २ । २ । ५६ ॥ याचितोऽयाचितो वेति—अयमत्या याच्यमानं महत्त्वादयाच्यमानोऽपि प्रतिजानीत प्रतिपद्यतेऽभ्युपगच्छतीत्यर्थः ।

'प्रत्यनोर्गृणाख्यातरि' । २ । २ । ५७ ॥ आचार्यं गृणातीति—आचष्ट इत्यर्थः, अत्राऽऽचार्यमाचक्षाणमिति प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा प्रसङ्गविकलता स्यात्।

'यद्वीक्ष्येराधीक्षी' । २ । २ । ५८ ॥ निमित्ता विद्यमानुपलम्भादस्मिन् वस्तुनि सादृश्यादिनिमित्तादनेकपक्षालम्बनानवधारणात्मिका मतिर्विमतिः, सन्देहज्ञानमिति यावत्। तत्पूर्वकं निरूपणीयम्। अदृष्टमिष्टानिष्टफलं पुण्यपापरूपमप्रत्यक्षं पराभिप्रायादिकं वा। विप्रश्नविषय इति—विचारविषयो दैवादिलाभालाभादिर्वा। क्रियाऽपीति—पर्यालोचनादिका। तस्य दैवमिति—शुभाशुभमित्यर्थः। दैव एवास्य इति—न तदभिप्रायादावित्यर्थः। राधीक्ष्योर्योगाभावादिति—एवं तर्हि मैत्राय राध्यतीत्यादावपि सम्बन्धाभावान्न स्यात् ? न, तत्र मैत्रेणैव सह राधीक्ष्योः सम्बन्धो विवक्षितोऽन्यस्याश्रुतत्वात्। राधीक्ष्यर्थधातुयोगेऽपीच्छन्त्येके इति—पाणिन्याद्याचार्याः, मैत्राय राध्यतीति राधिश्चुरादिरपरपठितोऽत्र गृह्यत इच्छन्ति पाणिन्यादयः।

'उत्पातेन ज्ञाप्ये'। २ । २ । ५९ ॥ उत्क्रम्य प्रसिद्धं निमित्तं पततीति पाद्युत्कात् सोपसर्गादपि "... " इति णः। निमित्तं द्विधा जनकं ज्ञापकं च। यत्र तादर्थ्यं तत्र जनक एव हेतुः, यथा रन्धनाय स्थाली। अत्र तु तादर्थ्याभावात् ज्ञापक एव हेतुः, षष्ठ्यपवाद इति—ज्ञाप्यज्ञापकसम्बन्धविवक्षायामित्यर्थः।

'श्लाघह्नुङ्स्थाशपां प्रयोज्ये'।२।२।६० ॥ 'युजण्' सम्पर्चने, प्रयोज्यत इति "ये एवाऽत्र" इति च प्रयोक्तुं ज्ञाप्य इति वा, 'कर्मदे०' इति घ्यणि, " निर्माणुजः शक्ये " इति गत्वाभावे, द्वितीया प्राप्तौ वचनम्। मैत्राय निह्नुते—अत्र ' श्लीप्सायाम् " आत्मनेपदं स्थानेनाऽऽत्मानं ज्ञापयतीति। मैत्राय शपते— " शप उपलम्भने " इत्या

---

१ ४-१-६३ । २ ४-३-२४ । ३ ४-४-३५ । ४ ४-३-११६ । ५ ३-१-६४ । ६ ३-१-३५ ।

रमनपदम् । यथा मात्रादिप्रतीरस्यतन नाऽहं जाने न मया कृतमिति मैत्रं ज्ञापय तीत्यर्थः । कथयतीति भोजनाकाङ्क्षायनाः । यस्तु मैत्रादिज्ञानन् ज्ञाप्यते तत्र न भवतीति । तथा चाऽन्यथा ग्रन्थ श्लिकमकोऽयं ज्ञापितस्तत्र कथयत्से आख्यापयते तद् ज्ञाप्य सम्प्रदानत्वेन प्रतिपन्नाः । कथयत आख्यापयते तमिति ।

‘ तुमोऽर्थे भाववचनात् ’। २ । २ । ५१ ॥ भवन भावः ‘ भावकर्त्रोर्घञ् ” पचतीति भवतीतीति वा ‘ स्थानिम्यः कर्तरि ” अनट् । भावस्य वचनो भाववचनस्तस्मात् । पाकायवति–पक्तुं पक्ष्यत इति वा वाक्ये ‘ भाववचनाः ” इति घञादयः ।

‘ गम्यस्याप्ये ’। २ । २ । ५२ ॥ गम्यो यद्यपि अप्रयुज्यमानः प्रयुज्यमानश्च भवति । अप्रयुज्यमानश्चाऽप्रकरणशब्दान्तराभिधानैः प्रतीयमानार्थः स च गम्य इत्युच्यते । एधेभ्यो व्रजति–नयनार्थं व्रजतीति तादर्थ्य एव चतुर्थी भविष्यति किमनेन ? उच्यते–अन्यथा एधाहरणार्थतायामिति न सिध्यति ।

‘ गत्तेनयाऽनाप्ते ’। २ । २ । ५३ ॥ गतिशब्दस्य ज्ञानाद्यर्थत्वेऽप्यनाप्त इति वचनात् पादविहरणरूपेण गतिर्गृह्यते । ज्ञानादिष्वाप्यस्याऽनाप्तत्वस्यासम्भवादित्याह–गतिः पादविहरणमिति । स्त्रियं गच्छति–भजनार्थोऽत्र गमिर्न गत्यर्थ इति न चतुर्थी । पन्थानं गच्छतीति–अनाप्तमप्राप्तं कर्मापि चतुर्थी, पन्थास्तु सम्प्राप्त इति चतुर्थ्यभावः । चतुर्थी पत्यन्त इति निभान्तन्यासकृता यशोनन्दी ।

‘ मन्यस्यानावादिभ्योऽतिकुत्सने ’। २ । २ । ५४ ॥ न त्वां तृणाय मन्ये पुस्यति स्यजस्तृणादप्यमानमिति “ नौम्युपान्त्य ” इति क सूत्रम् । न त्वा नाव मन्य, नानादश तत्पदर्शनेनाऽनुमतश्चाः । अथ नावमपारस्यन्तापकारकरणात् कथमतिकुत्सनं गम्यत इत्याह–नावमपोरपीति । परम स्वच्छयाऽभिमतं स्थान पराधीनतया स्यात् प्रकर्षेण नीयते इति परप्रणयस्तस्य भावः परप्रणयता । अनापादान्ध्येवादिभिरिति–आदिशब्दात् पतनस्तनिनगरसादिभिः । कुत्स्यतेऽनेनेति–शुष्मशब्दोऽपि मन्यस्याप्यत्वात् पथ चतुर्थी प्राप्नोतीत्याह–शुष्मवा न भवतीति । कृत्सामावश्यपीच्छन्त्यके इति पाणिन्यादय । परस्यास्वष्टीति–“ कर्मणि कृतः ’ इत्यनेन तत्सम्बन्धित्वे षष्ठी । शुष्मच्छब्दात्तु “ वैकत्र द्वयोः ” इति षष्ठीनिषेधात् द्वितीया । यदा तु शुष्मदयन्तः “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन नित्य षष्ठी तदा तृणशब्दात् “ वैकत्र द्वयोः ” इत्यनेन विकल्पेन षष्ठी । तद्विकल्पे च चतुर्थ्यपि । न त्वा तृणाय मन्ता तृणस्य मन्ता तृणं मन्ता वेति । चतुर्थ्यपीति कथमिति–भक्तिरपशाकादौ तृणमिदम । “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन

१ ४-१-१८ । २ १-११६ । ३ ? १-१३ । ४ ? ? ५२ । ५ १-२-८१ । ६ ? ? १-८५ ।

षष्ठीप्राप्तौ " बहुव्रीहयोः " इत्यस्य तु पक्षे सिद्धेवेति । न त्व सुखो मन्यसे । अत्र विप्रपणविप्रप्यभावेनोभयमपि कम उक्तम् । यथा कटः क्रियन्त वीरणानि ।

'हितसुखाभ्याम्' । २ । २ । ५४ ॥ इति आतुरायपि, 'तुर' त्वरणे, पठितो त्वरोत्यादौ गृह्यन्ते ।

'मद्रभद्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाशिषि' । २ । २ । ५६ ॥ मद्रक्षेमार्थयोरन्यत्रैकार्थ्ये ऽपि क्षेममापदोऽभावो भद्रं सम्पदुत्कर्ष इत्यर्थभेदाद् द्वितयोपादानम् । आयुष्यमस्तु चैत्रायेति—आयुः प्रयोजनमस्य घृतादेरायुष्यं घृतादि । तच्च दायमायुरस्तु चैत्रायेत्यादौ चतुर्थी न प्राप्नोति । यत आयुःशब्देन जीवितमयाऽभिधीयते न तु जीवितकारणं घृतादिक, उच्यते—कार्ये कारणोपचारात्, यथेन्द्रः स्थूणा । यदा त्वायुरव भेषजादि स्वार्थे ष्यण्यायुष्यशब्दो निष्पाद्यत तदा निर्विवाद सिद्धमेव । तद्ग्रहणमिति—तर्हि प्रागप्यर्थग्रहणमस्तु, सत्यम्; तदर्थानामाशिषि नियमार्थमिदम् ।

'परिक्रयणे' । २ । २ । ५७ ॥ वेतनादीति—आदिशब्दान्नाटकादिपरिग्रहः । करणाश्रयणं किमिति करणाश्रयण विना परिक्रीयतेऽस्मिन्नित्यनया व्युत्पत्त्या मासा दपि स्याच्चतुर्थी । एताय परिक्रीतो मासमिति—क्रीत इति रूप कर्मणि कर्तरि वा, तथा- हि—परिक्रीयते स्म परिक्रीतः कः ? कर्मतापन्नश्चैत्रः, क मासं ? कोऽर्थो मासे; यद्वा परि क्रीणीते स्म कर्तरि क्तः कर्मणोऽविवक्षितत्वात् । अथाऽत्र मासमिति कर्म विद्यत तत्कथ कर्तरि क्तः ? उच्यते, मासमित्यत्र ' कालाध्वभाव० " इत्यननाऽऽधारस्य युगपत्कर्म संज्ञाऽकर्मसंज्ञा च, तत्र कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीया, अकर्मसंज्ञायां तु कर्तरि क्तः ।

'शक्तार्थवषड्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाभिः' । २ । २ । ६८ ॥ पृथग्योगा दादेति निवृत्तमिति—अत्र कश्चित् सामस्त्येन पृथग्योगाः कश्चिदेकदेशेन सम्भवति । अत्र तावदेकदेशेन, तथाहि—हितसुखाभ्यामित्यनेन स्वस्तिशब्दस्यैकयोगाकरणात् । एकयोग च कृतेऽन्वादेशमार्यां हितसुखस्वस्तिभिरित्यनेन आशंसायां तु तद्भद्रेत्यनेन, तदिति पूर्वसूत्रपरामर्शेन क्षेमद्वारेण मा विकल्पः सिद्ध एव, तदकरणादिति विकल्प मित्यर्थः । ननु कथमत्रैकदेशेन पृथग्योगा न सामस्त्येन ? उच्यते—तद्भद्रेत्यत्र व्य भिचारात् । तथाहि तद्ग्रहणमत्रत्यप्राऽर्थपरो निर्देशोऽयं तु शब्दपर एवेति । " परिक्रयणे " इत्यनेन त्वेकयोगत्वं न व्याख्येयमधस्ताऽभ्यन्तः । तत्र हि परिक्रयण वर्तमानामाम्न इत्युक्तम् । अनेन त्वेकयोग वषडादिवत् परिक्रयणशब्दस्वरूपपरिग्रहः स्यादिति । परस्ताभित्यमवेति ननु " स्पर्धे " परः समानविषयो स्वप इति समानविषयत्वं,

१ १-१-८५ । २ १—२-११ । ३ १-१-६० ।

“ चतुर्थ्या० ” इत्यस्य दर्शयति, तथाहि—स्वस्ति वाक्यायेत्यत्र वाक्यसत्वेनाऽऽशीरता पाचक्यस्यानमिदमिति स्वस्तिचतुर्थ्यां अवकाशः। क्षेमं भूयात् सङ्घायेत्यत्र तु क्षेम चतुर्थ्यां अवकाशः। स्वस्ति प्रजाभ्य इत्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वादाशिष्यपि नित्यं स्वस्ति चतुर्थी भवतीत्यर्थः। नमसेति—यत्राऽस्तु नमसा योगः तत्रापि नमः शब्दस्याऽर्थवतो ग्रहणादनर्थकयोगे न भवति। अत्र हि नमस्यधातुरर्थवान् तु तदेकदेशो नमः शब्द इति। अथवा पदान्तरसम्बन्धानपेक्षणादन्तरङ्गया द्वितीयया कारकविभक्त्या उपपद विभक्तिस्तदपेक्षणाद्बहिरङ्गा चतुर्थी बाध्यते। ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’ ति न्यायात्। ननु कारकविभक्तिरपि क्रियापदापेक्षणीति कथमन्तरङ्गा? नैष दोषः कारकस्य क्रियामात्रसम्बन्धाव्यभिचारात्। यथैवमिति—कारकविभक्त्या द्वितीयया बाध्यमाना कथमत्र चतुर्थीति प्रश्नार्थः।

‘ आङाऽवधौ ’। २। २। ७० ॥ प्रवृत्तस्य यत्र निरोधः स मर्यादा। मर्यादाभूतमेव यदा क्रियया व्याप्यते तदाऽभिविधिः। पाटलिपुत्रमवधीकृत्येति—एतावानर्थ आङा द्योत्यते।

‘ अपपरिभ्यां वर्ज्ये ’। २। २। ७१ ॥ वर्ज्यवर्जकसम्बन्धः अपपरिभ्यां द्योत्यत इति, “ वर्जनस्य परिवर्जने ” इत्यनेन परिपरीत्यत्र द्वित्वम्। अपशब्दो मैत्रस्य—अपगतः शब्दात्। तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रधानत्वात् पूर्वपदेन अप इत्यनेन सह मैत्रशब्दस्य योगोऽस्तीति, न वर्ज्य इति व्यावृत्तेस्तत्रविवक्षता। अत्र मैत्र शब्दात् मा भूत्।

‘ यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ’। २। २। ७२ ॥ प्रतिनिधीयत इति—प्रतीतः सन् मुख्यस्थाने निधीयत—आरोप्यते—सदृशः क्रियते इति तात्पर्यार्थः। तुल्यजातीयेनाऽतुल्यजातीयेन वा विशोधनमिति शेषः। प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति। पुम्भिर्मीयते पुंस्त्वनिम्नो भाक्तो रित्’ प्रद्युम्नः सदृशः क्रियते, केन सह? वासुदेवे नति “ तुल्यार्थे ” इति तृतीयाषष्ठ्योः प्राप्तिः। भेषीः कापति प्रसभचक्षुवेति भेषिक स्वस्मात् प्रतिना पञ्चम्याः ” इति तत्। तिलेभ्यः प्रतीति—प्रयच्छति प्रददाति, कान् माषान्? कथम्भूतान् प्रति? प्रतिदानभूतान्, केषां तिलानामिति प्रतिशब्दात् द्वितीयैकवचनम्। प्रति सिञ्चति—सिचिरिह दाने, नाऽत्र सिचः प्रतिना योगोऽपि तु सर्पिष इति “ सेवाक्षेनि इत्यनेनोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम्।

‘ आख्यातर्युपयोगे ’। २। २। ७३ ॥ नियमपूर्वकेति—नियमो विद्याग्रहणार्थं

१ ७-४-८ । २ कथा २६६ । ३ १-२-११६ । ४ ७-१-८७ । ५ १-१-४ ।

गुरुशुश्रूषादिकं शिष्यसमाख्यायते न तूपयोगमात्रं, यत उपयोगमात्रं नटादपि भवत्यतस्तस्मादपि स्यात्पञ्चमी । आगमयतीति–आगम गृह्णाति णिज् यदुक्तं, आग च्छन्तं वा प्रयुङ्क्ते । प्रत्ययमिति–प्रतीयमेक निमित्त तेन युक्तः ।

'गम्ययपः कर्माधारे' । २ । २ । ७४ ॥ एवमिहाऽपीति–अयमर्थः–प्रासादा भिःसृत्याऽपक्रम्य चक्षू रश्मिद्वारा प्रेक्षते, प्रासादाभिःसरता चक्षुषा कृत्वा देवदत्तः प्रेक्षते वा; ततोऽपक्रामति । अयमर्थः–ततः प्रासादेस्तच्चक्षुरादि अपैति निस्सर तीति तस्याऽपायेऽवधिभूतत्वादपादाने पञ्चमी सिद्धैव । अनपक्रामतीति–एतच्चैया यिकमतामिप्रायेणोक्तं, ते हि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि मन्यन्ते । ईक्षेर्वर्तनादिति–ईक्षेरिति कोऽर्थः ? दृशिसमानार्थस्य ईक्षेरित्यर्थः ।

'प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरारादितरैः' । २ । २ । ७५ ॥ दिशि दृष्टाः शब्दा "मयूरव्यंसक०" इति दृष्टलोपः । दिशि ये वाचकत्वेन दृष्टास्ते इह दिग्शब्दा इति विज्ञायन्ते, न तु दिशि वर्तमाना एव तेन दिशो वाचकत्वेन दृष्टस्य शब्दस्य देशे काले आदिशब्दात् भावे द्रव्ये च वृत्तावपि तद्योगे पञ्चमी । ग्रीष्मादारभ्येति–आरभ्येति क्रान्तमक्रान्तमव्यय वा । प्रागेव "क्षेपिरक्षिवाम्" इति स्वार्थे ईनः नपुंसकत्व तु सामान्यभावेन, तथा वर्तते किं तत्कम् प्राचीन किं तत् आम्रा इति । अञ्चसन्तयोगे यथा प्राग्ग्रामादित्यादौ पञ्चमी तथाऽत्राऽपीति कश्चित् सुधेत् तं प्रत्या ह–न्यग्भैक्ष्यस्येति न्यक् उपसर्जन यथा भवत्येवमस्थित इत्यर्थः । अन्यार्थात् भिद्यते इति–अयमर्थोऽन्य इति प्रकृतिविलक्षणोऽर्थ उच्यते, इतर इति च दृश्यमानप्रतियोगी त्यर्थः । छात्राणामिति–छात्राणामवयवानां योऽवयवश्छात्रस्तस्मात्पूर्वं छात्रमामन्त्रय स्वेति पूर्वत्व छात्रान्तरापेक्षं न छात्राणामिति समुदायापेक्षम् । कायस्य पूर्वमिति–का यस्याऽवयविनो यद्वायान्तरं किं विशिष्टं पूर्वं कस्याः सकाशाभावेः । कायस्य सम्ब न्धि पदवयवान्तरं पूर्वं तस्य नाभिरूपेणाऽवयवान्तरम सह सम्बन्धः ।

'गुणादस्त्रियां नवा' । २ । २ । ७७ ॥ जडस्य भावो द्व्यादित्वात् टयण्, परिस्पावस्य भावः "पैतिपजान्त०" इति टयण् ।

'आरादर्थैः' । २ । २ । ७८ ॥ दुरान्तिकार्थैरेव योग इति–कथं पठते, किं तत्, कर्ते दूरं, कस्य ग्रामस्य ? किम्भूतं दूरं स्थितं, दूरशब्दनेन ग्रामस्य सम्बन्धो विवक्षितो न तु स्थितशब्देन, असत्त्ववचनैरिति धर्ममात्रवाचिभिः, कारकद्वयत्वात् षष्ठी प्राप्तौ वचनम् ।

---

१ १-१-११६ । २ ७-१-१ ७ । ३ ७-१-१ ।

'स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे करणे'। २। २। ७९॥ यतः स्तोकत्वादेर्निमित्तस्याद्रव्ये विशेष्ये स्तोकादिशब्दप्रवृत्तिः, स गुणोऽसत्त्वं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तेनैवेति–असत्त्वरूपेणाऽयमर्थस्तिरोहितधनादि विशेष्यं स्तोकादिरूपेणैव सामान्यात्मनाऽभिधीयमान धनादिरूपव्यापृत्तं स्तोकादिरूपापन्न द्रव्यं गुणः क्रिया वा यदा प्रतीयते तदा द्रव्यापसत्त्वमिति। स्तोका मुक्त इति–"असत्त्वे ङसेः" इति पञ्चम्यलुप्। असत्त्ववाचित्वादिति–द्रव्यस्यैव विशेषसंस्यायोगित्वादिति शेषः। द्वित्वबहुत्वासम्भवे इति–एकत्वनिबन्धनैकवचनस्याऽप्यसम्भवे औत्सर्गिकमेकवचनम्, स्तोकादिशब्दानां स्तोकार्थाभिधायकत्वेनाऽसत्त्ववाचित्वात् क्रियां प्रति साधकतमत्वाभावात् करणत्वाभावे कथमनेन पञ्चमीत्याशङ्कायाममीषां पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या करणत्वमाह–यद्वा स्तोकेन शत्रुणा मुक्तः पञ्चीत्यादौ मोचनामोचनलक्षणं क्रियाद्वयं विद्यते। यदा स्तोकेन मुक्त इति–कोऽर्थः ?, किञ्चिन्मुक्तः किञ्चिदमुक्त इत्यर्थः। तत्र कस्याचाः क्रियाया अपेक्षयाऽत्र करणसंज्ञेत्याह स्तोकस्यादि, स्तोकस्याऽभिनिर्वृत्ति निष्पत्ति स्तोकस्य चाऽनिर्वृत्तिमनिष्पत्तिमाश्रित्य स्तोकादीनां करणत्वप्रसिद्धिमाचक्षते पूर्वाचार्याः।

'अज्ञाने ज्ञः षष्ठी'। २। २। ८०॥ वेति निवृत्तम्। मिथ्याभिमतिविधानादिति शेषः। सर्पिषो जानीते॰ "कः" इत्यात्मनेपदम्। अत्र करणस्य सम्बन्धविवक्षया सर्पिष इदं ज्ञानं नाऽन्यस्येति षष्ठी सिध्यतीति किमर्थोऽयं योग इत्याह तृतीयापवादो योग इति–अयमर्थः, सिध्यति षष्ठी किन्तु करणविवक्षायां तृतीया मा भूदित्यय योगः। सर्पिषामिति–माक्षगव्यमाहिषाणां घृतानामित्यर्थः।

'शेषे'। २। २। ८१॥ क्रियाकारकपूर्वक इति–क्रिया च कारकं च क्रियाकारके ते पूर्वे यस्य स तथा यथा राजपुरुषः। राजा कर्ता पुरुष बिभर्ति अतो राजपुरुष इत्युच्यते। कर्मादिविवक्षालक्षण इति कर्मादिभ्योऽन्य इति तु विशेषेभ्योऽन्यत्वं विवक्षितं न तु सामान्यादनाभिन्नविशेषात् कारकादपि। अश्रूयमाणक्रियो यथा राजपुरुष इत्यादि, श्रूयमाणक्रियो यथा न मापायामश्नीयादित्यादि। अस्येदं शब्दस्य यो भावः प्रवृत्तिनिमित्तं स भावो रूप यस्य स सम्बन्धविशेष इति–अर्सव धातु भिद्यमानः सम्बन्धः सम्बन्धविशेष उच्यते, यावता सम्बन्ध इत्युक्तेऽपि सिध्यत्, विशेषज्ञापनायोक्तम्। प्रथमापवाद इति–एकद्विबहुष्विति संख्यामात्रमुपादाय नाम्नः प्रधानाद प्रधानाच सामान्येन प्रथमा विधीयत तत्राऽय षष्ठीविधिर्बाधिकेति, विशेषमुपादाय प्रवर्तमानत्वदपवादो भवति।

'रिरिष्टात्स्तादस्तादसतसाता'। २। २। ८२॥ परस्तादिति–परा परा वा

१ ३-१-१। २ ३-१-४२।

प्रकृतिस्ततः " परोऽवरास्त्यात् " " सर्वोभयोऽस्यादौ " इति पुम्भावः । दक्षिणपश्चादिति–दक्षिणा च साऽपरा च दक्षिणाऽपरा तस्यां वसति । रिप्प्रभृतयः प्रत्ययाः स्वार्थिका दिक्शब्देभ्यो विधीयन्तेऽस्तस्तदन्ता अपि दिक्शब्दा एवेति ' क्षेपे " इत्यस्याऽपवादः । " मैत्रसम्न्यार्थ० ' इति पञ्चमी विधीयते । अत एव दक्षिणा ग्रामाद्रमणीयं, दक्षिणाहि ग्रामाद्रमणीयमिति " षष्ठी० " इति प्रत्ययद्वयप्रयोगे षष्ठी न लभ्यते इत्याह पञ्चम्यपवाद इति ।

' कर्मणि कृतः ' । २ । २ । ८४ ॥ द्वितीयापवाद इति, " कर्मणि " इत्यनेन प्राप्तायाः । पुत्रपौत्राणामिति–पुत्रस्याऽपत्यमनन्तरं " पुनर्मूपुत्र० " इति अण् । पुत्रस्य पौत्राः पुत्रसहिताः पौत्रा वेति विग्रहः, द्वन्द्वे तु ' गवाश्वादिः ' इति समाहृतिः स्यात् । पिबतीति पिबः, " घ्राध्मा० " इति शः । कृत इति किं ? अयमर्थः, ननु कर्म कारकं तच्च क्रियामन्तरेण न सम्भवति । यतः क्रियायाः कारकं कारकं भवति । क्रिया च प्रत्ययसहितं धातुमाक्षिपति, धातोश्च द्वये एव प्रत्यया विधीयन्ते त्यादयः कृतश्च । तत्र "न यन्ति०" इत्यादि ज्ञापकात् त्यादिप्रयोगे द्वितीयाविधानात्कृत् प्रयोग एव षष्ठी भवति किं कृद्ग्रहणेनेति ? नैवम्, कृद्ग्रहणमन्तरेण तद्धितप्रयोगेऽपि यत्कर्म तत्राऽपि षष्ठी स्यादित्यभिप्रेतार्थं कृद्ग्रहणम् । कृतपूर्वीकटमिति–वर्तते कः ? कर्ता कृतपूर्वी पूर्वे कृतवानित्यर्थः । कः ? कृतपूर्वी कटम् । तत्र यथा चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहिणा स्वामिसामान्येऽभिहिते विशेषाभिधानाय चैत्रादिः प्रयुज्यते तथाऽत्राऽपि सामान्यकर्मण्यभिहिते विशिष्टकर्माभिधानाय कटादेः केनाऽनभिहितस्य द्वितीयान्तस्य प्रयोगः । कथमिति–त्यागोऽस्याऽस्तीति इनि तद्धित–प्रत्ययेऽर्थस्येत्यादि कर्मणि षष्ठी न प्राप्नोत्याशङ्कार्थः । ' पुंसनुज " इति विनम् । ' "क्षीण् दधि० " इति ' मैत्स्वरोरिम् " इति यथाक्रमं त्यागीत्यादिषु प्रत्ययाः ।

' वैकत्रद्वयोः ' । २ । २ । ८५ ॥ द्वयोः कर्मणोरिति–ननु कृत इत्यस्यैव षष्ठ्यन्तस्य द्वयोरिति कस्मान्न विशेषणं, तत्राऽपि हि द्वयोः कृदन्तयोरेकं यत्कर्म तत्र षष्ठी वा भवतीत्ययं सूत्रार्थो घटते, तथा च अपां स्रष्टा भेत्ता च भेत्र इत्यादावेव विकल्पः स्यादिति, नैवम्, एवं सति कर्मणि कृतो द्वयोश्च वेत्येकमेकयोगं कुर्यात् । एवं च सति एकस्य कृतः कर्मणि नित्यं षष्ठी भवति द्वयोस्तु कृदन्तयोर्वा भवतीति सूत्रार्थे मम स्वार्थस्य सिद्धत्वात् । तस्मात् पृथग्योगात् कर्मण एव विशेषणं न कृत इत्यस्य ।

---

१ ७-२-११६ । २ ३-२-११ । ३ २-२-७५ । ४ ७-१-११ । ५ १-२-८१ । ६ १-१-४ । ७ १-१-३१ । ८ १-१-१४७ । ९ ४-१-३८ । १० १-४-१६१ । ११ ५-२-५ । १२ ५-१-७२ । १३ ५-१-७१ ।

अन्यत्रेति–यतः “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन द्वयोरपि कर्मणोः षष्ठी प्राप्ता यथेऽनेन निषिध्यते । अपाया नगास्पृश्यमिति, एकत्रेति सामान्येन निर्देशात् प्रधानाप्रधानकर्मणोरविशेषेण ग्रहणमित्युभयत्रैवोदाहरति । ननु कर्मणीत्यविवक्षितत्वादेकवचनस्य च सद्वितीयपञ्चम्यपेक्षत्वादेकत्रेत्युक्तेऽपि द्वयोः कर्मणोरेकतरस्मिन्निति गम्यत एव किं द्वयोरित्यनेन ? नैवम्, एवं सति ‘ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधाने कार्यसंप्रत्यय ’ इति न्यायात् प्रधान एव कर्मणि स्यात् । यद्वा गौणादित्यधिकाराद् कर्मणिपक्षेऽपि गौण कर्मण्येव स्यादिति द्वयोरपि प्रधानाप्रधानकर्मणोः पर्यायेण षष्ठीविकल्पार्थं द्वयोरित्युपादानमित्यदोषः ।

‘ कर्तरि ’ । २ । २ । ८६ ॥ आसितुं पर्यायः, “ पर्यायात् ” इति णकः, आसिका । आसनं, आसना “ णिवेत्ति ” इत्यनः ।

‘ द्विहेत्तोरकस्पणकस्य वा ’ । २ । २ । ८७ ॥ नित्यं प्राप्त इति–“ कर्तरि ” इत्यनेन । सक्तिवमिति–सक्त संघने च सक्तीति “ सर्पेः ” इति बहुवचनादुः । संपृक्तन्ते स्तोकयम्यैर्वद्भ्योऽर्था अस्यामिति, “ सम्भ ” इत्यधिः । अगोपालकेनेति–पालयतीति णकः, गवां पालकः ‘ येन जीविकाजीवे ” समासः । अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छतीति–पञ्चमीविधायकं पाणिनिसूत्रमिदम् । अस्य चाऽयमर्थः–अन्तर्धौ अन्तर्धिनिमित्ते सति चाऽऽत्मनः कर्मतापन्नस्य येनोपाध्यायादिना कर्तृभूतेन यददर्शनं तदिच्छतीत्यर्थः । भिन्नकर्तोरिति–ननु पाक इत्यत्राऽपि “ भावाकर्त्रोर्घञ् ” प्रादुर्भाव इत्यत्राऽपि स एव तत्कथं भिन्नकर्तोरित्युच्यते ? सत्यम्, धातुभेदापत्त्याऽपि भेद इत्यदोषः । भेदिका चैत्रस्य मैत्रस्य काष्ठानामिति–भेदयितु पर्याय इत्येव कार्ये, भावे तु “ भि वेत्ति ” इत्यनेनाऽनप्रत्यय एव स्यात् ।

‘ कृत्यस्य वा ’ । २ । २ । ८८ ॥ गेयो माणवको माधानामिति–अत्र ग्या इत्येर्माधानामित्यत्र कर्मणि साफल्यं, माणवकस्तु अमौणत्वात् प्राप्तिरेव नाऽस्ति ।

‘ नोभयोर्हेतोः ’ । ९ । २ । ८९ ॥ ननु द्विकर्मकेषु धातुषु तावदयं प्रतिषेधस्तत्रैवोभयप्राप्तिसम्भवात् । तत्र प्रधानकर्मणः कृत्येनैवाभिहितत्वात् षष्ठ्यविषयत्वाद ‘ प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधान एव सम्प्रत्यय ’ इति न्यायात् तस्यादिषु अप्रधानादप्यप्रसङ्गात् कर्तर्येव प्रतिषेधो न्याय्य इत्युभयग्रहणमतिरिच्यते, नैवम्; द्वितीया षष्ठ्यभावि हि कृत्ययोगे षष्ठी विधीयते । द्वितीया चाऽप्रधानाद्यथा भवति तथाऽत्र षष्ठ्यपि

१ २-२-३ । २ ५-१-१२ । ३ ५-१-१११ । ४ २-२-८६ । ५ उच्च १६ । ६ उच्च १३८ । ७ १-१-४१ ।

भविष्यति । उपस्थानीयः पुत्रः पितुः—उपतिष्ठते " प्रवचनीयादयः " इति कर्त्तर्यनीयः, अत्र पितुः शब्दात् कृत्यस्य वेति कर्त्तरि षष्ठी, द्वितीये तु उपस्थीयते मैत्र्यादेवार्थेति आत्मने इति कर्मणि तव्यानीयौ ' कर्मणि कृतः " इति पुत्रात् षष्ठी ।

' तृन्नुदन्ताव्ययक्वस्वानातृश्शतृङिणकचखलर्थस्य ' । २ । २ । ९० ॥ " कर्मणि कृतः ", " कर्त्तरि " इति च प्राप्तायाः षष्ठ्या अपवादः । पायं पायं—" ख्णम् चाऽभीक्ष्ण्ये ", ' भृश० " इति द्वित्वं च । भोक्तुं व्रजतीति—अत्र हेतुहेतुमद्भावे तृतीया, ' तुमोऽर्थे० " इत्यनेन चतुर्थी वा । सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी वा । आहरिष्यतीति ' क्रियायां० " इति णकचि आहारकः ।

' कृयोरसदाधारे ' । २ । २ । ९१ ॥ ननु सन्मात्रार्थस्तत्र धातुरेव वर्तते कृत्प्रत्ययस्तु " कर्त्तरि " इत्यादिना कारके भावे च विधीयते । तत्र सति प्रत्यय विधिरेव नाऽस्ति कथं प्रतिषेधः ? सतोऽन्यस्मिन्नर्थे इति, नैष दोषः, सदर्थसहचारी प्रत्ययोऽपि सन्नित्युच्यते । यद्वा धात्वर्थोऽपि सन्निति प्रत्ययत एव विज्ञायते । नहि धातुतः क्रियालक्षणो धात्वर्थो भूतो भवन् भविष्यन्निति वा ज्ञातुं शक्यः । धातुर्हि क्रियामात्रमाह न त्वस्य विशेषम् । स तु प्रत्ययादेव प्रतीयत इति कालविशेषकारकैरपि प्रत्ययः सतीति विज्ञायते । कथमिति—शीलितो मैत्रेयेत्यादावपि " ज्ञानेच्छा० " इति क्तो वर्तमानताप्रतीतिरप्यस्ति तत्कथं निषेध इत्याशङ्कार्थः । भूतेऽप्य क्त इति—यदयं भूत क्तः कथं वर्तमानताप्रतीतिः ? उच्यते—वर्तमानमध्ये भूतो भविष्यंश्च कालोऽस्ति, अतो भूते क्तः । यथा कटं करोतीत्यत्र कटस्य येऽवयवा निष्पन्नास्तदपेक्षयाऽतीतत्वं ये च निष्पद्यमानास्तदपेक्षया वर्तमानत्वं ये च निष्पत्स्यन्ते तदपेक्षया भविष्यत्त्वम् । अहेः सुप्तमिति—सदाधारादन्यत्र धातुः शब्द भवति, यदा कर्त्तरि क्तस्तदा इममहिः सुप्तो देश यदा कर्मणि तदाऽयमहिना सुप्तो देशः । भावे तु ' षा क्लीबे " इति वा षष्ठ्यामहेः सुप्तमहिना सुप्तमिति । अक्रमवाराणसीमिति—वरणा चाऽसिश्च वरणासी नद्यौ ते विद्येतेऽस्यां " अभ्रादिभ्योऽप् " । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वदीर्घव्यत्ययेऽसन्नत्वात् स्यात् । यद्वा वराण इति वीरणाख्या वरणास्तृणविशेषाः सन्त्यस्यां " तृणादेः सल्, " " सिध्मन्त्वनि " इति ङीत्वे वराणसाया अदूरभवा ' निवाससादूर० " इत्यण् ।

' एष्यदृणेनः ' । २ । २ । ९४ ॥ शतं दायी—शतं धारयन् ददाति । " णिन् चाऽऽवश्यका० " इति णिन् करोषीति हरसीति पूर्ववद् णिन् ।

---

१ २-२-८३ । २ २-२ ८६ । ३ ५-४-४८ । ४ ७-४-७२ । ५ २-२-६१ । ६ ५-१-११ ।
७ ५-२-९१ । ८ २-२-९१ । ९ ६-२-८७ । १० ६-२-८३ । ११ ६-२-९६ । १२ ५-४-११ ।

‘ सप्तम्यधिकरणे ’ । २ । २ । ९५ ॥ अत्र गरपर्ये वैषयिके वा सप्तमी।

‘ नवा सुजर्थः काले ’ । २ । २ । ९६ ॥ अधिकरणे नित्य सप्तमी सिद्धैव पक्षे षष्ठीविधानार्थम् । चतुर्थीकाभयम किमिति ? अन्यथा षष्ठीवस्तुत्सामर्थ्येन सुजर्थे काल इति कृते यदाऽर्थादिनाऽपि सूत्र इति द्विर्त्रिरेति प्रतीयते, तथापि स्याचदा मा भूदित्यथमत्र तदाश्रयणमित्यर्थः । द्विः कांस्यपात्र्यामिति—कृतायेद कंसीयं “ चैरि पामिमि वर्षे ” इतीयस्ततः कंसीयस्य विकारः “ कंसीयंपरशव्यः ” इति म्यो यलुक् च । द्विरह्नो सूत्र इति—आहरविकरणमपि अत्राऽन्येन करणविवक्षामनुभवतीति तृतीयैव भवति । नियमार्थं तु वचनमिति—सुजर्थस्य योगे काले सप्तमी वा भवति । सुजर्थयोगे काल एव वा सप्तमी भवतीत्युभयथाऽपि नियमात् प्रत्युदाहरणेषु आधार सप्तम्येव न षष्ठी ।

‘ कुशलायुक्त नासेवायाम् ’ । २ । २ । ९७ ॥ आयुक्त इति—युजूपी आयुङ्क्ते युजिं आयुज्यते स्म, कर्तरि क्तः ।

‘ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः ’ । २ । २ । ९८ ॥ सप्तम्यर्थवचनमिति अयमर्थः स्वाम्यादीनां गवादिसम्बन्धित्वं तभिधानौ हि तयो स्वाम्यादिभावाभावस्तत्राऽस्त्येन षष्ठी, सप्तमी तु क्रियाप्रतीत्यभावाभाऽस्तीति पक्षे सप्तमीप्रयमार्थं वचनमिति ।

‘ व्याप्ये क्त भः ’ । २ । २ । ९९ ॥ केति निवृत्तमिति—व्याप्योपादानाधेन चाऽधिकारभेदः । पृथग्योगादिति वा । प्रत्ययस्याऽर्थः प्रत्ययार्थः । प्रत्ययार्थः कर्ता यस्य भावस्येस्य अध्ययनलक्षणस्य स तथा, तेन व्याप्यमान व्याकरण इति ।

‘ तद्युक्ते हेतौ ’ । २ । २ । १०० ॥ तेन व्याप्येन युज्यते स्म । तथाऽत्र नानादर्शनविनयानुभवाय युक्त, हेतुर्निमित्तं कारणमिति—चतुरपर्यायमिति कथनम् । हेतुग्रहणोपादानादिह विशिष्टमेव निमित्तमभिप्रेत न निमित्तमात्रमन्यथा तद्युक्त निमित्ते इति कृत दात्रेण धान्य लुनातीति निमित्तमात्रवाचिनो दात्रादपि स्यात्सप्तमी । न चोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न भविष्यतीति वाच्यम्, यतो यथा कर्तृकरणयोस्तृतीया निर्दिष्टेति तृतीयायाः कारकविभक्तित्वं; तथाऽत्र सप्तम्या अपि व्याप्येन युक्त इति कारकभूत्या कारकविभक्तित्वम् । मा सुपपदविभक्तिपक्ष कारकमन्योऽपि नाऽस्ति यथा अकार्थेनयहादिभियोगे चतुर्थीति । तस्माद्धेतुग्रहणादभिप्रायं विशिष्टमेव निमित्त, यद्यः क्रियारम्भा तद्यात्र निमित्तमभिप्रेतं न निमित्तमात्र

१ ७-१-४४ । २ ६-२-४१ ।

तेन दामाम सप्तमी । नहि दाम्नार्या छपनक्रियेति । द्वीपिनमिति–द्विधा गता आपो यत्र “ ऋक्पूः० ” ‘ द्व्यन्तरुपसर्गे० ” द्वीपमस्याऽस्ति इन् । अत नन्तः पुलिङ्गः । यदा तु द्वीपमाचष्टे णिचि ‘ ‘चिपिना० ” इति निपात्यते तदाऽकारान्तः, अभिधानद्वीपि नामिति प्रतिपदपाठात् पुंद्वीपः । कुञ्जौ दन्तावस्य स्तो ‘ मेध्यादिभ्यो र० ” । पुष्प छादीति ब ज्ञातायां विवक्षायां क च । वृक्षस्य पादाविति–अत्रत्यत्र पादलक्षणेन कर्मणा वृक्षस्य योगो हेतुत्व नाऽस्तीति ।

‘ अप्रत्यादावसाधुना ’ । २ । २ । १०१ ॥ इहाऽऽदिशब्दस्य व्यवस्थावाचि त्वात् प्रति परि अनु अभि इत्येत एवाऽप्रत्यादावित्यनेन ग्राह्याः । ननु साधुशब्देन सदाचार उच्यते । आचरणं च क्रियाविषयमिति मातृशब्देन तस्या परिचर्यादिक्रिया उच्यत इति मातृपरिचरणादिक्रियाणां सम्यगाचरिता मातरि साधुरित्युच्यते तथैपरि त्वनाऽसाधुर्मातरीति । ततश्चाऽसाधुर्मैत्रो मातरीति मातृशब्दस्य साधुत्वस्य निषेधा ख्यप माता साधोर्योगादन्तरङ्गत्वादुत्तरणैव सिद्धा सप्तमी किमनेनेति ? नैवम् । पदान्तरसम्बन्धादेकपदवर्तित्वेन नञ्शब्दस्य चास्याऽन्तरङ्गत्वादसमर्थनञ्समासस्य च निषतविषयत्वादर्थान्तराभिधायि ना नञ्समासेनैव मातुः सम्बन्धो युक्तोऽत्रापि मानपेत्यादिवत् ।

‘ साधुना ’ २ । २ । १०२ । इत्युत्तरेण न सिध्यतीति वचनम्, नन्वभियोगे “ लक्षणवीप्स्ये० इत्यनेन प्रत्यादियोगे तु ‘ भीगिनि० ” इत्यनेन च द्वितीयाया विशेषविधानात् सप्तमी न भविष्यति किमप्रत्यादावित्यनेन ? सत्यम् असाधुशब्दा भावे द्वितीया चरितार्थेति प्रत्यादिप्रयोगे सप्तमी स्यात् ।

‘ निपुणेन चार्चायाम् ’ । २ । २ । १०३ ॥ अर्चायामिति–अर्चिम् अर्चने ‘ मीपिभूपि० ” इत्यम्, बहुवचनात्–मातरि निपुणः । अत्र मातरि सुष्ठु वर्तत इति मैत्रादेः प्रशंसा गम्यत इति ।

‘ स्वेशेऽधिना ’ । २ । २ । १०४ ॥ इधितव्य इति–यथाद विनियोज्ये । यद्येकपरिमाणस्वस्वामिसम्बन्धयोर्योगैकत्वेऽपि स्वेश इति वचनादत्र स्वस्वामिवाची गृह्यते । तत्रेति–सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वे युगपदुभयत्र सप्तमी स्यादित्याह–यद्यैकत्वेन ति–अधिमगधेष्वित्यादिषु ‘ विभक्तिसमीप० ” इति नाऽव्ययीभावो विभक्त्यर्थत्वा भावात् । यतो विभक्त्यर्थः कारकम् । अत्र च षष्ठ्यपवादः सप्तमीति न विभ क्त्यर्थत्वम् । यदि च समासः स्यात्तदा वाक्यं निवर्तेत नित्यसमासत्वात्, अधिस्त्रि

१ ७-१-७६ । २ ३-३-१ १ । ३ उणा २६४ । ४ ७-१-२६ । ५ २-२-१६ । ६ १-२-१७ । ७ ५-१-१ १ । ८ ३-१-१९ ।

इत्यादिवत् । यदा तु सप्तम्यर्थ एवाऽविवक्षितस्तदाऽऽऽध्ययनमपीभाव एवाऽन्वयन्ति प्रयोग इति । नन्वत्र क्रमेण परस्परमाधाराधेयभावविवक्षायां पर्यायेण सप्तम्यपि करण एव सप्तमी भविष्यतीति किमनेनेति ? सत्यम् । सम्बन्धविवक्षया षष्ठ्यपि स्यादित्याह–षष्ठ्यपवादो योग इति ।

‘ उपनाधिकिनि ’ । २ । २ । १०५ ॥ अत्र यदधिकं तदधिकिन्याश्रयि स्याधारविवक्षायां सप्तमी सिद्धैव परं पूर्ववद्विभक्त्यन्तरबाधनार्थम् । अधिके निष्कस्येति–साधुर्भूम्यो राजा इतिषभिष्कशब्दस्याऽधिकशब्देन सह सम्बन्धाभावात् “ अधिकेन भूयसस्ते ” इत्यनेन निष्कशब्दात्र पञ्चमी ।

‘ यद्भावो भावलक्षणम् ’ । २ । २ । १०६ ॥ कलापो मात्रेष्विति–कलापो मालवकप्रसिद्धोऽपमधान्यविशेषो मानमयां स्यात्, “मात्रट्” इत्यनेन मात्रट् । यत्रेति–अयमर्थो यत्र श्रद्धानां दरिद्राणां च भुक्तिक्रियामासनक्रियां च प्रति यथार्हस्य कारकत्व कोऽर्थस्तां प्रति कर्तृत्व, तद्विपर्ययोऽकारकत्व च तत्राऽपि भावो भावस्य लक्षणमित्यनेनैव सप्तमी सिद्धति यदन्यैः क्रियार्हाणां कारकत्व तद्विपर्ययो वा यत्र क्रियानर्हाणामकारकत्व, कारकत्व वेति सप्तमीविधायकं सूत्रद्वयं कृत तन्नाऽऽरम्भणीयम् । यस्य भावो भावस्य लक्षणं ततो भाववतः सप्तमीष्यते यद्ग्रहणमन्तरेण चेतन लभ्यते इत्याह–यद्ग्रहण प्रकृत्यर्थमिति–यो जटाभिरुपलक्षितस्तस्य भोजनमित्यत्र न भावो भावस्य लक्षणमिति तु द्रष्टव्यम् । तृतीयापवाद इति–इत्थम्भूतलक्षणेऽर्थे ।

‘ गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा ’ । २ । २ । १०७ ॥ कुशामिवपर्यमवीधुमत इत्यादिलक्षणाद्विवक्षितस्य यथापरिच्छेदस्य योऽध्वनोऽवसानं साङ्काश्यायन्तः । यद्भाव इति यस्याऽध्वनश्चतुर्योजनरूपस्य भावेन गमनरूपयाऽपरो भावः साङ्काश्यभवनरूपो लक्ष्यते तस्मात्यर्थः । यत्रोऽर्थो द्रष्टव्यम् क्रमेदोऽभिधानं यस्य स एकार्थस्तस्य भाव एकार्थ्यम् । तद्विभक्तिरिति–अन्यथैकविभक्तिमन्तरेण सामानाधिकरण्यं न घटते । यथामी भीस्तां दधाति ‘ पृक्तादपि इति किमु । सोऽत्राऽस्ति मतुः । अम्युत्सयो वा मतीधुमच्छब्दः । गव्यूतिरत्राऽस्ति विषयतयाऽपयविषया वा, ‘ गोर्भ्यादिभ्यः ऊः, गव्यूतं क्रोशयुगम् । नन्वन्तनति–चतुष्पु योजनेषु यत्साङ्काश्यं तत्त्वारि योजनानि ।

‘ षष्ठी वाऽनादरे ’ । २ । २ । १०८ ॥ सप्तम्यामनादरप्रतीतिरपरकरणा दरिद्रधनदत्ताम याच्यपाठकमासोऽस्तीति किं ? पक्षे सप्तम्यर्थेन न वा शब्देनेति ? उच्यते–यथाऽनादरादन्यत्र मात्यतः सप्तम्यस्ति । एवं “ स्वे ” इत्यनेन षष्ठ्यपि,

---

१ ३-२ १११ । २ ७-१-१८५ । ३ उज ११ । ४ ७-२-४६ । ५ ३-१-८१ ।

तत्रोभयत्राऽपि प्रभवन् स्वधाऽपि लोकेन निवर्त्यमानस्तत्रोद्वनमनादृत्य ग्रामाज्जीवेदित्यनादरः प्रकरणादेः प्रतीयत इति समानेऽर्थे षष्ठी सप्तमी चाविहितेति पक्षे तदर्थं वा वचनम् ।

'सप्तमी चाविभागे निर्धारणे'। २। २। १०९॥ क्षताद्त्रायते “ सोपा० ” इति कः पृषोदरादित्वाद्धलोपे क्षत्रं तस्याऽपत्यं “ क्षत्राद्घः ” क्षत्रियः पुरुषाणामित्यादिषु क्षत्रियत्वजातिरस्यं जात्या कृष्णत्वगुणेन, धावनक्रिययाऽविशुम्भात् युधिष्ठिरः प्रभृतिसंज्ञया च निर्धारणम् । ननु निर्धार्यमाणस्याऽवयवस्य समुदायाभ्यन्तरत्वात्तत्र समुदायस्याऽधिकरणविवक्षायां वृक्षे शाखेतिवत्सप्तम्याः सिद्धत्वात्, सम्बन्धविवक्षायां त्ववयवस्य वृक्षस्य शाखेतिवत् षष्ठ्या अपि सिद्धत्वात्किमनेनेति ? नैवम् विभागे प्रतिषेधार्थत्वादस्य, ननु सर्वत्रैव निर्धारणस्य विभागरूपत्वेनाऽविभागपूर्वकत्वादविभागग्रहणस्य निरर्थकत्वादविभागग्रहणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते । अविभागो यत्र शब्दत एव प्रतीयते तत्र निर्धारणे सप्तमीषष्ठ्याविति । यथा क्षत्रियः पुरुषाणां पुरुषेष्वित्यत्र निर्धार्यमाणस्य क्षत्रियस्य पुरुषशब्दात्पुरुषत्वेनाऽविभागप्रतीतिः । तेन माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र न भवति । न ह्यत्र केनचित्प्रकारेण माथुराणां पाटलिपुत्रकेभ्योऽविभागः शब्दतः प्रतीयते । नहि पाटलिपुत्रका माथुरा नाऽप्याढ्यतरा इति शब्दाद्भेद एव प्रतीयत इत्याह—शब्दाद्गम्यमान इति—गवां कृष्णेत्यादौ विभज्यमाना गौर्गोत्वेन समुदायादविभक्ता कार्ष्ण्येन तु विभक्ता तस्माद्विभज्यमानस्यैकदेशस्य विभागाश्रयस्य च समुदायस्य यत्र विभागाविभागौ स एवाऽनयोर्विषयः । यत्र तु तयोर्विभाग एव न कथञ्चिदैक्यं तत्र पञ्चम्येव भवति अत एवाऽऽह—पञ्चमीबाधनार्थमिति । अयमर्थनिर्धारणस्य विभागरूपत्वादस्य हि यतो विभागस्तस्य तदपेक्षयाऽवधिरूपत्वादपादानत्वात् ' पञ्चम्यपादाने ” इति पञ्चम्यां प्राप्तायां यत्राऽविभागोऽपि तत्र तदपवादो योग इत्यर्थः ।

' क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ' । २ । २ । ११० ॥ इहस्थोऽयमिति—नन्विष्वास इति धनुरुच्यते । यथाऽक्रूरात्रो महेष्वास इति । महानिष्वासो यस्येति व्युत्पत्तेः । धनुष क्षेपणे करणं कर्ता तु मैत्रादिस्तत्कथमुक्तमिष्वासो विध्यतीति ? उच्यते—इष्वास इति क्रियाशब्दोऽयमिति । यः कमिदिषूनस्यति क्षिपति स मैत्रादिरप्युच्यते, यद्वा करणत्वेऽपि करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायामिष्वासो विध्यतीत्युपपद्यत एव । यथा स्थाली करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्थाली पचतीत्युच्यते । अथ युक्तेति—नन्विहस्थोऽयमिष्वास इत्यादि क्रियाभवात् युक्तमिदमुदाहरणम् । इदं त्वयुक्तमिदमुदाहरणम् । इह स्थयुक्तमऽयमक्रा मुनिरभ्यहाक्राकति भुजिक्रियाया एकत्वात् ?

१ ४-१-१४१ । २ ६-१-९१ । ३ २-३-२९ ।

सत्यम् । गमिक्रियाया एकस्या अपि कालभेदाद्भेदस्य सिद्धत्वादाधारो हि तस्या भिद्यते । अधिकरण एव सप्तमीति-क्रियाश्रयस्यावस्थितस्याऽऽत्मनोऽधिकरणत्वात् सप्तमी सिद्धा क्रोशैकदेशस्याऽधिकरणत्वात् क्रोशस्याप्यधिकरणत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, ग्रामे पूर्वं इत्यत्र तु पूर्वशब्दस्य वस्तुपरिच्छेदकस्तत्र मोकेस्त्वर्थाभावात्पक्षे विकल्प्य सप्तमी सिद्धा । पञ्चमी त्वात्मनोऽपादानत्वात्, क्रोशाभिर्यन्त्रकैः शरैर्लक्ष्यं विध्यतीत्यर्थावगमात् । कालात्तु " गम्यस्यापः० " इति क्रोशमतिक्रम्य मोकेरर्थ-प्रतीतेः किमर्थोऽयं योग इत्याशङ्कार्थः । यथा च नगरनिर्गमनस्य धनुरपादानं तथा क्रोशोऽपि तस्मादपि हि ते निर्गच्छन्ति । यद्वा क्रोशस्थं धनुरपि क्रोशेनाऽभिधीयते उपचारात् मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् ।

अस्यैवेति-अपादानस्याऽऽधारस्य चेत्यर्थः । फलभूतेति क्रियाकारकसम्बन्धो हि कर्तृ करोतीत्यादावप्यस्ति, तद्व्यवच्छित्त्यै शेषसम्बन्धलक्षणा फलभूता कार्यभूतेव ताऽवस्था इत्युक्तम् । षष्ठी मा भूदिति वचनमिति-अयमर्थो यदा मोचनभवनयोः कालाध्वनोः क्रियाकारकत्वं शेषसम्बन्धित्वमेव केवलं विवक्ष्यते न त्वपादानाधि-करणत्वे तदा ताभ्यां षष्ठ्येव स्यादिति सूत्रारम्भः । किञ्च यदा ग्रामक्रोशशब्दौ ग्रामक्रोशावेव न तदेकदेशविषयौ तदा नाऽपायो नाऽप्याधारस्तेति षष्ठी प्राप्नोति, किञ्च क्रोशं वाहयित्वा विध्यति, ग्रामं वाहयित्वा मोचेति वा प्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति तद्बाधनार्थोऽयं योग आरभ्यते । इतौ तु षष्ठी मा भूदिति षष्ठीग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेन द्वितीयाऽपि मा भूदित्यर्थः सिद्धो भवति ।

' अधिकेन भूयसस्ते '। २। २। १११ ॥ भूयस इत्युपादानादधिकशब्दे नाऽल्पीयानपोह्यत इत्याह-सामर्थ्यादिति-अत्राऽधिकाधिकिसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात्तादीयत्वात् "शेषे" इत्यनेन षष्ठी प्राप्नोति तथाऽधिकशब्दस्य कर्मसाधना-व्याप्यार्थत्वात् कर्मणीति द्वितीया च । अतस्तयोर्बाधिके सप्तमीपञ्चम्यावनेन विधीयेते ।

' तृतीयाऽल्पीयसः ' । २। २। ११२ ॥ सामर्थ्यादिति अल्पीयस इत्युपादानात्कर्मसाधनो भूयोऽर्थोऽधिकशब्दः प्रतिपत्तव्य इति । कर्तरि तृतीया सिद्धैव षष्ठीबाधनार्थं तु वचनम् ।

' भास द्वितीया च '। २। २। ११४ ॥ न घट विक्रियत इति-विपातिभिः कर्मभिरित्यर्थः । विक्रियत इति कर्मण्येव प्रयोगः । कर्मकर्तरि तु ' भूषार्थ ' इति किरादित्वात् यक्प्रतिषेधः स्यात् ।

---

१ ३-३-७४ । २ २-२-८१ । ३ १-४-११ ।

'विना ते तृतीया च'। २। २। ११५॥ विनेति तृतीयान्तमव्ययम्। आयः करणविन्यासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम्।

स्थानानामभिघातश्च, न विना शब्दभावनाम्" ॥ १ ॥

'तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ'। २। २। ११६॥ न तुल्यार्था इति-तुल्यादयो हि धर्मिमात्रवाचकाः, तुला उपमादयस्तु तुल्यत्वादिधर्मवचना इति न तुल्यार्थाः। गौणाधिकारादिति-प्रधानाद्गोशब्दाच्च भवतीत्यर्थः। तुल्यार्थताऽपि नाऽस्तीति चकारेण परिहारान्तरं समुच्चीयत इति ज्ञेयः। नन्वनन्तरात्पूर्वसूत्राचृतीयाऽनुवर्तते एव स्तुल्यार्थैरिति तद्विकल्पे कृते "शेषे" इत्यनेन शेषलक्षणा षष्ठी सिद्धैव किमर्थं तद्विधानमित्याह-तृतीयेत्यादि। गवां तुल्यः स्वामीति-गवां स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थः। यदास्मत्स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा गोशब्दस्य स्वामिशब्देनाऽयोगात्सप्तमीप्राप्तिरेव नाऽस्ति।

'द्वितीया चञ्चाबेनेनानञ्चेः'। २। २। ११७॥ पूर्वेणेति-पूर्वस्यामदूरवर्तिन्यां दिशि "अदूरे एनः"।

'हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः'। २। २। ११८॥ प्रत्यासत्तेरिति-हेत्वर्थैस्तु व्यधिकरणाद्धेतुसम्बन्धे पञ्चम्येवाऽस्ति। न तत्र तृतीयाद्या इति सामर्थ्याल्लभ्यतेऽर्थः समानाधिकरणाद्धेतोरपि तृतीयाद्या भवन्तीति। न तु परसूत्रेण सर्वा विभक्तय इति सर्वविभक्त्यन्तर्गतत्वात्तृतीयाद्या अपि सिद्धाः किमर्थमिदमित्याह? असत्यार्थमिति-हेतोस्तृतीयायां, "अंशाद्धेतोः" "गुणादस्त्रियां०" च पञ्चम्यां प्राप्तायामयं विधिरारभ्यत इति।

'सर्वादेः सर्वाः'। २। २। ११९॥ प्रियाः सर्वे यस्येति बहुव्रीहौ इत्यर्थयोगेऽपि न सर्वा विभक्तयः,अन्यपदार्थप्रधानत्वेन सर्वादेर्गौणत्वात्। गौणे शब्दे च मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः। कर्मधारये परमसर्वं हेतु यतीत्यादि तु भवति। '<u>ग्रहणवता नाम्ने</u>'ति नोपतिष्ठतेऽत्र।

'असत्त्वारादर्थाट्टाङसिङ्यम्'। २। २। १२०॥ असत्त्व आरादर्थः, न विद्यते सत्त्वं यस्य स चाऽसौ आरादर्थश्च वा। गौणादिति निवृत्तम्-विभक्तिसम्बन्धस्यावधिप्रत्ययावित्यर्थः। अत्र हि यदीनि वचनान्युपात्तानि, न तृतीयाद्या विभक्तयः। दूरेण ग्रामस्य ग्रामाद्वा-इत तदिति सर्वनामप्रत्ययमर्थयोग्यार्थाभिधायकत्वे ऽप्येतेषां धर्ममात्रेण प्रयोगाद्नसत्त्वरूपार्थाभिधायकत्वं न विरुध्यते। तथाऽत्र ग्रामशब्दात् "कार्यैः" इति वा पञ्चम्यां पक्षे "शेषे" इति षष्ठी। अन्तिकार्थे

१ १-१-८१। २ ७-१-११२। ३ २-१-७६। ४ १-१-७७। ५ १-१-७८।

इति-अत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिरिति पञ्चमीं बाधित्वा चतुर्थी । कथमिति-आरादर्थत्वाभावात्कथमस्या द्वितीयाया इत्याशङ्कयः ।

'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' । २ । २ । १२१ ॥ वैयधिकरण्यमत्र सप्तमी, जात्यर्थस्येति-न जातिशब्दस्य तथा सति सम्पन्ना यवा इति यव शब्दात् जातिशब्दाद्बहुवचनं स्यान्न सम्पन्नशब्दात्तद्विशेषणभूतादिति । जात्यर्थस्य तु बहुत्वाद् सम्पन्नादिविशेषणान्यपि सामानाधिकरण्याद्वचनादिशब्दोपात्त जात्यर्थे वर्तन्त इति तत्राऽपि बहुत्वाभाव बहुवचनमुपपन्नमिति । चैत्रो मैत्र इति-नेह जातिरभिधेया यदृच्छाशब्दत्वादेतयोः जातिर्हि सामान्यमुच्यते । यच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथाभूतप्रयोजनरूपव्यक्तिभेदेषु गौर्गौरित्याद्यनुगतप्रत्ययकारणमिति । यदि च बाल्यकौमारादिभेदेऽनुवर्तमानमभिन्नं रूपं जातिरुच्यते तथा सति नाऽजातिः । कथमित्यत्राचीनैति जातिप्रसङ्गमनर्थकं स्यात्तस्मात् सादृश्यसामान्यमिह जातिर्न स्वरूपसामान्यमिति । भवत्येव जातिशब्द इति-गोत्रं च चरणैः सहेति लक्षणेन चरणस्याप्यस्मात्प्राधान्येन जात्याभिधेयायां भवति । इह तु तद्विशिष्टा व्यक्तिर्विवक्षितेति।

'अविशेषणे द्वौ चास्मदः' । २ । २ । १२२ ॥ अनुवर्तमानत्वादस्मच्छब्दस्यात्र प्रवृत्तिः । अविशेषण इति-अत्र प्रतिषेधप्रधानः समासो नञ् । यदत्र पर्युदासः स्याद्विशेषणादन्यस्मिन्निति तदा विशेषणेन विनाऽपि प्रतिषेधो विशेषणादन्यस्मिंस्तु प्रयुज्यमाने विधिः । कोऽर्थः सत्यप्यस्मदर्थस्य विशेषणे ततोऽन्यस्मिन् प्रयुज्यमाने स्यादित्यर्थः । तदयाऽह मया सर्वास्त्यत्राऽपि सिरन्ताय विशेष्यस्य भावान्मत्र इति विशेषणस्यापि स्यादित्याह-न चेत्स्यति । विधेयत्वनेति-अत्रावधारणीयमस्त्यर्थः । एवमनन्तरमसत्यपि-प्रथमः एकोऽस्यास्मा पर्वतसेनाऽनुभूयते तथा द्वयोर्भातामत्स्यादिनाऽनुभवनाऽपि । न ह्यनन्तरगमनाऽनुभवेन सर्वास्ति निरुक्तेन प्रतिषेधोऽस्ति । तत्र पर्वतसेन द्वित्वेन च तस्मिन् विवक्षिते एकवचनं द्विवचने च तथा चतुर्भिरभिधाया बहुवचनं सिद्धम् ।

'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे' । २ । २ । १२३ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपद इति प्रोष्ठ शाठ्या पर्वत शाठ्या गौरिव चरणौ यस्याः पद्यायाः पूर्वेणेति इति निपात्यते ।

'गुरावेकश्च' । २ । २ । १२४ ॥ एकवचिन इति-एकत्वात् प्रयोजनमस्य बहुत्वं वा भवति । अथ भवान् इह भवान् "भवतश्चाकुपम्पोश्च" इत्यत्र भवन्त इह भवन्तः । सामानानां द्वयोश्चापि गुरुचारणप्रधाना । मागो इहो तु सर्वोपमानार्थी

गोदौ खलतिक वनानीति—खलतीति “ कृदिक० ” इत्यादिना निपात्यत इत्याम्नायः। खलतिकाख्यपर्वतसमीपवर्तिवनानामपि खलतिक इत्याख्या । हरति रोगानिति “ हृश्याभ्यामि० ” इति के हरीतकी । पञ्चालाश्च मथुरा च पञ्चालमथुरे । श्रीयत उपश्रीयते कुमैरिति चञ्चा । “ चिमेर्वोऽश्चैश्चौ ” अभिमत रूप यस्याऽभिमत रूप्यते वा मभि रूप्यो मनुष्यश्चञ्चेव अकिञ्चित्करत्वात् । अनुपतीति—अनुयास्यनुमन्यतीत्यर्थः । अनुसर्तव्येति—लिङ्गानि च संख्याश्च तास्ताश्च लिङ्गसंख्याश्च तासामुपादानं तस्य व्यवस्था साऽनुसर्तव्या । नन्वाप इत्यकस्यामपि अलकणिकायां बहुवचनान्तोऽपशब्दः प्रयुज्यते, दाराशब्दश्चैकस्यामपि योषिति पुलिङ्गो बहुवचनान्तः । एव गृहशब्दोऽप्ये कस्मिन्नपि गृहे । एवं वषा इत्येकस्मिन्नपि ऋतौ । एव पञ्चाला इति बहुवचनान्तेनै कोऽयं उच्यते जनपदस्तत्र बहुत्वाभावाद्बहुवचनायोगः यद्यसौ बहुत्वसंख्यायोगी स्यात् तदैकवचनानुपपत्तिर्जनपद इत्येकत्वाभावात् । न चैकोऽयं एको भवति अनेकश्च विरोधात् । कथञ्चित्तयाऽभावे तूभयमप्युभयसंख्यायोगि स्याच्च चैतदिष्यत इति ।

एवं गोदौ ग्राम इति द्वित्वैकत्वनियमायोगः । खलतिक वनानीत्येकवचनान्तेन बहुमिधानमनुपपन्नम् । तथा हरीतक्यः फलानीति स्त्रीनपुंसकयोर्लिङ्गयोरयोगः । तथा पञ्चालमथुरे इत्यनुत्तरपदस्य देशद्वयेर्बहुविषयस्य बहुवचनाभावप्रतिषेधानुपपत्तिः । एवं चञ्चाभिरूप इत्यादावपि चञ्चादिलिङ्गता स्यादित्यत्र यत्नः कर्तव्यः । येन सर्वं समञ्जसं स्यादित्याशङ्कायामाह—सर्वलिङ्गसंख्यं वस्तुनीत्यादि—सर्वाणि त्रीण्यपि लिङ्गानि सर्वाश्च एकत्वद्वित्वबहुत्वलक्षणाः संख्या एकस्मिन्नेव वस्तुनि सन्ति । तथा हि वस्त्वर्थो मात्रेति शब्दाः सर्वत्र वस्तुतश्च घटवस्तु घटार्थो घटमात्रेति प्रवर्तन्त इति लिङ्गानि दृश्यन्ते । गुणगुणिद्रव्यपर्यायावयवावयविरूपं वस्तुनि घट इत्यमेदविवक्षा यामेकत्वसङ्ख्या । गुणगुणिनौ द्रव्यपर्यायौ अवयवावयविनौ घटौ नैकैकमात्र इति द्वित्वसंख्या । गुणपर्यायावयवानां बहुत्वाच्चद्भेदविवक्षायां गुणाश्च गुणी च गुणगुणिनो घट इति बहुत्वसङ्ख्या । न चैतदेकस्मिन् वस्तुनि स्याद्वादानुपातिनि विरुद्धं स्यात् । यतः कथञ्चिदिति वादः स्याद्वादलक्षणादि—स एवाऽयं मैत्र इत्याजन्ममरणमविच्छेदः प्रतीयत एव मेवमात्र वस्तु । बालोऽप न युवा युवाऽप न बाल सुप्तोऽप्य नोत्थित उत्थितोऽयं न सुप्त इति विच्छेदश्च प्रतीयत, तथाऽमदमात्र, न च तयोर्भेद एव । मैत्रो बाल्ये मैत्रो युवेत्येकत्वेन प्रतिभासनात् । गौरश्च इतिवद्भेदप्रतिभासाभावादेकान्तेन चाऽमेदेऽन्यतरविलोपः । तथा च भेदाभेदप्रतिभासायोगः । न चाऽन्यतरस्य मिथ्या त्वमितराविनाभावात् तस्मादन्तरालावस्थं वस्तु तदतस्याद्वादानुपातीति नाऽत्राऽनेकरूपता

---

१ उणा ५ । १ । २ उणा ७६ । ३ उणा १२१ ।

विरुध्यते यदेवं क्रमाक्रमभाव्यनेकभेदात्मके वस्तुनि सर्वमुपपद्यते । तत्राऽत्र इति नैकस्यां व्यक्तौ प्रवर्ततेऽपि तु बहुव्यक्तिविषय एव । एवं दारादयोऽपि पुंलिङ्गाः । यथा द्वौ व्रय इति भेदविषया एव । नकैकविषया, एकविषयत्वेऽपि गुणपर्यायापेक्षभेदोपादाना द्वस्तुसामर्थ्यात् बहुत्वोपपत्तिः । एवं पञ्चालाः इति वस्तुशक्तिसामर्थ्यात्स्वपरव्यवहारेण प्रवर्तते । जनपद इति समुदायद्वारेण । एवं गोदौ ग्राम इत्यादावप्येकानेकत्वस्योपपत्तिः । हरीतक्यः फलानीति लिङ्गभेदश्च सर्वलिङ्गत्वाद्वस्तुनः । पञ्चालमधुरे इति पञ्चालादीनां बहुत्वविषयाणां समासे उत्तरपदादन्यत्र समुदायाभिधानं न त्ववयवाभिधानमिति बहुत्वाभावः । नियतविषयाश्च शब्दशक्तयो भवन्ति । यथा राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राजशब्दो विशेषणादियोगिनमर्थमाचष्टे वृत्तौ तु तद्विलक्षणं राजपुरुष इति । पञ्चाभिरूपो मनुष्य इति-सारूप्यान्मनुष्यशब्देन तद्रूप यत्र विशेषणयोगि । पञ्चालादिशब्दानां च क्षत्रियाद्यर्थवृत्तीनामपि सोऽयमित्यभिसम्बन्धादुपचाराज्जनपदाद्यर्थेऽपि वृत्तिरित्युक्तं, युक्त्योपचरितार्थानुपातिनीत्यादि-अत्र च रूढिः प्रमाणम् । यतो वृद्धव्यवहाराच्छब्दार्थव्युत्पत्तिरिति उच्यते-रूढिरित्ति इति रूढिः शिष्टव्यवहारे प्रसिद्धिः, तदभिव्यक्तिस्यो पादानव्यवस्थेति । सा सा वेदानीं प्रदर्शितेति ।

॥ इति अवचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽध्यायस्य द्वितीय पादः समाप्तः ॥

' नमस्पुरसोगतेः कखपफि रः सः ' । २ । ३ । १ ॥ नमस्कृत्येति-अनमो नमःकरणं पूर्वं " डाचादिः इति गतिसंज्ञायां गतिक्वन्य० " इति सः । नमः कृत्वेति अत्र नमः शब्दान्तरं न त्वव्ययमिति अमः । " वेनतो कप् " पुर इति-पूर्व पिपर्तीति भ्रावादिनिपातनात् क्विपि दीर्घत्वे च " ओर्ष्वाद्रुर् इत्युरि पूः ततः श्रम् ।

' पुंसः ' । २ । ३ । ३ ॥ ननु पुंसोऽशिट्यघोषे इत्यत्र रसपक्षाय सत्वमेव विधीयतां किमनेनेति ? सत्यम्, एतद्विना पुमरः पुंस्विक्रम इत्यादयो न सिध्यन्तीति भारभ्यते । न च वाच्य " सोरुः इति रुत्वे तस्य असत्परत्वादौ च कृते उत्वाविसेत्स्यन्तीति, विधानसामर्थ्यात् । पुंस्काम्यति-अत्र " रोः काम्ये " इति नियमात् " शषसे शषसं वा " इति सत्वं न । पुस्कः पुंस्पाश इत्यत्र तु कथमपि सत्वं परस्मिन् " पुंस " इति सत्वे कर्तव्ये पदमसत् " इत्यनेनाऽसिद्ध, यतः सप्तमपादे सत्वापेक्षया परमपि सत्व अपमित्यत्र ज्ञातव्यमतः सत्वमर्वाचीनं सत्व तु परविधिरिति ।

' शिरोऽधसः पदे समासैक्ये ' । २ । ३ । ४ ॥ पदग्रहणं पर इति-न च

१ ३-२-१४ । २ ३-२-४२ । ३ २-१-६ । ४ ४-४-११७ । ५ १-१-१ । ६ २-१-७१ । ७ १-१-७ । ८ १-१-८ । ९ २-१-६ ।

वाच्य ' स्वरूपं शब्दस्ये 'ति कृत्रिमाकृत्रिमयोरित्यनेन वा । " येनविधिस्तदन्तस्य " इत्या-दिसूत्रैः परिभाषितस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति । समास इति वचनादुत्तरपदमन्तरेण च समासस्याऽसम्भवात्तस्य सामर्थ्यं लभ्यत्वात् पदग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादिति स्थितपदम् स्थान, अत्र ' सप्तमी शौण्डैः " इति सः, षष्ठीतत्पुरुषो वा । अथ पदमपत्तनं पदमिस्यत्र । ' सम्प्रिय मयूरव्यंसकादिभिः " इति नित्ये स प्राप्ते वाक्यमपि । " द्विगु चेति समासे " इतिवत्समास इत्युक्तेऽपि तौ यथामिमतनिमित्तिनाकेन समासे सः इति लभ्यते, पेक्ष्यग्रहणे तु ' विचित्रा सूत्राणां कृति 'रिति न्यायप्रदर्शनार्थम्। मतः क्वाऽप्यार्थ्यां वृत्त्या क्वापि क्षाम्या वृत्त्या निर्विकल्पत इति न कोऽपि दोषः ।

' अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ' । २ । ३ । ४६ ॥ अयस्कार इत्यत्राऽयः करोतीत्यर्थकथनमिदं यतोऽयम् अयस् कृ अण् इति समासः । ततोऽप्ययोगे कर्मनिमित्ता षष्ठी न भवति । ' नेतर्नापेकस्यापत्र० " इत्यत्र षष्ठ्योऽस्त्वसमासविधानात् । पयस्काम इति-पिको विकल्पेन विधानात्कृमिर्भवति । वाक्य तु विकल्पस्यैव कार्ये यतोऽसविषये स विकल्पः । क्षविषये तु नित्यमेव । अयस्कुशेति-अयोविकारस्याऽविवक्षितत्वात् " भाजगोण " इति ङीन । अयः प्रधानं यस्याः सा अयः-प्रधाना सा चाऽसौ कुशा चेति कर्मधारयः । अयस्कर्णीति-अय इव कर्णौ यस्या इति बहुव्रीहौ ' नासिकोदर० " इति वैकल्पिको ङीः । समुदायस्य तु जातिवाचित्वे प्रतिपाद्ये ' पाककर्ण० " इति नित्यः । अय इव कर्णोऽस्या इत्यपि कृते गौरादित्वात् ङीः । न त्वयस्कृतमित्यादौ कृधातुरुत्तरपदं नाऽस्ति तत्कथं सकार इत्याह इह कृकम्योरिति । कथं पयस्कामेति कर्मणि ' शीलिकामि० " इति णे पयस्कामा भिज्ञमाचे तु कर्मणोऽपि पयस्कामीति प्राप्नोति । तत्कथं पयस्कामे स्यात्-कमनमित्यादि, अयस्कुम्भीति गौरादित्वात् ङीः । शुनस्कर्ण इति शुनः कर्णा-विव कर्णावस्य ।

' प्रत्यये ' । २ । ३ । ५ ॥ अत इतीह नाऽभीयते तेन वा स्कन्येत्यादि सिद्धम् । इह प्रत्ययेन समासासम्भवात् समास इति तत्सम्बन्धमेकम् इति च नाऽनुवर्तते । प्रत्यय इति किमिति-अत्र प्रत्ययग्रहणाभावे " रोः काम्ये " चेति कार्ये तस्य चाऽपकर्षः । रोः स्थाने काम्ये चकारात् कखि पफि च सो भवति । तर्हि नियमः कथमिति ! उच्यते-कसपकमध्यपठितत्वात् काम्यग्रहणे ठभ्ये यत्काम्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति रोरेव काम्ये ।

---

१ १-१-२ । २ १-१-८८ । ३ १-१-४८ । ४ १-२-८ । ५ १-२-१ । ६ १-४-१ । ७ २-४-१३ । ८ २-४-५५ । ९ ५-१-७१ ।

' रोः काम्ये '। २। १। ७॥ नियमार्थमिति–विपरीतनियमस्तु सर्वत्रेति-निर्देशात् प्रत्यये रोः काम्ये चेत्सेकयोगामावाद्वा न।

' नामिनस्तयोः षः '। २। १। ८॥ अत्राऽन्यस्येति वर्तते यतः पूर्वं सूत्राभ्यां सकार प्राप्तेऽस्य ष इति। सार्पिष्क इति–" प्रत्यये " इति सूत्रे पाद्यकल्पयोः इत्युपलक्षणत्वात्किमोऽपि ग्रहणम् यद्वा इकारे लुप्तेऽयमपि क इत्यनेनाऽत्राऽपि सर्वं सर्पिषा संस्कृतः संस्कृते " इतीकण्। सप्तमी याच्ये तु ' संस्कृते भक्ष्ये " इत्यन नाऽण् स्यात्। चातुष्क इति चतुः प्रहरणमस्येति " प्रहरणम् " इत्यण्।

' निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् '। २। १। ९॥ चतुष्कण्टकमिति–अत्र बहुव्रीहिः समाहारो वा। समाहारे तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधात् ङीर्न भवति। कथ-मिति?–अयमाशयः निर्दुरोः षत्वमुच्यमानमन्यत्वात् कथमत्र, यथा अत्र परत्वात् षकारात् पूर्वं " द्वारादीनाम् " इति प्रत्युतः अपि वृद्धिमेति।

' सुचो वा '। २। १। १०॥ सुच इति रेफस्य विशेषणं तेन चतुष्पदी त्यत्राऽपि विकल्पः। न ह्यत्र सुचः स्थाने रेफः। ' रोऽस्यः " इति सुचो लोपादता सुचिति प्रकृतिविशेषणं, तत्र च तदन्तविज्ञानमित्याह–सुजन्तानामिति पूर्वं। हि विज्ञाय माने सुचो लोपेऽपि स्थानिवद्भावेन सुचन्तं एवाऽर्थं चतुःग्रहणम् इति। न चैवं त्रिष्क-रोतीति विशब्दरेफस्याऽपि सुजन्तसम्बन्धित्वात् कस्मान्न भवतीति वाच्यमनन्तरे कृतार्थत्वादिति।

' वेसुसोऽपेक्षायाम् '। २। १। ११॥ प्रत्यययोर्ग्रहणादिति–इह प्रत्ययाप्रत्यययोः उभयप्रतिपदोक्तयोः अर्थवद्ग्रहणेनाऽनर्थकस्येत्यनेन च इसुसोः प्रत्यययो रेव ग्रहणादिह न भवतीत्यर्थः। फेनापत इति–फेनमुद्गमति फनोप्मेति क्यङ्।

' समासेऽसमस्तस्य '। २। १। १२॥ इदमेवेति–ननु परमसर्पिष्करोति परम-चतुष्करोतीति परमसर्पिःपरमचतुःशब्दयोरिसुसन्तत्वाभावान्मा भूत्षकारः उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्समासस्य, सर्पिश्चतुःशब्दयोरिसुसन्तत्वात्तदाश्रयः षो भविष्यति किं तद र्थेन ज्ञापकेन? न चैव सति परमसर्पिःकुण्डमित्यत्राऽपि प्राप्नोति। सर्पिःशब्दस्य कुण्डेनाऽसमासात् किन्तु परमसर्पिःशब्दस्य? उच्यते, यद्यपि परमं सर्पिः परमसर्पिः करोतीत्युत्तरपदार्थप्रधाने समासे प्रधानस्यापेक्षाया योगात् षत्वं सिध्यति। तथापि परमं सर्पिर्यस्य सर्पिषः समीपं सर्पिषो निष्क्रान्तमिति परमसर्पिष्करोति उपसर्पि

१ २-१-६। २ ६-४-१। ३ ६-२-१४। ४ ६-४-६२। ५ ७-४-११। ६ २-१-५।

ष्करोति निःसर्पिष्करोत्यत्र न सिध्यति, सर्पिः शब्दस्य करोतिक्रियायाश्च व्यपेक्षाया असमासादिति तदर्थमिदं ज्ञापकमिति भावः ।

'भ्रातुष्पुत्रकस्कादयः' । २ । ३ । १४ ॥ सायस्क' सद्यस्कीशब्दादेव प्रत्यये सायस्कस्य सिद्धत्वात् पृथगुपादानं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तेन सद्यस्क्रिया भावः सद्यस्कीत्यत्र न सत्वम् । कौतस्कुतः-गणपाठादयम् । अन्यथा " केशो भात्र० " इति त्यण् स्यात् । किञ्च तसन्तस्य प्रथमान्तत्वेन तत इति पञ्चम्यन्ताद्विधीय मानो न प्राप्नोति, कश्चित् त्यपञ्चम्यन्तादप्यणमिच्छन्ति । ततस्तन्मत न " तेन भागते " इत्यनेन चाण् । ननु द्वित्वे कृते एकपदत्वाभावात् कथ " तेन भागते " इत्यण् ? सत्यम्, भूतपूर्वकन्यायाद्भविष्यति । अहस्करः-अहः करोति सिद्धावधितिकार्ये कृगस्तु " धेवः कर्मणि० " इति सिद्धमेव । अयस्कान्तेति-कने इत्यस्य रूप कामयते तु " धेवः कर्मणि " इति सिद्धमथ कामयतेवा समस्तार्थमिह पाठः तन परमायस्कान्त इत्यपि भवति । कस्क इति-यथर्थं कः कः कुत्र न घुर्घुरा(यित)यति घुरीघोरो घुरे स्तुकर इत्यादि कथं ? यतस्तत्राऽपि कस्क इति स्यात् ? सत्यम् परमतामिप्रायेण । ते हि भ्रातुष्पुत्र० इद सूत्र सन्धिविधौ विदधति ततो विराम विवक्षिते सति "न सन्धिः" इत्यस्य प्रवृत्तेर्न सत्वम् ।

'नाम्यन्तस्याकवर्गात्पदान्ताःकृतस्य सः शिड्नान्तरेऽपि' । २ । ३ । १५ ॥ अनुस्वारभवनामित्यत्वादन्तरङ्गत्वादेत्यर्थः, विसमिति-सम्युसभो ग्राह्यः ।

'समासेऽग्नेः स्तुतः' । २ । ३ । १६ ॥ असत्र इति वचनात् सकारस्य पदमध्यत्वं नाऽस्तीति वचनम् ।

'ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य' । २ । ३ । १७ ॥ ज्योतिः स्तोम दर्शयतीति ज्योतिः प्रदीपादिरर्थसमूह दर्शयतीत्यर्थः ।

'मातृपितुः स्वसुः' २ । ३ । १८ ॥ अकृतत्वात् पदादित्वाच्चाऽप्राप्त विधानम् । समस्तत्वात् " भातेन्द्र " इति न प्रवर्तते ।

'अलुपि वा' । २ । ३ । १९ ॥ पूर्वेणाऽप्राप्त विभाषेयमारभ्यते । मातुःष्वसेति-" स्वसे स्वस वा ' इति पाक्षिक रस्य सत्व चातुरूप्यम् ।

'निनद्याः स्नातः कौशाले' । २ । ३ । २० ॥ निष्ण इति, "उपसर्गोऽत्रोऽत्र्यः"

---

१ ६-१-३६ । २ ६-१-१४१ । ३ १-१-५ । ४ — -१११ । ५ ३-२-२१ । ६ ३-१-६ । ७ ५-१-५६ ।

इति डप्रत्ययः, नदीष्ण इति नद्यां स्नातीति " स्थापास्नात्रः कः " इति कप्रत्ययः। नदी ष्णातः प्रतरणे इत्यादिष्वनयनयोर्वाक्यं ष्णुत्वस्यपर्यमेवाऽभीष्टम्। कुशलत्वेन, स्नानं क्रियासु तात्पर्येणाऽनुष्ठातोच्यते।

' प्रतेः स्नातस्य सूत्रे '। २। ३। २१॥ प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमिति, अन्यथा पूर्वसूत्रात् स्नातिरनुवर्तिष्यत एव किं तदुपादानेनेत्यर्थः।

' वेः स्त्रः '। २। ३। २३॥ विष्टर इति विस्तृणातीत्यच्, विस्तीर्यत इत्यच् विष्टार पङ्क्तिरिति–विस्तीर्यत " छन्दो नाम्नि " इति घञ्, विस्तरस्य पङ्क्तिर्विस्तरस्य वृत्तीति वाक्ये तु न घञ् संज्ञाया अभावात् समुदाये नहि संज्ञामन्यते।

' अभिनिष्ठानः '। २। ३। २४॥ अत्रोपलक्षणत्वादभिरोऽपि ग्रहः।

' गवियुधेः स्थिरस्य '। २। ३। २५॥ अनयोः सप्तम्यन्तानुकरणयोरपि पूर्वशब्दस्य यथा प्राप्तः " अदृश्यजनीत् " इत्यनेनैवाऽलुप्।

' एत्यकः '। २। ३। २६। विष्वक्सेनः–विषुवति परसेनां विषुः प्रेरकस्तमञ्चति क्विपि स्त्रियां विषूची विषुशब्दोऽव्ययं वा नानात्वे वर्तते तदञ्चति। यद्वा विष्वगि-त्यव्ययं सामस्त्ये वर्तते यथाविष्वपि बहुव्रीहिः।

' मावितो वा '। २। ३। २७॥ विसर्गेः करणेऽनटि " त्र्यर्थः " इत्यादयो वा भरणिः। रोहिण्य इव, रवत्य इव, भरण्य इव कल्याणिनी सेना यस्येति। पुनर्व स्वनयोराराधितयोः पुनर्वसु। शतभिषक्–शतभिषा नक्षत्रमसौ म इति व्याकृतेन रूपमेकन्यम्।

' विकुशमिपरेः स्थलस्य '। २। ३। २८॥ नाम्नीति निषेधम्–विष्ठलादि शब्दैः संज्ञाया अप्रतीतेः। अत्र विकुशब्दाव्ययानन्तयोः विशेषणापादानादपि गृह्यते, तत्राऽव्ययपक्षे " गतिक्व० " इति मार्त्यम " इति च तत्पुरुषोऽन्यत्र षष्ठीसमासः इत्याह–विगतं वीनां वेति–वीर्योऽभ भवतीति–बाहुलकात्म ह्रस्व इत्यर्थः॥

' कपेर्गोत्रे '। २। ३। २९॥ गोत्रमिहेत्यादि–ननु स्वापत्यसन्तानस्यत्यादि लक्षणं यातीय।

' गोऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशेकुशङ्कुकङ्गुमञ्जिपुञ्जिपर्हिपर

१ ५-१-१४१। २ ५-१-७०। ३ १-२-१८। ४ उणा ६१८। ५ १-१-४१।
६ १-१-४०।

मद्विधेः स्थस्य '। २ । ३ । ३० ॥ गोष्ठमिति—गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति " स्थादिभ्यः कः " इति कप्रत्ययः । अन्यत्र अपह्नवकारितया यत्रि अम्बोऽपह्नवकता तस्याऽप कार्यभूतोऽपि आम्बोऽपह्नवरूपो धर्मस्तत्र तिष्ठतीत्यधिकरणे तु सर्वत्र "स्थादिभ्यः कः" शीर्षघ्नभूवमित्यनयोः " क च्छीड्स्मि० " इति, कौशेय उक्तिविशेष । " दृढः पत्र-शिराजाले, संस्थाकीलकस्तम्भयुः " समनीयः सम्यः " च दैवाऽयः " मञ्जैः सौत्रस्य ' पैदिपठि० " इति इप्रत्यये मञ्जिः । पुञ्ज्यवने इत्यस्माद् "पुंस पुल च" इति पुञ्जः । स इवाऽऽचरति । " कर्तुः क्विप् " तस्य लुप् पुञ्जतीति " स्वरेभ्य इः " पुञ्जिः ।

' निदुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् ' । २ । ३ । ३१ ॥ निर्गतः सेधात् । दुष्षेध इति दुष्टः सधः, अत्र रेफस्य सकारेऽनेन व्यवहितत्वात् परसकारस्य षत्वे पूर्व सकारस्य च " सस्य शषौ " इति षत्वे निष्षधादयः ।

' प्रष्ठोऽग्रगे ' । २ । ३ । ३२ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्ठः । " उपसर्गादातो डः " न तु " स्थापा० " इति कस्तस्य नाम पूर्वाद्धातोर्विहितत्वाभावमग्रहणे च प्रायेणोपसर्गस्य न ग्रहणमित्यस्यार्थस्य ज्ञापयिष्यमाणत्वात् ।

' भीरुष्ठानादयः ' । २ । ३ । ३३ ॥ सम्ये तिष्ठति " स्थापास्नः " इति किति कप्रत्यये सम्येष्ठु ' बैत्तुरुपे कवि " इति सप्तम्यलुप् । असौ सम्येष्ठा सारथिः । अन्ये तु मस्थपान्तस्य च्छन्दोविषयत्वादाकारान्तः क्विबन्तोऽयमिति मन्यन्ते । तन्मते सम्येष्ठा इति विसर्गान्तः । ' वस्तुरूपे कवी "त्यलुप्, परमष्ठिमित्यत्र गणपाठसामर्थ्याल्लुप् । गौरिषक्थः—गौर्या इव सक्थिनी यस्य स " बैकथ्यक्ष्णः " इति टः । "ड्याप्पो बहुल०" इति ह्रस्वः । प्रतिस्नात्यस्यामिति " स्थादिभ्यः " इति कप्रत्ययः । कुत्सिता प्रतिष्ठा नावः सेचिका ।

' ह्रस्वानाम्नस्ति ' । २ । ३ । ३४ ॥ सर्पिष्ट इत्यत्र महीयस्त्र इति तम् । निगतो वर्णाश्रमेभ्यो ' निष्को गते " यत् प्रत्ययः । अन्तरङ्ग इति—अयमर्थः परस्मा त्पूर्वमपि प्लुत आमन्त्र्यायामयत्वेन बहिरङ्गत्वे प्लुतस्य—सर्पिस्तत्र—ननु सर्पिस्तमे स्यातौ "वेसुसोऽपेक्षायाम्" इति कस्तपक्षीति व्यापुस्यैव षत्वस्याप्रवृत्तेः सिद्धत्वात्किमनेन ? नैवम् । अपेक्षायां प्राप्तिरनेन तु अनपेक्षायामपि शङ्क्यते । यथा पश्याऽत्र सर्पिस्तत्र यजुस्तत्र इति ।

---

१ ५-१-७२ । २ ५-१-८२ । ३ ५-१-२८ । ४ उणा ६ । ५ उणा ११ । ६ ५-१-११७ । ७ उणा ६६ । ८ ५-१-१२६ । ९ ५-१-१४२ । १० उणा ४५५ । ११ २-१-१ । १२ ५-१-११६ । १३ २-४-९९ । १४ ५-१-७२ ।

' निरस्तपेऽन्नासेवायाम् '। २ । ३ । ३८ ॥ निरतपत्-अत्र पूर्वं कृतमपि षत्वं परस्मिन्नडागमे। षेपमसत् इत्यनेनाऽसिद्धम्। निस्ताप्पीति-अत्र मूर्ध्वं निष्टपतीति वाक्यं कार्यम्। आसीनस्य स्वनासेवायामिति व्याहृत्यैव निरस्तत्वात् अन्यत्वाद्प्राप्ते वचनम्।

' घस्वसः '। २ । ३ । ३६ ॥ अत्र वसो मौवादिकस्य ग्रहः वसिड् आच्छादने इत्यस्य य्वृदभावेन नामिनः सस्याऽसम्भवात्। मदाघनदायोरिति न्यायाद्वा। वहुंपीति-वसतीति क्विपि य्वृतिः उषः पदत्व उषो येषु तानि। अत्र नागमस्य स्वाविधौ प्रथमं कृतमपि षत्वं निवर्तत इति प्राप्नागमस्तस्मिन्न नामिनो व्यवधानेऽपि सिद्धान्तरेऽपीति षत्वम्।

' णिस्तोरेवास्वदस्विदसहः षणि '। २ । ३ । ३७ ॥ प्रतीषिषतीति-अत्र 'इंण्क्' गताविति लिख्यते तस्य च ज्ञानार्थत्वात् ' सेमीच्छ " इति न गम्यादेशः। 'इंक्' स्मरणे, 'इङ्क्' अध्ययन इत्यनयोस्तु अज्ञान इति विशेषण नाऽसम्भवात्। यतो ऽनयोर्गम्यादेशः प्राप्नोतीत्येतौ न लिख्येते। 'इंण्क्' गतावित्यस्याऽप्यज्ञानार्थत्वविवक्षायामादेशप्राप्तिः। इक् इत्यस्य तु ज्ञानार्थत्वविवक्षायामविवक्षायामपि नादेशः। ईगिकोर्गोः " इत्यत्र इणिकोरेवाऽनुकृतत्वात् " सनीङश्चे "ति चकारेण। सोषुपिषत इति-अत्र यङोऽकारस्य स्थानित्वेन न गुणः। तथा ' णौम्यन्त० " इत्यस्यैवाऽयं नियमः, एतद्विषय एवाऽऽरम्भात्।

' सञ्जेर्वा '। २ । १ । ३८ ॥ इकारान्तनिर्देशादिति-अत एवेह इकार उच्चारणार्थो न कश्चिदपि विहितः।

' उपसर्गात् सुग्सुवसोस्तुस्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे '। २ । ३ । ३९ ॥ व्यन्तानामिति-चासन्नत्वादिति षपः। अभ्यषीति-विशेषविहितत्वेन पूर्वं कृतमपि षत्वं परस्मिन्नडागमेऽसिद्धं स्यादिति। सौति सुवत्योरिति-'षुङ्' प्रसवैश्वर्ययोः इत्यनयोः। षतिपस्योरिति-षूकौप् षूकोङ् इत्यनयोः।

' स्थासेनिसेधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि '। २ । ३ । ४० ॥ अत्र सुसिवत्ते सुस्वित इत्यादौ कथं षत्वाभावः ? उच्यते-उपसर्गप्रतिरूपकत्य निपाता एते इत्युपसर्गत्वाभावात्तस्याभावः। व्यन्तानामपीति-णिचः प्रायेणोपसर्गसम्बन्धात्। अषोपदे षार्थमिति-षोपदेशत्वं च सह इनेन वर्तत इति व्युत्पत्तौ। सेधेति साधितस्याऽपि वा व्युत्पत्तिपक्षे। स्थासञ्जोरिति-उपसर्गस्थस्य नामिनोऽव्यवधानेन द्वित्वनेनेत्यर्थः।

१ १-१-९ । २ ४-४-३५ । ३ ४-४-११ । ४ १-१-१५ ।

नियमबाधनार्थमिति–सेनेस्तु " णिस्तोरेव० " इति सिद्धं तिष्ठतेस्तु मन् पररूपो नाऽस्तीति ।

' अभ्यासाश्रयोर्जानिदूर ' । २ । ३ । ४१ ॥ समुदायानुवृत्तावपि व्यभिचाराद् ह्रस्वस्यैव ग्रह इत्याह–अके इति–दुर्गमिति–दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति । " सुगदुर्गमाधारे " इति डिः । कर्मण्युत्पत्तौ तु खलः स्यात्, अनित्यार्थमिति–यद्येवं तर्हि षोपादिष्वेवविषमतः सूत्रात् पृथगेव कथं न कृत ? सत्यम्, विचित्रा सूत्रकृतिः ।

' सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः ' । २ । ३ । ४४ ॥ उपसर्गादित्यनुवर्तते, अभ्यासादित्यनुवृत्तौ तु तयोरेव विधानात् प्रतिवर्जनानर्थक्यं स्यात् ।

' स्वञ्जश्च ' । २ । ३ । ४५ ॥ अभिषिष्वञ्ज इति–नन्वत्र ' णिस्तोरेव " इति नियमात् मूलधातुसकारस्य षत्वं न प्राप्नोति । उच्यते–स्पर्धे पर इति न्यायादिदमेव प्रवर्तते । अभिषस्वञ्ज इति अत्र " स्वञ्जेर्नवा " इति परोक्षायाः वा किस्वम् पक्षे किद्वद्भावाभावे लोपाभावः ।

योगविभागादित्यादि–ननु योगविभागात्परोक्षायां त्वादेरिति नाऽनुवर्तत इति कथं न विज्ञायते ? सत्यम्, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति ।

' परिनिविभ्यः सेवः ' । २ । ३ । ४६ ॥ सेव इति सामान्योक्तेऽपि षेवृङिति गृह्यते । न तु सेवृङिति । कृतस्येत्यनुवृत्तेः ।

' सयसितस्य ' । २ । ३ । ४७ ॥ स्यतेर्वा नियमार्थमिति–उद्योतकरस्य प्राक्सिनोतेरेव ग्रहणं न्याय्यं तथेत्यनेन साहचर्यात् । किञ्च स्यतिग्रहणे नियमार्थता आपद्यते, सिनोतिग्रहणे तु विध्यर्थता । विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायान् । न च वाच्यमचेनैव सितग्रहणेन स्यतिसिनोत्युभयस्योपादानाद्विध्यर्थता नियमार्थताऽपि स्यादिति । यतोऽर्थैकत्वादेकवाक्यमिति कथंचिद्वाक्यलक्षणम् । अर्थैकत्वाच्च सयसित इति वाक्यसमाप्तौ स्यतिग्रहणार्थं वाक्यान्तरे करणीये भवतीति सितान्तरेण ग्रहणम् । मा विषसयदिति–विषयमास्यत् " णिश्रिद्रु० " अत्र द्वित्वे कृतस्य " चपम सत्० " इत्यनेन षत्वनिवृत्तावन्यस्यादिति द्विवचनम् । व्यषयीषदिति–विषयमैच्छत् क्यन्, क्यनि ईः । पर्यसितायततित्–परिषित इवाऽऽचरत् क्यङ् " दीर्घश्चि " इति दीर्घः ।

' असोङसिवुसहस्सटाम् ' । २ । ३ । ४८ ॥ सो ङ्स्यतयोर्द्वन्द्वे पश्चाद्भ्रनाऽन्यपदार्थे । " सिवुसह० " उभयं पञ्चमीहो कर्मधारये च पुनर्द्वन्द्वः ।

---

१ २-१-१७ । २ ४-१-११ । ३ ३-४-४१ । ४ ३-१-६ । ५ ४-१-१८ ।

'स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा'। २। ३। ४९ ॥ स्तुस्वञ्जोर्नित्यं प्राप्ते इति-उपसर्गात्सुनोतीति स्वञ्जमेताभ्यामित्यर्थः।

'निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि'। २। ३। ५० ॥ पर्युदासोऽयमिति-अयमर्थोऽप्राणिनीति पर्युदासत्वाद्विधिप्राधान्यात्। सम्भवति चैकवाक्यत्वे वाक्यभेदाभावस्याऽयुक्तत्वात्। प्रसज्यप्रतिषेध तु न चेत्यादिवाक्यभेदस्याऽवश्यम्भावित्वात्। ततो यत्र प्राणी चाऽप्राणी च भवति। तत्राऽपि षत्वं भवति। प्रसज्यप्रतिषेध इति-प्रसङ्गं कृत्वा प्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधः अर्थस्य प्रवृत्त्यादिभिः" इति सः। प्रसज्य तु निषेधकृदित्यत्र तु ते लुगेति प्रतिषेधलाभः। ननु तदा अव्ययस्यति कथं सर्वं लुप्? उच्यते-समाससम्बन्धी सिरत्र नाऽव्ययस्येति न भवति।

'परेः'। २। ३। । ५१ ॥ योगविभागादिति विपरिस्यन्दौ स्कन्दोकयोरिस्येवरूपात्।

'निर्नेः स्फुरस्फुलोः'। २। ३। ५३ ॥ निस्फुरतीति निसः सकारस्य रुत्व अपदस्य " इति तस्य सत्वमनन भातुसकारस्य षत्वं, सर्वत्र षणौ' इति षत्वम्। षत्वा भावपक्षे कदाचिद्विसर्गः कदाचित् व्यंस्वपे लुप्ता" इति लोपः। मूर्धन्याभावपक्षे कदाचित्सकारद्वयस्य श्रवणं कदाचिद्विसर्गलोपौ।

'वेः'। २। ३। ५४ ॥ स्फुरस्फुलोर्निनिवेरित्यस्यकपोमाभावोऽत्र।

'स्कभ्नः'। २। ३। ५५ ॥ ननु श्नानिर्देशादत्र श्नाप्रत्ययस्यैव षत्वं प्राप्नोति न तु तदभावे विष्कम्भितस्यादौ? नैवम् श्नानिर्देशस्य श्नुनिषेधपरतया व्याख्यातत्वात्। विष्कम्नातीत्यत्र श्नुम्नादित्वात् षत्वाभावः। सम्नोर्मा भूदिति-यदाह चन्द्रो यथत्राऽपि स्यात्तदा स्कम्भ इति निर्देशत्। तस्माच्छ्नानिर्देशादन्यत्र श्निति प्रत्यये न षकार इति। शकटस्तु श्नानिर्देशः श्नुश्च स्कश्नुरिति मौढादिकनिवृत्त्यर्थमिति। अत एवोत्पत्तनाऽपि विष्कम्नाति विष्कम्नोतीति श्नुप्रत्ययेऽपि षत्वं गणपाठाभावात् षत्वं चोदाहृतम्।

'निर्दुस्सुवेः समसूतेः'। २। ३। ५६ ॥ सम इति-समतीति प्रयोगैकदेशस्य समशब्दस्याकारान्तस्य भवति। सतीत्यादावृत्तिकस्य "इकिश्तिपौ" इति श्तिपपि भवति। सतिसूपतिसूतीनां श्यन्तानां च। तत्र "वेश्च स्यः" इत्यनेन पृथग्योगाभ्यानोरेव ग्रहणं न यासोरित्याद्यनान्नोर्ग्रहणादिति-नामग्रहणे च लिङ्गविशिष्ट

१ ३-१-४८ । २ १-२-११ । ३ १-१-५६ । ४ ५-२-११८ । ५ १-१-५७ ।

स्याऽपि तत्र सुषमा इत्यादि । धातोरेवेच्छन्तीत्युक्त्वा कथं निःषूतमित्याद्युदाहृतम् ? सत्यमुक्तप्रत्ययात्प्रागेव धातूपसर्गेण योगात्सिध्यति ।

'अघः स्वपः' । २ । ३ । ५७ ॥ निःषुप्त इत्यादौ "ज्ञानेच्छा०" इति क्तः ।

'प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः' । २ । ३ । ५८ ॥ सुष्यादित्यादिति, न्यासे तु "वेत्तुष्यादस्य षष्ठम्" वृत्तौ तु सारसंग्रहाभिप्रायेण "शुष्यादित्यः" इत्युक्तम् । विषुतमित्यादि–विसरतीति क्विपि तोन्ते 'क्विबन्ता धातुत्वं नामत्वं च न त्यजन्तीति' न्यायाद्विसुदित्येवरूपाद्धातुमात्रादमूरूप स्वरादौ प्रत्ययेऽस्तेरिति किमिति न्यायेन ज्ञापकफलता । यदा तु कस्यचिदपि असौ सति यस्वरस्य प्रत्ययस्येति न चिन्त्यते न ज्ञापकफलता ।

'न स्सः' । २ । ३ । ५९ ॥ वृषिस्यति, अत्राऽस्यपठौस्य स्सः ।

'सिचो यङि' । २ । ३ । ६० ॥ षत्वमिति "स्थासेनि०" इत्यनेन ।

'गतौ सेधः' । २ । ३ । ६१ ॥ ननु कुसरधूसरमसरकसरादिषु प्रत्ययसकारस्य षत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ? नैवम्, उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति, सुखबोधनार्थं व्युत्पाद्यमाना अपि उणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्ते । इत्थं सति वृक्ष इत्यत्रापि षत्वं न प्राप्नोति ? उच्यते–तर्हि धातुत्वाद् षत्वभावः ।

'सुगः स्यसनि' । २ । ३ । ६२ ॥ अभ्यासोऽस्मादित्यत्राऽप्यभ्यपीति वचनात् "उपसर्गात्सुग्०" इति प्राप्तं निषिध्यते ।

'रघृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्यालचटतवर्गशसान्तरे' । २ । ३ । ६३ ॥ ननु ऋवर्णग्रहणं किमर्थं ? यतो ऋकारमध्ये रेफ ऌकारमध्ये तु लोऽस्तीति वृद्धवादः, ततो ऋवर्णेऽपि तन्मध्यव्यवस्थितरेफाश्रयं णत्वं भविष्यति; अत एव पाणिनिनाऽपि रषाभ्यामित्येवोक्तम्, उच्यते–न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते तद्भिन्नत्वात् वर्ण-पृथक्त्वप्रत्यासत्त्यनाश्रयणाद्धि–मांसं न भिक्षणमिति सत्यपि निषेधे शाखो विक्रीणन्ते, तत्र मांसबुद्धेरभावात् । अपपमव्यवधानेऽपीति–अवत्यप्रतिषेधादितरव्यवधानेऽपि भवति । पुष्णातीति–अत्र "ष्वगस्य" इत्यनेनैव णत्वं सिद्धं षकारग्रहणं कृष्णमित्यादौ व्यवहितार्थं तदर्थं च सत् परत्वात् "ष्वगस्य" इति बाधित्वा णत्वं प्रवर्तयति । नृभिर्नृभिरिति द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्याभयपक्षाद्विभक्त्यन्तमित्यर्थः । विरठनति–विपूषा-

---

१ ५-१-११ । २ १-१-४२ । ३ ५-१-१४३ । ४ २-३-४ । ५ २-३-३१ । ६ १-१-६ ।

ग्रमे "ग्रुरुत०" इति निपातनात्, विस्पष्टे। अग्रणीनामित्यादौ दीर्घरूपे स्यादिविधौ कर्तव्ये पूर्वकृतमपि णत्वमसिद्धं भवति।

'पूर्वपदस्थात् नाम्न्यगः'। २। ३। ६४॥ सामर्थ्यादिति-अयमर्थः स्वेन पूर्वपदशब्देन उत्तरपदमाक्षिप्यते, तदन्तरेण तस्यास्सम्भवाभावाच्च नकारस्य विशेषणम्। पुष्पयन्दीति-पुष्पक् पुष्प्यन्तीत्यपि पुष्पाणि नन्दयति अण्, ङी, पुष्पनन्दी आचार्यः। यस्त्वग्रपणकाप्पर्टेर्निमित्त्य, दिगम्बरेण तु यापान्त्यः, स च न शिष्टसम्मतः। वाग्मी पत्त -नभ्रस्येव तस्यदमण् ङीः। वैद्धिहस्वरे " इति पुंवद्भिवेषः। अग्रयनमिति-विषादिपु अग्रयनपाठादत्र णत्वनिषेध सिद्धे किमम इत्यनेन? सत्यम्, अबाधकान्यपि ज्ञापकानि भवन्ति। उत्तरपदमम्बन्धी नकारो न भवतीति-" प्रत्यय प्रकृत्यादेः" इति न्यायात्। पूर्वेणैव णत्वमिति-ननु पूर्वेणाऽपि कथ यतः स्वरपदशब्दस्याऽन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वमस्ति, तस्यत्वात्रेफस्य णस्यैकपदत्वामावादिति। अत्रोच्यते-यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनावेकपदस्य व्यभिचारतस्तत्र णत्वाभाव इह तु रफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्यैकपदस्यत्वाव्यभिचारः। यद्वा सित्वमेवेति नियमेनायनण्प्रसङ्गे स्वरपदशब्दस्य पदत्वस्य निरस्तत्वात् पूर्वेण भवत्येव। मनोहरा-वृक्षविशेषाः।

'निष्प्राग्रेऽन्तःखदिरकार्श्याम्रशरक्षुप्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्य'। २। ३। ६६॥ निष्प्राग्रेन्तरो नौपधिवचना नाऽपि वृक्षवचनाः तेभ्यः संज्ञायां कोटरादि नियमेन व्यावर्तितत्वादप्राप्त णत्वं विधीयते। असंज्ञायामप्येकपदत्वाभावादप्राप्त मत। इक्षुप्रशब्दावौपधिवचनौ अपा वृक्षवचनास्तेषां संज्ञायां कोटरादिनियमेन णत्वस्य व्यावर्तितत्वादुत्तरणाऽप्राप्त विध्यर्थ, असंज्ञायां तूत्तरेण विकल्पे प्राप्त नित्यार्थम्। कार्श्यवर्णमिति-कार्श्यशब्दो वृक्षविशेषवाची अभ्युत्पन्नाऽथवा कृष्यते " मेम्युपाम्य " इति क ततः अणि धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् कार्श्यगुणयुक्ता वृक्षाऽपि कार्श्यः। पीयुक्षति-पीयुक्षाशब्दो द्राक्षापर्यायो द्राक्षाविशेषो वा। पीङ्च क्विपि पीः पिर्यं यति " पीयय० " इति किदु', पीयुं क्षायति " आतो वा " इति डः।

'द्विंत्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः'। २। ३। ६७॥ कोद्रववणमिति-क्नाऽम्भमा उपन्त-क्लियन्ते " कैरव " इति माधुः कनोद्रवन्त्युच्छन्दा यन्तऽथि वा। लता मल्लीकर्कोट्यादिका, गुल्मा ह्रस्वस्कन्धास्तरवो बहुकाण्डशाखाः कटकस्वादय, एवङ्गुणागुरूप इव वीरुधः। उस्पलकस्त्वत्र व्याख्यत्-लता गुल्मास्ताभ्यां निलधवा वीरुध। पुष्पं विना फलमव यस्य स वृक्षादिः फली। पुष्पं च

फलं चोपगच्छन्ति पुष्पफलोपगाः " नाम्नो गमः० " इति डे—वृक्षाः पुष्पफलोपगा इति। न चोभयमप्युपगच्छन्ति त एव वृक्षा किं तर्हि ? येऽप्यन्यतरत् पुष्पं फलं चोपगच्छन्ति तेऽपि वृक्षा एव। तत्र वेतसादयः पुष्पमेव प्लक्षादयः फलमेवाऽऽम्रादयस्तूभयमप्युपगच्छन्ति। तत्र वृक्षो वनस्पतित्वमपकेशित्वं च न व्यभिचरति। वनस्पतिरपकेशी तु वृक्षत्वं व्यभिचरत। यतः " फली वनस्पतिर्ज्ञेयः फलवन्ध्यस्त्वपकेशी " इति। अत एव च वनस्पत्यादिग्रहणमकृत्वा वृक्षग्रहणं कृतं तदन्तर्गतत्वाद्वनस्पत्यादेरिति। विदारी—लताविशेष ।

' गिरिनद्यादीनाम् '। २। ३। ६८॥ तूर्यमाण इति—तूर्यं मानमस्येति बाह्ये निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वाभावादप्राप्ते विकल्पः। तूर्यवेस्त्वानडिस्ये मागमे च " रपृवर्णा० " इति नित्यं प्राप्ते। क्षिप्रादित्वादिति—अन्यथा बहुस्वरत्वात् प्रायो बहुस्वरादिकण् स्यात्।

' पानस्य भावकरणे '। २। ३। ६९॥ सौवीरपाणमिति—सौवीरेषु प्रायो भव बाहुलकादकञ्च बाधित्वा भवेऽण्। सुवीराणामिदं " तस्येदम् " इति वा।

' देशे '। २। ३। ७०॥ योगविभागादिति—अन्यथा 'पानस्य भावकरणदेशे' इति क्रियेत। तथाऽत्र कर्मसाधनः पानशब्दो गृह्यते, भावकरणप्रधानस्य तु पूर्वेण विकल्प एव उशीनरा इति—उशयत इति " स्वादिभ्यः कः " घटीति क्विपि ङ्याति गौरादित्वाद् ङ्यामुशी नगरी तस्या नराः। गान्धारयः—गान्धारस्याऽपत्यं वृद्धमत इञ् गान्धारिः राष्ट्रक्षत्रियसरूपः ततो गान्धारीणां राजानः, गान्धारे राज्ञोऽपत्यानि वा " गान्धारिसाल्वेयाभ्याम् " ' यञञोऽश्या० " इति बहुत्वविषयो लुप्। ननु क्षीरपानादयः शब्दा मनुष्येषु वर्तन्ते। तत्सामानाधिकरण्यादुशीनरादयोऽपि तथैव तत्कथमिह देशो गम्यत इत्याह—तात्स्थ्यादित्यादि। अयमर्थः—उशीनरादयो हि शब्दाः संज्ञात्वेन पूर्वं देशेष्वेव प्रवृत्ताः पश्चात्तु तत्स्थानसम्बन्धात् मनुष्येषु तेन मनुष्याभिधानेऽपि तत्र मनुष्यदेशाभिधानं गम्यते, दाक्षीणां पानमिति—अत्र कर्तरि षष्ठी।

' ग्रामाग्रात् नियः '। २। ३। ७१॥ ननु " गतिकारक० " इति न्यायाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासे निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् " रपृवर्णा० " इत्यनेनैव णत्वं सिद्धमेव किमनेनेति ? सत्यम्, नियमार्थं यदि नियो णत्वं स्यात्तदा ग्रामाग्रादेव तेन सरनीमेपनीत्यादौ पूर्वेणाऽपि न भवति।

---

१ ५-१-१३१। २ ३-३-६२। ३ ६-३-१६। ४ ५-३-८२। ५ ६-१-११५।
६ ६-१-१२६। ७ १-२-६५। ८ २-३-६३।

'**वाह्याद्वाहनस्य**' । २ । ३ । ७२ ॥ वोढव्यं वाह्यमिति–वहेरर्थे घ्यणि वाह्यं वाहनाद्यमित्यादि तेन यद्यपि वाहन वहनाद्यमित्यादि वाह्यं नाऽऽरोपितं भवति तदर्थं तु केवलमुपकल्पितं भूतलस्य तदापि भवत्येव ।

'**अतोऽह्नस्य**' । २ । ३ । ७३ ॥ दीर्घाह्नी प्रावृडिति–दीर्घाह्नी, दीर्घाह्नः, दीर्घाह्ना रूपत्रितयम् ।

'**योत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपक्वाह्नः**' । २ । ३ । ७५ ॥ प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् । तथाहि–शिखितेषु प्रयोगेषु "गतिकारक०" इति न्यायात् स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव समास इत्येकपदत्वात्प्राप्ते व्याघ्रीयत्पामा येषां तानि व्याघ्रीपामाणि व्याघ्रीपामानि वेत्यादिषु त्वदर्शितेष्वप्राप्ते । पाणिनिस्तत्प्राप्ते विभाषां मन्यते । तन्मतेऽपि माषोऽस्त्यनयोर्माषिणौ व्रीहीणां वापिनाविति यदा क्रियते तदाऽप्राप्ते । अयोग्योत्तरपदस्यान्त्यो नकारो न भवतीति–किन्तु "प्रत्ययः प्रकृत्यादेः" इति न्यायेन गगमग इत्यस्य सद्भावस्यैव । व्याहि–चतुरहीति अनयोर्मर्वेऽर्थेऽण्विषये "वर्णात०" इत्यननाङ्ग् महादेवम । मर्दमयाहिनाविति–मर्दमान् वायत इत्येवंधीलौ ।

'**कर्णैकस्वरघाति**' । २ । ३ । ७६ ॥ न वेदिति–सत्यपि त्रिवमानुवर्तने प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् कगगमस्मात् पकमम्दस्यैव प्रतिषेध इति । स्वर्गकामिणा विति–सुखेन पुण्यकर्मभिरर्ज्यत इति यति न्यक्कादित्वात् तं कामयेते इत्येवंशीलौ । मोक्षकामिणाविति–मुच्यन्ते प्राणिनः कर्मकलङ्केनाऽत्रेति ' मीनामपमि० " इति से । नित्यार्थमिति–अयमर्थः " मतिकारक० " इति न्यायेन निमित्तनिमित्तिनोरे कपदस्थत्वात् रेषुवर्णा० " इति नित्य प्राप्त वोत्तर० " इति विकल्पित पुनरनेन नित्य विधीयते इत्यर्थः ।

'**अदुरुपसर्गान्तरो णहिनुमीनानेः**' । २ । ३ । ७७ ॥ हिनुमीनानिग्रहणात् समासस्याऽसम्भवात् पूर्वपदस्थादित्यस्य निवृत्यावविशेषेणोपसर्गात् णत्वविधिः । हिनुमीनाग्रहण इति–अथ प्रहिणोति प्रमीणीत इत्यत्र गुणे ईकार च कृते हिनुमीनेत्येतद्रूपविरहात् स्थानीवत्स्याऽप्यसन्निधौ स्वरस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् कथं च त्वमित्याह–विकृतस्याऽपीति । प्रवपानि मांसानीति–उप्यत इति वपा विभाषया । आनीत्यर्थेवत इति–वपानीति सन्नुवापस्याऽर्थवत्त्वादानीत्यस्य पृथगर्थाभावादनर्थकत्वाद् पसमस्तामावाद्वा । अत एव प्रवपा इति विग्रहो वृत्तौ दर्शितः ।

---

१ १-२-८५ । २ ७-१-११४ । ३ न्या० ५६४ । ४ १-२-८५ । ५ २-१-११ । ६ २-१-७५ ।

‘ नशः शः ’ । २ । ३ । ७८ ॥ प्रनष्ट इति–अत्र “ नेमोऽद्युटि ” इति नाग मस्य ‘ नो व्यञ्जनस्य० ” इति लुक् । प्रनङ्क्ष्यतीत्यादि–अत्र परेऽसिद्धत्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं कृतमपि षत्वं पश्चाद्भावत्वात् पत्वे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् प्राप्तमपि श इति वचनात् साक्षाच्छकारान्तत्वाभावात् निवर्त्यते ।

‘ नेर्मादापतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्याति वाति द्राति प्साति स्यति हन्ति देग्धौ ’ । २ । ३ । ७९ ॥ न मातीत्यादि–नन्वेषां मारूपाणामाङ्गस्वाप्रयुक्ताऽपि कुतः ? उच्यते–“ मिग्मिगोऽसि लवति ” इत्यनेनाऽऽत्वविधानात् । नाऽनु बन्धनार्थ इति–यथा रीत्या धातुपाठे माङित्यपाठि तद्रीत्या यदि सूत्रेऽपि क्रियेत त- दाऽनुबन्धार्थः स्यात् । अत्र तु विशेषण ङकारस्योपलक्षितो मा इति । ननु “ सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य ” तथाऽनन्तरस्य न व्यवहितस्येति न्यायात् प्रण्यास्यतीत्यादावाका व्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह–माका व्यवधानेऽपीति–अयमर्थः ‘ पैवेन्तरे० ” इति च लनिषेधकसूत्र आको वर्जनादाका व्यवधानेऽपि भवति ।

‘ अकखाद्यषान्ते पाठे वा ’ । २ । ३ । ८० ॥ अत्राऽकखादिषान्त इति सिद्धे नञ्द्वय सुखार्थं, नञ्द्वये हि सति कखादेः षान्तस्य च वर्जन प्रतीयत । एक- स्मिंस्तु कखादेः किंविशिष्टस्य षान्तस्येति प्रतीतिः स्यात् । असम्भवात् न भविष्यतीति न वाच्यम् । कृपञ्चिपत्यादावेव द्विपस्याऽपि दर्शनात् । सौत्रेषु पाठादिति–ननु स्त- म्मेर्धातुप्पाठात् कथ पाठविषयत्वं ? उच्यते–सूत्राणां सूत्रमेव धातुपदस्य । प्रनिवे टेति–‘ विष्ट ’ प्रवेशने, इत्यस्य रूपम् ।

‘ द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ’ । २ । ३ । ८१ ॥ प्राणिणिषतीत्यादी द्वयोरप्यनयोरेव णत्व द्वित्व इति वचनात् । हे प्राण !–अन्त “ नामन्त्र्ये ” इति न लोपप्रतिषेधात् नान्तत्वं सम्भवतीत्यामन्त्र्ये दर्शितम् । ननु द्वित्वेऽपि कृतेऽन्तेऽपीति वचनादन्तेऽपि ध्रुव्यादनन्तेऽपि भविष्यति किं द्वित्वेऽपीत्यनेन ? नैवम्, द्वित्वऽपीत्य स्याऽभावे प्राणिणिषतीत्यत्र प्रथमनकारेऽन्तेऽपीत्यस्य चरितार्थत्वाद्द्वितीयनकारस्य णत्वं न स्यात् । टवर्गेण व्यवधानात् । अन्तेऽपीत्यत्राऽपि शब्दाभावे द्वित्वेऽप्यन्त एव स्यादिति । ननु द्वित्वे सत्यन्तस्थो नकारः क सम्भवति ? उच्यत–प्राणितः सनि प्राणिणिषन्वं प्रयुक्त णिगि अल्लोप क्विपि प्राणिणिषमाचष्ट णिचि पुन “ व्यञ्जनस्य चे ” इत्यनन इसिति लोप क्विपि हे प्राणिण् ? इत्यादावाम व्यत्वाच न लोपा भावे प्राणिणिषन्तीत्याद्यनन्तेऽपि ।

१ ४-४-११ । २ ४-२-४५ । ३ ४-१-८ । ४ १-१- ।। ५ १-१-११ । ६ ७-४-४१ ।

'इनः' । २ । ३ । ८२ ॥ प्रध्नन्तीत्यादौ हन् इत्युच्यमानेऽप्येकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् णत्वं प्राप्नोतीत्याह—हनोऽघ्नीति ।

'णमि वा' । २ । ३ । ८३ ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् ।

'निसनिक्षनिन्दः कृति वा' । २ । ३ । ८४ ॥ नित्यं भवतीति—"अदुरुपसर्गा" इत्यनेन णपः । षोपदेशत्वात् "अदुरुपसर्गा॰" इत्यनेन गतिकारकङस्युक्तानामिति न्यायादविभक्त्यन्तैः कृदन्तैः सह प्रादीनां समासे सति निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् 'रघुवर्णा॰" इत्यनेन वा नित्ये णत्वे प्राप्ते विकल्पार्थमिदम्।

'स्वरात्' । २ । ३ । ८५ ॥ "गतिकारक॰" इतिन्यायात् 'रघुवर्णा' इति सिद्धमेव किन्तु प्रयायिणी परियायिणावित्यत्र "षोपदे॰" इति वा णत्वं स्यादतस्तन्निषेधार्थमिदमारभ्यते । कृतीत्यस्येति—कृतीति विषयसप्तमीयं न निमित्तसप्तमी । तथा हि स्वरात् परस्य धातोर्नस्य कृन्निमित्ते णत्वमिति सूत्रार्थः स्यात् । न चैतदसम्भवाद् भविष्यतीति वाच्यम्, प्रेण्वनमित्यादावेतन्निमित्तस्याऽपि दर्शनात् । तथा च सति न क्यापूय इत्यादि प्रतिषेधेऽनर्थकः प्राप्तेरभावादिति क्यादीनां कृति निमित्तभूते स्वरात् परो धातुनकारोऽस्ति येन प्राप्तौ प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यादिति स्वरादिति कृत्प्रकारस्य विशेषणं, न "अदुरुपसर्गान्तर" इत्यस्य धातोर्वा "देशेऽन्तरोऽयनहनः" इति प्रतिषेधेन हि प्राप्तस्य स प्रतिषेधः । न चाऽन्तःशब्दो धातुर्वा स्वरान्तो वा येन प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यादिति । उपसर्गविशेषणे प्रमुण इत्यत्राऽपि स्यात् । कृद्विशेषणमपि न । तस्मिन्नपि कृत कृतो यः स्वरस्ततः परस्य नकारस्येति स्थिते प्रयाणीयमित्यादौ प्राप्तिः । प्रहीण इत्यादौ न स्यादिति । प्रकल्प्यमानमिति—वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणात् समुदायव्यापारे चाऽवयवस्याऽपि स्वव्यापारानुच्छेदेन व्यापारात् लकारे उच्चार्यमाणे तदवयवस्य लकारस्याऽप्युच्चारणमित्यलघटति प्रवर्तत एव ।

'नाम्यादेरेव न' । २ । ३ । ८६ ॥ प्रेङ्खणमित्यादौ षोपरेति नागमस्य विकल्पो नाम्नामिति बहुवचनेन बाधितत्वात् ।

'व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा' । २ । ३ । ८७ ॥ दुगूहन इति—दुर्दुःखेऽन्नेनाऽस्मिन् वा केरव्यापारे" अनट् दुर्गूहतीति नन्द्यादिभ्यो वा—दुगूहन इत्यत्र "गोहः स्वरे ऊत् ।

'णेर्वा' । २ । ३ । ८८ ॥ ण्यन्तेभ्यस्त्विति—नामगरादितेभ्यः ।

---

१ २-१-७७ । २ २-१-६१ । ३ २-१-७५ । ४ २-१-९१ । ५ ५-३-१२१ । ६ ४-२-४१ ।

'निर्विण्णः' । २ । ३ । ८९ ॥ गतिकारकेतिन्यायात् "रेपूर्वणो०" इति सेद्धमेव किमनेन ? सत्यम्, अनेन न्यायेन निर्विण्णवानित्यत्राऽपि स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमेतम् । एते त्रयोऽपि धातूनामनेकार्थत्वाद्वैराग्ये वर्तन्ते । निर्विण्ण इति-विदक् ज्ञाने इत्यस्य सेट्त्वात् । अलघटेति क्याघ्रस्या धाऽप्राप्तौ क्तनकारस्य णत्वं निपात्यते, धातुनकारस्य तु "तवर्गस्य०" इति ।

'न ख्यापूग्भूभाकमगमप्यायवेपो णेश्च' । २ । ३ । ९० ॥ ख्या इति निरनुबन्धोपादाने ख्यादेशस्य ख्यांङ् प्रथने इत्यस्य च परिग्रहार्थम् । नित्यमिति-"स्वरात्" इत्यनेन । वेपो विकल्पेनेति-'ण्यन्तादेनोन्मुषा०" इत्यनेन ण्यन्तेभ्य श्चेति-"णेर्वा" इत्यनेन ।

'देशेऽन्तरोऽयनहनः' । २ । ३ । ९१ ॥ स्वरादिति हन इति च यथासंख्य प्राप्ते प्रतिषेधः । अन्तर्घण इति-"हनोऽन्तर्घनाम्च०" इत्यलन्तो निपात्यते । वाही केषु देशविषयस्यैव संज्ञा । प्रायघोदय इति-इंद्, इण्ङ् वा, प्रैयतेऽस्मिन्नित्यनटि "स्वरात्" इति णत्वे । अघतौ तु 'उपसर्गस्याऽयौ" इति लत्व स्यात् ।

'षात् पदे' । २ । ३ । ९२ ॥ सर्पिष्पानमिति-नन्वत्र पकाराभिव मा भूण्णत्व सर्पिस्परेफाभिवे कथ नहि ? उच्यते-यत्रोत्पद्यमानस्य णत्वस्य निमित्तद्वय भवति तत्र प्रत्यासत्त्याऽनन्तरमेव गृह्यत इति । सर्पिष्कमेति-सर्पिष्कामयतीति सर्पिस्, अम् का धातुः आप्रे इति स्थिते क इत्यस्याऽपिभक्त्यन्तत्वात् पदत्वाभाव इति नाऽनेनत्वप्रतिषेधः । ननु उत्तरपदमपि पदमुच्यते यथा "वेर्दूणोऽनम्बम" इत्यत्र पदे इत्युक्तेऽपि उत्तरपदे इति वृत्तिकृता व्याख्यातम्, तद्वदिहाऽपि पद इत्युक्त उत्तरपदमपि लभ्यते तत्कथ सर्पिष्कामेत्यत्र व्याहृतिः ?, सत्यम्; 'नाऽनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः' इतिन्यायादेवविध व्याख्यानं न सर्वत्राऽपि युक्तं किन्त्वभिप्रेतसिद्ध्यर्थं कचिदेव । यदा तु कुत्सितार्थे कप् तदा निर्विवादमेव ।

'पदेऽन्तरेऽनाङ्यतद्धिते' । २ । ३ । ९३ ॥ चतुरङ्गयोगेन-अत्र 'केव गैकः' इति प्राप्त निषिध्यते । माषकुम्भस्य वापः माषस्य कुम्भवाप इत्यस्मिन्नर्थे वा क्ये "इत्यम्बोऽसप" इति पदसंज्ञानिषेधेऽपि भूतपूर्वक पदत्वमाश्रीयते । कवर्गैकस्वरवतीति-कवर्गैकत्वेन विकल्पविहितत्वात् तु "गोर्वर" इति विकल्पः ।

'क्षुम्नादीनाम्' । २ । ३ । ९४ ॥ क्षुम्नति तुप्वादिनिर्देशेन धातुग्रहण न तु

१ १-१-११ । २ १-१-६ । ३ १-१-६५ । ४ १-१-६० । ५ -१-१४ । ६ १-१-१ ।
७ २-४-१८ । ८ २-१-७६ । ९ १-१-१५ । १० २-१-७५ ।

षत्वमुच्चितमित्यर्थम् । अनुबन्धनिर्देशे हि क्षोभणमित्यत्राऽपि स्यात् । षत्वं तु प्रत्युत इत्यत्राऽपि । यद्येवं तर्हि क्षुम्नीत इत्यादौ षत्वप्राप्तस्य परेऽस्यासत्वादीकारादौ कृते क्षुम्नेति–रूपाभावाश्च प्राप्नोति ? उच्यते–स्वरादयस्य स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेन चाऽस्याऽऽकृतिगणता द्योत्यते । तेनाऽन्योऽप्यविहितलक्षणो षत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यस्तेन धनदवाषकनरवाहनप्रभृतस्य न षत्वम् । नूनमित्येक इति–अविभक्तिको निर्देशः । अकारान्तस्त्वयं ज्ञातव्यः ।

‘पाठ धात्वादेर्णो नः’ । २ । ३ । ९७ ॥ नन्वादिग्रहणं किमर्थं तमन्तरे णाऽपि णोपदेशबलाण्णत्वं न भविष्यति, अन्यथा मनिस्यत्र पठ्यते ?, नैवम्; णोपदेशस्य । ‘ अदुरुपसर्गा० ” इति णत्वे फलमस्ति, तथाऽप्युपसर्गपूर्वस्य प्रणयति अन्यत्र तु मनतीति स्यादित्यादिग्रहणं कर्तव्यमेव । पाठ इति किमिति–पाठ इत्यनेन धातुपदेशस्य ग्रहणाण्णकारीयतेरनुपदेशत्वाभावः । अथैवं नादय एव पठ्यन्तां तथा च सति नदमारभ्यन्म भवतीत्याह–णोपदेशमेवेति–एवमुत्तरत्र षोपदेशेऽपि ।

‘षः सोऽष्ट्यैष्ठिवष्वष्कः’ ।२।३।९८॥ नन्वत्राऽप्यादिरित्यधिकाराभावेऽपि पाठबलादेव सपतीत्यादौ षत्वं न भविष्यति किं तेनाति ? सत्यं, परोक्षायामसिद्धत्वात् सस्य षत्वं ष्वष्कपुरित्यत्र फलम् ।

‘ष्ठरलाले कृपोऽकृपीटादिषु’ । २ । ३ । ९९ ॥ “ऋतोऽममन्वस्य०” इत्यत्र ऋग्रहितस्य प्लुतत्वं वदन् स्वरद्वारेणैव सिद्धे पुनरपि यत्र लृकारग्रहणं करोति तदेव बोधयति ऋत्प्रतिषेधे लृतोऽपि प्रतिषेधप्रसङ्ग इति ‘ ऋकारापदिष्टं कार्यं लृकारस्याऽपीति’। यथोक्तत्वात् मत्र “ईदूदेवस्य,” ‘ ऋतोऽत् ” चलीकृप्यत इत्यत्र “रिरौ च लुपि ” इति सिद्धम् ।

‘ग्रो यङि’ । २ । ३ । १०१ ॥ निजेगिल्यत इति–अत्र स्वादेरित्यस्य परे लत्वेऽसत्त्वम् । यदेव नाऽस्तीति–‘ न गृणाशुभरुचः ’ इति निषेधात् ।

‘नवा स्वरे’ । २ । ३ । १०२ ॥ निगार्यत इति–अत्र निपूर्वात्तुतो णौ ञ्यौ लकारे णिलोपमेत्त्वभयप्राप्तौ नित्यत्वात् पूर्वं णिलोपः । न च ‘ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ’ इतिन्यायेन लत्वस्याऽपि प्राप्तौ तस्याऽपि नित्यत्वं वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधात् ।

‘परिघाङ्कादीनां लत्व लः’ । २ । ३ । १०४ ॥ अर्थोपादुत्कत्वात् किंचत्र

१ ३-१-७७। २ ७-४-९९। ३ ४-२-३७। ४ ४-३-२८। ५ ४-१-५६। ६ १-४-११।

स्यये क्षपितः । अर्चेरेव क इत्यादौ क अतकः । तूपौ च "सेणीकास्तीक०" इति त-र्येरीकं । कपिरसम्बन्धात् क-कपिरकं । नञ्पूर्वात्रायतेः 'गेमिथमि०" इति बहुवचनात् कि स्यपि भरम् । लिखेः समानार्थात् रिखेर्भिदायाकि रेखा । भद्रः सौत्रात् "ऋज्रेन्द्राग्र०" इति अमे गौरादित्वात् च नवमी । भटेः सौत्रात् " कुम्बिकेनि० " इति किम्पि चरिष्ठे । किम्बिमिति ध्वनिमततीति 'कैम्बित्' इति के किम्बिमः ।

'जपादीनां पो वः' । २ । ३ । १०५ ॥ विष्टपी " विष्टपोळप० " इति । तृतीयं विष्टपं प्राम्याशिविष्टपमिति पठन्ति ।

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते शब्दानुशासनेऽवचूरिकायां

तृतीयः पादः ॥

'स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः' । २ । ४ । १ ॥ अतिराज्ञीति-पूजितो राजा स्त्री चेदतिराज्ञीति । " पूजास्वतेः० " इति समासान्तप्रतिषेधः । राजानमतिक्रान्तेत्यपि कृते समासान्तविधेरनित्यत्वमिति काशिका ।

'अधातूदृदितः' । २ । ४ । २ ॥ गोमदादिदन्तोऽप्युदिदिति-अवयवधर्मेण समुदायोऽपि व्यपदिश्यते-अत्राऽवयव उदित्, तद्धर्मेण समुदायोऽपीत्यर्थः । भुकभित्यादि " भ्सहतोः " इत्यत्र महत्साहचर्यात् क्विबन्तस्य कंसो न ग्रहणमित्यर्थस्य ज्ञापित त्वादत्र न दीर्घः । प्रत्ययस्योदित्यादिति-अजादेरित्यत्राऽऽप्तवित्याख्यानेन तदन्तस्य ग्रहणे सिद्धे यदिदं व्याख्यानं तद्युत्पन्तरस्याऽपि दर्शनार्थम् । यत एकस्याऽपि साम्यस्य सिद्धयर्थं बहवोऽपि युक्तय उपन्यस्यन्ते ।

'अञ्चः' । २ । ४ । ३ ॥ अञ्च इति कृतनलोपाभावस्य धातुरूपस्याञ्चेर्निर्देश-स्तेनाऽर्चाविवक्षये नलोपाभावे तदविवक्षये लोपेऽपि ङीः सिद्धः । अच इति निर्देशे तु 'अच्च् प्राचीर्थम" इतिवत् कृतनलोपस्यैव स्यात् । इत्थं च प्राञ्चीप्रत्यञ्चीत्यादौ ङीर्नाऽऽप्नुयात् ।

'णस्वराऽघोषाद्वनोरश्च' । २ । ४ । ४ ॥ ननु 'निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्ध-कस्य' इति क्वनिप्ङ्वनिपोर्ग्रहणं न प्राप्नोति ? उच्यते-'निरनुबन्धग्रहणे कचित्सानुबन्धस्य ग्रहणम्' इति न्यायात् न दोषः । वनोऽन्तस्येति-ननु प्रत्ययस्येति सर्वस्याऽपि प्राप्नोति

१ उणा० ९ । २ उणा० ५२ । ३ उणा० ३११ । ४ उणा० ५१५ । ५ ५-१-१७१ । ६ उणा० १७ । ७ ७-३-७२ । ८ १-४-४६ । ९ २-१-१४ ।

तत्कथमुक्तमन्तस्येति ? उच्यते, गात् न् धन् इति कृते भविष्यति। अतिधनुनीति-पूजितः भाऽतिभा स्त्री चेदतिधनी। नियमार्थमिति-यत्स्वरापोपादेव यतो ङीर्भवति। तेन सह मुक्तेत्यादौ पूर्वेणाऽपि न भवति। विपरीतनियमस्तु "स्त्रियां नृतो०" इत्यस्याऽऽरम्भात् न। विपरीतनियमे हि राज्ञीत्यादौ स्वरात् परस्य नकारस्याऽभावात् "स्त्रियां नृतो०" इत्यनेन ङीर्न स्यात्।

"या बहुव्रीहेः" ।२।४।५॥ बहुमरुत्कतरीति-अन्ये चन्द्रगोम्यादयो "नोपोम्मवतः" इति प्रतिषेधमिच्छन्तो बहुमरुत्केत्येव रूपयन्ति, स्वमते तु व्यक्त्या सूत्रस्य प्रवर्तनाच्च निषेधः।

'ऊघ्नः'।२।४।७॥ ऊघ्निस्यादेश इति-अयमर्थः, यदि समासान्तविधौ ऊघ्निस्यादेशं न कुर्यात् किन्तु न इत्येव तदाऽन्नो वेत्यनेन विकल्पः स्यान्न तु "स्त्रियां नृतो०" इत्यनेन नित्यं ङीरिति। पञ्चकुम्भोधेति-ननु तुपः पित्वात् 'क्यङ्मानि" इत्यनेन पुंवद्भावः कथं न भवति ? नैवम्, "स्त्रियामूधसोऽन्" इत्यत्र स्त्रियां विधेः व्याख्यानात्। विषयव्याख्याने हि निर्निमित्तत्वार्थम्। ततो यदि पुंवद्भावोऽभिमतः स्यात्तदा स्यामूधसोऽनिति सनैमित्तिकमेव कुर्यात्। ननु कुम्भामिति कृते ङीरपि कथम् ? उच्यते-तदा गौरादौ पठ्येत। निमित्तव्याख्याने हि "मूर्त्तेः ङीवे" इत्यपि तत्त्वपि "स्त्रीवे" इति ङीनिवृत्तौ तन्निमित्तकसमासान्तस्याऽपि निवृत्तिः प्राप्नोति। ततश्च पञ्चकुम्भोधा इति विसर्गान्तं रूपं प्राप्नुयादिति समासान्तविधौ तन्निमित्तक आदेशो नाऽकारि।

'अशिशो'।२।४।८॥ ननु ऊधन्शब्दस्याऽशिशुशब्दस्य च बहुव्रीहिविशेषणत्वेन समानाधत्वादेकयोग एव क्रियताम् ? उच्यते-बहुव्रीहावव्यूधन इति तदन्तस्य विधिः, अशिशोरिति च स्वरूपस्येति योगविभागः।

'संख्यादेर्हायनाद्वयसि'।२।४।९॥ इकमि तत्त्वपि चेति-"वर्षे-काळेभ्यः" इत्यस्य। शब्दाभिप्रायमेतदुक्तम्। तन्त्रोपोतस्तु हायनशब्दस्य काल-वाचकत्वाभावे "घन ङीव" इत्यनेनाप्येवेच्छति।

'नोपान्त्यवतः'।२।४।११॥ उपान्त्यलोपो नाऽस्तीति-"वं वम्य संयोगात्" इति निषेधनस्वर्थः। स्त्रियां नृत इत्यस्यापीति-अन्यथाऽन्नोऽनुपान्त्य वतो वेत्येकयोगः क्रियेत। अतिपर्वणीत्यत्र वाक्युत्पत्तिपक्षाभयमात् पर्सीन्पोपा"

---

१ २-४-३ । २ २-४-११ । ३ ३-२-२ । ४ ७-१-११९ । ५ १-४-१६ । ६ ९-४-१६ । ७ ६-१-८ । ८ ६-१-१४ । ९ २-१-१११ । १ २-४-४ ।

इति ङी एव न भवति, किन्तु नान्तत्वात् " स्त्रियां नृतो० " इत्यनेन । सखिप्रभृतीनीति-अनेनः कप् प्राप्तः, " सहाद्युत्पयोगे " इति निषिध्यते ।

' मनः ' । २ । ४ । १४ ॥ ङीर्न भवतीति-बहुव्रीहौ मन्नन्तोऽप्यमन्नन्तद्वारा ङीर्भवत्येव । यथा ' दातुं प्रदानोचितभूरिधाम्नी ' इति । अतिमहिमेत्यत्राऽतिक्रान्तो महिमा यमेति बहुव्रीहौ-" अनो वा " इत्यस्य " मनः " इत्यस्य च द्वयोरन्यत्र चरितार्थत्वात् परत्वात् प्राप्तमपि प्रतिषेधं बाधित्वा विशेषविहितत्वादनो वेति विकल्प एव । योगविभागादिति-न मन्नुपान्त्यवद्भ्यामित्येवंरूपात् ।

' ताभ्यां वाऽऽपूडित् ' । २ । ४ । १५ ॥ पूर्वाभ्यामिति-" मनः ", "नोपान्त्यवतः " इत्येताभ्याम् । " महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृपदेवतानाम् । दातुं प्रदानोचितभूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवाऽस्मि विद्याम् " ॥ १ ॥ किरा० ३ श्लो २१ । त्रैरूप्यमिति-" वो बहुव्रीहेः " इति वचनाद् वनन्तस्याऽपि त्रैरूप्यं तेन सुधीवे सुधीवानौ सुधीवर्यौ ।

' अजादेः ' । २ । ४ । १६ ॥ विपूर्वात्प्रातेः के विव्रातेति न्यासः । पूर्वापहाणेति-अपहीयतेऽस्यामनया वा " कैरणाऽऽधारे " अनट् । अपहानशब्दोऽपि टिद्द्वारेण ङीप्रत्ययाभावार्थमजादौ द्रष्टव्यस्तेन पूर्वा च साऽपहाना चेति भावन्तेन वाक्यं कार्यम् । क्रियासम्बन्धाच्चेति "पूर्वपदस्था०" इति णत्वाभावः । <u>नामग्रहणे न तदन्तस्येति</u> न्यायाद्बाधन्ताद्दापः प्राप्तिरेव नाऽस्ति किमाद्यतिव्याख्यानेनत्याह-अत एव चेति ।

' ऋचि पादः पात्पदे ' । २ । ४ । १७ ॥ ननु ऋचि पादो वा क्रियताम् । ऋचि अभिधेयायां टाप् भवतीति सूत्रार्थः, नः विकल्पपक्षे ऋच्यभिधेयायामपि " वा पादः " इति ङीः स्यात् । ' वा पादः " इति प्राप्तेऽयमारभ्यते ।

' आत् ' । २ । ४ । १८ ॥ ननु याच्ञेत्यादीनामनेकलिङ्गानां यः स इत्याद्यकारान्तप्रयोगदर्शनादकारान्तत्वनिर्णयादस्तु तत्र आप्, खट्वादीनां तु नित्यं स्त्रियां वर्तमानत्वादकारान्तप्रयोगादर्शनादनिश्चयात् कथं तेभ्य आबित्याशङ्क्याऽऽह-खट्वादीनामिति । उपदेशाच्चेति-यद्यकारान्तो न स्यात्तदा नाऽऽबन्त इति तस्याऽऽप्द्वारेण ह्रस्वोऽपि न स्यादित्यर्थः । आदिति किमिति-अवर्णादिति क्रियतामित्यर्थः । सोमपा स्त्रीति सोमं पिबतीति विच्, आदितिवचनादत्राऽऽप्न भवति । ननु पाऽत्राऽऽभावात्

---

१ १-४-३ । २ ७-३-१७४ । ३ १-४-११ । ४ १-४-१२ । ५ १-४-५ । ६ ४-२-११९ । ७ २-१-१४ । ८ १-४-६ ।

मान्योराकारश्रुतेस्तथैव विद्यमानत्वात् किं तदभावेन विनश्यतीति ? उच्यते—यदि सति ' दीर्घज्जसात् " इति सेर्लोपः स्यात्तथा सोमपाः कन्याः पश्येत्यत्र " लुगातोऽनापः " इति शसि लुक् स्यात् ।

' गौरादिभ्यो मुख्यान्ङीः ' । २ । ४ । १९ ॥ कयोः शिवेरपस्य कुमारिदुनाटीति ध्ये-काम्य ध्येभ्यस्ततो ङ्यां ' व्यञ्जनात्तद्धितस्य० " इति यलोपे भावे क्यङी ध्येषी । अनडुहीमार्य इति अत्राऽनडुहीशब्दो व्यक्तौ प्रवर्तितो जातिवाचित्वे तु ' स्वाङ्गाद् ङी " इत्यनेनैव पुंवन्निषेधः सिद्धः । ननु तथापि पृथिवीशब्दस्याऽऽग्रहायणीशब्दस्य च स्वतः स्त्रीत्वा " नेरतः श्री " इति पुंवद्भावो न भविष्यति किमर्थमनयोस्तथा पाठः ? उच्यते—नहि समस्यपाठस्य पुंवद्भावप्रतिषेध एव प्रयोजनं किन्तु तद्धितलोपे लुगभावोऽपि । तत्र कश्चिदयं कश्चिदेकं यथासम्भवमूहनीयं ।

' अणाञेयेकण्नञ्स्नञ्टिताम् ' । २ । ४ । २० ॥ काम्बान् लपिष्यामीति काम्बलावी " कर्मणोऽण् " पाणिनीयमिति—पणत पणः ' पणिमनि " अच् सोऽस्याऽस्ति पणी तस्याऽपत्यं वृद्धं " ङसोऽपत्ये " अण् पाणिनस्याऽपत्यं युवा " अत इञ् " । पाणिनिना प्रोक्तं " तेन प्रोक्ते " इति विषये " वृद्धे ञ्णीयः " इति इञो लुक्, अन्यथा " ञिञोऽनः " इति स्याद्धतो दोषीयः । बहुकुम्भकारा नगरीति—अत्र बहवः कुम्भकारा यस्यामिति कार्यम् । यदा तु बह्व्यः कुम्भकार्यो यस्यामिति क्रियते, तदा " नौधिस्त्वदितः " इति कपि बहुकुम्भकारीकेति भवति ।

' वयस्यनन्त्ये ' । २ । ४ । २१ ॥ शिशुर्वा इत्यादि—द्वे वर्षे भूता " प्राणिनि भूते " इत्यः । उत्तानशयेति—उत्तानाः शेते " शीङ्धौविभ्यः " अः ।

' द्विगोः समाहारात् ' । २ । ४ । २२ ॥ सम्यगाहरणमेकीकरणं समाहारः । समाहारद्विगुर्यस्येति—समाहारविशेषितेन द्विगुना नाम विशिष्यते । अयमर्थः—समाहारं विना पञ्च राजयः प्रिया अस्य पञ्चराजप्रिय इत्यादावपि ङीः स्यात् । ननु द्वन्द्वसमाहारस्य द्वन्द्वैकत्वेति नपुंसकत्वविधानेन स्त्रीत्वाभावात् समाहार इत्युक्तेऽपि द्विगोः समाहारादिति उच्यते किं द्विगुग्रहणेन ? अयोग्यार्थमित्यपि न वाच्यम् । तद्धितलुकीति करणात्, नैवम् ; समाहारादित्युक्ते समाहारान्तात् नाम्न इत्यायातं च । ततश्च वाक्समयमतिक्रान्ता अतिवाक्त्वचीति स्यात् । इदं चाऽतिवाक्त्वचेति ।

१ १-४-२५ । २ २-१-१ । ३ ३-४-८ । ४ १-१-५६ । ५ १-२-४९ । ६ ५-१-७२ । ७ ५-१-११ । ८ ६-१-२८ । ९ ६-१-३१ । १० ६-१-१४१ । ११ ६-१-११ । १२ ६-१-२८ । १३ ७-१-११ । १४ ६-४-११२ । १५ ७-३-११६ ।

'परिमाणात्तद्धितलुक्यबिस्ताचितकम्बल्यात्' । २ । ४ । २३ ॥ परिच्छित्तिक्रियाकरणमात्रं परिमाणं नेह प्राह्यं मानादिस्वरूपमादित्याह-तथेति । तदन्तादिति-अर्थे कार्यासम्भवात् । परिमाणवाची यः शब्दस्तदन्तादित्यर्थः । द्विकुडवस्यादि-" श्रेयाः " इत्यस्य विधानसामर्थ्यात् न लुप् तस्य च विकल्पेन प्रवृत्तेः पक्षे " संख्यायाः० " इति कः, 'अनोऽम्यढिः स्तुप्' । द्विपण्यति-" पर्णपार० " इत घे तस्य विधानसामर्थ्यादलुपि । ननु बिस्तादय उन्मानवचनास्तथाहि बिस्तशब्दन पटिः पलयतान्युच्यन्ते । आचितशब्देन तोलकम् । कम्बल्यशब्दनाऽप्यूर्णापलशतम् । तथाऽपरिमाणात् ङीप्रसङ्गाभावात् किं निषेधेन ? नैषमनर्थकानि हि नामानि भवन्ति, यत्र देशविशेषे परिमाणवाचान्यप्यसानि सन्ति, तदर्थं पुन्यत एव निषेधः ।

'काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे' । २ । ४ । २४ ॥ क्षिपन्ति निवसन्त्युप्तानि बीजानि वृद्धिं वा गच्छन्त्यस्मिन्निति " हुयोमा० " इति त्रे क्षत्रम् । षोडशहस्तप्रमाणं काण्डम् । भक्तिग्रहणं सहितार्थस्य स्त्रीत्वार्थम् । क्षेत्रसंभिताभ्यामिति-पञ्चाभ्यां का ण्डाभ्यां क्षेत्रं परिच्छिन्नं ते काण्डे अपि क्षेत्रसम्भिते ।

'पुरुषाद् वा' । २ । ४ । २५ ॥ द्विपुरुषीति-मात्रटो " हस्तिपुरुषादण् " इत्यणो वा " द्विगोः संशये च " इति लुप् ।

'रेवतरोहिणाद् भे' । २ । ४ । २६ ॥ रेवत्यां जाता रेवतीति अत्र वाच्या । ततो गौणोऽपि रेवतीशब्दो नक्षत्रे वर्तते । ननु गौरादिभ्य इत्यतो मुख्याधिकारे मुख्यादेव प्राप्नोति तत्कथमत्र गौणात् ? उच्यते-मुख्याधिकारेऽपि कोऽपि शाब्दा वृत्त्या कान्याभ्यां वृत्त्या प्राधान्यं प्राप्तम् । अत्र शाब्दाभ्यां वृत्त्या प्राधान्यम् । नक्षत्रलक्षणोऽर्थो यदि वाच्यो न भवेत्, तदा कथं तद्विशिष्टः कालो वाच्यः स्यादयुना प्रकारेणेति । कथं रोहिणशब्दस्याऽनक्षत्रावात् ङीन प्राप्नोतीत्या शङ्का । प्रकृत्यन्तर मिति-अर्थमेदात् प्रकृतिभेद इत्यर्थः ।

'नीलात्प्राण्यौषध्योः' । २ । ४ । २७ ॥ जातिशब्दादपि जातौ नित्यस्त्री त्वाज्जातेरित्यप्राप्तेऽनेन ङीः । ये तु नीलः पट इत्यावान्तरेऽप्यर्थस्याऽपि दर्शनादनि त्यं स्त्रीत्वमभ्युपगच्छन्ति, तेषां गुणशब्दस्यैवेदमुदाहरणम्, जातिशब्दात्तु " जातेः० " इति ङीः सिद्ध एव ।

'क्ताच्च नाम्नि वा' । २ । ४ । २८ ॥ प्रवृद्धा चाऽसौ विलूना चेतीति-

१ १-४-१३५ । २ १-४-११ । ३ १-४-१४१ । ४ १-४-१४८ । ५ उणा ४५१ । ६ ७-१-१४१ । ७ ७-१-१४४ । ८ १-४-५४ ।

मर्थकथनमिदं प्रशुद्धमाऽसौ विघ्नम ङीषेवेति तु काप, अन्यथा गौषस्वाभावाद् ' गोश्चाऽन्ते० " इत्यप्रवृत्तौ विघ्नशब्दस्याऽकारान्तस्याऽभावाद् ङीन स्यात् ।

' केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजात् ' । २ । ४ । २९ ॥ केवलीति–केव्यते सेव्यते केवलिमिरिति " मृकिकन्दिवृण्डि० " इत्यलः । मामकशब्दादिति–ननु कथं मामकग्रहणं नियमार्थं शोभनो मामकोऽस्याः सुमामके-त्यत्र तदन्तविधेरिष्टत्वादित्यर्थताऽप्युपपद्यत एव । विधिनियमसम्भवे हि विधिरेव ज्यायस्त्वात् । सत्यामपि वा नियमार्थतायां विपरीतनियमः कस्मान्न भवति । मामक-शब्दस्यैव नाम्नीति ? अत्रोच्यते–इह प्रकरणे तदन्तविधेरिष्टत्वेऽपि मुख्याधिकारात् मुख्यमामकशब्दान्तान्न ङीः । कल्पेतरेव पैत्रैः संज्ञाप्रतीतिन स्वमुख्यतदन्तैः । अत एव कल्पता एव कल्पतादय उदाहृता न कृतसमासा इत्युपपद्यत एव नियमार्थता । विपरीतनियमोऽपि न भवति । तथाहि–कल्पतादीनामपि संज्ञायां ङीर्निवर्तितः स्यात् । वचनारम्भसामर्थ्यात् संज्ञाऽपि बोध्यतेति तेषां वैयर्थ्यं स्यात् । यथोक्तनियमे तु न किञ्चिदनुपपद्यत इति । अपरीति–पिपर्तीत्यपि परस्तस्य समासेऽपरी । भेषजीति–'भेषृ ग्' भये, भजि भेषं जयति " कंचित् ' इति डे ।

' भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककटकबरात् पक्वावपन-स्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे ' ।२।४।३०॥ कुण्डीति, इह कुण्डशब्दस्य ङीविधानं विसदृशार्थमेव । जातिवचनात् " जाते० " इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । कुशान्येति–काष्ठमयी तदाऽऽकृतिर्यस्याः । नागेति–न अगः "नञोऽस्य० ।

' नवा शोणादेः ' । २ । ४ । ३१ ॥ चण्डीति–कोपनायामने न विकल्पो गौर्यां तु गौरादिपाठात् नित्यं ङीः । अरालशब्दो नकारोऽत्र इष्टव्यः, पक्षिविशेषे तु गौरादौ । मरीचिपर्यायो मरुत्र ऋषिविशेषो मरुत्वति तु पाठान्तरम्, ' मृखेड् ' मर्दने, विमन्था इषि । अत एव पाठाद् रेफात् परतो दीर्घ ऊकारागमे मरूजाः स्नेहमुच्चः किन्तु तण्डुला । हस्तिनीति–कनलस्य हनुशब्दस्याऽप्रयोगाच्चदन्तमुदाहरति ।

इतोऽस्त्यपधात् ' । २ । ४ । ३२ ॥ भवतेर्भार्या, अभद्रोपचारेणाऽसतीति भविभाया अप्राप्तमपि भवयोगात् ङीत्वम् । भद्रविपायुभवाऽग्निस्तेषां भार्याऽभेदोप-चारेण भद्रली । रूपमिति–मत्राऽपि क्तिप्रत्ययोऽस्तीत्याशङ्काथः । अन्येत्विति–पाणिनः पूर्वे । 'ननु कन्छपा उपास्य' इति न्यायात् कदन्तस्यभेस्पननैवाऽस्ति प्रभृती-

---

१ १-४-९६ । २ उणा. ४९५ । ३ ५-१-१ १ । ४ २-४ ५४ । ५ ३-३-१२८ ।

नाम्गुणादीनां ङीर्भविष्यति, किं तेषां पृथगुपादानेन ? सत्यम्, तन्मते उणादीनामत्र तिप्रभृतिभोम्यन्तानामेव भवति; तेनाञ्गीत्यदित्यादिषु ङीर्न भवति ।

'पद्युतेः' । २ । ४ । ३१ ॥ पादाम्यो इन्यत "ङ्यादिभ्यः", "विभेहवि०" पदादेशः ।

'पाक्तेः पाक्ते' । २ । ४ । ४ । ३३ ॥ शक्तिशब्दस्य त्र्यप्रत्यावप्रत्ययत्वादिति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिषिनो विकल्प आरभ्यत एव ।

'स्वराद्युतो गुणादखरो' । २ । ४ । ३५ ॥ अर्थे कार्यासम्भवादुत इत्या दिविशेषणायोगायोपधारानुभवमनः शब्दो गुण इत्युच्यते । ङीत्वायोगादिति–उकारान्तस्य पुंस्त्वविधानादित्यर्थः । यद्यपि महत्त्वरूपस्याऽऽकारगुणस्याऽस्यैतीयि विशेषण न घटते, तथाप्यत्राविस्थितनीलादिगुणस्य घटमानक सर्वस्याऽपि विशेषण भवति; यथा–कस्यचिद्गोश्चन्द्रक इति विशेषणं चिह्नं कृतं चन्द्रकोऽयं गौरिति, पश्चाद्गोस मूहेऽपि चन्द्रकोऽयमित्युच्यते तथाऽत्राऽपि भविष्यति ।

'श्येतैतहरितभरतरोहिताद् वर्णात्तो नश्च' । २ । ४ । ३६ ॥ वाऽधिकार प्रधानत्वात् प्रत्ययविधिनैव सम्बध्यते ।

'असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात्स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः' । २ । ४ । ३८ ॥ सहनञ्विद्यमानशब्दानां पूर्वपदरूपाणां वचनात् मध्यपदेन स्वाङ्गस्य व्यवधानेऽपि ङीप्रतिषेधो यथा विद्यमान कल्याण मुख यस्याः सा विद्यमानकल्याणमुखेति ।

'नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात्' । २ । ४ । ३९ ॥ सह नासिकेति–सहस्य सो विकल्पेन भवतीत्यत्र न ।

'नखमुखादनाम्नि' । २ । ४ । ४० ॥ संज्ञाशब्दा एते इति, न तु यौगिका इत्यर्थः ।

'पुच्छात्' । २ । ४ । ४१ ॥ नासिकादिनियमात् नित्यौ वचनम्, यद्येव नासिकादि सूत्र एव कुतो न पठ्यते ?, किमर्थं पृथगुपादत इति ?; उच्यते–पुच्छादि त्यस्मैयोगाऽनुवृत्त्यर्थम् ।

'कबरमणिविषशरादेः' । २ । ४ । ४२ । "न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च" इत्यनेन मणिपुच्छीत्यादिषु मण्यादिशब्दानां पूर्वनिपातः ।

---

१ ५-१-२१ । २ ३-२-११ । ३ ३-१-१११ ।

‘पक्षाच्चोपमादेः’ । २ । ४ । ४३ ॥ ‘कबरमणिविषशरादेः’[१] पक्षाच्चोपमादेस्तु इत्येकयोगाकरणात् स्वाङ्गादिति निवृत्तम् । उलूकस्येव पक्षावस्या इति–अत्र उलूकशब्द उलूकपक्षे उलूकपुच्छे च वर्तते । यथोष्ट्रमुखे उष्ट्रशब्दः, अतश्चोलूकशब्द उपमानं भवतीत्युलूक इव पक्षावस्या इत्यादिविग्रहः । उलूकस्येव पक्षावित्यादि स्वार्थकथनम् ।

‘क्रीतात्करणादेः’ । २ । ४ । ४४ ॥ केचिदिति–अन्यमतेऽपि प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागिति समासो बहुलाधिकाराल्लभ्यते । अन्यमतेऽपि बहुलाधिकाराश्रयणादेव ।

‘क्तादल्पे’ । २ । ४ । ४५ ॥ अभ्रविलिप्तीति–पूर्वपदस्य क्तान्तेन समासः । सूपविलिप्तीति–क्तान्तेऽल्पार्थस्य गम्यमानत्वादल्पशब्दस्याऽप्रयोगः ।

‘स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः’ । २ । ४ । ४६ ॥ पूर्वपदस्यादिमाधिकं स्वाङ्गम् । क्तान्ताद्बहुव्रीहेरिति–कृतादिवर्जितो यः क्तान्तोऽविशेषणमिति न्यायस्य सोऽन्ते यस्य बहुव्रीहेः । हस्ताभ्यां पतितेति–कार्यमन्यथाऽनन्वयस्याभावेनैव ङीप्राप्तिर्नाऽस्ति ।

‘अनाच्छादजात्यादेर्नवा’ । २ । ४ । ४७ ॥ मासयातेत्यादिषु–माससंवत्सरशब्दयोः कालवचनत्वात्सुखदुःखानां च गुणवचनत्वाज्जातित्वाभाववचनत्वा द्बहुसमासादेरिति व्याख्या निषिध्यते ।

‘पत्युर्नः’ । २ । ४ । ४८ ॥ पत्युरिति पञ्चम्यन्तमधिकृतस्य बहुव्रीहेर्विशेषणं तेन च तदन्तविधिरित्याह–पत्यन्तादिति । बहुस्थूलपतिः पुरीति–स्थूलाः पतयो यासां ताः स्थूलपतय इति कृते पत्युर्न इति न विकल्पनाद्बहवः स्थूलपतयो यस्याः । ङ्यो न भवतीति–द्वितीयेन बहुव्रीहिणा बाधितत्वात् । पत्यन्तो न भवतीति–किं तर्हि ? स्थूलपत्यन्तः ।

‘सादेः’ । २ । ४ । ४९ ॥ सह विद्यमानवचनो, न तु तुल्ययोगवचनः सपत्न्यादाविति निर्देशात् । तुल्ययोगे हि पूर्वेण पत्येन सह पतिशब्दस्य नकारो न भवति तत्रार्थे सपत्नीति निर्देशो न स्यात् । ननु सादेः पत्युर्न इत्येकयोगो विधीयतां सादित्वेन बहुव्रीहावपि अन्यस्मिन् वा भविष्यति ? नैवम्, मुख्यादित्यधिकाराद् सादावेव स्यान्न तु बहुव्रीहौ । पृथग्योगे तु पूर्वसूत्रे मुख्यादिति बहुव्रीहिसमासस्यैव विशेषणं न पत्युः ।

‘सपत्न्यादौ’ । २ । ४ । ५० ॥ समानार्थमिति–धर्मादिषु पत्नीशब्दस्याऽ-

१ २ ४-४२ ।

ाठादिरपर्थः । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं चेति–" परंतः स्त्री० " इति " जातिश्च णि० " इति न प्राप्तस्य ।

'पाणिगृहीतीति' । २ । ४ । ५१ ॥ पाणिगृहीतीति–इति–प्रकारो येषां ते तथा म् बहुत्वात् लुप् ।

'पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्यागर्भिण्योः' । २ । ४ । ५३ ॥ अधिकरणप्रधा नादपीति–"तदस्यास्त्यस्मिन्०" इत्यत्र तदिति प्रथमान्ताद्विविवक्षनाऽप्राप्त इत्यर्थः ।

' जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् ' । २ । ४ । ५४ ॥ जातिः सामान्य मभिन्नबुद्धिध्वनिप्रसवनिबन्धनमर्थस्तत्र च कार्यासम्भवात्तद्वाचिनो ग्रहणमित्याह– जातिवाचिन इति । सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्व इति–उभयोरपि सम्बध्यते । पात्रीति– मव्युत्पन्नोऽयं " इवामा० " इति प्रत्ययान्तो वा । प्रत्ययान्तस्य तु टित्त्वात् ङीः सिद्ध एव । भ्रामणीति–अयमप्यव्युत्पन्नः निकषेति निपातो वा । मम अथवि कर्मणोऽपि पृषोदरादिनिपातो, मपरस्यापि माऽपान्तत्वात् ङीः सिद्ध एव । मालुषीति– " नोऽपत्यवाचो " इत्यनेन न पुंवन्निषेधः । तत्र पूरण्यन्तस्य ग्रहणात् । यद्यपि कठाद योऽपि ब्राह्मणविशेषास्तथापि कठादीनामत्रिलिङ्गत्वं न, यथा कठेन प्रोक्तं वेदमधीते या कठ ब्राह्मणकुलमिति तुर्ये जातिलक्षण विधेयमेव । कुटीति–मतान्तरेण कुटीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्व स्वमते तु ' गृह कुट ' इति लक्षणेन पुंस्त्रीत्वमिति, मतान्तरेणैव दर्शितम् । कथं सुपर्णीति–सुपर्णशब्दस्यैव जातित्वं तस्य च कृते समासे मुख्यत्वमित्यभिप्रायः ।

' पाककर्णपर्णवालान्तात् ' । २ । ४ । ५५ ॥ आखुकर्णीति–आखोः कर्ण इव कर्णपत्रं यस्याः । ' सल ' गतौ सलत इति घञि सालो दन्त्यादिः ।

' असम्भस्त्राजिनैकशाणपिण्डात् फलात् ' । २ । ४ । ५७ ॥ पिण्डफलेति– पिण्डाकाराणि फलान्यस्याः, पिण्डफला कटुतुम्बी । यमिचन्द्रः–" कटुकालापुती तुम्बी, तथा पिण्डफला तथा । "

' धवाद्योगादपालकान्तात् ' । २ । ४ । ५९ ॥ मन्वन्तादिति–सम्प्रत्यथ सम्बधिनमपेक्षते, स च प्रत्यासत्त्वात्प्रकृत्यर्थस्यैव विज्ञायते, तेन धवन स्त्रियाः सम्बन्धा दित्यर्थः । कौमारीति–कुमार्येव प्रतीयते । मागात् सोऽयमिति–अत्र सोऽयमित्यभि सम्बन्धेन पृथिवी दिवम्या । न ह्ययमेषाऽभिसम्बन्धस्तस्येदमिति, किन्तु सोऽयमित्यपि।

---

१ १-२- १ । २ १-२-५१ । ३ ५-२-९ । ४ उणा० ८५१ । ५ १-१-५१ । ६ सिद्धा कौमुद प्र० श्लो. १ ।

अभेदाच्च भेदस्य निवृत्तत्वात् तद्विषयानुपपत्तिः । व्यतिरेकविवक्षेति–प्रवृत्तस्यैवमिति भेदविवक्षेत्यर्थः ।

‘ पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसीदादै च ’ । २ । ४ । ६० ॥ ननु कुसिदादै चेति–पञ्चमीनिर्देशादैकारः प्रत्यय एव विज्ञायते । ततश्च ङीः, ऐकारश्च प्रत्ययौ भवत इति सूत्रार्थः कथं न लभ्यते ?, कथमुक्तमैकारश्चाऽन्तादेश इति ?, नैष दोषः; “ पत्यैऽध्यायी ” इति निर्देशात् । न चैकारस्य प्रत्ययत्वेऽध्यायीति भवति । वृषो धर्मः कपिर्वेदः इत्याद्युत्पत्त्यात् पृषोदरादित्वादीर्घे वृषाकपिः । वृषं दानधर्मादिकं कम्पितवान् वा, “ कमिकुष्ठि० ” इति इः ।

‘ मनोरौ च वा ’ । २ । ४ । ६१ । प्रत्ययसंनियोगार्थमकारोऽनुवर्त्तते । वा शब्दः प्रथमं विषयतया प्रधानेन ङीप्रत्ययेन सम्बध्यते, न त्वौकारेण तत्संनियोगविधानेनाऽप्रधानत्वादिति ।

‘ वरुणेन्द्रभवशर्वरुद्रमृडादान् चान्तः ’ । २ । ४ । ६२ ॥ आनन्त आगमो भवतीति–आनितिदीर्घोच्चारणं मतसङ्ग्रहार्थम् । अन्तग्रहणाभावे तु आनपि भिन्नप्रत्ययः स्यात् । किञ्चाऽन्तग्रहणाभावे “ अनेकवर्णः सर्वस्य ” इति स्यात् ।

‘ सूर्याद्देवतायां वा ’ । २ । ४ । ६४ ॥ सूर्यस्याऽऽदित्यस्येति–यथा कुन्ती ।

‘ यवयवनारण्यहिमाद्दोषलिप्युरुमहत्त्वे ’ । २ । ४ । ६५ ॥ यौवेरपि यवः नन्द्यादित्वादने च यवनः । यवाद्योगादिति च निवृत्तमिति–दोषाद्यर्थविशेषोपादानादिति शेषः, उरुमहत्त्वयोरेकार्थत्वेऽपि पृथगुपादानं यथासंख्यार्थम् । अन्न् न भवतीति–तद्विषय ङीविधानादित्यर्थः ।

‘ यञो डायन् च वा ’ । २ । ४ । ६७ ॥ डायन् चेत्यत्र डित्करणमाद्युपथ मीत्यत्र प्रयोजनाभावम् । डायन् चान्तो वा भवतीति–साक्षान्निर्दिष्टस्य डायन एव चान्वय न सम्बन्धो नानुमितेन ङीप्रत्ययेन प्रत्यासत्तेः । चावटा इति पक्षकरणाद् वा ।

‘ लोहितादिशकलान्तात् ’ । २ । ४ । ६८ ॥ व्यायतः ‘ हृपिरुचि० ” इति किरपत आकारलोपे च कृतः ।

‘ षावटाद्वा ’ । २ । ४ । ६९ ॥ अत्र ङीडायनोरुभयोरनुवर्त्तनात् प्राधान्याद् ङीप्रत्ययनैव चाशब्दस्य सम्बन्धो नाऽन्वाचीयमानेन डायनस्याद–स्त्रियां वा ङीर्भवति ।

---

१ १-२-५१ । २ उणा ६१४ । ३ ७-४-१७ । ४ उणा १८ ।

'कौरव्यमाण्डूकासुरेः' । २ । ४ । ७० ॥ कौरव्यायणीति–यदा कुरोर्गोत्रापत्यमपत्यं तदा "कुर्वादेर्ञ्यः"। यदा तु कुरो राज्ञोऽपत्यं तदा "दुनादि०" इत्यनेन । अयं चाऽनयोर्विशेषः दुनादीत्यस्य द्विर्बहुत्वादबहुषु लुब्भवति । मण्डूकस्याऽपत्यं "ङीबोढास्या०" इत्यण् । असुरस्य अपत्यस्य स्त्री चाक्षादीम् ।

'इञ इतः' । २ । ४ । ७१ ॥ पूर्वसूत्रे आसुरिग्रहणात् । ज्ञायमाऽनुवर्तते, अन्यथेञन्तद्वारेण सिद्धम् ।

'नुर्जातेः' । २ । ४ । ७२ ॥ अवन्ती, कुन्ती–"दुनादि०" इति ञ्यः । "कुन्त्यवन्तेः०" इति लुप् । तैकायनी–'तिकादेरायनिञ्' । स्तुबुकायनी– "अवो यञिञः०" तस्य लोपे इति–"राष्ट्रक्षत्रियात्०" इति विहितस्य 'द्रेरञणः०' इत्यननस्यपः । एवं दरदिति–"पुरुमगध०" इति विहितस्याञ्य एवं चाऽस्य गोत्र च चरणैः सहेति जातित्वम् । यद्वा मनुष्यपर्यायस्मात् स्वयमेव जातित्वम् । अवन्तीः स्त्रीति–अवन्तेरपत्यं बहवो माणवकाः "दुनादि०" इति ञ्यः । "बहुष्व०" इति लुप् । अवन्तीनिच्छति या स्त्री क्यन् । अवन्तेरपत्यं या स्त्रीति तु कृत दुनादिञ्यस्य "कुन्त्यवन्तेः" इत्यनेन लुपि क्यनः प्रागेव ङीः स्यात् ।

'उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ्' । २ । ४ । ७३ ॥ ऊङिति दीर्घनिर्देश उत्तरार्थस्तेन "नारीसखी०" इत्यत्र श्वश्रूरिति दीर्घो निपातः सिद्ध । तत्र बहुलाधिकारादिति–समासप्रकरणे इत्यर्थः । यद्वा ऊमाऽऽश्वश्रू पति ज्ञिर्निपातनात् कैयटमतम् ।

'उपमानसहितसंहितसहशफवामलक्ष्मणाद्यूरोः' । २ । ४ । ७५ ॥ लक्ष्मणाद्यूरोरिति कृते सहिता ऊरुः, ह संहित ऊरुर्यस्य इत्यादावपि स्यात् । आदि शब्दः पूर्वावयववचनस्तेन च समासलाभादूरोरुत्तरपदस्य गम्यते, अत आह–उपमानादिपूर्वपदादिति–रूपमिति ? यथाऽऽदिग्रहणमकृत्वाऽन्तग्रहण क्रियत । तदा ऊरन्तादिति विज्ञायमानेऽप्याऽपूर्व प्रसज्यत । अस्ति चात्रोपमानात् परोऽप्यूरुन्तः स्यामूरुशब्दः । हस्तिन इवेत्यादि–यथा हस्तिनः सम्बन्धित्वेन स्याम्यूरू मायावत्तथा वक्ष्यापा अपि । एतावतोचैस्त्वं वक्ष्यापा निवेदितम् ।

'नारीसखीपङ्गूश्वश्रू' । २ । ४ । ७६ ॥ पङ्गुशब्दादप्राणित्वाद्भिति–

---

१ ६-१-१ । २ ६-१-११४ । ३ ६-१-५४ । ४ ६-१-१२१ । ५ ६-१-९७ ।
६ ६-१-११३ । ७ ६-१-११४ । ८ ६-१-१२१ । ९ ६-१-११६ । १० ६-१-११८ ।

यद्यप्ययं गुणवचनस्तथापि नाऽस्यैकवर्णव्यवहितः स्वरात् पर उकार इति " स्वराद्युतो " इत्यमनुष्यजातित्वादप्राणिजातित्वाभावाच्च ' उतोऽप्राणिन " इति चाऽप्राप्तेऽनेनोङ् । यदा श्वशुरशब्दः संज्ञाशब्दस्तदाऽपि श्वश्रूरित्येव भवति ।

' यूनस्तिः ' । २ । ४ । ७७ ॥ युवतिरित्यत्र ङीरिति 'नातिप्रश्ने सकृद्बाधित' इति न्यायात् पश्चात् " इतोऽक्त्यर्थात् " इत्यपि न ।

' अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्त्यस्य ष्यः ' । २ । ४ । ७८ ॥ अन्तस्य ष्य इति—अणन्तमिञन्तं च बहुस्वरं नाम निर्दिष्टमिति निर्दिश्यमानानामिति न्यायेन अकारस्याऽऽदेशे प्राप्तेऽन्त्यग्रहणं, उत्तरार्थं च तेन ' भोजसूतयोः० " इत्यत्र " अनेकवर्णः सर्वस्य " इति न्यायात् न सर्वयोर्भोजसूतयोः ष्यादेशः । दैवदत्येति—अत्र शक्तिसामान्यात् ष्यादेश आबन्तसहित एव स्त्रीलिङ्गमभिव्यनक्ति । एवं कारिषगन्ध्येत्यपि । कान्यकुब्जीत्यत्र—कन्या कुब्जा यत्रेति " ङ्यापो बहुलं " इति ह्रस्वः । यदा कन्याशब्दं केचित्स्वरतः स्त्रीलिङ्गं मन्यन्ते । आर्षमाणीति—ननु च ऋषिवचन एवाऽत्र श्रुतमार्षशब्दस्ततोऽनार्षत्वमपि नाऽस्तीति ष्यप्रवृत्तिविकलत्वम्, सत्यम्; शास्त्रेऽस्मिन् प्रदेशान्तरेऽपि ऋषिभूत्या विहित " ऋषिवृष्ण्यन्धक " इति अस्यैव आर्ष इति रूढः । अयं तु विशिष्टेभ्य इत्येव विहितत्वादनार्ष इति प्रत्युदाहृतम् । पटुकारिषगन्ध्या निर्वाराहिरित्यत्राऽपि अणन्तस्य स्त्रीवृत्तित्वेऽपि मुख्याधिकाराद्यस्याऽन्यपदार्थे गुणीभूतत्वेन मुख्यत्वाभावान्न भवति । नन्वेते ङ्यादयः स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वस्य द्योतका न तु वाचकास्तत्र यथा विप्रुडादयः शब्दाः स्त्रीप्रत्ययमन्तरेण स्वमहिम्नैव स्त्रीत्वं प्रतिपादयन्ति, तथा खट्वादयोऽपि प्रतिपादयिष्यन्ति; किमेभ्यः स्त्रीप्रत्ययविधानतः ? उच्यते—विचित्रशक्तयो हि भावा भवन्ति । तत्र यथा घनतरतिमिरनिकरनिरुद्धपदार्थे सार्थेऽपि निशीथे गगनतलप्रसृमरांशुरविरंशुरितरनिरपेक्षयैवाऽऽत्मानं प्रकाशयति । न चैवं स्तम्भादयस्तेऽपि चाऽस्मदादीनां प्रदीपादिप्रकाशकसव्यपेक्षा आत्मानं प्रकाशयन्त्येव । संश्लिष्टानां तु प्रदीपादिनिरपेक्षा एव । यथा वा सूर्योपलमध्यग खरांशुकरनिकरसम्पर्कसमासादितमाहात्म्यः स्वयं शीतोऽपि सान्तरमन्तःस्थितं दारु दहति न तु प्रत्यासन्नं प्रस्तुतं तत्र शैत्यमुपदर्शयति । तथा शब्दा अपि शक्तिवैचित्र्यात् कश्चित्सत्त्वेन पदान्तरसापेक्षया पदान्तरानपेक्षेण च स्त्रीत्वं प्रतिपादयन्ति । तत्र पदान्तरसापेक्षेण यथेयं गौरित्यादि । अत्र गवार्थस्योभयलिङ्गत्वादियमिति पदान्तरापेक्षेण गवादिशब्देन स्त्रीत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य स्त्रीत्वाप्रतिपादने इयमिति न स्यात् । पदान्तरानपेक्षेण नाममात्रेणाऽऽवेशप्रत्ययाभ्यां च ।

---

१ २-४-३५ । २ २-४-७३ । ३ २-४-३२ । ४ २-४-८२ । ५ २-४-९९ । ६ ६-१-६१ ।

तत्र नाममात्रेण यथा स्वस्रादुहितेत्यादयः । अत्र नाममात्रमेव स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ समर्थमिति स्त्रीप्रत्ययाभावः । आदग्रन सप्रत्ययनाऽप्रत्ययन च, सप्रत्ययन क्रोष्ट्री कारिषगन्ध्येति; अप्रत्ययेन तिसृश्चतस्र इति, प्रत्ययनैकनाऽनकन च, तत्रैकन राज्ञी स्त्रूपेति, अनकेन सान्तरेण निरन्तरेण सान्तरनिरन्तरण च, सान्तरण कालितरा हरिणितरेति, निरन्तरेण आर्याणी भवानी, सान्तरनिरन्तरण आर्याणितरा भवानितरेति । तदेवमनेकप्रकाराणां स्त्रीप्रतिपत्तौ नैकः प्रकारः शक्या नियन्तुम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ।

' कुलाख्यानाम् ' । २ । ४ । ७९ ॥ गौरादित्वात्तु मौरिकी-मौलिकी । अथ मर्थः-प्रथममनन प्राप्तावस्य बाधनार्थं गौरादौ पाठः । ततस्तत्र पाठात् ङीरेव केवलो मा भूदिति क्रौड्यादौ पाठः ।

' भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः ' । २ । ४ । ८१ ॥ जातेरिति ङीप्रत्ययापवादोऽनेन ष्यादयः ।

' दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठविद्धेर्वा ' । २ । ४ । ८२ ॥ दैवयज्ञेति, देव एव यज्ञः पूजनीयो यस्य स तथा । सात्यमुग्र्यपि सत्यमुग्र यस्याऽसौ सत्यमुग्रः अत एव निर्देशात् मोन्त' । मान्तमव्यय वा । सत्यमुग्र रातीति वा ड । काण्ठेविद्धेति-यदा कण्ठे विध्यत स तदा " तत्पुरुषे कृति " इत्यलुप् । यदा तु कण्ठे विद्धमनेन तदा " अमूर्धमस्तकात्० " इत्यलुप् ।

' ष्यापुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ' । २ । ४ । ८३ ॥ ष्याद्भ्यां ङीषवाप् तत्स्थाद्वा सेर्लुप् । पुत्रपत्योरित्यत्र सौत्रनिर्देशात् " लघ्वक्षरा० " इति पतिशब्दस्य न पूर्वनिपातः ।

' अस्य ङ्या लुक् ' । २ । ४ । ८६ ॥ इत्यधिकारे समानदीर्घत्वेनैव प्रयोगनार्थे सेत्स्यति किं लुग्ग्रहणेन ? सत्यम्, यदा पञ्चभिः क्रीत इति इकणो लुपि 'उभयोः स्थाने' इति न्यायादीर्घोऽपि ङीप्रत्ययस्य ङीनिवृत्तौ व्यञ्जनान्तता ईकारान्तता स्त्रीकारान्तता मा भूदिति लुग्ग्रहणम् ।

'मत्स्यस्य यः' । २ । ४ । ८७ ॥ मत्सीति-ननु ङ्यामिति-"सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य" तथानन्तरस्येति न्यायात् मत्सीत्यत्र " स्वरस्य परे प्राग्विधौ " इत्यकारलुचः स्थानिवद्भावाद् ङ्यां निमित्त यकाराभावात् कथं लुगिति ? नैवम्, वचनादकन

१ १-१-१ । २ १-२-११ । ३ १-१-१६ । ४ ४-४-११ ।

वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । ननु भवत्वेव परं मत्स्यस्येयं "तस्येदम्" इत्यणि मत्स्या कारलोपेऽनन्तत्वाद् यपामस्य यपामित्यणोऽकारलोपे यकारककारयोः स्थानिवद्भावात् मात्सीत्यत्र यलुग् न प्राप्नोति, नैवम्; " ने सन्धि " इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्, प्रथमपक्षे तु ' ने सन्धि " इत्यस्य चिन्ताऽपि न कृता । उत्तरान्तरत्वेन सिद्धत्वात् ।

' व्यञ्जनात्तद्धितस्य ' । २ । ४ । ८८ ॥ तद्धितस्येत्यत्र–तद्धितसम्बन्धिनो यकारस्येति वैयधिकरण्ये षष्ठी । यकारस्य किंविशिष्टस्य तद्धितस्य ? तद्धितरूपस्येति तु सामानाधिकरण्ये सामिधेनीत्यादौ न स्यात् । औषिटीति–उपष्ट् समवाये उप्यति समवैति प्रकृतेः स्वभावैः " पुंषिद्रूपि० " इति क्विप्तिः । वैश्मीति–येषां मते विश्वोऽस्त्यपमिति वैश्यः शब्दः साध्यते, तन्मते–यलोपः प्राप्नोत्येव ।

' आपत्यस्य क्यच्व्योः ' । २ । ४ । ९१ ॥ अपत्ये भव आपत्यस्तस्य स्थानसम्बन्धिषष्ठी । गार्गीयतीति–' येन नाऽव्यवधानमिति ' न्यायादीकाराऽकारादिना व्यवहितस्याऽपि यस्य लुक् । गार्गायते इति–यदा गार्ग्य इवाऽऽचरति कर्तुः क्विपि तस्तुपि तं प्रत्यये " क्यः शिति " इति यत्र आनीयते तदाऽनेन यलोपो न भवति । च्वि साहचर्याद्, यतश्च्विर्नाम्न एव सम्भवति ततः क्योऽपि नाम्न एव परतो विहितो गृह्यतेऽयं तु नामधातोरिति ।

' तद्धितयस्वरेऽनाति ' । २ । ४ । ९२ ॥ गार्गकमिति–गर्गस्याऽपत्यानि यम् तस्य च " ने प्राग्जितीये० " इत्यनेन निषेधाद् " यञञोऽश्यापर्णान्त इति न लुप् । ततो गर्गाणां समूहो गार्गकं गोत्रोक्षाकञ् । गार्गीय इति–गार्ग्यस्याऽयं शिष्य इत्यन्यथा गोत्रीयस्य इत्यकञ् स्यात् ।

' बिल्वकीयादेरीयस्य ' । २ । ४ । ९३ ॥ ननु बिल्वकीयादयो द्विधा के चिन्नडादेः कीये सति, अपरे कुत्सिताद्यर्थकप्रत्ययान्तादीये सति तत्केषामिह ग्रहणं ? उच्यते–आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादित्याह–नडादिभिरित्यादि । बिल्वा येषु ते वेणवो बिल्वाः सन्त्यस्यामिति बिल्वकीया, वेतसाश्च वेतसकीयाः इक्षवः काष्ठानि कपोताः कुञ्चाः सन्त्यस्यामिति विग्रहे नडादेः कीयः । " भवे " इत्याण् ततो भवार्थेऽण् । काष्ठकीया इत्यत्र तु काष्ठकीयशब्दः कृष्यको ग्रहण्यः, ततः कृष्यादिपाठात् ..पान्त्याद्ञ्; अन्यथा "योपधे" स्यात् । कौञ्चका इति–कुञ्चाशब्दस्य कीये नडादिपाठाद् ह्रस्वः । कुञ्चकीयायां भवाः । नन्वत्र ईयग्रहणं किमर्थं बिल्वकीयादेरित्येव क्रियतामेवमपि कृते वैल्वका इत्यादीन्यपि

१ ६-१-१६ । २ ७-४-१११ । ३ पृष्ठ ६६६ । ४ ३-४- । ५ ६-१-११५ ।
६ ६-१-१२६ । ७ ६-१-१६६ । ८ १-४-१८ । ९ ६-१-११ ।

“ यस्येति च ” इति ईपाऽकारलोपे ततो बिल्वकीयादेरित्यनेनाऽधिकारागतस्य छ कारमात्रस्य लोपे पुनः “ यस्येति च ” इति ईकारलोपे बिल्वकीयादेरित्यनेन यकारलोपे कर्तव्ये “ स्वरस्य० ” इति परिभाषयाऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वम् । ‘ न पदान्त० ’ इति यविधौ स्थानिवत्त्वनिरासात् ? सत्यम्, यविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि ईकारलोपे स्थानिवत्त्वमस्त्येवेति ईपग्रहणम् । ननु तर्हि बिल्वकीयादर्थस्येति क्रियताम् ? एवं कृते च कारादिकारे पुनर्यत् ग्रहणं करोति तदेव ज्ञापयत्यत्र सस्वरस्यैव यस्य लुक्, सस्वरस्य लोपे च स्वरव्यञ्जनसमुदायत्वात् “ स्वरस्य० ” इति स्थानित्वाभावे सर्वं भविष्यति, सत्यम्; एवं कृते यथाऽप्याशङ्का स्यादनेन यकारलोपे ईकारस्य लुग्भवतीति । यदी कारलोपोऽपि सम्मतः स्यात्तदा ईयस्येति कुर्यादिति ।

‘ स्यादेर्गौणस्याकिपस्तद्धितलुक्यगोणीसूच्योः ’ । २ । ४ । ९८ ॥ लुगिति-लुप यथोपलक्षणं तेनाऽगोमती गोमतीभूता गोमतीभूवत्यत्र च्वेरभावेऽपि लुभभावात् ङीनिवृत्तेरभावः ।

‘ गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयो बहुव्रीहौ ’ । २ । ४ । ९६ ॥ अंशिसमासवर्जनात् समासस्याऽन्त एव ह्रस्वः । नन्वर्धपिप्पलीति-अनंशिसमासयो बहुव्रीहावितिं व्याहृतौ किमिति दर्शितम् । यतो ह्रस्वत्वे कृतेऽपि ‘परलिङ्गो द्वन्द्वोऽंशीति’ वचनात् पिप्पलीलिङ्गे ‘ इतोऽक्त्यर्थात्० ” इति ङ्यां रूप तदेव, सत्यम्; इतोऽक्त्यर्थादिति नैकस्विकस्मा ङीः ततोऽर्धपिप्पलिरर्धपिप्पलीति रूपद्वय स्यादिष्यते चाऽर्धपिप्पली त्येव । ननु तर्हि तुर्यभिक्षेति किमर्थं दर्शितम् ? यतोऽत्राऽपि ‘परलिङ्गो द्वन्द्वोऽंशीति’ वचनात् भिक्षेत्युत्तरपदस्य स्त्रीत्वे ह्रस्वत्वे कृतेऽपि पुनरापि सति तुर्यभिक्षामतिक्रान्तो यः सोऽतितुर्यभिक्ष इति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वादंशिसमासस्य ‘ गौणो ङ्यादिः ” इति न्यायोपस्थापनात् “ गोश्चान्ते० ” इति ह्रस्वत्वे स्यादतितुर्यभिक्षा इति च साधुः ।

‘ क्लीबे ’ । २ । ४ । ९७ ॥ काण्डे कुड्ये इति-नन्वत्र पदं वाक्यमव्ययं चेति वचनात्क्लिङ्गत्वे ह्रस्वत्वप्राप्तिरेव नाऽस्ति तत्कथमुक्तमसिद्धत्वादिति ? सत्यम्, यद् स्याऽलिङ्गत्वेऽपि काण्डकुड्ययोरवयवयोर्मध्यस्थिं तयदा समुदाय काण्डकुड्ये इत्येव रूपे उपचर्यते तदा प्राप्तिः । यद्वा काण्डकुड्ये इत्यत्र योऽस्य स्थाने यश्चैका रेव तद् यकारः स कश्चित्पुनरकारसम्बन्धी कश्चित्तत्सम्बन्धी कल्प्यते-‘उभयोः स्थाने ’ निष्पन्नत्वात् ।

‘ वेदूतोऽनव्ययय्वृदीच्ङीयुवः पदे ’ । २ । ४ । ९८ ॥ इन्द्रहुत इति-

१ ६-४-१४८ । २ ६-४-१५३ । ३ ६-४-१११ । ४ १-४-१२ । ५ ६-४-११६ ।
६ १-६-६९ ।

इन्द्रं द्रुयति " कंसरूपोऽपवादे " इत्यपपपाद् क्विपि " धात्वादेः०" इति णुति " दीर्घैमैबोऽन्त्यम् " इन्द्रद्रुः पुत्रः । प्रकड्र इति–अकस्याऽस्यानि ' पुंवद्भाष० " इत्यण् " छेभ्यादिभ्यो रेऽच्" प्रकरान् द्रुयति, शेषं पूर्ववत् । ह्रपलीभूतमिति–अभूतवं हृतकं भूत मतान्तरेणेद वाक्यम्, अन्यथा अभिलिङ्गत्वाम प्राप्नोति । अभिलिङ्गान्या इति च वातिलक्षणे लिखितत्वादस्याऽभिलिङ्गत्वम् ।

' ङ्यापो बहुलं नाम्नि ' । २ । ४ । ९९ ॥ ङीसाहचर्यादापः प्रत्ययस्य ग्रहणं न तु क्विबन्तस्याऽऽन्नातरित्याह–आबन्तस्य चेति–नन्देः पचिपठि० " इति इः । बाहुलकादीर्घे नान्दी तस्या मुखम् । विटापुरमिति–विटं वायते क्विपि, " वो प्यमूभ्यवानेऽलूऽ " पृषोदरादित्वात् हस्वाभावे विटा विटा पूः ' ऋक्पूः " अत्समासन्तः ।

' भ्रुवोऽच्च कुसकुदृयोः ' । २ । ४ । १०१ ॥ भुकुसभृकुटिशब्दावपि नारायणकण्ठी ।

' मालेषीकेष्टकस्यान्तऽपि भारितूलचिते ' । २ । ४ । १०२ ॥ मालादिभिः प्रकृतस्य नाम्नो विशेषणात्तदन्तलाभात् कबलस्य व्यपदेशिवद्भावात् इस्वमिद्धौ किमर्थमन्तग्रहणमित्याशङ्कायामाह–इहमेवेति ।

' गोण्या मेघे ' । २ । ४ । १०३ ॥ विनैव तद्धितेन गोणीशब्दो गोणीप्रमितस्य प्रीत्यादयुपचाराद्वर्तते, यथा प्रस्थप्रमितं प्रस्थ इति । तस्य ह्रस्व इत्यर्थः । तस्यामपि या तद्धितलुचि अगोर्णीसूच्योरिति प्रतिषेध " गोण्याऽन्ते " इति च समासे ह्रस्वस्य विधानादिह ह्रस्वो नाऽस्तीति तदर्थमिदमारम्यते ।

' ङ्याब्रीदृता के ' । २ । ४ । १०४ ॥ सोमपिकल्पादौ ह्रस्वस्य दारादिकल्पादौ च पिति पुंवद्भावस्य सावकाशत्वात् पट्विकल्पादौ चोभयप्राप्ती परत्वात् पुंवद्भावे पट्विकल्पादि न सिध्यतीत्याह–ङीग्रहणमित्यादि । ङीग्रहणमनवकाशत्वात् पुंवद्भाव बाधत इत्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायाम भवतीति–कर्कटरचि पृषोदरादित्वादात्वं, पचन पाके पनि "खेऽनिट " इति कत्वम् । अथ कापरतः पिपठिष " भीष् प्रकिया० " इति, यदा कस्तदा ह्रस्वः कस्मान भवति ? उच्यते–उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्, व्युत्पत्तिपक्षे तु बहुलवचनाम भवति ।

न कचि ' । २ । ४ । १०५ ॥ बहुलश्मीक इत्यत्रैव " पुमनडुहो " बहुत्वे

१ ५-२-१६ । २ ४-१- ९ । ३ ४-१ १ १ । ४ ६-१ ११६ । ५ ६-१-१२ । ६ उण १ । ७ ४ ४-१२१ । ८ ७-३-७६ । ९ २ ४-१६ । १० ४-१-१११ । ११ उणा ९१ । १२ ७-३-१ ३ ।

तु “ श्रेयोऽथ ” कप् । पूर्वसूत्रे क इति निरनुबन्धे कपि प्राप्तिरेव नास्तीत्याह–न कपीति प्रतिषेध इति । नैषादकर्षुक इति–उपर्णादिकमिति इति ।

‘ इणोऽनुसोऽनिस्त्वयाप्परे ’ । २ । ४ । १०७ ॥ आपीति कृत उपश्लेषसप्तम्येव । आपुपश्लिष्टे ककार इत्वमित्यर्थस्य सिद्धेः परग्रहणं नियमार्थमित्याह–आबेव पर इति । सर्विकेति–सर्वा नाम काचित्तस्याः स्वार्थे “ यावादिभ्यः कः ” । “ केऽणः ” इस्वत्वेऽस्याऽयत्वविकारः । सर्वादिः सर्वशब्दस्य तु स्यादित्यपरिरित्यनेनाऽन्त्यस्वरात् प्रागकि सर्विकेति न स्यात् । मातृकेति–ननु यद्यपीहाऽऽप् नाऽस्ति तथा मिमीत इति धान्यमातुरपि मातृशब्देनाऽभिधानात्पुंस इत्यपि नाऽस्ति । ततो व्यञ्जनविकलत्वादेव प्रत्युदाहरणं युज्यते । प्रत्युदाहरणं हि तदङ्गाभावे कार्याभावं प्रदर्शयच्च दङ्गसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमुपादीयते । तत्राऽङ्गद्वयवैकल्ये कस्याऽङ्गस्य वैकल्यादिह कार्याभाव इति निर्णयाभावादकस्याऽप्यभाव इति, नैष दोषः । जननीवचनस्याऽन्यस्यैवाऽभ्युपगमस्य मातृशब्दस्य ग्रहणात् । यद्वा प्रत्युदाहरणदिङ्मात्रमिदं तेन सम्यक्त्वादि प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

‘ स्वज्ञाऽजभस्त्राऽधाऽत्रुत्ययकात् ’ । २ । ४ । १०८ ॥ स्वा ज्ञातिः स्विकेति–यद्यपि स्वशब्दः ‘ स्वो ज्ञातावात्मनि क्लीबे, त्रिष्वात्मीये धनेऽस्त्रियाम् ’ इति पठ्यते तथापि कुत्सितार्थविषये ज्ञातावपि स्त्रीत्वमत एव पाठात् । भवति सुपाधिमेदाल्लिङ्गयोगस्तदन्यलिङ्गस्य च यथा पचति रूपमित्यलिङ्गस्याऽपि नपुंसकलिङ्गत्वम् । कुटीरमिति–स्त्रीलिङ्गस्याऽपि नपुंसकलिङ्गत्वम् । विचित्रा हि शब्दशक्तयः । यद्वा ज्ञातिरत्र स्त्रीरूपा विवक्षिता तेन योनिमत्त्वात् स्वशब्दस्य स्त्रीत्वम् । न विद्यते स्वा यस्या इति कृते कपि अस्विका अस्वकेति रूपे । कपि तु अस्विका अस्वकेति रूपे । कपि निमित्तभूते विकल्पपक्षे “अस्याऽयत्०” इति न विकल्पसामर्थ्यात् । कपि तु “ नैकाऽऽप ” इति ह्रस्वे कृते अस्याऽप्यनत्वस्येव । न च सूत्रविकल्पः प्रवर्तते । सूत्रं विनाऽपि अस्विका अस्वकेति सिध्यत इति । अस्विकेति रूपमेक रूपमेव गतार्थमिति । स्वा आत्मा आत्मीया चेति–स्त्रीसम्बन्धात्राऽऽत्माधिविवक्षितस्तस्य च योनिमत्ता स्त्रीशरीरस्याऽभेदोपचारात् योनिमत्त्वात् स्वा इत्यत्र स्त्रीत्वम् ।

‘ द्वेषसुतपुत्रवृन्दारकस्य ’ । २ । ४ । १०९ ॥ यदा तु न द्वे न एषेति एषद्विशब्दौ नञ्पूर्वौ निरस्तविकल्प न प्रयोजयतस्तत्राऽपि कृते नञ्समासेऽनञ्समासे वाऽपीति द्वयी गतिः । उभयोरपि च पदयोर्विभक्तेः पर आविति । यद्योऽन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गाऽपि लुब्बाधत इति समासार्थाया विभक्तेस्तत्पदाद्यत्वात् पूर्वं लुपा

१ ७-१-१४९ । २ ७-१-११ । ३ २-४-१ ४ । ४ २-४-१ ६ ।

भाव्यं, प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणं च नाऽस्ति, समुदायात् वा विभक्तिस्तामाश्रित्य स्यदादेस्त्व सत्यापा भाव्य, स च विग्रहकालभाविन्या विभक्त्या व्यवधीयते। तर्हि द्विक इति मूलप्रयोगेऽपि कुत्सित द्व इति तद्धितप्रत्ययो "त्यादिसर्वादेः०" इत्यकि औकारस्य लोप तद्धितान्त्वादौकार तदाभय स्यदादेस्त आपि च तद्धितप्रत्ययनिमित्तस्य औकारस्य स्थानिवद्भावाभ प्राप्नोति? नैवम्, उभयोरपि औकारयोरेकपदभक्तत्वेन व्यवधानं न भवति। अद्वक इत्यत्र तु समासभक्तस्य औकारस्य प्रथमेन द्विशब्द भक्तेन औकारेण व्यवधान भवत्येव। कृत्रिमः पुत्र –"वनुपुनात्०" इति क पुत्रकः सीवद् पुत्रिका। इन्दारिकेति–प्रशस्त इन्दमस्यास्तीति इन्दादारकस्ततो "अन्त्येरयात्०" इति पाक्षायं "अजादेः" इत्याप।

'अस्याऽयत्तत्क्षिपकादीनाम्'। २। ४। १११॥ पृथग्योगादिति–अयमर्थो यद्यप्यपि विकल्पः स्यात्तदा सिका स्वकत्यादौ "इत्पादीद्व: क" इति इस्तस्यान्त वैकल्पिकस्य इत्यस्य सिद्धत्वात्, "स्वज्ञाजभस्त्रा०" इत्यादीनां पृथगुपादानमनर्थकं स्यादित्यर्थः।

'नारकायणकाऽष्टका ज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्ये'। २। ४। ११२॥ सिद्धन्वाद्रूपेत इति कर्माणि संज्ञायां वाक वचन। वचवतीति तु चौरादिकमवि-चय तिपा निर्देशो न तु यङ्गारम्भक। अथवा वणवस्याधारविवक्षणमात्रेण गुण वाद्यवतीति।

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रस्मृतायामवचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

'धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थोऽतिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च'। ३। १। १॥ प्राक्उन्मदस्याऽव्यवहित पतनादाद–न पर इति। चाद्रयः प्र स्यत इति–शोभनस्योऽज्जारनन सिच्चि स्यौरयाव्यस्य यतः पूजा मतीयत इत्यर्थः। गता धारधिर्गीति–गता प्राप्ता अर्थो विषयं यथास्तौ गतार्था, धान्योऽन्यावोस्यस्तस्य प्रकृत्यादिरर्थादरगम निष्प्रयोजनारतानुत्पन्न इति गतार्थरम्। यदा प्रकरणादिनोक्तगार्थस्यम्य तदा प्रयोगान्योगः उत्पन्न–प्रकरणादेर गतार्थानामपि स्फुटतार्थाऽर्थस्य प्रयोगो भाक भवति। यथा पूर्वो द्वौ मायनौ गगनयस्यपूतासिस्यत्र द्विरयना दागतमपि नि यम्दरेण प्रयोग इति। गमागमामात्रादिनि–यतिहितायां अमारात्

" भागिकर्म्य० " इत्यनेन । " अभिरभागे च " इत्यपि भाङ्गुलकात् न । वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चतीति—वीप्सार्थेनाऽभिना योगात् " कर्मप्रवचनीय० " इति द्वितीया । भात्वय भावय इति—प्रादेरन्यपरत्वादनर्थकतां दर्शयति । धातुपाठे योऽर्थस्तदपेक्षया धात्वर्थे भावय इत्युक्तमन्यथाऽनर्थकत्वाद्धातूनामयमर्थो न स्यात् । अभ्यन्तरीकृत्येति—बुद्धिस्थीकृत्येत्यर्थः । यस्माद्विशिष्टैव क्रियेति—क्रियायाः धर्मिकत्वात् सामान्यक्रियाया उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादुपसर्गयोगे न स्याद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादेत्त्व दीर्घत्वयोरिति—अल्पनिमित्तत्वादेत्त्वदीर्घत्वयोरन्तरङ्गत्वं तागमस्य तु अल्पतरनिमित्तत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । कृते च यत्रादेशे एकपदत्वात्तागमस्यैवाऽन्तरङ्गत्वम् । " ल्यपि लघुपूर्वात् " इतीति—उभयोः स्थाने निष्पन्नत्वाद् यकारवकारयोर्धातुग्रहणपदे स्यात् पुनरपि "ल्यपि लघुपूर्वात्" भवति । तस्याऽधातुत्वादिति—सनादेः प्रत्ययस्य क्रियार्थत्वेऽपि न धातुत्वं भ्वादिसाहचर्याद् भ्वादयोऽप्रत्यया एव धातवोऽन्येऽपि तथा । अमनो मनः सुमनति दुर्मनति अभिमनतीति वाक्यं कर्तव्य " कर्मणि समाये स्तः " भवत्र सलोपश्च । सुशब्दस्य भवतिना सम्बन्ध इति । यदा तु असुमनाः सुमना इति मनसा सम्बन्धस्तदा सुशब्दस्य प्राक् सिद्धमेव । ननु सुकटकराणि वीरणानि दुष्कटकराणि वीरणानीत्यत्र गतिसंज्ञकस्य सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोति ?, नैवम् ; " दुःखीयतः कष्टाकष्टार्थात् च " " कर्मणि कर्त्रोर्भ्याद् भूकृञः " इत्यत्र च सित्करणात् । तस्य वैतत्प्रयोजन सिति भोऽन्तो यथा स्यात् । यदि च सुशब्दस्य प्राग्धातोः प्रयोगः स्यात्तदा सित्करणमनर्थकं स्यादिति । सुशब्दादिना कृदादेर्व्यवधानात् । सुशब्दात्त्वव्ययत्वाच्च भवति ।

' ऊर्यादिच्विडाचश्च गतिः ' । १ । ४ । ६१ ॥ सोऽयमित्यभेदोपचारेण कथितसादृश्यात्, येनाऽनुक्रियते तदनुकरणमित्याह । अनुकरणानीति—च्विडाचोः प्रत्ययत्वात् प्रकृत्याक्षेपात् प्रत्ययमात्रस्य धातुसम्बन्धासम्भवाच्च तदन्तप्रतिपत्तिरित्याह च्व्यन्ता इति । डाजिति चित्करणात्स्वितां कृत्वेत्यादौ चित्स्वरत्वात् " ऋदुशनस् " इत्यनेन डा इति तदन्तस्य गतित्वाभावात्तयो यथादेशाभावः । डाजिति कृत्वेति—कृत्वेत्यस्येतिना सम्बन्धः । इतश्च डाजित्यनेन अतो धातोः डाटश्च परस्परं न सम्बन्धः ।

स्वधायिष्व इति श्रुतेः, कथं स्वधा देवता सम्प्रदान भवेत ? उच्यते—पितृणामपि देवतारूपत्वात्तद्योगः ।

---

१ १-४-९१ । २ १-४-९० । ३ २-३-८ । ४ ४-१-४ । ५ १-४-११ । ६ ६-१-१३६ । ७ ५-१-१४ । ८ १-४-६४ ।

‘कारिका स्थित्यादौ’। ३।१।३॥ श्लोकवार्तिकस्तु कारिकाशब्दस्य सत्यपि धातुसम्बन्धसम्भवे प्रयोगादर्शनात् ग्रहणाभाव इति ।

‘अपग्रहाऽनुपदेशेऽन्तरदः’। ३। १। ५॥ मध्ये हिंसित्वेति-अन्तः शब्दो मध्येऽधिकरणभूते वर्तते परिग्रहे च, तत्र परिग्रहे प्रतिषेधादितरत्र गतिसंज्ञा विज्ञायते इति दर्शयति । चिन्तेषानाकथापने चिन्तयतीत्यस्य स्थाने कथयतीति प्रयोगो ज्ञेयः ।

‘कणे मनस्तृप्तौ’। ३। १। ६। सूत्रेऽव्ययमित्यस्याऽनुवर्तनात्कणे मनस् इत्येते अव्यये इति स्वरूपनिरूपणमात्रमेवेति । तृप्ताविति व्याख्यानेन श्रद्धानैकस्यम् ।

‘पुरोऽस्तमव्ययम्’। ३। १। ७। पुरः कृत्वेत्यत्र-पुरःशब्दात् असि सकारान्तोऽस्त्येवेति न द्वयन्नैकस्यम् ।

‘गत्यर्थवदोऽच्छः’। ३। १। ८। अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वादत एव निर्देशाद्वा ‘ चर्मण्वतः ” इति समासान्तो न भवति । अवतेरपि पृषोदरादित्वाद वकारस्य छकारे ‘ स्वरेभ्यः ’ इति द्वित्वे अच्छ इति अव्याश्रयार्थेऽव्ययं निर्मलताद्यापनमव्ययम् ।

‘मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्यनत्याधाने’। ३। १। ११॥ अनत्याधाने इति अत्र-“ विभक्तिसमीप ” इत्यनेनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः । तस्मिन्नपि “ संख्या वा ” इति विकल्पादव्ययीभावाभावः तत्पुरुषो वा । मध्ये कृत्वा कार्यं तिष्ठतीति-औपचारिकेऽप्याधार इति वाच्योऽनत्याधानमस्ति । वचनं हि शब्दप्रकाशनफलं न केनापि सह समवैति ।

‘उपाजेऽन्वाजे’। ३। १। १२॥ उप अनु इत्येतं पूर्वस्थजतेर्योगि पृषोदरादित्वादेकारे-उपाजेऽन्वाजे ।

‘स्वाम्यऽधिः’ ३। १। १३॥ प्रादिरुपसर्ग इति वर्तत इति-अत्रैव सूत्रे मण्डूकप्लुतन्यायेन प्रादिरुपसर्ग इति वर्तते, न कर्मादि सूत्रेषु तेन कर्मणीनां न उपसर्गसंज्ञा । तदयं कृती स्यादित्यादौ “ गोधुक्उपसर्गो• ” इति न षत्वम् । प्रायोऽध्यनिपम इति-न केवलं समास एवेत्यर्थः । नन्वधिपूर्वः करोतिर्विनियोगे वर्तते तत्कथं स्वामित्वे अभ्यमान इति ? उच्यते-सत्यम्, विनियोगोऽपि चेत्स्वामित्वविषयो भवति ।

‘साक्षादादिश्च्व्यर्थे’। ३। १। १४॥ च्व्यन्तानामिति-अर्थग्रहणाच्च्व्यन्तानां विकल्पो न भवतीति । मान्तत्वं निपातत्वत इति-तेन लवणीकृत्येत्यादौ पूर्वस-

---

१ ७-१-१८ । २ १-१-२ । ३ १-१-१५ । ४ १-१-४ । ५ २-१-५६ ।

त्रविहितगतिसमासमभियोगे न भवति । तथा लवणां कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । क्षीवः कृतः क्षीता कृता क्षीताः कृता इत्यादावभिभवपक्षेऽपि गतिसंज्ञाया अभावात् मान्ताभाव ।

' प्राग्वत् यन्थ ' । ३ । १ । १९ ॥ प्रन्थतुकमिति–यन्थत्वनियतमित्यर्थः । युद्धा यादिर्हि यन्थननाऽऽनुकूल्ये व्यवस्थाप्यते । यन्थ इत्युच्यत इति–कारणे कार्योपचारात्, कारणं यन्थ कार्यमानुकूल्य यन्थ एवाऽऽनुकूल्यं भवेत ।

' नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ' । ३ । १ । १८ ॥ सामर्थ्यमनुभूय भवतीति–ननु भवनक्रियायाः सामर्थ्यविशेषः कृता, अनुभवनक्रियायास्तु पदानि कर्तृणीति भिन्नकर्तृकतायां क्त्वा न प्राप्नोति, नैवम्; भवनक्रियापदया तुल्यकर्तृकत्व, भवनक्रियायास्तु पदान्येव कर्तृणि, कोऽर्थः ? पदानां सामर्थ्यमनुभूय वर्तमानानां सामर्थ्यविशेषो भवति । न च वाच्यमनुभवनक्रियाया भवनक्रियायाश्च सामर्थ्यविशेष एव कर्तेति तुल्यकर्तृत्वं, यतः परस्परव्यपेक्षा पदानामेव समभवतीत्यनुभवनक्रियायाः पदान्येव कर्तृणि । अननुभूयैवेति–नित्यसमासत्वादिति ज्ञेय । जामदग्न्य इति–प्रथमापत्यस्याऽपि पौत्रकार्यकरणात् इयत्वविवक्षायां " गर्गादेर्यञ् " विस्पष्टादयः पट्वादीनां प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि, न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्य सामानाधिकरण्य नाऽस्तीति कर्मधारय तत्पुरुषाभावः । काष्ठा परं प्रकर्षमिति–काष्ठाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य क्रियाविशेषणत्वात् नपुंसकत्वे " अनतो लुप् " भवति ह्रस्वत्व तु बाहुलकाच्च भवति । ऊर्ध्वमौहूर्तिकमिति–ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्यो भवः कालस्तत्र भवः, ' अध्यात्मादिभ्य इकण् " सप्तमी चोर्ध्व मौहूर्तिके " इति निर्देशादुत्तरपदवृद्धिः । पावसी इवेति–अत्रोत्तरपदप्राधान्यात् सेः ' अव्ययस्य " इति लुप् । एष दृष्टपूर्व इति–पूर्वं दृष्टा इत्यपि क्त निपातनात् ह्रस्वत्वम्, तेन न मे श्रुता नाऽपि च दृष्टपूर्वा इति सिद्धम् । सामान्येन समास कृत्वा पश्चात् स्त्रीत्व वा । चरन्ति गावो धनमस्येति–अत्र समास चरन्तिगुरिति स्यात् । नित्यस–ख्यादिरिति–ऐकपद्यात् ' ह्रस्वोऽपदे वा " इति ह्रस्वविकल्पाप्रवृत्तेर्नित्यं यस्वादि भवतीत्यर्थः । पदस्यार्थमिति–अन्य स्वाङ्गरक्षे ह्यावित्यादिषु तुल्येऽप्येकत्वादिषु नामार्थत्वात् कवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावात् भाष्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य च " दीर्घ ङ्याब्० " इत्यनेन लुप्, ' अनतो लुप् " इति यति तन्मतप्रमाणापाऽस्य पदस्यार्थमिति । स्याद्यन्तार्थप्राधान्यादिति–स्याद्यन्तस्य माख्यायप्रधानत्वात्तदुपस्थापितत्व, अ तत्त्व च सामान्य; सामान्य च नपुंसक ततः " अनतो लुप् " ।

---

१ ६-१-७३ । २ ३ ४-५९ । ३ ६-१-७८ । ४ ५ ४-१ । ५ ३-१-७ । ६ ३-२-११ । ७ ३-४-४५ ।

‘ सुजर्थे संख्यया संख्येयाय संख्यया बहुव्रीहिः ’। ३ । १ । १९ ॥
विकल्पः संशयो वेति–ननु विकल्पसंशययोः को भेदः ? उच्यते–निर्णये सति विकल्पः, यथा–देवदत्तो भोज्यतां यज्ञो वा, यद्वा विकल्पे क्रियाप्रवृत्तिः संशये तु न। विकल्पे क्रियाप्रवृत्तिर्यथा द्वित्रिभ्यो देहि भोजनं, तत्र द्वाभ्यां त्रिभ्यो वा देहीति विकल्पो गम्यते । यतोऽस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्तिः । संशये क्रियाप्रवृत्त्यभावो यथा पुरुषेभ्यो देहीत्युक्ते त्रिभ्यो दातव्यं चतुर्भ्यो वेति संशेते । न ज्ञायते त्रयश्चत्वारो वाऽऽगता इति च संशयः । ननु द्विदशा इत्यादौ तु सुजर्थे समासः कस्मान्न क्रियते ? उच्यते, यदि नोच्यते तदाऽनभिधानात् ।

‘ आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ’। ३ । १ । २० ॥
आसन्न–पूरणमभिधेयत्वेन विद्यते यस्य प्रत्ययस्य यस्मिन् वाऽर्धादित्वादक्षरे पूरणार्थेविहितः प्रत्यय उच्यते, तस्य च केवलस्याऽसम्भवात् तदन्तशब्दस्य चाऽर्धादीति विशेषणमित्याह–पूरणप्रत्ययान्तमिति । द्वितीयादिर्यासां विभक्तीनां ता द्वितीयादयो द्वितीयादयश्च तदन्यश्च तस्यार्थः । आसन्नदशा इति–आसन्नाः संख्येयस्तस्य प्राधिकत्वादत्र दशन्शब्दः संख्याने वर्तते । परं संख्येयेन सहाऽभेदेन बहुवचनम् । यदि संख्येयवृत्तिना दशन्शब्देनाऽऽसन्ना दश येषामित्येव वाक्यं क्रियते न दशत्वमिति तदा संख्येयेऽभिधेय इति दर्शनेन निषेधाच्च स्यादनेन समासः । नवैकादश वेति पर्यायश्च विघटेत । यत इत्थं कृते एकेनविंशति–एकविंशतिसंख्याप्रतीतिः । यथा दशशब्दो दशत्वे संख्याने वृत्तस्तथा विंशत्यादयोऽपीत्याह–एवमासन्नविंशा इति । अदूरदशा इत्यादिषु “ विप्रतिषेधसर्वाणि ” इति संख्यायाः पूर्वनिपातो न भवति । “ प्रमाणीसंख्याड्डः ”–इति संख्यायाः समासान्तविधानात् । अधिका दश येभ्यो येषु वेति–एकाद्यवयवापेक्षया दशानामधिकत्वं तद् एकादशादिसमुदायापेक्षयाऽपि ज्ञेयं, तेनाऽधिकयोगे “ अधिकेन भूयसस्ते ” इति सप्तमीपञ्चम्यौ सिद्धे यच्छब्देन च बहूनामेकादीनामभिधानात् पञ्चमीसप्तम्योर्बहुवचनमित्याह–येभ्यो येषु वेति । एकादशादिषु दशानामधिकत्वं कथमित्याह–एकाद्यपेक्षमिति । ननु तर्हि कथमधिका दश यस्येत्येकवचनेन वाक्यं न कृतं ? उच्यते–बहुवचनमवयवावयविनोरभेदविवक्षया । एकादशादयोऽवयविनि एकादयोऽवयवास्तत उपचारादवयवस्यैकस्याऽवयविनां च बहुवचनम् कोऽर्थो ? । येभ्यो येषु वा एकादशादिसमुदायेभ्येकाद्यपेक्षयाऽधिका दश इत्यर्थः । अधिकविंशा इति–अव्युत्पन्नोऽयमधिकशब्दस्तेन “ [illegible] ” इति न पुनर्विधिः अन्यथा क्षेपान्त्यद्वारा नियमः स्यात् । एवमधिकविंशा इत्यपि । अद्ध

१ १-१-१५ । २ ४-१ १२ । ३ १-३-१११ । ४ १-१-५४ ।

पञ्चमर्षिका इति–"प्रत्ययः प्रकृत्यादेः" इति न्यायेन पूरणप्रत्यये सति पञ्चमीत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वात् नार्धपञ्चमत्वस्य तेन "वर्धितकको०" इति न पुंवन्निषेधः। ननु यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याऽभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्त्येव लिङ्गसंख्ययोरभिधानात्तयोर्द्योतकत्वात् स्यादयो न प्राप्नुवन्ति, उच्यते–स्वार्थिकत्वात् स्यादीनां समासेनाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्वादौ तद्द्योतनाय भवन्ति। स्त्रियां यद्वत् नाम तस्माद् स्यादयो भवन्तीति हि तत्राऽर्थः। तथा चित्रगुरिति समासेन नामार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति। चित्रगुं पश्य, चित्रगुणा कृतमिति; प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति समासेन संख्याया अभिधानात्, नैवम्; साऽपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति समयाद् भविष्यति। अथवा यदा चित्रगुरेकत्वविशिष्टो नामार्थः प्रतिपिपादयिषितस्तदा विभक्त्या विनाऽसौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विषयमेव द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः।

'एकार्थं चानेकं च'। ३।१।२२॥ समानोऽर्थोऽधिकरणमिति–यथाऽऽरूढो वानरो यस्मिन्नित्यत्र–आरूढोऽपि स वानरोऽपि स। चित्रगुश्चैत्र इति–ननु यथा चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चकारस्याऽप्रयोगः, एवमिहाऽपि चैत्रादेः प्रयोगो न प्राप्नोति, नैष दोषः; चित्रगुशब्देन तद्वान्मात्रं सामान्येनोच्यते न तु विशेष इति तत्राऽवश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः। चित्रगुः कश्चैत्र इति वा विकल्पेन नरो वने रमते "क्वचित्" इति तु नराऽस्त्यस्याऽस्तीति वा वानरः, अन्तःस्थितीनीति–अर्थकथनमिदं विग्रहस्तु अन्तेषु स्थितीनि, अन्तःस्थितीनीति। अत्रान्तरसमासः कार्यः। अन्यथैकार्थत्वं न स्यात्। पञ्चनावप्रिय–इत्यत्राऽपि समासान्तत्वात् ङीर्न प्राप्नोति स्वार्थिकाः क्वचिदित्यतः अकारान्ताभ्यां ङीविधानात् समासस्य ङीन भवतीति न्यासकारः। यथा स माता तथा मे पितेति–स मातेत्यर्थकथनं स माता स मातेति तु विग्रहः। ततो यद्यपि स मातेति तथापि च त्रयाणां पदानां सन्निधौ सह समासः प्राप्तः। न च वाक्यमेकार्थत्वात्सामानाधिकरण्यसमासः। यतो य एष मातृशब्दः स एव सम्बन्धितत्वेऽकार्थत्वमस्ति। अस्योदाहरणस्याऽयमर्थः–यथा–कश्चिन्निरत्नविस्पृष्ट कीदृक् कुलशीलादिना तव पितेति? स आह–यथा स मातेति। अथवा स्नातीति कश्चिदुक्तः स आह यथा–स मातेति। यथा शुद्धा मे माता तथा पिताऽपीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नाने किं साधनं स्नानेन ?, ततः सुस्नातं मो इति।

'उष्ट्रमुखादयः'। ३।१।२३॥ उपमानमुपमेयेन समस्यमानं नैकार्थता भवेत्, स एव चन्द्रस्तदेव मुखं न भवत्यतो भिन्नार्थत्वम्। सामान्यवाचिना यदि–साधारणधर्मवाचिनास्यानादिरूपमयत्वं।

---

१ १-१-१४। २ ३-१-१।

‘ सहस्तेन ’। ३। १। २४॥ तेनेति तृतीयान्तप्रतिरूपको निपातो गृहीतः। न तुल्ययोग इति–ननु तुल्ययोगविद्यमानार्थयोः को भेदः? उच्यते–क्रियागुणद्रव्यै-रुभयोः सदृशः सम्बन्धस्तुल्ययोगः। विद्यमानार्थता तु न तथा। तथाहि–सकर्मका-त्मनेपदमित्युक्ते यथा धातोरात्मनेपदं न भवति तथा कर्मणोऽपि। तथा सलोमको भोज्यतामिति यथा देवदत्तो भोज्यते न तथा लोमान्यपि। क्वचिच्च भवतीति–तुल्य-योगे तु भवत्येव। सहेति गर्दभीति–अत्र तत्पुत्राणामस्तित्वमेव विवक्षितं न तु वहन-क्रियेति विद्यमानार्थता।

‘ दिशो रूढ्याऽन्तराले ’। ३। १। ९८॥ अन्तरालस्याऽन्यपदार्थत्वेऽपि प्रथमान्तत्वात् “ एकार्थे वा ” इत्यनेन न प्राप्नोतीति वचनं कथमायार्थं च, कथ-मिति चेत्? उच्यते– “ सप्तम्या ” इत्यत्र हि सूत्रे सामान्यविहिते बहुव्रीहौ न तस्मि-न्निति व्याख्यानात्। एवं “ सुग्रार्थे० ” इत्यादिसूत्रत्रयमपि।

‘ तत्राऽऽदाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ’। ३। १। २६॥ ‘काकाक्षिगोलकन्यायेन’ मिथः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। अत एव सूत्र-मध्ये पठितः। प्रहृत्येति–इति शब्दो वाक्यस्वरूपपरामर्शार्थः। स च प्रत्येकं सम्ब-ध्यते, तत्राऽऽदाय मिथ इति मिथस्तेन प्रहृत्येति। अव्ययीभावसंज्ञस्यात्र–‘ननु संज्ञा संज्ञान्तरबाधिका भवति’ न्यायाद्बहुव्रीहिसंज्ञाऽप्यस्तु?, नैवम्; द्विगुमेवेति चकारकरणात् द्वितीया संज्ञा न। केशाकेशीति–नन्वन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन करणं क्रिया-व्यतिहारः तत्र च एकेन कचग्रहणमकारि तदपरो न विधत्ते परचिकीर्षितं, किन्तु स्वचिकीर्षितमिति क्रियाव्यतिहारो नाऽस्तीति कथं समासः? उच्यते–यद्यपि स्वचि-कीर्षिताऽन्या क्रिया तथापि तत्सदृशत्वादेकैव। यथा यदयं मे ओदनं दास्यति तदा-ऽहमप्यस्मै तमेव दास्यामि यथार्थिकं तमेव ददाति? एवं तत्सादृश्यादन्योऽन्योदनः स एवोच्यते। एवमत्राऽपि। केशेषु च केशेषु गृहीत्वा युद्धमनेनेति–एकः केशान् अन्यश्च मुष्टिनोऽस्तो न मिथोऽभाव ।

हस्ते च पादे च गृहीत्वेति–यदा तु हस्तं च पादं चेति कृत्वा “ प्राणितूर्याङ्गाणाम् ” इत्येकत्वे हस्तपादं च हस्तपादं च मिथो गृहीत्वा कृतं युद्धमिति क्रियते तदा हस्तपा-दाहस्तपादीति भवति। व्यायामग्रहणमिति–बाहोश्च बाहोश्च मिथो गृहीत्वा व्यायामः कृतः। क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदं यस्तनी आताम् व्यायासं कुर्वन्तावित्यर्थः।

‘ नदीभिर्नाम्नि ’। ३। १। २७॥ यनैर्गङ्गमिति यनैर्योगाद्गङ्गाऽपि यनैः सा

१ १-१-२२। २ ७-१-१०५। ३ १-१-१६। ४ १-१-११७।

विद्यते यत्र । स्वरूपस्य च ग्रहणमिति–उत्तरसूत्रे पञ्चनदमित्यत्र । स्वरूपग्रहणाच्च पर्यायाणां स्रोतस्विनीनिम्नगासिन्धुप्रभृतीनां न ग्रहः ।

'संख्या समाहारे' । २ । १ । २८ ॥ निवृत्तमिति–समाहारे इति वचनात् । उभयपदप्रधानः । समासोऽनेन विधीयते । समाहार इति किमिति–समाहृतिं विना द्विरावतीको देश इत्यादौ द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यात् । द्विगुबाधनार्थमिति– ननु तर्हि तस्य काऽवकाशः ? सत्यम्, नदीनाम्नोऽन्यत्र गोदावरीणां सप्तत्वमिति– आ दशभ्यः संख्या संख्येये वर्तत इत्यस्य प्रायिकत्वात्, इतिविषम प्रमादयः संख्या नेऽपि वर्तन्ते । सप्तगोदावरीति–अन्यस्तु सर्वो नपुंसकत्वे "क्लीबे" इति ह्रस्वः, यथा द्विगोदावरि ।

'वंश्येन पूर्वार्थे' । २ । १ । २९ ॥ स इहाऽऽद्य इति–ननु वंशे भवा इति व्युत्पत्त्या सर्वेऽपि पाठकाः कारकाश्च कथं न लभ्यन्ते, आद्य एव कथं गृह्यते ? उच्यते–गौणमुख्ययोरिति न्यायात् । एकमुनिव्याकरणस्येति–एको मुनिर्वंश्य एतावानेव विग्रहः । व्याकरणस्येत्येतत्तु भिन्नपदम्, अतोऽन्यपदार्थाभावान्न बहुव्रीहिः । पूर्वपदार्थप्राधान्याच्च यथाक्रममेकवचनद्विवचनबहुवचनानि तेषां च "अनतो लुप्" । सप्त काशय इति–काशे राज्ञोऽपत्यानि 'कुर्वादि०" इतिञ्यः ।' बहुष्वस्त्रियां " लुप् । एकविंशतिभारद्वाजमिति–भरद्वाजस्येमे इत्येव कार्ये " तस्येदम् " इत्यण् अपत्ये तु विदा यञो " यञञोः० " इति बहुषु लोपः स्यात् । यद्यप्यत्रैकविंशतिशब्दस्य विशेषणत्वे नैकत्व तथापि पूर्वपदार्थप्रधानस्यैकविंशतिशब्दवाच्यस्य बहुत्वाद्भारद्वाजानां बहुत्वमेव वचनशक्तिस्वाभाव्यात् ।

'पारे मध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा' । २ । १ । ३० ॥ समासे निपातयिष्यमाणैकारान्तानामिदमनुकरणम् । पारं गङ्गाया इति विग्रहः । विकल्पमात्रमेतत् गङ्गायाः पारमित्यपि कृते पारेगङ्गमिति भवत्येव । "अममोक०" इत्यतः । तिर्यन्त इति वेत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तेन यत्र षष्ठीसमासः प्राप्तस्तत्राऽनुज्ञायते । णियन्त इत्यत्र तु 'समर्थ०" इत्यनेनाऽव्ययत्वाभिसिद्धोऽपि विधीयते ।

'यावदियत्त्वे' । २ । १ । ३१ ॥ इयतो परिच्छिन्नसंख्यानामियतो वा परिच्छिन्नपरिमाणस्य भाव इयत्त्वं तस्मिन् । यावन्तीति–अव्यये तु यावदमत्राणीति कार्यम् । यावदमत्रमिति–पूर्वार्धप्रधानत्वादव्ययत्वे सिद्धः । अनव्ययत्वे तु जस्समासात् । याव

१ २-४-६७ । २ १-४-६१ । ३ ६-१-११८ । ४ ६-१-११४ । ५ ६-१-१६ । ६ ६-१-५४ । ७ २-१-१४८ । ८ २-२-६५ ।

इयमिति-असमस्तमिदम्। अतएव यावदित्युपादीयते। समासे हि गुणीभूतत्वाद्याव-दित्यस्योपादानाभावः स्याद्यथा यावदमत्रमित्यत्र।

'पर्यपाङ्बहिरञ्चः पञ्चम्या'।२।१।१२॥ परित्रिगर्तमिति पञ्चम्यर्थ-प्रधानात् प्रथमा। क्रियाविशेषणत्वविवक्षायां तु द्वितीया, यथा आमेस्तस्य संचरतामि-त्यत्रैव सर्वत्राऽपि। प्रतिपत्तमिहवायामेति—लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायात्। अप ग्रास इति—न च वाच्यं ग्रासाया अपेन सह सम्बन्धाभावादेव न भविष्यति समासः। यतो गतार्थस्याऽपेनैवाऽभिधानादस्त्यपेन ग्रासायाः सम्बन्ध इति। न च परत्वात् 'मोत्पन०' इति वस्तुरूपेणाऽस्य बाधेति वाच्यं, तत्राऽन्यप्रकरणात्।

'लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये'।२।१।१३॥ प्रत्यग्निमिति—वैचित्र्यार्थं ससन्निधवाक्यम्। अभ्यग्नीति—अत्राऽग्निना शलभपातो लक्ष्यते इत्यग्निर्लक्षणं भवति। तस्य चाऽभिप्रतिभ्यामाभिमुख्यं प्रतिपाद्यते। अग्नौ हि शलभाः संमुखा एव पतन्ति। लक्ष्यीकृत्येति—लक्षणत्वेन लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः। यद्वा दर्शनक्रियापेक्षयाऽग्निर्लक्ष्यः पतनक्रियापेक्षया लक्षणं यतः पूर्वं पश्यति ततः पतति। स्रुघ्नं प्रति गत इति—अत्र स्रुघ्नादन्यन्नगरान्तरं गन्तुकामः पथि व्यामोहात्तमेव प्रत्यागत इति नाऽस्ति गमनं प्रति स्रुघ्नस्य लक्षणता। यमुद्दिश्य हि गमनं क्रियते तल्लक्षणं भवति। अत्र तु व्यामोहाद्दैवं गतः। गतक्रियापेक्षया च स्रुघ्नस्य कर्मत्वम्। येनाऽग्निस्तेन गत इति—लक्ष्यं तेनेति लक्ष्यस्य द्योतकमग्निर्लक्षणं येनेति लक्षणस्य द्योतकमिति लक्ष्यलक्षणभावः।

'दैर्घ्येऽनुः'।२।१।१४॥ वृक्षमनु विद्योतत इति,—अत्र वृक्षो विद्योतन-स्य लक्षणत्वेन विवक्षित न दैर्घ्यस्येति।

'तिष्ठद्गुप्रभृत्यादयः'।२।१।१५॥ आयतीगवमिति—'इण्ह' आयन्तीति शतरि "इणोयण्०" इति यत्वे ङ्यां आयत्यो गावो यस्मिन्निति व्यस्तम्। इणौ त्व-र्थकथनमात्रमेवं पूर्वत्र तिष्ठद्गुरित्यत्राऽपि। असाधन इति—द्वितीयायन्ता इति शेषः। प्रमान्तमिति—प्रगततमन्तस्य प्रगतोऽन्तः प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्निति वा। समन्तं समा-नत्व वा पदस्य तीर्थस्य तीरस्य चेति विग्रहत्रय दर्शनीयम्। एवं प्रान्तमिति, समतं परमतं चेहाऽपि द्रष्टव्यमित्येव प्रस्थार्थः। इति करणाच्च कृतापसव्यादिषु समासो न भवति। यत्र च दृश्यते तत्र चिन्तनीयम्।

---

१ १-१-४ । २ ४-१-१५ ।

'नित्यं प्रतिनाऽल्पे' । २ । १ । १७ ॥ शाकप्रतीति–पूर्वार्थे इत्यधिकारेऽप्यसम्भवादस्योत्तरपदार्थप्रधान एवाऽयं समासः ।

'संख्याऽक्षशलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ' । २ । १ । १८ ॥ ननु "सुप् नाम्नैकार्थ्ये०" इत्यतः सूत्रात् ऐकार्थ्ये सतीत्यनुवर्तते । तत ऐकार्थ्ये सति समास ऐकार्थ्यं चैकपद्यं तच्च समासे सति भवति । तत इतरेतराश्रये दोषे समासः कथं? उच्यते–यत्र यत्र येन सूत्रेण समासं कर्तुमिष्यते तत्र तत्र तस्मादेव ऐकार्थ्यं प्रथमं ज्ञातव्यम् । ततः समासः । अन्यथा हि सर्वाण्यपि सूत्राणि निरर्थकतां भजेरन्निति हि न्यासविदः । पञ्चादिभिर्द्यूताभावात् पञ्चपरीत्यादि न भवति । उत्कर्षस्तु चतुष्परीत्येव नित्यसमासोऽयमिति परिप्रयोगो वाक्ये नाऽस्त्यपि, किन्तु न तथा वृत्तमितिपर्यायः । समविषमवृत्ते इति–एकिकाद्विके रूपे । अन्ये पूर्वमिति–तस्मिन्नेव वृत्ते ।

'*विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिपश्चात्क्रमख्यातियुगपत्सदृक्सम्पत्साकल्यान्तेऽव्ययम्*' । २ । १ । १९ ॥ समस्यत इति–अन्वर्थरूपस्य समाससंज्ञायाः प्रवर्त्याऽव्ययीभावसंज्ञो भवतीत्युपसंहरति । अधिस्त्रीति–अत्राऽधिशब्दस्य कृत्याऽनेकार्थवृत्तेराधाररूपविभक्त्यर्थवृत्तित्वं प्रकाशयितुमुक्ताधारस्याऽपि सप्तम्यन्तेन स्त्रीशब्देन समासः । अत्ययमात्र इति–अत्ययेरुत्तरपदार्थधर्मस्याऽभावो न तूत्तरपदार्थस्यैव धर्मिण इत्यर्थाभावाद्भिद्यते । तत्र हि धर्मिण एवाऽभावः । धर्मिणोऽसत्त्वमिति–अत्र धर्मिणोऽनुत्पत्तिरेव न तु सतोऽभाव इत्यर्थाभावोऽत्ययाद् भिद्यते । अत्ययो हि सतोऽतिक्रान्तकालसम्बन्धिनी सत्तैवोच्यते । उपभोगादेः प्रतिषेध इति–न तु वस्तुन इति तदभावाद्भिद्यते । तैसृकमिति–त्रयो मुख्या आसां "सोऽस्य मुख्यः" इति कः । पृषोदरादित्वात्तिसादेशः । तिसृकास्तु मधोऽन्य् । अनुरथं यातीति–ननु नित्यसमासत्वात् पश्चाद्रूपेणाऽर्थान्तरेणाऽनित्यत्वमयं समस्यते तथा पश्चाच्छब्दोऽपि अव्ययत्वादर्थान्तरेण समस्यतां नित्यसमासत्वात् प्रयोगसमवायि वाक्यं न प्राप्नोति, उच्यते–' दीर्घपश्चादादयः " इति वचनात् पश्चाच्छब्दस्य अव्ययीभावसमासं प्रत्यव्ययस्य नाऽङ्गीकार्यत्वम्, अव्ययत्वे हि अव्ययीभावः स्यात् तत्र चाऽन्य इत्यधिकारात् समासान्तरप्राप्तावन्यत्वाभावात्तत्पुरुषो न स्यात् । युगपद्येतीति–शब्दशक्तिस्वाभाव्याचाऽन्यपदार्थप्रधानोऽयम् । सम्पत्सिद्धिरिति–सिद्धिरात्मधानिनिष्पत्तिः समृद्धिस्त्वन्यभावनिष्पत्तिरिति सिद्धिः समृद्धेरन्या ।

---

१ २-१-१८ । २ ७-१-११ । ३ १-१-८ ।

'योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये' । ३ । १ । ४० ॥ प्रत्यर्थमिति—समासेन वीप्साया द्योतितत्वादभिधानाद् द्विरुक्तिर्न भवति । वाक्ये तु तदभावादेवानेकस्यार्थस्य द्योत्यस्य सम्भवाद् द्विरुक्तिमन्तरेण वीप्सा द्योतयितुं न शक्यते । यथार्थानतिक्रम इति—पदमुत्तरपदं शक्त्यादिरूपं तस्यार्थः सामर्थ्यं तस्यानतिवृत्तिः । विन्यासविशेष इति—पूर्वस्यानेकस्य पदार्थस्य नियतदेशापेक्षं व्यवस्थापनं विन्यासः स एव विशेषः । यदि सदृगित्येव कुर्यात्तदा सकिखि देवदत्त इति सामानाधिकरण्यमेव स्यादित्याह—सादृश्यग्रहणमित्यादि । तेन देवदत्तस्य सकिखीति वैयधिकरण्यमपि सिद्धम् । सदृक्शब्दो हि धर्मिवाची, सादृश्यशब्दस्तु धर्मवाची ।

'यथाऽथा' । ३ । १ । ४१ ॥ यथावृद्धमिति—अत्र क्रमोऽपि प्रतीयते, ननु कथमुक्तं ये ये वृद्धा इत्यादि ? उच्यते—प्रतीयतां क्रमो वीप्साऽपि प्रतीयते । न चैकोऽनेकार्थो न भवति । पूर्वेणैव सिद्ध इति—पूर्वसूत्रोपात्तेभ्योऽर्थेभ्योऽन्यस्याऽपि प्रवृत्तेः । सादृश्ये प्रतिषेधार्थमिति—ननु यथा चैत्र इत्यादौ चैत्रसदृशो मैत्र इत्यर्थः । ततश्च वाप्रत्ययान्तः सादृश्ये न प्रवर्ततेऽपि तु सदृशि सतः किमुक्तं सादृश्ये प्रतिषेधार्थम् ? उच्यते—सादृश्योपाधिकत्वात् सदृगपि सादृश्यशब्देनोच्यतेऽतो वचनम् । सदृशि तु 'विभक्तिसमीप०' इति प्राप्ते निषेधः । अव्युत्पन्नस्य सादृश्यं विना योग्यतादिष्वर्थेषु 'योग्यता' इति सिद्धः समासः परं व्युत्पन्नस्य सदृगर्थे "विभक्ति०" इत्यादिना समासः प्राप्तस्तन्निषेधार्थं वचनम् ।

'गतिकन्यस्तत्पुरुषः' । ३ । १ । ४२ ॥ कु इत्यव्ययमिति—गतिसाहचर्यादव्ययमित्यधिकाराद्वा सम्भवे व्यभिचारेति न्यायात् कुशब्दस्य विशेषणं न तु गतिसंज्ञानां तेषामव्यभिचारात् । कुब्राह्मण इति नित्यसमासत्वात्कुत्सितो ब्राह्मण इत्यस्वपदविग्रहः ।

'सुः पूजायाम्' । ३ । १ । ४३ ॥ पूजाया अन्यत्राऽतिशयार्थेऽनुक्ताऽपि व्याख्यानिर्दिश्या ।

'प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः' । ३ । १ । ४४ ॥ प्रान्तेवासीति—अन्ते वसतीत्येवं सति "प्रतोमीक्ष्ये" णिम्, "शयवासिवासेष्व०" इत्यलुप् । अनुलोम इति—"प्रत्यन्ववात्" इति अत् समासान्तः 'नोऽङ्गेदस्य' इत्यन्त्यस्वरादिलोपः । प्रत्युरसमिति—"प्रतेरुरसः" इत्यत्समासान्तः ।

---

१ ३-१-४ । २ ५-१-१४० । ३ १-३-२५ । ४ ५-१-४२ । ५ ५-४-६१ ।
६ ५-१-६४ ।

‘अव्यय प्रवृद्धादिभिः’ । ३ । १ । ४८ ॥ पुनः प्रवृद्धमिति–पुनः प्रवर्धते स्मेति कार्यं न तु भूयः प्रवृद्धमिति तस्याऽप्यव्ययत्वादनेनैव नित्यसमासत्वात्समुदायस्यैवाऽर्थः पर्यायो भवति । एवमुत्तरेष्वपि । अपस्पदमिति–अपात्स्थाने पदमित्येव कार्यं न स्वपदादिति तस्याऽप्यव्ययत्वात् । सर्वंभयः पुरुषः अनद्धापुरुषः ।

‘कस्युक्त कृता’ । ३ । १ । ४९ ॥ कृदन्तेनेति–प्रत्यासत्त्यातत्सूत्रविहितेनैव । आपः प्राप्ताविति–आप् किल स्त्रीत्वमात्रनिमित्तः । स्वादिस्तु सख्याकर्मादिनिमित्तः ।

‘तृतीयोक्त वा’ । ३ । १ । ५० ॥ वाशब्द इति–इह पृथग्योगादव नित्यत्वस्य निवृत्तिर्वा शब्दस्तु नित्यसमासाधिकारनिवृत्त्यर्थ इति ।

‘नञ्’ । ३ । १ । ५१ ॥ ननु न इत्येव निरनुबन्धः पठ्यतां किं सानुबन्धेन नञित्युपादानेन ? सत्यम् । चादिषु नकारोपदेशं वारयितुं नकारो निर्दिश्यते, प्रतिषेधशङ्काव्युदासार्थं च; नेत्युक्ते हि समासस्य प्रतिषेधः सम्भाव्यते । अगौरिति–नञा विशेषित आरोपितगवादिस्वरूपो गवयादिरित्यर्थः । निवर्त्यमानतद्भाव इति–निवर्त्यमानो यस्तस्योत्तरपदस्य भाव उत्तरपदप्रवृत्तिनिमित्तं गोत्वब्राह्मणत्वादि तद्वानित्यर्थः उत्तरपदस्यैवाऽर्थः । नञ्समासस्याऽपि निवृत्तिविशिष्टोत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यर्थः । स चाऽयमिति–उत्तरपदार्थ इत्यर्थः । प्रतीयत इति–सनञ्शब्दशक्तिसामर्थ्यादिति योज्यम् । नन्विदं सूत्रं विनाऽप्यब्राह्मण इत्यादयो विशेषणमित्यनेन कर्मधारयेऽपि सेत्स्यन्ति, यतो नञ्विशेषणं ब्राह्मणो विशेष्यमिति ? उच्यते–यत्र द्वौ गुणशब्दौ भवतः तत्राऽनियमेन पूर्वनिपातः प्राप्तः, यथा–खञ्जकुब्जः, नञ् निषेधमात्रे वर्तते ब्राह्मणशब्दो ऽपि गुणमात्रे इत्यनियमेन प्राप्नोतीति वचनम् ।

‘पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना’ । ३ । १ । ५२ ॥ पूर्वः कायस्येति–पूर्वो भागः कस्मात्कायादेः कस्य कायस्येति सम्बन्धाविवक्षया पञ्चमी कायशब्दात्र भवति । पूर्वं छात्राणामिति–बहुवचनाद्भेदप्रतीतिः, छात्राणां सम्बन्धिन कस्मादपि छात्रात् पूर्वमित्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधः किमिति–यद्यत्राऽभिन्नेन भवतीति पर्युदासः स्यात्तदा समाहारस्यैकत्वात्तत्राऽपि समासः स्यात् । भिन्नेन न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधीयमाने समाहारघटकस्य भेदपूर्वत्वाद्भेदनिमित्तः प्रतिषेधोऽपीति समासाभावः । अंशिनेति किमिति–ननु नाभेर्यः पूर्वो भागो व्यवस्थितः कायस्य शोभनो रिक्तो वेत्याद्यर्थोऽस्य विवक्षितस्तत्र पूर्वस्य कायापेक्षत्वेनाऽसमर्थत्वादेव नाभ्या सह समासो न प्राप्तः किमंशिग्रहणेन ? । सत्यम् । यद्यपि कायापेक्षत्वं पूर्वस्य तथापि प्रधानसापेक्षत्वे वृत्तिर्भवतीति ।

'सायाह्नादयः' । २ । १ । ५३ ॥ स्यतेर्घमि औणादिको वा सायशब्दो, मान्तमव्ययं वा । सायमह्न इति—ननु सायम्शब्देनाऽहरन्त उच्यते इत्युक्तार्थत्वात् सायमह्न इति विग्रहेऽहन् शब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ? सत्यम्, दिनान्ते यानि कार्याणि क्रियन्ते तान्यप्युपचारात् सायम् शब्देनोच्यन्ते; ततः सन्देहः किं कार्याण्यभिधीयन्त उत दिनान्त इत्यहन्शब्दः प्रयुज्यते । सन्देहसामर्थ्याद्वा तस्माच्च दिनान्त एव लभ्यते । षष्ठीसमासबाधनार्थमिति—ननु तावदिह सायशब्दस्याऽव्ययत्वात् "पूरणार्थ०" इति निषेधादेव भविष्यति किं तद्बाधनार्थमनेन ? उच्यते—यदाऽकारान्तः सायशब्दोऽनव्ययं नपुंसकलिङ्गस्तदा प्राप्नोति ।

'समेंऽशेऽर्धं नवा' । २ । १ । ५४ ॥ अर्धं पिप्पल्या—इत्यत्राऽर्धशब्दस्य तुल्यभागेऽयमिति क्लीबत्वम् । अर्धपिप्पलीति समुदायस्य तु परलिङ्गो द्वन्द्वोंऽशीति वचनात्स्त्रीत्वमवसेयम् । अतुल्यभागे तु ग्रामार्ध इत्यादावर्धमुदर्धेनेति पुंस्त्वम् । षष्ठीसमासबाधनार्थमिति—अयमर्थः-ग्रामार्धे भेदाभेदविवक्षायां प्रयोगद्वयं सिध्यति । एतत्कृतौ तु भेदविवक्षया भेदपक्षे षष्ठीसमासं बाधित्वा प्रयोगद्वयं सिद्धम्, अन्यथा भेदे षष्ठीसमास एव स्यात् । अर्धं पिप्पलीनामिति—पिप्पल्याख्यस्याऽवयविनोऽनेकद्रव्यस्वभावस्यादभिन्नस्वाभावात् समासाभावः । षष्ठीसमासस्तु भवत्येव पिप्पल्यर्धमिति । प्रक्रमादिना बहुत्वस्याऽप्यवगतत्वाद्बहुवचनान्तस्यापि प्रातिपदिकविवक्षा ।

'जरत्यादिभिः' । २ । १ । ५५ ॥ अपवेशसमिति—'शस' हिंसायाम्, विश मन   फुस्थम्" विशसेन प्रज्ञापणम्; अपवेशस्याऽर्धमरणमित्यर्थः ।

'द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः' । २ । १ । ५६ ॥ पञ्चम भिक्षाया इति—षष्ठीसमासोऽपि बाधकत्वेन यस्यैवाऽयमर्धसमासस्तस्यैव प्राप्नोतीति न भवतीति । द्वितीयं भिक्षाणामिति—अत्र बहुत्वात्त्रिधा भिक्षा ।

'कालोद्विगौ च मेयैः' । २ । १ । ५७ ॥ अंशादिनिवृत्त्यर्थमिति—कालमेयैरित्यभिन्नार्थग्रहणात् । जातोपरतादीनि मासजात इत्यादीनि बहुव्रीहावपि सिध्यन्ति । परं मासो मृतस्य मासमृत इत्यत्राऽन्यपदार्थाभावात् द्विगौ च द्व्यहसुप्त इत्यादाविति वचनम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति—अन्यथा मासो जाताया इति स्त्रीत्वविवक्षायां मासजातस्यत्र ह्रस्वत्वं स्यात् । पूर्वपदप्राधान्याच्च टाबादाप् न स्यात् । द्वे अहनी सुप्तस्येति-द्व इति चाऽहनी इति च नामद्वयं सुप्तस्येति नाम्ना समस्यते ।

---

१ १-१ ८५ । २ ५ १-११४ ।

तद्धितपदे समासे जात सुप्च इत्युत्तरपद परे “ संख्या समाहारे च० ” इति द्विगुसंज्ञायां द्विगुविषये द्वयोः पदयोरुत्तरपदनिमित्ते द्विगौ भाविनि त्रयाणां तत्पुरुषः, अन्यत्र प्रयोजकमिति–अन्यत्र चरितार्थमित्यर्थः । द्विगौ तु द्विवचनान्त-मपि समस्यते इति भावः ।

‘ स्वयंसामी क्तेन ’ । ३ । १ । ५८ ॥ करणशक्तेः कर्तृशक्तेर्वा वाचकः स्वय शब्दः । आत्मनस्त्वर्थ इति–अत्र करणे कर्तरि वा तृतीया । सामिकृतमित्यत्र– “ विशेषणं विशेष्येणे० ” इत्यनेन कर्मधारयेणैव सिध्यति परं यदृच्छया पूर्वापरभावः स्यादतद्बाधनार्थमिहोपादीयते ।

‘ द्वितीया खट्वा क्षेपे ’ । २ । १ । ५९ ॥ क्षेप समासार्थे इति–तत्रैव तस्य प्रसिद्धेः । नित्य एवेति–यथु खट्वामारूढ इति वाक्य तस्यूर्वोत्तरपदविभागमात्रदर्शनार्थम् ।

‘ काल ’ । २ । १ । ६० ॥ कालयति भूतानि अच् । अत्यन्तसंयोगे इति– अहोरात्रेभ्य वैयर्थ्यात्स्यभावात् । मासप्रमित इत्यत्र च प्रथमो दिवसः प्रतिपच्चन्द्रमसा व्याप्तो न तु समग्रो मास इत्युत्तरेण न प्राप्नोति ।

‘ अत्यन्तसंयोगे ’ । २ । १ । ६१ ॥ क्तेनेति निवृत्तमिति । पृथग्योगादिति शेषः । सर्वरात्रकल्याणीति–यद्यपि समग्रम्भो न कालशक्तिस्तथाप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वेन समासस्य सर्वरात्र इति समुदायोऽपि कालः । मासं पूरक इति–पूरयिष्यतीति “ क्रियायां क्रिया० ” इति ण्वुलि पक्षे तु “ कर्मणि कृतः ” इति षष्ठी स्यात्, ण्वुल्यपि तु “ नेमुरन्धा० ” इति निषेधात् न ।

‘ भिक्षादिभिः ’ । २ । १ । ६२ ॥ यद्यपि बहुव्रीहिणैव धर्मभित इत्यादीनि सिध्यन्ति तथापि यथत्पुरुषे शास्ति तज्ज्ञापयति यत्र समासेऽर्थे विग्रहभेदात्तत्पुरुष बहुव्रीही प्राप्नुतस्तत्र तत्पुरुष एव । तेन राजसरन इत्यादौ न बहुव्रीहिः । किञ्च बहुव्रीहौ कप् स्यात् । निर्गतभगत इति–क्ते निर्गति सुखी भवत्यत्रेत्यनटि वा ।

‘ प्राप्तापन्नौ तयाच ’ । २ । १ । ६३ ॥ प्राप्ता जीविका यथस्यादि बहुव्रीहिणाऽपि सिध्यति, प्राप्तनगरीत्यादौ तु समासान्तो न स्यादिति वचनम् । स्त्रीलिङ्गार्थमिति–तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् “पुंवत्कर्मधारय स्त्री०” इति पुम्भावो न प्राप्नोतीत्यस्यकारणम् ।

‘ ईषदगुणवचनेः ’ । २ । १ । ६४ ॥ गुणं वचन्तीति रम्यादिनटि गुणवचनाः । ईषत्पिङ्गल इति–पिङ्गलत्वमस्यास्ति सिध्मादित्वाल्लच् । न च भाव्यमीषत्पिङ्ग-

१ २-१-५१ । २ २-१-२६ । ३ ५-१-११ । ४ २-२-८१ । ५ १-२-६ । ६ २-१-४६ ।

स्पर्धोमात् पुरुषोऽपीष्ट् स चासौ पिङ्गलश्चेति कर्मधारयेण सिध्यति । चतस्त्र पूर्वनिपाते कामचारः । ईषच्छब्दात् क्रियाविशेषणत्वादम् । उभयत्रकशब्दाचोवादिकौ " पुंवत्० " इति साधू ततो गुणवचनौ । के तु क्रियावचनौ स्याताम् । समासान्तगतीति–अन्यथा " नाम्नि नाम्नै० " इत्यनुवर्तमाने क्षेपेण इपत्रक इति त्रिपदो न स्यात् ।

' तृतीया तत्कृतैः ' । २ । १ । ६९ ॥ प्रत्ययः प्रकृत्यविनाभावीति तृतीयान्तं नामेह गृह्यते । अत एवेति–गुणवचनत्वाभावादेवेत्यर्थः ।

' ऊनार्थपूर्वाद्यैः ' । २ । १ । ६७ ॥ हेत्वादाविति–आदिशब्दात्तुल्यार्थैरित्यादि । एकेन द्रव्यत्वमिति–एक च तद्रूप्यं चेति कर्मधारये एकद्रव्यमत्वाऽस्तीति कृते " पैङ्गपो कर्मधारयात् " इतीकन् स्यादित्येव समासः ।

' कारकं कृता ' । २ । १ । ६८ ॥ काकपेया नदीत्यादिषु निन्दा गुणयैवेति न दर्शिता । तेन सहेत्यर्थ इति–एवं विलया परिव्राजक इतीरथम्भूतलक्षणेऽप्यनुक्तमपि ज्ञेयम्, अनीयप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः ।

' चतुर्थी प्रकृत्या ' । २ । १ । ७० ॥ रन्धनाय स्थालीति–यथा यूपायात्मना दार्वादि प्रतिष्ठमानं यूपादेः प्रकृतित्वेन विज्ञायते नैव रन्धनादेः स्थाल्यपातीति । भूताय सम्प्रदत्त इति–यद्यप्यार्घ्यां विधेयतया भूतस्य प्राधान्यं तथापि वाम्यया प्रथमं यथाम्या सह क्रियासम्बन्धः, यथा–राज्ञः पुरुष इति आर्थ्यां राज्ञः प्राधान्येऽपि वाम्या पुरुषस्यैव ।

' हितादिभिः ' । २ । १ । ७१ ॥ गोभ्यो हितमिति–आशीर्विवक्षायां तु ' चैत्रायायुष्यं० " इति चतुर्थी आयुसायां हितयोगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति । आत्मनेपदमिति–पचत इत्येवमादीनामात्मस्वभावस्तदर्थं ते आते इत्यादि आत्मनेपदम् । तिबादयवयवापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययसङ्घातः पचतीत्यादिलक्षणः परोऽर्थस्तदर्थं तिबादिकं पद परस्मैपदम् ।

' तदर्थार्थेन ' । २ । १ । ७२ ॥ तस्याश्चतुर्थ्या अर्थो यस्येत्युपलक्षणादित्यादाव्यभिचरणो चतुर्थीदिश्यतच्छब्दार्थमाऽस्यार्थमेति कर्मधारयः । समासस्त्विति–विग्रहं इत्यादि–समासे अथशब्दप्रयोग इत्यर्थः ।

' पञ्चमी भयेनाल्पशः ' । २ । १ । ७३ ॥ ममकत्वादिति–अवश्यसापेक्षत्वादित्यर्थः ।

१ कच्च १ ४ । २ २-२-१४ । ३ ७-२-५४ । ४ २-१-६६ ।

' कृति ' । २ । १ । ७७ ॥ चौरोत्रासनमिति–" कर्मणि कृतः " " कर्तरि " चाऽस्य विधानात् यत्नजाया अपि षष्ठ्या समासः ।

' याजकादिभिः ' । २ । १ । ७८ ॥ कृतीत्यनेनैव सिद्धे किमर्थोऽयं योग इत्याह " कर्मजा तृचा च " इतीति । विध्यर्थमेति–तृस्यार्थरिति या षष्ठी सा शेषिका न भवतीति समासो ।

' सर्वपश्चादादयः ' । २ । १ । ८० ॥ प्रतिषेधं वक्ष्यतीति–यदा सम्बन्धषष्ठी तदेत्यर्थः । तत्र सम्बन्धषष्ठीग्रहणात् । उपलक्षणमिदं तेन यदा रिरिष्टादिति षष्ठी तदाऽप्यासे समासः ।

' अकनक्रीडाजीवे ' । २ । १ । ८१ ॥ " कर्मजा तृचा च " इत्यस्याऽपवाद स्तवम मनक्कीति भञ्जिका, उद्दालपुष्पाणां भञ्जिकेति कृत " कति " इति प्राप्नोति तत उत्तरेण नियमस्तदाऽस्य सूत्रस्य फलम् । यदा तु उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहस्तदा नियमाभावे कृतीत्यनेनैव सिद्धत्वादस्य न किञ्चित्फलम् । ननु मनक्कीति भञ्जिकेति कर्तरि कथं साधयन्ति यथा उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति क्रीडा नाम ततस्तस्याः कर्तृत्वं न सङ्गच्छते ? उच्यते–अस्यां क्रीडायां भञ्जनक्रियाकरणात् प्रधानात् साऽपि कर्त्री भण्यते ।

' न कर्तरि ' । २ । १ । ८२ ॥ अग्रगामिकेति–कृत्सगतिकारकस्यापि न्यायात् अग्रगामिकस्यस्याऽपि कृदन्तत्वम् ।

' कर्मजा तृचा च ' । २ । १ । ८३ ॥ तथाऽकस्येति–वुचोऽप्यभिचारात् । क्रियारम्भस्य स्थिति–बिभर्तीति भरणक्रियामात्रमुपादाय वर्तमानस्येत्यर्थः ।

' तृसार्थपूरणाव्ययातृशब्दाश्रानशा ' । २ । १ । ८५ ॥ ग्रामस्य पुरस्ता दिति–अभ्युत्पन्नमव्ययं व्युत्पन्ने तु ' रिष्टि० " इति पञ्चम्या विधानात् समासो न प्राप्नोत्येव । मध्यमानामिति–अत्राऽपि सम्बन्धे षष्ठी न निर्धारणे तस्य सतोऽप्यनित्यता अनियमेन पूर्वनिपातः स्यादिति–' पंचपचना० " इत्यत्र विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि प्रथमोक्तत्वात् विशेषणसमासे तु प्रधानानुयायिनो व्यवहारा इति न प्राग्निपातः ।

' ज्ञानेच्छाचार्याधारक्तेन ' । २ । १ । ८६ ॥ सर्वत्र कर्तरि षष्ठी । क्तस्याधारे च क्तविधानात् ' कर्मोरसत्राधारे " इति षष्ठ्या न निषेधः । इष्टेनेति– वर्ने भोक्त " इत्यतस्त्वनीयाधिकारे यदुपधाय इत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययं विधाय तन्वापयति न भव-

---

१ २-२-८१ । २ २-२-८६ । ३ २-२-८१ । ४ १-१-७६ । ५ २-२-११ । ६ ६-१-१८१ ।

मान काले निहितोऽयं क्तप्रत्ययः किन्तु भूते काले । तथा राजपूजित इत्यादावपि । तृतीया समासा इति–अत्र भूते क्तविधानात् " क्तस्य च वर्तमाने " इति षष्ठीनिषेधात् तृतीया समासा इत्यर्थः । कृद्योगजाया इति–कर्तृकर्मविहिताया इत्यर्थः ।

' अस्वस्थगुणैः ' । ३ । १ । ८७ ॥ स्वात्मन्यवाऽवतिष्ठन्त इति–ननु द्रव्याश्रयी गुण इति गुणलक्षणं ततः कथमिदमिति ? सत्यम्, अभिधानव्यापारापेक्षया स्वात्मस्थ गुणानां यतः शौक्ल्यादि शब्दैर्धर्ममात्रमेवाऽभिधीयते । अत्राऽर्थात्प्रकरणाद्वेति–ननु शुक्लादिशब्दैर्विशेषणं, पटस्य शुक्लो धर्म इति तत्र पटादर्थेनादिना सम्बन्धो न तद्गतेन शुक्लादिनिरूपणनति यस्मात्तस्य समासप्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याशङ्का । अस्वास्थ्यमस्वस्थेति–गुणग्रहणेन ये गुणा द्रव्यस्य विशेषणं भवति शुक्लः पट इत्यादौ, ये च भूतपूर्वगत्या लक्षणयन्ताः शौक्ल्यादयस्तेऽपि गृह्यन्ते । यतः शुक्लशौक्ल्ययोः शब्दभेदेऽपि द्वयोरपि एकमेव प्रवृत्तिनिमित्तं गुण इति, द्वावप्येकार्थाविस्तत्वौ च च एवाऽयः पटस्य शुक्लः न एवान्य पटस्य शौक्ल्यमिति । एव मधुरमाधुर्यादीनामपि । नन्वननाऽपि कथ्याख्यानेन पटस्य शुक्ल इत्यादिष्वेव निषेधः प्राप्तो यतो यथा–शुक्लः पट इत्यादौ द्रव्येऽपि वृत्तिस्तथा न शौक्ल्यशब्दस्य द्रव्य वृत्तिः, यतः शौक्ल्यशब्देन गुणमात्रमनाऽभिधीयते न द्रव्यम् ?, उच्यते–यद्यपि शौक्ल्यशब्दो द्रव्ये न वर्तते तथापि शौक्ल्यशब्दः गुणवचनः ततो यदि स्वय द्रव्यं वक्तु न शक्नोति तथापि आत्मीयशुक्लरूपेण शब्दन यदि वादयति तर्हि भवत्येव । आत्मीयस्य चाऽन्यो गुणमात्रवृत्तित्वात् । यथा कश्चित्सुमान् भार्यायाः पार्श्वादिपत्रोर्भक्तिं कारयति तत्रो यद्यात्मना न करोति तथापि भक्तिं कर्तृत्वमभिधीयन्ते एवमत्राऽपि भविष्यति । तर्हि शौरेवाऽस्यमिति–तद्विरूपाश्च शुक्लादयो मधुरादयः सुरभ्यसुरभी शीतादयश्च गुणा गृह्यन्ते । तेषामेव द्रव्यविशेषणत्वसंभवात्, तेन रूपादीनां न ग्रहः । न हि ते द्रव्यस्य विशेषणं भवन्ति पटो रूपं गुडो रस चन्दन गन्धः स्तनः स्पर्श इति । रूपादिनिरूपणा च शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते तेन गौरवादयः संख्यादयो वैशेषिकप्रसिद्धाश्च न गृह्यन्ते । यद्माधुर्यमिति–रसनेन्द्रियग्राह्य एव रसो लोके मधुरशब्दस्य रूढोऽत्र तृणधारादिति न गुडस्य माधुर्यमितिरभिप्रायः । यतो गौणमुख्यन्यायेन मुख्यो लौकिके गुणः समासाभाव प्रयोजयतीति । पटुत्वादिगुणादिति–ननु कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यादौ तैक्ष्ण्य लक्षणेन पटुत्वादि च गुणत तत्रो द्वीन्द्रियग्राह्यत्वात् न गुणत्वं किन्त्वतीन्द्रियग्राह्यत्वानामेवति वैशेषिकमत, तनः समासः प्राप्तः । कुसुमसौरभमित्यादौ च पटस्य शौक्ल्यमित्यस्यासमासाभावप्रसङ्गस्तदुभयं कथमित्याशङ्का ।

' सप्तमी शौण्डाद्यैः ' । ३ । १ । ८८ ॥ इह गौण इति–परमार्थतो भयपः

यौग्य इत्युच्यते व्यसनी तु गौणवृत्त्या । आपतन भावे घञि, आपात आरम्भे समीप–आपातसमीपः ।

‘ काकाद्यैः क्षेपे ’ । २ । १ । ९० ॥ तीर्थसारमेय इति–सारो मेयोऽस्य यद्वा सरमा शुनी तस्या अपत्यं “ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ” । अनवस्थित इति–यथा काका विस्तीर्णफलमवाप्नुवन् अचिरस्थायी भवत्येवं यो दधदृघादिः कार्याण्यारभ्य तेष्वनिर्वाहकः स एवमुच्यते ।

‘ पात्रेसमितेत्यादयः ’ । २ । १ । ९१ ॥ गेहे क्ष्वेडीति–जिक्ष्विदाश् इति धातौ क्ष्विदः स्थाने क्ष्विड केचित्पठन्ति । गेह एव क्ष्वेडते ‘ नद्यादिभ्यो णिन् ” एवमग्रेतनद्वये । गेहमेव विजितमनेनेति “ कैपात्ये क्तेन ” इत्यनेन क्तप्रत्ययान्तात् पस्ताद्वित इन् तदन्तस्य व्याप्ये वर्तमानात्सप्तमीविहितेति प्रथमान्तेन विग्रहः । यद्वा अर्थकथनमिदं गाहे विजितीत्येव क्रियते । अवधारणेनेति–पात्रेसमिता इत्यत्र पात्रस्थेन पात्रसहचारिभोजनं लक्ष्यते ततो भोजन एव समिता मिलिताः सन्ति न कार्यान्तरे इत्यवधारणात् क्षेपो गम्यते । सप्तम्या अलुबिति–ननु पात्रेसमितेत्यादि क्तप्रत्ययान्तेषु ‘ तत्पुरुषे कृति ” इति शेषेषु तु ‘ अद्व्यञ्जनात्० ” इत्यलुप् प्राप्त स्तत्किं निपातनाश्रयणेन ? सत्यम्, शाम्यां बहुल सञ्ज्ञायां चाऽलुगुक्तेरपाद–निपातनादिति ।

‘ क्तेन ’ । २ । १ । ९२ ॥ नित्यसमासार्थैवेति–वाक्यस्य क्रियाकारकसम्बन्धमात्रप्रत्यायकतया क्षेपप्रतिपादन सामर्थ्याभावात्समासस्यैव तत्र सामर्थ्यात् ।

‘ तत्राऽहोरात्रांशम् ’ । २ । १ । ९३ ॥ पृथग्योगादिति–तत्राऽहोरात्रांशं च क्तेनेति चकारात्तदन्यच्च नाम । तत्रेति सप्तम्यन्तमिति–सप्तमीमाचष्टेऽपि प्रत्ययोऽप्यत्र सप्तमीग्रन्थेनोक्तः । भवति हि साधर्म्याद्यान्तरूप यथा गौवाही क इति ।

‘ नाम्नि ’ । २ । १ । ९४ ॥ सप्तम्या अलुबिति, अरण्येतिलका इत्यादिषु– “ अद्व्यञ्जनात्० ” इत्यनेन स्तूपेशाण इत्यादिषु तु “ औकारस्य० ” इत्यनेन ।

‘ कृत्येनावश्यके ’ । २ । १ । ९५ ॥ मासेऽवश्यमिति–‘ यद्भावो भावलक्षणम् ” इति सप्तमी मासे गते देयमिति हि मासादिगमेन देयभावो लक्ष्यत इति । अथवा मासावधिकदेय मासादिगम्य इत्याधार एव सप्तमी । अन्यथा उपचारं विना

१ ६-१-८३ । २ ५-१-५१ । ३ २-१-९९ । ४ ३-२-२ । ५ १-२-१८ । ६ १-२-१३ । ७ २-२-१ ६ ।

समयेऽपि मासे देयमिति यदि विवक्ष्यते तदा "कालाध्वनोर्व्याप्तौ" इति द्वितीया स्यात्। मासदेयमिति—मासस्य पूरके त्रिंशत्तमे दिने देयमित्यर्थः। अयमपि नित्य समासो यतो न समासेऽन्यस्य शब्दस्य प्रयोग इति न्यासः। "वसुरूप कृति" इत्य-लुप्प्राप्तौ बाहुलकात् सप्तम्या लोपः। निरनुबन्धन्यायात् कृत्यप्रत्ययग्रहणाभावे मासे स्तुत्येत्यादौ न समासः।

'विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च'। ३। १। ९९॥ इतिरेकार्थमिति—एकः साधारणोऽर्थो द्रव्यलक्षणस्तदुदात्मको यस्य तदेकार्थं तस्य भावः। विरूपा वा भवतीति—न च वाक्येऽपि तर्हि इत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्। द्वौ द्विरदाविति नीलोत्पलमित्यस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात्। यथा पूर्वं इत्यप्रयोगात् सामान्यावगते-र्विशेषावगमाय विशेषणं प्रयुज्यते। एवं च तदुक्तादिरिति—यतस्तथाविधशब्दप्रयोगानहि गुणादावपि वर्तते। तथोक्तः भव इत्यादौ तु तद्गुणविवक्षायामपि बाहुलकाच्च भवति। विशेषणविशेष्यप्रयोपादानं हि बाहुलकप्रपञ्चार्थम्। प्राधान्यं च द्रव्यशब्दानामिति—नीलादि अन्याश्रितत्वादप्रधानमुत्पलं तु तस्याश्रयत्वात्प्रधानम्। उत्पलं हि द्रव्यं रूपसादिक्रियाभिरूप साक्षादुपयुज्यमानं प्राधान्येन विवक्ष्यते। नीलस्तु गुणत्वाद्द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगादुत्पलस्य विशेषणं सम्पद्यते इति। ननु प्राधान्यं च द्रव्यशब्दानामित्युक्तमुत्पलादयस्तु जातिशब्दास्तत्कथमित्याह—यद्यपीति। यस्तु गुणादीति—आदिशब्दाद्द्रव्यक्रिययोग्रहः। क्रिया पाचक इत्यादिका दर्शितैव। द्रव्यं यथा दण्डी पाचको धन्वी चाऽत्रापि पूर्वनिपाते कामचारः। पदयोरप्रधानत्वादिति—द्रव्यस्य परधानेन क्रियासुपयोगात्। पूर्वापरेति—रविपरिवर्तनसंयोगेन दिने उत्पन्ने, अतोऽत्रापि गुणः प्रवृत्तिनिमित्तम्। पूर्वेऽधिणा विदिमिति—विदिगित्युपलक्षणं तत्सम्बन्धिन्यन्यत्रापि दिगादौ भवति। जातिशब्दानामिति—यथैव कथं कृष्णसर्पशब्दयोः सामानाधिकरण्य इत्यादेः तयोर्जातिविशेषणवाचकत्वादिति। समासत्राय इति—यदि च चकारस्तत्सुग इत्यस्यानुकर्षणाय इत्युच्यते तदा चाऽनुकृष्टं नोत्तरत्र इति विज्ञायते।

'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम्'। ३। १। १००॥ पूर्वकालेत्यस्य कृदन्तरस्यादिभिरिदम्। यदि पुनरस्यादिभिरकृदन्तैः पूर्वकालस्यस्य इष्टः क्रियेत तदेकशब्दस्य इत्यादयन्तरत्वात् पूर्वनिपातः स्यात्तथा च सर्वपापककृपणानां स्वरूप ग्रहणं पूर्वकालस्यार्थनिर्देश इति पदस्यैव तद्रूपपर्यं स्यात्। भवीतवति—भवमस्या अस्तीति भवित्री धत्रभूमिः। भवविनी भविनी स्याति प्लो पुंवद्भाव दीघत्व च भवीकृता। अथवा भव लाटभवन वाऽस्तु तदस्याऽस्ति अभ्रादिरस्यप्रत्ययः, उताभ्यवा

१ २ १- २ । २ १-२ १

मता कृतेति। अद्रव्यशब्दत्वादिति क्रियाशब्दत्वादिति शेषः। एवञ्चोपलक्षणमेषा दीनामपि, यदा क्रियाशब्देन गुणशब्देन वा सामानाधिकरण्यं तदा पूर्वेण समासे सत्यकृष्टादिवत्पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादुभयोरपि पूर्वोत्तरशब्दयोर्विशेषणत्वादिति।

'दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे'। ३। १। ९८॥ दिग्वाचीति—एतदपि च न दिक्ष्वेव वर्तमानमपि तु तद्द्वारेण जनपदादौ च वस्त्वन्तर इति अर्थप्रधानो निर्देशः। संज्ञायां तद्धिते चेति—एकाऽपि सप्तम्युत्पन्ना विषयभेदाद्वचनस्य भिद्यत इति। विग्रह वाक्यमिति—विभिन्न गृह्यतेऽनेनाऽस्मिन् वा बाहुलकात् "पुंनाम्नि घः"। विग्रहं च तद्वाक्यं च विग्रहवाक्यम्। अथवा विग्रहेण विग्रहस्तस्य वाक्यम्। पूर्वगवीप्रिय इति—मतान्तरमेतदुदाहरणं स्वमते तु अणाद्यन्तनाम्नो ङीरुक्ता। अत्र तु पूर्वगवी इत्यत्र रूपस्य नामत्वे पूर्वगवीत्यस्य नामत्वाभावे ङीन स्यात्।

'संख्यासमाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम्'। ३। १। ९९॥ पञ्चाम्रा इति—अभिधेयादिविशेषविशिष्टानां पञ्चानामाम्राणामियं संज्ञा। कश्चित्तु एकः पञ्चाम्र इति—समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चसंख्याक आम्रावयविषया एकोऽपि पञ्चाम्रादिशब्द एकस्मिन्नप्याम्रादौ प्रयुज्यत इति। पञ्चनामप्रिय इति—मतान्तरेऽपि बाहुलकादापन्ता स्वार्थिकाः कश्चिदित्यतो वा ङीर्न, स्वमते तु अणन्तान्नाम्नो विहितेति न प्राप्नोत्येव। द्विमासजातः—त्रिमासजात इत्याद्यर्थमुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यमेवाऽन्यथा द्विगुविषयाभावात् "कालो द्विगौ च मेयैः" इति समासाप्रवृत्तौ उत्तरपदाभावात्तस्य सूत्रस्याऽप्रवृत्तिः स्यात्ततो न वाक्यं तद्धितविषयेऽन्येषु समासो भविष्यतीति। पञ्चानां पूलानां समाहार इति—समाहारः समूह इति सामूहिकप्रत्ययो न। समासेनैव तस्योक्तत्वात्। ननु समाहारसमूहयोरेकार्थत्वात्तद्धित इत्यत्र समासो भविता किं समाहारग्रहणेन? अथ तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोतीति चेत्, तत्पञ्चमी द्विगुत्वात् "द्विगोरनपत्ये०" इति लुग् भविष्यतीति न काचिद्धानिरिति, सत्यम्; पञ्चकुमारि इत्यादौ "ङ्यापोर्गौणस्य०" इति ह्रस्वादलोप स्यात्। पञ्चगवमिति—"[illegible]" इत्यधिकृते 'गोस्तत्पुरुषात्' इत्यट् न स्यात्। अर्धपञ्चमपूलीति—संज्ञा तद्धितोत्तरपदेषु नित्यसमासः। समाहारे तु विकल्पस्तत्र वाक्यमपि हि भवति। अर्धपञ्चमानां पूलानां समाहार इति। समाहारार्थ इति—तेन गोस्तत्पुरुषात्समासविधादित्यादि सिद्धम्। अयं ग्रहणमिति—चयपमिति तत्संज्ञा न स्यात्ततो यथा क्रम चारयभेत्यनुवर्तते तथा द्विगुश्चेत्यप्युत्तरत्राऽनुवर्तेतेति भस्यमाणा अपि समासा

१ ५-१-११ । २ २-१-५० । ३ ६-३-१४ । ४ २-४-५५ । ५ ७-३-१ १ । ६ ७-१-१ ५ ।

द्विगुसंज्ञाः स्युः ततः परमा नौः परमनौरिति " नावः " इति समासान्तः स्यात् । समाहारे दिक्शब्दो न समस्यते ।

' निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ' । २ । १ । १०० ॥ कुत्सितो ब्राह्मण इति—नहि ब्राह्मणः कुत्सनवचनः । अपि तु कुत्स्य एवेति व्याघ्रादिवदलाभः समासः । ब्राह्मणश्चाऽसौ कुत्सितश्चेत्यपि कृते कुत्सितशब्दस्य पापाद्यङ्गीकारादनेनाऽपि समासो न ।

' उपमानं सामान्यैः ' । २ । १ । १०१ ॥ नियमार्थमिति—शस्त्रीश्यामेत्यादावपि गुणशब्दोपादाय प्रवर्तमानेन शब्देनाविना श्यामादेर्विशेषणाच्छ्यामशस्त्रीत्युक्तेऽपि साधारणधर्मप्रतीत्यभावादुपमानस्य समासे पूर्वनिपाते च सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमसम्भवाभिप्रायार्थो भवति ।

' उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ' । २ । १ । १०२ ॥ शब्दः प्रयुज्यत इति—यदा प्रकरणादिवशाभिमतसाधारणगुणप्रतिपत्तौ व्याघ्रादिशब्दः शौर्यादौ गुणवाचे एव वर्तते तदा साम्यानुक्तौ सामानाधिकरण्ये सति समासो भवति । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणप्रतिपत्तये शूरादिशब्दप्रयोगस्तदा साम्यानुक्तिग्रहणात्समासाभावः । पुरुषव्याघ्रः शूर इति—ननु च व्याघ्रपदस्य शूरपदापेक्षयाऽपि समासो न भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्याह—इदमेव चेति ।

' पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ' । २ । १ । १०३ ॥ पूर्वपुरुष इत्यादि—दिग्वाचकत्वेऽपि शब्दोपादानसामर्थ्यात् समासः । न तु दिगपिक्षमित्यनेन निषेधः । पूर्वपटुरिति—पूर्वशब्दो दिग्योगेन कालयोगेन वा द्रव्यं विशिनष्टि पटुशब्दश्च पटुत्वेन । तत्र विशेषणसमासे द्वयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणत्वात् तत्र कृष्णादिवदनियमेन पूर्वनिपातः स्यात् ।

' श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्व्यर्थे ' । २ । १ । १०४ ॥ एकशिल्पपण्यजीविनां संघः श्रेणिः । च्व्यर्थे गम्यमान इति—यद्यप्युत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासस्तथाप्युपसर्जनतया च्व्यर्थोऽपि प्रतीयते । उपसर्जनमपि धर्मो भवति ।

ऊकेति—भवतेः " भिषिपुषि० " इति किरच् । कन्दु स्वेदनिकां मिमीते कन्दुमः कान्दविकः । ब्राह्मण इति—ब्रह्म अणतीति कर्मण्यपि पृषोदरादित्वादकारलोपे दीर्घत्वे च । यत्र सामर्थ्यमिति—भव चपलापाकृता इत्यादौ चपलादीनां च्व्यर्थवृत्तीनामपाकृतादिभिः सामर्थ्याभावात्कथं समास इत्याशङ्का । श्रेणिकृता इत्यादाविति—ननु चात्राऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति यतः कृताः के कर्मतापन्नाः श्रेणय

१ ७-१-१४ । २ उणा ११ ।

स्तम एकम्य, यतो नहि भवय एवंविध विशेषणं किन्तु अभेदकः भेदक इति पश्चात् भेदक इत्युक्तेऽभेदक इत्यपेक्षत इति भेदक इति विशेषण न भवत्येव। किन्तु करण क्रियापेक्षया कारकमेवेति क्रियाकारकसम्बन्ध एव। यतो यथा नीलोत्पलमिति नील एवंविध एव विशेषणसम्बन्धोऽस्ति तथाऽत्र भेदक एवंविधो न यतोऽभेदक इत्यपेक्षत इति।

'क्त नञादिभिर्भिन्नैः'। ३। १। १०५॥ नहि नञादयः पठ्यन्त इत्यादि शब्दः प्रकारवाचीत्याह–नञादयो नञ्प्रकारा इति। कृताकृतम् अकृतस्य कृतस्य पति, उभयत्राऽपि विशेषणसमासो भवत्येव।

नञादिभिर्भिन्नैरिति किमिति–अन्यथा भिन्नैरित्येवोच्यत। कृताकृतादिष्विति–ननु नञादेरपठितत्वाभत्रोऽन्यतत्वात्कृतादिग्रहणं प्रशब्दस्याऽन्यगस्य कृतो न ग्रहणं यताऽपादय एव दृश्यन्त इत्याह–अपादय इति।

अवयवधर्मेणति–अयमर्थः–एकमनेकावयव मवतीत्येकस्यानेकावयवस्य कृतत्वाद् वयवावयविनोः कथञ्चिदभेदाभेदक कृतमुच्यते, अवयवान्तरस्य त्वकृतत्वादकृतमित्य कस्य कृतत्वाकृतत्वयोः गम्यमानत्वाभ्यां कृताकृतव्यपदेशो युज्यत इत्यर्थः।

'सेट्नाऽनिटा'। ३। १ १०६॥ अशितमिति–वन मतिकारमतिकारम न समस्यत इत्यपि सिद्धम्।

'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्ट पूजायाम्'। ३। १। १०७॥ उत्तमपुरुष इति–उत्ताम्यतीत्यपि उत्तम। उद्गतो यस्मिनुत्कृष्टाः पदम्। द्रव्यप्रकृत्युविकारा भा–वाभावाय।

'वृन्दारकनागकुञ्जरैः'। ३। १। १०८॥ वृन्दारकादीनामिति–ननु वृन्दारकादयो जातिशब्दा न त महादिवत्पूजावचना कथं तैः समासे पूजा गम्यत इत्याह उपमानादिति। अयमर्थः–वृन्दारकादिगताः कविताज्ञानिमित्ता गुणा स्वप्रवृत्ति निमित्तमापगमवासितया वृन्दारकादिशब्देनोच्यन्ते। तत्र वृन्दारकादिगुणप्रतिपादनपर प्रयोग उपमानगम्या पूजा गम्यत इत्यर्थः। सुसीमो नाग इति–अत्र सुसीमः सञ्ज्ञाशब्दस्तस्य नागनामविषयं परिच्छेदन न तु पूजा प्रतिपादन इत्याह–नाऽत्रेत्यादि। इदं तु पूर्वदर्शितत्वाददित, परमार्थस्तु नेद प्रत्युदाहरणम्। यदुपात्तावः–सुसीमा नाग इति एतनागस्य सुसाधतापात् सुसीमस्य नामविवक्षयाऽऽदिशपपविरूप स्वामाराम प्रत्युदाहरणमिति। अत एव किनाय प्रत्युदाहिव दारुणा नाग इव सूर्ख इति, दर्शाद मूक इत्यप। नाभयमानना पि निन्द्य गम्यत न पूजा। इत्यादेरुदाहरण तु स्याभाद्विपाठ प्रयोजन चिन्त्यम्।

'कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने' । ३ । १ । १०९ ॥ कतमगार्ग्य इति–कठ इत्यादि चरणं गार्ग्य इत्यादि गोत्र, ततो गोत्रं च चरणैः सहेति जातिः । कुम्भलीती–ज्योत्स्ना पणप्राप्तौ " शिखादिभ्य इन् " ।

' पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्प्रशंसारूढजातिः ' ३ । १ । १११ ॥ इन्दारकयुवतिरिति–अत्र ' इन्दारकन्यागकुशौ " इति भावितत्वा परस्वादयमेव विधिः । अग्निस्तोकमिति–स्तोचनं भावे घञि न्यङ्क्वादित्वात्कत्वे स्तोकः । सोऽस्याऽस्तीत्यर्शआद्यच्प्रत्यय स्तोकम् । भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्य वरं विरोध इतिवत् । सामान्यविशेषभावेनाऽस्य प्रयोगः तेनाऽग्निस्तोक इत्यपि । मेहदिति–विहन्ति गर्भमिति ' वशन् ' इति निपातः । वष्कयणीति–वत्सतरपि पृषोदरादित्वात् " निर्मितवष्क० " इति वा वष्कसं याठीति ये वष्कयः प्रौढवत्सः, सोऽस्या अस्ति । तदाभयकुत्सामामिति–न चाऽत्र कठप्रोक्तग्रन्थाध्ययनं वेदितृत्व वा कठशब्दप्रवृत्तिनिमित्त तेन कुत्स्यते किं तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नमभिधेयम् । प्रशंसायामिति–अग्रति तु स्वमहत्वे आविगुण शब्दा अपि परं स्तोतुमुपादीयमानाः प्रशंसायां वर्तन्त इति तेऽपि गृह्येरन् । आविष्टलिङ्गा इति–उपलक्षणत्वादानियतवचनाश्च तेन तावन् ते पादामेति सिद्धम् । आविष्ट आगृहीतमपरित्यक्तं स्व लिङ्गं यैः । लिङ्गान्तरसम्बन्धेऽपि न विशेष्यलिङ्गमुपाददते । मतल्लिकेति–मया लक्ष्म्या तल्लाठीति ' कचिक ' इति निपातः । मचर्चिकेति–मां लक्ष्मीं चर्चयतीति पचि ' देयाणो ' वा इति ह्रस्वत्वे । प्रकाण्डमिति–प्रकृष्टत्वा कम्पते " कम्पमि० " इति णिङ् । रूढग्रहणादिति–रूढग्रहणस्योक्तरूपमतल्लिकादिपरिग्राहकत्वाद्रमणीयमानमिनशब्दयोश्च रमणीयत्वादिगुणमुपादाय प्रशंसायां वर्तमानत्वात्ताभ्यां जातिन समस्यत इति ।

' चतुष्पादगर्भिण्या ' । ३ । १ । ११२ ॥ प्रायणी गर्भिणीति–समासे हि सति प्रायणीशब्दस्य पुंवद्भावः स्यात् । संज्ञाशब्दाविमाविति–एतौ चतुष्पादमात्रं तु जातिम् ।

' युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः ' । ३ । १ । ११३ ॥ युवजरतित्यत्र जरत्युत्साहादियुवधर्मोपलम्भात् यूनि चाऽऽलस्यादिजरद्धर्मोपलम्भात् तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । विशेष्यत्वादिति–विशेष्यो युवा शब्दाऽन्यया रीत्या युवत्वमप्रेऽपि प्रसिद्धम्, ततो युवशब्दन पुरुष एवाऽभिप्राप्त । ततस्तस्य खलतीति विशेषण तदा परनिपात प्राप्त । अथवा द्वयोरपि गुणवचनत्वं तदा युवत्वमप्रसिद्ध ततो युवशब्देन

१ ७-१-४ । २ उप ८८१ । ३ उप २६ । ४ उप ७५ । ५ १-४-३१ ।

गुणत्वविशिष्टो नरोऽभिधीयते, लक्षतिशब्देनाऽपि स एवाऽभिधीयते, ततो गुणवचनत्वात् कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनमिति ।

'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' । २ । १ । ११४ ॥ आख्याग्रहणार्थं पदान्तरनिरपेक्षास्तुल्यमर्थमाचक्षते इह ते गृह्यन्ते, समसदृशतुल्यप्रभृतयो न तु ये पदान्तरसांनिध्येन यथाऽयिमाणवक इति । अत्राऽपि तुल्यता प्रतीयते । परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दाः साधर्म्यं गमयन्तीति । न त्वत्र तुल्यता पदार्थ इति । ऊवयमिति–नन्द्यादिगणपाठात् णश्च च । भोज्य ओदन इति–ओदनत्वलक्षणाया जातेरोदनशब्दो वाचकः ।

'कुमारः श्रमणादिभिः' । २ । १ । ११५ ॥ ननु कुमारशब्दस्य पुंलिङ्गस्य निर्देशात् कथमत्र स्त्रीलिङ्गस्य समास इत्याह–नामग्रहणे इत्यादि । लिङ्गशब्दोऽत्र धर्मार्थे । यद्येवं नामग्रहणपरिभाषयैव स्त्रीलिङ्गेऽपि समासस्य सिद्धत्वात् किमर्थं स्त्रीलिङ्गानां श्रमणादीनां पाठ इत्याह–श्रमणादीनामित्यादि ।

'मयूरव्यंसकादयश्च' । २ । १ । ११६ ॥ तत्पुरुषसमासा इति–कर्मधारयसमासा इत्यपि द्रष्टव्यम् । अवयवशः समासः । व्यंसयतीति–मतान्तरेण दन्त्ये । मयूरव्यंसक इति–यो लुब्धकानां मयूरो गृहीतशिखो भवति, अन्यानन्यान् मयूरान् छलयति स उच्यते, तद्रूपेण लोकस्याऽपि वञ्चकः । व्यंसको विशेषणं मयूरो विशेष्यमिति विशेष्यसमासे प्राप्ते मयूरव्यंसक इत्यत्र समास इति दर्शयति । कम्बोजमुण्ड इति–कम्बमाख्यौ जथ चातुर्थाद्यमिकेरलुप् । मुण्डनं मुण्डः, सोऽस्तीत्यर्थाद्यच् । कम्बोजयवनशब्दाभ्यामपत्ये "तद्राजस्य बहुषु०" इत्यञः, "कम्बोजादिभ्यो०" इति लोपः । एवं च गोत्र च चरणैः सहेति जातित्वमनयोरित्यत्राऽपि गुणशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिशब्दस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः । कपर्द इति–पर्द्यतेऽनेनेति कुत्सितः पर्दः पृषोदरादित्वात्कुशब्दस्य कभावे । उन्मृजावमृजेति–आख्यातयोः क्रियासातत्ये समासस्य वक्ष्यमाणत्वात्तदभावार्थोऽयमारम्भः । बहुव्रीहौ कप्प्रत्ययप्रसङ्गः स्यात् । मोदस्वेति–आत्मनेपदस्याऽनित्यत्वात् परस्मैपदम्, विकल्पणिजन्ताद्वा । ओडमिति–'छरण्' प्रत्यये इत्यतोऽपि ओड्रो दासः । प्रोष्यपापीयानिति–प्रपसतः क्त्वा पयाद्येयाति "पैलसः" इति पस्ये । निषद्यस्यान्त्यग्नि स्नात्वा कालकादिभिरैकाप्याभावात् "अर्थेयं प्रद्धादिभिः" इति नियमात् क्त्वाप्रत्ययस्याऽव्ययस्य समासाप्राप्ते वचनाऽप समासो निपात्यते । निषण्णश्यामेति–"विशेषणं०" इति समासे पूर्वनिपातेऽनियमः स्यात् ।

१ ६-१-११४ । २ ६-१-१२ । ३ २-१-६६ । ४ १-१-७८ । ५ १-१-३६ ।

अकिञ्चनमिति–नञः स्याद्यन्तेन समास आरभ्यमाणः समुदायस्यानामत्वात् स्याद्यन्तत्वाभावात् नञ्समासाप्रवृत्तावनेन समासः ।

इवपदश इति–छागरोममय कपिलकम्बलं इदप विदुस्तद्दश यस्य । सर्वं निपातनात्सिद्धमिति–निपात्यन्ते–मन्यन्तेऽनुरूपाण्यविहितान्यपि तथान्यस्मिन्निति निपातनम् । सूत्रे तद्रूपस्य स्वरूपेणोपादानमिति ।

'चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ' । ३ । १ । ११७ ॥ एकग्रहणादिति–वचनानेकस्य पूर्वनिपातप्रसक्तावेकस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽनेकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गाभावादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा नाम नाम्नेति व्यक्तिपदार्थो नाऽऽश्रीयतेऽपि तु जातिः । अनुवादस्य हि रूपस्य यथा तत्प्रत्याग्रहो भवति तथाऽर्थकल्पना क्रियते इति बहूनामप्ययं समासः । इत्येव स्यादिति–पूर्वपदस्योत्तरपदे प्रत्येकं " ग्रामौ " इत्याकारः स्यादित्यर्थः । ग्रामो ग्राम इति–अत्र वीप्सायां सहोक्तिसद्भावेऽपि चार्थाभावाद् द्वन्द्वाभावः । सहोक्ताविति–यत्र समासे द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोर्वा भिन्नयोः प्राधान्यं विवेच्यते सा सहोक्तिः । कर्मधारये तु धर्मिण आश्रयस्यैव प्राधान्याच्चस्य चैकत्वं, अतः सङ्ख्याद्व्यादौ न सहोक्तिः । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यतामिति–पूर्वेणैव सम्बन्धः । इतरेतरयोगे विग्रहः कृतः, प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, समाहारे तु प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति समुदायस्तिष्ठतीति । तत्रैकमर्थं प्रतीत्यादि–अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपः । द्रव्यादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति–तत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियाणामेकस्यां क्रियायामनेककारकाणामेकस्मिन् द्रव्येऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्माणां योजनं समुच्चय इति । यथा चैत्रः पचति च पठति चेत्यादिषु यथाक्रमं दर्शयति । एकमर्थं प्रति द्रव्यादीनामात्मरूपभेदेन चीयमानता समुच्चय इत्येव तद्वचनमन्यस्तस्यैव प्रपञ्चः । अन्वाचयोऽप्येवंविध इति–इयता तु भिद्यते यत्समुच्चये समुच्चीयमानानाः क्रियाकारकादिविशेषाः सर्वे तुल्यकक्षाः । अन्वाचये तु एकस्य गुणभावोऽन्यस्य प्रधानभावस्तद्यथा " रभो भ्वरादन्तो न–छद्द् च इति । अत्र हि विधीयमानं भं नलोपोऽपेक्षते, यत्र भस्तत्र नलोपो, यथा ' भञ्जोंप् ' आमर्दने–भनक्ति । भस्तु नलोपं नाऽपेक्षते तदभावेऽपि प्रवृत्तत्वात् पुनक्तीति । परस्परसव्यपेक्षायामिति–एतावता चादीनां द्योतकानां व्युदासः । सहोक्त्यभावादिति–ननु समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भविष्यति, किं सहोक्तिग्रहणेन ? तथाहि–परस्परानपेक्षाणामनियतक्रमयौगपद्यानां क्रियाकारकादीनां समुच्चयो दृश्यते । यथा गामश्वमित्यत्र नयनक्रियायां गवादीनाम् ।

---

१ २-४-६२ ।

अन्वाचयेऽपि गौणस्य प्रधानं प्रत्यपेक्षा न प्रधानस्य गौणं प्रतीति तत्राऽपि सामर्थ्याभावात्, नैष दोषः; यतः कारकाणि क्रिययोपश्लिष्यन्ते न परस्परम् क्रिया चोपश्लेषिका समुच्चयान्वाचययोरपि सम्भवति तस्माच्च समुच्चयऽन्वाचये चाऽसमर्थानि नामानि स्युः । परस्परापेक्षा त्वविद्यमानाऽपि न सामर्थ्यस्य विघातिका । सा हि न श्रौती किन्तु वाक्यप्रकरणादिसमधिगम्या । तस्माच्च श्रौतस्य सामर्थ्यस्य सम्भवे विपरीतस्य सामर्थ्यस्याऽसम्भव समासाप्रवृत्तौ निमित्तमिति सहोक्तिग्रहणमिति । यद्वर्तिपदैरित्यादि–अयमर्थः युगपद्द्वन्द्ववाच्य समुदायरूप यदोच्यत तदा द्वन्द्वो भवति । गामश्वमित्यादौ तु परस्परं निरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याय्यन्त इति युगपद्वाचित्वाभावात् द्वन्द्वाभाव इति । प्लक्षोऽपि द्व्यर्थ इति–नन्वत्र प्लक्षन्यग्रोधाविति शब्दक्रमात् क्रमवदर्थानुगमात् न सम्भवत्येव, एकेनाऽनेकस्याऽभिधानम्, नः तर्हि द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । यतः प्लक्षशब्दः स्वार्थमभिधाय निवृत्तोऽन्यो न्यग्रोधशब्द उपस्थितः । तत्र न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्याऽवगतिर्न स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचन स्यात्तस्मात् द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम्। ततश्च एकैकेन युगपदनेकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थ इत्याह–प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रेत्यादि । नन्वेवं तर्हि प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्येकवचनान्तयो र्वाक्यं वृत्तौ प्रदर्शितं द्विवचनान्तयोर्हि न्याय्यम् ?, सत्यम्; लौकिकमेतद्वाक्यं न प्रक्रियावाक्यम् । यदा तु परस्परशक्त्यनुप्रवेशेन द्वन्द्वो भविष्यतीत्यभिधित्सयाऽतिवाहिकशरीरस्थानीयं वाक्यं क्रियते तथा त्वलौकिकं समीपगतपदान्तरवस्तुसचिव द्विवचनान्तयोर्वाक्यं क्रियते । यद्वाऽप्य सति प्रदर्शयितव्ये तरमेव वाक्यं धवौ च खदिरौ चेति । अलौकिकत्वाच्च वृत्तौ न प्रदर्शितम् । न चैवं प्लक्षन्यग्रोधयोर्द्विकद्वयसङ्ख्यत्वेनानेकार्थत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यतो नाऽत्र चत्वारोऽर्थाः । किं तर्हि ? द्वावेवाऽर्थौ पदाभ्यामेवाऽत्रैकः शब्दो द्व्यर्थस्ताभ्यामपरोऽपि, नहि द्वाभ्यां लक्षाभ्यामविभक्तिकौ भ्रातरौ चतुर्लक्षौ भवतः । समुदायरूपो हि द्वन्द्वार्थ प्रत्यवयवमवयवविवक्षतिसंक्रान्त इति । यथा घनविटपिविलोकन वनं विलोकितमित्येकैकस्तथारूपप्रतिभासभाग्भवति । तदुक्त " अनुस्यूत च मताभ्यामक्ष प्रकल्पोपजायते । यथा सह विवक्षायां, सामान्युद्वन्द्वशब्दयोः ॥ १ ॥ " इति । ननु लौकिकात् प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारण तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्रत्याययति, तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दो परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तौ ?, नः प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधस्य च प्लक्षार्थत्वात् स्वार्थस्यवाऽभिधानामेवपारार्थान्तराभिधायित्व, लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते । वृत्तिविषय त्वेकैकस्य द्व्यर्थतानिति स्वाभावतो । ननु

अकिञ्चनमिति–नञः स्याद्यन्तेन समास आरभ्यमाणः समुदायस्यानामत्वात् स्याद्यन्तत्वाभावात् नञ्समासाप्रसङ्गाद्वचनेन समासः।

कुतपवस इति–छागरोममयं कम्बलकम्बलं कुतपं विदुस्तद्वस यस्य। सर्वं निपातनात्सिद्धमिति–निपात्यन्ते–गम्यन्तेऽनुरूपाण्यविहितान्यपि लक्षणान्यस्मिन्निति निपातनम्। सूत्रे रूपस्य स्वरूपेणोपादानमिति।

'चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ'। ३। १। ११७॥ एकग्रहणादिति–तत्रानेकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गादेकस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽनेकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गाभावादेकग्रहणमनर्थकं स्यात्। यद्या नाम नाम्नेति व्यक्तिपदार्थो नाऽऽश्रीयतेऽपि तु जातिः। प्रत्युद्यस्य हि रूपस्य यथा तत्स्यानुग्रहो भवति तथाऽर्थकल्पना क्रियते इति बहूनामप्ययं समासः। इत्येव स्यादिति–पूर्वपदस्योत्तरपदे प्रत्येक " चार्थे " इत्याकारः स्यादित्यर्थः। ग्रामो ग्राम इति–अत्र वीप्सायां सहोक्तिसद्भावेऽपि चार्थाभावात् द्वन्द्वाभावः। सहोक्ताविति–यत्र समासे द्वयोर्बहूनां धर्मिणोर्वा भिन्नयोः प्राधान्यं विवक्ष्यते सा सहोक्तिः। कर्मधारये तु धर्मिण आश्रयस्यैव प्राधान्यादस्यैकस्य, अतः खञ्जकुण्टादौ न सहोक्तिः। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीप्सतामिति–पूर्वेणैव सम्बन्धः। इतरेतरयोगे तिष्ठतः कस्को, प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, समाहारे तु प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति समुदायस्तिष्ठति। तत्रैकमर्थं प्रतीत्यादि–अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपः। क्रियादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति–तत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियाणामेकस्यां क्रियायामनेककारकाणामेकस्मिन् द्रव्येऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्माणां चीकनं समुच्चय इति। यथा चैत्रः पचति च पठति चेत्यादिषु यथाक्रमं दर्शयति। एकमर्थं प्रति द्रव्यादीनामात्मरूपभेदेन चीयमानता समुच्चय इत्येव लक्षणमन्यस्यस्यैव प्रपञ्चः। अन्वाचयोऽप्येवंविध इति–एवता तु भिद्यते यत्समुच्चये समुच्चीयमानानां क्रियाकारकादिविशेषाः सर्वे तुल्यकक्षाः। अन्वाचये तु एकस्य गुणभावोऽन्यस्य प्रधानभावस्तथा " रुधां स्वरान्नमो न-छद् च इति। अत्र हि विधीयमानं श्नं नलोपोऽपेक्षते, यत्र श्नस्तत्र नलोपो, यथा 'भञ्जोप्' आमर्दने–भनक्ति। श्नस्तु नलोपं नाऽपेक्षते तदभावेऽपि प्रवृत्तेर्यथा पुनक्तीति। परस्परसम्बन्धपेक्षाणामिति–एतावता चादीनां द्योतकानां व्युदासः। सहोक्त्यभावादिति–ननु समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भविष्यति, किं सहोक्तिग्रहणेन? तथाहि–परस्परानपेक्षाणामनियतक्रमयौगपद्यानां क्रियाकारकादीनां समुच्चयो दृश्यते। यथा ग्राममजमित्यत्र नयनक्रियायां ग्रामादीनाम्।

१ ६-४-२३।

अन्वाचयेऽपि गौणस्य प्रधान प्रत्यपेक्षा न प्रधानस्य गौण प्रतीति तत्राऽपि सामर्थ्याभावः, नैष दोषः; यतः कारकाणि क्रिययोपश्लिष्यन्ते न परस्परम् क्रिया चोपश्लेषिका समुच्चयान्वाचययोरपि सम्भवति तत्कथं समुच्चयेऽन्वाचये चाऽसमर्थानि नामानि स्युः । परस्परापेक्षा त्वविद्यमानाऽपि न सामर्थ्यस्य विघातिका । सा हि न श्रौती किन्तु वाक्यप्रकरणादिसमधिगम्या । तत्कथं श्रौतस्य सामर्थ्यस्य सम्भवे विपरीतस्य सामर्थ्यस्याऽसम्भवः समासाप्रवृत्तौ निमित्तमिति सहोक्तिग्रहणमिति । पदैर्विपर्ययैरित्यादि–अयमर्थः युगपद्द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वो भवति । गामश्वमित्यादौ तु परस्परं निरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याय्यन्त इति युगपदभिधित्साभावाद् द्वन्द्वाभाव इति । प्लक्षोऽपि द्व्यर्थ इति–नन्वत्र प्लक्षन्यग्रोधाविति शब्दक्रमात् क्रमपदार्थानुगमात् न सम्भवत्येव, एकैकेनाऽनेकस्याऽभिधानम्, न; तर्हि द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति । यतः प्लक्षशब्दः स्वार्थकाले निवृत्तोऽन्यो न्यग्रोधशब्द उपस्थितः । तत्र न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्याऽवगतिर्न स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात्तस्माद् द्विवचन बहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम्। *ततश्च एकैकेन युगपदनेकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् प्लक्षोऽपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थ* इत्याह–प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्रेत्यादि । नन्वेवं तर्हि प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्येकवचनान्तयो वाक्यं वृत्तौ प्रदर्शितं द्विवचनान्तयोर्हि न्याय्यम् ?, सत्यम्; लौकिकमेतद्वाक्यं न प्रक्रियावाक्यम् । यदा तु परस्परमभ्यनुप्रवेशेन द्वन्द्वो भविष्यतीत्यभिधित्सयाऽवि नाहिकशरीरस्थानीयं वाक्यं क्रियते तथा स्वस्वलौकिकं समीपगतपदान्तरवस्तुस्वमिव द्विवचनान्तयोर्वाक्यं क्रियते । यत्राऽप्यर्थं सति प्रदर्शयितव्ये बहुभिरेव वाक्यं धवौ च खदिरौ चेति । अलौकिकत्वाच्च वृत्तौ न प्रदर्शितम् । न चैवं प्लक्षन्यग्रोधयोर्द्विकद्वयसंकल्पनेनाऽनेकार्थत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यतो नाऽत्र चत्वारोऽर्था । किं तर्हि ? द्वावेवाऽर्थौ याभ्यामेवाऽनेकः शब्दो द्व्यर्थस्ताभ्यामपरोऽपि, नहि *द्वाभ्यां उक्ताभ्यामविभक्तिकौ भ्रातरौ चतुष्कौ भवतः । समुदायरूपो हि द्वन्द्वार्थः* प्रत्ययवचनसमवायविश्रान्तिसङ्क्रान्त इति । यथा वनमिदमपि विलोक्य वन विलोकितमित्येकैकस्तथारूपप्रतिभासमागमयति । तदुक्तं "मनुष्यत्व च मत्ताभ्यामक्ष प्रकल्पोष जायते । यथा सह विवक्षायां, तथा द्वन्द्वसपयोः ॥ १ ॥" इति । ननु लौकिकात् प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्रत्याययति, तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तौ ?, न; प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वात् न्यग्रोधस्य च प्लक्षार्थत्वात् स्वार्थस्याऽभिधानमेवार्थान्तराभिधायित्वं, लोकप्रसिद्धा त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते । इतिविषय त्वेकैकस्य द्व्यर्थतेति न्यायार्थतो । ननु

अकिञ्चनमिति–नञः स्याद्यन्तेन समास आरभ्यमाणः समुदायस्यानामत्वात् स्याद्यन्तत्वाभावात् नञ्समासाप्रवृत्तावनेन समासः ।

कुतपवस इति–छागरोममयं कपिलकम्बलं कुतपं विदुस्तद्वत्सं यस्य । सत्र निपातनात्सिद्धमिति–निपात्यन्ते–गम्यन्तेऽनुरूपाण्यविहितान्यपि लक्षणान्यस्मिन्निति निपातनम् । सूत्रे लक्ष्यस्य स्वरूपेणोपादानमिति ।

‘ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ’ । २ । १ । ११७ ॥ एकग्रहणादिति–सत्यनेकस्य पूर्वनिपातप्रसक्तावेकस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽनेकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गाभावादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा नाम नाम्नति व्यक्तिपदार्थो नाऽभीप्सतेऽपि तु जातिः । मनुष्यस्य हि रूपस्य यथा उत्पात्तुग्रहो भवति तथाऽर्थकल्पना क्रियते इति बहूनामप्ययं समासः । इत्येव स्यादिति–पूर्वपदस्योत्तरपदे प्रत्येकं “ चार्थे ” इत्याकारः स्यादित्यर्थः । ग्रामो ग्राम इति–अत्र वीप्सायां सहोक्तिसद्भावेऽपि चार्थाभावात् द्वन्द्वाभावः । सहोक्ताविति–यत्र समासे द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोर्वा मिथयोः प्राधान्यं विवक्ष्यते सा सहोक्तिः । कर्मधारये तु धर्मिण आश्रयस्यैव प्राधान्यात्तस्य चैकत्वं, अतः सञ्जकुब्जादौ न सहोक्तिः । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यतामिति–पूर्ववदेव समन्वयः । इतरेतरयोगे विग्रहः कृतः, प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, समाहारे तु प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति समुदायस्तिष्ठति । तत्रैकमर्थं प्रतीत्यादि–अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपः । द्रव्यादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति–यत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियाणामेकस्यां क्रियायामनेककारकाणामेकस्मिन् द्रव्येऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्माणां ढौकनं समुच्चय इति । यथा चैत्रः पचति च पठति चेत्यादिषु यथाक्रमं दर्शयति । एकमर्थं प्रति द्रव्यादीनामारभ्यरूपभेदेन चीयमानता समुच्चय इत्येव तदयमन्यस्तस्यैव प्रपञ्चः । अन्वाचयोऽप्येवमेव इति–इयता तु भिद्यते यत्समुच्चये समुच्चीयमानानां क्रियाकारकादिविशेषाः सर्वे तुल्यकक्षाः । अन्वाचये तु एकस्य गुणभावोऽन्यस्य प्रधानभावस्तद्यथा “ रुधां स्वराच्छ्नो न- लोपश्च ” इति । अत्र हि विधीयमानं श्नं नलोपोऽपेक्षते, यत्र श्नस्तत्र नलोपो, यथा ‘ भञ्जोप् ’ आमर्दने–भनक्ति । श्नस्तु नलोपं नाऽपेक्षते तदभावेऽपि प्रवर्तते यथा युनक्तीति । परस्परसव्यपेक्षाणामिति–एतावता चादीनां द्योतकानां व्युदासः । सहाव्ययभावादिति–ननु समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भविष्यति, किं सहोक्तिग्रहणेन ? तथाहि–परस्परानपेक्षाणामनियतक्रमयौगपद्यानां क्रियाकारकादीनां समुच्चयो दृश्यते । यथा गामश्वमित्यत्र नयनक्रियायां गवादीनाम् ।

---

१ १-४-६१ ।

समानामित्यनर्थकं स्यात्। इहैकशेषे षट् पक्षाः सम्भवन्ति—तत्र प्रत्येकमेकविभक्तौ परतो विभक्तिपरित्यागेन नाम्नैकशेषः स्यात् १, अथवा सविभक्तिकानां वृक्षम् वृक्षम् इति स्थिते एकस्य वृक्षम् इत्यस्य शेषः २, अथवा वृक्ष वृक्ष वृक्षमेति द्वन्द्वे कृते सत्येकस्य, वृक्ष इत्यस्य शेषः ३, अथवा विभक्तिमनुत्पाद्यैव नाममात्रेण वृक्षवृक्षेत्येवंविधानामेव शेषः कार्यस्ततो विभक्तिः ४, अथवा समोक्तौ वृक्ष वृक्षमेति द्वन्द्वे प्राप्ते एकशेषः ५, अथवा नामसमुदायस्यैवार्थवत्त्वान्नामसंज्ञायां द्विवचनाद्युत्पत्तौ एकशेषः ६, इति षट्पक्षाः। तत्राऽऽद्य पक्षत्रय दूषणकमिति तत्परिहारेणेतरत्पक्षत्रयमिहाऽऽश्रीयते। तथाहि तत्र प्रथमे पक्षे नाम्नैकशेषेऽनेकविभक्तिश्रवणं स्यादिति प्रथमपक्षे दोषः। द्वितीये विभक्त्यन्तस्य लोपे कृते विभक्त्यश्रवणन्यायेन द्विप्रभावस्य निवर्तमानपदसंस्थास्य भेऽपि विभक्त्यन्तत्वात् द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिः स्यात्, ततश्च वृक्ष इति नित्यमेव स्यादिति द्वितीयपक्षदोषः। तृतीये तु समासान्तदोषः। तथाहि ऋक् च ऋक् चेति द्वन्द्वे तत एकशेषे "ऋक्पूःपथ्यपः०" इति समासान्तः स्यादिति प्रथमपक्षत्रये दूषणम्। इतरत्र तु पक्षत्रये न कश्चिद्दोषः। तथाहि वृक्ष वृक्ष इति स्थितानां नाम्नां विभक्तिमनुत्पाद्यैवैकशेषप्रवृत्तिरिति प्रथमपक्षो निर्दोषः तुल्यकाले नामानि यदा भारोपन्यायेन परस्परमभ्यनुप्रवेशादभिधेयमाहुस्तदा द्वन्द्वैकशेषाविधानमिति द्विवचन बहुवचनं चोपपन्नमिति द्वितीयेऽपि न कोऽपि दोषः। तृतीयपक्षे न कश्चिद्दोषः। नामसमुदायस्यैवार्थवत्त्वान्नामत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिरिति सोऽपीहाऽऽश्रीयते इति पक्षत्रयेऽपि द्वन्द्वः प्राप्तोऽनेनाऽपोद्यते इत्याह—द्वन्द्वापवादो योग इति।

'स्यादावसङ्ख्येयः'। ३। १। ११९॥ सरूपार्थमिति—अन्यथा अर्थसाम्यस्य स्यादावप्यविद्यमानत्वात् पूर्वेणाऽपि सिध्यति। पादा इति—पादोऽङ्घ्रिश्लोकचतुर्थांशरश्मिप्रत्यन्तपर्वतेषु। माषो माने धान्यभेदे मूर्खे स्पर्शदोषमितयोरपि। ओकारे रूप भिद्यत इति—अयमर्थः—'वस्वस०" इति सूत्रे तद्ग्रहणेनैव नप्त्रादिग्रहणे सिद्धे पत्यश्वादीनां पृथगुपादानं तदेवं ज्ञापयति। अत्र सूत्रे औणादिकानामेवावयवानामेव ग्रहणमेव, जननीदेवरत्वापायाविनोर्मातृपातृशब्दयोरौणादिकयोरौकार आर् न प्राप्नोति, द्वितीययोस्तु तृजन्तयोस्तृप्रकारा प्राप्नोतीति रूप भेदः। माषावित्यादीति—अत्र समाहारद्वन्द्वेऽपि पक्षेऽप्येकशेषे वागुभयत्वात् द्विवचनमेव भवति। कुतः 'क्लीबमन्येनैकं च वा" इत्यत्र समाहारेतरविषयया विकल्पनेकत्वे सिद्धेऽप्येकग्रहणात् तेन विशेषाभावे सर्वत्रैकशेषे द्विवचनादेव भवति। एकश्च एकश्चेति—"स्यादौ" इत्यनेनाऽपि न भवत्येकशेषः, स्याद्युपस्थाप्यप्रवृत्तेः।

---

१ ७-१-१८। २ १-४-१८। ३ १-१-११८।

परस्परसन्निधानेन पदद्वयोः सामर्थ्यमाहितं तदन्यतरविगमेऽपि न हीयते यथा वह्निनिवृत्तावपि वह्निसम्पादितपाकजरूपादिवदिति प्लक्षेणोक्तत्वान्न्यग्रोधस्याऽप्रयोगः प्राप्नोति ?, नैवम्; न्यग्रोधार्थस्य प्लक्षेणाऽनुक्तत्वात् न्यग्रोधशब्दप्रयोगः। एवं चेतद् द्वन्द्वावयवानामेवाऽनेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां, यथा वह्निसन्निधानेन ताम्रं द्रवरूपं भवति, न तु वह्निनिवृत्ताविति। एवमिहाऽपि सहभूतावेवाऽन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न तु पृथग्भूतौ भारोद्वाहकवत्सहभूतानां परस्परसख्याविर्भावादिति। ततश्च प्लक्षस्य न्यग्रोधस्य चाऽनेकार्थत्वे यद्यपि बहुत्वं प्राप्तं तथापि द्वन्द्वावयवत्वेन द्वयमतो द्वैर्थं न तु बहुत्वमिति न बहुवचनम्। सहोक्तिरिति—नन्वस्तु यथाकथञ्चित्सहोक्तिः समाहारे तु न सम्भवति तस्यैकत्वात् सहोक्तेश्च भेदनिबन्धनत्वादिति ?, उच्यते—समाहारो हि सहभावः, स च संहन्यमानानां धर्मः; संहन्यमानाश्च सहोच्यमाना एव न पृथगुच्यमाना इति तत्राऽपि सहोक्तिसम्भव इत्यदोषः। एकविंशतिरित्यादि—नन्वेकविंशतिरित्यादि संख्याद्वन्द्वो यद्यवयवप्रधानस्तदैकविंशतिरिति द्विवचनं प्राप्नोति द्वाविंशतिरिति बहुवचनम्। अथ समुदायप्रधानस्तदा नपुंसकत्वं स्यादित्याशङ्का।

'समानामर्थेनैकः शेषः'। १।१।११८॥ समानामिति निर्धारणषष्ठ्यन्तं समुदायिसमुदायसम्बन्धषष्ठ्यन्तं वा न तु स्थानषष्ठ्यन्तम्। तत्र हि समानां स्थाने एकः शिष्यत इत्येक आदेशो भवतीति। अविशेषेऽपि यस्तदभिधाने समर्थः स एव तेषामन्यतमः स्याच्चतश्च तिले तिलानीति कृतसकारस्य यस्य स्यादिति। निर्धारणषष्ठ्यां तु समानामित्येकसंख्याकः समानार्थो विशिष्यते। समुदायिसमुदायसम्बन्धषष्ठ्यां च समानार्थारब्धे समुदाये समानार्थ एवाऽवयवो विशिष्यत इत्यदोषः। ननु जातिः शब्देनाऽभिधीयते, सा चैका ततो बहूनां प्रयोगाप्राप्तौ नाऽयं एकशेषः; न, प्रत्यर्थं शब्दनिवेशात् द्रव्यं द्रव्यं प्रति शब्दप्रयोगादेकेन शब्देनाऽनेकस्य द्रव्यस्याऽभिधानं नोपपद्यत इत्यनेकस्याऽर्थस्य प्रतिपादनेऽनेकशब्दानां वाचकानां प्रयोगः प्राप्नोतीति द्रव्यपदार्थदर्शने एकशेषारम्भः। अथ शेष इत्येकवचनादेक एव शेष इष्यते किमेकग्रहणेन ? उच्यते—स्पष्टार्थम्। ननु समग्रमेवेदं सूत्रं नाऽऽरम्भणीयं समानार्थैः शब्दैरनेकस्याऽर्थस्याभिधित्सायां व्यक्तावपि पदार्थे एकस्यैव तत्प्रत्यायने शक्तत्वादन्ये निवर्तन्ते उक्तार्थानामप्रयोग इति। आरम्भेऽप्येकशेषे निवर्तमानार्थप्रत्यायने स्वाभाविकी शक्तिर्यावन्नाऽनुसृता तावत्कथमसौ निवर्तमानानामर्थमभिदधीतेति ?, सत्यम्; मर्थानुवादकत्वाददोषः। प्लक्षन्यग्रोधाविति—अर्थेन समानामिति वचनाल्लौकिक्याः समानार्थतायाः समासप्रयोगादिहैकशेषो न भवति। लौकिकी तु समानार्थता द्वन्द्वादन्यत्र विज्ञायते। द्वन्द्वपदानां च परस्परार्थसंक्रमात् समानार्थत्वे विज्ञायमानेऽर्थेन

समानामित्यनर्थकं स्यात् । इहैकशेषे षट् पक्षाः सम्भवन्ति—तत्र प्रत्येकमेकविभक्तौ परतो विभक्तिपरित्यागेन नामैकशेषः स्यात् १, अथवा सविभक्तिकानां वृक्षम् वृक्षम् इति स्थिते एकस्य वृक्षम् इत्यस्य शेषः २, अथवा वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति द्वन्द्वे कृते प्रत्येकस्य, वृक्ष इत्यस्य शेषः ३, अथवा विभक्तिमनुत्पाद्यैव नाममात्रेण वृक्ष-वृक्षेत्येवविधानामेव शेषः कार्यस्ततो विभक्तिः ४, अथवा सहोक्तौ वृक्षश्च वृक्षश्चेति द्वन्द्वे प्राप्ते एकशेषः ५, अथवा नामसमुदायस्यैवार्थवत्त्वाभावसंज्ञायां द्विवचनाद्युत्पत्तौ एकशेषः ६; इति षट्पक्षाः। तत्राऽऽद्य पक्षत्रय सावद्यकमिति तत्परिहारेणेतरत्पक्षत्रयमिहाऽऽश्रीयते । तथाहि तत्र प्रथमे पक्षे नामैकशेषेऽनेकविभक्तिश्रवण स्यादिति प्रथमपक्षे दोषः। द्वितीये विभक्त्यन्तस्य लोपे कृते विभक्त्यभाववचनन्यायेन द्विवचनाद्यस्य निवर्तमानपदसंस्पर्शासम्भवेऽपि विभक्त्यन्तत्वात् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः स्यात्, ततश्च वृक्ष इति नित्यमेव स्यादिति द्वितीयपक्षदोषः। तृतीये तु समासान्तदोषः। तथाहि ऋक् च ऋक् चेति द्वन्द्वे तत एकशेषे "ऋक्पूरब्धूःपथ०" इति समासान्तः स्यादिति प्रथमपक्षत्रयं दुष्टम्। इतरत्र तु पक्षत्रये न कश्चिद्दोषः। तथाहि वृक्ष वृक्ष इति स्थितानां नाम्नां विभक्तिमनुत्पाद्यैवैकशेषप्रवृत्तिरिति प्रथमपक्षो निर्दोषः तुल्यकालं नामानि यथा मारोपन्त्सुन्यायेन परस्परमन्त्यनुप्रवेशादभिधेयमाहुस्तदा द्वन्द्वैकशेषाविशेषामिति द्विवचन बहुवचनं चोपपन्नमिति द्वितीयेऽपि न कोऽपि दोषः। तृतीयपक्षे न कश्चिद्दोषः। नामसमुदायस्यैवार्थवत्त्वाभावस्याद्विभक्त्युत्पत्तेरिति सोऽपीहाऽऽश्रीयते इति पक्षत्रयेऽपि द्वन्द्वः प्राप्तोऽनेनाऽपोद्यते इत्याह—द्वन्द्वापवादो योग इति।

'स्यादावसङ्ख्येयः'। ३।१।११९॥ सरूपार्थमिति—अन्यथा अर्थसाम्यस्य स्यादावप्यभिधीयमानत्वात् पूर्वेणाऽपि सिध्यति। पादा इति—पादोऽङ्घ्रिश्लोकचतुर्थांशरश्मिप्रत्यन्तगिरिषु। माषो माने धान्यभेदे मूर्खे त्वग्दोषभिद्यपि। औकारे रूपं भिद्यत इति—अयमर्थः—'ऋस्व०' इति सूत्रे तद्ग्रहणेनैव नप्त्रादिग्रहणे सिद्धे यमप्त्रादीनां पृथगुपादानं तदेवं ज्ञापयति। अत्र सूत्रे औणादिकानामेतावतामेव ग्रहणमेव, जननी देवरजायायाचिनोर्मातृयातृशब्दयोरौणादिकयोरौकारे आर् न प्राप्नोति, द्वितीययोस्तु तृजन्तयोस्तद्द्वारा प्राप्नोतीति रूप भेदः। भ्रातापित्रादीति—अत्र समाहारद्वन्द्ववि-षयेऽप्येकशेषे भ्रातृशब्दात् द्विवचनमेव भवति। कुतः "क्लीबमन्येनैकं च वा" इत्यत्र समाहारेतरविषयया विकल्पनेकत्वे सिद्धेऽप्येकग्रहणात् तत्र विशेषाभावे सर्वत्रैकशेषे द्विवचनाद्येव भवति। एकश्च एकश्चेति—'अथादिः' इत्यनेनाऽपि न भवत्येकत्वेऽपि, त्याद्यपेक्षयाऽप्रवृत्तः।

---

१ ७-१-९८ । २ १-४-१८ । ३ १-१-१२८ ।

'त्यदादिः'। १। १। १२०॥ अन्येन चेति—सहोक्ताविति वर्तमानात् सहार्थस्य च द्वितीयमन्तरेणाऽभावाद् द्वितीयो लभ्यते, स च विशेषानुपादानात्, त्यदादिरन्यश्च गृह्यते। कथमिति—यदि लिङ्गानां सह विवक्षायां परमेव लिङ्गं भवति, कथं ते कुक्कुटमयूर्याविति स्त्रीलिङ्गत्वेत्याशङ्कार्थः।

'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभिः'। १। १। १२१॥ बहुवचनमिति—ननु भ्रातृपुत्रयोः स्वसृदुहितृभ्यां समर्थत्वाद् द्विवचनेन भाव्यं किमर्थं बहुवचनमित्याह—पर्यायार्थमिति। भ्राता च भ्राता च भ्रातरौ भ्राता च स्वसा च भ्रातरावित्युभयप्रतिपत्तावपि प्रकरणादिना विशेषावगतिः।

'पिता मात्रा वा'। १। १। १२२॥ पितृशब्दसाहचर्यात् जनयित्र्या एव परिग्रहो न धान्यमातुरिति।

'श्वशुरः श्वश्र्वा वा'। १। १। १२३॥ द्विवचनमिति—अत एव पूर्वेण योगविभागः पितृश्वशुरौ मातृश्वश्र्वौ चेत्येकयोगे हि द्विवचनं श्वश्रूशब्दलक्षणपरिग्रहार्थमिति विज्ञातुं न शक्यमिति। तेन भ्रातराविति—चयोगे तु तन्मात्रभेदो न भवति, चयोगमात्रलक्षणस्यार्थस्याऽपि विभक्तत्वादिति भ्रातावित्युक्तम्।

'वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे'। १। १। १२४॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति परिभाषया पौत्रप्रभृत्यपत्याभिधायिन एव वृद्धशब्दस्य ग्रहणं न वयोवृद्धस्य, एवं युवशब्दस्याऽपि। ननु 'पौत्राणि वृद्धम्' इति पक्षे वृद्धमिति नपुंसकमत्र तु पुंलिङ्गत्वात् कथं सोऽयं भवति? उच्यते—सर्ववस्तुनः सर्वलिङ्गयोगित्वस्योक्तत्वादिति। तन्मात्र एव चेद्भेद इति—छन्दोऽन्यथाऽपि रीत्याऽऽचार्येण याति तावेव तन्मात्रम्, स चाऽसौ भेदश्चेति; वृद्धौ तु तौ वृद्धयुवानावेव मात्र स्वभावो यस्येति कर्तव्यमन्यथा पुंस्त्वं न स्यात्। गार्ग्यगार्ग्यायणाविति—अत्र लघ्वक्षराद्यभावात् पूर्वनिपातानियमः, यदा तु मर्मस्याऽर्थ्यत्वविवक्षा तदा तस्य पूर्वनिपातः।

'स्त्री पुंवच्च'। १। १। १२५॥ नन्वत्र पुंवद्ग्रहणं किमर्थं स्त्रीत्वेनोक्तत्वात् तत्र वृद्धस्त्रीवाचिनो युववाचिना पुंसैकशेषे स्त्रीपुंनपुंसकानामित्येव पुंस्त्वं भविष्यति। न च वाच्यं युववाचिनो यदा स्त्रीत्वं तदा किं भविष्यतीति। अस्त्री युवेति वचनात् स्त्रीवाचिनो युवत्वसंज्ञाया अभावात् नाऽपि युववाचिनो नपुंसकत्वं वाच्यम्, आपत्यतद्धितस्य स्त्रीपुंस्त्वस्यैवोक्तत्वात्, नः स्त्रीपुंनपुंसकानामित्यस्य प्रायस्त्यदादिविषय एव प्रवर्तनेन प्रायिकत्वाभिप्रायार्थं वचनम्। किञ्च भगवताचार्येण अपत्यप्रत्ययान्तानामा-

---

१ १-१-२

भयतिङ्गत्तन्मूलकं तथा गार्गी च गार्ग्यायणश्चेत्यपि कृते तन्मतेऽपि पुंस्त्वं यथा स्यात्। पुमर्थो भवतीति—स्त्रीलक्षणोऽर्थो यस्य शब्दस्य स पुमर्थः। यद्वा शब्दस्येति वृत्तावध्याहर्तव्य तस्य सम्बन्धी स्त्रीलक्षणोऽर्थः पुमर्थः। अर्थग्रहणाच्च विशेषणानामपि पुंस्त्वं सिद्धं, शब्दस्य तु पुंस्त्वे विशेषणानां न स्यात्।

'पुरुषः स्त्रिया'। ३। १। १२६॥ अत्र वृद्धो यूनेति नाऽनुवर्तते, असम्भवात्। तदनुवृत्तौ हि वृद्धः पुरुषो यूना युवसंज्ञया स्त्रियेति स्यात्। न चैतदस्ति। भत्री तिवचनात् स्त्रिया युवसंज्ञाया अभावात्। ब्राह्मणाविति—ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणा विति जातिसामान्यविवक्षायामविवक्षितविशेषत्वात् 'समानामर्थेनै०' इत्येकशेषः सिध्यति। भेदविवक्षायां तु द्वन्द्वः प्राप्नोतीति वचनम्। इमौ गावाविति—" स्यादावसंख्येयः " इत्यनेन त्वेकशेषे कदाचिदिमाविति स्यात्। कदाचिदिमे इति—स्त्रीपुंनपुंसकानामिति परं भविष्यतीत्यापि, न वाच्यं; ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादि सिद्धवर्थमवश्यकर्तव्येनाऽनेनैव परत्वादिहाप्येकशेष इत्यदोषः। नदनद्यौपतेरिति—अन्यत्र " नदी० " सूत्रेणैकार्थता कथं न भवति?, तथा " ङीबे " इति ह्रस्वत्वे नदनदिपतेरिति स्यात्; उच्यते—अत्र नदीत्युक्तेऽपि नदीविशेषो गृह्यतेऽत्र तु सामान्य वाचीति। घटघटीशरावोदञ्चनानीति—चतुर्णामपि सहोक्तौ द्वयोरपि सहोक्तिरस्तीति घटघट्योरेकशेषे घटशरावोदञ्चनानीति प्राप्तम्। एवं पूर्वसूत्रेष्वपि बहूनामपि सहोक्तौ यथाप्राप्तयोः पदयोरेकशेषो भवत्येव। भेदोऽस्तीति न भवतीति—तथाहि ब्राह्मणवत्सायाम्य्याम् ब्राह्मणीवत्सशब्दो भिद्यते कथमित्युच्यते—एकत्र ब्राह्मणस्य वत्सा ब्राह्मणवत्सेति पुमर्थो विशेषणम्, अन्यत्र तु ब्राह्मण्या वत्सो ब्राह्मणीवत्स इति तथा इत्यर्थोऽप्यन्य इति तन्मात्रभेदाभावादेकशेषाभावः। यदुपाध्यायः—स्त्रीपुंसयोः सहोक्तावेकशेषः; सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः। इह त्वप्रधानस्त्रीपुंकृतो विशेष इत्येकशेषाभाव'। ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यपि कृतेऽर्थान्तरस्त्रीलिङ्गभेदाभेकशेषः, ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेति तु कृते भवत्येव।

'ग्राम्याशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः'। ३। १। १२७॥ इमौ गावा विति—ननु समुदायस्य सङ्घरूपत्वात्तस्य च द्वयोरपि सम्भवात् कथं सङ्घ इति वचनाद् द्वयोरपि न भवति?, सत्यम्; द्वितीयेन विना सहोक्तेरभावात् सहोक्तिग्रहणादेव द्वयोः सङ्घे सिद्धे सङ्घग्रहणं सङ्घप्रकर्षार्थम्।

'क्लीबमन्येनैकं च वा'। ३। १। १२८॥ ननु समाहारेतरेतरविवक्षाया

१ ३-१-११८। २ ३-१-११५। ३ ३-१-१४१। ४ १-४-५७।

'स्यदादिः' । १ । १ । १२० ॥ अन्येन चेति–सहोक्तानिति वर्तमानात् सहार्थस्य च द्वितीयमन्तरेणाऽभावात् द्वितीयो लभ्यते, स च विशेषानुपादानात्, त्यदादिरन्यश्च गृह्यते । कथमिति–यदि लिङ्गानां सह विवक्षायां परमेव लिङ्गं भवति, कथं ते कुक्कुटमयूर्याविति स्त्रीलिङ्गतेत्याशङ्कार्थः ।

'भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः' । १ । १ । १२१ ॥ बहुवचनमिति–ननु भ्रातृपुत्रयोः स्वसृदुहित्रोश्च द्व्यर्थत्वात् द्विवचनेन भाव्यं किमर्थं बहुवचनमित्याह–पर्यायार्थमिति । भ्राता च भ्राता च भ्रातरौ भ्राता च स्वसा च भ्रातरावित्युभयप्रतिपत्त्यावपि प्रकरणादिना विशेषावगतिः ।

'पिता मात्रा वा' । १ । १ । १२२ ॥ पितृशब्दसाहचर्यात् जनयित्र्या एव परिग्रहो न चान्यमातुरिति ।

'श्वशुरः श्वश्र्वा वा' । १ । १ । १२३ ॥ द्विवचनमिति–अत एव पूर्वेण योगविभागः पितृश्वशुरौ मातृश्वश्र्वा चेत्येकयोगे हि द्विवचनं श्वश्रूशब्दद्वयपरिग्रहार्थमिति विज्ञातुं न शक्यमिति । तेन जातामिति–चयोगे तु तन्मात्रभेदो न भवति, चयोगादिलक्षणस्याऽर्थस्याऽपि भिन्नत्वादिति जातामित्युक्तम् ।

'वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे' । १ । १ । १२४ ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति परिभाषया पौत्रप्रभृत्यपत्याभिधायिन एव वृद्धशब्दस्य ग्रहणं न वयोवृद्धस्य, एवं युवशब्दस्याऽपि । ननु "पौत्रादि वृद्धम्" इति सूत्रे वृद्धमिति नपुंसकमत्र तु पुंलिङ्गस्तत्कथं सोऽत्र भवति ? उच्यते–सर्ववस्तुनः सर्वलिङ्गयोगित्वस्योक्तत्वादिति । तन्मात्र एव भेद इति–सूत्रेऽन्यथाऽपि रीत्याऽवधारणे याति तावेव तन्मात्रम्, स चाऽसौ भेदश्चेति; वृत्तौ तु तौ वृद्धयुवानावेव मात्रं स्वभावो यस्येति कर्तव्यमन्यथा पुंस्त्वं न स्यात् । गाम्यमर्याविति–अत्र लक्षणाभावात् पूर्वनिपातानियमः, यदा तु धर्मस्याऽर्च्यत्वविवक्षा तदा तस्य पूर्वनिपातः ।

'स्त्री पुंवच्च' । १ । १ । १२५ ॥ नन्वत्र पुंवद्ग्रहणं किमर्थं स्त्रीत्येवोच्यतां ततश्च वृद्धस्त्रीवाचिनो युववाचिना युवैकशेषे स्त्रीपुंनपुंसकानामित्येव पुंस्त्वं भविष्यति । न च वाच्यं युववाचिनो यदा स्त्रीत्वं तदा किं भविष्यतीति । अस्त्री युवेति वचनात् स्त्रीवाचिनो युवसंज्ञाया अभावात् नाऽपि युववाचिनो नपुंसकत्वं वाच्यम्, अपत्यवाचितस्य स्त्रीपुंस्त्वस्यैवोक्तत्वात्, न; स्त्रीपुंनपुंसकानामित्यस्य प्रायस्त्यदादिविषय एव प्रवर्तनेन प्रायिकत्वाभिप्रायाच्च वचनम् । किञ्च अस्मादाचार्येण अपत्यप्रत्ययान्तानाम-

१ ६-१-२

भयलिङ्गत्वमुक्तं ततश्च गार्गी च गार्ग्यायणश्च चेत्यपि कृते तन्मतेऽपि पुंस्त्वं यथा स्यात् । पुमर्थो भवतीति—स्त्रीलक्षणोऽर्थो यस्य शब्दस्य स पुमर्थः । यद्वा शब्दस्येति गुणाभ्याहारेण तस्य सम्बन्धी स्त्रीलक्षणोऽर्थः पुमर्थः । अर्थग्रहणाच्च विशेषणानामपि पुंस्त्वं सिद्धं, शब्दस्य तु पुंस्त्वे विशेषणानां न स्यात् ।

'पुरुषः स्त्रिया' । ३ । १ । १२६ ॥ अत्र वृद्धो यूनेति नाऽनुवर्तते, अघटनात् । तदनुवृत्तौ हि वृद्धः पुरुषो यूना युवसंज्ञया स्त्रियेति स्यात् । न चैतदस्ति । अशीतिवचनात् स्त्रिया युवसंज्ञाया अभावात् । ब्राह्मणाविति—ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणा वित्यादौ जातिसामान्यविवक्षायामविवक्षितविशेषत्वात् "समानामर्थेनै०" इत्येकशेषः सिध्यति । भेदविवक्षायां तु द्वन्द्वः प्राप्नोतीति वचनम् । इमौ गावाविति—"स्याद्वा संख्येयः" इत्यनेन त्वेकशेषे कदाचिदिमाविति स्यात् । कदाचिदिमे इति—स्त्रीपुनपुंसकानामिति परं भविष्यतीत्यापि, न वाच्यः; ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादि सिद्ध्यर्थमवश्यकर्तव्येनाऽनेनैव परत्वादिहाऽप्येकशेष इत्यदोषः । नदनदीपतेरिति—नन्वत्र "नदी०" सूत्रेणैकार्थता कथं न भवति ?, तथा 'क्लीबे" इति ह्रस्वत्वे नदनदिपतेरिति स्यात्; उच्यते—तत्र नदीसुकेऽपि नदीविशेषो गृह्यतेऽत्र तु सामान्य वाचीति । घटघटीशरावोदञ्चनानीति—चतुर्णामपि सहोक्तौ द्वयोरपि सहोक्तिरस्तीति घटघट्योरेकशेषे घटशरावोदञ्चनानीति प्राप्तम् । एवं पूर्वसूत्रेष्वपि बहूनामपि सहोक्तौ यथाप्राप्तयोः पदयोरेकशेषो भवत्येव । भेदोऽस्तीति न भवतीति—तथाहि ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सशब्दौ मिथः कथमित्युच्यते—एकत्र ब्राह्मणस्य वत्सा ब्राह्मणवत्सेति पुमर्थो विशेषणम् , अन्यत्र तु ब्राह्मण्या वत्सो ब्राह्मणीवत्स इति स्त्र्यर्थ इत्यर्थोऽप्यन्य इति तन्मात्रभेदाभावादेकशेषाभावः । यदुपाध्यायः—स्त्रीपुंसयोः सहोक्तावेकशेषः; सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इह त्वप्रधानस्त्रीपुंकृतो विशेष इत्येकशेषाभावः । ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यपि कृतेऽर्थान्तरस्त्रीलिङ्गभेदादेकशेष , ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेति तु कृते भवत्येव ।

'ग्राम्याशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः' । ३ । १ । १२७ ॥ इमौ गावाविति—ननु सङ्घत्वस्य सङ्घरूपत्वात्पशुत्वस्य च द्वयोरपि सम्भवात् कथं सङ्घ इति वचनाद् द्वयोरपि न भवति ?, सत्यम्; द्वितीयेन विना सहोक्तेरभावात् सहोक्तिग्रहणादेव द्वयोः सङ्घे सिद्धे सङ्घग्रहणं संघप्रकर्षार्थम् ।

'क्लीबमन्येनैकं च वा' । ३ । १ । १२८ ॥ ननु समाहारेतरेतरविवक्षाया

---

१ ३-१-११८ । २ ३-१-११६ । ३ ३-१-१४१ । ४ ३-४-१७ ।

मेकत्वविकल्पो भविष्यति किमेकग्रहणेन ?, सत्यम्; इदमेकग्रहणं ज्ञापकमन्यत्रैकत्वे समाहारविवक्षायामप्येकत्वं न भवति ।

‘ पुष्यार्थाद् भे पुनर्वसुः ’ । ३ । १ । १२९ ॥ एकशेषो नित्यश्च इति—विकल्पप्रकरणादित्यर्थः, अन्यथा क्लीबमन्येनैकं च वा पुष्यार्थाद् भे पुनर्वसुश्च नित्यमित्येकमेव योगं कुर्यात् । भे नक्षत्रे वर्तमानादिति—भ इत्येकस्याऽप्यावृत्त्या उभयस्याऽपि विशेषणत्वम् । समाहारे त्विति—समाहारे त्वेकत्वानेकत्वयोर्नास्ति विशेष इति । पुष्यपुनर्वसवो माणवका इति—पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्तः कालः “ चन्द्रयुक्तात् काले ” इत्यण्, एवं पुनर्वसु शब्दादपि । ततो “ लुप्त्वप्रयुक्ते ” इति लुप् । एवं कालयोरनयोः पुष्ये जातः पुनर्वस्वोर्जाताविति “ भर्तुसन्ध्यादे ” इत्यण् ‘ बहुलाऽनुराधा० ’ इति तस्य लोपस्ततः पुष्यश्च पुनर्वसू चेति द्वन्द्वः । पुष्यपुनर्वसवो युग्मा इति—सन्ति जना पश्यन्ति “ वर्धनोपचारे ” इति के साम्प्रतं ततो येषां पुष्यपुनर्वस्वादीनां युग्मानां कोऽर्थः ? मोहोत्पादकानां मध्ये पुष्यः पुनर्वसू जायते लोकैस्तैः पुष्यपुनर्वसवः युग्मा इति । कर्तरि के तु विपर्यासप्रतिपत्तारः पुरुषा उच्यन्ते, ततः पुनर्वसवर्थस्यैकत्वेऽपि अन्यपदार्थतया पुरुषबहुत्वे सति बहुवचनमुपपद्यत एव, अत्राऽवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः, ततः पुष्य इत्येकोऽवयवः पुनर्वसू इति द्वितीयः, येषामिति समुदायः समासार्थः ।

‘ विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ’ । ३ । १ । १३० ॥ अद्रव्याणामिति—अत्र गुणादीनामाश्रयं द्रव्यं गृह्यते, न तु वैयाकरणप्रसिद्धमिव तदित्यादि लक्षणम्; तस्मिंस्तु गुणभावे सुखदुःखादीनामपि द्रव्यत्वप्रसङ्गः । छायातपमिति न भवति तयोर्द्रव्यत्वात् । सुखिदुःखितानीति—अत्र सुखदुःखे विरोधिनी सुखित्वं विरोधिनीति अविरोध्यवयवयोऽसौ द्वन्द्वः स्वैरिति वचनात् नैकवद्भावः ।

‘ पशुव्यञ्जनानाम् ’ । ३ । १ । १३२ ॥ अत्र पशवो ग्राम्या गवादयो ग्राह्या न त्वारण्याः रुरुप्रभृतय उत्तरत्र मृगग्रहणात् । व्यञ्जनमिति—व्यञ्जनं येनान्नं रुचिमापद्यते तदपि दधिघृतशाकसूपादि ।

‘ तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ’ । ३ । १ । १३३ ॥ तरुरिति सामान्येनोक्तेऽपि तद्विशेषा गृह्यन्ते, तेन प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च इतरेतरयोग एव । प्लक्षौ च न्यग्रोधौ चेति—तरुप्रभृतीनां द्वन्द्वावयवानामेव बहुत्वे इति विशेषणात् द्वन्द्वस्य बहुत्वेऽपि न समाहारः । अमृगैरबहुत्वे चेति—यदा ग्राम्यपशूनामरण्यपशुभिः सह द्विर्भवति तदा मा भूदित्यर्थः ।

---

१ ६-१-६ । २ ६-२-८१ । ३ ६-३-१७ । ४ ५-१-११ ।

'सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम्'। ३ । १ । १३४ ॥ पृथग्योगादिति–अन्यथाऽर्थस्य समानत्वात् पूर्वेणैकयोगः स्यादित्यर्थः । अत्र यथाऽश्वरथमिति भवति तथा हस्त्यारोहमिति न स्वीकीयत्वाभावात् । न चास्य सेनाङ्गत्वेन स्वत्वमस्ति, यतो सेनाङ्गेष्वपि आरोह्यमाणारोहयोरेणाऽश्वोऽरूढानामारोहकेण स्वस्वत्वमिष्यते; अत्र च न तथेति, एवं प्राणितूर्याङ्गाणामित्यत्राऽपि तूर्याङ्गेषु वाद्यानां वाद्येषु वादकानां वाद्केन च स्वत्वं रक्ष्यम् । क्षुद्रजन्तव इति–" क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतिर्येषां, केचिदानकुलादपि ॥ १ ॥ क्षुद्रजन्तुरक काठो, येषां स्व नाऽस्ति शोणितम् । नाऽञ्जलिर्यत्सहस्रेण, केचिदानकुलादपि ॥ २ ॥" ।

'फलस्य जातौ'। ३ । १ । १३५ ॥ बदरामलकमिति–बदर्या विकारः फलं हैमायनम्, आमलक्या विकारः फलं "दोरेप्राणिन" मयट्; द्वयोरपि "फले" लुप् ।

'अप्राणिपश्वादेः'। ३ । १ । १३६ ॥ पूर्वयोगारम्भादिति–फलस्याऽप्राणित्वेन अनेनैव सिद्धत्वात् । न च पूर्वयोगमन्तरेणाऽत्र जाताविति न स्यादिति वाच्यम् । अत्रैव जातिग्रहणं करिष्याम इति । यत्राऽप्राणीति वचनात् प्राप्तिस्ते पश्वादिप्रोक्ता व्यञ्जनादयो ग्राह्या न तु पशवस्तत्र "धर्माणि०" इत्यनेनैव निषेधसिद्धेः । ब्राह्मण क्षत्रियविट्शूद्रा इति–अत्र प्राणिवर्जनात् ब्राह्मणादीनां गवादीनां च प्राणित्वाच्च नित्यो विधिर्न भवति । दधिघृते इत्यादिप्रयोगेषु च पश्वादिवर्जनादधिघृतादीनां च पश्वादिप्रोक्तत्वादनेन नित्यैकवद्भावाभावः ततश्च यथाप्राप्तमेव भवति । कुशकाशानिति–बहुत्व इति व्याख्यानिर्व्यक्तिविवक्षायां चरितार्थेति जातावेकार्थता प्रसज्येत । अश्वरथा विति–नन्वत्र यथा पश्वादिप्रोक्तवर्जने दधिघृते दधिघृतमित्यादिषु यथाप्राप्तस्य विधानं दर्शितमेव 'फलस्य जातौ' इत्यस्याऽपि व्यवच्छिन्नत्वात् कथमत्र यथाप्राप्तं न दर्शितम् ?, उच्यते–अत्र यथाप्राप्तेऽपि वर्ण्यमानं तावदेकत्वेनैव नित्यं भवितव्यं फलस्य जातावित्यनेनाऽपि नित्यमेकत्वविधानात् । तथाऽनेनैकत्वे फलस्य जातावित्यनेन चैकत्वं न कश्चिद्भेदप्रतिपत्तिरस्तीति विकल्पाभावात् न दर्शितमिति ।

'प्राणितूर्याङ्गाणाम्'। ३ । १ । १३७ ॥ निराकरणार्थमिति–प्राणिपशवादि स्यात्र '"अप्राणिपश्वादेः" इति प्राप्तस्य प्राणिपशवयोरप्राणित्वेन स्वत्वात् ।

'चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे'। ३ । १ । १३८ ॥ कर्तृत्वेनति–गौणमुख्ययोरिति न्यायात् मुख्यस्यैव कर्ता लभ्यते, तेन यदा भावे प्रयोगस्तदा

---

१ १-२-७१ । २ १-३-५८ । ३ ३-१-१३५ । ४ ३-१-१३६ ।

प्रत्ययापि कठकालापाभ्यामिति भवति न तु समाहारः । ध्वंसितानुध्वंसनमिति–ध्वंसनं ध्वंसस्तं करोति णिच्, ततः क्तः; अन्यथा "सेटोऽपतः" इतीटो निषेधः । मौदपैप्पलादमिति–मुदस्य मोदस्य वा पिप्पलादस्य चाऽपत्यं "ऋष्यण्०" इत्यण्, मौदेन पैप्पलादेन च प्रोक्तमिति चापत्ये ईयस्यति वाधके 'मौदादिभ्यः" इत्यण्, ततः "तदधीते" इत्यण्, तस्य "प्रोक्ताल्" इति लुप् । तार्किकेति–तर्केण चरति तर्कः प्रयोजनमस्येति वा "चरति" "प्रयोजनम्" इति वा इकणि, यद्वा तर्कं वेत्त्यधीते वा 'न्यायादेरिकण्" । परं तदा न्यायादिष्वपठितोऽपि द्रष्टव्यः ।

'अक्षीबेऽध्वर्युक्रत्वोः' । ३ । १ । १३९ ॥ साह्नातिरात्रमिति–अह्न अह्ना च तत्र पृषोदरादित्वात् अह्नादेशे 'अह्नि" इति नित्यं सादेशः, यद्वा अह्नां समूहः "खलादिभ्योऽण्" अनीनादयष्टोऽन्नोऽस्य लुप् । सहाऽह्नेन वर्तते साह्नश्चातिरात्रश्च । गवामयनादित्यादित्यामयन इति–आमीनातीति अप्, अयन् 'अंशुपत्रेः" इत्यपो वा । आमयं करोति "णिज्बहुलं०" आमयन्ते सरामीक्रियन्तेऽनेनाऽनटि ततो गवामामयन गवामयनम्, अयनशब्दे वा उत्तरपदे चाऽलुक्त्वात् षष्ठ्या अलुप् । अदितेरपत्यानि आदित्या दृष्टाः, न आमयनमनामयन सर्वं पूर्ववत् । दर्शपौर्णमासाविति–दृश्यतेऽस्मिन् व्यञ्जनाग्नि दर्शोऽमावास्या उपचारादर्शभवो यागोऽपि दर्शः । पूर्णो मासश्चन्द्रोऽस्यां पूर्णमासोऽण् ङीः । पौर्णमास्यां भवो यागः 'भर्तुसन्ध्यादेरण्" ।

'निकटपाठस्य' । ३ । १ । १४० ॥ इह पाठशब्दो भावे कर्मणि वा । भावपक्षे पाठशब्देन पाठक्रियोच्यते तेन पाठक्रियया निकटव्यपदेशानामित्यर्थो जायते । निकटत्वं च कालरूपं प्रसिद्धमेव । यथा सूत्राध्ययनसमाप्तिसमनन्तरमेव चावश्यं पठ्यन्त, तथैव पदान्यधीत्य क्रमोऽधीयते इत्यर्थो भवति । यदा कर्मणि पठ्यते इति पाठो ग्रन्थो द्रष्यारमाऽऽन्यत । स च ग्रन्थ एकोऽपि पदक्रमसंहितामेदकल्पनया भिन्नस्तत्र पठ्यमानैकग्रन्थनिमित्तं कालरूपतो नैकट्यं सम्भवति । तेन–पाठयोरिति पाठक्रिययोः, पाठ्यमानग्रन्थयोर्वेत्यर्थः । पितापुत्राविति–अत्र निकटा जननक्रिया न तु पाठ इति ।

'नित्यवैरस्य' । ३ । १ । १४१ ॥ कौरवपाण्डवा इति–कुरुशब्दादिदमर्थे उत्साद्यण्, पाण्डुशब्दादपत्ये शिवाद्यण् । वैर एवेति–तद्योपचारात् आचार्यादिकृत वैरमपि आहरादम् ।

१ ४– –११ । २ ६–१ ६१ । ३ ६–३–१८२ । ४ ६–१–११७ । ५ ६–१–१११ । ६ ६–४–११ । ७ ६–४–११ । ८ ६–२–११८ । ९ ६–२–१४७ । १० ६–१–११ । ११ उणा ११५ । १२ ६–४–४१ । १३ ६–३–८६ ।

‘ नदीदेशपुरां विलिङ्गानाम् ’ । ३ । १ । १४२ ॥ उद्ध्येरावतीति–उद्ध्यस्तुदक “ कुम्भमिथो० ” इत्यस्याऽपि नदीत्वं स्तोकविशेषात् । विपाट् च सीति–विशिष्ट पाशिवती क्विपि पृषोदरादित्वाद्विपाडिति न्यासः, तेन यत्र विप्राडिति दृश्यते तत्र साधु । पुरां देवत्वादिति–पुरामप्युपभोगस्थानत्वस्य देशलक्षणस्य विद्यमानत्वात् किमर्थं पृथग्ग्रहणं ?, उपलक्षण चेद् नदीग्रहणमपि ग्रामनिषेधार्थमेव । जाम्बवशालूकिन्याविति–जम्बूनामदूरभवो ‘ निवासाऽदूरभवे ’ इत्यण् । शालूकान्युत्पलादिमूलान्यत्र सन्ति । गौरीकैलासाविति–क जलम्, इला भूमिस्तयोरास्ते कैलासः स्फटिकस्तस्याऽयम् ।

‘ पात्र्यशूद्रस्य ’ । ३ । १ । १४३ ॥ पात्र्यशूद्रा द्विप्रकाराः, आर्यावर्तान्तर्गतास्तद्बाह्याश्च । अत्राऽपि आर्यावर्तमानां तैः स्पर्शं, तद्बाह्यानां पात्रैरिति द्रष्टव्यम् । उभयेऽपि क्रमेण तक्षायस्कारमित्यादिना दर्श्यन्ते । किं किं दधातीति पर्षत्कादित्वात्–किष्किन्धः । किष्किन्धादयश्चत्वार आर्यावर्ताद् बाह्या म्लेच्छभेदाः ।

‘ गवाश्वादिः ’ । ३ । १ । १४४ ॥ गवाश्वादिष्वष्टकं यावत् “ पैलुम्यश्वना नाम् ” इति विकल्पे नित्यार्थः पाठः । सर्वेषु च “ स्वरे वाऽनक्षे ” इत्यवादेशः । कुब्जवामनमित्यादिषु चतुर्षु तु न्यायसिद्धे समाहारेतरेतरयोग नित्यार्थः । श्वचण्डालमिति–नित्यवैरे ‘ नित्यवैरस्य ” इत्येव सिद्धमित्याह–नित्यवैराभावपक्षे इति ये चण्डालपाटके श्वानो वसन्ति तेऽत्र विवक्षिताः । न च तेषां चण्डालैः सह वैरमस्ति । यद्वा चण्डालाः श्वान घ्नन्ति अतोऽसौ धावतीति नित्यवैराभावः । दासीपच्छिकमिति–अत्र जातित्वात् “ धर्मायिचि ” इति सिद्धावपि व्यक्तिपरनोदनायामपि यथा स्यादित्यस्य पाठः । उष्ट्रखरमिति–पशुत्वात् विकल्पे प्राप्ते, उष्ट्रशशमित्यत्र–तित्व रेतरयोगे प्राप्ते; पशुविकल्पश्च नाऽस्ति शशस्याऽग्राम्यत्वात् । मूत्रशकृदिति–धर्मा दित्वात् शकृन्मूत्रमपि, मूत्रशकृदित्यादौ व्यक्तिपरनोदनायां “ धर्मायिच० ” न सिध्यतीत्युपादानम् । दर्भशरमिति–दर्भादीनां तृणजातित्वादप्राणीति नित्यविधेस्तृण विकल्पे बाधके प्राप्तेऽयं विधिः । गवैलकमिति–“ स्वरे वाऽनक्षे ” इत्यवादेशेऽपि सत्वस्य विकृतत्वात् समाहारः ।

‘ न दधिपयआदिः ’ । ३ । १ । १४५ ॥ मधुसर्पिषीति–धमादित्वात् पर्यायेण पूर्वनिपातः । परिव्राजकौशिकाविति–परिव्रा–नदी, कौशिकश्च पर्वतः, कुशोऽस्याऽस्ति कुशिकस्तस्याऽयम् विदायत्तिः; अत्र नदीदेशेति स्त्रैरिति व्याख्यया नित्यप्रभाहृतिर्निषिध्यते, न्यायेन वैकल्पिकस्तु प्राप्त एव स पाठेन निषिध्यते । नरनारायणाविति–

---

१ ५-१-११ । २ ६-२-६१ । ३ ३-१-११३ । ४ ७-२-११ । ५ ३-१-१४१ । ६ ३-१-११६ ।

भ्यर्हितत्वात् नारायणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात् नरस्य पूर्वनिपातः। भीमार्जुनाविति–"धर्मार्थादिषु द्वन्द्व" इति भीमस्य पूर्वनिपातः। मातापितराविति–मातुरर्च्यत्वात् पूर्वनिपातः यदाह–" सहस्रं हि पितुर्माता, गौरवेणाऽतिरिच्यते। वर्तिक पिह मिरा रामो, विघचे रघुकाश्यपम् ॥ १ ॥" भुवश्यपतीति–धर्मादित्वाच्चपः भुव इत्यपि।

'सवर्णाने'। ३। १। १४६ ॥ वर्णिपदार्थानामिति–वर्णनं वर्णः समासार्थः, सोऽस्ति येषां पूर्वपदोत्तरपदार्थानां ते वर्णिनस्तदभिधायकानि पदानि वर्णिपदानि पूर्वपदोत्तरपदस्वभावानि तेषामर्था अभिधेयरूपास्तेषामिति। ननु दध्नेत्यादिना बहुर्येन गोमहिषमित्यादेकत्वस्य सामानाधिकरण्याभावादश्वेत्यादिवर्णस्याश्वप्रयोगादेनैकवद्भावस्याऽप्रयोगादेकवद्भावो न भविष्यतीति किमर्थमस्याऽऽरम्भ इति ?, उच्यते–अस्याऽनारम्भे निर्विकैकवद्भावप्रयोगे दध्यादिपदप्रयोगाद्योगाभावप्रयोगे निर्विकैकवद्भावस्याऽनिवर्तनादस्याऽऽरम्भ इत्यदोषः।

'प्राऽन्तिके'। ३। १। १४७ ॥ उपवेश गोमहिषमिति–यद्यप्युपवर्ण्य गोमहिषमित्येकवद्भावे समाहारस्य द्वन्द्वाभिधेयस्यैकत्वात् साधात् तत्संस्थानं नाऽस्ति तथापि तदवयवद्वारेण भवतीति।

'राजदन्तादिषु'। ३। १। १४९ ॥ दन्तानां राजति–येन राजा च दन्ता भवति द्वन्द्वे राजदन्ता दन्तराजान इत्यप्यवस्थैव। मुदलुक्षितमिति–ऋणुपयुक्षेति सूत्रे फस्याऽपि कित्वनिवृत्त्य कश्चिदिच्छन्ति तन्मतेनेदम्, यद्वा भ्यन्तस्य सुषां करोति णिच्, ततः क्तः। उषीरबीजग्निज्ञास्यमिति–उषीरं बीजमस्मिन् उषीरबीजमस्यिमिति वा, उषीरबीजो नाम पर्वतः। शिक्षायां तिष्ठतीति शिज्ञास्थः पर्वतस्ततो द्वन्द्वः।

आरद्वायनिपानीति–आरटतीति 'मेढाघा इति, 'ओविरानि " इति बहुवचनाद्वा निपातस्तस्याऽपत्य, ऋौयादोर्मैया " इत्यायनिम्ः चमन्तीति क्विप् दीर्घः, चामां धनमस्य स चान्वनः, यद्वा चम्यते मेकितकि० " इति ये चर्मधनमस्य पृषोदरादिः यद्वा चमतीति ' बिदेनागन " चा धनस्तस्याऽपत्यमत इम्, ततो द्वन्द्वः। वैकारिमतगात्रवाजमिति–कर एव कारः निविधः कारो यस्य विकार यतीति वा विकारस्तस्याऽपत्यमिम्। वैकारमतः। गमनमदन च। गजतीत्यच् गज स्तस्याऽप्य गाजः, वजयजमृ० मार्ग वाजतीत्यम् गात्रवाजः पुरुषनिम्नपक्षतो द्वन्द्वः। ननु दारगन्दस्य महर्षयवन द्विवचनानुपपत्तिरित्याह–दारगन्द इत्यादि।

१ उणा ५१४ । २ उणा ५ ५ । ३ ६-१-११ । ४ ५-१ ३३ । ५ उणा २७१ ।

यथा धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नाऽन्यं दारं कुर्वीत । एवं विष्वक्सेनार्जुनाविति–यथा स्वराद्यन्तत्वादर्थशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्त एवमिहाऽपि विष्वक्सेनस्य वासुदेवरूप तया अर्जुनादभ्यर्हितत्वेऽपि तदविवक्षायां पूर्वनिपाताभावः पाठः, वासुदेवादन्यो वा विष्वक्सेनः । चित्रास्वातीति–अत्र भागविके इत्यनुप्रयोगेण नाऽयं नक्षत्रद्वन्द्व इति दर्शयति । तत्र हि "भर्तुतुल्यस्वरम्" इत्येव सिद्धम् । अभ्यतीति–न चाऽल्पस्वरत्वादेव अभ्रमोः पूर्वनिपातो भविष्यतीति वाच्यम् । वस्तुतर्हितस्मात्पूर्वनिपातः स्यादित्य दोषः । अधरबिम्बमिति–अधरो बिम्बमिव "उपमेयं व्याघ्रादिभिः०" समासः ।

'विशेषणसर्वादिसङ्ख्य बहुव्रीहौ' । ३ । १ । १५० ॥ कण्ठकाल इति–कण्ठे स्थिता कण्ठे स्थिता अलुग् सः । ततः कण्ठस्थिताः काला यस्य, कण्ठेकाला अस्येति वैयधिकरण्ये वा समासः । आधेय मस्याधारो विशेषणस्य भजत इति वैयाकरणाः । सर्वशुक्ल इति–अत्र शुक्लशब्देन सर्वार्थस्य विशेष्यभावत्वाद्विशेषणत्वाभावे अपि सर्वादित्वात् सर्वशब्दस्य पूर्वनिपातः । विश्वदेव इति–विश्वे देवा यस्येति विश्वदेवः । द्रव्यशब्देन विशेष्येणैव भवितव्यमिति नियमाभावात् सत्यपि द्रव्यशब्दत्वे देवा इति विशेष्यं विशेषणमिति सर्वादित्वाद्विश्वशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । द्विकृष्ण इति–अत्र कृष्णार्थस्य विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् संख्यात्वादेव द्व्यादिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । शब्दस्पर्शे परत्वादिति–अस्याऽयं तात्पर्यार्थः अल्पस्वरत्वात् संख्याशब्दस्य पूर्वप्रयोगे प्राप्ते उभयाविक्रमेण 'विशेषणसर्वादिसङ्ख्य" इति निर्देशः, शब्दपरस्पर्शार्थः । उभयोरिति–संख्याशब्दस्य सर्वादित्वऽसर्वादित्वे च पूर्वनिपात एव सूत्रे परत्रोपादानात् । अन्य इति–सर्वादिगणपाठापेक्षयाऽपि यातीत्युपायमन्यया संख्यापेक्षयाऽपि याति । यद्वा अन्य इति संख्यात्वर्थेन सिद्धावपि गणपाठसर्वोऽप्यस्तीति ज्ञापनार्थमुदाहरणदिक्त्वेनोदाहृतम् । गणपाठस्यार्थस्य उदाहरणं संख्याविमुक्त दक्षिणपूर्वा दिगि स्यादि द्रष्टव्यम् । सर्वादिसंख्ययोरिति–ननु सर्वादिसंख्याभ्यामारब्धेऽपि बहुव्रीहावन्यपदार्थस्यैव प्राधान्यात् तस्य च विशेष्यत्वादतयोर्विशेषणत्वाद्विशेषणग्रहणेनैव भविष्यति किमर्थं पृथगुपादानमित्याशङ्का ।

'आहिताग्न्यादिषु' । ३ । १ । १५३ ॥ नन्वग्निशब्दस्य जातिवाचित्वात् "जातिकाल०" इत्यनेनैव सिध्यति किमत्र पाठः ?, सत्यम्, व्यक्तिविवक्षायामपि यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

'प्रहरणात्' ३ । १ । १५४ ॥ नन्वस्यादीनां जातिशब्दत्वात् । "जाति काल०" इत्यनेनैव क्तान्तस्य पूर्वनिपात सिद्धः किमनेन ?, सत्यम्; व्यक्तिविव

१ ३-१-१६१ । २ ३-१-१ ३ । ३ ३-१-१५ । ४ ३-१-१५२ ।

छायायामपि यथा स्यादित्यर्थम् । मातिकालेत्यनेन पूर्वस्योभ उत्तरार्थस्तेनोपत्य च शब्देन प्रहरणादित्याकृष्यते ।

'न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च' ३।१।१५५॥ ऊर्ध्वनाम इति "ङ्यापो बहुल०" इति ह्रस्वः । सर्वेषु उष्ट्रमुखादित्वात् समासः ।

'प्रियः' ।३।१।१५७॥ प्रियगुड इति—अत्र प्रियशब्दस्य गुडादेर्वा विशेषणत्वेन नित्यमेकस्य पूर्वनिपातप्राप्तावुभयत्र प्रियशब्दस्य पाक्षिको निपातः । प्रियचत्वा इति—अत्र चतुःशब्दस्य संख्यात्वान्नित्यं पूर्वनिपातः प्राप्तः ।

'कडाराद्यः कर्मधारये' ।३।१।१५८॥ जैमनिकडार इति—जेमन्तीति विच् जेमाभिनः जेमिनः । यद्वा जेमेः "किपिमाविनादयः" इतीने जेमिनस्तस्याऽपत्यमृषिस्तेऽपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञि जैमिनिः । मडुश्माल्म इति—मडुरस्याऽस्ति सिध्मादित्वात् लः । मडोरपत्यम् माड्यम् । कपिलादित्वाल्लः ।

'धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे' ।३।१।१५९॥ विपूयविनीयजित्या इति—पाठ एव मते छन्दस्त्वाच्च एष प्रयोगः न तु विनीयविपूयजित्यादयः नित्याद्यस्यैव पूर्वपरभावः ।

'लघ्वक्षरासखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरार्च्यमेकम्' ।३।१।१६०॥ अक्षर शब्देन स्वरोऽभिधीयते । शरसीर्यमिति पाठः, शरश्रीर्यमिति तु पाठे "श्रीपितृर्वे " इति स्वैरभावात् समाहाराप्राप्तिः । श्रद्धामेधे इति—अर्थग्राहिणी श्रद्धा, शब्दग्राहिणी मेधा; श्रद्धामूलत्वादभिप्रेतार्थसिद्धेरर्च्यत्वम् । दीक्षातपसीत्यादिषु—दीक्षाश्रद्धामेधानां बहुफलकत्वात् मूलभूतत्वात् चाऽर्चितत्वात् परत्वात् पूर्वनिपातः । मातापितराविति—मातुर्भूत्य-र्माऽविशेषत्वात् पितृतो माताऽभ्यर्हिता । एव स्त्रीप्रधानत्वादियमाऽस्य पराह्वृतिरिति । एकस्यैव यथाप्राप्तमिति-दुन्दुभिशब्दादित्यन्तात् परत्वादल्पस्वरत्वात् शङ्खवीणाशब्दयोर्युगपत्पूर्वनिपातप्राप्तावेकग्रहणादेकस्यैव क्रमेण पूर्वनिपातः । शेषाणां त्विति-शङ्खवीणाशब्दयोः अथान्त्यशब्दयोरपि युगपत्पूर्वनिपातप्राप्तौ एकस्यैव पूर्वनिपातः । दुन्दुभिरथादीनां तु कामचार इत्यर्थः । एकस्यैवेत्युक्तेऽपि दुन्दुभिरथादीनां न पूर्वनिपातः । शब्दस्य सर्वे परत्वात् तथाहि—दुन्दुभिशब्दोऽक्षरीदुत् शङ्खवीणाशब्दौ तु अल्पस्वराविति । एष मघवधेन्द्रा इत्यत्राऽपि रथशब्दो लघ्वक्षरः । अथान्त्यशब्दौ तु स्वरादौ तौ च पराविति तयोरेव पूर्वनिपातो न तु रथस्य । शङ्खदुन्दुभिवीणा इति—"मासित्रोकाणाम्" इति बहुवचनं क्वचिदेकत्वविपरीतत्यर्थम्, तत्राऽप्येकत्वाभावात्; साहचर्यगामकत्वेन शङ्खशब्दस्य विनश्चितत्वात् सैरिस्यमाणाद्वा । यतस्तूर्याङ्गस्य तूर्याङ्गेण हि स्वत्वं भवतीति ।

१ २-४-९९ । २ उणा १८४ । ३ ३-१-११७ ।

एवं मृदङ्गशङ्खपणवा इति-अथवा शङ्खदुन्दुभिवीणाः, मृदङ्गशङ्खपणवा इति शङ्खादीनां तूर्याङ्गत्वादेवैकवद्भावः कुतो न भवतीति ?, उच्यते-अत्र शङ्खादिशब्देन शङ्खादिसमुदायस्याऽभिधानात्तस्य चाऽतूर्याङ्गत्वादप्राणित्वाच्च नैकवद्भावः । उत्पलस्त्वाह-तूर्यां गता शङ्खादिवादकानां न तु शङ्खादीनामिति तूर्याङ्गत्वादेवैकवद्भावो नाऽऽशङ्कनीयः । अत एव "प्राणितूर्याङ्गाणाम्" इत्यत्र पूर्वैर्मार्दङ्गिकपाणविक वीणावादकपरिवादकमित्येवोदाह्रियते, न तु भेरीमृदङ्गमित्यादि । यदा तु प्राणिरूपं तूर्याङ्गं प्राणितूर्याङ्गमिति विग्रहः ।

'मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम्' । ३ । १ । १६१ । ब्राह्मणक्षत्रियाविति-अत्राऽनियमः प्राप्तः क्षत्रियवैश्यावित्यत्र स्वल्पस्वरत्वाद्वैश्यशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः वैश्यशूद्रावित्यत्राऽप्यनियमः ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा-इत्यत्र त्वल्पस्वरत्वाद्विशः पूर्वनिपाते प्राप्तेऽनेन ब्राह्मणादीनामनुपूर्वं पूर्वनिपातः । आनुपूर्व्यं च जन्मकृत यदाह-" मुखतो ब्राह्मणा जाता, बाहुभ्यां क्षत्रियाः स्मृताः । ऊरुभ्यां तु विशः प्रोक्ताः, पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥१॥" न चाऽत्राऽभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः सिध्यतीति वाच्यम्, निन्दितस्याऽपि ब्राह्मणादेः सम्भवादिति ।

'भर्तुतुल्यस्वरम्' । ३ । १ । १६२ ॥ अत्राऽपि नक्षत्राणामृतूनां चाऽऽनुपूर्व्यं लोकप्रसिद्धमेव वेदितव्यम् ।

'संख्या समासे' । ३ । १ । १६३ ॥ द्वित्रा इति-ननु द्वित्रा इत्यादौ "सुज्वार्थे०" इत्यनेन सुजर्थे समासस्ततः "प्रथमोक्तं प्राक्" इत्यनेनाऽपि सिध्यति किमेतदुपादानम् ?, सत्यम्; यदा दशन्शब्दाः सुजर्थः समस्यते तदाऽप्यनेनाऽऽनुपूर्व्या संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति फलम् ।

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासने
ऽवचूर्णिकायां तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः सम्पूर्णः ॥

संवत् १२६४ वर्षे माघवदि ३ रवौ श्रीमदानन्दसूरिशिष्येणाऽमरचन्द्रेणाऽऽत्मयोग्याऽवचूर्णिकायाः प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ।

इति श्रेष्ठि देवचन्द्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-ग्रन्थाङ्कः ९२ ।

---

१ ३-१-१३७ । २ ३-१-१९ । ३ ३-१-१४८ ।

श्रीमती आगमोदयसमिति तथा शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंडना हाथमां मळतां ग्रंथो

समितिना

अंक.	नाम	रुपिया.
४५	भक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिरूप काव्य प्रथम विभाग भाषांतर टीका ...	१-०-०
४७	पयसंग्रह-टीकासह ..	२-८-०
४८	विशेषावश्यक भाषांतर भाग २ जो	१-०-०
५०	जीवसमास प्रकरणम् सटीक ..	१-८-०
५१	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्रा श्री-शोभनमुनिकृता संस्कृता ..	८-०-०
५२	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्रा कवि धनपालकृता च चैत्यस्तुति	१-०-०
५३	चतुर्विंशतिका-सचित्रा श्री बप्प-भट्टिसूरिकृता भाषांतरयुक्त ...	१-०-०
५४	भक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिरूप काव्य द्वितीय विभाग टीका भाषांतर...	१-८-०
५५	प्रवादि (सत्तसूत्र) गाथादप्रतादि युतो विषयानुक्रमः ...	१-०-०
५६	आवश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्त पूर्वभागः	४-०-०
५७	लोकप्रकाश-प्रथमविभागः द्रव्य लोकः सर्ग १ थी ११ भाषांतर ...	१-८-०
५९	चतुर्विंशतिका-जिनानंद स्तुति सचित्रा-मेरुविजयकृता भाषां...	१-०-०
६०	आवश्यकसूत्रम् मलयगिरिकृत टीकायुक्तं द्वितीयविभागः ... (बीजो संपूर्ण फंडमांथी छपाया छे)	२-८-०
६१	लोकप्रकाश-द्वितीयविभाग क्षेत्र लोकः सर्ग १२ थी २० भाषां ...	१-८-०

फंडना

अंक.	नाम.	रुपिया.
८२	कल्पसूत्रम्-बारसासूत्र सचित्रम्	१२-०-०
८५	आवश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं तृतीय भाग (बे भाग समितिमांथी छपाया छे.)	२-८-०
८६	लोकप्रकाश-चतुर्थ-विभागः सप्त त्रिंशत्सर्गात्मक संपूर्ण ग्रन्थ	१-०-०
८७	भरतेश्वर-बाहुबलिवृत्ति द्वितीय विभाग (संपूर्णम्) ...	२-०-०

नवीन ग्रन्थो

अंक.	नाम.	रुपिया.
८८	प्रशमरति प्रकरणम्-बृहद्गच्छीय श्रीहरिभद्रसूरिकृत विवरणसमेतं वाचक उमास्वाति विरचितं ...	१ ४-०
८९	अध्यात्मकल्पद्रुम उपाध्यायधनविजयगणिकृत टीकायुक्त ...	प्रसमां
९०	गौतमीय काव्यम्-रूपचंद्रगणिकृत महाकाव्य	१-८-०
९१	सटीक वैराग्यशतकादि ग्रंथ पंचकम्-पृथक पृथक मुनिराजोकृत-व्याख्यान योग्य	१-०-०
९२	सिद्धहेमचंद्र-शब्दानुशासन-लघु वृत्त्यवचूरि नवरत्न अवचूरिकार-अमरचंद्र	मुद्रणीन ग्रन्थ

प्राप्तिस्थानम्—

शेठ देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड
बडेखान चकला, गोपीपुरा—सुरत

इति श्रेष्ठि देवचंद्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्क-ग्रन्थाङ्कः ९२

१ परिशिष्टम् ।

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राऽऽचार्यविरचितानि–

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अर्हं । १।१।१।

सिद्धिः स्याद्वादात् । १।१।२।

लोकात् । १।१।३।

औदन्ताः स्वराः । १।१।४।

एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः।१।१।५।

अनवर्णा नामी । १।१।६।

लृदन्ताः समानाः । १।१।७।

एऐओऔ सन्ध्यक्षरम् । १।१।८।

अंअः अनुस्वारविसर्गौ । १।१।९।

कादिर्व्यञ्जनम् । १।१।१०।

अपञ्चमान्तस्थो धुट् । १।१।११।

पञ्चको वर्गः । १।१।१२।

आद्यद्वितीयशषसा अघोषाः ।१।१।१३।

अन्यो घोषवान् । १।१।१४।

यरलवा अन्तस्थाः । १।१।१५।

अंअः ≍क ≍प शषसाः शिट् । १।१।१६।

तुल्यस्थानास्यप्रयत्नः स्वः । १।१।१७।

स्यौजसमौशस्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्य–
स्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसांङ्योस्सुपां
त्रयी त्रयी प्रथमादिः । १।१।१८।

स्त्यादिर्विभक्तिः । १।१।१९।

तदन्त पदम् । १।१।२०।

नाम सिदय्व्यञ्जने । १।१।२१।

न क्ये । १।१।२२।

न स्त मत्वर्थे । १।१।२३।

मनुर्नभोऽङ्गिरोवति । १।१।२४।

वृत्त्यन्तोऽसषे । १।१।२५।

सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् । १।१।२६।

अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम ।
१।१।२७।

शिर्घुट् । १।१।२८।

पुंस्त्रियोः स्यमौजस् । १।१।२९।

स्वरादयोऽव्ययम् । १।१।३०।

चादयोऽसत्त्वे । १।१।३१।

अधण्तस्वाद्या शसः । १।१।३२।

विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः । १।१।३३।

वत्तस्याम् । १।१।३४।

क्त्वातुमम् । १।१।३५।

गतिः । १।१।३६।

अप्रयोगीत् । १।१।३७।

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः । १।१।३८।

डत्यतु संख्यावत् । १।१।३९।

बहुगणं भेदे । १।१।४०।

कसमासेऽप्यर्द्धः । १।१।४१।
अर्द्धपूर्वपदः पूरणः । १।१।४२।

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयः पादः ।

समानानां तेन दीर्घः । १।२।१।
ऋति ह्रस्वो वा । १।२।२।
लृत लृ ऋलृभ्यां वा । १।२।३।
ऋतो वा तौ च । १।२।४।
ऋस्तयोः । १।२।५।
अवणस्येवणादिनैदोदरल् । १।२।६।
ऋणे प्रवत्सार्णवसनकम्बलवत्सतर
वत्सतरस्यार् । १।२।७।
ऋत तृतीयासमासे । १।२।८।
आस्याद्रुपसर्गस्य । १।२।९।
नाम्नि वा । १।२।१०।
लृत्यात्वा । १।२।११।
पदौस्तस्यपक्षरैः । १।२।१२।
ऊढा । १।२।१३।
प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण । १।२।१४।
स्वैरस्वैपक्षौहिण्याम् । १।२।१५।
अनियोगे लुगेवे । १।२।१६।
वौष्ठौतौ समासे । १।२।१७।
ओमाङि । १।२।१८।
उपसर्गस्यानिणधेदोति । १।२।१९।
वा नाम्नि । १।२।२०।
इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् ।१।२।२१।
ह्रस्वोऽपदे वा । १।२।२२।
एदैतोऽयाय् । १।२।२३।
ओदौतोऽवाव् । १।२।२४।
य्यक्ये । १।२।२५।
ऋतो रस्तद्धिते । १।२।२६।
एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् । १।२।२७।
गोर्नाम्न्यवोऽक्षे । १।२।२८।
स्वरे वाऽनक्षे । १।२।२९।
इन्द्रे । १।२।३०।
वाऽत्यसन्धिः । १।२।३१।
प्लुतोऽनितौ । १।२।३२।
इ३ वा । १।२।३३।
ईदूदेद्द्विवचनम् । १।२।३४।
अदो मुमी । १।२।३५।
चादिः स्वरोऽनाङ् । १।२।३६।
ओदन्तः । १।२।३७।
सौ नवेतौ । १।२।३८।
ऊँ चोञ् । १।२।३९।
अञ्वर्गात् स्वरे वोऽसन् । १।२।४०।
अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः ।
१।२।४१।

प्रथमोऽध्यायः

तृतीयः पादः ।

तृतीयस्य पञ्चमे । १।३।१।
प्रत्यये च । १।३।२।
ततो हश्चतुर्थः । १।३।३।
प्रथमादधुटि शश्छः । १।३।४।
रः कखपफयोः)(क ( )पौ । १।३।५।
शषसे शषसं वा । १।३।६।
चटते सद्वितीये । १।३।७।
नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च
पूर्वस्याऽधुट्परे । १।३।८।

पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागिरः। १।१।९।
नॄनः पे वा । १।१।१०।
द्विः कानः कानि सः । १।१।११।
स्सटि समः । १।१।१२।
लुक् । १।१।१३।
तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ । १।१।१४।
मनयवलपरे हे । १।१।१५।
सम्राट् । १।१।१६।
ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा । १।१।१७।
ङ्नः सः त्सोऽश्चः । १।१।१८।
नः शि ञ्च् । १।१।१९।
अतोऽति रोरुः । १।१।२०।
घोषवति । १।१।२१।
अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसन्धिः । १।१।२२।
व्योः । १।१।२३।
स्वरे वा । १।१।२४।
अस्पष्टाववर्णात्त्वनुञि वा । १।१।२५।
रोर्यः । १।१।२६।
ह्रस्वान्ङ्णनो द्वे । १।१।२७।
अनाङ्माङो दीर्घाद्वा छः । १।१।२८।
प्लुताद्वा । १।१।२९।
स्वरेभ्यः । १।१।३०।
दीर्घस्वरस्याऽनु नवा । १।१।३१।
अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने । १।१।३२।
अच्वर्गस्याऽन्तस्थातः । १।१।३३।
ततोऽस्याः । १।१।३४।
शिटः प्रथमद्वितीयस्य । १।१।३५।
ततः शिटः । १।१।३६।
न रात्स्वरे । १।१।३७।
पुत्रस्याऽऽदिन्पुत्रादिन्याक्रोशे । १।१।३८।
म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते । १।१।३९।
शिड्हेऽनुस्वारः । १।१।४०।
रो रे लुग्दीर्घश्चादिदुतः । १।१।४१।
ढस्तड्डे । १।१।४२।
सहिवहेरोच्चाऽवर्णस्य । १।१।४३।
उदः स्थास्तम्भः सः । १।१।४४।
तदः सेः स्वरे पादार्था । १।१।४५।
एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्नञ्समासे । १।१।४६।
व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा । १।१।४७।
धुटो धुटि स्वे वा । १।१।४८।
तृतीयस्तृतीयचतुर्थे । १।१।४९।
अघोषे प्रथमोऽशिटः । १।१।५०।
विरामे वा । १।१।५१।
न सन्धिः । १।१।५२।
रः पदान्ते विसर्गस्तयोः । १।१।५३।
ख्यागि । १।१।५४।
शिट्यघोषात् । १।१।५५।
व्यत्यये लुग्वा । १।१।५६।
अरोः सुपि रः । १।१।५७।
वाहर्पत्यादयः । १।१।५८।
शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा । १।१।५९।
तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ । १।१।६०।
सस्य शषौ । १।१।६१।
न शात् । १।१।६२।
पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवतेः । १।१।६३।

पि तवर्गस्य । १।३।५४।
ञि णो । १।३।५५।

प्रथमोऽध्यायः
चतुर्थः पादः ।

अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये । १।४।१।
भिस ऐस् । १।४।२।
इदमदसोऽक्येव । १।४।३।
एद्बहुस्भोसि । १।४।४।
टाङसोरिनस्यौ । १।४।५।
ङेङस्योर्यातौ । १।४।६।
सर्वादेः स्मैस्मातौ । १।४।७।
ङेः स्मिन् । १।४।८।
जस इः । १।४।९।
नेमार्धप्रथमचरमतयाऽयाल्पकतिप यस्य वा । १।४।१०।
द्वन्द्वे वा । १।४।११।
न सर्वादिः १।४।१२।
तृतीयान्तात् पूर्वावरं योगे । १।४।१३।
तीय ङित्कार्ये वा । १।४।१४।
अवर्णस्यामः साम् । १।४।१५।
नवभ्यः पूर्वेभ्य इस्मात्स्मिन्वा । १।४।१६।
आपो ङितां यैयास्यास्याम् । १।४।१७।
सर्वादेर्डस्पूर्वाः । १।४।१८।
टौस्येत् । १।४।१९।
औता । १।४।२०।
इदुतोऽस्त्रेरीदूत् । १।४।२१।
जस्येदोत् । १।४।२२।
ङित्यदिति । १।४।२३।
टः पुंसि ना । १।४।२४।
ङिर्डौ । १।४।२५।
केवलसखिपतेरौः । १।४।२६।
न ना ङिदेत् । १।४।२७।
स्त्रिया ङितां वा दैदासदासदाम् । १।४।२८।
स्त्रीदूतः । १।४।२९।
वेयुवोऽस्त्रियाः । १।४।३०।
आमो नाम् वा । १।४।३१।
ह्रस्वापश्च । १।४।३२।
संख्यानां र्णाम् । १।४।३३।
त्रेस्त्रयः । १।४।३४।
एदोद्भ्यां ङसिङसो रः । १।४।३५।
खितिखीतीय उर् । १।४।३६।
ऋतो डुर् । १।४।३७।
तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुट्यार् । १।४।३८।
अर्डौ च । १।४।३९।
मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनाऽऽमन्त्र्ये । १।४।४०।
ह्रस्वस्य गुणः । १।४।४१।
एदापः । १।४।४२।
नित्यदिद्द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः । १।४।४३।
अदेतः स्यमोर्लुक् । १।४।४४।
दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात् सेः । १।४।४५।
समानादमोऽतः । १।४।४६।
दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषः । १।४।४७।
नुर्वा । १।४।४८।

दासोऽता सश्च नः पुंसि । १।४।४९।
संख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ वा । १।४।५०।
निय आस् । १।४।५१।
वाऽष्टन आः स्यादौ । १।४।५२।
अष्टऔर्जस्शसोः । १।४।५३।
डतिष्णः संख्याया लुप् । १।४।५४।
नपुंसकस्य शिः । १।४।५५।
औरीः । १।४।५६।
अतः स्यमोऽम् । १।४।५७।
पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः । १।४।५८।
अनतो लुप् । १।४।५९।
जरसो वा । १।४।६०।
नामिनो लुग्वा । १।४।६१।
वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे । १।४।६२।
दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् । १।४।६३।
अनाम्स्वरे नोऽन्तः । १।४।६४।
स्वराच्छौ । १।४।६५।
धुटां प्राक् । १।४।६६।
र्लो वा । १।४।६७।
घुटि । १।४।६८।
अचः । १।४।६९।
ऋदुदितः । १।४।७०।
युजोऽसमासे । १।४।७१।
अनडुहः सौ । १।४।७२।
पुंसोः पुमन्स् । १।४।७३।
ओत औः । १।४।७४।
आ अम्शसोऽता । १।४।७५।
पथिन्मथिन्नृभुक्षः सौ । १।४।७६।
एः । १।४।७७।
थो न्थ् । १।४।७८।
इन् ङीस्वरे लुक् । १।४।७९।
वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ ।१।४।८०।
उतोऽनडुच्चतुरो वः । १।४।८१।
वाः शेषे । १।४।८२ ।
सख्युरितोऽशावैत् । १।४।८३।
ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डाः । १।४।८४।
नि दीर्घः । १।४।८५।
न्स्महतोः । १।४।८६।
इन्हन्पूषार्यम्णः शिस्योः ।।१।४।८७।
अपः । १।४।८८।
नि वा । १।४।८९।
अभ्वादेरत्वसः सौ । १।४।९०।
क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि । १।४।९१।
टादौ स्वरे वा । १।४।९२।
स्त्रियाम् । १।४।९३।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ । २।१।१।
ऋतो रः स्वरेऽनि । २।१।२।
जराया जरस्वा । २।१।३।
अपोद् भे । २।१।४।
आ रायो व्यञ्जने । २।१।५।
युष्मदस्मदोः । २।१।६।
टाङ्योसि यः । २।१।७।
शेषे लुक् । २।१।८।

मोर्वा । २।१।९।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः । २।१।१०।

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् । २।१।११।

त्वमहं सिना प्राक्चाकः । २।१।१२।

यूयं वयं जसा । २।१।१३।

तुभ्यं मह्यं ङया । २।१।१४।

तव मम ङसा । २।१।१५।

अमौ मः । २।१।१६।

शसो नः । २।१।१७।

अभ्यम् भ्यसः । २।१।१८।

ङसेश्चाद् । २।१।१९।

आम आकम् । २।१।२०।

पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे । २।१।२१।

द्वित्वे वाम्नौ । २।१।२२।

ङेङसा ते मे । २।१।२३।

अमा त्वा मा । २।१।२४।

असदिवाऽऽमन्त्र्यं पूर्वम् । २।१।२५।

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये । २।१।२६।

नाऽन्यत् । २।१।२७।

पादाद्योः । २।१।२८।

चाहहवैवयोगे । २।१।२९।

दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् । २।१।३०।

नित्यमन्वादेशे । २।१।३१।

सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा । २।१।३२।

त्यदामेनदेतदो द्वितीयाटौस्यवृत्त्यन्ते । २।१।३३।

इदमः । २।१।३४।

अद्व्यञ्जने । २।१।३५।

अनक् । २।१।३६।

टौस्यनः । २।१।३७।

अयमियं पुंस्त्रियोः सौ । २।१।३८।

दोमः स्यादौ । २।१।३९।

किमः कस्तसादौ च । २।१।४०।

आ द्वेरः । २।१।४१।

तः सौ सः । २।१।४२।

अदसो दः सेस्तु डौ । २।१।४३।

असुको वाऽकि । २।१।४४।

मोऽवर्णस्य । २।१।४५।

वाऽद्रौ । २।१।४६।

मादुवर्णोऽनु । २।१।४७।

प्रागिनात् । २।१।४८।

बहुष्वेरीः । २।१।४९।

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये । २।१।५० ।

इणः । २।१।५१।

संयोगात् । २।१।५२।

भ्रूश्नोः । २।१।५३।

स्त्रियाः । २।१।५४।

वाऽम्शसि । २।१।५५।

योऽनेकस्वरस्य । २।१।५६।

स्यादौ वः । २।१।५७।

क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ । २।१।५८।

दन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः । २।१।५९।

णषमसत्परे स्यादिविधौ च । २।१।६०।

क्ताऽऽदेशोऽपि । २।१।६१।

षढोः कः सि । २।१।६२।

य्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वोर्व्यञ्जने । २।१।६३।
पदान्ते । २।१।६४।
न यि तद्धिते । २।१।६५।
कुरुच्छुरः । २।१।६६।
मो नो म्वोश्च । २।१।६७।
स्रंसध्वंसक्वस्सनडुहो दः । २।१।६८।
ऋत्विज्दिशदृश्स्पृश्स्रज्दधृषुष्णिहो गः । २।१।६९।
नशो वा । २।१।७०।
युजञ्चक्रुञ्चो नो ङः । २।१।७१।
सो रुः । २।१।७२।
सजुषः । २।१।७३।
अहः । २।१।७४।
रो लुप्यरि । २।१।७५।
धुटस्तृतीयः । २।१।७६।
गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये । २।१।७७।
धागस्तथोश्च । २।१।७८।
अधश्चतुर्थात्तथोर्धः । २।१।७९।
नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः । २।१।८०।
हान्तस्थाञ्जीड्भ्यां वा । २।१।८१।
हो धुट्पदान्ते । २।१।८२।
भ्वादेर्दादेर्घः । २।१।८३।
मुहद्रुहष्णुहष्णिहो वा । २।१।८४।
नहाहोर्धतौ । २।१।८५।
चजः कगम् । २।१।८६।
यजसृजमृजराजभ्राजभ्रस्जव्रश्चपरिव्राजः शः षः । २।१।८७।
सयोगस्यादौ स्कोर्लुक् । २।१।८८।
पदस्य । २।१।८९।
रात्सः । २।१।९०।
नाम्नो नोऽनह्नः । २।१।९१।
नामन्त्र्ये । २।१।९२।
क्लीबे वा । २।१।९३।
मावर्णान्तोपान्तापञ्चमवर्गान् मतोर्मो वः । २।१।९४।
नाम्नि । २।१।९५।
चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् । २।१।९६।
उदन्वानब्धौ च । २।१।९७।
राजन्वान् सुराज्ञि । २।१।९८।
नोर्म्यादिभ्यः । २।१।९९।
मासनिशासनस्य शसादौ लुग्वा । २।१।१००।
दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकञ्शकन् वा । २।१।१०१।
यस्वरे पादः पदणिक्यघुटि । २।१।१०२।
उदच उदीच् । २।१।१०३।
अच् प्राग् दीर्घश्च । २।१।१०४।
क्वसुष्मतौ च । २।१।१०५।
श्वन्युवन्मघोनो ङीस्याद्यघुट्स्वरे व उः । २।१।१०६।
लुगातोऽनापः । २।१।१०७।
अनोऽस्य । २।१।१०८।
ईङौ वा । २।१।१०९।

पादिहन्मृसराज्ञोऽणि । २।१।११०।
न पमन्तसयोगात् । २।१।१११।
हनो ह्नो घ्नः । २।१।११२।
लुगस्यादेत्यपदे । २।१।११३।
डित्यन्त्यस्वरादेः । २।१।११४।
अवर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्योः । २।१।११५।
श्यशवः २।१।११६।
दिव औः सौ । २।१।११७।
उः पदान्तेऽनूत् । २।१।११८।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

क्रियाहेतुः कारकम् । २।२।१।
स्वतन्त्रः कर्त्ता । २।२।२।
कर्त्तुर्व्याप्यं कर्म । २।२।३।
वाऽकर्मणामणिक्कर्ता णौ । २।२।४।
गतिबोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽकर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दाम् । २।२।५।
भक्षेर्हिंसायाम् । २।२।६।
वहेः प्रवेयः २।२।७।
ह्रक्रानवा । २।२।८।
दृश्यभिवदोरात्मने ।२।२।९।
नाथः । २।२।१ ।
स्मृत्यर्थदयेशः । २।२।११।
कृगः प्रतियत्ने । २।२।१२।
रुजाऽर्थस्याऽज्वरिसन्तापेर्भावे कर्त्तरि । २।२।१३।
जासनाटक्राथपिषो हिंसायाम् । २।२।१४।
निप्रेभ्यो घ्नः । २।२।१५।
विनिमेयद्यूतपणं पणिव्यवहोः । २।२।१६।
उपसर्गाद्दिवः । २।२।१७।
न । २।२।१८।
करणं च । २।२।१९।
अधेः शीङ्स्थाऽऽस आधारः । २।२।२०।
उपान्वध्याङ्वसः । २।२।२१ ।
वाऽभिनिविशः । २।२।२२।
कालाऽध्वभावदेशं वाऽकर्म्म चाऽकर्म्मणाम् । २।२।२३।
साधकतमं करणम् । २।२।२४।
कर्म्माऽभिप्रेयः सम्प्रदानम् । २।२।२५।
स्पृहेर्व्याप्यं वा । २।२।२६।
क्रुद्द्रुहेर्ष्याऽसूयार्थैर्यं प्रति कोपः । २।२।२७।
नोपसर्गात् क्रुद्द्रुहा । २।२।२८।
अपायेऽवधिरपादानम् । २।२।२९।
क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् । २।२।३०।
नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ । २।२।३१।
आमन्त्र्ये । २।२।३२।
गौणात् समयानिकषाहाधिगन्तराऽन्तरेणातियेनतेनैर्द्वितीया । २।२।३३।
द्विस्त्वेऽधोऽध्युपरिभिः । २।२।३४।
सर्वोभयाभिपरिणा तसा । २।२।३५।
लक्षणवीप्स्येत्थम्भूतेष्वभिना । २।२।३६।

भागिनि च प्रतिपर्य्यनुभिः । २।२।३७।

हेतुसहार्थेऽनुना । २।२।३८।

उत्कृष्टेऽनूपेन । २।२।३९।

कर्म्मणि । २।२।४०।

क्रियाविशेषणात् । २।२।४१।

कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ । २।२।४२।

सिद्धौ तृतीया । २।२।४३ ।

हेतुकर्तृकरणेत्थम्भूतलक्षणे । २।२।४४।

सहार्थे । २।२।४५।

यद्भेदैस्तद्वदाख्या । २।२।४६।

कृताद्यैः । २।२।४७।

काले भाद्धाधारे । २।२।४८।

प्रसितोत्सुकाऽवबद्धैः । २।२।४९।

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् । २।२।५०।

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा । २।२।५१।

दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च । २।२।५२।

चतुर्थी । २।२।५३।

तादर्थ्ये । २।२।५४।

रुचिक्लृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु । २।२।५५।

प्रत्याङः श्रुवाऽर्थिनि । २।२।५६।

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यातरि । २।२।५७।

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी । २।२।५८।

उत्पातेन ज्ञाप्ये । २।२।५९।

श्लाघह्नुङ्स्थाशपा प्रयोज्ये । २।२।६०।

शुभोऽर्थे भावबचनात् । २।२।६१।

गम्यस्याप्ये । २।२।६२।

गतेर्नवाऽनाप्ते । २।२।६३।

मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिकुत्सने । २।२।६४।

हितसुखाभ्याम् । २।२।६५।

तद्भद्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाऽऽशिषि । २।२।६६।

परिक्रयणे । २।२।६७।

शक्तार्थवषड्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाभिः । २।२।६८।

पञ्चम्यपादाने । २।२।६९।

आङाऽवधौ । २।२।७०।

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये । २।२।७१।

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना । २।२।७२।

आख्यातर्युपयोगे । २।२।७३।

गम्ययपःकर्माधारे । २।२।७४।

प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरारादितरैः । २।२।७५।

ऋणाद्धेतोः । २।२।७६।

गुणादस्त्रियां नवा । २।२।७७।

आराद्यर्थैः । २।२।७८।

स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे करणे । २।२।७९।

अज्ञाने ज्ञः षष्ठी । २।२।८०।

शेषे । २।२।८१।

रिरिष्टात्स्तादस्तादतसाता । २।२।८२।

कर्म्मणि कृतः । २।२।८३।

द्विषो वाऽतृशः । २।२।८४।

पैकग्र द्रुपो। । २।२।८५।
कर्त्तरि। २।२।८६।
द्विहेतोरस्यणकस्य वा । २।२।८७।
कृत्यस्य वा । २।२।८८।
नोभयोर्हेतोः । २।२।८९।
तृन्नुदन्ताऽव्ययक्वस्वानाऽतृश्शतृ
डिणकचखलर्थस्य । २।२।९०।
क्तयोरसदाधारे । २।२।९१।
वा क्लीबे । २।२।९२।
अकमेरुकस्य । २।२।९३।
एष्यदृणेनः । २।२।९४।
सप्तम्यधिकरणे । २।२।९५।
नवा सुजर्थः काले । २।२।९६।
कुशलाऽऽयुक्तेनाऽऽसेवायाम् ।
२।२।९७।
स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति
भूप्रसूतैः । २।२।९८।
व्याप्ये क्तेनः । २।२।९९।
तद्युक्ते हेतौ । २।२।१००।
अप्रत्यादावसाधुना । २।२।१०१।
साधुना । २।२।१०२।
निपुणेन चाऽर्चायाम् । २।२।१०३।
स्वेशेऽधिना । २।२।१०४।
उपेनाऽधिकिनि । २।२।१०५।
यद्भावो भावलक्षणम् । २।२।१०६।
गते गम्यऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा ।
२।२।१०७।
षष्ठी वाऽनादरे । २।२।१०८।
सप्तमी चाविभागे निर्द्धारणे ।
२।२।१०९।
क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ।
२।२।११०।
अधिकेन भूयसस्ते । २।२।१११।
तृतीयाऽल्पीयसः । २।२।११२।
पृथग्नाना पञ्चमी च । २।२।११३।
ऋते द्वितीया च । २।२।११४।
विना ते तृतीया च । २।२।११५।
तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ । २।२।११६।
द्वितीयाषष्ठ्यावेनेनानञ्चेः । २।२।११७।
हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः । २।२।११८।
सर्वादेः सर्वाः । २।२।११९।
असत्वारादर्थाद्दूरान्तिकार्थात्प्रथमम् ।
२।२।१२०।
अत्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् ।
२।२।१२१ ।
अविशेषणे द्वौ चाऽस्मदः । २।२।१२२।
फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे । २।२।१२३।
गुरावेकश्च । २।२।१२४।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयः पादः ।

नमस्पुरसो गतेः कखपफि रः सः ।२।३।१।
तिरसो वा ।२।३।२।
पुंसः ।२।३।३।
शिरोऽधसः पदे समासैक्ये ।२।३।४।
अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णी
पात्रेऽनव्ययस्य ।२।३।५।
प्रत्यये ।२।३।६।
रोः काम्ये ।२।३।७।
नामिनस्तयोः षः ।२।३।८।

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् ।२।३।९।
सुचो वा ।२।३।१०।
वेसुसोऽपेक्षायाम् ।२।३।११।
नैकार्थेऽक्रिये ।२।३।१२।
समासेऽसमस्तस्य ।२।३।१३।
प्रातुष्पुत्रकस्कादयः ।२।३।१४।
नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः कृतस्य स: शिड्नान्तरेऽपि ।२।३।१५।
समासेऽग्नेः स्तुतः ।२।३।१६।
ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य ।२।३।१७।
मातृपितुः स्वसुः ।२।३।१८।
अलुपि वा ।२।३।१९।
निम्नघ्याः स्नातेः कौशले ।२।३।२०।
प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ।२।३।२१।
स्नानस्य नाम्नि ।२।३।२२।
वेः स्त्रः ।२।३।२३।
अभिनिष्क्रानः ।२।३।२४।
गवियुधेः स्थिरस्य ।२।३।२५।
एत्यकः ।२।३।२६।
भादितो वा ।२।३।२७।
विकुशमिपरेः स्थलस्य ।२।३।२८।
कपेर्गोत्रे ।२।३।२९।
गोऽम्बाऽम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निषेकुशङ्कुकवङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरिबर्हिःपरमेदिवेः स्थस्य ।२।३।३०।
निर्दुःसोः सेधसन्धिसाम्नाम् ।२।३।३१।
प्रष्ठोऽग्रगे ।२।३।३२।
भीरुष्ठानादयः ।२।३।३३।
ह्रस्वान्नाम्नस्ति ।२।३।३४।
निसस्तपेऽनासेवायाम् ।२।३।३५।
घस्यसः ।२।३।३६।
णिस्तोरेवाऽस्वदस्विदसहः षणि ।२।३।३७।
सञ्जेर्वा ।२।३।३८।
उपसर्गात् सुग्सुवसोस्तुस्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे ।२।३।३९।
स्थासेनिसेधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि ।२।३।४०।
अङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भः ।२।३।४१।
अवाच्चाश्रयोर्जाविदूरे ।२।३।४२।
व्यवात् स्वनोऽशने ।२।३।४३।
सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः ।२।३।४४।
स्वञ्जश्च ।२।३।४५।
परिनिवेः सेवः ।२।३।४६।
सयसितस्य ।२।३।४७।
असोङसिवूसहस्सटाम् ।२।३।४८।
स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा ।२।३।४९।
निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि ।२।३।५०।
वेः स्कन्दोऽक्तयोः ।२।३।५१।
परेः ।२।३।५२।
निर्नेः स्फुरस्फुलोः ।२।३।५३।
वेः ।२।३।५४।
स्कभ्नः ।२।३।५५।
निर्दुःसुवेः समसूतेः ।२।३।५६।
अवः स्वपः ।२।३।५७।
प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः ।२।३।५८।
न स्सः ।२।३।५९।
सिचो यङि ।२।३।६०।

गतौ सेधः ।२।३।६१।
सुगः स्यसनि ।२।३।६२।
रघुवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याऌच तवर्गशसान्तरे ।२।३।६३।
पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः ।२।३।६४।
नसस्य ।२।३।६५।
निष्प्राग्रेऽन्तः खदिरकार्श्याम्रशरेक्षु प्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्य ।२।३।६६।
द्वित्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः ।२।३।६७।
गिरिनद्यादीनाम् ।२।३।६८।
पानस्य भावकरणे ।२।३।६९।
देशे ।२।३।७०।
ग्रामाग्रान्नियः ।२।३।७१।
वाह्याद्वाहनस्य ।२।३।७२।
अतोऽह्नस्य ।२।३।७३।
चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि ।२।३।७४।
वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपक्वाह्नः । ।२।३।७५।
कवर्गैकस्वरवति ।२।३।७६।
अदुरुपसर्गान्तरोणहिनुमीनानेः । ।२।३।७७।
नशः शः ।२।३।७८।
नेर्माेदापतपदनदगदवपीशमीचिनोतिवातिविद्रातिप्सातिस्यतिहन्तिदेग्धौ ।२।३।७९।
अकखाद्यषान्ते पाठे वा ।२।३।८०।
द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ।२।३।८१।
हनः ।२।३।८२।

वमि वा ।२।३।८३।
निंसनिक्षनिन्दः कृति वा ।२।३।८४।
स्वरात् ।२।३।८५।
नाम्यादेरेव ने ।२।३।८६।
व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा ।२।३।८७।
णेर्वा ।२।३।८८।
निर्विण्णः ।२।३।८९।
न ख्यापूग्भूभाकमगमप्यायवेपो णेश्च ।२।३।९०।
देशेऽन्तरोऽयनहनः ।२।३।९१।
षात्पदे ।२।३।९२।
पदेऽन्तरेऽनाङ्यतद्धिते ।२।३।९३।
हनो घि ।२।३।९४।
नृतेर्यङि ।२।३।९५।
क्षुभ्नादीनाम् ।२।३।९६।
पाठे धात्वादेर्णो नः ।२।३।९७।
षः सोऽष्ट्यैष्ठिवष्वष्कः ।२।३।९८।
प्लुरलृक्ष कृपोऽकृपीटादिषु ।२।३।९९।
उपसर्गस्यायौ ।२।३।१००।
ग्रो यङि ।२।३।१०१।
नवा स्वरे ।२।३।१०२।
परेर्घाङ्कयोगे ।२।३।१०३।
ऋफिडादीनां डश्च लः ।२।३।१०४।
अपादीनां पो वः ।२।३।१०५।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥
चतुर्थः पादः ।

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः ।२।४।१।
अधातूदृदितः ।२।४।२।
अञ्चः ।२।४।३।
णस्वराघोषाद्वनो रश्च ।२।४।४।

वा बहुव्रीहेः ।२।४।५।
वा पादः ।२।४।६।
ऊध्नः ।२।४।७।
अशिशोः ।२।४।८।
संख्यादेर्हायनाद्वयसि ।२।४।९।
दाम्नः ।२।४।१०।
अनो वा ।२।४।११।
नाम्नि ।२।४।१२।
नोपान्त्यवतः ।२।४।१३।
मनः ।२।४।१४।
ताभ्यां वाप् डित् ।२।४।१५।
अजादेः ।२।४।१६।
ऋचि पादः पात्पदे ।२।४।१७।
आत् ।२।४।१८।
गौरादिभ्यो मुख्यान्ङीः ।२।४।१९।
अणञेयेकण्नञ्स्नञ्टिताम् ।२।४।२०।
वयस्यनन्त्ये ।२।४।२१।
द्विगोः समाहारात् ।२।४।२२।
परिमाणात्तद्धितलुक्यबिस्ताचित कम्बल्यात् ।२।४।२३।
काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे ।२।४।२४।
पुरुषाद्वा ।२।४।२५।
रेवतरोहिणाद्भे ।२।४।२६।
नीलात् प्राण्योषध्योः ।२।४।२७।
क्ताच्च नाम्नि वा ।२।४।२८।
केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजात् ।२।४।२९।
भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककटकबरात् पक्वावपनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे ।२।४।३०।

नवा शोणादेः ।२।४।३१।
इतोऽक्त्यर्थात् ।२।४।३२।
पद्धतेः ।२।४।३३।
शक्तेः शस्त्रे ।२।४।३४।
स्वरादुतो गुणादखरोः ।२।४।३५।
श्येतैतहरितभरतरोहिताद्वर्णात्तो नश्च ।२।४।३६।
क्नः पलितासितात् ।२।४।३७।
असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः ।२।४।३८।
नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात् ।२।४।३९।
नखमुखादनाम्नि ।२।४।४०।
पुच्छात् ।२।४।४१।
कबरमणिविषशरादेः ।२।४।४२।
पक्षाच्चोपमानादेः ।२।४।४३।
क्रीतात् करणादेः ।२।४।४४।
क्तादल्पे ।२।४।४५।
स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः ।२।४।४६।
अनाच्छादजात्यादेर्नवा ।२।४।४७।
पत्युर्नः ।२।४।४८।
सादेः ।२।४।४९।
सपत्न्यादौ ।२।४।५०।
ऊढायाम् ।२।४।५१।
पाणिगृहीतीति ।२।४।५२।
पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्यागर्भिण्योः ।२।४।५३।
जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् ।२।४।५४।
पाककर्णपर्णवालान्तात् ।२।४।५५।

असत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः पुष्पात् ।२।४।५६।
असम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डात् फलात् ।२।४।५७।
अनञो मूलात् ।२।४।५८।
यथायोगाद्यपाकक्रान्तात् ।२।४।५९।
पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसीदादै च ।२।४।६०।
मनोरौ च वा ।२।४।६१।
वर्णेम्बष्ठमयथार्थसुखादान् यान्तः । ।२।४।६२।
मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा ।२।४।६३।
सूर्याद्देवतायां वा ।२।४।६४।
यवयवनारण्यहिमाद्दोषलिप्युरुमहत्त्वे ।२।४।६५।
अर्यक्षत्रियाद्वा ।२।४।६६।
यञो डायन् च वा ।२।४।६७।
लोहितादिशकलान्तात् ।२।४।६८।
षावटाद्वा ।२।४।६९।
कौरव्यमाण्डूकासुरेः ।२।४।७०।
इञ इतः ।२।४।७१।
नुर्जातेः ।२।४।७२।
उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ् ।२।४।७३।
बाह्वन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ।२।४।७४।
उपमानसहितसंहितसहशफवामलक्ष्मणाद्यूरोः ।२।४।७५।
नारीसखीपङ्ग्वश्वश्रूम् ।२।४।७६।
यूनस्तिः ।२।४।७७।
अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्त्यस्य ष्यः ।२।४।७८।
कुलाख्यानाम् ।२।४।७९।
क्रौड्यादीनाम् ।२।४।८०।
भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः ।२।४।८१।
दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धेर्वा ।२।४।८२।
ष्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ।२।४।८३।
बन्धौ बहुव्रीहौ ।२।४।८४।
मातमातृमातृके वा ।२।४।८५।
अस्य ङ्यां लुक् ।२।४।८६।
मत्स्यस्य यः ।२।४।८७।
व्यञ्जनात्तद्धितस्य ।२।४।८८।
सूर्यागस्त्ययोरीये च ।२।४।८९।
तिष्यपुष्ययोर्भाणि ।२।४।९०।
आपत्यस्य क्यच्व्योः ।२।४।९१।
तद्धितयस्वरेऽनाति ।२।४।९२।
बिल्वकीयादेरीयस्य ।२।४।९३।
न राजन्यमनुष्ययोरके ।२।४।९४।
ङ्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्यगोणीसूच्योः ।२।४।९५।
गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयोबहुव्रीहौ ।२।४।९६।
क्लीबे ।२।४।९७।
वेदूतोऽनव्ययवृदीच्ङीयुवः पदे । ।२।४।९८।
ङ्यापो बहुलं नाम्नि ।२।४।९९।
त्वे ।२।४।१००।
भ्रुवोऽच्च कुसकुटयोः ।२।४।१०१।

माणपीकेप्रकस्यान्तेऽपि भारितृ
चित्ते ।२।४।१०२।
गोण्या मेये ।२।४।१०३।
क्यादीवृत्तः के ।२।४।१०४।
न कचि ।२।४।१०५।
नवाऽऽपः ।२।४।१०६।
इचापुंसोऽनित्क्याप्परे ।२।४।१०७।
स्वज्ञाऽज्ञभस्त्राऽधातुत्ययकात् ।
२।४।१०८।
येषसूतपुत्रवृन्दारकस्य । २।४।१०९।
वौ वर्तिका । २।४।११०।
अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् । २।४।१११।
नरिका मामिका । २।४।११२।
तारकावर्णकाऽष्टकाज्योतिस्तान्तवपि
तृदेवत्ये । २।४।११३।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

प्रथम पादः ।

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यति
क्रमार्थातिवर्जः प्रादिरुपसर्गः
प्राक् च । ३।१।१।
ऊर्याद्यनुकरणच्विडाचश्च गतिः ।३।१।२।
कारिका स्थित्यादौ । ३।१।३।
भूषादरक्षेपेऽलंसदसत् । ३।१।४।
अग्रहाऽनुपदेशेऽन्तरदः । ३।१।५।
कणेमनस्तृप्तौ । ३।१।६।
पुरोऽस्तमव्ययम् । ३।१।७।
गत्यर्थवदोऽच्छः । ३।१।८।
तिरोऽन्तर्धौ । ३।१।९।
कृगो नवा । ३।१।१०।
मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्यनत्याधाने ।
३।१।११।
उपाजेऽन्वाजे । ३।१।१२।
स्वाम्येऽधिः । ३।१।१३।
साक्षादादिश्च्व्यर्थे । ३।१।१४।
नित्यं हस्तेपाणावुद्वाहे । ३।१।१५।
प्राध्वं बन्धे । ३।१।१६।
जीविकोपनिषदावौपम्ये । ३।१।१७।
नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ।
३।१।१८।
सुज्वार्थे सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया
बहुव्रीहिः । ३।१।१९।
आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादिपूरणं द्वि
तीयाद्यन्यार्थे । ३।१।२०।
अव्ययम् । ३।१।२१।
एकार्थं चानेकं च । ३।१।२२।
उष्ट्रमुखादयः । ३।१।२३।
सहस्तेन । ३।१।२४।
दिशो रूढ्याऽन्तराले । ३।१।२५।
तत्रादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरू
पेण युद्धेऽव्ययीभावः । ३।१।२६।
नदीभिर्नाम्नि । ३।१।२७।
सङ्ख्या समाहारे । ३।१।२८।
वंश्येन पूर्वार्थे । ३।१।२९।
पारमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा । ३।१।३०।
यावदियत्त्वे । ३।१।३१।
पर्यपाङ्बहिरच् पञ्चम्या । ३।१।३२।
लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये । ३।१।३३।
दैर्घ्येऽनुः । ३।१।३४।
समीपे । ३।१।३५।

अस्वस्थगुणैः । २।१।८७।
सप्तमी शौण्डाद्यैः । २।१।८८।
सिंहाद्यैः पूजायाम् । २।१।८९।
काकाद्यैः क्षेपे । २।१।९०।
पात्रे समितेत्यादयः । २।१।९१।
क्तेन । २।१।९२।
तत्राहोरात्रांशाम् । २।१।९३।
नाम्नि । २।१।९४।
कृत्येनावश्यके । २।१।९५।
विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्म्मधारयश्च ।२।१।९६।
पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् । २।१।९७।
दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे । २।१।९८।
संख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम्। २।१।९९।
निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः । २।१।१००।
उपमानं सामान्यैः । २।१।१०१।
उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ। २।१।१०२।
पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् । २।१।१०३।
श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्व्यर्थे । २।१।१०४।
क्तं नञादिभिन्नैः ।२।१।१०५।
सेट्कानिटा । २।१।१०६।
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् । । २।१।१०७।
वृन्दारकनागकुञ्जरैः । २।१।१०८।
कतरकतमौ जातिप्रश्ने । २।१।१०९।
किं क्षेपे । २।१।११०।
पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तप्रशंसारूढैर्जातिः । ।२।१।१११।
चतुष्पाद्गर्भिण्या । २।१।११२।
युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः । २।१।११३।
कृत्यतुल्याख्यमजात्या । २।१।११४।
कुमारः श्रमणादिना ।२।१।११५।
मयूरव्यंसकेत्यादयः । २।१।११६।
चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ।२।१।११७।
समानामर्थेनैकः शेषः । २।१।११८।
स्यादावसंख्येयः । २।१।११९।
त्यदादिः । २।१।१२०।
भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः। २।१।१२१।
पिता मात्रा वा । २।१।१२२।
श्वशुरः श्वश्र्वा वा । २।१।१२३।
वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे । २।१।१२४।
स्त्री पुंवच्च । २।१।१२५।
पुरुषः स्त्रिया ।२।१।१२६।
ग्राम्याशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः । ।२।१।१२७।
क्लीबमन्येनैकं च वा । २।१।१२८।
पुष्यार्थाद्भे पुनर्वसुः ।२।१।१२९।
विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः । २।१।१३०।
अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः ।२।१।१३१।

पशुव्यञ्जनानाम् ।३।१।११२।
तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ।
।३।१।११३।
सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम् ।३।१।११४।
फलस्य जातौ ।३।१।११५।
अप्राणिपश्वादेः ।३।१।११६।
प्राणितूर्याङ्गाणाम् ।३।१।११७।
चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ।
।३।१।११८।
अक्लीबेऽध्वर्युक्रत्वोः ।३।१।११९।
निकटपाठस्य । ३।१।१२०।
नित्यवैरस्य ।३।१।१२१।
नदीदेशपुरां विलिङ्गानाम् ।३।१।१२२।
पाण्यमृद्रस्य ।३।१।१२३।
गवाश्वादिः ।३।१।१२४।
न दधिपयआदिः ।३।१।१२५।
संख्याने ।३।१।१२६।
वान्तिके ।३।१।१२७।
प्रथमोक्तं प्राक् ।३।१।१२८।
राजदन्तादिषु ।३।१।१२९।
विशेषणं सर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ।
।३।१।१५०।
क्ताः ।३।१।१५१।
जातिकालसुखादेर्नवा ।३।१।१५२।
आहिताग्न्यादिषु ।३।१।१५३।
प्रहरणात् ।३।१।१५४।
न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च ।३।१।१५५।
गड्वादिभ्यः ।३।१।१५६।
प्रियः ।३।१।१५७।
कडारादयः कर्मधारये ।३।१।१५८।
धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ।३।१।१५९।
लघ्वक्षरासखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरार्च्यमेकम् ।३।१।१६०।
मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ।३।१।१६१।
भर्तृतुल्यस्वरम् ।३।१।१६२।
संख्या समासे ।३।१।१६३।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

परस्पराऽन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वाऽपुंसि ।३।२।१।
अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ।
।३।२।२।
वा तृतीयायाः ।३।२।३।
सप्तम्या वा ।३।२।४।
ऋद्धनदीवंश्यस्य ।३।२।५।
अनतो लुप् ।३।२।६।
अव्ययस्य ।३।२।७।
ऐकार्थ्ये ।३।२।८।
न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ।
।३।२।९।
असत्त्वे ङसेः ।३।२।१०।
ब्राह्मणाच्छंसी ।३।२।११।
ओजोऽञ्जःसहोऽम्भस्तमस्तपसष्टः ।
।३।२।१२।
पुञ्जनुषोऽनुजान्धे ।३।२।१३।
आत्मनः पूरणे ।३।२।१४।
मनसश्चाज्ञायिनि ।३।२।१५।
नाम्नि ।३।२।१६।
परात्मभ्यां ङेः ।३।२।१७।

अव्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् ।३।२।१८।
प्राक्कारस्य व्यञ्जने ।३।२।१९।
तत्पुरुषे कृति ।३।२।२०।
मध्यान्ताद् गुरौ ।३।२।२१।
अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।३।२।२२।
बन्धे घञि नवा ।३।२।२३।
कालात् तनतरतमकाले ।३।२।२४।
शयवासिवासेष्वकालात् ।३।२।२५।
वर्षक्षरवराप्सरःशरोरोमनसो जे ।३।२।२६।
द्युप्रावृड्वर्षाशरत्कालात् ।३।२।२७।
अपो ययोनिमतिचरे ।३।२।२८।
नेन्सिद्धस्थे ।३।२।२९।
षष्ठ्याः क्षेपे ।३।२।३०।
पुत्रे वा ।३।२।३१।
पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे ।३।२।३२।
अदसोऽकायनणोः ।३।२।३३।
देवानांप्रियः ।३।२।३४।
शेपपुच्छलाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः ।३।२।३५।
वाचस्पतिवास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवोदासम् ।३।२।३६।
ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे ।३।२।३७।
स्वसृपत्योर्वा ।३।२।३८।
आ द्वन्द्वे ।३।२।३९।
पुत्रे ।३।२।४०।
वेदसहश्रुतावायुदेवतानाम् ।३।२।४१।
ईः षोमवरुणेऽग्नेः ।३।२।४२।
इद्वृद्धिमत्यविष्णौ ।३।२।४३।
दिवो द्यावा ।३।२।४४।
दिवसश्च पृथिव्यां वा ।३।२।४५।
उषासोषसः ।३।२।४६।
मातरपितरं वा ।३।२।४७।
वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ।३।२।४८।
परतः स्त्री पुम्वत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ।३।२।४९।
क्यङ्मानिपित्तद्धिते ।३।२।५०।
जातिश्च णितद्धितयस्वरे ।३।२।५१।
एयेऽग्नायी ।३।२।५२।
नाप्प्रियादौ ।३।२।५३।
तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्याः ।३।२।५४।
तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे ।३।२।५५।
स्वाङ्गान्ङीर्जातिश्चामानिनि ।३।२।५६।
पुम्वत् कर्मधारये ।३।२।५७।
रिति ।३।२।५८।
त्वते गुणः ।३।२।५९।
च्वौ क्वचित् ।३।२।६०।
सर्वादयोऽस्यादौ ।३।२।६१।
मृगक्षीरादिषु वा ।३।२।६२।
ऋदुदित्तरतमरूपकल्पब्रुवचेलड्गोत्रमतहते वा ह्रस्वश्च ।३।२।६३।
ङ्यः ।३।२।६४।
भोगवद्गौरिमतोर्नाम्नि ।३।२।६५।
नवैकस्वराणाम् ।३।२।६६।
ऊङः ।३।२।६७।
महतः करघासविशिष्टे डाः ।३।२।६८।
स्त्रियाम् ।३।२।६९।

जातीयैकार्थेऽच्वेः ।३।२।७०।
न पुम्वन्निषेधे ।३।२।७१।
इच्यस्वरे दीर्घ आच ।३।२।७२।
हविष्यष्टनः कपाले ।३।२।७३।
गवि युक्ते ।३।२।७४।
नाम्नि ।३।२।७५।
कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगसारिकस्य वणे ।३।२।७६।
अञ्जनादीनां गिरौ ।३।२।७७।
अनजिरादिबहुस्वरशरादीनां मतौ ।३।२।७८।
ऋषौ विश्वस्य मित्रे ।३।२ ७९।
नरे ।३।२।८०।
वसुराटोः ।३।२।८१।
वलच्यपित्रादेः ।३।२।८२।
चितेः कचि ।३।२।८३।
स्वामिचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य कर्णे ।३।२।८४।
गतिकारकस्य नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनौ क्वौ ।३।२।८५।
घञ्युपसर्गस्य बहुलम् ।३।२।८६।
नामिनः काशे ।३।२।८७।
दस्ति ।३।२।८८।
अपील्वादेर्वहे ।३।२।८९।
शुनः ।३।२।९०।
एकादशषोडशषोढषड्ढा ।३।२।९१।
द्विव्यष्टानां द्वात्रयाऽष्टाः प्राक्शतादनशीतिबहुव्रीहौ ।३।२।९२।
चत्वारिंशदादौ वा ।३।२।९३।
हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये ।३।२।९४।
पदः पादस्याज्यातिगोपहते ।३।२।९५।
हिमहतिकाषिये पद् ।३।२।९६।
ऋचः शसि ।३।२।९७।
शब्दनिष्कघोषमिश्रे वा ।३।२।९८।
नस् नासिकायास्तःक्षुद्रे ।३।२।९९।
येऽवर्णे ।३।२।१००।
शिरसः शीर्षन् ।३।२।१०१।
केशे वा ।३।२।१०२।
शीर्षः स्वरे तद्धिते ।३।२।१०३।
उदकस्योदः पेषंधिवासवाहने ।३।२।१०४।
वैकव्यञ्जने पूर्ये ।३।२।१०५।
मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहे वा ।३।२।१०६।
नाम्न्युत्तरपदस्य च ।३।२।१०७।
ते लुग्वा ।३।२।१०८।
द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ।३।२।१०९।
अनोर्देशे उप् ।३।२।११०।
खित्यनव्ययारुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ।३।२।१११।
सत्यागदास्तोः कारे ।३।२।११२।
लोकम्पृणमध्यन्दिनानभ्याशमित्यम् ।३।२।११३।
भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे ।३।२।११४।
अगिलाद्गिलगिलगिलयोः ।३।२।११५।
भद्रोष्णात्करणे ।३।२।११६।
नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः ।३।२।११७।

धेनोर्भव्यायाम् ।१।२।११८।
अपष्ठीतृतीयावन्याद्दोऽर्थे ।१।२।११९।
आशीराशाऽऽस्थितास्थोत्सुकोति रागे ।१।२।१२०।
इयकारके ।१।२।१२१।
सर्वोविधिष्वग्वेषानुद्रिः कव्यम्वो । ।१।२।१२२।
सहसमः सध्रिसमि ।१।२।१२३।
तिरसस्तिर्यति ।१।२।१२४।
नञत् ।१।२।१२५।
त्यादौ क्षेपे ।१।२।१२६।
नगोऽप्राणिनि वा ।१।२।१२७।
नखादयः ।१।२।१२८।
अन् स्वरे ।१।२।१२९।
कोः कत्तत्पुरुषे ।१।२।१३०।
रथवदे ।१।२।१३१।
तृणे जातौ ।१।२।१३२।
कत्त्रिः ।१।२।१३३।
काक्षपथोः ।१।२।१३४।
पुरुषे वा ।१।२।१३५।
अल्पे ।१।२।१३६।
काकवौ वोष्णे ।१।२।१३७।
कृत्येऽवश्यमो लुक् ।१।२।१३८।
समस्ततहिते वा ।१।२।१३९।
तुमश्च मनःकामे ।१।२।१४०।
मांसस्यानङ्पचि पचि नवा ।१।२।१४१।
दिक्शब्दात्तीरस्य तारः ।१।२।१४२।
सहस्य सोऽन्यार्थे ।१।२।१४३।
नाम्नि ।१।२।१४४।
अदृश्याधिक्ये ।१।२।१४५।
अकालेऽव्ययीभावे ।१।२।१४६।
ग्रन्थान्ते ।१।२।१४७।
नाऽऽशिष्यगोवत्सहले ।१।२।१४८।
समानस्य धर्मादिषु ।१।२।१४९।
सब्रह्मचारी ।१।२।१५०।
दृग्दृशदृक्षे ।१।२।१५१।
अन्यत्यदादेराः ।१।२।१५२।
इदङ्किमीत्की ।१।२।१५३।
अनञः क्त्वो यप् ।१।२।१५४।
पृषोदरादयः ।१।२।१५५।
वाऽवाप्योस्तनिक्रीधाग्नहोर्वपी । ।१।२।१५६।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

तृतीय पादः ।

वृद्धिरारैदौत् ।१।३।१।
गुणोऽरेदोत् ।१।३।२।
क्रियार्थो धातुः ।१।३।३।
न प्रादिरप्रत्ययः ।१।३।४।
अवौ दाधौ दा ।१।३।५।
वर्तमाना–तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप्, वस् मस्, ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ।१।३।६।
सप्तमी–यात् याताम् युस्, यास् यातम् यातम्, याम् याव याम; ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि ।१।३।७।
पञ्चमी–तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप्, ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप् ।१।३।८।

ह्यस्तनी-दिव् ताम् अन्, सिव् तम् त,
अम्व् व म; त आताम् अन्त,
थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि।
।३।३।९।

एताः शितः ।३।३।१०।

अद्यतनी-दि ताम् अन्, सि तम् त,
अम् व म, त आताम् अन्त,
थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि।
।३।३।११।

परोक्षा-णव् अतुस्, उस्, थव् अथुस्
अ, णव् व म; ए आते इरे, से
आथे ध्वे, ए वहे महे ।३।३।१२।

आशीः-क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस्,
क्यास् क्यास्तम् क्यास्त, क्या-
सम् क्यास्व क्यास्म; सीष्ट
सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास्
सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय
सीवहि सीमहि ।३।३।१३।

श्वस्तनी-ता तारौ तारस्, तासि
तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस्
तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे
तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे
तास्महे ।३।३।१४।

भविष्यन्ती-स्यति स्यतस् स्यन्ति,
स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि
स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते
स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये
स्यावहे स्यामहे ।३।३।१५।

क्रियातिपत्तिः-स्यत् स्यताम् स्यन्,
स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव
स्याम; स्यत स्येताम् स्यन्त,
स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये
स्यावहि स्यामहि ।३।३।१६।

त्रीणि त्रीण्यन्ययुष्मदस्मदि।
।३।३।१७।

एकद्विबहुषु ।३।३।१८।

नवाद्यानि शतृक्वसू च परस्मैपदम्।
।३।३।१९।

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम्।
।३।३।२०।

तत्साप्यानाप्यात् कर्मभावे कृत्यक्त
खलर्थाश्च ।३।३।२१।

इङितः कर्तरि ।३।३।२२।

क्रियाव्यतिहारेऽगतिहिंसाशब्दार्थ-
हसो ह्वहश्चाऽनन्योन्यार्थे।
।३।३।२३।

निविशः ।३।३।२४।

उपसर्गादस्योहो वा ।३।३।२५।

उत्स्वराद्युजेरयज्ञतत्पात्रे ।३।३।२६।

परिव्यवात् क्रियः ।३।३।२७।

परावेर्जेः ।३।३।२८।

समः क्ष्णोः ।३।३।२९।

अपस्किरः ।३।३।३०।

उदश्चरः साऽप्यात् ।३।३।३१।

समस्तृतीयया ।३।३।३२।

क्रीडोऽकूजने ।३।३।३३।

अन्वाङ्परेः ।३।३।३४।

शप उपलम्भने ।३।३।३५।

आशिषि नाथः ।३।३।३६।

भुजोऽत्राणे ।३।३।३७।

हृगो गतताच्छील्ये ।१।२।३८।
पूजाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानविगणन
व्यये नियः ।१।२।३९।
कर्तृस्थामूर्त्तात् ।१।२।४०।
शदेः शिति ।१।२।४१।
म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ।१।२।४२।
क्यषो नवा ।१।२।४३।
द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ।१।२।४४।
वृद्भ्यः स्यसनोः ।१।२।४५।
कृपः श्वस्तन्याम् ।१।२।४६।
क्रमोऽनुपसर्गात् ।१।२।४७।
वृत्तिसर्गतायने ।१।२।४८।
परोपात् ।१।२।४९।
वेः स्वार्थे ।१।२।५०।
प्रोपाभ्यारम्भे ।१।२।५१।
आङो ज्योतिरुद्गमे ।१।२।५२।
दाणोऽस्वास्यप्रसारविकासे ।१।२।५३।
नुप्रच्छः ।१।२।५४।
गमेः क्षान्तौ ।१।२।५५।
ह्वः स्पर्द्धे ।१।२।५६।
संनिवेः ।१।२।५७।
उपात् ।१।२।५८।
यमः स्वीकारे ।१।२।५९।
देवार्चामैत्रीसङ्गमपथिकर्तृकमन्त्र
करणे स्थः ।१।२।६०।
वा लिप्सायाम् ।१।२।६१।
उदोऽनूर्ध्वेहे ।१।२।६२।
संविप्रावात् ।१।२।६३।
ईप्सास्थेये ।१।२।६४।
प्रतिज्ञायाम् ।१।२।६५।
समो गिरः ।१।२।६६।
अवात् ।१।२।६७।
निह्नवे ज्ञः ।१।२।६८।
सम्प्रतेरस्मृतौ ।१।२।६९।
अननोः सनः ।१।२।७०।
भुजोऽनवतेः ।१।२।७१।
स्मृदृशः ।१।२।७२।
शको जिज्ञासायाम् ।१।२।७३।
प्राग्वत् ।१।२।७४।
आमः कृगः ।१।२।७५।
गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न
प्रकथनोपयोगे ।१।२।७६।
अधेः प्रसहने ।१।२।७७।
दीप्तिज्ञानयत्नविमत्युपसम्भाषोप
मन्त्रणे वदः ।१।२।७८।
व्यक्तवाचां सहोक्तौ ।१।२।७९।
विवादे वा ।१।२।८०।
अनोः कर्मण्यसति ।१।२।८१।
ज्ञः ।१।२।८२।
उपात् स्थः ।१।२।८३।
समो गम्यृच्छिप्रच्छिश्रुवित्स्वरत्य
र्तिदृशः ।१।२।८४।
वेः कृगः शब्दे चाऽनाशे ।१।२।८५।
आङो यमहनः स्वेऽङ्गे च ।१।२।८६।
व्युदस्तपः ।१।२।८७।
अणिकर्मणिकर्तृकाण्णिगोऽस्मृतौ ।
।१।२।८८।
प्रलम्भे गृधिवञ्च्योः ।१।२।८९।
लीङ्लिनोरर्चाभिभवे चाऽऽच्चाकर्त्र
र्यपि । ।१।२।९०।

स्मिक्त प्रयोक्तुः स्वार्थे ।३।३।९१।
पिमेतर्मीप् च ।३।३।९२।
मिध्याकृञोऽभ्यासे ।३।३।९३।
परिक्लिशाऽऽपमाऽऽपसपाह्वेषबद्दवसत माऽवरुद्धनृतः फलवति ।३।३।९४।
ईंगितः ।३।३।९५।
शोऽनुपसर्गात् ।३।३।९६ ।
वदोऽपात् ।३।३।९७।
समुदाङो यमेरग्रन्थे ।३।३।९८।
पदान्तरगम्ये वा ।३।३।९९।
वोपात् परस्मै ।३।३।१००।
परानोः कृगः ।३।३।१०१।
प्रत्यभ्यतेः क्षिपः ।३।३।१०२।
प्राद्वहः ।३।३।१०३।
परेर्मृपश्च ।३।३।१०४।
व्याङ्परे रमः ।३।३।१०५।
वोपात् ।३।३।१०६।
अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याण्णिगः । ।३।३।१०७।
चल्याहारार्थेङ्बुधयुधप्रुद्रुस्नुनशजनः । ।३।३।१०८।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥
चतुर्थः पादः ।

गुपौधूपविच्छिपणिपनेरायः ।३।४।१।
कमणिङ् ।३।४।२।
ऋतेर्ङीयः ।३।४।३।
अशवि ते वा ।३।४।४।
गुप्तिजो गर्हाक्षान्तौ सन् ।३।४।५।
कितः संशयप्रतीकारे ।३।४।६।
शान्दान्मान्वधान्निशानार्जवविचारवैरूप्ये दीर्घश्चेतः ।३।४।७।
धातोः कण्ड्वादेर्यक् ।३।४।८।
व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ्वा ।३।४।९।
अत्यर्तिसूत्रिमूत्रिसूच्यशूर्णोः । ।३।४।१०।
गत्यार्थात् कुटिले ।३।४।११।
गृलुपसदचरजपजभदशदहो गर्ह्ये ।३।४।१२।
न गृणाशुभरुचः ।३।४।१३।
बहुलं लुप् ।३।४।१४।
अचि ।३।४।१५।
नोतः ।३।४।१६।
चुरादिभ्यो णिच् ।३।४।१७।
युजादेर्नवा ।३।४।१८।
भूङ्प्राप्तौ णिङ् ।३।४।१९।
प्रयोक्तृव्यापारे णिग् ।३।४।२०।
तुमर्हादिच्छायां सन्नतत्सनः ।३।४।२१।
द्वितीयायाः काम्यः ।३।४।२२।
अमाव्ययात् क्यन् च ।३।४।२३।
आधाराच्चोपमानादाचारे ।३।४।२४।
कर्तुः क्विप् गल्भक्लीबहोडात्तु ङित् ।३।४।२५।
क्यङ् ।३।४।२६।
सो वा लुक् च ।३।४।२७।
ओजोऽप्सरसः ।३।४।२८।
च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः ।३।४।२९।
डाच् लोहितादिभ्यः षित् ।३।४।३०।
कष्टकक्षकृच्छ्रसत्रगहनाय पापे क्रमणे ।३।४।३१।

रोमन्थाद् व्याप्यादुच्चर्वणे ।३।४।३२।
फेनोष्मबाष्पधूमादुद्वमने ।३।४।३३।
सुखादेरनुभवे ।३।४।३४।
शब्दादेः कृतौ वा ।३।४।३५।
तपसः कर्मन् ।३।४।३६।
नमो वरिवश्चित्रङोऽर्चासेवाऽऽश्चर्ये ।
३।४।३७।
अङ्गान्निरसने णिङ् ।३।४।३८।
पुच्छादुत्परिव्यसने ।३।४।३९।
भाण्डात् समाचितौ ।३।४।४०।
चीवरात् परिधानार्जने ।३।४।४१।
णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु ।३।४।४२।
सत्याद् सुमितमिश्रयोः ।३।४।४३।
सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णादेः ।३।४।४४।
श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताऽऽह्वरकस्या
श्वतरेतकलुक् ।३।४।४५।
धातोरनेकस्वरादाम्परोक्षायाः कृभ्व
स्ति चानु तदन्तम् ।३।४।४६।
दयायास्कासः ।३।४।४७।
गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः ।३।४।४८।
जागुषसमिन्धेर्नवा ।३।४।४९।
भीहीभृहोस्तिव्वत् ।३।४।५०।
वेत्तेः कित् ।३।४।५१।
पञ्चम्याः कृग् ।३।४।५२।
सिजद्यतन्याम् ।३।४।५३।
स्पृशमृशकृषतृपदृपो वा ।३।४।५४।
हशिटोनाम्युपान्त्यादसृशोऽनिटः सक् ।
।३।४।५५।
श्लिषः ।३।४।५६।
१

नासत्त्वाऽऽश्लेषे ।३।४।५७।
णिश्रिद्रुस्रुकमः कर्त्तरि ङः ।३।४।५८।
श्वेश्वेर्वा ।३।४।५९।
शास्त्यसूवक्तिख्यातेरङ् ।३।४।६०।
सर्त्यर्तेर्वा ।३।४।६१।
हालिम्पिचः ।३।४।६२।
वाऽऽत्मने ।३।४।६३।
लृदिद्द्युतादिपुष्यादेः परस्मै ।३।४।६४।
ऋदिच्छ्विस्तम्भूम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचु
ग्लुञ्चुश्वेर्वा ।३।४।६५।
जिच् ते पदस्तलुक्च ।३।४।६६।
दीपजनबुधिपूरितायिप्यायो वा
।३।४।६७।
भावकर्मणोः ।३।४।६८।
स्वरग्रहदृशहन्भ्यः स्यसिजाशीः-
श्वस्तन्यां ञिट् वा ।३।४।६९।
क्यः शिति ।३।४।७०।
कर्त्तर्यनद्भ्यः शव् ।३।४।७१।
दिवादेः श्यः ।३।४।७२।
भ्रासभ्लासभ्रमक्रमक्लमत्रसित्रुटिलषि
यसिसंयसेर्वा ।३।४।७३।
कुषिरञ्जेर्व्याप्ये वा परस्मै च ।३।४।७४।
स्वादेः श्नुः ।३।४।७५।
वाऽक्षः ।३।४।७६।
तक्षः स्वार्थे वा ।३।४।७७।
स्तम्भूस्तुम्भूस्कम्भूस्कुम्भूस्कोः श्ना
च ।३।४।७८।
क्र्यादेः ।३।४।७९।
व्यञ्जनाच्छ्नाहेरानः ।३।४।८०।

तुदादेः शः ।३।४।८१।
रुधां स्वराच्छ्नो नलुक् च ।३।४।८२।
कृग्तनादेरुः ।३।४।८३।
सृजः श्राद्धे ञिक्यात्मने तथा ।३।४।८४।
तपेस्तपः कर्मकात् ।३।४।८५।
एकधातौ कर्मक्रियैकाऽकर्मक्रिये ।३।४।८६।
पचिदुहेः ।३।४।८७।
न कर्मणा ञिच् ।३।४।८८।
रुधः ।३।४।८९।
स्वरदुहो वा ।३।४।९०।
तपः कर्तृनुतापे च ।३।४।९१।
णिस्नुश्र्यात्मनेपदाकर्मकात् ।३।४।९२।
भूषार्थसन्किरादिभ्यश्च ञिक्यौ । ।३।४।९३।
करणक्रियया क्वचित् ।३।४।९४।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

द्विर्धातुः परोक्षाङे प्राक्तु स्वरे स्वरविधेः ।४।१।१।
आद्योऽश एकस्वरः ।४।१।२।
सन्यङश्च ।४।१।३।
स्वरादेर्द्वितीयः ।४।१।४।
न बदनं संयोगादिः ।४।१।५।
अयि रः ।४।१।६।
नाम्नो द्वितीयाद्यथेष्टम् ।४।१।७।
अन्यस्य ।४।१।८।
कण्ड्वादेस्तृतीयः ।४।१।९।
पुनरेकेषाम् ।४।१।१०।
यिः सन्वेर्ष्यः ।४।१।११।
ह्वः शिति ।४।१।१२।
चराचरचलाचलपतापतवदावदघनाघनपाटूपटं वा ।४।१।१३।
चिक्लिदचक्नसम् ।४।१।१४।
दास्वत्साह्वन्मीढ्वत् ।४।१।१५।
ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न च द्विः सि सनि । ४।१।१६।
मच ईर्त् ।४।१।१७।
दम्भो धिप्धीप् ।४।१।१८।
अव्याप्यस्य मुचेर्मोग्वा ।४।१।१९।
मिमीमादामित् स्वरस्य ।४।१।२०।
रभलभशकपतपदामिः ।४।१।२१।
राधेर्वधे ।४।१।२२।
अवित्परोक्षासेट्थवोरेः ।४।१।२३।
अनादेशादेरेकव्यञ्जनमध्येऽतः । ।४।१।२४।
तॄत्रपफलभजाम् ।४।१।२५।
जॄभ्रमवमत्रसफणस्यमस्वनराजभ्राजभ्रासभ्लासो वा ।४।१।२६।
वा श्रन्थग्रन्थो नलुक् च ।४।१।२७।
दम्भः ।४।१।२८।
थे वा ।४।१।२९।
न शसददवादिगुणिनः ।४।१।३०।
हो दः ।४।१।३१।
चर्जिगः परोक्षायाम् ।४।१।३२।
डे पिबः पीप्य् ।४।१।३३।
अङ् हिहनो ह्रो घः पूर्वात् ।४।१।३४।
जेर्गिः सन्परोक्षयोः ।४।१।३५।
चेः किर्वा ।४।१।३६।

पूर्वस्यास्वे स्वरे य्वोरियुव् ।४।१।३७
क्तोऽत् ।४।१।३८।
ह्रस्वः ।४।१।३९।
गहोर्जः ।४।१।४०।
घुतेरिः ।४।१।४१।
द्वितीयतुर्ययोः पूर्वौ ।४।१।४२।
तिर्वा ष्ठिवः ।४।१।४३।
व्यञ्जनस्याऽनादेर्लुक् ।४।१।४४।
अघोषे शिटः ।४।१।४५।
कङश्चम् ।४।१।४६।
न कवतेर्यङः ।४।१।४७।
आगुणावन्यादेः ।४।१।४८।
न ह्राको लुपि ।४।१।४९।
वञ्चस्रंसध्वंसभ्रंसकसपतपदस्कन्दोऽन्तो नीः ।४।१।५०।
मुरतोऽनुनासिकस्य ।४।१।५१।
जपजभदहदशभञ्जपशः ।४।१।५२।
चरफलाम् ।४।१।५३।
ति चोपान्त्यातोऽनोदुः ।४।१।५४।
ऋमतां रीः ।४।१।५५।
रिरौ च लुपि ।४।१।५६।
निजां शित्येत् ।४।१।५७।
पृभृमाहाङामिः ।४।१।५८।
सन्यस्य ।४।१।५९।
ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे ।४।१।६०।
श्रुसृद्रुप्रुप्लुच्योर्वा ।४।१।६१।
स्वपो णावुः । ४ । १ । ६२ ।
असमानलोपे सन्वल्लघुनि ङे ।४।१।६३।
लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः ।४।१।६४।
स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशेरः ।४।१।६५।
वा वेष्टचेष्टः ।४।१।६६।
ई च गणः ।४।१।६७।
अस्यादेराः परोक्षायाम् ।४।१।६८।
अनातो नश्चान्त ऋदाद्यश्नौसंयोगस्य ।४।१।६९।
भूस्वपोरदुतौ ।४।१।७०।
ज्याव्येव्यधिव्यचिव्यथेरिः ।४।१।७१।
यजादिवशवचः सस्वरान्तस्थाय्वृत् ।४।१।७२।
न वयोय् ।४।१।७३।
वेरयः ।४।१।७४।
अविति वा ।४।१।७५।
ज्यश्च यपि ।४।१।७६।
व्यः ।४।१।७७।
संपरेर्वा ।४।१।७८।
यजादिवचेः किति ।४।१।७९।
स्वपेर्यङ्ङे च ।४।१।८०।
ज्याव्यधः क्ङिति ।४।१।८१।
व्यचोऽनसि ।४।१।८२।
वशेरयङि ।४।१।८३।
ग्रहव्रश्चभ्रस्जप्रच्छः ।४।१।८४।
व्येस्यमोर्यङि ।४।१।८५।
चायः कीः ।४।१।८६।
द्विर्त्वे ह्वः ।४।१।८७।
णौ ङसनि ।४।१।८८।
श्वेर्वा ।४।१।८९।
वा परोक्षायङि ।४।१।९०।
प्यायः पीः ।४।१।९१।
क्तयोरनुपसर्गस्य ।४।१।९२।
आङोऽन्धूधसोः ।४।१।९३।

स्फायः स्फी वा ।४।१।९४।
प्रसमः स्त्यः स्तीः ।४।१।९५।
प्रात्तश्च मो वा ।४।१।९६।
श्यः शीर्द्रवमूर्तिस्पर्शे नश्चास्पर्शे ।४।१।९७।
प्रतेः ।४।१।९८।
वाऽभ्यवाभ्याम् ।४।१।९९।
श्रः शृतं हविः क्षीरे ।४।१।१००।
श्रपेः प्रयोक्त्रैक्ये ।४।१।१०१।
प्यास्सकृत् ।४।१।१०२।
दीर्घमवोऽन्त्यम् ।४।१।१०३।
स्वरहन्गमोः सनि धुटि ।४।१।१०४।
तनो वा ।४।१।१०५।
क्रमः क्त्वि वा ।४।१।१०६।
अहन्पञ्चमस्य क्विक्ङिति ।४।१।१०७।
अनुनासिके च च्छ्वः शूट् ।४।१।१०८।
मव्यविश्रिविज्वरित्वरेरुपान्त्येन ।४।१।१०९।
राल्लुक् ।४।१।११०।
क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति ।४।१।१११।
न्यङ्कूद्गमेघादयः ।४।१।११२।
न वञ्चेर्गतौ ।४।१।११३।
यजेर्यज्ञाङ्गे ।४।१।११४।
ण्यावश्यके ।४।१।११५।
निप्राद्युजः शक्ये ।४।१।११६।
भुजो भक्ष्ये ।४।१।११७।
त्यजयजप्रवचः ।४।१।११८।
वचोऽशब्दनाम्नि ।४।१।११९।
भुजन्युब्जं पाणिरोगे ।४।१।१२०।
वीरुन्न्यग्रोधौ ।४।१।१२१।

द्वितीयः पादः ।

आत्सन्ध्यक्षरस्य ।४।२।१।
न शिति ।४।२।२।
व्यस्थव्णवि ।४।२।३।
स्फुरस्फुलोर्घञि ।४।२।४।
वापगुरो णमि ।४।२।५।
दीङः सनि वा ।४।२।६।
यबक्ङिति ।४।२।७।
मिग्मीगोऽखलचलि ।४।२।८।
लीङ्लिनोर्वा ।४।२।९।
णौ क्रीजीङः ।४।२।१०।
सिध्यतेरज्ञाने ।४।२।११।
चिस्फुरोर्नवा ।४।२।१२।
वियः प्रजने ।४।२।१३।
रुहः पः ।४।२।१४।
लियो नोऽन्तः स्नेहद्रवे ।४।२।१५।
लो लः ।४।२।१६।
पातेः ।४।२।१७।
धूगप्रीगोर्नः ।४।२।१८।
वो विधूनने जः ।४।२।१९।
पाशाच्छासावेव्याह्वो यः ।४।२।२०।
अर्तिरीव्लीह्रीक्नूयिक्ष्माय्यातां पुः ।४।२।२१।
स्फायः स्फाव् ।४।२।२२।
शदिरगतौ शात् ।४।२।२३।
घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञिणम्परे ।४।२।२४।
कगेवनूजनैजृष्क्नसरञ्जः ।४।२।२५।
अमोऽकम्यमिचमः ।४।२।२६।
पर्यपात् स्खदः ।४।२।२७।

शमोऽदर्शने ।४।२।२८।
यमोऽपरिवेषणे णिचि च ।४।२।२९।
मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च ।४।२।३०।
चहणः शाठ्ये ।४।२।३१।
ज्वलह्वलह्मलग्लास्नावनूवमनमोऽनुपसर्गस्य वा ।४।२।३२।
छदेरिस्मन्त्रट् क्वौ ।४।२।३३।
एकोपसर्गस्य च घे ।४।२।३४।
उपान्त्यस्यासमानलोपि शास्वृदितो ङे ।४।२।३५।
भ्राजभासभाषदीपपीडजीवमीलकणरणवणभणश्रणहेठलुटलुपलपां नवा ।४।२।३६।
ऋद्वर्णस्य ।४।२।३७।
जिघ्रतेरिः ।४।२।३८।
तिष्ठतेः ।४।२।३९।
ऊदुपो णौ ।४।२।४०।
सिध्ये वा ।४।२।४१।
गोहः स्वरे ।४।२।४२।
भुवो वः परोक्षाद्यतन्योः ।४।२।४३।
गमहनजनखनघस स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् ।४।२।४४।
नो व्यञ्जनस्यानुदितः ।४।२।४५।
अञ्चोऽनर्चायाम् ।४।२।४६।
लङ्गिकम्प्योरुपतापाङ्गविकृत्योः ।४।२।४७।
भञ्जेर्नौ वा ।४।२।४८।
दंशसञ्जः शवि ।४।२।४९।
अकट्घिनोश्च रञ्जेः ।४।२।५०।
णौ मृगरमणे ।४।२।५१।
घञि भावकरणे ।४।२।५२।
स्यदो जवे ।४।२।५३।
दंशनाऽवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथम् ।४।२।५४।
यमिरमिनमिगमिहनिमनिवनतितनादेर्धुटि क्ङिति ।४।२।५५।
यपि ।४।२।५६।
वा मः ।४।२।५७।
गमां क्वौ ।४।२।५८।
न तिकि दीर्घश्च ।४।२।५९।
आः खनिसनिजनः ।४।२।६०।
सनि ।४।२।६१।
ये नवा ।४।२।६२।
तनः क्ये ।४।२।६३।
तौ सनस्तिकि ।४।२।६४।
वन्याङ् पञ्चमस्य ।४।२।६५।
अपाच्चायश्चिः क्तौ ।४।२।६६।
ह्लादो ह्रद् क्तयोश्च ।४।२।६७।
ऋल्वादेरेषां तो नोऽप्रः ।४।२।६८।
रदादमूर्च्छमदः क्तयोर्दस्य च ।४।२।६९।
सूयत्याद्योदितः ।४।२।७०।
व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्यः ।४।२।७१।
पूदिव्यञ्चेर्नाशाद्यूतानपादाने ।४।२।७२।
सग्रामे कम्मकर्त्तरि ।४।२।७३।
क्षेः क्षीणाऽऽवर्थे ।४।२।७४।
वाऽऽक्रोशदैन्ये ।४।२।७५।
ऋह्रीघ्राघ्रात्रोन्दनुदविन्तेर्वा ।४।२।७६।
दुगोरू च ।४।२।७७।

क्षैशुषिपचो मकवम् ।४।२।७८।
निर्वाणमवाते ।४।२।७९।
अनुपसर्गाः क्षीबोल्लाघकृशपरिकृ
शफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाः ।४।२।८०।
भित्तं शकलम् ।४।२।८१।
वित्तं धनप्रतीतम् ।४।२।८२।
ह्रुधुटो हेर्धिः ।४।२।८३।
शासस्हनः शाध्येधिजहि ।४।२।८४।
अतः प्रत्ययाल्लुक् ।४।२।८५।
असंयोगादोः ।४।२।८६।
वम्यविति वा ।४।२।८७।
कृगो यि च ।४।२।८८।
अतः शित्युत् ।४।२।८९।
श्नास्त्योर्लुक् ।४।२।९०।
वा द्विषातोऽनः पुस् ।४।२।९१।
सिज्विदोऽभुवः ।४।२।९२।
द्व्युक्तजक्षपञ्चतः ।४।२।९३।
अन्तो नो लुक् ।४।२।९४।
शौ वा ।४।२।९५।
श्नश्चातः ।४।२।९६।
एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ।४।२।९७।
इर्दरिद्रः ।४।२।९८।
भियो नवा ।४।२।९९।
हाकः ।४।२।१००।
आ च हौ ।४।२।१०१।
यि लुक् ।४।२।१०२।
ओतः श्ये ।४।२।१०३।
जा ज्ञाजनोऽत्यादौ ।४।२।१ ४।
प्वादेर्ह्रस्वः ।४।२।१०५।
गमिषद्यमश्छः ।४।२।१०६।
वेगे सर्त्तेर्धाव् ।४।२।१०७।
श्रौतिकृवुधिवुपाघ्राध्मास्थाम्नादाम्
दृश्यर्त्तिशदसदः शृकृधिपिबजिघ्रध
मतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छशीयसीदम्
।४।२।१०८।
क्रमो दीर्घः परस्मै ।४।२।१०९।
ष्ठिवूक्लम्वाचमः ।४।२।११०।
शमसप्तकस्य श्ये ।४।२।१११।
ष्ठिवूसिवोऽनटि वा ।४।२।११२।
मव्यस्याः ।४।२।११३।
अनतोऽन्तोऽदात्मने ।४।२।११४।
शीङो रत् ।४।२।११५।
वेत्तेर्नवा ।४।२।११६।
तिवां णवः परस्मै ।४।२।११७।
ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाहश्च ।४।२।११८।
आशिषि तुह्योस्तातङ् ।४।२।११९।
आतो णव औः ।४।२।१२०।
आतामाते आथामाथे आदिः ।४।२।१२१।
यः सप्तम्याः ।४।२।१२२।
याम्युसोरियमियुसौ ।४।२।१२३।

तृतीयः पादः ।

नामिनो गुणोऽक्ङिति ।४।३।१।
उश्नोः ।४।३।२।
पुस्पौ ।४।३।३।
लघोरुपान्त्यस्य ।४।३।४।
मिदः श्ये ।४।३।५।
जागुः किति ।४।३।६।
ऋवर्णदृशोऽङि ।४।३।७।
स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायाम् ।४।३।८।

संयोगादवर्त्तः ।४।३।९।
क्यपचादीर्षे ।४।३।१०।
न वृद्धिश्चाविति क्ङिल्लोपे ।४।३।११।
भवतेः सिज्लुपि ।४।३।१२।
सूतेः पञ्चम्याम् ।४।३।१३।
पुषुक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ।४।३।१४।
क्ङिणोरप्विति व्यौ ।४।३।१५।
इको वा ।४।३।१६।
कुवादेर्णिदुच्णित् ।४।३।१७।
विजेरिट् ।४।३।१८।
वोर्णोः ।४।३।१९।
शिदवित् ।४।३।२०।
इन्ध्यसंयोगात् परोक्षाकिद्वत् ।४।३।२१।
स्वञ्जेर्नवा ।४।३।२२।
अनघो ह्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ।४।३।२३।
ऋणृपसपकृशाचक्लुश्चपफा सेट् ।४।३।२४।
वौ व्यञ्जनादेः सन्चाऽय्वः ।४।३।२५।
उति शायर्थावृभ्यः क्तौ भावारम्भे ।४।३।२६।
न डीङ्शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदः ।४।३।२७।
मृषः क्षान्तौ ।४।३।२८।
क्त्वा ।४।३।२९।
स्कन्दस्यन्दः ।४।३।३०।
क्षुधक्लिशकुषगुधमृडमृदवदवसः ।४।३।३१।
रुदविदमुषग्रहस्वपप्रच्छः सन् च । ।४।३।३२।
नामिनोऽनिट् ।४।३।३३।
उपान्त्ये ।४।३।३४।
सिजाशिषावात्मने ।४।३।३५।
ऋवर्णात् ।४।३।३६।
गमो वा ।४।३।३७।
हनः सिच् ।४।३।३८।
यमः सूचने ।४।३।३९।
वा स्वीकृतौ ।४।३।४०।
इश्च स्थादः ।४।३।४१।
मृजोऽस्य वृद्धिः ।४।३।४२।
ऋतः स्वरे वा ।४।३।४३।
सिचि परस्मै समानस्याङिति ।४।३।४४।
व्यञ्जनानामनिटि ।४।३।४५।
वोर्णुगः सेटि ।४।३।४६।
व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यातः ।४।३।४७।
वदव्रजलः ।४।३।४८।
न श्विजागृशसक्षणह्म्येदितः ।४।३।४९।
ञ्णिति ।४।३।५०।
नामिनोऽकलिहलेः ।४।३।५१।
जागुर्ञिणवि ।४।३।५२।
आत ऐः कृञ्चौ ।४।३।५३।
न जनवधः ।४।३।५४।
मोऽकमियमिरमिनमिगमिवमाचमः । ।४।३।५५।
विश्रमेर्वा ।४।३।५६।
उद्यमोपरमौ ।४।३।५७।
णिद्वाऽन्त्यो णव् ।४।३।५८।
उत औविति व्यञ्जनेऽद्वेः ।४।३।५९।

योर्णोः ।४।३।६०।
न दिस्योः ।४।३।६१।
तृहः साबीत् ।४।३।६२।
मृताः पराविः ।४।३।६३।
पक्तुक्त्तोर्मुसम् ।४।३।६४।
सः सिजस्ते दिस्योः ।४।३।६५।
पिबैतिदामूस्थः सिचो लुप् परस्मै न चेट् ।४।३।६६।
दृधेमाघाच्छासो वा ।४।३।६७।
तन्भ्यो वा तथासि न्णोश्च ।४।३।६८।
सनस्तत्रा वा ।४।३।६९।
धुट् ह्रस्वाल्लुगनिटस्तथोः ।४।३।७०।
इट ईति ।४।३।७१।
सो घि वा ।४।३।७२।
अस्तेः सि हस्त्वेति ।४।३।७३।
दुहदिहलिहगुहो दन्त्यात्मने वा सकः ।४।३।७४।
स्वरेऽतः ।४।३।७५।
दरिद्रोऽद्यतन्यां वा ।४।३।७६।
अशित्यस्सन्णकच्णकानटि ।४।३।७७।
व्यञ्जनाद् देः सश्च दः ।४।३।७८।
सेः स्ध्वां च रुर्वा ।४।३।७९।
योऽशिति ।४।३।८०।
क्यो वा ।४।३।८१।
अतः ।४।३।८२।
णेरनिटि ।४।३।८३।
सेट्क्तयोः ।४।३।८४।
आमन्ताल्वाय्येत्स्नावय् ।४।३।८५।
लघोर्यपि ।४।३।८६।
वाऽऽप्नोः ।४।३।८७।
मेडो वा मित् ।४।३।८८।
क्षेः क्षीः ।४।३।८९।
क्षय्यजय्यौ शक्तौ ।४।३।९०।
क्रय्यः क्रयार्थे ।४।३।९१।
ससः सि ।४।३।९२।
दीय् दीङः क्ङिति स्वरे ।४।३।९३।
इडेत्पुसि चाऽऽतो लुक् ।४।३।९४।
संयोगादेर्वाशिष्येः ।४।३।९५।
गापास्थासादामाहाकः ।४।३।९६।
ईर्व्यञ्जनेऽयपि ।४।३।९७।
घ्राध्मोर्यङि ।४।३।९८।
हनो घ्नीर्वधे ।४।३।९९।
ञ्णिति घात् ।४।३।१००।
ञिणवि घन् ।४।३।१०१।
नशेर्नेश्वाऽङि ।४।३।१०२।
श्वयत्यसूवचपतः श्वाऽऽस्थवोचपप्तम् ।४।३।१०३।
शीङ एः शिति ।४।३।१०४।
क्ङिति यि शय् ।४।३।१०५।
उपसर्गादूहो ह्रस्वः ।४।३।१०६।
आशिषीणः ।४।३।१०७।
दीर्घश्च्वियङ्यक्क्येषु च ।४।३।१०८।
ऋतो रीः ।४।३।१०९।
रिः शक्याशीर्ये ।४।३।११०।
ईश्च्व्यावर्णस्यानव्ययस्य ।४।३।१११।
क्यनि ।४।३।११२।
क्षुत्तृड्गर्द्धेऽशनायोदन्यधनायम् ।११३।
वृषाश्वान्मैथुने स्सोऽन्तः ।४।३।११४।
अस्य लौल्ये ।४।३।११५।

चतुर्थः पादः ।

अस्तिब्रुवोर्भूवचावशिति ।४।४।१।
अघञ्क्यबलच्यजेर्वी ।४।४।२।
त्रने वा ।४।४।३।
चक्षो वाचि क्शांग् ख्यांग् ।४।४।४।
नवा परोक्षायाम् ।४।४।५।
भृज्जो भर्ज् ।४।४।६।
प्राद्दागस्त आरम्भे क्ते ।४।४।७।
निविस्वन्ववात् ।४।४।८।
स्वरादुपसर्गाद्दस्तिकित्यधः ।४।४।९।
दत् ।४।४।१०।
दोसोमास्थ इः ।४।४।११।
छाशोर्वा ।४।४।१२।
शो व्रते ।४।४।१३।
हाको हिः क्त्वि ।४।४।१४।
धागः ।४।४।१५।
यपि चादो जग्ध् ।४।४।१६।
घस्लृ सनद्यतनीघञचलि ।४।४।१७।
परोक्षायां नवा ।४।४।१८।
वेर्वय् ।४।४।१९।
ऋण्वृक्भ्रः ।४।४।२०।
इणो गा आशिष्यङो ।४।४।२१।
अद्यतन्यां वा त्वात्मने ।४।४।२२।
इणिकोर्गाः ।४।४।२३।
णावज्ञाने गमुः ।४।४।२४।
सनीङश्च ।४।४।२५।
गाः परोक्षायाम् ।४।४।२६।
णौ सनङे वा ।४।४।२७।
वाऽद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्गीङ् ।४।४।२८।
अड्धातोरादिर्ह्यस्तन्यां चामाङा ।४।४।२९।
एत्यस्तेर्वृद्धिः ।४।४।३०।
स्वरादेस्तासु ।४।४।३१।
स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट् ।४।४।३२।
तेर्ग्रहादिभ्यः ।४।४।३३।
गृहोऽपरोक्षायां दीर्घः ।४।४।३४।
वृतो नवाऽनाशीः सिच्परस्मै च ।४।४।३५।
इट् सिजाशिषोरात्मने ।४।४।३६।
संयोगादृतः ।४।४।३७।
धूगौदितः ।४।४।३८।
निष्कुषः ।४।४।३९।
क्रमः ।४।४।४०।
जृव्रश्चः क्त्वः ।४।४।४१।
ऊदितो वा ।४।४।४२।
क्षुधवसस्तेषाम् ।४।४।४३।
लुभ्यञ्चेर्विमोहार्चे ।४।४।४४।
पूक्लिशिभ्यो नवा ।४।४।४५।
सहलुभेच्छरुषरिषस्तादेः । ४।४।४६।
इवृधभ्रस्जदम्भश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिवृदरिद्रः सनः ।४।४।४७।
ऋस्मिपूङञ्जशौकृगृदृधृप्रच्छः ।४।४।४८।
हनृतः स्यस्य ।४।४।४९।
कृतचृतनृतच्छृदतृदोऽसिचः सादेर्वा ।४।४।५०।
गमोऽनात्मने ।४।४।५१।
स्नोः ।४।४।५२।
क्रमः ।४।४।५३।
तुः । ४।४।५४।

न वृद्भ्यः ।४।४।५५।

एकस्वरादनुस्वारेतः ।४।४।५६।

ऋवर्णश्र्यूर्णुगः कितः ।४।४।५७।

उवर्णात् ।४।४।५८।

ग्रहगुहश्च सनः ।४।४।५९।

स्वार्थे ।४।४।६०।

डीयश्व्यैदितः क्तयोः ।४।४।६१।

वेटोऽपतः ।४।४।६२।

सन्निवेरर्दः ।४।४।६३।

अविदूरेऽभेः ।४।४।६४।

वृत्तेर्वृत्तं ग्रन्थे ।४।४।६५।

धृषशसः प्रगल्भे ।४।४।६६।

कषः कृच्छ्रगहने ।४।४।६७।

घुषेरविशब्दे ।४।४।६८।

बलिस्थूले दृढः ।४।४।६९।

क्षुब्धविरिब्धस्वान्तध्वान्तलग्न
म्लिष्टफाण्टबाढपरिवृढं मन्थ-
स्वरमनस्तमःसक्ताऽस्पष्टाऽ-
नायासभृशप्रभौ ।४।४।७०।

आदितः ।४।४।७१।

नवा भावारम्भे ।४।४।७२।

शकः कर्मणि ।४।४।७३।

णौ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्न
ज्ञप्तम् ।४।४।७४।

श्वसजपवमरुषत्वरसंघुषाऽऽस्व
नाऽमः ।४।४।७५।

हृषेः केशलोमविस्मयप्रति
घाते ।४।४।७६।

अपचितः ।४।४।७७।

सृजिदृशिस्कृस्वराऽत्वतस्तृज्नि
त्यानिटस्थवः ।४।४।७८।

ऋतः ।४।४।७९।

ऋवृव्येऽद इट् ।४।४।८०।

स्क्रसृवृभृस्तुद्रुश्रुस्रोर्व्यञ्जनादेः
परोक्षायाः ।४।४।८१।

घसेकस्वरातः क्वसोः ।४।४।८२।

गमहनविद्लविशदृशो वा ।४।४।८३।

सिचोऽञ्जेः ।४।४।८४।

धूगसुस्तोः परस्मै ।४।४।८५।

यमिरमिनम्यातः सोऽन्तश्च ।४।४।८६।

ईशीडः सेध्वेस्वध्वमोः ।४।४।८७।

रुत्पञ्चकाच्छिदयः ।४।४।८८।

दिस्योरीट् ।४।४।८९।

अदश्चाट् ।४।४।९०।

संपरेः कृगः स्सट् ।४।४।९१।

उपाद् भूषासमवायप्रतियत्नवि
कारवाक्याऽध्याहारे ।४।४।९२।

किरो लवने ।४।४।९३।

प्रतेश्च वधे ।४।४।९४।

अपाच्चतुष्पात्पक्षिशुनि हृष्टान्ना
ऽऽश्रयार्थे ।४।४।९५।

वौ विष्किरो वा ।४।४।९६।

प्रात् तुम्पतेर्गवि ।४।४।९७।

उदितः स्वरान्नोऽन्तः ।४।४।९८।

मुचादितृफदृफगुफशुभोभः
शे ।४।४।९९।

जभः स्वरे ।४।४।१००।

रध इटि तु परोक्षायामेव ।४।४।१०१।

रभोऽपरोक्षाशवि ।४।४।१०२।

लभः ।४।४।१०३।

आङो यि ।४।४।१०४।

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्रथम पादः ।

चरेराङस्त्वगुरौ ।५।१।२१।
वर्योपसर्यावद्यपण्यमुपेयर्तुमती-
गर्ह्यविक्रेये ।५।१।२२।
स्वामिवैश्येऽर्यः ।५।१।२३।
वह्यं करणे ।५।१।२४।
नाम्नो वदः क्यप् च ।५।१।२५।
हत्याभूयं भावे ।५।१।२६।
अग्निचित्या ।५।१।२७।
खेयमृषोद्ये ।५।१।२८।
कुप्यभिद्योध्यसिध्यतिष्यपुष्ययु-
ग्याज्यसूर्यं नाम्नि ।५।१।२९।
दृवृग्स्तुजुषेतिशासः ।५।१।४०।
ऋदुपान्त्यादकृपिचृदृचः ।५।१।४१।
कृवृषिमृजिशंसिगुहिदुहिजपो वा ।
।५।१।४२।
जिविपून्यो हलिमुञ्जकल्के ।५।१।४३।
पदास्वैरिबाह्यापक्ष्ये ग्रहः ।५।१।४४।
भृगोऽसंज्ञायाम् ।५।१।४५।
समो वा ।५।१।४६।
ते कृत्याः ।५।१।४७।
णकतृचौ ।५।१।४८।
अच् ।५।१।४९।
लिहादिभ्यः ।५।१।५०।
ब्रुवः ।५।१।५१।
नन्द्यादिभ्योऽनः ।५।१।५२।
ग्रहादिभ्यो णिन् ।५।१।५३।
नाम्युपान्त्यप्रीकृगृज्ञः कः ।५।१।५४।
गेहे ग्रहः ।५।१।५५।
उपसर्गादातो डोऽश्यः ।५।१।५६।
व्याघ्राऽऽघ्रे प्राणिनसोः ।५।१।५७।
घ्राध्मापाट्धेदृशः शः ।५।१।५८।
साहिसातिवेद्युदेजिधारिपारिचेतेर-
नुपसर्गात् ।५।१।५९।
लिम्पविन्दः ।५।१।६०।
निगवादेर्नाम्नि ।५।१।६१।
वा ज्वालादिदुनीभूग्रहास्रोर्णः ।
।५।१।६२।
अवहृसासंस्रोः ।५।१।६३।
तन्व्यधीण्श्वसातः ।५।१।६४।
नृत्खन्रञ्जः शिल्पिन्यकट् ।५।१।६५।
गस्थकः ।५।१।६६।
टनण् ।५।१।६७।
हः कालव्रीह्योः ।५।१।६८।
प्रुसृल्वोऽकः साधौ ।५।१।६९।
आशिष्यकन् ।५।१।७०।
तिक्कृतौ नाम्नि ।५।१।७१।
कर्मणोऽण् ।५।१।७२।
शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्षमो णः ।
।५।१।७३।
गायोऽनुपसर्गाट्टक् ।५।१।७४।
सुराशीध्वोः पिबः ।५।१।७५।
आतो डोऽह्वावामः ।५।१।७६।
समः ख्यः ।५।१।७७।
दश्चाङः ।५।१।७८।
प्राद् ज्ञश्च ।५।१।७९।
आशिषि हनः ।५।१।८०।
क्लेशादिभ्योऽपात् ।५।१।८१।
कुमारशीर्षाणिन् ।५।१।८२।
अचित्ते टक् ।५।१।८३।
जायापतेश्चिह्नवति ।५।१।८४।

प्रमादिभ्यः ।५।१।८५।
हस्तिबाहुकपाटाच्छक्तौ ।५।१।८६।
नगरादगजे ।५।१।८७।
राजघः ।५।१।८८।
पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।५।१।८९।
कुक्ष्यात्मोदरात् भृगः खिः ।५।१।९०।
अर्त्तोऽच् ।५।१।९१।
धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशर्ष्टियष्टिशक्तितोमरघटाद्ग्रहः ।५।१।९२।
सूत्राद्धारणे ।५।१।९३।
आयुधादिभ्यो धृगोऽदण्डादेः ।५।१।९४।
हृगो वयोऽनुद्यमे ।५।१।९५।
आङः शीले ।५।१।९६।
दृतिनाथात् पशाविः ।५।१।९७।
रजःफलेमलाद् ग्रहः ।५।१।९८।
देववातादापः ।५।१।९९।
सकृत्स्तम्बाद्वत्सव्रीहौ कृगः ।५।१।१००।
किंयत्तद्बहोरः ।५।१।१०१।
संख्याहर्दिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्त्राद्यन्तानन्तकारबाहर्धनुर्नान्दीलिपिलिबिबलिभक्तिक्षेत्रजङ्घाक्षपाक्षणदारजनिदोषादिनदिवसाट्टः ।५।१।१०२।
हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदात् ।५।१।१०३।
भृतौ कर्मणः ।५।१।१०४।
क्षेमप्रियमद्रभद्रात् खाऽण् ।५।१।१०५।
मेघर्तिभयाभयात्खः ।५।१।१०६।
प्रियवशाद्वदः ।५।१।१०७।
द्विषन्तपपरन्तपौ ।५।१।१०८।
परिमाणार्थमितः नखात्पचः ।५।१।१०९।
कूलाभ्रकरीषात्कषः ।५।१।११०।
सर्वात्सहश्च ।५।१।१११।
भृवृजितृतपदमेश्च नाम्नि ।५।१।११२।
धारेर्धर् च ।५।१।११३।
पुरन्दरभगन्दरौ ।५।१।११४।
वाचंयमो व्रते ।५।१।११५।
मन्याण्णिन् ।५।१।११६।
कर्तुः खश् ।५।१।११७।
एजेः ।५।१।११८।
शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पात् ट्धेः ।५।१।११९।
नाडीघटीखरीमुष्टिनासिकावाताद् ध्मश्च ।५।१।१२०।
पाणिकरात् ।५।१।१२१।
कूलादुद्रुजोद्वहः ।५।१।१२२।
वहाभ्राल्लिहः ।५।१।१२३।
बहुविध्वरुस्तिलात्तुदः ।५।१।१२४।
ललाटवातशर्धात्तपाजहाकः ।५।१।१२५।
असूर्योग्राद् दृशः ।५।१।१२६।
इरम्मदः ।५।१।१२७।
नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्यतदन्ताच्च्व्यर्थेऽच्वेर्भुवः खिष्णुखुकञौ ।५।१।१२८।
कृगः खनट् करणे ।५।१।१२९।
भावे चाऽशिताद् भुवः खः ।५।१।१३०।
नाम्नो गमः खड्डौ च विहायसस्तु विहः ।५।१।१३१।

सुगयुगमाचार ।५।१।१३२।
निर्गो दशे ।५।१।१३३।
शमो नाम्न्यः ।५।१।१३४।
पाश्वादिभ्यः शीङ ।५।१।१३५।
ऊर्ध्वादिभ्यः कर्तुः ।५।१।१३६।
आधारात् ।५।१।१३७।
चरेष्टः ।५।१।१३८।
भिक्षासेनाऽऽदायात् ।५।१।१३९।
पुरोऽग्रतोऽग्रे सर्त्तेः ।५।१।१४०।
पूर्वात् कर्तुः ।५।१।१४१।
स्थापास्नात्रः कः ।५।१।१४२।
शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णे
जपमिपाहसहस्तिसूचके ।५।१।१४३।
मूलविभुजादयः ।५।१।१४४।
दुहेर्डुघः ।५।१।१४५।
भजो विण् ।५।१।१४६।
मन्वन्क्वनिप्विच् क्वचित् ।
।५।१।१४७।
क्विप् ।५।१।१४८।
स्पृशोऽनुदकात् ।५।१।१४९।
अदोऽनन्नात् ।५।१।१५ ।
क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ ।
।५।१।१५१।
त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद्व्याप्ये
दृशष्टक्सकौ च ।५।१।१५२।
कर्तुर्णिन् ।५।१।१५३।
अजातेः शीले ।५।१।१५४।
साधौ ।५।१।१५५।
ब्रह्मणो वदः ।५।१।१५६।
व्रताभीक्ष्ण्ये ।५।१।१५७।
करणाद्यजो भूते ।५।१।१५८।
निन्द्ये व्याप्यादिन्विक्रियः ।५।१।१५९।
हनो णिन् ।५।१।१६०।
ब्रह्मभ्रूणवृत्रात् क्विप् ।५।१।१६१।
कृग सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदात् ।
।५।१।१६२।
सोमात्सुगः ।५।१।१६३।
अग्नेश्चेः ।५।१।१६४।
कर्मण्यग्न्यर्थे ।५।१।१६५।
दृशः क्वनिप् ।५।१।१६६।
सहराजभ्यां कृग्युधेः ।५।१।१६७।
अनोर्जनेर्डः ।५।१।१६८।
सप्तम्याः ।५।१।१६९।
अजातेः पञ्चम्याः ।५।१।१७०।
क्वचित् ।५।१।१७१।
सुयजोर्ङ्वनिप् ।५।१।१७२।
जृषोऽतृः ।५।१।१७३।
क्तक्तवतू ।५।१।१७४।

द्वितीयः पादः ।

श्रुसदवस्भ्यः परोक्षा वा ।५।२।१।
तत्र क्वसुकानौ तद्वत् ।५।२।२।
वेयिवदनाश्वदनूचानम् ।५।२।३।
अद्यतनी ।५।२।४।
विशेषाऽविवक्षाव्यामिश्रे ।५।२।५।
रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वप्तर्यद्य ।५।२।६।
अनद्यतने ह्यस्तनी ।५।२।७।
ख्याते दृश्ये ।५।२।८।
अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती ।५।२।९।
वा काङ्क्षायाम् ।५।२।१०।

कृताऽस्मरणाऽतिनिन्हवे परोक्षा । ।५।२।११।
परोक्षे ।५।२।१२।
हशश्वद्युगान्तःप्रच्छ्ये ह्यस्तनी च । ।५।२।१३।
अविवक्षिते ।५।२।१४।
वाऽद्यतनी पुरादौ ।५।२।१५।
स्मे च वर्तमाना ।५।२।१६।
ननौ पृष्टोक्तौ सद्वत् ।५।२।१७।
नन्वोर्वा ।५।२।१८।
सति ।५।२।१९।
शत्रानशावेष्यति तु सस्यौ ।५।२।२०।
तौ माङ्याक्रोशेषु ।५।२।२१।
वा वेत्तेः क्वसुः ।५।२।२२।
पूङ्यजः शानः ।५।२।२३।
वयःशक्तिशीले ।५।२।२४।
धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् ।५।२।२५।
सुग्द्विषार्हः सत्रिशत्रुस्तुत्ये ।५।२।२६।
तृन् शीलधर्मसाधुषु ।५।२।२७।
भ्राज्यलंकृग्निराकृग्भूसहिरुचिवृतिवृधिचरिप्रजनापत्रप इष्णुः । ।५।२।२८।
उदः पचिपतिपदिमदेः ।५।२।२९।
भूजेः ष्णुक् ।५।२।३०।
स्थाग्लाम्लापचिपरिमृजिक्षेः स्नुः । ।५।२।३१।
त्रसिगृधिधृषिक्षिपः क्नुः ।५।२।३२।
सन्भिक्षाऽऽशंसेरुः ।५।२।३३।
विन्द्विच्छू ।५।२।३४।
शृवन्देरारुः ।५।२।३५।
दाधेसिशदसदो रुः ।५।२।३६।
शीङ्श्रद्धानिद्रातन्द्रादयिपतिगृहिस्पृहेरालुः ।५।२।३७।
ङौ सासहिवावहिचाचलिपापतिः । ।५।२।३८।
सस्रिचक्रिदधिजज्ञिनेमिः ।५।२।३९।
शॄकमगमहनवृषभूस्थ उकण् ।५।२।४०।
लषपतपदः ।५।२।४१।
भूषाक्रोधार्थजुसृगृधिज्वलशुचश्चानः । ।५।२।४२।
चलशब्दार्थादकर्मकात् ।५।२।४३।
इङितो व्यञ्जनाद्यन्तात् ।५।२।४४।
न णिङ्यसूददीपदीक्षः ।५।२।४५।
द्रमक्रमो यङः ।५।२।४६।
यजिजपिदंशिवदादूकः ।५।२।४७।
जागुरूकः ।५।२।४८।
शमष्टकात् घिनण् ।५।२।४९।
युजभुजभजत्यजरञ्जद्विषदुषद्रुहदुहाभ्याहनः ।५।२।५०।
आङः क्रीडमुषः ।५।२।५१।
प्राच्च यमयसः ।५।२।५२।
मथलपः ।५।२।५३।
वेश्च द्रोः ।५।२।५४।
विपरिप्रात्सर्तेः ।५।२।५५।
समः पृचैप्ज्वरेः ।५।२।५६।
संवेः सृजः ।५।२।५७।
संपरिव्यनुप्राद्वदः ।५।२।५८।
वेर्विचकत्थस्रम्भकषकसलसहनः । ।५।२।५९।
व्यपाभेर्लषः ।५।२।६०।

सम्भाव्रुसात् ।५।२।६१।
समपञ्चपामिव्यमेश्वरः ।५।२।६२।
समनुष्यपाद्रुपः ।५।२।६३।
वेर्वेलः ।५।२।६४।
परेर्वेविमुहश्च ।५।२।६५।
क्षिपरटः ।५।२।६६।
वादेश्च णकः ।५।२।६७।
निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्या
भाषाम्रूयानेकस्वरात् ।५।२।६८।
उपसर्गादेवृदेविक्रुशः ।५।२।६९।
वृङ्भिक्षिलुण्ठिजल्पिकुट्टाटाकः ।
।५।२।७०।
प्रास्नृजोरिन् ।५।२।७१।
जीणृदृक्षिविश्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यथः ।
।५।२।७२।
सृघस्यदो मरक् ।५।२।७३।
भञ्जिभासिमिदो घुरः ।५।२।७४।
वेत्तिच्छिदभिदः कित् ।५।२।७५।
भियोरुरुकलुकम् ।५।२।७६।
सृजीण्नशष्वरप् ।५।२।७७।
गत्वरः ।५।२।७८।
स्म्यजसहिंसदीपकम्पकममनो रः ।
।५।२।७९।
तृषिधृषिस्वपो नजिङ् ।५।२।८०।
स्थेशभासपिसकसो वरः ।५।२।८१।
यायावरः ।५।२।८२।
दिद्युद्दद्जगज्जुहूवाक्प्राट्धीश्रीद्रूस्रू
ज्वायतस्तूकटप्रूपरिव्राड्भ्राजादयः
क्विप् ।५।२।८३।
शंसंस्वयंविप्राद् भुवो डुः ।५।२।८४।
पुव इत्रो दैवते ।५।२।८५।
ऋषिनाम्नोः करणे ।५।२।८६।
लूधूसूखनिचरसहार्त्तेः ।५।२।८७।
नीदाम्वृशसूयुयुजस्तुतुदसिसिचमिह
पतपानहस्त्रट् ।५।२।८८।
हलक्रोडाऽऽस्ये पुवः ।५।२।८९।
दंशेस्त्रः ।५।२।९०।
धात्री ।५।२।९१।
ज्ञानेच्छार्चार्थञीच्छील्यादिभ्यः
क्तः ।५।२।९२।
उणादयः ।५।२।९३।

तृतीय पादः ।

वत्स्यंति गम्यादिः ।५।३।१।
वा हेतुसिद्धौ क्तः ।५।३।२।
कपोऽमिटः ।५।३।३।
भविष्यन्ती ।५।३।४।
अनद्यतने श्वस्तनी ।५।३।५।
परिदेवने ।५।३।६।
पुरायावतोर्वर्त्तमाना ।५।३।७।
कदाकर्ह्योर्नवा ।५।३।८।
किंवृत्ते लिप्सायाम् ।५।३।९।
लिप्स्यसिद्धौ ।५।३।१०।
पञ्चम्यर्थहेतौ ।५।३।११।
सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके ।५।३।१२।
क्रियायां क्रियार्थायां तुमणकच्
भविष्यन्ती ।५।३।१३।
कर्मणोऽण् ।५।३।१४।
भाववचनाः ।५।३।१५।
पदरुजविशस्पृशो घञ् ।५।३।१६।

सर्तेः स्थिरव्याधिबलमत्स्ये ।५।३।१७।
भावाऽकर्त्रोः ।५।३।१८।
इणोऽपादाने तु टिद्वा ।५।३।१९।
श्रो वायुवर्णनिवृत्ते ।५।३।२०।
निरभेः पूल्वः ।५।३।२१।
रोरुपसर्गात् ।५।३।२२।
भूभ्यवोऽल् ।५।३।२३।
न्यायो नवा ।५।३।२४।
संनिव्युपाद्यमः ।५।३।२५।
नेर्नदगदपठस्वनक्वणः ।५।३।२६।
वैणे क्वणः ।५।३।२७।
युवर्णवृदृवशरणगमृद्ग्रहः ।५।३।२८।
वर्षाविघ्नः क्लीबे ।५।३।२९।
समुदोऽजः पशौ ।५।३।३०।
सृग्लहः प्रजनाऽक्षे ।५।३।३१।
पणेर्माने ।५।३।३२।
समदप्रमदौ हर्षे ।५।३।३३।
हनोऽन्तर्घनान्तर्घणौ देशे ।५।३।३४।
प्रघणप्रघाणौ गृहांशे ।५।३।३५।
निघोद्घसङ्घोद्घनाऽपघनोपघ्न निमित्त
प्रशस्तगणाऽत्याधानाङ्गाऽऽसन्नम्
।५।३।३६।
मूर्त्तिनिचिताऽभ्रे घनः ।५।३।३७।
व्ययोद्रोः करणे ।५।३।३८।
स्तम्बाद् घ्नश्च ।५।३।३९।
परेर्घः ।५।३।४०।
हः समाह्वयाऽऽह्वयौ द्यूतनाम्नोः
।५।३।४१।
न्यभ्युपवेर्वाश्चोत् ।५।३।४२।
भावे युद्धे ।५।३।४३।
आहावो निपानम् ।५।३।४४।
भावेऽनुपसर्गात् ।५।३।४५।
हनो वा वध् च ।५।३।४६।
व्ययजपमदृभ्यः ।५।३।४७।
नवा क्वणयमहसस्वनः ।५।३।४८।
भावे स्तुद्रोः ।५।३।४९।
वर्षविघ्नेऽवात् ग्रहः ।५।३।५०।
प्राद्रश्मितुलासूत्रे ।५।३।५१।
वृणो वस्त्रे ।५।३।५२।
उदः श्रेः ।५।३।५३।
युप्रद्रोर्घम् ।५।३।५४।
ग्रहः ।५।३।५५।
न्यवाच्छापे ।५।३।५६।
प्राल्लिप्सायाम् ।५।३।५७।
समो मुष्टौ ।५।३।५८।
युद्रुद्रोः ।५।३।५९।
नियमाऽनुपसर्गाद्वा ।५।३।६०।
वोदः ।५।३।६१।
अवात् ।५।३।६२।
परेर्द्यूते ।५।३।६३।
सुवोऽवज्ञाने वा ।५।३।६४।
यज्ञे ग्रहः ।५।३।६५।
सस्तोः ।५।३।६६।
प्रात् स्नुद्रुस्तोः ।५।३।६७।
अयज्ञे स्त्रः ।५।३।६८।
वेरशब्दे प्रथने ।५।३।६९।
छन्दो नाम्नि ।५।३।७०।
क्षुश्रोः ।५।३।७१।

न्युदो ग्रः ।५।३।७२।
किरो धान्ये ।५।३।७३।
नेवुः ।५।३।७४।
इणोऽभ्रेषे ।५।३।७५।
परेः क्रमे ।५।३।७६।
व्युपाच्छीङः ।५।३।७७।
हस्तप्राप्ये चेरस्तेये ।५।३।७८।
चितिदेहाऽऽवासोपसमाधाने कश्चाऽऽदेः ।५।३।७९।
सङ्घेऽनूर्ध्वे ।५।३।८०।
माने ।५।३।८१।
स्थादिभ्यः कः ।५।३।८२।
ट्वितोऽथुः ।५।३।८३।
ड्वितस्त्रिमक् तत्कृतम् ।५।३।८४।
यजिस्वपिरक्षियतिप्रच्छो नः ।५।३।८५।
विच्छो नङ् ।५।३।८६।
उपसर्गाद्दः किः ।५।३।८७।
व्याप्यादाधारे ।५।३।८८।
अन्तर्द्धिः ।५।३।८९।
अभिव्याप्तौ भावेऽनजिन् ।५।३।९०।
स्त्रियां क्तिः ।५।३।९१।
श्वादिभ्यः ।५।३।९२।
समिणासुगः ।५।३।९३।
सातिहेतियूतिजूतिज्ञप्तिकीर्त्तिः ।५।३।९४।
गापापचो भावे ।५।३।९५।
स्थो वा ।५।३।९६।
आस्यटिव्रज्यजः क्यप् ।५।३।९७।
भृगो नाम्नि ।५।३।९८।
समजनिपन्निषद्शीङ्सुविदिचरिमनीणः ।५।३।९९।
कृगः श च वा ।५।३।१००।
मृगयेच्छायाच्ञातृष्णाकृपाभाश्रद्धाऽन्तर्द्धा ।५।३।१०१।
परेः सृचरेर्यः ।५।३।१०२।
वाऽटाट्यात् ।५।३।१०३।
जागुरश्च ।५।३।१०४।
शंसिप्रत्ययात् ।५।३।१०५।
क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात् ।५।३।१०६।
षितोऽङ् ।५।३।१०७।
भिदादयः ।५।३।१०८।
भीषिभूषिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितोलिदोलिभ्यः ।५।३।१०९।
उपसर्गादातः ।५।३।११०।
णिवेत्त्यासश्रन्थघट्टवन्देरनः ।५।३।१११।
इषोऽनिच्छायाम् ।५।३।११२।
पर्यधेर्वा ।५।३।११३।
क्रुत्संपदादिभ्यः क्विप् ।५।३।११४।
भ्यादिभ्यो वा ।५।३।११५।
व्यतिहारेऽनीहादिभ्यो ञः ।५।३।११६।
नञोऽनिः शापे ।५।३।११७।
ग्लाहाज्यः ।५।३।११८।
प्रश्नाख्याने वेञ् ।५।३।११९।
पर्यायार्हर्णोत्पत्तौ च णकः ।५।३।१२०।
नाम्नि पुंसि च ।५।३।१२१।
भावे ।५।३।१२२।
क्लीबे क्तः ।५।३।१२३।
अनट् ।५।३।१२४।
यत्कर्मस्पर्शात् कर्त्रङ्गसुखं ततः ।५।३।१२५।

रम्यादिभ्यः कर्तरि ।५।३।१२६।
कारणम् ।५।३।१२७।
भुजिपत्यादिभ्यः कर्माऽपादाने ।५।३।१२८।
करणाऽऽधारे ।५।३।१२९।
पुंनाम्नि घः ।५।३।१३०।
गोचरसंचरवहव्रजव्यजखलाऽऽपणनिगमबकभगकषाऽऽकषनिकषम् ।५।३।१३१।
व्यञ्जनाद् घञ् ।५।३।१३२।
अवात्तॄस्तृभ्याम् ।५।३।१३३।
न्यायाऽऽवायाऽध्यायोद्यावसंहाराऽवहाराऽऽधारदारजारम् ।५।३।१३४।
उदङ्कोऽतोये ।५।३।१३५।
आनायो जालम् ।५।३।१३६।
खनो डडरेकेकवकघं च ।५।३।१३७।
इकिश्तिव् स्वरूपार्थे ।५।३।१३८।
दुःस्वीषतः कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थात् खल् ।५।३।१३९।
च्व्यर्थे कर्त्राप्याद् भूकृगः ।५।३।१४०।
शासूयुधिदृशिधृषिमृषाऽऽतोऽनः ।५।३।१४१।

चतुर्थः पादः ।

सत्सामीप्ये सद्वद्वा ।५।४।१।
भूतवच्चाऽऽशंस्ये वा ।५।४।२।
क्षिप्राऽऽशंसार्थयोर्भविष्यन्तीसप्तम्यौ ।५।४।३।
सम्भावने सिद्धवत् ।५।४।४।
नाऽनद्यतनः प्रबन्धाऽऽसत्त्योः ।५।४।५।
एष्यत्यवधौ देशस्याऽर्वाग्भागे ।५।४।६।
कालस्याऽनहोरात्राणाम् ।५।४।७।
परे वा ।५।४।८।
सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः ।५।४।९।
भूते ।५।४।१०।
वोताद् प्राक् ।५।४।११।
क्षेपेऽपिजात्वोर्वर्तमाना ।५।४।१२।
कथमि सप्तमी च वा ।५।४।१३।
किंवृत्ते सप्तमीभविष्यन्त्यौ ।५।४।१४।
अश्रद्धाऽमर्षेऽन्यत्रापि ।५।४।१५।
किंकिलास्त्यर्थयोर्भविष्यन्ती ।५।४।१६।
जातुयद्यदायदौ सप्तमी ।५।४।१७।
क्षेपे च यच्चयत्रे ।५।४।१८।
चित्रे ।५।४।१९।
शेषे भविष्यन्त्ययदौ ।५।४।२०।
सप्तम्युताप्योर्बाढे ।५।४।२१।
सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ ।५।४।२२।
अयदि श्रद्धाधातौ नवा ।५।४।२३।
सतीच्छार्थात् ।५।४।२४।
वर्त्स्यति हेत्वफले ।५।४।२५।
कामोक्तावकच्चिति ।५।४।२६।
इच्छार्थे सप्तमीपञ्चम्यौ ।५।४।२७।
विधिनिमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थने ।५।४।२८।
प्रैषाऽनुज्ञाऽवसरे कृत्यपञ्चम्यौ ।५।४।२९।
सप्तमी चोर्ध्वमौहूर्तिके ।५।४।३०।
स्मे पञ्चमी ।५।४।३१।
अधीष्टौ ।५।४।३२।
कालवेलासमये तुम्वाऽवसरे ।५।४।३३।

सप्तमी यदि ।५।४।३४।
शक्तार्हे कृत्याश्च ।५।४।३५।
णिन्चाऽऽवश्यकाऽधमर्ण्ये ।५।४।३६।
अर्हे तृच् ।५।४।३७।
आशिष्याशीःपञ्चम्यौ ।५।४।३८।
माङ्यद्यतनी ।५।४।३९।
सस्मे ह्यस्तनी च ।५।४।४०।
धातोः सम्बन्धे प्रत्ययाः ।५।४।४१।
भृशाऽऽभीक्ष्ण्ये हिस्वौ यथाविधि तध्वमौ च तद्युष्मदि ।५।४।४२।
प्रचये नवा सामान्यार्थस्य ।५।४।४३।
निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ।५।४।४४।
परावरे ।५।४।४५।
निमील्यादिमेङस्तुल्यकर्तृके ।५।४।४६।
प्राक्काले ।५।४।४७।
ख्णम् चाऽऽभीक्ष्ण्ये ।५।४।४८।
पूर्वाग्रे प्रथमे ।५।४।४९।
अन्यथैवंकथमित्थमः कृगोऽनर्थकात् ।५।४।५०।
यथातथादीर्ष्योत्तरे ।५।४।५१।
शापे व्याप्यात् ।५।४।५२।
स्वाद्वर्थाददीर्घात् ।५।४।५३।
विदृग्भ्यः कार्त्स्न्ये णम् ।५।४।५४।
यावतो विन्दजीवः ।५।४।५५।
चर्मोदरात् पूरेः ।५।४।५६।
वृष्टिमाने ऊलुक् चाऽस्य वा ।५।४।५७।
चेलार्थात् क्नोपेः ।५।४।५८।
गात्रपुरुषात् स्नः ।५।४।५९।
शुष्कचूर्णरूक्षात् पिषस्तस्यैव ।५।४।६०।
कृग्ग्रहोऽकृतजीवात् ।५।४।६१।
निमूलात् कषः ।५।४।६२।
हनश्च समूलात् ।५।४।६३।
करणेभ्यः ।५।४।६४।
स्वस्नेहनार्थात् पुषपिषः ।५।४।६५।
हस्तार्थाद्ग्रहवर्तिवृतः ।५।४।६६।
बन्धेर्नाम्नि ।५।४।६७।
आधारात् ।५।४।६८।
कर्तुर्जीवपुरुषान्नशवहः ।५।४।६९।
ऊर्ध्वात् पूः शुषः ।५।४।७०।
व्याप्याच्चेवात् ।५।४।७१।
उपात् किरो लवने ।५।४।७२।
दंशेस्तृतीयया ।५।४।७३।
हिंसार्थादेकाऽऽप्यात् ।५।४।७४।
उपपीडरुधकर्षस्तत्सप्तम्या ।५।४।७५।
प्रमाणसमासत्त्योः ।५।४।७६।
पञ्चम्या त्वरायाम् ।५।४।७७।
द्वितीयया ।५।४।७८।
स्वाङ्गेनाऽध्रुवेण ।५।४।७९।
परिक्लेश्येन ।५।४।८०।
विशपतपदस्कन्दो वीप्साऽऽभीक्ष्ण्ये ।५।४।८१।
कालेन तृष्यस्वः क्रियाऽन्तरे ।५।४।८२।
नाम्ना ग्रहाऽऽदिशः ।५।४।८३।
कृगोऽव्ययेनाऽनिष्टोक्तौ क्त्वाणमौ ।५।४।८४।
तिर्यचाऽपवर्गे ।५।४।८५।
स्वाङ्गतश्च्व्यर्थनानाविनाधार्थेन भुवश्च ।५।४।८६।
तूष्णीमा ।५।४।८७।
आनुलोम्येऽन्वचा ।५।४।८८।

इच्छार्थे कर्मणः सप्तमी ।५।४।८९।
शकधृषज्ञारभलभसहार्हग्लाघटाऽस्तिसमर्थार्थे च तुम् ।५।४।९०।

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

तद्धितोऽणादिः ।६।१।१।
पौत्रादि वृद्धम् ।६।१।२।
वंश्यज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ।६।१।३।
सपिण्डे वयःस्थानाधिके जीवद्वा ।६।१।४।
युववृद्धं कुत्सार्चे वा ।६।१।५।
संज्ञा दुर्वा ।६।१।६।
त्यदादिः ।६।१।७।
वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ।६।१।८।
एदोद्देश एवेयादौ ।६।१।९।
प्राग्देशे ।६।१।१०।
वाऽऽद्यात् ६।१।११।
गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाऽजिह्वाकात्यहरितकात्यात् ।६।१।१२।
प्राग्जितादण् ।६।१।१३।
धनादेः पत्युः ।६।१।१४।
अनिदम्यणपवादे च दित्यदित्यादित्ययमपत्युत्तरपदाञ्ञ्यः । ६।१।१५।
बहिषष्टीकण् च ।६।१।१६।
कल्यग्नेरेयण् ।६।१।१७।
पृथिव्या ञाञ् ।६।१।१८।
उत्सादेरञ् ।६।१।१९।
बष्कयादसमासे ।६।१।२०।
देवाद्यञ् च ।६।१।२१।
अः स्थाम्नः ।६।१।२२।
लोम्नोऽपत्येषु ।६।१।२३।
द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुबद्विः ६।१।२४।
प्राग्वतः स्त्रीपुंसान्नञ्स्नञ् ।६।१।२५।
त्वे वा ।६।१।२६।
गोः स्वरे यः ।६।१।२७।
ङसोऽपत्ये ।६।१।२८।
आद्यात् ।६।१।२९।
वृद्धाद्यूनि ।६।१।३०।
अत इञ् ।६।१।३१।
बाह्वादिभ्यो गोत्रे ।६।१।३२।
वर्मणोऽचक्रात् ।६।१।३३।
अजादिभ्यो धेनोः ।६।१।३४।
ब्राह्मणाद्वा ।६।१।३५।
भूयस्सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसः स्लुक् च ।६।१।३६।
शालङ्क्यौदिषाड्डिवाड्वलि ।६।१।३७।
व्यासवरुटसुधातृनिषादबिम्बचण्डालादन्तस्य चाक् ।६।१।३८।
पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दुरनन्तरेऽञ् ।६।१।३९।
परस्त्रियाः परशुश्चाऽसावर्ण्ये ।६।१।४०।
विदादेर्वृद्धे ।६।१।४१।
गर्गादेर्यञ् ।६।१।४२।
मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिके ।६।१।४३।
कपिबोधादाङ्गिरसे ।६।१।४४।
वतण्डात् ।६।१।४५।
स्त्रियां लुप् ।६।१।४६।
कुञ्जादेर्ञायन्यः ।६।१।४७।

स्त्रीबहुष्वायनञ् ।६।१।४८।
अभ्वादेः ।६।१।४९।
सपभरद्वाजादात्रेये ।६।१।५०।
भर्गात् त्रैगर्ते ।६।१।५१।
आत्रेयाद् भारद्वाजे ।६।१।५२।
नडादिभ्य आयनण् ।६।१।५३।
यञिञः ।६।१।५४।
हरितादेरञः ।६।१।५५।
क्रोष्टुशलङ्कोर्लुक् च ।६।१।५६।
दर्भकृष्णाऽग्निशर्मरणशरद्वच्छुनक
    कादाग्रायणब्राह्मणवार्षगण्यवा
    शिष्ठभार्गववात्स्ये ।६।१।५७।
जीवन्तपर्वताद् वा ।६।१।५८।
द्रोणाद् वा ।६।१।५९।
शिवादेरण् ।६।१।६०।
ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः ।६।१।६१।
कन्यात्रिवेण्याः कनीनत्रिवण
    च ।६।१।६२।
शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे ।६।१।६३।
विकर्णच्छगलाद् वात्स्याऽऽत्रेये ।६।१।६४।
णश्च विश्रवसो विश्लुक् च वा ।६।१।६५।
संख्यासंभद्रान्मातुर्मातुर् च ।६।१।६६।
अदोर्नदीमानुषीनाम्नः ।६।१।६७।
पीलासाल्वामण्डूकाद् वा ।६।१।६८।
दितेश्चैयण् वा ।६।१।६९।
ङ्याप्त्यूङः ।६।१।७०।
द्विस्वरादनद्याः ।६।१।७१।
इतोऽनिञः ।६।१।७२।
शुभ्रादिभ्यः ।६।१।७३।
श्यामलक्षणाद् वाशिष्ठे ।६।१।७४।
विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ।६।१।७५।

भ्रुवो भ्रुव् च ।६।१।७६।
कल्याण्यादेरिन् चाऽन्तस्य ।६।१।७७।
कुलटाया वा ।६।१।७८।
चटकाण्णैरः स्त्रियां तु लुप् ।६।१।७९।
क्षुद्राभ्य एरण् वा ।६।१।८०।
गोधाया दुष्टे णारश्च ।६।१।८१।
जण्टपण्टात् ।६।१।८२।
चतुष्पाद्भ्य एयञ् ।६।१।८३।
गृष्ट्यादेः ।६।१।८४।
वाडवेयो वृषे ।६।१।८५।
रेवत्यादेरिकण् ।६।१।८६।
वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च ।६।१।८७।
भ्रातुर्व्यः ।६।१।८८।
ईयः स्वसुश्च ।६।१।८९।
मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ ।६।१।९०।
श्वशुराद्यः ।६।१।९१।
जातौ राज्ञः ।६।१।९२।
क्षत्रादियः ।६।१।९३।
मनोर्याणौ षश्चान्तः ।६।१।९४।
माणवः कुत्सायाम् ।६।१।९५।
कुलादीनः ।६।१।९६।
यैयकञावसमासे वा ।६।१।९७।
दुष्कुलादेयण् वा ।६।१।९८।
महाकुलाद् वाञीनञौ ।६।१।९९।
कुर्वादेर्ण्यः ।६।१।१००।
सम्राजः क्षत्रिये ।६।१।१०१।
सेनान्तकारुलक्ष्मणादिञ् च ।६।१।१०२।
सुयाम्नः सौवीरेष्वायनिञ् ।६।१।१ ३।
पाण्टाहृतिमिमताण्णश्च ।६।१।१०४।
भागवित्तितार्णबिन्दवाऽकशापे
    यान्निन्दायामिकण् वा ।६।१।१०५।

सौयामायनियामुन्दायनिवार्ष्याय पर्णेरीयश्च वा ।६।१।१०६।
तिकादेरायनिञ् ।६।१।१०७।
दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाद्यादिः ।६।१।१०८।
द्विस्वरादणः ।६।१।१०९।
अवृद्धाद्दोर्नवा ।६।१।११०।
पुत्रान्तात् ।६।१।१११।
चर्मिवर्मिगारेटकार्कट्यकाकलङ्कावाकिनाच्च कश्चान्तोऽन्त्यस्वरात् ।६।१।११२।
अदोरायनिः प्रायः ।६।१।११३।
राष्ट्रक्षत्रियात् सरूपाद्राजाऽपत्ये द्रिरञ् ।६।१।११४।
गान्धारिसाल्वेयाभ्याम् ।६।१।११५।
पुरुमगधकलिङ्गसूरमसद्विस्वरादण् ।६।१।११६।
साल्वांशप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ।६।१।११७।
दुनादिकुर्वीत्कोशलाज्जादाञ्ञ्यः ।६।१।११८।
पाण्डोर्ड्यण् ।६।१।११९।
शकादिभ्यो द्रेर्लुप् ।६।१।१२०।
कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् ।६।१।१२१।
कुरोर्वा ।६।१।१२२।
द्रेरञणोऽप्राच्यभर्गादेः ।६।१।१२३।
बहुष्वस्त्रियाम् ।६।१।१२४।
यस्कादेर्गोत्रे ।६।१।१२५।
यञञोऽश्यापर्णान्तगोपवनादेः ।६।१।१२६।
कौण्डिन्यागस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती च ।६।१।१२७।
भृग्वङ्गिरस्कुत्सवशिष्ठगोतमात्रेः ।६।१।१२८।
प्राग्भरते बहुस्वरादिञः ।६।१।१२९।
वोपकादेः ।६।१।१३०।
तिककितवादौ द्वन्द्वे ।६।१।१३१।
द्व्यादेस्तथा ।६।१।१३२।
वाऽन्येन ।६।१।१३३।
द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे यञादेर्वा ।६।१।१३४।
न प्राग्जितीये स्वरे ।६।१।१३५।
गर्गभार्गविका ।६।१।१।१३६।
यूनि लुप् ।६।१।१३७।
वायनणायनिञोः ।६।१।१३८।
द्रीञो वा ।६।१।१३९।
ञिदार्षाद्वणिञोः ।६।१।१४०।
अब्राह्मणात् ।६।१।१४१।
पैलादेः ।६।१।१४२।
प्राच्येभ्योऽतौल्वल्यादेः ।६।१।१४३।

द्वितीय पादः ।

रागाट्टो रक्ते ।६।२।१।
लाक्षारोचनादिकण् ।६।२।२।
शकलकर्दमाद्वा ।६।२।३।
नीलपीतादकम् ।६।२।४।
उदितगुरोर्भाद्युक्तेऽब्दे ।६।२।५।
चन्द्रयुक्तात् काले लुप् त्वप्रयुक्ते ।६।२।६।
द्वन्द्वादीयः ।६।२।७।
श्रवणाश्वत्थान्नाम्न्य ।६।२।८।
षष्ठ्याः समूहे ।६।२।९।
भिक्षाऽऽदेः ।६।२।१०।

क्षुद्रकमालवात् सेनानाम्नि ।३।२।११।
गोप्रोक्षवत्सोष्ट्रवृद्धाजोरभ्रमनुष्य
राजराजन्यराजपुत्राद्वुञ् ।३।२।१२।
केदाराण्ण्यश्च ।३।२।१३।
कवचिहस्त्यचित्ताच्चकण् ।३।२।१४।
धेनोरनञः ।३।२।१५।
ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः ।३।२।१६।
गणिकाया ण्यः ।३।२।१७।
कशाद्वा ।३।२।१८।
पाशादेश्चाद्यः ।३।२।१९।
पर्श्वा वृण् ।३।२।२०।
ईमोऽह्नः क्रतौ ।३।२।२१।
पृष्ठाद्यः ।३।२।२२।
चरणाद्धर्म्मवत् ।३।२।२३।
गोरथवातात् त्रल्कट्यलूलम् ।३।२।२४।
पाशादेश्च स्यः ।३।२।२५।
श्वादिभ्योऽञ् ।३।२।२६।
खलादिभ्यो इन् ।३।२।२७।
ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल् ।३।२।२८।
पुरुषात् कृतहितवधविकारे चैयञ्
।३।२।२९।
विकारे ।३।२।३०।
प्राण्यौषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ।३।२।३१।
तालादिभ्योऽणि ।३।२।३२।
त्रपुजतोः षोऽन्तश्च ।३।२।३३।
शम्या ष्लः ।३।२।३४।
पयोद्रोर्यः ।३।२।३५।
उष्ट्राद्वुञ् ।३।२।३६।
उमोर्णाद्वा ।३।२।३७।
एण्या एयञ् ।३।२।३८।
कौशेयम् ।३।२।३९।
परशव्याद्यलुक् च ।३।२।४०।
कंसीयाञ्ञ्यः ।३।२।४१।
हेमार्थान्माने ।३।२।४२।
द्रोर्वयः ।३।२।४३।
मानात् क्रीतवत् ।३।२।४४।
हेमादिभ्योऽञ् ।३।२।४५।
अभक्ष्याऽऽच्छादने वा मयट् ।३।२।४६।
शरदर्भकुटीतृणसोमबल्वजात् ।
३।२।४७।
एकस्वरात् ।३।२।४८।
दोरप्राणिनः ।३।२।४९।
गोः पुरीषे ।३।२।५०।
व्रीहेः पुरोडाशा ।३।२।५१।
तिलयवादनाम्नि ।३।२।५२।
पिष्टात् ।३।२।५३।
नाम्नि कः ।३।२।५४।
ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य
।३।२।५५।
अपो यञ्वा ।३।२।५६।
लुब्बहुलं पुष्पमूले ।३।२।५७।
फले ।३।२।५८।
प्लक्षादेरण् ।३।२।५९।
जम्ब्वा वा ।३।२।६०।
न द्विरद्रुबयगोमयफलात् ।३।२।६१।
पितृमातुर्व्युल भ्रातरि ।३।२।६२।
पित्रोर्डामहट् ।३।२।६३।
अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसम् ।३।२।६४।
राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ।३।२।६५।
राजन्यादिभ्योऽकञ् ।३।२।६६।

वसातेर्वा ।३।२।६७।

भौरिक्यैषु कार्यादेर्विधभक्तम् ।३।२।६८।

निवासाऽदूरभवे इति देशो नाम्नि ।३।२।६९।

तदस्याऽस्ति ।३।२।७०।

तेन निर्वृत्ते च ।३।२।७१।

नद्यां मतुः ।३।२।७२।

मध्वादेः ।३।२।७३।

नडकुमुदवेतसमहिषाड्डित् ।३।२।७४।

नडशादाड्वलः ।३।२।७५।

शिखायाः ।३।२।७६।

शिरीषादिककणौ ।३।२।७७।

शर्कराया इकणीयाऽण् च ।३।२।७८।

रोऽश्मादेः ।३।२।७९।

प्रेक्षादेरिन् ।३।२।८०।

तृणादेः सल् ।३।२।८१।

काशादेरिलः ।३।२।८२।

अरीहणादेरकण् ।३।२।८३।

सुपन्थ्यादेर्ञ्यः ।३।२।८४।

सुतङ्गमादेरिञ् ।३।२।८५।

बलादेर्यः ।३।२।८६।

अहरादिभ्योऽञ् ।३।२।८७।

सख्यादेरेयण् ।३।२।८८।

पन्थ्यादेरायनण् ।३।२।८९।

कर्णादेरायनिञ् ।३।२।९०।

उत्करादेरीयः ।३।२।९१।

नडादेः कीयः ।३।२।९२।

कृशाश्वादेरीयण् ।३।२।९३।

ऋश्यादेः कः ।३।२।९४।

वराहादेः कण् ।३।२।९५।

कुमुदादेरिकः ।३।२।९६।

अश्वत्थादेरिकण् ।३।२।९७।

सास्य पौर्णमासी ।३।२।९८।

आग्रहायण्यश्वत्थादिकण् ।३।२।९९।

चैत्रीकार्त्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा ।३।२।१००।

देवता ।३।२।१०१।

पैङ्गाक्षीपुत्रादेरीयः ।३।२।१०२।

शुक्रादियः ।३।२।१०३।

शतरुद्रात्तौ ।३।२।१०४।

अपोनपादपांनपातस्तृचातः ।३।२।१०५।

महेन्द्राद्वा ।३।२।१०६।

कसोमाट्ट्यण् ।३।२।१०७।

द्यावापृथिवीशुनासीराग्नी
षोममरुत्वद्वास्तोष्पति
गृहमेधाच्छयौ ।३।२।१०८।

वाय्वृतुपित्रुषसो यः ।३।२।१०९।

महाराजप्रोष्ठपदादिकण् ।३।२।११०।

कालाद्भववत् ।३।२।१११।

आदेश्छन्दसः प्रगाथे ।३।२।११२।

योद्धृप्रयोजनाद्युद्धे ।३।२।११३।

भावघञोऽस्यां णः ।३।२।११४।

श्येनम्पातातैलम्पाता ।३।२।११५।

प्रहरणात् क्रीडायां णः ।३।२।११६।

तद्वेत्त्यधीते ।३।२।११७।

न्यायादेरिकण् ।३।२।११८।

पदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्याना
ख्यायिकात् ।३।२।११९।

अकल्पात् सूत्रात् ।४।२।१२०।
अधर्मक्षत्रत्रिसंसर्गाङ्गाद्विद्यायाः ।४।२।१२१।
याज्ञिकौक्थिकलौकायतिकम् ।४।२।१२२।
अनुब्राह्मणादिन् ।४।२।१२३।
शतपथः पथ इकट् ।४।२।१२४।
पदोत्तरपदेभ्य इकः ।४।२।१२५।
पदक्रमशिक्षामीमांसासाम्नोऽकः ।४।२।१२६।
ससर्वपूर्वाल्लुप् ।४।२।१२७।
सङ्ख्याकात् सूत्रे ।४।२।१२८।
मोदकात् ।४।२।१२९।
पदेब्राह्मणमप्येव ।४।२।१३०।
सनच्छन्दे रथ ।४।२।१३१।
पाण्डुकम्बलादिन् ।४।२।१३२।
वष्ठ साम्नि नाम्नि ।४।२।१३३।
गोत्राच्चरणवत् ।४।२।१३४।
पामदपाप्य ।४।२।१३५।
विन्ध्याऽण् ।४।२।१३६।
वा आम त्रिः ।४।२।१३७।
तत्रोद्धृत पात्रेभ्यः ।४।२।१३८।
स्थण्डिलाच्छयित व्रती ।४।२।१३९।
संस्कृतं भक्ष्यम् ।४।२।१४०।
शूलोखाद्यत् ।४।२।१४१।
क्षीराड्ढण् ।४।२।१४२।
दध्न इकण् ।४।२।१४३।
पादश्वितः ।४।२।१४४।
पयपित् ।४।२।१४५।

तृतीयः पादः ।

शेषे ।४।३।१।
मध्यादेरेयण् ।४।३।२।
राष्ट्रादियः ।४।३।३।
दूरादेत्यः ।४।३।४।
उत्तरादाहञ् ।४।३।५।
पारावारादीनः ।४।३।६।
द्यप्रागपागुदक्प्रतीचो यः ।४।३।८।
ग्रामादीनञ्च ।४।३।९।
कन्थादश्चैयकञ् ।४।३।१०।
कुण्ड्यादिभ्यो यलुक्च ।४।३।११।
कुलकुक्षिग्रीवाभ्यश्श्वास्यलङ्कार ।४।३।१२।
दक्षिणापश्चात् पुरसस्त्यण् ।४।३।१३।
वर्षादिपर्दिकापिशयाष्ठ्यायनण् ।४।३।१४।
राङ्कोः प्राणिनि वा ।४।३।१५।
क्वेहामात्रतसस्त्यप् ।४।३।१६।
नेर्ध्रुवे ।४।३।१७।
निसो गते ।४।३।१८।
ऐषमोह्यःश्वसो वा ।४।३।१९।
कन्थाया इकण् ।४।३।२०।
पणायकञ् ।४।३।२१।
धन्वान्तरपदारण्याण्णः ।४।३।२२।
दिक्पूर्वपदनाम्नः ।४।३।२३।
मद्रादञ् ।४।३।२४।
उदग्ग्रामाद्यकृल्लोम्नः ।४।३।२५।
गाधीभूरीनैकश्रीगोमतीशूरसेनवाही करोमकपटच्चरात् ।४।३।२६।
शाकलादञ् ।४।३।२७।

वृद्धेञ्ञः ।६।३।२८।
न द्विस्वरात् प्राग्भरतात् ।६।३।२९।
भवतोरिकणीयसौ ।६।३।३०।
परजनराज्ञोऽकीयः ।६।३।३१।
दोरीयः ।६।३।३२।
उष्णादिभ्यः कालात् ।६।३।३३।
व्यादिभ्यो णिकेकणौ ।६।३।३४।
काश्यादेः ।६।३।३५।
वाहीकेषु ग्रामात् ।६।३।३६।
वोशीनरेषु ।६।३।३७।
वृजिमद्रादेशात् कः ।६।३।३८।
उवर्णादिकण् ।६।३।३९।
दोरेव प्राच्यः ।६।३।४०।
इतोऽकञ् ।६।३।४१।
रोपान्त्यात् ।६।३।४२।
प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात् । ।६।३।४३।
राष्ट्रेभ्यः ।६।३।४४।
बहुविषयेभ्यः ।६।३।४५।
धूमादेः ।६।३।४६।
सौवीरेषु कूलात् ।६।३।४७।
समुद्रान्नृनावोः ।६।३।४८।
नगरात् कुत्साद्राक्ष्ये ।६।३।४९।
कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ।६।३।५० ।
अरण्यात् पथि न्यायाध्यायेभनरविहारे ।६।३।५१।
गोमये वा ।६।३।५२।
कुरुयुगन्धराद्वा ।६।३।५३।
साल्वाद्गोयवाग्वपत्तौ ।६।३।५४।
कच्छादेर्नृनृस्थे ।६।३।५५।
कोपान्त्याच्चाण् ।६।३।५६।
गर्तोत्तरपदादीयः ।६।३।५७।
कटपूर्वात् प्राच्यः ।६।३।५८।
कखोपान्त्यकन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदाद्दोः ।६।३।५९।
पर्वतात् ।६।३।६०।
अनरे वा ।६।३।६१।
पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् ।६।३।६२।
गहादिभ्यः ।६।३।६३।
पृथिवीमध्यान्मध्यमश्चास्य ।६।३।६४।
निवासाचरणेऽण् ।६।३।६५।
वेणुकादिभ्य ईयण् ।६।३।६६।
वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माकास्माकं चास्यैकत्वे तु तवकममकम् ।६।३।६७।
द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः ।६।३।६८।
अर्द्धाद्यः ।६।३।६९।
सपूर्वादिकण् ।६।३।७०।
दिक्पूर्वात्तौ ।६।३।७१।
ग्रामराष्ट्रांशादणिकणौ ।६।३।७२।
परावराधमोत्तमादेर्यः ।६।३।७३।
अमोन्ताऽवोऽधसः ।६।३।७४।
पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ।६।३।७५।
मध्यान्मः ।६।३।७६।
मध्ये उत्कर्षापकर्षयोरः ।६।३।७७।
अध्यात्मादिभ्य इकण् ।६।३।७८।
समानपूर्वलोकोत्तरपदात् ।६।३।७९।
वर्षाकालेभ्यः ।६।३।८०।
शरदः श्राद्धे कर्म्मणि ।६।३।८१।
नवा रोगातपे ।६।३।८२।

निशाप्रदोषात् ।६।३।८३।
श्वसस्तादिः ।६।३।८४।
चिरपरुत्परारेस्त्नः ।६।३।८५।
पुरो नः ।६।३।८६।
पूर्वाह्णापराह्णात्तनट् ।६।३।८७।
सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् ।६।३।८८।
भर्तुसन्ध्यादेरण् ।६।३।८९।
संवत्सरात् फलपर्वणोः ।६।३।९०।
हेमन्ताद्वा तलुक् च ।६।३।९१।
प्रावृष एण्यः ।६।३।९२।
स्थामाजिनान्ताल्लुप् ।६।३।९३।
तत्र कृतलब्धक्रीतसम्भूते ।६।३।९४।
कुशले ।६।३।९५।
पथोऽकः ।६।३।९६।
कोऽश्मादेः ।६।३।९७।
जाते ।६।३।९८।
प्रावृष इकः ।६।३।९९।
नाम्नि शरदोऽकञ् ।६।३।१००।
सिन्ध्वपकरात् कोऽणौ ।६।३।१०१।
पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करादकः ।६।३।१०२।
पथः पन्थ च ।६।३।१०३।
अश्व वाऽमावास्यायाः ।६।३।१०४।
श्रविष्ठाषाढादीयण् च ।६।३।१०५।
फल्गुन्याट्टः ।६।३।१०६।
बहुलानुराधापुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखास्वातेर्लुप् ।६।३।१०७।
चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ।६।३।१०८।
बहुलमन्येभ्यः ।६।३।१०९।
स्थानान्तगोशालखरशालात् ।६।३।११०।
वत्सशालाद्वा ।६।३।१११।
सोदर्यसमानोदर्यौ ।६।३।११२।
कालाद्देये ऋणे ।६।३।११३।
कलाप्यश्वत्थयवबुसोमाव्यासैषमसोऽकः ।६।३।११४।
ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ।६।३।११५।
संवत्सराग्रहायण्या इकण् च ।६।३।११६।
साधुपुष्यत्पच्यमाने ।६।३।११७।
उप्ते ।६।३।११८।
आश्वयुज्या अकञ् ।६।३।११९।
ग्रीष्मवसन्ताद्वा ।६।३।१२०।
व्याहरति मृगे ।६।३।१२१।
जयिनि च ।६।३।१२२।
भवे ।६।३।१२३।
दिगादिदेहांशाद्यः ।६।३।१२४।
नाम्न्युदकात् ।६।३।१२५।
मध्याद्दिनण्णेया मोऽन्तश्च ।६।३।१२६।
जिह्वामूलाङ्गुलेश्चेयः ।६।३।१२७।
वर्गान्तात् ।६।३।१२८।
ईनयौ चाऽशब्दे ।६।३।१२९।
दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्डेयण् ।६।३।१३०।
आस्तेयम् ।६।३।१३१।
ग्रीवातोऽण् च ।६।३।१३२।
चतुर्मासान्नाम्नि ।६।३।१३३।
यज्ञे ञ्यः ।६।३।१३४।
गम्भीरपञ्चजनबहिर्देवात् ।६।३।१३५।
परिमुखादेरव्ययीभावात् ।६।३।१३६।

अन्तःपूर्वादिकण् ।६।३।१३७।
पर्यनोर्ग्रामात् ६।३।१३८।
उपाज्जानुनीविकर्णात् प्रायेण ।६।३।१३९।
रूढावन्तःपुरादिकः ।६।३।१४०।
कर्णललाटात् कल् ।६।३।१४१।
तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् ।६।३।१४२।
प्रायो बहुस्वरादिकण् ।६।३।१४३।
ऋगृद्विस्वरयागेभ्यः ।६।३।१४४।
ऋषेरध्याये ।६।३।१४५।
पुरोडाशपौरोडाशादिकेकटौ ।६।३।१४६।
छन्दसो यः ।६।३।१४७।
शिक्षादेश्चाण् ।६।३।१४८।
तत आगते ।६।३।१४९।
विद्यायोनिसम्बन्धादकञ् ।६।३।१५०।
पितुर्यो वा ।६।३।१५१।
ऋत इकण् ।६।३।१५२।
आयस्थानात् । ६।३।१५३।
शुण्डिकादेरण् ।६।३।१५४।
गोत्रादङ्कवत् ।६।३।१५५।
नृहेतुभ्यो रूप्यमयटौ वा ।६।३।१५६।
प्रभवति ।६।३।१५७।
वैदूर्यः ६।३।१५८।
त्यदादेर्मयट् ।६।३।१५९।
तस्येदम् ।६।३।१६ ।
हलसीरादिकण् ।६।३।१६१।
समिध आधाने टेन्यण् ।६।३।१६२।
विवाहे द्वन्द्वादकल् ।६।३।१६३।
अदेवासुरादिभ्यो वैरे ।६।३।१६४।
नटान्नृत्ते ज्यः ।६।३।१६५।
छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचाच्च
धर्माम्नायसङ्घे ।६।३।१६६।
आथर्वणिकादणिकलुक् च ।६।३।१६७।
चरणादकञ् ।६।३।१६८।
गोत्राददण्डमाणवशिष्ये ।६।३।१६९।
रैवतिकादेरीयः ।६।३।१७०।
कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ।६।३।१७१।
सङ्घघोषाङ्कलक्षणेऽञ्यञिञः ।६।३।१७२।
शाकलादकञ्च ।६।३।१७३।
गृहेऽग्नीधो रण्धश्च ।६।३।१७४।
रथात् सादेश्च वोढ्रङ्गे ।६।३।१७५।
यः ।६।३।१७६।
पत्रपूर्वादञ् ।६।३।१७७।
वाहनात् ।६।३।१७८।
वाह्यपथ्युपकरणे ।६।३।१७९।
वहेस्तुरिश्चादितः ।६।३।१८०।
तेन प्रोक्ते ।६।३।१८१।
मौदादिभ्यः ।६।३।१८२।
कठादिभ्यो वेदे लुप् ।६।३।१८३।
तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखादी
यण् ।६।३।१८४।
छगलिनो णेयिन् ।६।३।१८५।
शौनकादिभ्यो णिन् ।६।३।१८६।
पुराणे कल्पे ।६।३।१८७।
काश्यपकौशिकाद्वेदवच्च ।६।३।१८८।
शिलालिपाराशर्यान्नटभि
क्षुसूत्रे ।६।३।१८९।
कृशाश्वकर्मन्दादिन् ।६।३।१९०।
उपज्ञाते ।६।३।१९१।
कृते ।६।३।१९२।

मान्नि मक्षिकादिभ्यः ।४।३।१९३।
कुलालादेरकञ् ।४।३।१९४।
सर्वचर्म्मण ईनेनञौ ।४।३।१९५।
उरसो याणौ ।४।३।१९६।
छन्दस्यः ।४।३।१९७।
अमोऽधिकृत्य ग्रन्थे ।४।३।१९८।
ज्योतिषम् ।४।३।१९९।
शिशुक्रन्दादिभ्य ईयः ।४।३।२००।
द्वन्द्वात् प्रायः ।४।३।२०१।
अभि निष्क्रामति द्वारे ।४।३।२०२।
गच्छति पथिदूत ।४।३।२०३।
भजति ।४।३।२०४।
महाराजादिकण् ।४।३।२०५।
अचित्ताददेशकालात् ।४।३।२०६।
वासुदेवार्जुनादकः ।४।३।२०७।
गोत्रक्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः ।४।३।२०८।
सरूपाद्द्रेः सर्वं राष्ट्रवत् ।४।३।२०९।
टस्तुल्यदिशि ।४।३।२१०।
तसिः ।४।३।२११।
यश्चोरसः ।४।३।२१२।
सेनिवासादस्य ।४।३।२१३।
आभिजनात् ।४।३।२१४।
शण्डिकादेर्ण्यः ।४।३।२१५।
सिन्ध्वादेरञ् ।४।३।२१६।
सलातुरादीयण् ।४।३।२१७।
तूदीवर्मत्या ण्यण् ।४।३।२१८।
गिरेरीयोऽस्त्राजीवे ।४।३।२१९।

चतुर्थः पादः ।

इकण् ।४।४।१।
तेन जितजयद्दीव्यत्खनत्सु ।४।४।२।
संस्कृते ।४।४।३।
कुलत्थकोपान्त्यादण् ।४।४।४।
संसृष्टे ।४।४।५।
लवणादः ।४।४।६।
चूर्णमुद्गाभ्यामिनणौ ।४।४।७।
व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते ।४।४।८।
तरति ।४।४।९।
नौद्विस्वरादिकः ।४।४।१०।
चरति ।४।४।११।
पर्पादेरिकट् ।४।४।१२।
पदिकः ।४।४।१३।
श्वगणाद्वा ।४।४।१४।
वेतनादेर्जीवति ।४।४।१५।
व्यस्ताच्च क्रयविक्रयादिकः ।४।४।१६।
वस्नात् ।४।४।१७।
आयुधादीयश्च ।४।४।१८।
व्रातादीनञ् ।४।४।१९।
निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ।४।४।२०।
भावादिमः ।४।४।२१।
याचितापमित्यात् कण् ।४।४।२२।
हरत्युत्सङ्गादेः ।४।४।२३।
भस्त्रादेरिकट् ।४।४।२४।
विवधवीवधाद्वा ।४।४।२५।
कुटिलिकाया अण् ।४।४।२६।
ओजःसहोम्भसो वर्त्तते ।४।४।२७।
तं प्रत्यनोर्लोमेपकूलात् ।४।४।२८।
परेर्मुखपार्श्वात् ।४।४।२९।
रक्षदुच्छतोः ।४।४।३०।
पक्षिमत्स्यमृगार्थाद् घ्नति ।४।४।३१।

परिपन्थाच्चतिष्ठति च ।४।४।३२।
परिपथात् ।४।४।३३।
अवृद्धेर्गृह्णाति गर्ह्ये ।४।४।३४।
कुसीदादिकद् ।४।४।३५।
दशैकादशाद्विकञ्च ।४।४।३६।
अर्धपदपदोत्तरललामप्र
तिकण्ठात् ।४।४।३७।
परदारादिभ्यो गच्छति ।४।४।३८।
प्रतिपथादिकञ्च ।४।४।३९।
मापोत्तरपदपदव्यानुन्वा
द्धावति ।४।४।४०।
पश्चात्यनुपदात् ।४।४।४१।
सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ।४।४।४२।
प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ।४।४।४३।
माशब्द इत्यादिभ्यः ।४।४।४४।
शाब्दिकदार्दरिकलालाटिक
कौक्कुटिकम् ।४।४।४५।
समूहार्थात् समवेते ।४।४।४६।
पर्षदो ण्यः ।४।४।४७।
सेनाया वा ।४।४।४८।
धर्माधर्मांश्चरति ।४।४।४९।
पथ्या धर्म्ये ।४।४।५०।
भाप्ररादेरण् ।४।४।५१।
विभाजयिसु विशसितुर्णीड्लुक्
च ।४।४।५२।
अवक्रये ।४।४।५३।
तदस्य पण्यम् ।४।४।५४।
किशरादेरिकद् ।४।४।५५।
शलालुनो वा ।४।४।५६।
शिल्पम् ।४।४।५७।
मड्डुकझर्झराद्वाऽण् ।४।४।५८।
शीलम् ।४।४।५९।
अङ्गस्थाच्छत्रादेरञ् ।४।४।६०।
तूष्णीकः ।४।४।६१।
प्रहरणम् ।४।४।६२।
परश्वधाद्वाऽण् ।४।४।६३।
शक्तियष्टेष्टीकण् ।४।४।६४।
वेष्टयादिभ्यः ।४।४।६५।
नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् ।४।४।६६।
वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे ।४।४।६७।
बहुस्वरपूर्वादिकः ।४।४।६८।
भक्ष्य हितमस्मै ।४।४।६९।
नियुक्तं दीयते ।४।४।७०।
श्राणामांसौदनादिको वा ।४।४।७१।
भक्तौदनाद्वा णिकद् ।४।४।७२।
नवयज्ञादयोऽस्मिन् वर्त्तन्ते ।४।४।७३।
तत्र नियुक्ते ।४।४।७४।
अगारान्तादिकः ।४।४।७५।
अदेशकालादध्यायिनि ।४।४।७६।
निकटादिषु वसति ।४।४।७७।
सतीर्थ्यः ।४।४।७८।
प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो
व्यवहरति ।४।४।७९।
सङ्ख्यादेश्चार्हदलुचः ।४।४।८०।
गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ।४।४।८१।
चन्द्रायणं च चरति ।४।४।८२।
देवव्रतादीन् डिन् ।४।४।८३।
डकश्चाष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम्
।४।४।८४।
चातुर्मास्यन्तौ यलुक् च ।४।४।८५।

क्रोशयोजनपूर्वाच्छतायोजनाच्चाऽभिगमार्हे ।३।४।८६।
तद्यात्येभ्यः ।३।४।८७।
पथ ष्कट् ।३।४।८८।
नित्यं णः पन्थश्च ।३।४।८९।
शङ्कूत्तरकान्ताराजवारिस्थलजङ्गलादेस्तेनाहृते च ।३।४।९०।
स्थलादेर्मधुकमरिचेऽण् ।३।४।९१।
तुरायणपारायण यजमानाऽधीयाने ।३।४।९२।
संशयं प्राप्ते ज्ञेये ।३।४।९३।
तस्मै योगादेः शक्ते ।३।४।९४।
योगकर्मभ्यां योकञौ ।३।४।९५।
यज्ञानां दक्षिणायाम् ।३।४।९६।
तेषु देये ।३।४।९७।
काले कार्ये च भववत् ।३।४।९८।
व्युष्टादिभ्यण् ।३।४।९९।
यथाकथाचाण्णः ।३।४।१००।
तेन हस्ताद्यः ।३।४।१०१।
शोभमाने ।३।४।१०२।
कर्मवेषाद्यः ।३।४।१०३।
कालात् परिजय्यलभ्यकार्यसुकर ।३।४।१०४।
निर्वृत्ते ।३।४।१०५।
तं भाविभूते ।३।४।१०६।
तस्मै भृताऽधीष्टे च ।३।४।१०७।
षण्मासादवयसि ण्येकौ ।३।४।१०८।
समाया ईनः ।३।४।१०९।
रात्र्यहःसंवत्सराच्च द्विगोर्वा ।३।४।११०।
वर्षाच्च वा ।३।४।१११।
प्राणिनि भूते ।३।४।११२।
मासाद्वयसि यः ।३।४।११३।
ईनश्च ।३।४।११४।
षण्मासाद्ययणिकण् ।३।४।११५।
सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः ।३।४।११६।
प्रयोजनम् ।३।४।११७।
एकागाराच्चौरे ।३।४।११८।
चूडादिभ्योऽण् ।३।४।११९।
विशाखाषाढान्मन्थदण्डे ।३।४।१२०।
उत्थापनादेरीयः ।३।४।१२१।
विशिरुहिपदिपूरिसमापेरनात् सपूर्वपदात् ।३।४।१२२।
स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यलुपौ ।३।४।१२३।
समयात् प्राप्तः ।३।४।१२४।
ऋत्वादिभ्योऽण् ।३।४।१२५।
कालाद्यः ।३।४।१२६।
दीर्घः ।३।४।१२७।
आकालिकमिकश्चाद्यन्ते ।३।४।१२८।
त्रिंशद्विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे ।३।४।१२९।
संख्यायाऽतिशदन्तायाः कः ।३।४।१३०।
शतात् केवलादतस्मिन्येकौ ।३।४।१३१।
वातोरिकः ।३।४।१३२।
कार्षापणादिकट् प्रतिश्चास्य वा ।३।४।१३३।
अर्धात् पलकंसकर्षात् ।३।४।१३४।
कंसार्धात् ।३।४।१३५।
सहस्रशतमानादण् ।३।४।१३६।

सूर्पाद्वाऽञ् ।६।४।१३७।
वसनात् ।६।४।१३८।
विंशतिकात् ।६।४।१३९।
द्विगोरीनः ।६।४।१४०।
अनाम्न्यद्विः प्लुप् ।६।४।१४१।
नवाणः ।६।४।१४२।
सुवर्णकार्षापणात् ।६।४।१४३।
द्वित्रिबहोर्निष्कविस्तात् ।६।४।१४४।
शताद्यः ।६।४।१४५।
शाणात् ।६।४।१४६।
द्व्यादेर्याऽण् वा ।६।४।१४७।
पणपादमाषाद्यः ।६।४।१४८।
खारीकाकणीभ्यः कच् ।६।४।१४९।
मूल्यैः क्रीते ।६।४।१५०।
तस्य वापे ।६।४।१५१।
वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छमनकोपने ।६।४।१५२।
हेतौ संयोगोत्पाते ।६।४।१५३।
पुत्राद्येयौ ।६।४।१५४।
द्विस्वरब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेः ।६।४।१५५।
पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ् ।६।४।१५६।
लोकसर्वलोकात् ज्ञाते ।६।४।१५७।
तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदाशुल्कं देयम् ।६।४।१५८।
पूरणार्धादिकः ।६।४।१५९।
भागाद्येकौ ।६।४।१६०।
तं पचति द्रोणाद्वाऽञ् ।६।४।१६१।
संभवदवहरतोश्च ।६।४।१६२।
पात्राचिताढकादीनो वा ।६।४।१६३।
द्विगोरीनेकटौ वा ।६।४।१६४।
कुलिजाद्वा लुप् च ।६।४।१६५।
वंशादेर्भाराद्धरद्वहदावहत्सु ।६।४।१६६।
द्रव्यवस्नात् केकम् ।६।४।१६७।
सोऽस्य भृतिवस्नांशम् ।६।४।१६८।
मानम् ।६।४।१६९।
जीवितस्य सन् ।६।४।१७०।
संख्यायाः संघसूत्रपाठे ।६।४।१७१।
नाम्नि ।६।४।१७२।
विंशत्यादयः ।६।४।१७३।
त्रैशचात्वारिंशम् ।६।४।१७४।
पञ्चदशद्वर्गे वा ।६।४।१७५।
स्तोमे डट् ।६।४।१७६।
तमर्हति ।६।४।१७७।
दण्डादेर्यः ।६।४।१७८।
यज्ञादियः ।६।४।१७९।
पात्रात्तौ ।६।४।१८०।
दक्षिणाकडंगरस्थालीबिलादीययौ ।६।४।१८१।
छेदादेर्नित्यम् ।६।४।१८२।
विरागाद्विरङ्गश्च ।६।४।१८३।
शीर्षच्छेदाद्यो वा ।६।४।१८४।
शालीनकौपीनार्त्विजीनम् ।६।४।१८५।

सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

यः ।७।१।१।

कोशायोजनपूर्वात्छतायोजनाचा-
ऽभिगमार्हे ।६।४।८६।
तथास्येभ्यः ।६।४।८७।
पथ इकट् ।६।४।८८।
नित्यं णः पन्थश्च ।६।४।८९।
शङ्कुत्तरकान्ताराजवारिस्थलजङ्गला-
सादेस्तनाहृते च ।६।४।९०।
स्थलादर्मधुकमरिचेऽण् ।६।४।९१।
तुरायणपारायण यजमानाऽधीयाने
।६।४।९२।
संशय मास भेय ।६।४।९३।
तस्मै योगादेः शक्ते ।६।४।९४।
योगकर्मभ्यां योकञौ ।६।४।९५।
यज्ञानां दक्षिणायाम् ।६।४।९६।
तपु वप ।६।४।९७।
काले कार्ये च भववत् ।६।४।९८।
व्युष्टादिभ्यण् ।६।४।९९।
यथाकथाचाण्णः ।६।४।१००।
तेन हस्ताद्यः ।६।४।१०१।
शोभमाने ।६।४।१०२।
कर्मवेषाद्यः ।६।४।१०३।
कालात् परिजय्यलभ्यकार्यसुकर
।६।४।१०४।
निर्वृत्ते ।६।४।१०५।
त भाविभूत ।६।४।१०६।
तस्मै भृताऽधीष्ट च ।६।४।१०७।
षण्मासादवयसि ण्यिकौ ।६।४।१०८।
समाया ईनः ।६।४।१०९।
राज्यहःसंवत्सराच द्विगोर्वा
।६।४।११०।
वर्षादश्च वा ।६।४।१११।
प्राणिनि भूते ।६।४।११२।
मासाद्वयसि यः ।६।४।११३।
ईनञ ।६।४।११४।
षण्मासादवयणिकञ् ।६।४।११५।
सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः ।६।४।११६।
प्रयोजनम् ।६।४।११७।
एकागाराच्चौरे ।६।४।११८।
चूडादिभ्योऽण् ।६।४।११९।
विशाखाषाढान्मन्थदण्डे ।६।४।१२०।
उत्थापनादेरीयः ।६।४।१२१।
विशिरुङ्घिपदिपूरिसमापेरनात्
सपूर्वपदात् ।६।४।१२२।
स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यलुपौ
।६।४।१२३।
समयात् प्राप्तः ।६।४।१२४।
ऋत्वादिभ्योऽण् ।६।४।१२५।
कालाद्यः ।६।४।१२६।
दीर्घः ।६।४।१२७।
आकालिकमिकश्चाद्यन्ते ।६।४।१२८।
त्रिंशद्विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामाहर्ये
।६।४।१२९।
संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः ।६।४।१३०।
वातात् कय सादेतस्मिन्येकौ ।६।४।१३१।
वातारिकः ।६।४।१३२।
कार्षापणादिकट् प्रतिश्चास्य वा
।६।४।१३३।
अर्द्धात् पलकंसकर्षात् ।६।४।१३४।
कंसादर्धात् ।६।४।१३५।
सहस्रशतमानादण् ।६।४।१३६।

सूर्पाद्वाऽञ् ।६।४।१३७।
वसनात् ।६।४।१३८।
विंशतिकात् ।६।४।१३९।
द्विगोरीनः ।६।४।१४०।
अनाम्न्यद्विः प्लुप् ।६।४।१४१।
नवाणः ।६।४।१४२।
सुवर्णकार्षापणात् ।६।४।१४३।
द्वित्रिबहोर्निष्कविस्तात् ।६।४।१४४।
शताद्यः ।६।४।१४५।
शाणात् ।६।४।१४६।
द्वित्र्यादेर्योऽण् वा ।६।४।१४७।
पणपादमाषाद्यः ।६।४।१४८।
खारीकाकणीभ्यः कच् ।६।४।१४९।
मूल्यैः क्रीते ।६।४।१५०।
तस्य वापे ।६।४।१५१।
वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छमनकोपने ।६।४।१५२।
हेतौ संयोगोत्पाते ।६।४।१५३।
पुत्राद्येयौ ।६।४।१५४।
द्विस्वरब्रह्मवर्चसाद्योऽसंख्यापरिमाणाश्वादेः ।६।४।१५५।
पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ् ।६।४।१५६।
लोकसर्वलोकात् ज्ञाते ।६।४।१५७।
तदत्रास्मै वा वृद्ध्यायलाभोपदाशुल्कं देयम् ।६।४।१५८।
पूरणार्धादिकः ।६।४।१५९।
भागाद्येकौ ।६।४।१६०।
तं पचति द्रोणाद्वाऽञ् ।६।४।१६१।
संभवदवहरतोश्च ।६।४।१६२।
पात्राचिताढकादीनो वा ।६।४।१६३।
द्विगोरीनेकटौ वा ।६।४।१६४।
कुलिजाद्वा लुप् च ।६।४।१६५।
वंशादेर्भाराद्धरद्वहदावहत्सु ।६।४।१६६।
द्रव्यवस्नात् केकम् ।६।४।१६७।
सोऽस्य भृतिवस्नांशम् ।६।४।१६८।
मानम् ।६।४।१६९।
जीवितस्य सन् ।६।४।१७०।
संख्यायाः संघसूत्रपाठे ।६।४।१७१।
नाम्नि ।६।४।१७२।
विंशत्याद्ययाः ।६।४।१७३।
त्रैंशचात्वारिंशम् ।६।४।१७४।
पञ्चद्दशद्वर्गे वा ।६।४।१७५।
स्तोमे डट् ।६।४।१७६।
तमर्हति ।६।४।१७७।
दण्डादेर्यः ।६।४।१७८।
यज्ञादियः ।६।४।१७९।
पात्रात्तौ ।६।४।१८०।
दक्षिणाकडङ्गरस्थालीबिलादीययौ ।६।४।१८१।
छेदादेर्नित्यम् ।६।४।१८२।
विरागाद्विरङ्गश्च ।६।४।१८३।
शीर्षच्छेदाद्यो वा ।६।४।१८४।
शालीनकौपीनार्त्विजीनम् ।६।४।१८५।

सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

यः ।७।१।१।

वहति रथयुगप्रासङ्गात् ।७।१।२।
धुरो यैयण् ।७।१।३।
यामाद्यादेर्खिनः ।७।१।४।
अधैकाद्यः ।७।१।५।
हलसीरादिकण् ।७।१।६।
शकटादण् ।७।१।७।
विध्यत्यनन्येन ।७।१।८।
धनगणाल्लब्धरि ।७।१।९।
णोऽन्नात् ।७।१।१०।
हृद्यपद्यतुल्यमूल्यवयपथ्यवयस्य
धेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यम्
।७।१।११।
नौविषेण तार्यवध्ये ।७।१।१२।
न्यायार्थादनपेते ।७।१।१३।
मतमदस्य करणे ।७।१।१४।
तत्र साधौ ।७।१।१५।
पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरेयण् ।७।१।१६।
भक्ताण्णः ।७।१।१७।
पर्षदो ण्यणौ ।७।१।१८।
सर्वजनाण्ण्येनञौ ।७।१।१९।
प्रतिजनादेरीनञ् ।७।१।२०।
कथादेरिकण् ।७।१।२१।
देवतान्तात्तादर्थ्ये ।७।१।२२।
पाद्यार्घ्ये ।७।१।२३।
ण्यो तिथेः ।७।१।२४।
सादेश्चातदः ।७।१।२५।
हलस्य कर्षे ।७।१।२६।
सीतया सङ्गते ।७।१।२७।
ईयः ।७।१।२८।
हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ।७।१।२९।
उवर्णयुगादेर्यः ।७।१।३०।
नाभेर्नभ् चाऽदेहांशात् ।७।१।३१।
न् चोधसः ।७।१।३२।
शुनो वश्चोदूत् ।७।१।३३।
कम्बलाच्चाम्नि ।७।१।३४।
तस्मै हिते ।७।१।३५।
न राजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ।७।१।३६।
प्राण्यङ्गरथखलतिलयवबृष
ब्रह्ममाषाद्यः ।७।१।३७।
अव्यजात् थ्यप् ।७।१।३८।
चरकमाणवाद्दीनञ् ।७।१।३९।
भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः ।७।१।४०।
पञ्चसर्वविश्वाज्जनात् कर्मधारये ।७।१।४१।
महत्सर्वादिकण् ।७।१।४२।
सर्वाण्णो वा ।७।१।४३।
परिणामिनि तदर्थे ।७।१।४४।
चर्मण्यञ् ।७।१।४५।
ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ।७।१।४६।
छदिर्बलेरेयण् ।७।१।४७।
परिखाऽस्य स्यात् ।७।१।४८।
अत्र च ।७।१।४९।
तद् ।७।१।५०।
तस्यार्हे क्रियायां वत् ।७।१।५१।
स्यादेरिव ।७।१।५२।
तत्र ।७।१।५३।
तस्य ।७।१।५४।
भावे त्वतल् ।७।१।५५।
प्राक्त्वादगडुलादेः ।७।१।५६।
नञ्तत्पुरुषादबुधादेः ।७।१।५७।
पृथ्वादेरिमन्वा ।७।१।५८।

न सपूआर्यचवजषिम्रे ।७।१।१०९।
अपण्ये जीवने ।७।१।११०।
देवपथादिभ्यः ।७।१।१११।
वस्तेरेयञ् ।७।१।११२।
शिलाया यश्च ।७।१।११३।
शाखादेर्यः ।७।१।११४।
द्रोर्भव्ये ।७।१।११५।
कुशाग्रादीयः ।७।१।११६।
काकतालीयादयः ।७।१।११७।
शर्करादेरण् ।७।१।११८।
अः सपत्न्याः ।७।१।११९।
एकशालाया इकः ।७।१।१२०।
गोण्यादेश्चेकण् ।७।१।१२१।
कर्कलोहिताट्टीकण् च ।७।१।१२२।
वेर्विस्तृते शालशङ्कटौ ।७।१।१२३।
कटः ।७।१।१२४।
संप्रोदः संकीर्णप्रकाशाधिकसमीपे ।७।१।१२५।
अवात् कुटारश्चावनते ।७।१।१२६।
नासानतितद्वतोष्टीटनाटभ्रटम् ।७।१।१२७।
नेरिनपिटकाश्चिकचिचिकश्चास्य ।७।१।१२८।
चिकचिरीसौ नीरन्ध्रे च ।७।१।१२९।
क्लिन्नाक्ष्ण्यक्षुपि चिल्पिल्लुल् चास्य ।७।१।१३०।
उपत्यकाधित्यके ।७।१।१३१।
अवेस्संघातविस्तारे कटपटम् ।७।१।१३२।
पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः ।७।१।१३३।
द्वित्वे गोयुगः ।७।१।१३४।
षट्त्वे षड्गवः ।७।१।१३५।
तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः ।७।१।१३६।
तत्र घटते कर्म्मणाठः ।७।१।१३७।
तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य
इतः ।७।१।१३८।
गर्भादप्राणिनि ।७।१।१३९।
प्रमाणान्मात्रट् ।७।१।१४०।
हस्तिपुरुषाद्वाण् ।७।१।१४१।
वोर्ध्वं दघ्नद्वयसट् ।७।१।१४२।
मानादसंशये लुप् ।७।१।१४३।
द्विगोः संशये च ।७।१।१४४।
मात्रट् ।७।१।१४५।
शन्शद्विंशतेः ।७।१।१४६।
डिन् ।७।१।१४७।
इदं किमोऽतुरियकिय् चास्य ।७।१।१४८।
यत्तदेतदोऽडावादिः ।७।१।१४९।
यत्तत्किमः संख्याया डतिर्वा ।७।१।१५०।
अवयवात्तयट् ।७।१।१५१।
द्वित्रिभ्यामयट् वा ।७।१।१५२।
प्रावेर्गुणान्मूल्यक्रये मयट् ।७।१।१५३।
अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन्
शतसहस्रे शतिशद्
शान्ताया डः ।७।१।१५४।
सङ्ख्यापूरणे डट् ।७।१।१५५।
विंशत्यादेर्वा तमट् ।७।१।१५६।
शतादिमासार्द्धमाससंवत्सरात् ।७।१।१५७।
षष्ठ्यादेरसङ्ख्यादेः ।७।१।१५८।
नो मट् ।७।१।१५९।

तिथट् बहुगणपूगसङ्घात् ।७।१।१६०।
अतोरिथट् ।७।१।१६१।
षट्कतिकतिपयात् थट् ।७।१।१६२।
चतुरः ।७।१।१६३।
येयौ च लुक् च ।७।१।१६४।
द्वेस्तीयः ।७।१।१६५।
त्रेस्तृ च ।७।१।१६६।
पूर्वमनेन सादेश्चेन् ।७।१।१६७।
इष्टादेः ।७।१।१६८।
श्राद्धमद्यभुक्तमिकेनौ ।७।१।१६९।
अनुपद्यन्वेष्टा ।७।१।१७०।
दाण्डाजिनिकायःशूलिकपार्श्वकम् ।७।१।१७१।
क्षेत्रेऽन्यस्मिन्नाश्ये इयः ।७।१।१७२।
छन्दोऽधीते श्रोत्रश्च वा ।७।१।१७३।
इन्द्रियम् ।७।१।१७४।
तेन वित्ते चञ्चुचणौ ।७।१।१७५।
पूरणाद्ग्रन्थस्य ग्राहके को लुक् चास्य ।७।१।१७६।
ग्रहणाद्वा ।७।१।१७७।
सस्याद् गुणात् परिजाते ।७।१।१७८।
धनहिरण्ये कामे ।७।१।१७९।
स्वाङ्गेषु सक्ते ।७।१।१८०।
उदरे त्विकणाद्यूने ।७।१।१८१।
अंशं हारिणि ।७।१।१८२।
तन्त्रादचिरोद्धृते ।७।१।१८३।
ब्राह्मणान्नाम्नि ।७।१।१८४।
उष्णात् ।७।१।१८५।
शीताच्च कारिणि ।७।१।१८६।
अधेरारूढे ।७।१।१८७।
अनोः कमितरि ।७।१।१८८।
अभेरीश्च वा ।७।१।१८९।
सोऽस्य मुख्यः ।७।१।१९०।
शृङ्खलकः करभे ।७।१।१९१।
उदुत्सोरुन्मनसि ।७।१।१९२।
कालहेतुफलाद्रोगे ।७।१।१९३।
प्रायोऽन्नमस्मिन्नाम्नि ।७।१।१९४।
कुल्माषादण् ।७।१।१९५।
वटकादिन् ।७।१।१९६।
साक्षाद् द्रष्टा ।७।१।१९७।

द्वितीयः पादः।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः ।७।२।१।
आयात् ।७।२।२।
नावादेरिकः ।७।२।३।
शिखादिभ्य इन् ।७।२।४।
व्रीह्यादिभ्यस्तौ ।७।२।५।
अतोऽनेकस्वरात् ।७।२।६।
अशिरसोऽशीर्षश्च ।७।२।७।
अर्थार्थान्ताद्भावात् ।७।२।८।
व्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च ।७।२।९।
स्वाङ्गाद्विवृद्धात्ते ।७।२।१०।
वृन्दादारकः ।७।२।११।
शृङ्गात् ।७।२।१२।
फलबर्हाच्चेनः ।७।२।१३।
मलादीमसश्च ।७।२।१४।
मरुत्पर्वणस्तः ।७।२।१५।
वलिवटितुण्डेर्भः ।७।२।१६।
ऊर्णाहंशुभमो युस् ।७।२।१७।
कंशम्भ्यां युस्तियस्तुतवभम् ।७।२।१८।

जीर्णगोमूत्रावदातसुरायवकृष्णागोस्थानाच्छादनसुराहिग्रीहि तिले ।७।२।७७।
भूतपूर्वे च्चरट् ।७।२।७८।
गोष्ठादीनञ् ।७।२।७९।
षष्ठ्या रूप्यप्चरट् ।७।२।८०।
व्याश्रये तसुः ।७।२।८१।
रोगात्प्रतीकारे ।७।२।८२।
पर्यभेः सर्वोभये ।७।२।८३।
आद्यादिभ्यः ।७।२।८४।
क्षेपातिग्रहाव्यथेष्वकर्तुस्तृती यायाः ।७।२।८५।
पापहीयमानेन ।७।२।८६।
प्रतिना पञ्चम्याः ।७।२।८७।
अहीयरुहोऽपादाने ।७।२।८८।
किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः पित् तस् ।७।२।८९।
इतोऽतः कुतः ।७।२।९०।
भवत्वायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्थात् ।७।२।९१।
त्रप् च ।७।२।९२।
क्वकुत्रात्रेह ।७।२।९३।
सप्तम्याः ।७।२।९४।
किंयत्तत्सर्वैकान्यात् काले दा ।७।२।९५।
सदाधुनेदानींतदानीमेतर्हि ।७।२।९६।
सद्योऽद्यपरेद्यव्यह्नि ।७।२।९७।
पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतराद् एद्युस् ।७।२।९८।
उभयाद्द्युश्च ।७।२।९९।
ऐषमःपरुत्परारि वर्षे ।७।२।१००।
अनद्यतने र्हिः ।७।२।१०१।
प्रकारे था ।७।२।१०२।
कथमित्थम् ।७।२।१०३।
संख्याया धा ।७।२।१०४।
विचाले च ।७।२।१०५।
वैकाद् ध्यमञ् ।७।२।१०६।
द्वित्रेर्द्वेधमञेधौ वा ।७।२।१०७।
तद्वति धण् ।७।२।१०८।
वारे कृत्वस् ।७।२।१०९।
द्वित्रिचतुरः सुच् ।७।२।११०।
एकात् सकृच्चास्य ।७।२।१११।
बहोर्धासन्ने ।७।२।११२।
दिक्शब्दाद्दिग्देशकालेषु प्रथमापञ्चमीसप्तम्याः ।७।२।११३।
ऊर्ध्वाद्रिरिष्टातावुपश्चास्य ।७।२।११४।
पूर्वावराधरेभ्योऽसस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ।७।२।११५।
परावरात् स्तात् ।७।२।११६।
दक्षिणोत्तराधरादातस् ।७।२।११७।
अधरापराच्चात् ।७।२।११८।
वा दक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः ।७।२।११९।
आही दूरे ।७।२।१२०।
वोत्तरात् ।७।२।१२१।
अदूरे एनः ।७।२।१२२।
लुबञ्चेः ।७।२।१२३।
पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति ।७।२।१२४।
वोत्तरपदेऽर्द्धे ।७।२।१२५।
कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे च्विः ।७।२।१२६।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक्च्वौ ।७।२।१२७।
इसुसोर्बहुलम् ।७।२।१२८।
व्यञ्जनस्यान्त ईः ।७।२।१२९।
व्याप्तौ स्सात् ।७।२।१३०।
जातेः सम्पदा च ।७।२।१३१।
तत्राधीने ।७।२।१३२।
देये त्रा च ।७।२।१३३।
सप्तमीद्वितीयाद्देवादिभ्यः ।७।२।१३४।
तीयशम्बबीजात् कृगा कृषौ डाच् ।७।२।१३५।
संख्यादेर्गुणात् ।७।२।१३६।
समयाद्यापनायाम् ।७।२।१३७।
सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ।७।२।१३८।
निष्कुलान्निष्कोषणे ।७।२।१३९।
प्रियसुखादानुकूल्ये ।७।२।१४०।
दुःखात् प्रातिकूल्ये ।७।२।१४१।
शूलात् पाके ।७।२।१४२।
सत्यादशपथे ।७।२।१४३।
मद्रभद्राद्वपने ।७।२।१४४।
अव्यक्तानुकरणादनेकस्वरात् कृभ्वस्तिनाऽनितौ द्विश्च ।७।२।१४५।
इतावतो लुक् ।७।२।१४६।
न द्वित्वे ।७।२।१४७।
तो वा ।७।२।१४८।
डाच्यादौ ।७।२।१४९।
बह्वल्पार्थात् कारकादिष्टानिष्टे प्शस् ।७।२।१५०।
संख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस् ।७।२।१५१।
संख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे चाकल्लुक् च ।७।२।१५२।
तीयादीकण् न विद्या चेत् ।७।२।१५३।
निष्फले तिलात् पिञ्जपेजौ ।७।२।१५४।
प्रायोऽतोर्द्वयसट्मात्रट् ।७।२।१५५।
वर्णाव्ययात् स्वरूपे कारः ।७।२।१५६।
रादेफः ।७।२।१५७।
नामरूपभागाद्धेयः ।७।२।१५८।
मर्त्यादिभ्यो यः ।७।२।१५९।
नवादीनतनत्नं च नू चास्य ।७।२।१६०।
प्रात्पुराणे नश्च ।७।२।१६१।
देवात्तल् ।७।२।१६२।
होत्राया ईयः ।७।२।१६३।
भेषजादिभ्यष्ट्यण् ।७।२।१६४।
प्रज्ञादिभ्योऽण् ।७।२।१६५।
श्रोत्रौषधिकृष्णाच्छरीरभेषजमृगे ।७।२।१६६।
कर्म्मणः सन्दिष्टे ।७।२।१६७।
वाच इकण् ।७।२।१६८।
विनयादिभ्यः ।७।२।१६९।
उपायाद् ह्रस्वश्च ।७।२।१७०।
मृदस्तिकः ।७।२।१७१।
सस्नौ प्रशस्ते ।७।२।१७२।

तृतीयः पादः ।

प्रकृते मयट् ।७।३।१।
अस्मिन् ।७।३।२।
तयोः समूहवच्च बहुषु ।७।३।३।
निन्द्ये पाशप् ।७।३।४।
प्रकृष्टे तमप् ।७।३।५।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ।७।३।६।
क्वचित्स्वार्थे ।७।३।७।
किन्त्याद्येऽव्ययादसत्वे तयोरन्त स्याम् ।७।३।८।
गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ।७।३।९।
त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् ।७।३।१०।
अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप्देश्यप्देशीयर् ।७।३।११।
नाम्नः प्राग् बहुर्वा ।७।३।१२।
न तमबादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ।७।३।१३।
अनत्यन्ते ।७।३।१४।
यावादिभ्यः कः ।७।३।१५।
कुमारीक्रीडनेयसोः ।७।३।१६।
लोहितान्मणौ ।७।३।१७।
रक्ताऽनित्यवर्णयोः ।७।३।१८।
कालात् ।७।३।१९।
शीतोष्णादृतौ ।७।३।२०।
लूनवियातात् पशौ ।७।३।२१।
स्नाताद्वेदसमाप्तौ ।७।३।२२।
तनुपुत्राणुबृहतीशून्यात् सूत्रकृत्रिमनिपुणाच्छादनरिक्ते ।७।३।२३।
भागेऽष्टमाञ्ञः ।७।३।२४।
षष्ठात् ।७।३।२५।
माने कश्च ।७।३।२६।
एकादाकिन् चासहाये ।७।३।२७।
प्राग्नित्यात् कप् ।७।३।२८।

त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वोऽक् । ।७।३।२९।
युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः । ७।३।३०।
अव्ययस्य को द् च ।७।३।३१।
तूष्णीकाम् ।७।३।३२।
कुत्सिताल्पाज्ञाते ।७।३।३३।
अनुकम्पातद्युक्तनीत्योः ।७।३।३४।
अजातेर्नृनाम्नो बहुस्वरादियेकेला वा । ।७।३।३५।
वोपादेरडाकौ च ।७।३।३६।
ऋवर्णोवर्णात्स्वरादेरादेर्लुक् प्रकृत्या च ।७।३।३७।
लुक्युत्तरपदस्य कप् ।७।३।३८।
लुक्याऽजिनान्तात् ।७।३।३९।
षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे ।७।३।४०।
द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् ।७।३।४१।
सन्ध्यक्षरात्तेन ।७।३।४२।
शेवलाद्यादेस्तृतीयात् ।७।३।४३।
क्वचित्तुर्यात् ।७।३।४४।
पूर्वपदस्य वा ।७।३।४५।
ह्रस्वे ।७।३।४६।
कुटीशुण्डाद्रः ।७।३।४७।
शम्या रुरौ ।७।३।४८।
कुत्वा डुपः ।७।३।४९।
कासूगोणीभ्यां तरट् ।७।३।५०।
वत्सोक्षाश्वर्षभाद् ह्रासे पित् ।७।३।५१।
वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः ।७।३।५२।

यत्तत्किमन्यात् ।७।३।५२।
बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ।७।३।५४।
वैकात् ।७।३।५५।
क्तात्तमबादेश्चानत्यन्ते ।७।३।५६।
न सामिवचने ।७।३।५७।
नित्यं ञिनोऽण् ।७।३।५८।
विसारिणो मत्स्ये ।७।३।५९।
पूगादमुख्यकाञ्ज्यो द्रिः ।७।३।६०।
व्रातादस्त्रियाम् ।७।३।६१।
शस्त्रजीविसंघाञ्ञ्यड् वा ।७।३।६२।
वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ।७।३।६३।
वृकाट्टेण्यण् ।७।३।६४।
यौधेयादेरञ् ।७।३।६५।
पर्श्वादेरण् ।७।३।६६।
दामन्यादेरीयः ।७।३।६७।
श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालावदूर्णा-
वद्विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ्।
।७।३।६८।
समासान्ताः ।७।३।६९।
न किमः क्षेपे ।७।३।७०।
नञ्तत्पुरुषात् ।७।३।७१।
पूजास्वतेः प्राक्टात् ।७।३।७२।
बहोर्डे ।७।३।७३।
इच् युद्धे ।७।३।७४।
द्विदण्ड्यादिः ।७।३।७५।
ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ।७।३।७६।
धुरोऽनक्षस्य ।७।३।७७।
संख्यापाण्डूदक्कृष्णाद्भूमेः ।७।३।७८।
उपसर्गादध्वनः ।७।३।७९।
समवान्धात्तमसः ।७।३।८०।

तप्तान्ववाद्रहसः ।७।३।८१।
प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः ।७।३।८२।
ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः ।७।३।८३।
प्रतेरुरसः सप्तम्याः ।७।३।८४।
अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ।७।३।८५।
सङ्कटाभ्याम् ।७।३।८६।
प्रतिपरोनोरव्ययीभावात् ।७।३।८७।
अनः ।७।३।८८।
नपुंसकाद्वा ।७।३।८९।
गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायण्य
पञ्चमवर्ग्याद्वा ।७।३।९०।
संख्याया नदीगोदावरीभ्याम् ।७।३।९१।
शरदादेः ।७।३।९२।
जराया जरस् च ।७।३।९३।
सरजसोपशुनानुगवम् ।७।३।९४।
जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः कर्मधार
यात् ।७।३।९५।
स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ।७।३।९६।
ऋक्सामर्ग्यजुषधेन्वनडुहवाङ्मन
साऽहोरात्ररात्रिंदिवनक्त
दिवाऽहर्दिवोर्वष्ठीवपद
ष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम् ।७।३।९७।
चवर्गदषहः समाहारे ।७।३।९८।
द्विगोरन्नह्नोऽट् ।७।३।९९।
द्वित्रेरायुषः ।७।३।१००।
वाञ्जलेरलुकः ।७।३।१०१।
खार्या वा ।७।३।१०२।
वार्धाच्च ।७।३।१०३।
नावः ।७।३।१०४।
गोस्तत्पुरुषात् ।७।३।१०५।

राजन्सखेः ।७।३।१०६।
राष्ट्राख्याद्ब्रह्मणः ।७।३।१०७।
कुमहद्भ्यां वा ।७।३।१०८।
ग्रामकौटात्तक्ष्णः ।७।३।१०९।
गोष्ठातेः शुनः ।७।३।११०।
प्राणिन उपमानात् ।७।३।१११।
अप्राणिनि ।७।३।११२।
पूर्वोत्तरमृगाच्च सक्थ्नः ।७।३।११३।
उरसोऽग्रे ।७।३।११४।
सरोऽनोऽश्माऽयसो जातिना म्नोः ।७।३।११५।
अह्नः ।७।३।११६।
संख्यातादहश्च वा ।७।३।११७।
सर्वांशसंख्याऽव्ययात् ।७।३।११८।
संख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्च रात्रेरत् ।७।३।११९।
पुरुषायुषद्विस्तावत्रिस्तावम् ।७।३।१२०।
श्वसो वसीयसः ।७।३।१२१।
निसश्च श्रेयसः ।७।३।१२२।
नञ्ऽव्ययात् संख्याया डः ।७।३।१२३।
संख्याऽव्ययादङ्गुलेः ।७।३।१२४।
बहुव्रीहेः काष्ठे टः ।७।३।१२५।
सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ।७।३।१२६।
द्वित्रिभ्यां मूर्ध्नो वा ।७।३।१२७।
प्रमाणीसंख्याड्डः ।७।३।१२८।
सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदभद्रपदम् ।७।३।१२९।
पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् ।७।३।१३०।
नञ्सुदुर्भ्यस्त्रेश्चतुरः ।७।३।१३१।
अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः ।७।३।१३२।
भात्रेतुः ।७।३।१३३।
नाम्नेर्नाम्नि ।७।३।१३४।
नञ्बहोर्ऋचो माणवचरणे ।७।३।१३५।
नञ्सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा । ।७।३।१३६।
प्रजाया अस् ।७।३।१३७।
मन्दाल्पाच्च मेधायाः ।७।३।१३८।
जातेरीयः सामान्यवति ।७।३।१३९।
भृतिप्रत्ययमान्मासादिकः ।७।३।१४०।
द्विपदाद्धर्मादन् ।७।३।१४१।
सुहरिततृणसोमाज्जम्भात् ।७।३।१४२।
दक्षिणेर्मा व्याधयोगे ।७।३।१४३।
सुपूत्युत्सुरभेर्गन्धादिद्गुणे ।७।३।१४४।
वागन्तौ ।७।३।१४५।
वाल्पे ।७।३।१४६।
वोपमानात् ।७।३।१४७।
पात्पादस्याऽहस्त्यादेः ।७।३।१४८।
कुम्भपद्यादिः ।७।३।१४९।
सुसंख्यात् ।७।३।१५०।
वयसि दन्तस्य दतृः ।७।३।१५१।
स्त्रियां नाम्नि ।७।३।१५२।
श्यावाऽरोकाद्वा ।७।३।१५३।
वाऽऽन्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकशिखरात् ।७।३।१५४।
सम्राज्ञानोर्जुज्ञौ ।७।३।१५५।
वोर्ध्वात् ।७।३।१५६।
सुहृद्दुर्हृन् मित्रामित्रे ।७।३।१५७।
धनुषो धन्वन् ।७।३।१५८।

यतत्तत्किमन्यात् ।७।३।५३।
बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ।७।३।५४।
वैकात् ।७।३।५५।
क्तात्तमबादेश्चानत्यन्ते ।७।३।५६।
न सामिवचने ।७।३।५७।
नित्यं प्रतिनाऽल्पे ।७।३।५८।
विसारिणो मत्स्ये ।७।३।५९।
पूगादमुख्यकाञ्ञ्यो द्रिः ।७।३।६०।
व्रातादस्त्रियाम् ।७।३।६१।
शस्त्रजीविसंघाञ्ञ्यड् वा ।७।३।६२।
वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ।७।३।६३।
वृकाट्टेण्यण् ।७।३।६४।
यौधेयादेरञ् ।७।३।६५।
पर्श्वादेरण् ।७।३।६६।
दामन्यादेरीयः ।७।३।६७।
श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालावदूर्णावद्विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् । ।७।३।६८।
समासान्ताः ।७।३।६९।
न किमः क्षेपे ।७।३।७०।
नञ्तत्पुरुषात् ।७।३।७१।
पूजास्वतेः प्राक्टात् ।७।३।७२।
बहोर्डे ।७।३।७३।
इच् युद्धे ।७।३।७४।
द्विदण्ड्यादिः ।७।३।७५।
ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ।७।३।७६।
धुरोऽनक्षस्य ।७।३।७७।
संख्यापाण्डूदक्कृष्णाद्भूमेः ।७।३।७८।
उपसर्गादध्वनः ।७।३।७९।
समवान्धात्तमसः ।७।३।८०।
तप्तान्ववाद्रहसः ।७।३।८१।
प्रत्यन्ववात् सामलोम्नः ।७।३।८२।
ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः ।७।३।८३।
प्रतेरुरसः सप्तम्याः ।७।३।८४।
अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ।७।३।८५।
संकटाभ्याम् ।७।३।८६।
प्रतिपरोऽनोरव्ययीभावात् ।७।३।८७।
अनः ।७।३।८८।
नपुंसकाद्वा ।७।३।८९।
गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्याद्वा ।७।३।९०।
संख्याया नदीगोदावरीभ्याम् ।७।३।९१।
शरदादेः ।७।३।९२।
जराया जरस् च ।७।३।९३।
सरजसोपशुनानुगवम् ।७।३।९४।
जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात् ।७।३।९५।
स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ।७।३।९६।
ऋक्सामर्ग्यजुषधेन्वनडुहवाङ्मनसाऽहोरात्ररात्रिंदिवनक्तंदिवाऽहर्दिवोर्वष्ठीवपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम् ।७।३।९७।
चवर्गदषहः समाहारे ।७।३।९८।
द्विगोरन्नह्नोऽट् ।७।३।९९।
द्वित्रेरायुषः ।७।३।१००।
वाञ्जलेरलुकः ।७।३।१०१।
खार्या वा ।७।३।१०२।
वार्धाच्च ।७।३।१०३।
नावः ।७।३।१०४।
गोस्तत्पुरुषात् ।७।३।१०५।

इकुगसिन्धोः ।७।४।२५।
प्राचां नगरस्य ।७।४।२६।
अनुशतिकादीनाम् ।७।४।२७।
देवतानामात्वादौ ।७।४।२८।
आतो नेन्द्रवरुणस्य ।७।४।२९।
सारवैक्ष्वाकमैत्रेयभ्रौणहत्यधैवत्य हिरण्मयम् ।७।४।३०।
यान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिषत् ।७।४।३१।
चिन्मतोर्णीढयसो लुप् ।७।४।३२।
अल्पयूनोः कन्या ।७।४।३३।
प्रशस्यस्य श्रः ।७।४।३४।
वृद्धस्य च ज्यः ।७।४।३५।
ज्यायान् ।७।४।३६।
बाढान्तिकयोः साधनेदौ ।७।४।३७।
प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घ वृद्धवृन्दारकस्येमनि च प्रास्थास्फा वरगरबंहत्रपद्राघवर्षवृन्दम् । ।७।४।३८।
पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढस्य ऋतो रः। ।७।४।३९।
बहोर्णिष्ठे भूय् ।७।४।४०।
भूलुक्चेवर्णस्य ।७।४।४१।
स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्यान्तस्था देर्गुणश्चनामिनः ।७।४।४२।
त्र्यन्त्यस्वरादेः ।७।४।४३।
नैकस्वरस्य ।७।४।४४।
दण्डिहस्तिनोरायने ।७।४।४५।
वाशिन आयनौ ।७।४।४६।
एये जिह्माशिनः ।७।४।४७।
ईनेऽध्वात्मनोः ।७।४।४८।
इकण्यथर्वणः ।७।४।४९।
यूनोऽके ।७।४।५०।
अनोऽट्ये ये ।७।४।५१।
अणि ।७।४।५२।
संयोगादिनः ।७।४।५३।
गाथिविदथिकेशिपणिगणिनः ।७।४।५४।
अनपत्ये ।७।४।५५।
उक्ष्णोर्लुक् ।७।४।५६।
ब्रह्मणः ।७।४।५७।
जातौ ।७।४।५८।
अवर्मणो मनोऽपत्ये ।७।४।५९।
हितनाम्नोवा ।७।४।६०।
नोऽपदस्य तद्धिते ।७।४।६१।
कलापिकुथुमितैतलिजाजलि लाङ्गलिशिखण्डिशिला लिसब्रह्मचारिपीठ सर्पिसूकरसद्मसुपर्वणः ।७।४।६२।
वाग्मनो विकार ।७।४।६३।
चर्मशुनः कोशसङ्कोचे ।७।४।६४।
प्रायोऽव्ययस्य ।७।४।६५।
अनीनादट्यह्नोऽतः ।७।४।६६।
विंशतेस्तेर्डिति ।७।४।६७।
अवर्णेवर्णस्य ।७।४।६८।
अकद्रूपाण्ड्वोरुवर्णस्यैये ।७।४।६९।
अस्वयम्भुवोऽव् ।७।४।७०।
ऋवर्णोवर्णदोसिसुसशश्वदक स्मात्त इकस्येतोलुक् ।७।४।७१।
असकृत्सम्भ्रमे ।७।४।७२।
भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्तमबादेः ।७।४।७३।

वा नाम्नि ।७।३।१५९।
खरखुरान्नासिकाया नस् ।७।३।१६०।
अस्थूलाच्च नसः ।७।३।१६१।
उपसर्गात् ।७।३।१६२।
वेः खुखग्रम् ।७।३।१६३।
जायाया जानिः ।७।३।१६४।
व्युदः काकुदस्य लुक् ।७।३।१६५।
पूर्णाद्वा ।७।३।१६६।
ककुदस्यावस्थायाम् ।७।३।१६७।
त्रिककुद् गिरौ ।७।३।१६८।
स्त्रियामूधसो न् ।७।३।१६९।
इनः कच् ।७।३।१७०।
ऋन्नित्यदितः ।७।३।१७१।
दध्युरःसर्पिर्मधूपानच्छालेः । ।७।३।१७२।
पुमनडुन्नौपयोलक्ष्म्या एकत्वे । ।७।३।१७३।
नञोऽर्थात् ।७।३।१७४।
शेषाद्वा ।७।३।१७५।
न नाम्नि ।७।३।१७६।
ईयसोः ।७।३।१७७।
सहात्तुल्ययोगे ।७।३।१७८।
भ्रातुः स्तुतौ ।७।३।१७९।
नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ।७।३।१८०।
निष्प्रवाणिः ।७।३।१८१।
सुप्रादिभ्यः ।७।३।१८२।

चतुर्थः पादः ।

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ।७।४।१।
केकयमित्रयुप्रलयस्य यादेरिय् च । ।७।४।२।
देविकाशिंशपादीर्घसत्रश्रेयसस्तत्प्राप्तावाः ।७।४।३।
वहीनरस्यैत् ।७।४।४।
य्वः पदान्तात्प्रागैदौत् ।७।४।५।
द्वारादेः ।७।४।६।
न्यग्रोधस्य केवलस्य ।७।४।७।
न्यङ्कोर्वा ।७।४।८।
न स्वाङ्गादेः ।७।४।९।
श्वादेरिति ।७।४।१०।
इनः ।७।४।११।
पदस्यानिति वा ।७।४।१२।
प्रोष्ठभद्राज्जाते ।७।४।१३।
अंशादृतोः ।७।४।१४।
सुसर्वार्द्धाद्राष्ट्रस्य ।७।४।१५।
अमद्रस्य दिशः ।७।४।१६।
प्राग्ग्रामाणाम् ।७।४।१७।
संख्याधिकाभ्यां वर्षस्याभाविनि । ।७।४।१८।
मानसंवत्सरस्याशाणकुलिजस्यानाम्नि ।७।४।१९।
अर्द्धात्परिमाणस्यानतो वाऽऽदेः । ।७।४।२०।
प्राद्वाहणस्यैये ।७।४।२१।
एयस्य ।७।४।२२।
नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलचपलनिपुणशुचेः ।७।४।२३।
जङ्गलधेनुवलजस्योत्तरपदस्य तु वा । ।७।४।२४।

२ परिशिष्टम् ।

॥ अथ—श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य—उणादिसूत्राणि ॥

कृवापाजिस्वदिसाध्यशौवृस्नासनि आनिरहीणुभ्य उण् ।१।

अः ।२।

स्मेच्छीशेर्ह्रस्वश्च वा ।३।

नञः क्रमिगमिचमिखन्याकमिभ्यो डित् ।४।

तुवाविविपशुद्विभ्यः कित् ।५।

चिन्चेर्नलुक् च ।६।

कृगो द्वे च ।७।

कनिगदिमनेः सरूपे ।८।

भतद्वित् ।९।

किच ।१०।

पृपलिभ्यां डित् पिपू च पूर्वस्य ।११।

क्रमिमपिभ्यां चन्मनौ च ।१२।

गमेर्जम् च वा ।१३।

भवुपान्त्यकमृभ्यामभ्रान्ताः ।१४।

मपिमसेर्वा ।१५।

ह्रस्वफलिकपेरा च ।१६।

हुशुपान्त्याभ्यां क्विदिग्धुलौच ।१७।

जजलतितलकाकोलीसरीसृपादयः ।१८।

चहुल गुणवृद्धी चादः ।१९।

णेर्लुप् ।२०।

मीप्शसियलिकस्यतिमर्चर्चिसृजिकुतुस्तुवाधारात्राकापामिहान सुहृभ्यः कः ।२१।

चिचिपुपिस्नुपिशुन्यविसृष्टशुष्कमूषुमूनीचीभ्यः कित् ।२२।

कृगो वा ।२३।

पुपुहिपितुशोर्दीर्घश्च ।२४।

ह्रियो रश्च लो वा ।२५।

निष्कतुरुष्कोदकालर्कशुल्कश्वफल्कक्रिमुल्कोल्कापृषत्कभेकककेकाय स्कादयः ।२६।

वृकृकुसृधृभृषृसुस्तुकुशुलवृषिचरिचटिकटिकण्टिचणिचपिफलिवमितम्यचिवधिपन्चिकनिजनिमशिक्षारिकुरिचृतियक्षिमक्षिसक्षुमलिभ्योऽकः । २७ ।

को वरुण्टिरण्टिभ्यः ।२८।

घुघून्विकषिचितिलिपुलिकुलिक्षिपिशुपिशुभिसिलिभ्यः कित् ।२९।

छिविभिदिपिटेर्वा ।३०।

कृपर्गुणवृद्धी च वा ।३१।

मनः पुसेः ।३२।

कीचकपेचकमेचकमेनकाभकधमकवकपकलपकअहकैरकैडकादमकलमककुडकपटकपकाबकादयः ।३३।

शकिपलिपसिवृतिनभिपदितदितबिगवमिनन्दिचन्दिमन्दिनमिकुशुपूमनिसकिभ्य आकः ।३४।

मानावधारणे ।७।४।७४।
आधिक्यानुपूर्व्ये ।७।४।७५।
डतरडतमौ समानां स्त्रीभाव-
प्रश्ने ।७।४।७६।
पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये ।७।४।७७।
प्रोपोत्सम्पादपूरणे ।७।४।७८।
सामीप्येऽधोऽध्युपरि ।७।४।७९।
वीप्सायाम् ।७।४।८०।
प्लुप्यादावेकस्यस्यादेः ।७।४।८१।
द्वन्द्वं वा ।७।४।८२।
रहस्यमर्यादोक्तिव्युत्क्रान्ति
यज्ञपात्रप्रयोगे ।७।४।८३।
लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ।७।४।८४।
आबाधे ।७।४।८५।
नवा गुणः सदृशे रित् ।७।४।८६।
प्रियसुखं चाकृच्छ्रे ।७।४।८७।
वाक्यस्य परिवर्जने ।७।४।८८।
सम्मत्यसूयाकोपकुत्सने
ष्वाद्यामन्त्र्यमादौ स्वर
ष्वन्त्यश्च प्लुतः ।७।४।८९।
भर्त्सने पर्यायेण ।७।४।९०।
त्यादेः साकाङ्क्षस्याङ्गेन ।७।४।९१।
क्षियाशीःप्रेषे ।७।४।९२।
चितीवार्थे ।७।४।९३।
प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे ।७।४।९४।
विचारे पूर्वस्य ।७।४।९५।
ओमः प्रारम्भे ।७।४।९६।
हे प्रश्नाख्याने ।७।४।९७।
प्रश्ने च प्रतिपदम् ।७।४।९८।
दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि
लनृत् ।७।४।९९।
हैहेष्वेषामेव ।७।४।१००।
अस्त्रीशूद्रे प्रत्यभिवादे भोगोत्रनाम्नो
वा ।७।४।१०१।
प्रश्नार्चाविचारे च सन्धेयसन्ध्यक्षरस्या-
दिदुत्परः ।७।४।१०२।
तयोर्य्वौ स्वरे संहितायाम् ।७।४।१०३।
पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ।७।४।१ ४।
सप्तम्या पूर्वस्य ।७।४।१०५।
षष्ठ्यान्त्यस्य ।७।४।१०६।
अनेकवर्णः सर्वस्य ।७।४।१०७।
प्रत्ययस्य ।७।४।१०८।
स्थानीवावर्णविधौ ।७।४।१०९।
स्वरस्य परे प्राग्विधौ ।७।४।११०।
न सन्धिङीयक्विद्विदीर्घासद्विधावस्क्-
लुकि ।७।४।१११।
लुप्यय्वृल्लेनत् ।७।४।११२।
विशेषणमन्तः ।७।४।११३।
सप्तम्या आदिः ।७।४।११४।
प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ।७।४।११५।
गौणो ङ्यादिः ।७।४।११६।
कृत्सगतिकारकस्यापि ।७।४।११७।
परः ।७।४।११८।
स्पर्द्धे ।७।४।११९।
आसन्नः ।७।४।१२ ।
सम्बन्धिनां सम्बन्धे ।७।४।१२१।
समर्थः पदविधिः ।७।४।१२२।

॥ समाप्तोऽयं सप्तमोऽध्यायः ॥

इति कलिकालसर्वज्ञ–श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित–श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।

२ परिशिष्टम् ।

॥ अथ–श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्थ–उणादिसूत्राणि ॥

कृवापाजिस्वदिसाध्यशौदृस्नासनि
जनिरहीभ्य उण् ।१।
भः ।२।
स्वेष्मीवेर्ह्रस्वश्च वा ।३।
नञः क्रमिगमिघमिभन्याकमिभ्यो
डित् ।४।
तुदाचिचिपशुरिभ्यः कित् ।५।
चिन्वेर्नलुक् च ।६।
कृगो द्वे च ।७।
कनिगदिमनेः सरूपे ।८।
म्रतद्वित् ।९।
क्विच ।१०।
पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य ।११।
कमिमथिभ्यां चन्मनौ च ।१२।
गमेर्जम् च वा ।१३।
मधुपान्थमथृभ्यामथान्ताः ।१४।
मपिमसेर्वा ।१५।
कषफलिकपेरा च ।१६।
इषुषुपान्त्याभ्यां किदिषुतौ च ।१७।
अभ्रलतितलकाकोलीसरीसृपादयः ।१८।
महुल गुणवृद्धी चादेः ।१९।
णेर्लुप् ।२०।
भीप्रशाखिचलिकल्पतिमर्च्यर्चिषद्भि
भिकुत्तुस्तुदाभाराआक्षापानिहाम-
यक्षभ्यः कः ।२१।
चिचिपुपिहुपिशुष्यषिसृवृशुसु
मूभूमूनीचीभ्यः कित् ।२२।
कृगो वा ।२३।
घुपुहिपितुशोर्दीर्घश्च ।२४।
श्रियो रश्च लो वा ।२५।
निष्कतुरुष्कोपकाककर्कशुल्कश्चफल्क
क्लिन्नस्फोल्कापृथुक्ष्णेककेकाप
स्कादयः ।२६।
वृकृगृसृपृधृधसस्तुकुषुलस्वधिचरि
चटिकटिकणिटचणिचपिफलिचमित
म्यचिवधिचन्धिकनिजनिमशिक्षा
रिकुरिभृतिचक्षिमक्षिसक्षपक्षिभ्योऽ-
कः । २७ ।
को दृषष्विरष्विभ्यः ।२८।
धुपुन्धिरुचितिलिपुलिकुक्षिक्षिपिक्षु
पिक्षुभिलिखिभ्यः कित् ।२९।
छिविमिदिपिटेर्वा ।३०।
कृपेर्गुणवृद्धी च वा ।३१।
नञः पुसेः ।३२।
कीचकपेचकमेनकार्मकवमकचपक
लपकअहङ्कैरकेरकाश्मकलमकछु
ल्लकपटकयकारकादयः ।३३।
शालिपक्षिपतिवृतिनभिपदितदित
त्विगवधिमन्दिचन्दिमन्थिनमिकुद्यु
भ्रमनिसजिभ्य आकः ।३४।

घुभिगृहिविपिपुलिशुभ्यः कित् ।३५।
पिपः पिनपिण्यौ च ।३६।
मवाकश्यामाकवार्ताकवृन्ताकज्यो
त्स्नाकगृवाकमन्नाकादयः ।३७।
कीकस्यकिचलिस्फविपृपिभ्य इकः ।३८।
आकः पणिपनिपविपतिभ्यः ।३९।
नसिवसिकसिभ्यो णित् ।४०।
पापुक्षिकुपिकुशिमभ्रिभ्यः कित् ।४१।
माकः पणिपनिकपिभ्यः ।४२।
मुपेर्दीर्घश्च ।४३।
स्यमेः सीम् च ।४४।
कुशिकहृविकमक्षिकैतिकपिपीलि-
कादयः ।४५।
स्यमिकपिवृष्यमिमनिमलिचस्पलि
पाक्षिकणिभ्य ईकः ।४६।
गृपृवृशृदृभृभ्यो द्वेरभावौ ।४७।
मृच्पृश्लिहृपीपिदशिमुचिपिशिशिमिभी
भ्यः कित् ।४८।
मृदेर्वोऽन्तश्च वा ।४९।
सृणीकास्तीकमतीकपृतीकसमीकवा
ह्रीकवाह्लीकवल्मीककल्मषीकतिन्ति
डीककङ्कणीककिङ्किणीकपुण्डरीक-
चञ्चरीकफर्फरीकमर्मरीकघर्घरीका
दयः ।५०।
मिचमिकदिमक्षिकुशेककः ।५१।
संचिभ्यां कसेः ।५२।
कमेः कृम् च वा ।५३।
कमितिमेर्वोऽन्तश्च ।५४।
मण्डेर्मरुह् च ।५५।
कण्पपेर्णित् ।५६।
कम्बुकांशुकनेशुकपाकुकाहिकुकपि
शुकजम्बुकजुलुकचूचुकोत्सुकमा
शुकयुयुकमधुकादयः ।५७।
मृमन्यक्षिजक्षिचलितलिमलिमङ्कि-
माक्षिमणिवनिषिभ्यः ऊकः ।५८।
शास्पणेर्णित् ।५९।
कणिमण्डेर्दीर्घश्च वा ।६०।
सम्बूकसाम्बूकशम्बूकमण्डूकोलूकलेवू
कश्मूकादयः ।६१।
किरोऽङ्को रो लश्च वा ।६२।
रासापाकाभ्यः कित् ।६३।
कुशिचिरिभ्यामिङ्कक् ।६४।
कशेरचिङ्कः ।६५।
कमेरेलकः ।६६।
जीवेरातृको जैव् च ।६७।
कृमृखाभ्य आणकः ।६८।
भिपः कित् ।६९।
पासृधिविचिभ्यः ।७०।
शीमीराजेश्वामकः ।७१।
अणेर्डित् ।७२।
कनेरीनक ।७३।
गुक ईशुकेषुकौ ।७४।
पुलेस्तिकः ।७५।
कृतिपुतिलतिभिदिभ्यः कित् ।७६।
इष्यविमसिरूपस्तकक् ।७७।
मियो द्वे च ।७८।
दृशिविपिपिण्डिभ्य ईतकः ।७९।
कुपेः कित् ।८०।
मलिभिक्षिशालिपमिभ्य आहकः ।८१।

चण्डिमण्डिभ्यामालकः ।८२।
मुम्मातकाम्रातकामिलातकपिशातकादयः ।८३।
शमिमनिभ्यां खः ।८४।
श्यतेरिच्च वा ।८५।
पुङ्भ्रुवोः पुनर्भूरौ च ।८६।
भयोर्डित् ।८७।
उपेः किंशुलुक् च ।८८।
मङ्केरलास्य वा ।८९।
न्युब्जादयः ।९०।
मयचिभ्यामूखेसौ ।९१।
गम्यमिरम्यञ्जिगद्यविच्छागखिमखिङ्
भृङ्सृभ्यो गः ।९२।
पृसुचिभ्यां कित् ।९३।
भृसृभ्यां नोऽन्तश्च ।९४।
भ्रमो णिच्च ।९५।
भृङ्शार्ङ्गादयः ।९६।
तडरागः ।९७।
पतितमिशृपृकृधृस्वादेरङ्गः ।९८।
स्पृशनृभ्यो णित् ।९९।
मनेर्मन्मातौ च ।१००।
पिचिपिशिकुरिसृपिपिशिभ्यः
कित् ।१०१।
स्फुलिफलिपल्यावृभ्य इङ्गक् ।१०२।
मठेरिङ्गुतौ चातः ।१०३।
भजेर्णित् ।१०४।
उषिलिङ्गादयः ।१०५।
मालस्तुलेरङ्गक् च ।१०६।
कमितमिशमिभ्यो डित् ।१०७।
सर्तेः सुर्च ।१०८।
स्यार्तिजनिभ्यो घः ।१०९।
मघाघकृघाघदीर्घादयः ।११०।
सर्तेरघः ।१११।
कृपृसमिण्भ्यश्च दीर्घश्च ।११२।
कूर्चकूर्चादयः ।११३।
कल्यषिमषिमणिकुकणिकुडिभ्
भ्योऽचः ।११४।
कफचादयः ।११५।
पिशेराचक् ।११६।
सुत्रपिभ्यामिचः ।११७।
त्रिपतेरीचण् ।११८।
उपेरचः कश्च ।११९।
गुडेरूचट् ।१२०।
सिचेर्डित् ।१२१।
चिमेर्डोचकष्ठो । १२२ ।
कुटिकुलिकस्युचिभ्य इञ्चक् ।१२३।
तुचिमचिपचपचि गुगमिकचिभ्य
च्छक् ।१२४।
पीयूषो ह्रस्वश्च ।१२५।
गुलुञ्छपिछि पिञ्छैभिञ्छादयः ।१२६।
चियो जक् ।१२७।
पुषः पुन् च ।१२८।
कुषः कुषकुनौ च ।१२९।
कुटेरजः ।१३०।
भिषेर्भिषभिष्णौ च वा ।१३१।
मुर्वेमुर् च ।१३२।
पलेर्पोन्तश्च ।१३३।
उदजादयः ।१३४।

११

कुठेरिजक् ।१३५।
कृणोऽन्नः ।१३६।
क्षमेर्मः ।१३७।
लुपेष्टः ।१३८।
नमितनिजमिपनिसनो लुक् च ।१३९।
अमिपणिक्लिशुभ्यो दीर्घश्च ।१४०।
पठपाठापण्ठादयः ।१४१।
दिव्यविशुकुकर्विशकिकम्लिकृपिच पिचमिकम्पिकर्किमार्किकषिस गृकुसमृभ्यो ऽस्तः ।१४२।
कुलिचिलिभ्यां कित् ।१४३।
कपटकीकटादयः ।१४४।
अनिकृपृषुलिभ्य आटः ।१४५।
सृसृपेः कित् ।१४६।
किरो लश्च वा ।१४७।
कपाटविराटभृङ्गाटमपुमाटादयः ।१४८।
भिरेरिठो भ च ।१४९।
टिण्टभर् च वा ।१५०।
गृकृकृपिकरिपकृपिभ्यः कीटः ।१५१।
लक्षुररीटः ।१५२।
गणवृषमभ्य ठर ठरश्च ।१५३।
मङ्कमेकमुकौ च ।१५४।
मर्कटकुक्कुटोत्कुरुमुरुपुरुादयः ।१५५।
कुरो भ्रः कृदन्त कुर् च ।१५६।
बन्धेः ।१५७।
चपेरेटः ।१५८।
भ्रो णित् ।१५९।
कृपाकृपासेरोटः ।१६०।
कपोटकोटाक्षोटकर्कोटादयः ।१६१।
कनिकणिकाश्युपिभ्यठः ।१६२।
पीविथिकुणिपृपिभ्यः कित् ।१६३।
कुपेर्वा ।१६४।
शमेर्लुक् च वा ।१६५।
पठिपिठादयः ।१६६।
सृजृधृकम्पमिरमिरपिभ्योऽठः ।१६७।
पञ्चमात् डः ।१६८।
कण्पणिजमिभ्यो णिद्वा ।१६९।
कुगृहनीकुषितुणिपुणिमुणिशुन्या दिभ्यः कित् ।१७०।
भसृतृभ्याशिश्रविचमिवमियमिशु रिकुठेरडः ।१७१।
विहडकहोडकुरडकेरडकोडादयः ।१७२।
गृकृतृमसुसृसृभ्योऽण्डः ।१७३।
पूगो गादिः ।१७४।
चमेस्त च ।१७५।
पिचण्डैरण्डसरण्डादयः ।१७६।
लगेस्ढः ।१७७।
कुषोरण्डक् ।१७८।
शमिपणिभ्यां ढः ।१७९।
कुणेः कित् ।१८०।
गयः सहेः पा च ।१८१।
इणुर्विशावेणिपृकृभृतृजृवृसृपिपणि भ्यो णः ।१८२।
चपीडाशुभ्युपिगृपिकृष्यर्तिभ्यः कित् ।१८३।
ग्रोणः ।१८४।
स्थाम्नुतोरूच ।१८५।

घृणातृणगुणकार्णतीक्ष्णश्लक्ष्णाभीक्ष्णादयः ।१८६।
तुदृदृपूषृषृभुक्षशिक्षिक्षिमिषक्षिशुक्षिशुक्षिसृपक्लिमक्लिकक्लिपरिसमीरेरणः ।१८७।
कृपृवृकृपिपृपिम्यः कित् ।१८८।
पृथिवधेरिषोपान्त्यस्य । १८९।
चिकणकुकणकूकणकुणक्रवणोल्वणोरणलवणवरक्षणादयः ।१९०।
कृपिविपितृपिपृपिमृपियुपिवृषिमहे राणक् ।१९१।
पपो णित् ।१९२।
कल्याणपर्याणादयः ।१९३।
ग्रहवृविदक्षिभ्य इणः ।१९४।
मद्रुहो कित् ।१९५।
कफवृपृवारिभ्य ऊणः ।१९६।
सः कित् ।१९७।
मिथुणी ।१९८।
गावाभ्यामेण्णक् ।१९९।
वम्यमितमिमावापृधृगजहसिवस्यसिवितसिमसीणुभ्यस्तः ।२००।
पीरीभूवृमूपृपाभागृधिसर्ज्युज्जिपसिमुसिसुसिपिसिरमिपुर्विपूर्विभ्यः । कित् ।२०१।
खुओ वा ।२०२।
सुसितनितुसेर्दीर्घश्च वा ।२०३।
पुतपित्तनिमित्तोतद्युक्तलिफक्लिससरतमुहूर्तादयः ।२०४।
कृगो यक्तः । २०५ ।
इवर्णादिर्लुपि ।२०६।
वृपूमूधृशीयजिसलिवलिपर्षिपश्यमिनमितमिदशिहर्षिकक्लिभ्योऽतः ।२०७।
पृषिरञ्जिसिकिकालामृभ्यः कित् ।२०८।
कृषृकस्पलिभिलिबिर्डालिलानाविभ्य आतक् ।२०९।
हृदयाकविपोणिपलिभ्य इता ।२१०।
नञ आपेः ।२११।
कुशिपिपिशिपृपिकुपिकुस्युषिभ्यः कित् ।२१२।
दृग ईतण् ।२१३।
अपो सुबो तुतः ।२१४।
कुलिमविभ्यामूतक् ।२१५।
जीवेर्मश्च ।२१६।
कबेरोतः पू च ।२१७।
आस्फायेर्वित् ।२१८।
जृविशिभ्यामन्तः ।२१९।
रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यष्षिदाशिषि । ।२२०।
तजिभूवविघहिवसिभास्पविसाधिमविमडिगण्डिमण्डिनन्दिरेचिभ्यः ।२२१।
सीमन्तहेमन्तभवन्तवुप्यन्तादयः । ।२२२।
शाकेर्न्तः ।२२३।
कपेर्वित् ।२२४।
कमिप्रगार्तिभ्यस्थः ।२२५।
अथा . गोऽथ वा ।२२६।
नीनूरमितुदिवचिरिचिसिचिश्चिहनिपागोपावोङ्भ्यः कित् ।२२७।
न्यूभ्यां थीकः ।२२८।

अवमूनिर्वसमिण्भ्यः ।२२९।
सर्तेर्णित् ।२३०।
पथयूथगूथकुथतिपमिथसुरथावयः । ।२३१।
भृशीशापिशमिगमिरमिवन्दिवजि जीविप्राणिभ्योऽथः ।२३२।
उपसर्गाद् वसः । २३३।
चिदिमिविदिचिशुदिभ्यः किञ् ।२३४।
रोर्वा ।२३५।
जृवृभ्यामूथः ।२३६।
शाशापिमनिकनिभ्यो दः ।२३७।
आपोऽप् च ।२३८।
गोः कित् ।२३९।
चृसुकुसुभ्यो मोऽन्तश्च ।२४०।
कुसेरिदेदौ ।२४१।
शृपर्विभ्यामुदः ।२४२।
कर्केर्णिद्वा ।२४३।
कुमुदमुदुमुदावयः ।२४४।
ककिमकिभ्यामन्दः ।२४५।
कल्पशिपुलिकुरिकुणिमणिभ्य इन्दक् ।२४६।
कुपेर्व च वा ।२४७।
पृपलिभ्यां णित् ।२४८।
यमेरुन्दः ।२४९।
मुचेर्मुकुन्दकुकुन्दौ ।२५०।
स्कन्यमिभ्यां धः ।२५१।
नः स्यतेरधक् ।२५२।
मङ्गेर्नलुक् च ।२५३।
आरगेर्बधः ।२५४।
पराभ्यो कित् ।२५५
इषेरधक् ।२५६।
कोरन्धः ।२५७।
प्यायापन्यनिस्वविस्वपिवस्य-ज्यतिसिचिभ्यो मः ।२५८।
पसेर्णित् ।२५९।
रसेर्वा ।२६०।
जीण्शीदीबुध्यविमीभ्यः कित् ।२६१।
सेर्वा ।२६२।
सोरू च ।२६३।
रमेस्त च ।२६४।
कुषेर्वृद्धिश्च ।२६५।
घृसुमिभ्यो माक्तो वित् ।२६६।
शीङः सन्वत् ।२६७।
विननग्मफेमविह्मब्रह्मवेनसोमश्यौ-फनादयः ।२६८।
प्यसिरसिकषिजिमस्जिदेविस्पन्दि चन्दिमन्दिमण्डिमविदविशादे रमः ।२६९।
अणो रश्चादौ ।२७०।
उन्देर्न लुक् च ।२७१।
हनेर्घतजघौ च ।२७२।
तुदाविधुजिरम्जिनिधाभ्यः कित् ।२७३।
सूधूभ्रस्जिभ्यो वा ।२७४।
चिदनगगमगह्वनादयः ।२७५।
ससुस्पृशिमन्थेरानः ।२७६।
युयुजियुधियुधिमृशिदम्मीषिभ्यः कित् ।२७७।
मुमुचानयुयुधामम्रिम्निवानस्रुहराण जिह्रियाणाः ।२७८।

ऋञ्जिरञ्जिमन्दिसर्हिभ्योऽसानः । ।२७९।

वहिपजेः कित् ।२८०।

वृषेर्वा ।२८१।

द्रुपाकठिसलिनस्यविकुण्डिभ्य इनः । ।२८२।

वृजितुहिपुलिपुटिभ्य कित् ।२८३।

विपिनाजिनादयः ।२८४।

महेर्णिद्वा ।२८५।

कलिहिंसिभ्यामीनः ।२८६।

पठेर्णित् ।२८७।

यम्यजिशाकपर्जिपीपजितृभ्य उमः । ।२८८।

लपेः श च ।२८९।

पिशिमिथिपिक्षुचिभ्यः कित् ।२९०।

फलेर्गोऽन्तश्च ।२९१।

वीपतिपटिभ्यस्तनः ।२९२।

धूपूभ्यां कित् ।२९३।

कृषधौभ्यां स्नक् ।२९४।

वर्तेः शसानः ।२९५।

मापाचणिचमिविपिस्पृधृतृशीतम्यसि
शमिरमिचपिभ्यः प ।२९६।

युसुकुस्तुभ्युस्त्वादरुच ।२९७।

कृधूसुभ्य ऊर् चान्तस्य ।२९८।

शविचाचिम्नानिहनेः प च ।२९९।

पम्पाचिरपादयः ।३००।

क्षुधुपिभ्यः कित् ।३०१।

मिपो वा ।३०२।

उम्पबेलुक् च ।३०३।

वलिवलितलिस्वजिघ्यजिकपिभ्योऽपः ।३०४।

मुजिकुतिकुठिपिटिकुणिकुम्पुपिभ्यः कित् ।३०५।

शशेः श इचातः ।३०६।

विष्टपोलपवातपादयः ।३०७।

कलेरापः ।३०८।

विशेरिपक् ।३०९।

दलेरीपो विद् च ।३१०।

उवेरुपक् ।३११।

अश ऊपः पश्च ।३१२।

सर्तेः पपः ।३१३।

रीशीभ्यां फः ।३१४।

कलिगलेरस्योच्च ।३१५।

चाफफकशिफागोफादयः ।३१६।

चलिनितनिभ्यां चः ।३१७।

शम्यमेर्णिद्वा ।३१८।

शस्यलेरचातः ।३१९।

तुम्यसम्पादयः ।३२०।

कृकविकटिचटेरम्भः ।३२१।

कदेर्णिद्वा ।३२२।

शिलविलादेः कित् ।३२३।

डिण्डिविलेः किम्पो न लुक् च ।३२४।

वीनीचन्धिष्टभिचलिभ्यो डिम्भः । ।३२५।

कुटयुन्धिधुरिस्तुरिपुरिमुरिकुरिभ्यः कुम्भः ।३२६।

गृवृरमिहनिजन्यर्तिदलिभ्यो भः । ।३२७।

इणः कित् ।३२८।

कॄगॄशॄसिकसिकखिगर्विरासिरमिथ
खियञ्जेरमः ।३२९।
सनेर्डित् ।३३०।
क्षपिसृपिस्तुसिभ्यः कित् ।३३१।
सिटिकिभ्यामिमः सैरविद्दौ च । ।३३२।
ककेरमः ।३३३।
कुकेः कोऽन्तश्च ।३३४।
चमो वुणट् च ।३३५।
कृकसरम्भः ।३३६।
काकुसिभ्यां कुम्भः ।३३७।
भसीरिस्तुसुहुसृधृस्वक्षिपक्षिभाथा
भ्याभापापायलिपविनीभ्यो मः ।३३८।
प्रसिहागम्भ्यां माजिह्रौ च ।३३९।
पिसिभिक्षिसिधीन्धिधूसूशाप्यावसि
षिद्रुपिसुपीपिसुहियुधिवसिभ्यः कित
।३४०।
क्षुहिभ्यां वा ।३४१।
अयहृस्यश्च वा ।३४२।
सरी च वा ।३४३।
भियः षोऽन्तश्च वा ।३४४।
तिजियुजेर्ग् च ।३४५।
रुक्मग्रीष्मकूर्मसूर्मजाल्मगुल्मघोमप
रिस्तोमसूक्ष्मादयः ।३४६।
सूपमधिषरिकडिकर्दैरमः ।३४७।
अपप् न वा ।३४८।
कुहियष्टिशृरिपिपिसिपिगण्यर्पिशूम
हिम्य इमः ।३४९।
चपिमग्नपिमादयः ।३५ ।

उम्बरिकुल्यखिकुपिकुरिकुटिकुविकु
सिभ्यः कुमः ।३५१।
कुन्तुमखिन्तुमकुङ्कुमविद्रुमपद्मुमा
दयः ।३५२।
कुपिगुपेरूमः ।३५३।
चिहापिशापचिभिचादेः केडिमा ।
।३५४।
वो डिमः ।३५५।
डिमेः कित् ।३५६।
स्याछामासासूमपमिकनिपसिपछि
कलिशछिशकीर्ल्पिसहिवन्धिभ्यो
यः ।३५७।
नघो हलिपतेः ।३५८।
सञ्जेर्यु च । ३५९।
सृशीपसिवस्पनिम्पसाविः ।३६०।
क्षपिअनिपुणिकृतिभ्यः कित् ।३६१।
कुञ्जेर्यु च वा ।३६२।
अगपुडाभ्यां स्तम्भेर्डित् ।३६३।
शिकपास्याक्रमभ्यचिन्त्यपचिच्छपा-
भ्यहर्म्यंसत्यनिस्थापयः ।३६४।
कुगुधलिमलिकपितन्याम्यक्षेरयः ।३६५।
चापेः केकू च ।३६६।
लादिभ्यः कित् ।३६७।
कसेरखाविरियास्य ।३६८।
शृकः शपौ चान्तौ ।३६९।
गयहृदयादयः ।३७०।
सुषेधयगुपौ ।३७१।
कुलिलुलिकलिकपिभ्यः कायः ।३७२।
भुवक्षिगहिस्थहिमहेराय्यः ।३७३।
दधिपाय्यधीपाय्यौ ।३७४।

कौतेरियः ।३७५।
कुणः कित् ।३७६।
तुजेर्णालीयः ।३७७।
तेस्त्रारिः ।३७८।
भ्रामाजिपूरमियाव्यर्तेरन्यः ।३७९।
हिरण्यपर्जन्यादयः ।३८०।
वदिसहिभ्यामान्यः ।३८१।
ऋक एण्यः ।३८२।
मदेः स्यः ।३८३।
रुषिसुजिभ्यां किच्यः ।३८४।
वस्यर्धिभ्यामुण्यः ।३८५।
वचोऽस्य उत् च ।३८६।
मीवृधिरुधिवश्यगिरमिवमिषपिज पिशकिस्फायिचन्दीन्दिपदिमदिम न्दिचन्दिवसिघसिनसिहस्यसिचा सिवहिसहिभ्यो रः ।३८७।
भस्यजितम्रिवस्निरिपिसृपितृपिदृपि शुपिक्षिपिक्षुपिक्षुपिसुपिरुदिछिदि भिदिखिदिपुन्दिवम्भिमशुम्भुम्भिमवशि- षिसिवहिविम्भिवसिशुषिसिधिगृ- धिधीन्धिश्विततिनीशीसुसूभ्यः कित् ।३८८।
इणूषागृभ्यां वा ।३८९।
उम्भिकुम्भितुम्पेर्नलुक् च ।३९०।
मन्देर्वा ।३९१।
चिजिशुसिमितम्यम्यर्देर्दीर्घश्च ।३९२।
चकिरमिविकसेश्चास्य ।३९३।
शापेरुच ।३९४।
कृतेः कृकृच्छौ च ।३९५।

खुरक्षुरखूरगौरषिप्रक्षुमश्वश्राम्रपूमा न्भ्ररन्भ्रषिाडिन्ध्रोद्गपुण्ड्रतीव्रनीव्र शीव्रोग्रतुग्रसुभनिग्रातन्त्रासान्द्रशु न्द्रारिभादयः ।३९६।
मच्छिभवदिपटिकुटिकठिवठिमठप क्षिशीकृशीमृकदियविकन्दिमन्दि सुन्दिमन्दिमञ्जिपक्षिपिञ्जिकमि समिषमिवमिभ्रम्यमिदेविवासिका स्पर्तिजीविपर्षिकुशुवोररः ।३९७।
अवेर्धृ च वा ।३९८।
मृपुन्दिपिठिकुरिकुहिभ्यः कित् । ।३९९।
शालेरिवेलौ चालः ।४००।
शापेः फु च ।४०१।
वमेर्णिद्वा दम्भ डः ।४०२।
जठरकर्करमकरशाकरकर्पकूर्परतोमर पामरयामरमाषरसगरनगरतगरो दैरावरशावरशबरकुकरकुकुन्दरगोर्ष राम्बरशुभरचरचरबदरकुञ्जराजगरा दयः ।४०३।
शुषिगृहिभ्यां टिकूगजौ चान्तौ ।४०४।
भग्यद्रिमविमन्दिकरिफसिकासिसृ जिकक्षिकसिमठिकषिभ्य आरः । ।४०५।
अः कादिः ।४०६।
कृगो मादिश्च ।४०७।
शुपिकुठिभ्यां कित् ।४०८।
कमेरत उच ।४०९।
कनेः कोविदकर्बुदकाञ्चनाश्च ।४१०।

कृगृशलिकलिकविगर्दिदारासिरमिष विपह्लेरमः ।१२९।

सनेर्डित् ।१३०।

भपिधूपिसुसिभ्यः कित् ।१३१।

सिटिकिभ्यामिनः सैरटिद्टौ च । ।१३२।

ककेरुमः ।१३३।

कुकेः कोऽन्तश्च ।१३४।

दमो डुण्ड् च ।१३५।

कृफलरम्भ ।१३६।

काकुसिभ्यां कुम्भः ।१३७।

अर्तीरिस्तुसुहुसृघृधुक्षिपक्षिभाया व्यापापायावलिपदिनीभ्यो मः ।१३८।

ग्रसिवाग्भ्यां ग्राजिह्वौ च ।१३९।

पिसिभिसिसिधीषिघूसूशाच्याकसि पिशुपिमुपीपिसुहियुधिवसिभ्यः कित् ।१४०।

क्षुद्भ्यां वा ।१४१।

अपेह्रस्वश्च वा ।१४२।

सेरी च वा ।१४३।

भिषः षाऽन्तश्च वा ।१४४।

तिजिपुजेग् च ।१४५।

रुक्मग्रीष्मकूर्मसूर्मजाल्मगुल्मयोमप रिस्तामसूक्ष्मादयः ।१४६।

गृपृवधिचरिकडिकर्वेरमः ।१४७।

अपभू च वा ।१४८।

कुहिपष्टिगृरिपिपिमिपिगम्यर्तिधूम हिभ्य इमः ।१४९।

पपिमम्नपिमादयः ।१५ ।

उदृटिकुस्यलिकुपिकुरिकुविकुचिकु सिभ्यः कुमः ।१५१।

कुन्तुमसिन्तुमकुक्कुमविद्रुमपङ्कुमा दयः ।१५२।

कुधिगुधेरूमः ।१५३।

विहाविशापचिमियादः केसिमः । ।१५४।

वो खिमः ।१५५।

खिमेः कित् ।१५६।

स्थाछामासासूमयनिकनिपसिपलि कलिशलिशकीर्ष्यिसहिवषिभ्यो यः ।१५७।

नञो हृलिपतेः ।१५८।

सञ्ज्ञेषु च । १५९।

मृशीपसिघस्यनिभ्यस्तादिः ।१६०।

भपिजनिपुणिकृतिभ्यः कित् ।१६१।

कुषेड् च वा ।१६२।

अगपुलाभ्यां साम्मेर्डित् ।१६३।

शिक्यास्याढ्यमध्यविन्ध्यधिष्ण्या- पन्यहम्यसत्यनित्यादयः ।१६४।

कुगुयसिमलिकणितन्याम्यसेरयः ।१६५।

चायः फेक् च ।१६६।

सादिभ्यः कित् ।१६७।

कसरलादिरिवास्य ।१६८।

पृकः शापौ चान्तौ ।१६९।

गयहृदयादयः ।१७०।

मुषेधषगुयौ ।१७१।

कुलिलुसिकलिकपिभ्यः कापः ।१७२।

भुवक्षिगृहिस्पृहिमहेराप्यः ।१७३।

दपिपाभ्यर्दीपीपाप्यौ ।१७४।

हुयामाश्रुभसिमसिगुधीपचिवचिवृष
 म्यमिमनितनिसविछाविक्षिक्षविलु
 पिपतिपृभ्यस्त्रः ।४५१।
श्वितेर्वश्च मो वा ।४५२।
गमेरा च ।४५३।
चिमिविशासिभ्यः कित् ।४५४।
पुत्रादयः ।४५५।
वृग्नक्षिपचिवच्यमिवमिवपिवषिय
 जिपतिकृषिभ्योऽत्रः ।४५६।
सोर्विदः कित् ।४५७।
कृतेः कृन्त् च ।४५८।
पन्चिवहिकल्यह्यादिभ्य इत्रः ।४५९।
मृगृषविपरिभ्यो णित् ।४६०।
तनितृछापाधादिभ्य उत्रः ।४६१।
धामाश्पाशक्यम्यमिभ्यो छः ।४६२।
शुकशीमुभ्यः कित् ।४६३।
मिछाण्डमछसौविवछादयः ।४६४।
मृविकन्दिकुण्डिमण्डिमङ्गिपदि
 पादिशाकिकेवृदेवृकमिपमि-
 शालिकलिपलिगुण्यश्विचश्वि
 चपिचहिविहिकुहितृसृपि
 चितुसिकुस्यमिभ्रमेरलः ।४६५।
नहि लट्टेर्दीर्घश्च ।४६६।
कञनेर्गोऽन्तश्च ।४६७।
तृपिचपिकुपिकुचिकुटिवृपितुसिभ्यः
 कित् ।४६८।
कोर्वा ।४६९।
धामेध च वा ।४७०।
छो रुग्गादिश्च ।४७१।
सृजिसन्याहनिभ्यो डित् ।४७२।
स्थोऽवा ।४७३।
मुरलोरलचिरलकेरलकपिञ्जल
 कञ्जकेअलकोमलमृमलसिंहल
 काहलमुकुलपाकलपुगलमगल-
 चिवलकुन्तलोत्पलादयः ।४७४।
सकृमृतनिलमिचपिचपिकपिकी-
 क्षिपक्षिवक्षिपश्रिमङ्गिगण्डिमण्डि
 चण्डितण्डिपिण्डिनन्दिनविशा
 किभ्य आलः ।४७५।
कृशिपिलिचिशिपिबिम्बिविकुणि-
 पीमीभ्यः कित् ।४७६।
मजेः कणौ च ।४७७।
सर्तेर्गोऽन्तश्च ।४७८।
पतिकूलुभ्यो णित् ।४७९।
चात्वालकस्कालहिन्तालवेताल
 अम्पालशाम्बालममाप्तालादयः ।४८०।
कल्पनिमहिभ्रमिजटिभटिकुटिच-
 ण्डिशण्डितुण्डिपिण्डिमृकुकि
 भ्य इलः ।४८१।
मण्डेर्मेलुक् च वा ।४८२।
शुपिभिधिभुभ्यः कित् ।४८३।
स्थण्डिलकपिलचिपकिलादयः ।४८४।
तृपिभूसिचदिपदिशाकिशाहित
 पिण्डमङ्गयुत्कण्ठिभ्य उलः ।४८५।
स्याचहिपहिविन्दिभ्यः किल्
 लुक् च ।४८६।
कुमुलतुमुलनिचुलचम्पुलमञ्जु
 लपृथुलविशास्तुलाङ्गुलमुकुलपा
 चुलादयः ।४८७।

अङ्गारशृङ्गारभृङ्गारकङ्कारकान्तारकेदा
रखारदादयः ।४११।

मदिमन्दिचन्दिपदिमथिविसहिवहि
कृसिभ्य इरः ।४१२।

शावशाचोरिवासः ।४१३।

भन्येः शिप् च ।४१४।

अशेर्णित् ।४१५।

शुपीपिचन्दिरुधिकृषिमुषिमुहिमिहि
सिमिमुचिखिदिच्छिदिभिदिस्याभ्यः
किरच् ।४१६।

स्थविरपिठिरस्फिराजिरादयः ।४१७।

कृषपृषमर्ज्जिकुटिकटिपटिकण्डिशौ
ण्डिहिंसिभ्य ईरः ।४१८।

घसिवशिपुटिकुटिकुशिभ्यः कित् ।
।४१९।

कशोर्मोऽन्तश्च ।४२०।

वनिवपिभ्यां णित् ।४२१।

जम्बीराभीरगभीरगम्भीरकुम्भीरम
ञ्जीरभण्डीरडिण्डीरकिर्मीरादयः ।
।४२२।

वाशपसिवासिमसिमथ्युन्दिमन्दि
चतिचङ्क्यङ्किकर्बिपफिपन्दिभ्य
उरः ।४२३।

मद्गुर्नलुक् पोवास्य ।४२४।

विधः कित् ।४२५।

श्वशुरकङ्कुरदर्दुरभिदुरभङ्गुरचिकुर
कुकुरकम्बुरकर्कुरघार्घुरनूपुरनिष्ठुर
चिपुरमण्डुरमाथुरादयः ।४२६।

मीमसिपशिकटिवटिशकिमर्जिकर्जिसर्जि
कुपिवञ्चिमण्डिभ्य ऊरः ।४२७।

मदिकणिचण्यणिपस्पशिशालिभ्यो
णित् ।४२८।

स्थाविदेः कित् ।४२९।

सिन्दूरकर्पूरपपूरधुत्तूरादयः ।४३०।

कुशपसिकपिकुपिकठिकुठिकुडिगडि
गुडिमुडिमूलिवशिभ्यः केरः ।४३१।

शतेरादयः ।४३२।

कठिचकिसहिभ्य ओरः ।४३३।

कोरचोरमोरकिशोरघोरहोरादोरादयः ।
४३४।

किपृभ्यः करः ।४३५।

सृपृपिभ्यां कित् ।४३६।

अनिकाभ्यां तरः ।४३७।

इण्पृभ्यां कित् ।४३८।

मीस्पशिमामथघसौचसिकिभ्यः सरः ।
।४३९।

कृधूतन्यृपिभ्यः कित् ।४४०।

कृगृधृवृधृचतिचटिकटिनिचविभ्यो
वरट् ।४४१।

अश्नोतेरीचादेः ।४४२।

मीमीङ्कृतुचेर्दीर्घश्च ।४४३।

तीवरधीवरपीवरछित्वरदूत्वरगह्वरो
पह्वरसंयद्वरोदुम्बरादयः ।४४४।

कशेरेवराह्वरौ ।४४५।

अट् ।४४६।

जिमृसृपृस्त्रिगमिनमिमनिहपसिवृमिषि
पेर्धूटिश्च ।४४७।

विपेर्यो च ।४४८।

सृमृजन्युपिभ्यः कित् ।४४९।

स्त्री ।४५०।

क्षुधामाक्षुवसिमसिशुचीपचिपचिभुप
स्यमिस्मनितनिसविडावित्तिक्षविलु
पिपतिपृभ्यक्सः ।४५१।
भितेर्वश्च मो वा ।४५२।
गमेरा च ।४५३।
चिमिविशासिभ्यः कित् ।४५४।
पुत्रादयः ।४५५।
गृगृनक्षिपचिवच्यमिवमिवपियचिय
त्रिपतिकषिभ्योऽत्रः ।४५६।
सोर्षिकः कित् ।४५७।
कृलेः कुन्त् च ।४५८।
मन्थिवहिकठ्यवद्यादिभ्य इत्रः ।४५९।
मृणुवचिचरिभ्यो णित् ।४६०।
तनिमृलापाजादिभ्य उत्रः ।४६१।
शामाश्याधाक्यस्यमिभ्यो लः ।४६२।
शुकशीलुभ्यः कित् ।४६३।
मिल्लाच्छमल्लसौचिवल्लादयः ।४६४।
स्वपिकन्दिकुण्डिमण्डिमहिपटि
पाटिशाकिकेचूवेचूकमियमि
शक्तिकलिपलिगुप्यञ्चिचञ्चि
चपिचहिदिहिकुहितृपि
शितुसिकुस्यनिभ्रमेरलः ।४६५।
नहि लक्ष्मीर्पश्च ।४६६।
मजनेर्गोऽन्तश्च ।४६७।
तृपिवपिकुपिकुशिकुटिवृपितुसिभ्यः
कित् ।४६८।
कोर्वा ।४६९।
ग्रामेर्व च वा ।४७०।
छो दग्गादिर्वा ।४७१।
१०

सृजिसन्याहनिभ्यो ञित् ।४७२।
स्योषा ।४७३।
मुरलोरलविरलकेरलकपिलल
कम्लकेम्बलकोमलमूमलसिहल-
काहलवृकलपाकलयुगलमगल-
मिवलकुन्तलोत्पलादयः ।४७४।
मकृमृधृतनितमिचपिचपिकपिकी-
ल्लिपक्लिचक्लिपमिमक्लिणण्डिमण्डि
चण्डितण्डिपिण्डिनन्दिनविश
किभ्य आलः ।४७५।
कृक्षिपिक्षिविशिचिकिमृकिकुणि-
पीमीभ्यः कित् ।४७६।
मजेः कगौ च ।४७७।
सर्तेर्गोऽन्तश्च ।४७८।
पतिकृलुभ्यो णित् ।४७९।
चात्वालकत्कालदिन्तालवेताल
जम्पालशाम्बालममाप्तालादयः ।४८०।
कल्यनिमहिभ्रमिजटिमटिकुटिच
ण्डिशाण्डितुण्डिपिण्डिमूकुकि
भ्य इलः ।४८१।
मण्डेर्नलुक् च वा ।४८२।
शुपिमिधिभुभ्यः कित् ।४८३।
स्थण्डिलकपिलविचकिलादयः ।४८४।
तृपितृतिचटिपटिविशाकिशाहित
पिडमरुग्युत्कण्ठिभ्य उलः ।४८५।
स्वापक्षिप्यहिचिन्दिभ्यः किश
लुक् च ।४८६।
कुमुलतुमुलनिपुलपम्पुलमन्पु
लपयुलचिपालपुलाम्पुशपुकुलशा
च्छुलादयः ।४८७।

पिच्छिमञ्जिकण्डिगण्डिपण्डिमषि
पञ्जिभ्य कलः ।४८८।
तमेर्वोऽन्तो दीर्घस्तु वा ।४८९।
कुषिपुलिकुषिभ्यः कित् ।४९०।
दुकूलकुक्कूलपन्मूलशाकूलशार्दूलादयः ।४९१।
महेरलः ।४९२।
कटिपटिकण्डिगण्डिशाकिकपिचटि
भ्य ओलः ।४९३।
प्रथावृभ्यः कित् ।४९४।
पिण्डोलकल्लोलकपोलमपोलादयः । ।४९५।
वलिपुपेः कलक् ।४९६।
मिगः खलश्चैव ।४९७।
भो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ।४९८।
शमिकमिपसिभ्यो मलः ।४९९।
शुल्वलेल्वलादयः ।५००।
शीकसलकपालपालम्पलवलाः ।५०१।
चषिकुडिकुपिकशिशासिद्रुभ्यो मलक् । ।५०२।
कुशिकमिभ्यां कुलकुमौ च ।५०३।
पतः सलः ।५०४।
लटिखटिखलिनलिकण्यशौसृकृगृवृपृ
शपिद्यशासपतिसीण्भ्यो वः । ।५०५।
शीकापो ह्रस्वश्च वा ।५०६।
उर्वेश्च ।५०७।
गन्धेरचान्तः ।५०८।
लपेर्विप् च वा ।५०९।
सखेर्णिदा ।५१०।

निष्पीड्पुपिधुपुमिकिमिमिशिविल्प-
बिपृभ्यः कित् ।५११।
नमो मुचो वित् ।५१२।
लिहेर्जिह च ।५१३।
महाह्णापह्णास्वच्छेवामीवामीवाभ्यास्च; ।५१४।
चविवटिपेसृवणिपणिपक्षिवहुरचः । ।५१५।
मणिवसेर्णित् ।५१६।
मखेर्वा ।५१७।
किलिकुविकुरिक्षुरिस्थाभ्यः कित् । ।५१८।
कैरवभैरवमुलवकारण्डवादीनवादयः । ।५१९।
मृष्यातेरावः ।५२०।
मघेरिवह् पृष् च ।५२१।
पलिसचेरिवः ।५२२।
स्पृशेः श्वः पार् च ।५२३।
कुविलुभ्यवेश्वः ।५२४।
नीह्निण्प्यैभ्यापावामाभ्यस्त्वः ।५२५।
कृञन्येपिपाभ्यः ह्रस्वः ।५२६।
पाकामभ्यमिभ्यः चाः ।५२७।
कृषृभूषनिभ्यः कित् ।५२८।
कोर्वा ।५२९।
क्षिपः के च ।५३०।
उरेशन् ।५३१।
कसेथित् ।५३२।
पसेरालः ।५३३।
कनेरीथ्वातः ।५३४।

कुठिकनिकणिपलिबधिभ्यः किपः । ।५३५।
बलेर्णिद्वा ।५३६।
तिमिशोतिशादयः ।५३७।
मस्यपढ्भ्यामुश ।५३८।
आर्तीग्भ्यां पिशलचौ ।५३९।
वृकृतृमीक्ष्माभ्यः पः ।५४०।
योत्व वा ।५४१।
स्नुपुस्रम्यर्कल्भ्यः कित् ।५४२।
क्षिपेः शो च ।५४३।
कोरपः ।५४४।
युजखेरापः ।५४५।
अर्पेरिपः ।५४६।
मधपिभ्यां रित् ।५४७।
वर्धर्वृद्धिश्च ।५४८।
अमिमूभ्यां णित् ।५४९।
सर्वेर्वा ।५५०।
कषेः किल्व च ।५५१।
नञो व्यधेः ।५५२।
कृतृभ्यामीपः ।५५३।
भाजिधृपृभ्यः कित् ।५५४।
क्षमेर्वराचिः ।५५५।
उपेर्णोऽन्तश्च ।५५६।
कपूनहिहनिकलिचलिपपिवपिकुपि इषिभ्य उपः ।५५७।
विदिपृभ्यां कित् ।५५८।
अपुपपनुपादयः ।५५९।
वलिकलिपृकृजकम्भिमशिपीविद न्यशिमाशिगणवर्तिभ्य ऊपः ।५६०।
कोरकूपावरूपकारूपयौकूपपिञ्जूपादयः ।५६१।
कषेर्मपः ।५६२।
कुलेश्च मापक् ।५६३।
मावावयमिकमिहनिमानिकष्यशिप चिमुचियजिवृतृभ्यः सः ।५६४।
व्यधाभ्यां तनेरीच वेः ।५६५।
प्लुषेः प्लप् च ।५६६।
भजिरिपिकुपिकृतिग्रं॰स्युन्दिधृभ्यः कित् ।५६७।
गुपिगृवेस्त च ।५६८।
तम्यणिपन्यस्यविरभिनभिनम्यमि चमितमिषसतिपतेरसः ।५६९।
सूवपिभ्यां णित् ।५७०।
बहियुभ्यां वा ।५७१।
विपाविरभिलम्पयुरिभ्यः कित् ।५७२।
फनसतामरसादयः ।५७३।
युषखिभ्यामासः ।५७४।
किखेः कित् ।५७५।
तलिकसिभ्यामीसण् ।५७६।
सेर्कित् ।५७७।
प्रपेरुसः ।५७८।
परिमीभ्यां टिसखिसौ ।५७९।
तसः ।५८०।
शृणः ।५८१।
पीडो मसक् ।५८२।
कुकुरिभ्यां पासः ।५८३।
कलिकुलिभ्यां मासक् ।५८४।
अखेरम्सुसः ।५८५।
मृगो हः ।५८६।

क्लितो गे च ।५८७।
हिंसेः सिम् च ।५८८।
कृपॄकटिपटिमटिलटिलटिपसिकल्प
निरमीलगेरकः ।५८९।
पुलेः कित् ।५९०।
पृकरिशामिभ्य आकः ।५९१।
पिडेः कित् ।५९२।
निर इण ऊकष् ।५९३।
वस्मूकः ।५९४।
अनेरोकः ।५९५।
वसेरक्षः ।५९६।
लाक्षाद्राक्षामिक्षादयः ।५९७।
समिणुनिकपिभ्यामाः ।५९८।
विषिपुरिभूपिसृपिभ्यः कित् ।५९९।
वेः साराभ्याम् ।६००।
भूमिधिविशिभ्यस्थयस्त्याश्चान्ताः ।
।६०१।
मुषिस्वदेष च ।६०२।
सोधूग आह च ।६०३।
सनिक्षमिकुपेः ।६०४।
वित् ।६०५।
स्वरेभ्य इः ।६०६।
पचिपठिपचिस्वसिहसिकसिपलिचसि
वसिपक्षिकटिचटिवटिपथिगाघ्य
चिपन्थिभञ्जिविचशिवाशिका
शिर्णर्दितषिमन्थिग्रन्थिमण्डमण्डेच
ण्डयस्थग्रिमस्यसिपमिघ्यनिसनि
गमितमिमन्थिभन्थिजनिमण्यादि
भ्यः ।६०७।

किलिपिलिपिशिचिटिभुरिशुण्ठि
तुण्डिकुण्डिमण्डिहुण्डिहिण्डि
पिण्डिशुल्लिबुधिमिधिरुहिविचि-
कीर्यादिभ्यः ।६०८।
नाम्युपान्त्यकृगॄधपॄपदृभ्यः कित् ।
।६०९।
चिविभूसेर्वा ।६१०।
गृभ्रम्यचापिवल्गिमन्थस्तिस्तिरमूमा
चापरेमाश्च ।६११।
मनेर्ध्वेतौ चास्य वा ।६१२।
क्रमितमिस्तम्भेरिच नमेस्तु वा ।६१३।
सल्गिमकुण्ठकम्प्यहिभ्यो न लुक् च ।
।६१४।
उमेर्मूधौ च ।६१५।
नीवीप्रहृभ्यो डित् ।६१६।
यौ रिचेः स्वरायोऽन्तश्च ।६१७।
कमिवमिजमिघसिशक्षिफलितलि
तडिवशिमजिध्वजिराजिपणिवणि-
चविसवितृपितृनिसहिवहितपिवपि
भविकश्रिसंपतिभ्यो णित् ।६१८।
कृशकुटिमहिसन्यणिकष्यलिपसि
चरिवसिगणिडभ्यो वा ।६१९।
पावाचास्यजिभ्याम् ।६२०।
नहेर्भू च ।६२१।
अणो रश्चादिः ।६२२।
कायः किरिच वा ।६२३।
वर्देरकिः ।६२४।
सनडभ्यिः ।६२५।
कोर्डिसिः ।६२६।

सृश्विकण्यणिवव्यपविभ्य ईषिः ।६२७।
वेगो डित् ।६२८।
वणेर्णित् ।६२९।
कृपिशकिभ्यामटिः ।६३०।
मोर्हिः । ६३१।
चमेरुवातः ।६३२।
सुपेरुम् चाम्नः ।६३३।
कावावीकीभिसुसुम्बरितूरिपूरिभ्यो णिः ।६३४।
भवृधसृकृषिभ्यः कित् ।६३५।
घृपिहृपिभ्यां वृद्धिश्च ।६३६।
घूर्णिपूर्णिमूर्णिभूर्ण्यादयः ।६३७।
ऋहृसृमधृसृकृसृमहेरणिः ।६३८।
कल्केरिचास्य वा ।६३९।
कर्केर्णित् ।६४०।
कृपेश्च चावेः ।६४१।
क्षिपेः कित् ।६४२।
आङः कृदशुपेः समः ।६४३।
धारिसत्योरिरिणिक् ।६४४।
अदेश्चीणिः ।६४५।
प्लुश्रायक्षिपपिपदिबस्तिधितसिभ्य स्निः ।६४६।
मर्पेर्लुक् च वा ।६४७।
कोर्यपाविः ।६४८।
मो गुप् च ।६४९।
सोरस्तोः शित् ।६५०।
क्षुपिकृपिरिपिषिपिदोशुष्यसिपूषी एमभृतिभ्यः कित् ।६५१।
कृष्णोर्नोऽन्तश्च ।६५२।
खस्यमिरमिवहिवस्यर्तेरति ।६५३।
हन्तेरंह च ।६५४।
भृगो भ्रत् च ।६५५।
अञ्चेः क च वा ।६५६।
वातेर्णिद्वा ।६५७।
पोः कित् ।६५८।
पातेर्वा ।६५९।
अगिविलिपुलिक्षिपेरस्तिक् ।६६०।
गृधेर्गम् च ।६६१।
वस्यर्तिभ्यामातिः ।६६२।
अमेर्यामाभ्याम् ।६६३।
यजो य च ।६६४।
मपविरुचदिभूभ्योऽन्तिः ।६६५।
शाकेरन्तिः ।६६६।
नञो वागो डितिः ।६६७।
वेङः ।६६८।
पीसन्यसिभ्यस्थिक् ।६६९।
सारेरथिः ।६७०।
निपञ्जेर्धित् ।६७१।
उद्गमेर्णिद्वा ।६७२।
अतेरिथिः ।६७३।
तनेर्डित् ।६७४।
उपरथिः ।६७५।
चिदो रथिक् ।६७६।
पीपुसुषवमगिभ्यो निः ।६७७।
पृशाशौको ह्रस्वश्च ।६७८।
मृधृभक्षिभ्यः कित् ।६७९।
सविषुरपमिषम्पदपरिकटपचेरनिः । ।६८०।

रञ्जेः कित् ।६८१।
अर्तेरत्निः ।६८२।
पचेरिनिः ।६८३।
शाकेश्वनिः ।६८४।
अदर्मनिः ।६८५।
दमेयुभिर्युम् च ।६८६।
नीसावृयुणयसिदसिभ्यो मिः ।६८७।
अशो रश्मादिः ।६८८।
घर्तेरुघातः ।६८९।
कृभूभ्यां कित् ।६९०।
पयणेडयिः ।६९१।
तङ्क्षियङ्गयङ्क्षिमङ्गयङ्क्षिमायपदिसय
शोचपियशिभ्यो रिः ।६९२।
मृसुकुशिविशिशुभिभ्यः कित् ।६९३।
जपो रश्च वः ।६९४।
कुम्भिरकुम्यादयः ।६९५।
शाशावीशाक्लिशपदिभ्यस्त्रिः ।६९६।
पतरत्रिः ।६९७।
नवियस्त्यर्तिगृतररिः ।६९८।
मरुपसिपसिजरुपक्षिसहिभ्य उरिः । ।६९९।
मुहेः कित् ।७००।
पूमूभ्यां लिकल्पिणौ ।७०१।
पाव्यञ्जिभ्यामसिः ।७०२।
मामासिभ्यामाकुसिमसी ।७०३।
दृपवभ्यां विः ।७०४।
गृगुस्तृजागृकृनागृपिभ्यांवित् ।७०५।
ऊर्विपिविरुविसिरविरुधपिस्थिपिद
पिधविकिकिविदिविभिरीत्रिविकि
कीदिविकिकिर्दावि शिम्परङ्गादयः । ।७०६।

मुपिप्लुपिशुपिकुन्यसिभ्यः सिक् । ।७०७।
गोपादेरनेरसि ।७०८।
वृधृवृसाभ्यो नसिः ।७०९।
ग्रिपो श्रिक् ।७१०।
तृस्तृतन्त्रितन्य्यविभ्य ईः ।७११।
नञर्णित् ।७१२।
वातात् प्रमः कित् ।७१३।
पापाभ्यां द्रु च ।७१४।
लक्षेर्मोऽन्तश्च ।७१५।
भूमृतृस्सरितनिधन्यनिमनिमस्जि
शीमदिकटिपटिगडिषम्प्यसित्र
सिघसिघृस्पुलिहिक्षिदिकन्दीन्दि
विन्दिभिपम्पणिलोष्टिकुन्थिभ्य
उः ।७१६।
स्यन्दिसृजिभ्यां सिन्धुरज्जौ च ।७१७।
पसेर्दीर्घश्च ।७१८।
अशेरामोऽन्तश्च ।७१९।
ममर्नाक् च ।७२०।
मनिजनिभ्यां पतौ च ।७२१।
अर्जेर्ऋज् च ।७२२।
गृत्सस्मृ च ।७२३।
नरञ्चेः ।७२४।
किमः आ पित् ।७२५।
मिवद्दिपरिपरिभ्यो वा ।७२६।
मनृणृभूधाविभ्यो रा लश्च ।७२७।
कृषरभूराङ्धा कृ च ।७२८।
पृकाङ्घपिघृपीपिकुहिनिविविमृदि
स्यमिगृभ्यादिभ्यः कित् ।७२९।
रभिमपिभ्यामुश्च रस्य ।७३०।

स्पशिभ्रस्जोः स्तुक् च ।७३१।
दुःस्वपपतिभ्यः स्यः ।७३२।
हनियाकृभूपतृभ्यो द्वे च ।७३३।
कृग्र श्रत उर् च ।७३४।
पचेरिचातः ।७३५।
अर्तेस्त्यं ।७३६।
महस्तुर्च ।७३७।
उड् च मे ।७३८।
क्षिपेः क च ।७३९।
रङ्गिघङ्गिवङ्गिक्रिलेस्तुक् च ।७४०।
पीमृगमिमवकुमारलोकधर्मविश्व
सुम्नाश्मावेरयो युः ।७४१।
पराड्भ्यां पृत्तमिभ्यां कित् ।७४२।
शुमेः स च वा ।७४३।
पुभुभ्याम् ।७४४।
हरिपीतमितशतविकुकद्रुभ्यो त्रुषः । ।७४५।
केवयुभुरण्यवल्वण्यादयः ।७४६।
माः सन्वच ।७४७।
तनवडः ।७४८।
कैशीशमिरमिभ्यः कुः ।७४९।
ह्रियः किप्रो लश्च वा ।७५०।
क्रिरः प च ।७५१।
चटिकठिपर्दिभ्य आकुः ।७५२।
सिंबिकुटिकुरिकुकपिकृपिभ्यः कित् । ।७५३।
उपसर्गाधिवित् ।७५४।
शलेरङ्कुः ।७५५।
सृपृभ्यां वाकुक् ।७५६।
इषेः स्माकुक् च ।७५७।
फलिबल्यमेर्युः ।७५८।
वमेर्लुक् च ।७५९।
हेर्हिन् च ।७६०।
प्रीकैपैनीलेरद्गुक् ।७६१।
अव्यर्तिगृभ्योऽङ्कुः ।७६२।
शलेराङ्कुः ।७६३।
अम्व्यवेरिष्ठुः ।७६४।
तमिमनिकणिरयो जुः ।७६५।
पनेर्दीर्घश्च ।७६६।
पलिभुभ्यामाणकुकण्वकौ ।७६७।
अजिस्थापूरीभ्यो णुः ।७६८।
विषेः कित् ।७६९।
क्षिपेरणुक् ।७७०।
अक्षरिष्णुः ।७७१।
कृहभूषीखिगम्यादिभ्य एणुः ।७७२।
कुसिकम्पिमिगमितनिमनिजन्यसि
मसिसव्यधिभागागम्लाम्लाह
निहायाहिकुशिपूरपस्तुन् ।७७३।
वसेर्णिद्वा ।७७४।
पः पीच्यौ च वा ।७७५।
आपोऽप् च ।७७६।
अम्भ्यर्तेः कित् ।७७७।
वायः के च ।७७८।
चडिमडिगुधिभ्योऽसुः ।७७९।
कृडाभ्यां कित् ।७८०।
तनेयतुः ।७८१।
जीवेरातुः ।७८२।
यमेतुक् ।७८३।
शीङो धुक् ।७८४।

घृणो धुन् च ।७८५।

धामाभ्यां नुः ।७८६।

पेः शित् ।७८७।

सूकः कित् ।७८८।

हो जह् च ।७८९।

वचेः कगौ च ।७९०।

हृह्नेस्तुकुस्तुकौ ।७९१।

गमेः सन्वच्च ।७९२।

धामूक्षण्युन्दिनविदविपतमावेरनुच् । ।७९३।

कृधोरानुक् ।७९४।

जीवेरदानुक् ।७९५।

पचेरक्नुः ।७९६।

हृपिघुपिपुषिणविमदिनम्दिगदि मन्दिजनिस्तमिभ्यो णेरिस्नुः ।७९७।

कस्यर्तिस्थामिभ्युक् ।७९८।

कम्यमिभ्यां युः ।७९९।

अश्नेरघुः ।८००।

यजिशुन्धिधवहिदसिनिमभिभ्यो युः । ।८०१।

भुजेः कित् ।८०२।

सर्तेरण्यन्यु ।८०३।

मूक्षिपिचरेरन्युक् ।८०४।

मुरस्युक् ।८०५।

चिनीपीभ्यशिभ्यो रु ।८०६।

रूपूभ्यां कित् ।८०७।

सनो लुक् च ।८०८।

जनिहनिदापर्तेस्त च ।८०९।

दमम। धीको वित् ।८१०।

चियुगेस्नमेर्धावपः ।८११।

करिकुव्यर्तेरकः ।८१२।

कर्केरादः ।८१३।

उर्वेरास्यवेतौ च ।८१४।

कृपि क्षुपिपीकुपिभ्यः कित् ।८१५।

स्पः शीत च ।८१६।

तुम्बेरक्तः ।८१७।

कन्देः कुन्दू च ।८१८।

चमेरूरः ।८१९।

धीके क्षुः ।८२०।

पीकः कित् ।८२१।

कस्थीभ्यिपाकेराक्षुः ।८२२।

आपोऽप् च ।८२३।

गहलुगणगालुकमण्डलवः ।८२४।

मः क्षुः ।८२५।

मस्थीभ्यपिभ्यः क्षुक् ।८२६।

तृपतिमचेरघुः ।८२७।

उषेः कित् ।८२८।

कृपिपमितमिचम्यन्दि सर्जिमर्जिम- र्जिकस्थीभ्यिम्य क्तः ।८२९।

फचेः फेड् च ।८३०।

कयेर्णकणौ च वः ।८३१।

वहेर्णू च ।८३२।

मृजेर्गुणश्च ।८३३।

भजेर्जोऽन्तश्च ।८३४।

कसिपपत्यविभ्यो पित् ।८३५।

अणेर्डोऽन्तश्च ।८३६।

भलो ए च वा ।८३७।

भसो लम्बेर्नलुक् च ।८३८।

कपायीरेर्ङ च ।८३९।

अतो रत् च ।८४०।
रमिषयोः स्वरान्मोऽन्तश्च ।८४१।
धुपेर्विधिपदिभीपौ च ।८४२।
प्रमिगमितनिभ्यो वित् ।८४३।
मृतिधृषिरुपिकुहिभ्यः कित् ।८४४।
तृसहिभ्यां ञुः ।८४५।
मृगुभ्यां गुः ।८४६।
कमिजनिभ्यां मुः ।८४७।
शकेरन्धुः ।८४८।
मृगः कादिः ।८४९।
योरागुः ।८५०।
काञ्चीको वेरुः ।८५१।
विष मः ।८५२।
सोरसेः ।८५३।
नियो वित् ।८५४।
सम्भात् स्थः ।८५५।
पतिनन्दिभ्यां दीर्घश्च ।८५६।
शासिशसिनीदम्भुहभृमन्यादिभ्यः स्तुः ।८५७।
पातेरिष ।८५८।
मानिभ्राजेर्लुक् च ।८५९।
जाया मिगः ।८६०।
आपोऽप् च ।८६१।
नमेः प च ।८६२।
हृपृगृगोभीमसुमतिह्मतिस्थाभ्य स्त्विजि ।८६३।
नियः पादिः ।८६४।
स्पन्दूसमृतुमिभ्रादयः ।८६५।
रातेर्डैः ।८६६।
युगमिभ्यां डोः ।८६७।
ग्लानुदिभ्यां डौः ।८६८।
गोः किच् ।८६९।
द्रागादयः ।८७०।
ओषिङ् ।८७१।
तनेर्डषच् ।८७२।
पारेरज् ।८७३।
मधिपृधिभिपिभ्यः कित् ।८७४।
भूपणिभ्यामिज् सुरवणौ च ।८७५।
मशेः कित् ।८७६।
छन्घेरट् नलुक् च ।८७७।
सर्तरट् ।८७८।
कृषेरषिड् ह्रस्वश्च ।८७९।
क्विपपि म्लेच्छश्च वा ।८८०।
तृपेः कत् ।८८१।
सम्भ्रेड्हस्साक्षादादयः ।८८२।
पटच्छपदादयोऽनुकरणाः ।८८३।
भृहियुहिमहिपृपिभ्यः कतुः ।८८४।
गमेर्डितृ च ।८८५।
भातेर्डवतुः ।८८६।
हृसृरुहियुषितविभ्य इत् ।८८७।
उपकाभ्यूर्वडित् ।८८८।
म उत् ।८८९।
म्रो मादिषा ।८९०।
शाकेर्मत् ।८९१।
यजेः क च ।८९२।
पातेः कृप् ।८९३।
भुवृभसेरद् ।८९४।
तनिसृजियजिभ्यो डट् ।८९५।

इण्यस्तक् ।८९६।

मः सक् ।८९७।

प्रो ह्रस्वश्च ।८९८।

शुष्यसिभ्यां क्मक् ।८९९।

उक्षितक्ष्यक्षीशिराजिधन्विपञ्चिपृ
पिष्टिपिस्मिहिनुमस्जेरन् ।९००।

वृषपृषुहृषिवर्षिषुदिविप्रतिदिविभ्यः
कित् ।९०१।

श्वन्मातरिश्वन्मूर्धन्प्लीहन्नर्यमन्वि
श्वप्सन्परिज्मन्महन्नहन्मघवन्म-
घर्वसिति ।९०२।

पप्यसोभ्यां तन् ।९०३।

स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वन् ।९०४।

महेरा च ।९०५।

कपीकुषिशिखिवृषिक्षिहृसपूरभ्यः
कनिप् ।९०६।

सृभेः सजुसको च ।९०७।

प्याप्योर्धी पी च ।९०८।

अतेर्थ च ।९०९।

मास्सदिरीरिणस्तोऽन्तश्च ।९१०।

मन् ।९११।

कुप्युषिसृपिभ्यः कित् ।९१२।

वृहेर्मोऽच्च ।९१३।

व्येग पवोतौ च वा ।९१४।

स्यतेरी च वा ।९१५।

सात्मन्भात्मन्भेमन्प्रोमन्होमन्सक्ता
मन्नामन्पाप्मन्पक्ष्मन्यक्ष्मन्निति ।
।९१६।

हृजनिभ्यामिमन् ।९१७।

सृहमृघृसृसृभ्य ईमन् ।९१८।

गमेरिन् ।९१९।

आङ्श्च गित् ।९२०।

सुषः ।९२१।

सुषो वा ।९२२।

प्रमतेर्पाद्युविभ्याम् ।९२३।

मात् स्थः ।९२४।

परमात् कित् ।९२५।

पथिमन्थिभ्याम् ।९२६।

होर्मिन् ।९२७।

अर्तेस्तुंकिमक् ।९२८।

अवेर्भिन् ।९२९।

पतेरभिन् ।९३०।

आपः क्विप् ह्रस्वश्च ।९३१।

ककुप्त्रिष्टुबनुष्टुभः ।९३२।

अवेर्मः ।९३३।

सोरेतेरम् ।९३४।

नशिनूभ्यां नक्नूमौ च ।९३५।

स्यतर्णित् ।९३६।

गमिजमिक्षमिकमिदामिसमिभ्यो
डित् ।९३७।

इणो यमक् ।९३८।

कोर्डिम् ।९३९।

तृषेरीम् णोऽन्तश्च ।९४०।

ईहक्रमिदामिसमिभ्यो डित् ।९४१।

क्षमिगमिक्षमेस्तुमाचातः ।९४२।

गृवृधुर्विधुर्विभ्यः क्विप् ।९४३।

चाद्वौरी ।९४४।

मापतेररू ।९४५।

सोरर्तेर्छुट् च ।९४६।

पूसम्पमिभ्यः पुमसनुतान्ताश्च ।९४७।

घातेडर् ।९४८।
विषेर्डिप् ।९४९।
विशिविपाशिभ्यां क्विप् ।९५०।
सहेः पप् च ।९५१।
असू ।९५२।
पाशाकृभ्या पयसौ च ।९५३।
छविवहिभ्यां छन्दोषौ च ।९५४।
म्नेः शप् च वा ।९५५।
विश्वाद्रिविमुजिभ्याम् ।९५६।
चायेर्नो ह्रस्वश्च वा ।९५७।
अशेर्यश्चादिः ।९५८।
उपेजे च ।९५९।
स्केन्देर्षू च ।९६०।
अवेर्वा ।९६१।
अमेर्महौ चान्तौ ।९६२।
अवेरन्य च वा ।९६३।
आपोऽपाम्प्सरान्जाश्च ।९६४।
उन्यन्वेः क च ।९६५।
अभ्यपजियुजिमृजेर्ग च ।९६६।
अर्तेश्चार्गौ च ।९६७।
येपिभ्यां यावषौ च ।९६८।
चक्ष शिड्डा ।९६९।
वस्यगिभ्यां णित् ।९७०।
मिथिरञ्ज्युपितृपृणूमूवसिभ्यः कित् ।९७१।
पिपेर्वा ।९७२।
नुवो घयादिः ।९७३।
पयःपयःपुरोरतोभ्य भागः ।९७४।
नञ ईहेरहेभो च ।९७५।
मिहापस्सुमनस्पुरुदशसुपुरुखोऽङ्गिरसः ।९७६।
पातजस्थसौ ।९७७।
सुर्यभ्यां तष् ।९७८।
अर्तीणुभ्यां नस् ।९७९।
रिचेः क च ।९८०।
रीडभ्यां पस् ।९८१।
पीडः फस् च ।९८२।
पभिचमिभ्यां सस् ।९८३।
इणस्तशस् ।९८४।
वष्टेः फनस् ।९८५।
चन्वो रमस् ।९८६।
दमेरुनसूमसौ ।९८७।
इण आस् ॥ ९८८ ॥
रूष्यर्थिमुचिहुसुपिछादिपृविभ्य इस् ॥ ९८९ ॥
बहिर्हहेर्नकुक् च ॥ ९९० ॥
पुतेरादेश्च जः ॥ ९९१ ॥
सहेर्ध च ॥ ९९२ ॥
पस्योऽन्तश्च ॥ ९९३ ॥
नियो डित् ॥ ९९४ ॥
अर्वेर्णित् ॥ ९९५ ॥
तुमूस्तुभ्यः कित् ॥ ९९६ ॥
रूपर्तिजनितनिपनिमनिमन्थिपृतपित्रपिबपियजिमाविवेपिभ्य उस् ॥ ९९७ ॥
इणो णित् ॥ ९९८ ॥
मुपेर्डित् ॥ ९९९ ॥
मुहिमिभ्यादेः कित् ॥ १००० ॥
चक्षेः शिड्डाः ॥ १००१ ॥
पातेर्डुम्सुः ॥ १००२ ॥
न्युब्भ्यामश्वः ककाकेसद्यायच ॥१००३॥
यामो नियो डैस् गलुक् च ॥१००४॥
यमिवमिभ्यां डोस् ॥ १००५ ॥
अनसो वहेः क्विप् सश्च डः ॥१००६॥

इति उणादिसूत्राणि ॥

॥ ३ परिशिष्टम् ॥

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यसूरीश्वरनिर्मित—

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-तत्त्वप्रकाशिकाबृहन्न्यासाद्यनेकतत्त्वविभूषितेऽवचूर्णिकारविरचितावचूर्णिग्रन्थरत्नरत्नाकरे संज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-षत्व-णत्वादिप्रकरणचतुष्पादस्थितसूत्रसमन्वितेऽत्रोपस्थितसूत्राण्यत्र प्रदर्श्यन्ते।

सूत्र	अ	पा	सू	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ	पा	सू	पृष्ठाङ्कः
शिड्हेट्	१	१	२८	२०	टः पुंसि ना	१	४	२४	५८
विभक्तिथमन्त					नुर्वा	,,	,,	४८	६२
तसाद्याभाः	१	१	३३	२४	जरसो वा	,,	,,	६०	६४
अवर्णस्येवर्णा					स्वराच्छौ	,,	,,	६५	६५
दिनैदोदरल्	१	२	६	२८	लोवा	,,	,,	६७	,,
ऌत्याल् वा	१	२	११	७९	अचः	,,	,,	६९	,,
ओमाङि	१	२	१८	३१	अपः	,,	,,	८८	६९
ओदौतोऽवाव्	,,	,,	२४	३३	नि वा	,,	,,	८९	,,
वाऽत्यसन्धिः	,,	,,	३१	३४	तुभ्य मह्य ङया	२	१	१४	७४
घोषवति	१	३	२१	४४	अमा त्वा मा	२	१	२४	७५
न रात्स्वरे	,,	,,	३७	४८	टौस्यनः	,,	,,	३७	७९
सहिवहेरोच्चा					यो मः स्यादौ	,,	,,	३९	८०
वर्णस्य	,,	,,	४३	५०	प्रागिनात्	,,	,,	४८	८१
व्यत्यये लुग्वा	,,	,,	५६	५२	क्रुशस्तुरः	,,	,,	६६	८७
पि तवर्गस्य	,,	,,	६४	५३	युजञ्चक्रुञ्चो नो ङः	२	१	७१	८८
एद्बहुस्भोसि	१	४	४	५४	सो रुः	,,	,,	७२	,,
ङेः स्मिन्	,,	,,	८	५६	क्लीबे वा	,,	,,	९३	९४
जस इः	,,	,,	९	,,	उदन्वानब्धौ च	,,	,,	९७	,,
तीय ङित्कार्ये	,,	,,	१४	५७	अनोऽस्य	,,	,,	१०८	९७
नवभ्यः पूर्वेभ्य					दपशाचः	,,	,,	११६	९८
इस्मात्स्मिन्वा	,,	,,	१६	,,	उपसर्गादिवः	२	२	१७	१०५
जस्येदोत्	,,	,,	२२	५८					

नाम	कुलसूत्रो	प्रकरणवार कुलसूत्रोनी अन्य नोंध
प्र प्रथमपादे संज्ञा-प्रकरणे-		
,, द्वितीयपादे स्वरसन्धि- ,,	सू ४२	२
,, तृतीयपादे व्यञ्जन- ,,	सू० ४१	५
,, चतुर्थपादे स्वरान्तनाम- ,,	सू० ६५	५
द्वि प्रथमपादे व्यञ्जनान्तनाम- ,,	सू ९३	१४
,, द्वितीयपादे कारक- ,,	सू० ११८	१२
,, तृतीयपादे षत्वणत्व- ,,	सू० १२४	१२
,, चतुर्थपादे स्त्रीप्रत्यय- ,,	सू० १०५	१२
तृ प्रथमपादे समास- ,,	सू० ११२	२१
३ १ कुल पाद ९	सू० १६३	२४
	८६४	१०७

卐

। शुद्धिपत्रकम् ।

पृ पङ्क्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ पङ्क्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१-१४	र्विघ्न	विघ्न	१७-१९	क्षम्यः	क्षम्याः
४- ८	पाद्या	पाद्याः	१७-१९	साम्य	साम्या
४-२३	निद्रे	निःद्रे	१७-२	नरवा	नद्या
५- ३	इति	पदच	१७-२१	नमम	न म
५-२५	वैद्योऽज्ञु	वैद्योऽज्ञु	१९- १	रूप	रूपः
५-२७	सिव	सिवम्	१९-११	स्याऽति	स्याऽपि
७-१०	मोर्क्ष	पोक्षु	२०-१२	स्य वन	स्य वन्
७-१२	पौ	वो	२०-२५	पश्चात्	पूर्वं
८-१४	इय	इया	२१- १	ऽया	या
८-१५	वाव	वव	२१-२४	सवा	सवा
८-२९	वैक्षव	मक्षव	२१-२५	र्वि	र्विनि
९- ३	वाऽपि	इति वाऽपि	२१-२५	इद्या	इद्या
९-१७	मोक्ष	पोक्षु	२२- १	क्षम्या	क्षम्याः
१०-१७	पम्रे	पम्रे	२२- ३	भिक्ष	भिगा
१०-१९	रवफ	वफ	२२- ५	अन्यव	अन्यर्थे
११-१५	क्षुप	क्लृप्	२२-१६	इम	इय
१२-१५	पका	चका	२२-१७	र्भिक	र्भिका
१३-१५	बोका	बका	२२-१९	कुम्म	कुम्र्म
१३- ९	पुट	पुट	२४- ९	रयोस्	योस्
१४- ३	सर्व	सव	२५- ४	स्वारः	स्वार
१४- ४	रेफ	रेफ	२५-१५	वित्व	विव
१४-१	पयोम्य	पयोर्म्य	२५-२१	रम्यम्	म्यम्
१४-१६	कोष्ठी	कोष्ठो	२५-२८	दुर्वाक	इक
१४-१७	याक्षुः	याक्षु	२६- ४	सम्य	सम्यः
१६- ५	मन्य	मम्पः	२६- ३	यणि	यणित्व
१७-१९	इति	पवे	२६- ३	पातो	पातोः

पृ पङ्क्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ पङ्क्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
२६–१२	परे	सरे	३४–१६	पव	पर्व
२६–१२	पक्षा	पक्षप	३४–१९	ईश	ईश
२७–११	सूका	सुका	३५–११	वै	व
२७–१५	इति ति	इति	३५–१६	मो	मो
२७–१५	नेति	मे इति	३५–१८	कृत्वौ	कृत्वा
२८– ७	इस	इसे	३७– ६	मन्त	मन्वा
२८–९	सूका	लुका	३७– ६	प्यावि	प्यवे
२८–१०	सूका	कृका	३७– ७	इस्व	ह्रस्व
२८–११	स्राव	स्रावव	३७–११	राग	रम
२८–१५	इस्व	ह्रस्व	३८–१७	मोच	मोच
२९– ९	त्वरो	स्वारो	३८–१८	वैम	वै
३ – १	जनन्वा	मन्वा	३८–२१	वाग्मी	वाग्मी
३ – ७	ईन्क	ईन्ह	३८–२३	ग्रप	ग्रहप
३०– ८	इह	ईन्ह	३९– २	मु	मुं मु मवो
३ –१०	सुंक्षः	सुंक्षः	३९– ३	सत्वः	सत्वः
३०–१५	स्रेर म	सोह्य म	३९– ३	धिवाऽ	धिवाद
३१– ८	मोरो	बोरो	३९– ४	शिवि	शिवि
३१–१९	मोच	मोच	३९–१५	करो	कर्केरो
३१–२२	मीर्व	मीम	३९–१९	से वा	सं वा
३१–२३	इपेत्	इपेम्	४ –२६	नावह	नावर
३१–२३	निपेत्	निमेप्	४ –२६	भर	मर
३१–२५	पूर्व	पूर्वे	४ –२६	माहो	मारो
३१–२७	पार।	पोदर।	४१– ६	दम	दम
३२–११	मम	मिमम	४१–९	पुंको	पुंको
३२–२३	मान्वै	नाम्ने	४१–१२	पान्ध	पान्ध
३२–२५	पाव	पार्	४१–१८	चह	चह
३२–२५	मेन	मेन	४२–२७	मक	मका
३३–१४	वापि	वपि	४३– ७	मक	मका
३३–१६	गेह् ङह्	ङह ङह	४३–१८	वर्हि	वर्हि
३३–२७	२३	२७	४४– १	सन	सम।

सूत्र		म पा सू. पृष्ठाङ्क	सूत्र		म पा. सू. पृष्ठाङ्क
४४–११	म शिम्र	नः शि म्र्	५६– ५	रस्य	स्य
४५–२१	सत्वाऽ	सत्त्वा	५७–११	त्रसि	त्रसि
४६– ५	पनो	प्नो	५७–२२	र, स्यात्,	रस्य
४६– ७	न्म्य	न्म्य	५८– १	पेम	पेमस्पेनाऽन्वयक
४६–१२	माक	नाक्	५८– ६	याया	यायाया
४७–१०	क	कि	५८– ७	रिका	रिकारोका
४९–१४	पोक्ः	पोक्कः	५८–२१	स्तिमि	स्तिम
४९–१४	ननु	न नु	५८–२१	वो	वो इति
४९–२२	म्यर्नि	नयमि	५८–२६	र्यो	या
५०–११	श्रय	इस	५८–२६	र्सु	सु
५०–१५	तम्य	तम्या	५९– १	म्या	म्याद्
५०–२१	पन	पम्	५९– ६	स्य	स्यां
५०–२१	मिवि	मिवि	५९–२६	मा	मापाः
५०–२२	सस्व	वस्व	५९–२६	वात	वाद्
५०–२३	वच	वच	६०– ९	मपा त्रि	मवत्रि
५१– २	हस्वा	ह्रस्वा	६०–११	इति सा	सा
५१– ४	केः	क	६०–११	म्यैः	म्यैरिति
५१–१९	पम	पम्	६०–१५	छग	छग्
५१–२१	पूरो	पुरो	६०–१७	इर	इर्
५२– १	मव	धैव	६०–१७	म	त्व
५२– २	म्रे	म्रे	६०–१८	म	त्व
५२–१४	तुः	तुप्–	६०–१८	त्व	त्व
५२–१६	रि	रे	६०–१८	त्व	पुत्व
५३– ५	वा	गृहवा	६०–२३	म्या	ना
५३–२१	पद	पद्	६१–१४	चान्स्या	चेस्या
५३–२९	तस्व	तस्व	६१–१८	भद्द	अद्
५४– ९	मप	मम	६१–२२	वपु	वेपु
५५–१४	र्योव	र्योवः	६२– ६	ह्रि सत्ता	सत्ता
५५–२९	स्ते	स्वे	६२– ८	रेप	रेव
			६२–१२	नस्ये	नस्ये

पृ पङ्क्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ पङ्क्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६२-११	षे	समाषे	७४- ६	म	मः
६२-१९	रह्मे	रमह्रो	७७-११	यो,	स्वर्थे,
६३- १	सोः	सोः	७७-११	दस्य	दस्य
६३-१८	मन्व	मव	७७-११	सः	स
६३-२०	म्वो	वो	७७-१४	निर्स्य निमे	मिवे
६३-२१	समासाम्वः	इति वत्	७९- ९	कमा	क्रम
६४- ४	म्मौ	म्मो	७९-२०	क्म	तक्म
६४- ५	मति	निति	८१- १	बस	बस्
६४-१०	यैति	यैं इति	८१-१४	कथा	था
६४-२१	ग्रह	ग्रह	८१-२७	री	रीः
६५-११	म्वो म	म्वो	८२- ८	सिः	सि
६५-१७	र्थे	र्थेः	८२-२५	व्याम	माम्
६५-२२	क	क	८२-२६	तयै	तीये
६६-१२	ज्का	मका	८३-१६	मूर्द्धं	मूर्ध
६६-१९	ङ्ग	ङ्गु	८३-२६	नपण	पुमान्
६६-२७	बाव	बाव्	८५- ४	र्पा	पा
६७-११	रत्	रात्	८५- ८	इवे	स्वे
६७-१६	टीति	टीति करे इत्यत्र	८५-२२	ष्क	र्क्ष
६८-१४	सोव	सोवः	८६- ९	र्थः	र्थः ।
६८-१७	पि मे	पि	८६- ९	म्मा	म्मा
६९-१२	मोऽन्वे	नेऽन्वे	८७-१२	वो	ग्रोः
६९-२४	म	मैवं	८८- ७	तु मयोक्तम	तुः मयोक्तं
७०- ४	यामि	त्यामि	८८-१४	रत्वा	वत्वा
७ -२२	बे	बे	८९-२८	स्वो	वो
७०-२५	म्प	सम्पाम्व	९ - ४	वयो	वयो
७०-२७	र्पो	र्पो	९ - ७	क	र
७१- २	पैव	पेवं	९०-१२	वि	वो
७१- ३	विवय	विय	९०-२६	क्षिह्	क्षिह्
७१-१७	वर्हि	वर्हि	९१- १	त्व	र्त्वं
७३-१४	मैव	पैव म	९१-१२	विप	विपा व

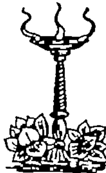
पृ पङ्क्तिः	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ पङ्क्तिः	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
९३– ४	र्िं	र्िं	१११– ४	कटक	कट
९३–१४	मारे	तारे	१११– ५	त्रिस	त्रस
९३–१८	दास्य	दास्य	१११–११	पुस	पुस्य
९३–१८	स्र्वा	स्वां	१११–२७	नि	मि
९३–२६	ह्म्पा	ह्म्पा	११२–१५	पत्ना	त्ना
९४– ७	न्मा	न्वा	११२–१७	मि	मिः
९४– ९	षद	षद्	११२–२५	नां	नानां
९४–१५	प्वा	त्वा	११३–१९	देया	देयों
९४–२४	मिति	मित	११३–२०	मेको	मेयो
९६–१०	च्च	च्	११३–२५	ना प्र	नाऽप्र
९६–१७	प्मम	प्म	११४– २	सा	स
९७– २	हद्	हमद्	११४– ९	षि	पे
९७–१२	द्	ट·	११४–११	गास्त	गाथ
९८– ९	व	द्	११४–११	मवे	मवेद्
९८–१८	के	क	११४–१२	म्य प	म्य प
९९–२७	पि	पि	११४–२०	प्तये	प्ते
१००– १	यी	यि	११५–१२	मह्	म्ब
१००–१९	या	प्मा	११६–११	सती	सन्निरि
१०२– ५	र्हिं	र्हिं	११६–१६	मच	नाम
१०२– ५	न्तो	दो	११६–२०	शम्पा	सूना
१०२–१२	गीं	र्गी	११६–२१	यो	ये
१०२–२६	म्योऽस्ये	ठे से	११६–२५	फ्व	पिक
१०४–१४	वसि	वस	११६–२८	स्मेऽधि	स्मेधि
१०४–२६	तु प्रवि	प्रवि तु	” ”	”	”
१०६– ८	तू	तू	११७–१४	पु	पु
१०७– २	पे	ऽपे	११७–१४	पुपु	पु
१०८– ५	तू	तु	११७–१७	पु	पु
१०८–१५	यामा	म्रा	११७–१९	प्पु	प्पु
१०९–१७	स्या	वस्या	११७–२२	पुप्प	पुष्प
१११– २	र्िं	र्म	११७–२७	धेयो	धो यमो

पृ पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ पंक्ति	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
११८–२२	त्म	त्म	१३२–१०	म्यो	म्यो
११८–२७	मूतंक	मूतक	१३२–१४	त्मे	त्मे
११९– ७	क्मु	क्म मु	१३२–१६	त्र	त्र
१२१– ३	६४	६५	१३३–१४	मे	मे
१२१–१०	स्ता	स्तास्ता	१३३–२१	सत्ता	सत्ता
१२१–१९	स्वामा	स्वमा	१३३–२३	त्म	त्म
१२२– ७	त्त्मिस्त	त्त्मिस्त	१३४–१६	मेमा	मिर्मा
१२२– ८	पेध	पेधि	१३४–१६	सिम–	सिम–
१२२–१७	पृथे	पृथे	१३४–१९	मते	मेत
१२३–१९	बर्षा	बवषा	१३४–२४	फल्गुनीमोद्यपदक	प
१२४–११	स्यामाः	स्माः	१३५– २	तिक	तिक
१२४–२०	त्तिं	त्तिं	१३६–१९	पि हीर्षरे च	पि
१२५– ५	याही	प्याही	१३६–१९	रि	रि हीर्षरे च
१२५–१५	कर्त्ता	कर्त्ता	१३७–२४	त्म	त्म
१२६–१२	र्क	र्क	१३८– ७	दृक	दृतीक
१२७– ५	स्याः	सामाः	१३८– ८	प्पा	प्पा
१२७–१९	घत्री	घत्री	१३८–२०	फल्तो	फेल्तो
१२९– ५	डे	डेऽ	१३९– ५	याक्षी	याक्षी
१२९–२०	र्वा	ऽर्वा	१३९–१२	स्तू	प्तू
१२९–२१	पृ	पृ	१३९–१५	पृ	पृ
१२९–२६	मावो	भावो	१३९–२	शिः स्तो	शिः स्तो
१३ – ३	पक्ष	पक्ष	१४०– ६	वस्तः	वेः स.
१३०– ९	यो मा	यमा	१४ – ९	मिमि	मिमिः
१३०–१७	मिति	मति	१४०–१५	प्रसह	प्रह
१३०–१८	कुता	कुत	१४०–२५	स्वा	स्वा
१३०–२८	म मा स	मास	१४१– ४	कौमेङ्	कौ मेङः
१३१– ३	मा	र्मा	१४१– ९	तुम्मे	तुम्मे
१३१–२८	इदं समुच्चमिद	×	१४१– ९	दिऽम्त	दिवम्त
१३१–२९	मुदाहरणम् ।	×	१४१–१५	पृ	पृ
१३२– ८	मनु	मनु	१४१–१८	वस्कः	वस्कः

पृ पंक्तिः	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ पंक्तिः	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१४१–२४	अ	आ	१५१–२३	म्य	स्प
१४१–२४	त्वै	स्त्वै	१५२– ८	व्य	म
१४१–२६	न	र्नं	१५२–१२	ष्ठेऽ	ष्ठोऽ
१४२–१२	ग्रस्ब	ग्रस्त्व	१५२–१४	पर्त्त	सर्त्त
१४२–१५	नीछ	नीळ	१५२–१७	मत	मद्
१४२–२०	ट्या	ट्य	१५२–२३	ग्रु	ह
१४२–२३	च्रू	च्छ	१५३–१९	ह	ह्
१४२–२३	च्छ	च्रू	१५६– २	पर्क	पेङ्क
१४३– ५	वाछ	वाछ्	१५६– ४	११	१९
१४३–२५	भ्रि	भ्रिम	१५६– ५	व	ब
१४३–२६	सौ	सो	१५६– ८	त्वा	त्वात्
१४४–१०	योमा	योग	१५६–१०	ड	ड़
१४४–११	न	र्न	१५६–१०	चिद्	चि
१४४–१२	कम्नो	कम्मो	१५७– ५	इव	इवि
१४४–१५	स्विव	स्विन्	१५७–१४	ग्रम्	ग्राप्
१४५– १	पूव	पूव	१५७–२३	म्यौ	म्यो
१४५–१६	सोऽस्म	सोस्य	१५७–२४	सा	स
१४५–२९	मा	त्या	१५८– ६	त्वय	मत्र
१४६–२०	म्य	य्प	१५९– ३	भ्मा	भ्मा
१४६–२५	त्रूप	द्रूप	१५९– ५	।४।४।३३॥	।४।३४॥
१४७– ८	ह्रू	ह्ड	१५९– ७	रो	रोः
”	”		१५९–११	त्रो	त्रो
१४८– १	भ्या	भ्य	१५९–१३	यय	यये
१४८–२५	पा	दा	१५९–१६	मर	भरि
१४९– १	नह	प्यह	१५९–२१	यो	यौ
१५०– ५	न स्रेपः	नेति स्रेपः	१६०– ९	र्वा	वा
१५०–११	येऽ	योऽ	१६ –१	म	प–
१५०–२०	तू	त	१६०–१७	चि	चि
१५१–१५	र्पि	र्पिः	१६२– १	पूव	पूप
१५१–१७	मस्व	न मस्व	१६३–२०	धू	हू

पृ पङ्क्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ पङ्क्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्
१६४–२१	त्रिरां	त्रिम्यां	१८३– ६	सामि	सामी
१६५–१६	काष्ठ्ये	काष्ठे	१८३–१९	श्री	श्री
१६७– ८	छुग्	छुग्न	१८३–२०	वि	वि
१६७–२१	गौ	गो	१८३–२१	रच	च
१६७–२४	प्व्ये	ण्डे	१८४– १	स्य	क
१६८–२६	ली	स्रो	१८४– ४	इ	ई
१६९– ४	म्यै	म्ये	१८६–१९	म्ये	ते
१६९–१४	माश्रु	माशु	१८६–२२	र्षे	र्ष
१६९–२	तु अस्ति	तु अस्या	१९१–११	बेरे	परे
१७०– २	हिं	हिं	१९१–१४	सेद्	सेद्
१७०–२२	र्थे	र्थमा	१९१–१४	प	प्य
१७१–२४	वचो	वचो	१९१–१७	कर्पे	कर्षे
१७१–२५	तम्र	तेम्र	१९२– २	ती	ति
१७२–१९	शा	शाया	१९२–१०	वष्क्र	वष्क्र
१७४–२३	मी	मी	१९२–११	ये च	दे च
१७५–२३	त्वात्वा	त्वा	१९२–१९	दे	इ
१७६– ४	न भवति तथा	भवति तथा न	१९२–२२	म	म
१७६–२८	म्रि	म्रि	१९२–२७	प्प	प्व
१७७–२६	त्व	स्व	१९३–१३	सः	से
१७८–१४	मे	दे	१९३–२६	त्य	त्वय
१७८–२२	ह्रि	ह्रि	१९४–२२	न्त्रमाः	म्राः
१७८–२३	पू	घ	१९४–२४	च०	च०
१७९– ४	म्ये	म्ने	१९५–२३	इम	इम
१८ –१४	म्र	म्र	१९५–२	र्मी	र्वा
१८१–१	हि	र्हि	१९६–२५	स्वेय	स्वेव
१८२–१६	पि	पि	१९७– ५	न प्रेपः	क प्रेपः
१८२–१८	कु	कु	१९७–१४	मा	त्वा
१८२–१९	इय	इयः	१९९–११	त्पा	त्र
१८२–२१	बहु	बहु	१९९–२८	बम	वम
१८२–२२	श	शा	२ ०– ७	प्प	प्व

पृ पंक्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ पंक्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
२००–२८	समाहारः	पदार्थः	२०४– ४	वि	यौनि
२०१– ३	स्वी	स्व	२०४– ५	वत्ति	वर्ति
२०१– ५	तु	तू	२०४–१२	वे	व
२०१–२५	ज्ञ	ज्ञा	२०४–१२	वे	व
२०२– ६	के	कें	२०४–१३	रप	स्प
२०२–११	स्यादि	स्या	२०५– २	प	पद
२०२–१२	आमर्य	अमर्य	२०५–१८	स्वि	स्त्रि
२०२–१९	सम	क्रम	२०५–२६	यां	यां
२०२–२१	पेर पवे	वैरस्ये	२०६– ८	वैम	वैमि
२०३– १	चप्ये	रूप्ये	२०६–११	क	क्र
२०३–२५	पिं	पिं	२०६–२५	सरघी	सखी

साहित्य-रसिको माटे

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरजीनी सर्वज्ञताने साक्षात्कार करावतो, अने पन्यास-प्रवर-श्रीचन्द्रसागरजीगणीकृत-श्री आनन्द बोधिनीथी ओपतो संज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-पर्यन्तनो प्रथम भाग बहार पडयो छे, ते "श्री सिद्धहेमचन्द्र शब्दानुशासनम्" किंमत रु १) नीचेथी मंगावी लेवो

प्राप्तिस्थान—

१ झवेरी चमनलाल मोनजी, ठे० मुलेश्वर एक्सचेंज मुंबाइ नं २

२ झवेरी पानाचंद रूपचंद, ठे० २५-२७ धनजी स्ट्रीट मुंबइ नं. ३

३ ऋषभदेवजी छगनीरामजीनी पेढी, ठे खाराकुवा, देहरा-खिडकी; उज्जैन-(मालवा)

४ शा नेमचंद ताराचंद, ठे ४०७ कोटन एक्सचेंज बील्डींग काल्बादेवी-रोड, मुंबई न २

५ श्रीमेघराज-जैन-पुस्तक भंडार, ठे पायधुनी गोडीजीनी चाल; मुंबइ नं ३

६ श्री सरस्वती पुस्तक भंडार, ठे० पं मूलचंद के शाह, हाथीखाना रतनपोळ, अमदावाद

६ शा गुलाबचंदलाल जेचंद ठार, ठे० चोगानजी-गोपीपुरा, सुरत

श्री आनन्द-चन्द्र किरणावलीना प्रकाशनो

किरण	१ गु.	श्रीआयंबिलविधि तपो महात्म्य	भेट	×
,,	२ गुं.	श्रीजिनचन्द्र-सुधास्यन्दिनी	,,	×
,,	३ ,,	श्रीबृहद्-योग-विधि	,,	
	४ गुं	श्रीवर्द्धमान तपो महात्म्य	,,	
,,	५ गु.	श्री जिनचन्द्रकाव्य-सुधास्यन्दिनी		

× आ निशानीवाळा ग्रंथ हाल शीलकमां नथी.